DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

SEAN McMEEKIN

Osmanlı'da Son Fasıl

Savaş, Devrim ve Ortadoğu'nun Şekillenişi 1908-1923

Çeviren: Nurettin Elhüseyni

YKY

YAPI KREDİ YAYINLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

S. McMEEKIN • OSMANLI'DA SON FASIL

YKY

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

OSMANLI'DA SON FASIL
Savaş, Devrim ve Ortadoğu'nun Şekillenişi, 1908-1923

Sean McMeekin Bard College'da tarih profesörüdür. *New York Times Book Review*'un kapağında tanıtılan *July 1914: Countdown to War*, Norman B. Tomlinson Jr. Kitap Ödülü'nü kazanan ve Lionel Gelber Ödülü'ne aday gösterilen *Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, Barbara Jelavich Kitap Ödülü'nü kazanan *Berlin-Bağdat Demiryolu*'nun ve iki kitabın daha yazarıdır. Daha önce Koç Üniversitesi, Bilkent Üniversitesi ve Yale Üniversitesi'nde ders vermiştir.

Nurettin Elhüseyni (Silvan/Diyarbakır, 1954). Darüşşafaka Lisesi ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunu. AnaBritannica'da yazı kurulu üyesi ve çeşitli yayın kuruluşlarında editör olarak çalıştı. Halen serbest çevirmenlik ve araştırmacılık yapıyor. Çevirdiği kitaplardan bazıları: *Demokrasi Neye Yarar?* (YKY, 2010); *Solan Akdeniz: 1550-1870 / Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım,* Faruk Tabak (YKY, 2010); *Gezgin Şölen: Gıda Küreselleşmesinin On Bin Yılı,* Kenneth F. Kiple (YKY, 2010); *Canavarlar - Garip Yaratıklar Kitabı,* Christopher Dell (YKY, 2010); *İmparatorluk: Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirişi,* Niall Ferguson (YKY, 2011); *1000 Muhteşem Resim* (YKY, 2012); *Uygarlık: Batı ve Ötekiler*, Niall Ferguson (YKY, 2012); *Kırım: Son Haçlı Seferi*, Orlando Figes (YKY, 2012); *Sarayın İmgeleri: Osmanlı Sarayının Gözüyle Resimli Tarih*, Emine Fetvacı (YKY, 2013); *Ölümsüzlük Kurulu*, John Gray (YKY, 2013); *Yirminci Yüzyıl Üzerine Düşünceler*, Tony Judt (YKY, 2013); *Haberini Alayım, Yeter: Gerçek Bir Gulag Aşk Hikâyesi*, Orlando Figes (YKY, 2013); *Stalingrad*, Antony Beevor (YKY, 2014); *Fikirler Tarihi: Ateşten Freud'a*, Peter Watson (YKY, 2014); *Tarihi İcat Eden Adam: Herodotos'la Seyahatler*, Justin Marozzi (YKY, 2015); *18. Yüzyılda Avrupa'da Türk Modası: Turquerie*, Haydn Williams (YKY, 2015); *Sıfır Yılı [1945'in Tarihi]*, Ian Buruma (YKY, 2015); *Armut Dibine Düşmeyince*, Andrew Solomon (YKY, 2016); *Romanovlar 1613-1918*, Simon Sebag Montefiore (YKY, 2018).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yapı Kredi Yayınları - 5287
Tarih - 132

Osmanlı'da Son Fasıl
Savaş, Devrim ve Ortadoğu'nun Şekillenişi
1908-1923 / Sean McMeekin
Özgün adı: **The Ottoman Endgame**
War, Revolution, and The Making of The Modern Middle East
1908-1923

Çeviren: **Nurettin Elhüseyni**

Kitap editörü: **Derya Önder**
Düzelti: **Alper Zorlu**

Kapak ve sayfa tasarımı: **Mehmet Ulusel**
Grafik uygulama: **Merve Çakıroğlu**

Baskı: Elma Basım Yayın İletişim Hizmetleri San. Tic. Ltd. Şti.
Tevfikbey Mah. Halkalı Cad. No: 162/7
Küçükçekmece / İstanbul
Tel: 0212 697 30 30
Sertifika No: 12058

Çeviriye temel alınan baskı: Penguin Press, New York, 2015
1. baskı: İstanbul, Şubat 2019
ISBN 978-975-08-4417-1

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2016
Sertifika No: 12334

Copyright © 2015 by Sean McMeekin
Bu kitap Penguin Random House LLC bünyesindeki Penguin Publishing Group'un
bir alt markası olanPenguin Press izni ile yayımlanmıştır.
Bu kitabın telif hakları Akcalı Telif Hakları Ajansı aracılığıyla alınmıştır.

Görsel listesi 15. ve 16. sayfalardadır.

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
İstiklal Caddesi No: 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.ykykultur.com.tr
e-posta: **ykykultur@ykykultur.com.tr**
İnternet satış adresi: **http://alisveris.yapikredi.com.tr**

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İçindekiler

Tarihler, Adlar, Çeviri ve Transliterasyon İçin Bir Not • 11
Harita Listesi • 13
Fotoğraflar • 15
Giriş: Sykes-Picot Efsanesi ve Günümüz Ortadoğusu • 17

ÖNDEYİŞ
7 Eylül 1876 • 21

KISIM I
AVRUPA'NIN HASTA ADAMI

BÖLÜM 1 Hasta Adam • 29
BÖLÜM 2 Köklü Ameliyat: Jön Türkler • 51
BÖLÜM 3 Çakallar Çullanıyor • 75
BÖLÜM 4 Müttefik Arayışı • 97

KISIM II
1914 SAVAŞI: TÜRKİYE KOZUNU OYNUYOR

BÖLÜM 5 Savaşçı Talih Kuşu: *Goeben*'in Gelişi • 109
BÖLÜM 6 Osmanlı'yı Savaşa Katma Kavgası • 127
BÖLÜM 7 Basra, Sarıkamış ve Süveyş • 147
BÖLÜM 8 Çanakkale Boğazı • 173
BÖLÜM 9 Gelibolu • 207
BÖLÜM 10 Türkiye Ermenistanı'nda Katliam • 231
BÖLÜM 11 Britanya İmparatorluğu İçin Soğuk Bir Kış • 255
BÖLÜM 12 Erzurum ve Kut • 277
BÖLÜM 13 Sözde Blöf: Osmanlı Cihadı ve Arap Ayaklanması • 299
BÖLÜM 14 Sahne Sırası Rusya'da • 319
BÖLÜM 15 Arapları Kışkırtma • 343
BÖLÜM 16 Brest-Litovsk: Tatlı Baldıran • 365

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KISIM III
ÖLÜM VE YENİDEN DOĞUŞ

BÖLÜM 17 Mondros • 391
BÖLÜM 18 Sevr • 409
BÖLÜM 19 Sakarya • 433
BÖLÜM 20 İzmir • 451

SONDEYİŞ
Lozan ve Osmanlı Mirası • 473

Teşekkür • 485
Bibliyografya • 489
Dizin • 501

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Errol için,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ey halklar, yıkıma, bozguna uğrayacaksınız. Yeryüzünün en uç köşeleri,
kulak verin. Savaşmaya, bozguna uğramaya hazırlanın.
Evet, savaşa ve bozguna hazır olun.

—Yeşaya 8:9

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Tarihler, Adlar, Çeviri ve Transliterasyon İçin Bir Not

Bolşeviklerin 1918'de Gregoryen takvime geçişine kadar, Rusya 1914 itibariyle on üç gün geriden gelen Jülyen takvime uymaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu önceleri Hicri takvimin biraz değiştirilmiş bir biçimini kullanırken, 19. yüzyılda (bugün de Hicri takvime göre belirlenen bayramlar dışında) Jülyen [Rumî] takvime geçti. İşleri basitleştirmek açısından, Rus tarihinde 1918 öncesinde yer alan ve Rus uzmanlarca "eski" takvimdeki tarihleriyle bilinebilecek bazı önemli olaylar dışında, metin boyunca Gregoryen takvimi tutarlı biçimde kullandım. Söz konusu istisnalarda ise 1'in Jülyen, 14'ün Gregoryen tarihe denk düştüğü 1/14 Mart 1917 örneğinde olduğu gibi, her iki takvimdeki tarihi de verdim.

Türk okurların beni mazur göreceği umuduyla, Batılı kaynaklardan alıntılarda Osmanlı başkenti için kullanılan Konstantinapol adını bu şekilde bıraktım; aslına bakılırsa, o sırada Osmanlı resmi yetkilileri de kenti hâlâ Konstantiniyye adıyla anmaktaydı. Rusya'nın 1914'te Almanya'yla savaşa girmesinden sonra St. Petersburg yerine Petrograd adının benimsenişine uydum (neyse ki, bu anlatı sınırları içinde "Leningrad"ı da dikkate almak zorunda değiliz). "Daha küçük" kentlerde ve diğer yer adlarında, "Üsküp (Skopje)" örneğinde olduğu gibi, o dönemde geçerli adı kullandım ve ilk geçtiği yerde parantez içinde bugünkü adı verdim. Avrupalıların kullandığı ama Osmanlıların benimsemediği Filistin, Kilikya ve Mezopotamya gibi antik coğrafi terimleri genellikle diplomatik manevralarda başvurulan tarzda (yani, zaten var olmayan kesin bölge tanımı yapmaksızın) kullandım. Her halükârda, haritalar okurların bu can sıkıcı sorunları mümkün mertebe açıklığa kavuşturmalarına yardımcı olacaktır herhalde.

Aksi belirtilmedikçe, Fransızcadan, Almancadan, Rusçadan ve Türkçeden yapılmış bütün çeviriler bana aittir.

[Çeviride Rusça adların, terimlerin ve kelimelerin yazılışında Türkçe okunuş esas alınmış ve sadece Troçki gibi yerleşik yanlış yazılışlar korunmuştur. Türkçe kaynaklardan (bir bölümü ikincil kaynaklara dayalı) alıntılar ulaşılabildiği ölçüde özgün haliyle verilmiştir. Geri kalanlar İngilizceden düz çeviri halindedir. -ç.n.]

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Harita Listesi

Osmanlı İmparatorluğu, yaklaşık 1876, s. 32-33.
Balkanlar'da 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı, s. 39.
Balkanlar: Başlıca Etnik-Dilsel Topluluklar, s. 59.
Birinci ve İkinci Balkan Savaşlarından Kaynaklanan Toprak Değişiklikleri, s. 89
Goeben'in Kaçışı, s. 119
Karadeniz: Ekim 1914'teki Osmanlı Darbesi, s. 142
Mezopotamya ve Körfez Bölgesi, s. 155
Sarıkamış, 1914-1915, s. 161
Süveyş ve Sina, 1915, s. 167
İskenderun ve Kilikya: İngilizlerin 1915'te İzlemediği Yol, s. 183
Çanakkale Boğazı Harekâtı, s. 203
Gelibolu Harekâtı, s. 217
Türkiye Ermenistanı ve Kafkasya Cephesi: 1915'teki Kilit Çatışma Noktaları, s. 235
Mezopotamya Harekâtı, s. 273
Erzurum Harekâtı, s. 285
Sazonov, Sykes ve Picot Üçlüsünün Osmanlı İmparatorluğu'nu Bölüşme Planı, 1916, s. 288-289
Karadeniz: 1916-1917 Harekâtları, s. 322-323
Hicaz, Filistin ve Suriye, s. 349
Mezopotamya Harekâtı, s. 357
Brest-Litovsk: Tatlı Baldıran, s. 379
Sevr Antlaşması'na (Ağustos 1920) Göre Osmanlı Sonrası Sınırlar, s. 435
Yunan-Türk Savaşı, 1919-1922, s. 445
Misak-ı Milli (1920) ve Lozan Antlaşması (1923), s. 476

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Fotoğraflar

Birinci fotoğraf dizisi (Sayfa 192-193 arası)
Kongre Kütüphanesi: sayfa 1, 2 (üstte, altta), 3 (üstte, altta), 4 (üstte, altta), 5 (üstte), 6, 7 (üstte, altta), 8 (üstte, altta), 9 (üstte, altta), 10, 11 (sol üstte, sol altta), 13 (altta), 14 (üstte, altta), 15 (altta), 16 (üstte, altta) Alman Federal Arşivleri (Das Bundesarchiv): sayfa 5 (altta) Wikimedia Commons: sayfa 11 (sağda), 12 (üstte, altta), 13 (üstte), 15 (üstte)

İkinci fotoğraf dizisi (Sayfa 352-353 arası)
Kongre Kütüphanesi: sayfa 1 (üstte, altta), 2 (üstte, altta), 3, 4 (üstte, altta), 8 (üstte, altta) Wikimedia Commons: sayfa 5 (üstte, altta), 6, 7 (üstte, altta)

Sayfa 192-193 arası
Osmanlı Padişahı (1876-1909) II. Abdülhamid.
Alman İmparatoru (1888-1918) II. Wilhelm.
Osmanlı ordusu danışmanı, feldmareşal, Bağdat'taki Osmanlı Altıncı Ordusu'nun komutanı Colmar Freiherr von der Goltz Paşa.
Osmanlı Harbiye Nazırı ve Başkomutanı İsmail Enver Paşa.
Osmanlı Dahiliye Nazırı ve Sadrazamı Talât Bey.
Osmanlı Bahriye Nazırı, Şam'daki Osmanlı Dördüncü Ordusu'nun Komutanı ve savaş dönemi Suriye'sinin fiili diktatörü Cemal Paşa.
Alman korgenerali ve Heyet-i Islahiye Reisi Otto Liman von Sanders.
Alman amirali, *Goeben*'in komutanı ve Osmanlı donanması ferik-i evveli Wilhelm Souchon.
Osmanlı donanmasına Ağustos 1914'te *Yavuz* adıyla katılan *Goeben* İstanbul'un İstinye limanında.
İngiliz Denizcilik Bakanı (1911-1915) Winston Churchill.
Cemal Paşa komutasındaki Osmanlı Dördüncü Ordusu'nun Süveyş harekâtlarını yöneten Alman yarbayı Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein.
Çanakkale Boğazı'ndaki bir sahil bataryasında Alman komutasındaki Türk askerleri.
İngiliz feldmareşali ve savaş bakanı (1914-1916) "Hartumlu" Horatio Herbert Kitchener.
Birleşik Krallık Başbakanı (1908-1916) Herbert Henry Asquith.
İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, 1905-1916.
Mustafa Kemal Gelibolu'da, 1915.
Türk askerleri Gelibolu'da, 1915.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Gelibolu'daki İngiliz Akdeniz Sefer Kuvveti'nin komutanı General Sir Ian Standish Monteith Hamilton.
Gelibolu'daki Avustralya ve Yeni Zelanda Kolordusu'nun (ANZAK) komutanı (1915), korgeneral (daha sonra feldmareşal) Sir William Riddell Birdwood.
Venezuelalı paralı asker Rafael de Nogales Osmanlı askeri üniformasıyla.
Van ayaklanması sırasında Ermeni partizanlar, Nisan-Mayıs 1915.
Harput yakınında Osmanlı askerlerinin eşlik ettiği Ermeni sürgünler, 1915.
Ermeni mağdurlar, 1915; ilk kez Henry Morgenthau'nun anılarında yer alan bu fotoğrafın nerede çekildiği bilinmiyor.
Halep yakınında ölü olduğu sanılan çocuğunun başında yere çömelmiş Ermeni kadın mülteci, 1915.
Dicle kıyısındaki Kutü'l-Amare, yak. 1914.
Rus Kafkasya Ordusu'nun başkomutanı (1915-1917) Grandük Nikolay.
Ruslar Erzurum'daki Mecidiye Tabyası'nda ele geçirilen Türk toplarının yanında poz veriyor, 1916.
Çarlık Rusyası Dışişleri Bakanı (1910-1916) Sergey Sazonov.
Gazze'deki İngiliz siperleri, 1917.
Alman genelkurmay başkanı (1914-1916) ve Filistin'deki Ordu Grubu'nun komutanı (1917) General Erich von Falkenhayn.

Sayfa 352-353 arası
Mısır Sefer Kuvveti'nin komutanı General Edmund Allenby'nin Kudüs'e girişi, Aralık 1917.
Bağdat fatihi (Mart 1917) General Sir Frederick Stanley Maude'un heykeli.
Son Osmanlı Sadrazamı Ahmed Tevfik Paşa.
Osmanlı Padişahı (1909-1918) V. Mehmed (Reşad).
Son Osmanlı Padişahı (1918-1922) VI. Mehmed (Vahdeddin).
Yunanistan Kralı (1913-1917 ve 1920-1922) I. Konstantinos.
Yunanistan Başbakanı (1910-1915, 1917-1920) Elefterios Venizelos.
Mustafa Kemal 1918'de.
Türk Kuvayı Milliyecileri Sivas'ta, 1919. Soldan ikinci ila dördüncü kişiler: Rauf (Orbay), Bekir Sami (Kunduh), Mustafa Kemal.
Sakarya Muharebesi (Ağustos-Eylül 1922); Mustafa Kemal soldan dördüncü sırada.
Türk romancı, Kuvayı Milliyeci ve feminist önder Halide Edib (1884-1964)
Mustafa Kemal ve eşi Latife Hanım, 1923.
Winston Churchill, T. E. Lawrence ve Mavera-i Ürdün Emiri Abdullah Kudüs'te, 1921.
Birleşik Krallık Başbakanı (1916-1922) David Lloyd George.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

GİRİŞ

Sykes-Picot Efsanesi ve Günümüz Ortadoğusu

Mustafa Kemal Atatürk tarafından tasfiye edilişinden 92 yıl sonra, Osmanlı İmparatorluğu tekrar haberlere konu oluyor. Suriye'deki iç savaştan ve (bölgesel toprak talepleri açık uçlu) Irak ve Şam İslam Devleti'nin (DAEŞ) ortaya çıkışından sonra gün geçmiyor ki, medyada Birinci Dünya Savaşı'nın Ortadoğu'daki tartışmalı mirasına değinilmesin, o zaman çizilmiş sınırlar yeniden çizilmesin. Patrick Cockburn *London Review of Books*'ta "Sykes-Picot'un Sonu mu?" diye sorarken, Osmanlı İmparatorluğu'nu Britanya ve Fransa arasında bölüştürmeye yönelik anlaşmayı kotaran (kotardığı söylenen) iki adamın okurlarca tanındığını varsayıyordu.[1] Savaşın yüzüncü yıldönümüne girdiğimiz 2014'te, "Sykes-Picot" ibaresi tarihteki bir fasa fisonun ötesine geçerek bir klişeye, Ortadoğu'daki en son altüst oluş için kolayca dillendirilen kısa bir açıklamaya dönüştü.

Medyada bu iki kişiye göndermelerin ha bire karşımıza çıkmasına bakıldığında, Sir Mark Sykes'ın ve Georges Picot'un Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı harekât alanındaki yegâne mühim aktörler oldukları, Britanya'nın ve Fransa'nın Osmanlı topraklarını düzenlemenin yegâne ilgili tarafları olarak, (Google'ın ya da Wikipedia'nın bize bildirdiğine göre) bir milat oluşturan 1916'da bu konuda anlaşmaya vardıkları sanılabilir. David Lean'in klasik filmi *Arabistanlı Lawrence*'taki Claude Rains karakterinin üstünkörü özetleyişiyle, geleneksel hikâyenin özü şudur: "Mark Sykes bir İngiliz memuru. Mösyö Picot bir Fransız memuru. Bay Sykes ile Mösyö Picot görüştüler ve savaştan sonra Fransa ile İngiltere'nin Arabistan da dahil [Osmanlı] imparatorluğu[nu] bölüşmesi konusunda anlaştılar."[2]

Sykes-Picot efsanesinin uyandırdığı popüler yankıyı anlamak zor değildir. Yaşadığımız sömürgecilik sonrası çağda, emperyalizm ve uzun süre önce ölmüş emperyalistler mevcut sorunların suçunu güvenle yıkabileceğimiz kolay hedeflerdir. Sykes ve Picot, yüzyıllara inen sömürgeci yayılma tasarıları kendi bayraklarını Arap Ortadoğusu'na dikmeleriyle son doruğa ulaşan ve böylece bölgede (bazılarının bir tür ilahi adalet sayacağı gelişmeyle) her

1 Cockburn, "Is It the End of Sykes-Picot?" *London Review of Books*, c. 35, no. 11 (6 Haziran 2013).

2 Kaynak David Lean'in *Lawrence of Arabia* filminin altyazı metni. http://www.angelfire.com/movies/closedcaptioned/lawrence_of_arabia.txt

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

şeyin korkunç kötüye gitmesini başlatan Britanya'nın ve Fransa'nın işlediği günahların timsalleridir. Britanya'nın 1917 Balfour Bildirisi'nde Siyonizm'e arka çıkışı, hak edilmiş cezaya ilişkin bu dramatik hikâyede, Arapları yüzyıllarca sürmüş bir uykudan uyandırarak, topraklarını gasp eden günümüz Haçlılarına (gerek Avrupalılara, gerek İsraillilere) başkaldırmaya yönelten aşırı bir hamledir. Avrupa'nın dayattığı yapay devlet sınırlarını ortadan kaldırmaya çalışan daha yakın dönemin (Müslüman Kardeşler, Hamas, Hizbullah, el-Kaide ve DAEŞ gibi) pan-İslamcı hareketleri şimdi Sykes-Picot'un tabutuna son çivileri çakar gibi görünüyor.

Akıl çelici, basit, kısa, hoş ve kolay anlaşılır bir hikâyedir bu. Ama Claude Rains tarzındaki Sykes-Picot özeti, güya dayandığı tarihle çok az benzerlik taşır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşülmesi 1916'da İngiliz ve Fransız iki diplomat tarafından değil, 1923'te İsviçre'nin Lozan kentindeki çokuluslu bir barış konferansında kararlaştırıldı; bunun gerisinde ise 1911'de Osmanlı Trablusu'na (Libya) yönelik İtalyan saldırısıyla ve 1912-1913 Balkan Savaşları'yla başlayan yaklaşık on iki yıllık bir çatışma vardı. Gerek Sykes'ın, gerek Picot'un kayda değer bir rol oynamadığı Lozan'da, müzakerelerin ardındaki başat figür, 1919'dan 1922'ye kadar süren başka bir savaşta ordularıyla Yunanistan'ı ve (dolayısıyla) Britanya'yı yeni mağlup etmiş Türk milliyetçisi Mustafa Kemal'di. Sykes ve Picot güya sonraki döneme damga vuran gizli paylaşım anlaşmasına vardıkları 1916'da bile, Osmanlı İmparatorluğu'nu bölüşmenin ardındaki asıl itici güç olan Rus Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov'a kıyasla ikinci ve üçüncü sıradaydılar. Bu aslında dört başı mamur bir Rus tasarısıydı ve daha Mart-Nisan 1915'te Rus paylaşım planlarını onaylamaları istenen İngilizler ve Fransızlar bunu öyle kabul etmişlerdi. Osmanlı sonrasındaki en mahut sınırların (Filistin'i Ürdün ile Suriye'den, Suriye'yi Irak'tan ya da Irak'ı Kuveyt'ten ayıran sınırların) hiçbiri 1916'da Sykes ve Picot tarafından çizilmedi. İkilinin o yıl tasarladığı sınırlar, sözgelimi Mezopotamya'da ve İran'da İngiliz, Fransız ve Rus nüfuz alanlarını ayırmaya yönelik sınırlar bile savaştan sonra bir tarafa bırakıldı. (En çok bilinen örneği vermek gerekirse, Kuzey Irak'taki Musul'un ilk başta Fransızlara verilmesine karşın, İngilizler oradaki petrol yataklarına göz dikince karar değişti). Rusların 1918'de Brest-Litovsk'ta Almanlarla ayrı bir barış imzalamasından sonra, 1916'da Rusya'ya bırakılmış nüfuz alanının tamamı alındı ve tarihsel bellekten silinip gitti. Devreden çıkan Rusların yerine geçmek üzere, ABD'den şimdiki Türkiye'nin büyük bir bölümünü kapsayan en geniş Osmanlı mandalarını üstlenmesi istendi; ancak Kongre savaş sonrası antlaşmaları onaylamaktan kaçındığı için bu girişim Amerikan tarihinin çoktan unutulmuş bir olayına dönüştü. ABD'nin ve Komünist Rusya'nın oyundan çekilmeleri üzerine, İtalya ve Yunanistan Osmanlı enkazından kendilerine

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

düşen paya sahip çıkmaya çağrıldılarsa da, daha sonra toprak kazanımlarını Sykes-Picot Antlaşması'na hiçbir göndermede bulunmaksızın, Mustafa Kemal'e bırakmak zorunda kaldılar. Aynı paylaşım antlaşmasında, İslam'ın kutsal kentleri Mekke ile Medine'yi ele geçirerek 1924'ten sonra eski Osmanlı Arabistanı'nı yöneten Suudi hanedanına da pek bir değinme yoktu.

Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'nın örsünde parçalanıp yıkılana kadar, altı yüzyılı aşkın bir süre varlığını sürdürmüştü. Padişahlar İslam'ın Arabistan'daki kutsal yerlerine (Vehhabi asilerin denetimi sağladığı 1802-1813 arasındaki kısa fasıla bir yana bırakılırsa) 1517'den 1924'e kadar hükmetmiş ve böylece İslam halifeleri olarak Müslümanların gözünde meşruiyet kazanmışlardı. Bunun karşılığında ise milyonlarca uyruğa sağladıkları şey, büyük bir imparatorluğa aidiyete dayanan bir ortak kimlik ve gururdu; en başta Müslümanların duyduğu bu gururu, imparatorluk içinde yaşayan ve padişah himayesine muhtaç olan kalabalık Yahudi ve Hıristiyan azınlıklar da paylaşmaktaydı. Dolayısıyla 1911-1923 Osmanlı savaşlarında, toprak kaybından çok daha fazlası tehlikedeydi.

Gazeteciler bugünkü Ortadoğu sorunlarının köklerini 20. yüzyıl başlarının tarihinde aramakta haksız değiller. Ama gerçek tarihsel döküm, efsaneden daha zengin ve çok daha dramatiktir. Birinci Dünya Savaşı'nın Gelibolu'dan Erzurum'a, Gazze'ye ve Bağdat'a kadar maddi izler bıraktığı bu geniş bölge üzerindeki etkisini anlamak istiyorsak, Sykes-Picot efsanesinin ötesine geçmeliyiz. Üç kıtaya ve üç okyanusa yayılan Osmanlı cephelerine sadece Britanya ve Fransa değil, Avrupa'nın bütün diğer büyük devletleri (ve birkaç küçük devleti) bulaştı, tabii bizzat Osmanlılarla birlikte.

Osmanlı harekât alanı Birinci Dünya Savaşı'nın bir yan gösterisi olmak şöyle dursun, hem 1914'te Avrupa savaşının patlak vermesinde hem bunu gerçek anlamda sona erdiren barış düzenlemesinde kilit konumdaydı. Osmanlı Veraset Savaşı olarak anabileceğimiz ve 1911'den 1923'e kadar süren daha kapsamlı çatışma, üne kavuşturduğu efsanevi simalarda görüldüğü üzere, destansı bir kavgaydı: "Jön Türk" üçlüsü İsmail Enver, Ahmed Cemal ve Mehmed Talât; Alman tarafında Kayzer II. Wilhelm, Amiral Wilhelm Souchon ve Otto Liman von Sanders; Britanya'da Kitchener, Churchill, T. E. Lawrence ve Lloyd George; Rusya'da Sergey Sazonov, Grandük Nikolay, Nikolay Yudeniç ve Aleksandr Kolçak; Arabistan'da Mekke şerifi Hüseyin ve oğulları Faysal ile Abdullah'ın yanı sıra İbn Suud; Yunanistan'da Elefterios Venizelos ve Kral Konstantinos; onlardan aşağı kalmamak üzere, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları Kâzım Karabekir, İsmet İnönü ve Mustafa Kemal. Günümüz Ortadoğusu'nu savaşın potasında şekillendirenler Sykes ve Picot değil, bu çok daha büyük adamlardı. Bir yüzyıl sonra dönemin son arşivlerinin de açılmasıyla, onların hikâyesi eksiksiz anlatılabilecek.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖNDEYİŞ

7 Eylül 1876

İmparatorluğun her köşesinden töreni seyretmeye gelmişlerdi. Sokaklar rengârenk Osmanlı kıyafetlerinin (siyah ipek püsküllü kırmızı fesler, beyaz sarıklar, Arap tarzı kefiyeler) yanı sıra Avrupalı diplomatların şık resmi elbiseleriyle ışıl ışıldı. Görgü tanıklarının ifadesine göre rıhtımda boynunu uzatarak sıralanmış yüz bin kişi vardı; hepsi de müstakbel hükümdarın beyaz ve altın sarısı saltanat kayığıyla Boğaziçi'nden gelerek, Galata Köprüsü üstündeki hıncahınç kalabalığın bakışları altında Haliç'e geçişini bir anlığına görme çabası içindeydi. Kayığın Haliç kıyısına yanaşmasından sonra, otuz dört yaşındaki vâris beyaz küheylânına binip saray muhafızları arasında ilerledi; Fatih Sultan Mehmed'in 1453'te Konstantinapol'ü aldıktan sonra yaptırdığı ve imparatorluğun en kutsal mabedi sayılan Eyüp Sultan Camii'ne girdi. Arapların 670'te kenti kuşatması sırasında şehit düşen peygamber sancaktarının gümüşi türbesi altında Osman Kılıcı'nı kuşanan II. Abdülhamid, böylece imparatorluğun otuz dördüncü padişahı ve (1517'de kutsal yerlerin ele geçirilmesinin ardından) yirmi altıncı Osmanlı İslam halifesi olmaya hak kazandı.

Çoğu gözlemcinin yeni padişahın tören boyunca büyük vakarla davrandığında hemfikir olmasına karşın, hükümdarlık dönemi açısından kötüye alamet sayılabilecek uyumsuzluk işaretleri vardı. Abdülhamid bedenen öylesine alımsızdı ki ufak cüssesi Osman Kılıcı'nın yanında bodur kalıyordu. Çok daha uzun boylu olan *şeyhülislam* ona kılıcı verirken, gelenek uyarınca sol omzundan öpmek için iki büklüm kıvrılmak zorunda kaldı. Kentin başka yerlerinde de uğursuz olaylar yaşandı. Galata Köprüsü kalabalığın ağırlığıyla kısmen çökerek bir metre kadar aşağıya indi ve Haliç'e batmasına ramak kaldı. Bir taş atımı uzakta, rıhtımı tepe üstündeki Avrupa mahallesi Pera'ya bağlayan tünel tramvayında bir kablo koptu.[1]

Avrupa'dan gelen haberler daha da meşumdu. Önceki ekim ayında, dönemin padişahı Abdülaziz, aşırı saray masrafları yüzünden aldığı borçların bileşik faiziyle iflas noktasına varınca, Osmanlı tahvil kuponları için ödemeleri askıya almıştı. Bu temerrüt geniş ve yaygaracı bir kesimi Paris'te ve Londra'da bulunan binlerce tahvil sahibinin tepkisini çekmişti. Osmanlı yönetimindeki

1 Ayrıntılar için bkz. Haslip, *The Sultan: The Life of Abdul Hamid II*, 84-85. Köprü ve kablo uğursuzlukları için bkz. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, 355.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Balkan topraklarında bir Hıristiyan ayaklanması yayılınca, hükümet (genellikle kullanılan tabirle Babıâli) para piyasalarından bir yakınlık göremedi. Balkan huzursuzluğunun alevlerini söndürmek için bölgeye Çerkes başıbozukların gönderilmesinin bir sebebi, nizami orduya maaş ödemelerinin aksamasıydı. Korkunç mezalim hikâyeleri 1876 yazına doğru Avrupa'nın her yanına yayıldı. Benjamin Disraeli'nin İngiliz hükümetine kayıtsızlığından dolayı sopa çekmek için emeklilik hayatından dönen eski başbakan William Ewart Gladstone, *Bulgar Dehşeti* adıyla kaleme aldığı broşürde yüksek perdeden bir ahlaki hiddetle olayları kınadı. Kısa sürede dünya çapında tanınacak broşür, tam da Abdülhamid'in Eyüp'te kılıç kuşandığı sırada gazete bayilerine ulaştı. Disraeli her iki tarafı "aynı ölçüde korkunç ve gaddar" olarak kınarken ve başıbozuklara dair dehşet hikâyelerini "kahvehane gevezeliği" sayarken,* Gladstone bu hikâyelerde Türklerin "insanlık düşmanı bir insan soyu" olduğunun ve Osmanlı'nın "harabeye çevirip kirlettiği bölgeden [...] pılısını pırtısını toplayarak atılması" gerektiğinin kanıtını görmekteydi.[2]

Gladstone'un söylediği şeylerde, birçoğu Çarlık Rusyası'ndan maaş alan pan-Slavcı propagandacıların aylardır söylediklerinden farklı hiçbir yan yoktu. Ama bunları İngiliz parlamenter belagatinin bütün şiddetiyle ifade etmesi, II. Abdülhamid açısından ürkütücü bir ihtimali gündeme getirdi: Rus saldırganlığına karşı Türkiye'nin geleneksel koruyucusu Büyük Britanya'nın, Çarlık ordularının Balkanlar'a müdahalesinde hiçbir yardımda bulunmaması. Tolstoy'un *Anna Karenina* romanındaki Vronski gibi, Slav dünyası için bir darbe indirme umudunu taşıyan gönüllülerin o yaz Moskova'dan peş peşe kalkan trenlere binmeleriyle, böyle bir müdahale gittikçe muhtemel görünmekteydi. Nitekim Sırbistan (gayriresmi) Rus teşvikiyle, haziranda Türkiye'ye savaş açarak, ordusunu Taşkent fatihi unvanını yeni kazanan Rus generali Mihail Grigoriyeviç Çernyayev'in komutasına vermişti. Ardından Karadağ da yığınak yapmıştı. Bunlara tüy diken bir gelişme, hiç beklenmedik bir kişinin, uzun süreli Babıâli sefirliği sırasında Britanya'nın Kırım Savaşı'nda Osmanlı safında yer almasını neredeyse tek başına sağlayan ve şimdi emekli

---

* Disraeli daha sonraları Bulgaristan'dan gelen mezalim hikâyelerini küçümsemekle "yanlış" yaptığını belirtti. Bizzat Osmanlı hükümeti başıbozukların 6.000 sivilin ölümünden sorumlu olduğunu itiraf etti; Avrupalıların kaybı 12.000 kişiydi. Bununla birlikte, Disraeli'nin tarifi bir bakıma yerindeydi. Gladstone'un Bulgaristan'da olaylara ilişkin ciddi soruşturmadan önce yazdığı meşhur broşür, Bulgaristan'a hiç gitmemiş bir İstanbullu avukat olan Edwin Pears'in "anlatımı"na dayalıydı. Pears ise Robert Kolej'deki Amerikalı misyonerlerin Hıristiyan Bulgar öğrencilerinden duyduklarına atfen kendisine anlattıkları hikâyeleri dosdoğru aktarmıştı. Yani, işin içinde "kahvehane gevezeliği" olmasa bile dedikodu vardı.

2 Gladstone, *Bulgarian Horrors*. Edwin Pears, Gladstone'un kaynağı ve Disraeli'nin "kahvehane gevezeliği" ibaresi için bkz. R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question*, 52-53 (ve notlar). Farklı rakamların en iyi özeti için bkz. Sumner, *Russia and the Balkans, 1870-1880*, 171, n. 1; Gladstone'un Rusça çevirisi için bkz. 187, n. 1.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://kitap.org

olan Lord Stratford Canning'in Londra dergisi *Times*'a yazdığı bir mektupta Gladstone'un Türk karşıtı tutumunu açıkça desteklemesiydi. (Esasen Gladstone da *Bulgar Dehşeti* broşürünü Canning'e ithaf etmişti.) İşin özellikle acıklı tarafı, Abdülhamid'in 30 yıl önce marazlı ve yalnız küçük bir çocukken, Topkapı Sarayı bahçesinde tesadüfen tanıştığı ilk ecnebinin Canning olmasıydı. Aslında, Canning herhangi bir milliyetten ona içten sevecenlikle davranan ilk yetişkindi; öyle ki, müstakbel padişah bu olayı yıllar sonra da hatırlayacaktı. Rusya'nın (ilk kez Çar I. Nikolay'ın 1853'te İngiliz sefiriyle sohbetinde "Hasta Adam" yakıştırmasıyla açığa vurduğu) Osmanlı İmparatorluğu'nu bölüşme emelleri Abdülhamid'in kahramanından ve Britanya'nın en namlı Türk dostundan artık örtük destek aldığına göre, imparatorluğun varlığını sürdürme umudu çok az gibiydi.

Bununla birlikte, başkente akan can sıkıcı haberlerdeki nakarata rağmen, Abdülhamid'in Eyüp Sultan Camii'nden ayrılırken ihtiyatlı iyimserlik taşıması için sebepler vardı. Yakın selefi V. Murad'dan daha fazlasını şimdiden başarmıştı. Abdülaziz'in mayısta zorla tahttan indirilişinden sonra büyük ve coşkulu kalabalıkların "Büyük Islahatçı" olarak alkış tuttuğu Murad, tahta çıkış töreniyle halkın karşısına çıkacak cesareti gösterememişti. Bütün taht vârislerinin çilesini çektiği "kafes"te geçen yıllarında (Paris'e sıkı muhafızlı bir gezisinden kalan alışkanlıkla) konyak katılmış şampanyaya dönük onulmaz bir zevk edinmişti. Zaten sarsak haldeyken, padişah ilan edilişini izleyen günlerde, tahttan indirilen Abdülaziz'in (cinayet söylentilerine yol açan zor bir marifet sonucunda) makasla her iki bileğini keserek intihar ettiğini öğrendi. Selefinin akıbetini duyduğu anda bayıldı. Ayıldığında şiddetli bir kusma nöbetine tutuldu. Bu yetmezmiş gibi, 15 Haziran'da "şehit" Abdülaziz'in intikamını almak üzere, harem gözdelerinden Nesrin'in kardeşi olan genç bir Çerkes subay, kabine toplantısının yapıldığı odaya öfkeyle dalarak, tertipçilerden Harbiye Nazırı Hüseyin Avni Paşa'yı ve Hariciye Nazırı Raşid Paşa'yı öldürdü. Abuk sabuk konuşan ve "intihara eğilimli kişiye özgü saplantı" teşhisi konmuş bir insan harabesi halindeki Murad'ın Osman Kılıcı'nı kuşanamamasına, sefirlerle görüşememesine ya da diğer padişahlık görevlerini yerine getirememesine pek şaşırmamak gerekir. Abdülhamid sırf kılıç kuşanma törenini kazasız belasız atlatmakla, halkın sarsılmış durumdaki imparatorluğa güvenini yeniden sağlamaya epey katkıda bulunmuştu.

Genç padişahın bir muamma olduğu, danışmanları için dahi sağı solu belli olmaz bir kişilik taşıdığı doğruydu. Türklerin daha sonra "üç padişah yılı" olarak anacağı feci 1876 yazına kadar, büyük meşrutiyetçi Midhat Paşa'nın öncülük ettiği ıslahat yanlısı politikacılar, Hıristiyan azınlıklarla ve entrikacı Avrupalı devlet adamlarıyla birlikte, Batılı liberal değerlere yakınlık duyduğu (ya da en azından teşvik edildiğinde, bunları benimseyecek kadar uysal oldu-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ğu) inancıyla, yakışıklı ve alımlı Murad'a umut bağlamışlardı. Abdülhamid aksine acınacak ölçüde utangaç, sosyal ilişkilerde sakar ve tuhaf görünüşlüydü. Karga burnu öylesine çarpıcıydı ki, annesi Tirimüjgân Sultan'ın gizli Ermeni ya da Yahudi olduğuna inanan birçok Türk vardı. (Aslında kısa bir süre Sultan Abdülmecid'in gözdeleri arasına giren ve yirmi dört yaşında veremden ölen Çerkes bir cariyeydi.) Bir sütanne tarafından yetiştirilen ve umut verici görülmediği için babasından ilgi görmeyen Abdülhamid, alışılandan daha yalnız bir çocukluk ve *kafes* dönemi geçirdi; yakın çevresi harem kadınlarından ve haremağalarından ibaretti. Bu yüzden kadınlarla ilişkilerinin erkeklerle ilişkilerinden genellikle daha sıcak olması gayet doğaldı. Daha küçük yaştayken sırdaşı olan Pertevniyal Valide Sultan (Abdülaziz'in annesi) hareme girmeden önceki hamamcılık günlerinden kalan dedikoduculuğuyla halkın nabzını yakından tutan biriydi. Hatta müstakbel padişahın Pera'da Belçikalı bir eldiven satıcısı olan Flora Cordier adlı bir "gâvur"la gönül ilişkisi oldu; onun sayesinde Avrupalıların imparatorluğa bakışını öğrendi. Tahta çıkışından önceki aylarda, Tarabya bahçelerinde Bay Thomson adında biriyle sıkça yürüyüşlere çıkmıştı; İngiliz sefiri Sir Henry Elliott'la dostluğu olan bu İngiliz tacir sayesinde, Westminster'daki yasama sürecini öğrendi. (Ondan İngiliz parlamentosunun Mavi Kitap tutanaklarını kendisi için Osmanlıcaya çevirmesini istedi.) İmparatorluk içinde ve dışında nispeten az tanınmasına karşın, modern çağdaki çok az padişah, tahta çıkıştan önce saray dışındaki dünya hakkında ondan daha bilgiliydi.[3]

Ancak bu durum yeni padişahın anlayış itibariyle Murad gibi Batılılaşma yanlısı bir liberal olduğu anlamına gelmez. Osmanlı İmparatorluğu için tarihsel önemde bir kanun-ı esasi hazırlamaya çoktan başlamış olan Midhat Paşa, öngördüğü reformlar açısından Murad'ın uygun araç olmadığının ortaya çıkması karşısında perişan oldu. Bununla birlikte garip bir biçimde, kabineyi Murad'ın zorla tahttan indirilmesine ikna eden oydu, hem de Abdülhamid'le hiç tanışmamasına ve hakkında hemen hiçbir şey bilmemesine karşın. Genç vârisin ağzını yoklamakla görevlendirildiğinde, geleneksel padişahlık otoritesinin diriltilmesine karşı bir teminat olarak, Abdülhamid'in tahta çıkışını V. Murad'ın acizliğinin sürmesi şartına dayandırarak, yani ona tam padişahlık yerine naiplik önererek, elini kolunu bağlamaya çalıştı. Abdülhamid tahtın gerisinde varlığı sürecek yarı deli bir taliple ülkeyi yönetmeye anlaşılır tavırla yanaşmayarak, öneriyi geri çevirdi. Midhat Paşa daha sonra müzakereler sürerken, Abdülhamid'den bir kanun-ı esasiyi "geciktirmeksizin" ilan edeceği sözünü kopardı. Vâris ise V. Murad'ın çürütülemez tıbbi kayıtlarla belgelenecek şekilde tescilli delilik gerekçesiyle resmen ve kalıcı olarak tahttan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

3 Haslip, *The Sultan: The Life of Abdul Hamid II*, 63, 78-79.

indirilmesinde diretti. Bu temelde varılan anlaşma, genç padişahı Midhat Paşa'ya ve meşrutiyetçilere karşı şüpheci tavır içinde bıraktı ve ayrıcalıklarına daha fazla karışılmasına rıza göstermedi.

Tahta çıkışı etrafında dönen entrikalara rağmen, Abdülhamid'in Eyüp'te kendinden emin havada olması için sağlam sebepler vardı. Başkentte hiç kimse iki buruk azil olayını yaşadıktan sonra, bir üçüncüsüne katlanmaya istekli değildi. Gladstone'un sert broşürü yeni mezalimin eli kulağında olduğunu ima etse bile, Balkanlar'da en kötü haberler kesilmiş gibiydi. Sırpların "yaşlı, şişko Abdülkerim"in Osmanlı ordusunu nasıl yok edeceğine dair epeyce tantanadan sonra, Türkiye'ye karşı Rus komutasındaki Sırp hücumu kısa sürede batağa saplandı; ardından ağustos başlarında Türklerin Sırbistan'ın orta kesimine açılan Morava Vadisi'ne girişi ele geçirmeleriyle işler tersine döndü. Murad'ın tahttan indirilişinin ertesi günü ve böylece II. Abdülhamid'in hükümdarlığının ilk resmi günü olan 1 Eylül'de, Sırplar ve başlarındaki Rus komutan Deligrad'da kesin yenilgiye uğratıldı. Yeni padişahın Eyüp'te kılıç kuşandığı sırada Sırbistan mütareke istedi ve Osmanlı diplomatları silahsızlandırma, kalelerin işgali ve tazminat unsurlarını içermek üzere zaferi yansıtan ve Belgrad'a dayatılacak barış şartlarını hazırlamaya girişti.[4] Taşkent fatihi bozguna uğramış ve Sırbistan'ın burnu sürtülmüştü; Türkler kuzeye doğru tekrar Avrupa'ya akın etmekteydi.

"Altın dizginli" beyaz küheylanına binmiş padişahla birlikte, peygamberin yeşil sancağını taşıyan *şeyhülislam*ın başını çektiği saltanat maiyeti Tekfur Sarayı'nın yıkık surlarının, Rum Fener mahallesinin ve Ortodoks patrikhanesinin yanından geçtikten sonra, eski Müslüman İstanbul'un dolambaçlı, dar sokaklarında ilerledi. Kılıç alayının sonunda vardığı Babıâli'de, bir "şeref kürsüsü"nde oturan ecnebi diplomatlar II. Abdülhamid'e Osmanlı hükümdarı, Tuna Prenslikleri'nden Basra Körfezi'ne, Kuzey Afrika'ya ve Transkafkasya'ya kadar uzanan topraklarla birlikte Karadeniz'in ve Akdeniz'in hâkimi olarak biat ettiler. Sokaklarda insanlar tezahüratla "Padişahım çok yaşa!" diye bağırıyorlardı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

4 Sumner, *Russia and the Balkans*, 199 ve n. 3.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KISIM I
Avrupa'nın Hasta Adamı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BÖLÜM 1

Hasta Adam

Haremağaları tarafından yetiştirilmiş biz cariye çocuklarından ne beklenebilir?

—II. ABDÜLHAMİD,
1876'da padişah olarak tahta çıkışından önce bir İngiliz dostuna söylediği sözler

En güçlü devlet bizim devletimizdir. Zira siz dışarıdan,
biz içeriden yıkmaya çalışıyoruz, ama bir türlü yıkılmıyor.

—FUAD PAŞA,
Osmanlı sadrazamı ve hariciye nazırı, bir Batılı sefire söylediği sözler

Ölüm döşeğindeki bir hasta olarak bakıldığında, Avrupa'nın Hasta Adamı'nın ölmesi uzun bir süre aldı. Osmanlı gerilemesinin başlangıç tarihini belirlemek, modern tarihin harika entelektüel salon oyunlarından biridir. Popüler bir Türk açıklamasına göre Kanuni Sultan Süleyman'ın imparatorluğu sonu gelmez ehliyetsiz padişahlar silsilesine mahkûm edecek vahim bir kararla, kabiliyetli oğlu ve vârisi Mustafa'yı 1553'te öldürtmesiyle mi başladı acaba? Yoksa kilit an daha da önce, Fransa'yla 1536'da imzalanan ve Fransız uyruklarına (kısa sürede mahut bir hal alarak, 20. yüzyılın başlarında Avrupalılara imparatorluk içinde hukuki muafiyet statüsü tanıma yönünde eksiksiz bir sisteme dönüşecek türden) ticari ayrıcalıklar veren kapitülasyonların ilki miydi? Osmanlıların 1529'daki birinci veya 1683'teki ikinci kuşatmada Viyana'yı ele geçirememesi miydi? Osmanlıların Avrupa'da fethettiği topraklarda ilk kayba işaret eden ezici Karlofça Antlaşması (1699) mıydı? Yoksa güneye doğru Rus ilerleyişinin habercisi ve daha da yıkıcı Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) mıydı? Napoléon'un 1798'de Avrupa silahlarının ezici üstünlüğünü gözler önüne seren Mısır işgali miydi? Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın orduları karşısında 1833'te alınan ve Türkiye'yi koruma için baş düşmanı Rusya'ya başvurmak zorunda bırakan küçük düşürücü yenilgiler miydi? Yoksa Osmanlı İmparatorluğu'nu güçlü müttefikleri Britanya'ya ve Fransa'ya mali bakımdan bağımlı duruma düşüren Kırım Savaşı'ndaki (1853-1856) garip zafer miydi?

Yozlaşma aşamalarını belirlemek için esas alınan olayların geniş kapsamı en azından soruya cevap vermenin kolay olmadığına işaret eder, tabii bu doğru soruysa. Gibbon'ın Roma İmparatorluğu'nun niçin yıkıldığını irdelerken yaptığı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

meşhur saptamayı tekrarlamak gerekirse, Osmanlı İmparatorluğu'nun "o kadar uzun süre ayakta kalmış olmasına daha fazla şaşırmalıyız."[1] Amerika'daki Azteklerden ve İnkalardan Hindistan'daki Babürlü hanedanına, Çin'deki Mançulara, İran'daki Kaçar şahlarına ve Afrika kıtasının tamamına kadar varmak üzere, diğer imparatorluklar Avrupa saldırısı karşısında çok daha kötü sınav verdiler. Osmanlı padişahlarının Hicaz'daki kutsal yerlerin 1517'de ele geçirilmesinden sonra bütün İslam dünyasına halifelik etme itibariyle, kendilerini Aztekler ya da İnkalar gibi bölgesel imparatorluklara kıyasla daha yüksek bir standartta gördükleri doğrudur. Öyle olsa bile Rumeli ormanlarından Anadolu yoluyla Arabistan'ın ve İran'ın çöl kumlarına kadar, kadim Filistin, Suriye ve Mezopotamya kentlerini de içine alacak şekilde Yakındoğu'yu kapsayan Türkiye'nin konumu, yırtıcı Avrupa devletleri için çok uzaktaki diyarlardan daha cazipti. İmparatorluk nüfusunun yaklaşık üçte birini oluşturan hatırı sayılır Hıristiyan azınlığın kötü durumu, Batı müdahalesi için sürekli bir bahaneydi; nitekim Kırım Savaşı esas itibariyle Kudüs'teki ve Beytüllahim'deki kiliseler üzerinde tartışmalı Ortodoks ve Latin "himaye hakları" konusunda yürütüldü. İtalya'nın ve Almanya'nın birleşmesi 19. yüzyıl sonlarında etnik milliyetçiliği öne çıkarırken, Osmanlılar imparatorluğun çeşitli uyruk halkları arasındaki irredantist akımları daha da dikkate almak zorunda kaldılar: Avrupa'da Sırplar, Rumenler, Bulgarlar, Makedonlar, Arnavutlar ve Yunanlar; Asya Türkiyesi'nde Ermeniler, Kürtler, Araplar ve Rumlar. Kardeş akımlar olan Hıristiyan Ortodoksluğu ve pan-Slavcılık üzerine kurulu çağrıların teşvikiyle, sırf Ruslar II. Abdülhamid'in 1876'da tahta çıkışından önceki yüzyılda Türkiye'ye beş kez saldırmışlardı ve tam da ertesi yıl yine böyle bir saldırıya geçeceklerdi. Ezeli düşman Çarlık Rusyası'nın hızla artan ve Osmanlı'ya kıyasla çoktan dört katı aşan bir nüfusa dayanarak cepheye sürebildiği ordular göz önünde tutulunca, asıl şaşırtıcı şey Türkiye'nin 1877'de hâlâ savaşa tutuşuyor olmasıydı.

Bunun açıklaması bir ölçüde coğrafyada yatar. Kuzeydeki büyük hasmı gibi, geniş alana yayılmış Osmanlı İmparatorluğu'nu da savunmak zordu ama fethetmek daha da zordu. Rusya için fetih heveslilerine karşı "General Kış" neyse, dağlar, çöller ve tahkimli suyolları da Türkiye için oydu. İmparatorluğun Kanuni Sultan Süleyman döneminde yayılmanın doruğuna ulaşmasından sonra, kolayca aşılabilir sınır alanlarının (Macar Ovası, Tuna Prenslikleri [şimdiki Romanya], Kırım, Kafkasya'nın Karadeniz kıyısı) düşmesiyle, geriye çok daha rahat savunulabilir bir sınır kalmıştı.* Kırım Savaşı

1 Gibbon, "General Observations on the Fall of the Roman Empire", *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 509.

* Eflâk ve Boğdan "Rumen" prensliklerinin 1878'e kadar Osmanlı egemenliğinde kaldıkları doğrudur; ama daha 1829'daki Edirne Antlaşması'yla Rus himayesine girmişlerdi. İmparatorluğun Rusya'yla gerçek Avrupa sınırı Tuna Nehri'ydi.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rahley.org

sırasında, Ruslar daha Fransız ve İngiliz müdahalesinden önce Tuna kıyısında çakılmışlardı (ve Avusturya'nın müdahale tehdidiyle prensliklerden çekilmeye mecbur bırakılmışlardı). Bu koca nehir Silistre, Rusçuk ve Vidin kaleleriyle korunmaktaydı, ayrıca hinterlandında Varna, Şumnu ve Plevne'de yoğun askerli tabyalar vardı. Daha sonra sıkı tahkimli Şipka Geçidi dışında aşılamayan Balkan Dağları gelmekteydi. İşgalci bir ordu bu geçidi zorlayıp aşsa bile, uzayıp giden Trakya ovalarını geçip İstanbul'a yaklaşmak için önce Edirne'nin sağlam savunma hatlarını düşürmesi gerekecekti. Rusların dahi (1833'te davetle giriştikleri sefer dışında) bunu henüz başaramamış olmaları pek şaşırtıcı değildi.

İmparatorluğun mükemmel stratejik konumunun sağladığı diplomatik avantajlar da vardı. Fransızların 1798'de Mısır'a girişinde, Mısırlıların 1833'te Boğaziçi'ne giden yoldaki Kütahya'ya varışında ve Rusya'nın 1853'te Tuna'yı aşışında olduğu gibi, işgalci bir gücün kilit bir geçidi tehdit ettiği her seferde, Osmanlılar imparatorluğun mücevherlerine hırslı bir rakibin konmasını istemeyen devletlerden bir karşı koalisyon oluşturabildiler. Bizzat Kırım Savaşı, Osmanlı diplomasisi açısından bir tür zaferdi. İmparatorluğun gayrimüslimlere yurttaş eşitliği tanıma yönünde ilk geçici adımları attığı 1839'daki *Hattı Şerif*'le başlayan Tanzimat Dönemi'nde liberal reformları benimsemesi, Fransa'dan ve Britanya'dan 1854'te onun yanında Rusya'ya savaş açmalarına varacak düzeyde yakınlık görmesini sağladı. (Krizden İtalyan birliği için yararlanmaya çalışan ufacık Piemonte-Sardinya da koalisyona katıldı.) Bu savaş Batılı (özellikle İngiliz) tarihçilere geriye dönük bakışla ne kadar boşuna görünürse görünsün, Osmanlılara "Avrupa Kamu Hukuku ve Sistemi'nin avantajları"ndan yararlanmak üzere Paris Antlaşması'na (1856) resmen taraf olma hakkını, ayrıca "Osmanlı bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü müştereken ve müteselsilen savunma" yönünde üçlü bir Britanya, Fransa ve Avusturya garantisini kazandırdı.[2]

Elbette bu diplomatik zafer, başta yaklaşık 120.000 Türk zayiatı olmak üzere çok büyük bir bedelle elde edildi. "Kamu Hukuku'nun avantajları" daha ziyade (öncelikle savaş giderlerini ödemek üzere) Batı tahvil piyasalarına giriş demekti; bu iki ucu keskin kılıç yeni Dolmabahçe Sarayı'na yapılan savurganca harcamaları hızlandırarak 1875 Osmanlı temerrüdüne doğrudan yol açtı. Yabancı birlikler hâlâ İstanbul'dayken çıkarılan meşhur 1856 Hattı Hümayunu'nun artan Avrupa nüfuzuyla şekillendiği öylesine barizdi ki, birçoğu Hıristiyanlar karşısında hukuki üstünlükten vazgeçmeyi ve (en dikkat çekici reformlardan biriyle) İstanbul'da yüzyıllardan sonra ilk kez kilise çanlarının çalınmasına izin vermeyi getiren bir savaşta çar-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

2 Mansel, *Constantinople*, 272; Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 4.

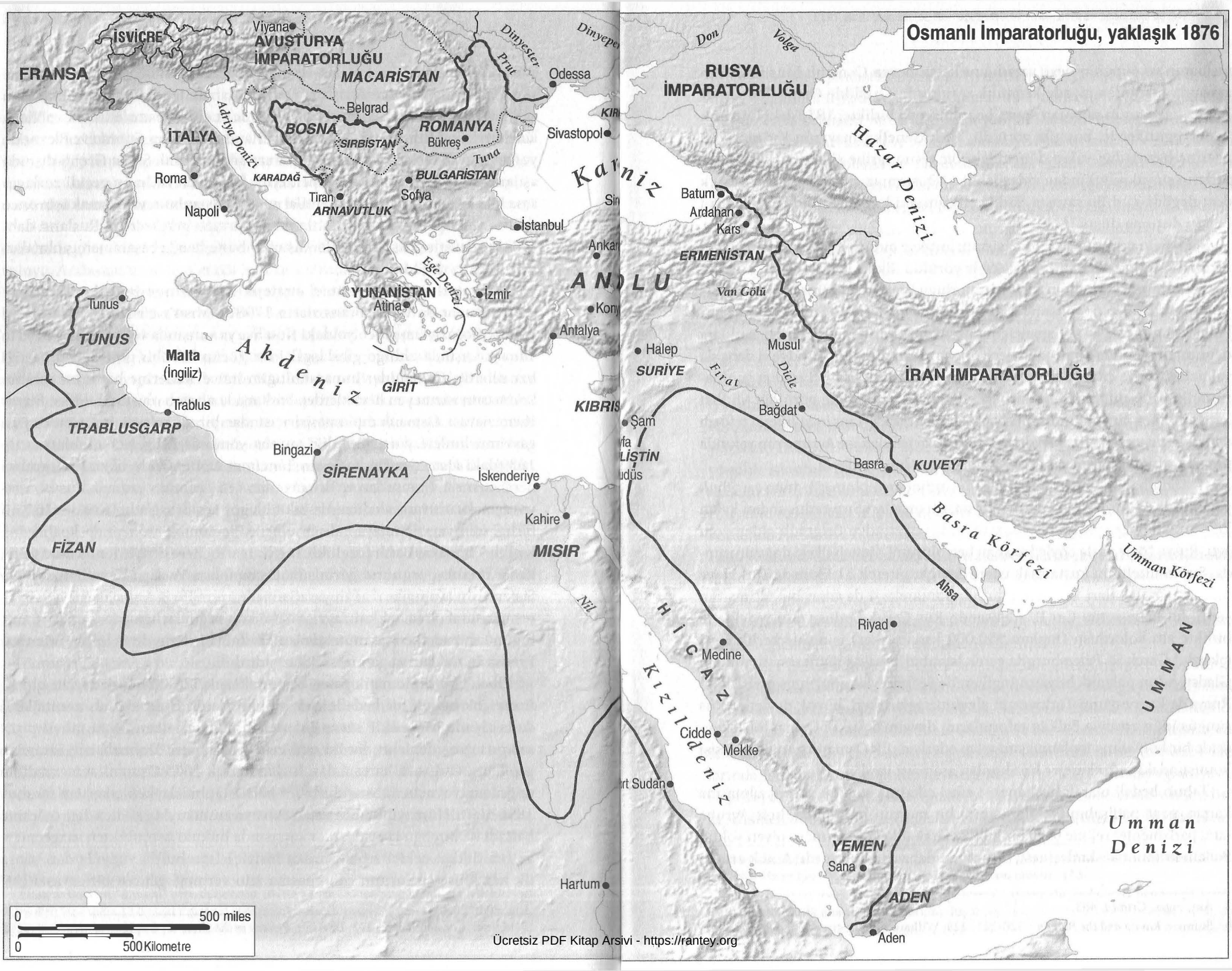

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

pışmanın ve ölmenin neye yaradığını kestirmeyen Osmanlı Müslümanları arasında takdirden ziyade kızgınlık uyandırdı. Özellikle Osmanlılara dair İngiliz kanaatinin savaştan sonra bozulmasıyla birlikte, 1856'daki Osmanlı "zafer"i gittikçe içi boş gibi görüldü. Türk Genelkurmayı'nın Kırım Savaşı üzerine hazırladığı yakın dönemdeki bir resmi tarihe sinen burukluk, yazarların şu yakınmasından anlaşılabilir: "Dostumuz gibi görünenler gerçek dost değildi. [...] Bu savaşta Türkiye hazinesini kaybetti. İlk kez Avrupa'ya borçlu duruma düştü."[3]

Maliyenin ve Avrupa diplomasisinin gittikçe birbirine karışmasının vahameti 1870'lerin Balkan krizinde acıyla görüldü. Ekim 1875'te tahvil kuponu ödemelerinin askıya alınması, imparatorluğu Fransa'da ve Britanya'da kalmış azıcık sempatiden de yoksun bıraktı; bu arada mali sıkıntı Sultan Abdülaziz'i Bulgaristan'da asayişi sağlamak için nizami ordu yerine Çerkes başıbozuklara dayanmak zorunda bıraktı. Böylece ortaya çıkan mezalim Türkiye'yi daha da yalnızlaştırdı ve çıkmazdan bir kurtuluş yolu ancak tertipçi ıslahat yanlılarının iki padişahı tahttan indirmesi gibi köklü tedbirlerde görüldü. Midhat Paşa'nın 1876 tarihli Kanun-ı Esasisi kâğıt üzerinde Tanzimat liberal reform üst başlığını temsil etmekteydi. Dış politika açısından ise Avrupa'nın yakında imparatorluğu bölüşmesini savuşturacak son bir hamleydi.

II. Abdülhamid'in kılıç kuşanmasının ardından diplomatik dram çarçabuk yoğunlaştı. Ekim 1876 sonlarında Osmanlı orduları Sırp ordusundan kalan kuvveti Cunis'te yok ederek Morava Vadisi üzerinden Belgrad'a giden yolu açtı. Rusya "öyle ya da böyle kazanan ben olurum" strateji ilkesi doğrultusunda, Sırp müttefikini kurtarmak üzere devreye girerek 31 Ekim'de Türkiye'ye diplomatik ilişkileri kesme tehdidiyle mütarekeyi dayatan bir ültimatom verdi. İki hafta sonra Çar II. Aleksandr, Rus Çarlık Ordusu'nun yedeklerle birlikte altı kolordusu (toplam 550.000 kadar asker) için seferberlik emri çıkardı.[4] Gerek St. Petersburg'da gerek İstanbul'da savaş humması yayılırken, Gladstone'un polemik broşürü İngiltere'de ve (parayla yaptırılmış çevirisiyle) Rusya'da kamuoyunu Türkiye'nin aleyhine çevirirken, büyük devletler Rus süngüsünün zoruyla Balkan reformlarını dayatmak üzere Osmanlı başkentinde bir konferans toplanmasını talep ederken, ilk Osmanlı kanun-ı esasisi konusundaki müzakereler kritik nihai aşamaya vardı.

Tahtın bedeli olarak bir kanun-ı esasi çıkarma sözünü vermiş olmasına karşın, genç padişahın yetkileri sınırlı bir meşruti hükümdar, hele Avrupa tarzı parlamenter rejime bağlı bir kukla olarak ülkeyi yönetmeye niyeti yoktu. Balkan krizinin keskinleşmesi, tutumunu daha da katılaştırdı. Aralık ortala-

3 Akt. Figes, *Crimea*, 483.

4 Sumner, *Russia and the Balkans*, 220-221, 228; William Fuller, *Strategy and Power*, 314.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rında Avrupalı diplomatlar Osmanlı Avrupası'nı bölüşme şartlarını belirlemek üzere İstanbul'a üşüşürken, Abdülhamid ona "tehlikeli" siyasal muhalifleri sürgün etme yetkisini veren tartışmalı yeni bir hükmü kabul ettirdi. Ayrıca, padişahın nazırları atama ve görevden alma, halkoyuyla seçilecek iki kanatlı yeni bir meclisi toplama ve çalışmalarına ara verme konusundaki kısıtsız yetkisini korudu. Kanun-ı Esasi'nin Osmanlılık, yani (gayrimüslimler dahil) Osmanlı uyruklarının temel haklar, ceza hukuku ve vergi hukuku bakımından eşitliği, ayrıca dilekçe hakkı ve müsadereye karşı mülkiyet güvenliği gibi diğer unsurlarının gayet liberal olmasına karşın, nihai hükümranlık hâlâ padişah-halifenin elindeydi. Abdülhamid'in gücünü azaltmaya niyetli olmadığı besbelliydi ve Avrupa devletlerinin dış baskısıyla böyle bir şeyi yapmayacağı kesindi. Ne padişah ne herhangi bir danışmanı Osmanlı Avrupası'nın bölüşülmesini kabullenmeye istekliydi. Kanun-ı Esasi'nin birinci maddesinde, imparatorluğun "hiçbir zaman [ve] hiçbir sebeple tefrik kabul etmeyeceği" açıkça belirtilmişti.[5]

Sanki bu hususu vurgularcasına, Kanun-ı Esasi Babıâli'de 23 Aralık 1876 öğle sonrasında, tam da Avrupalı diplomatların pek uzak olmayan Haliç kıyısındaki Bahriye Nezareti binasında, imparatorluğun kaderini belirlemeye yönelik İstanbul Konferansı'nın ilk oturumu için bir araya geldiği sırada resmen yürürlüğe konuldu. Birinci Osmanlı anayasal döneminin, yani Meşrutiyet'in başladığını duyurmak üzere atılan yüz bir pare topun gümbürtüsü konferansı kesintiye uğratmaya yetti. Osmanlı delegesi Hariciye Nazırı Safvet Paşa, yardımcı olma babında (kötü ve aksak Fransızcasıyla) meşrutiyet selamının oradaki delegelerin artık ülkelerine dönebilecekleri anlamına geldiğini açıkladı. Dağılma davetine kulak asan çıkmadı. Çok sınırlı ve çok geç buldukları bu jestten etkilenmeyen büyük devletler, Balkanlar'ın haritasını yeniden çizme programını sürdürmede direttiler.

Türkler Disraeli'nin elçisi Lord Salisbury'nin Çarlık taleplerini azaltmak üzere Muhafazakârların eski Rus fobisini devreye sokacağı yönünde biraz umut taşısalar da, bu kısa sürede dağıldı. Salisbury daha konferanstan önce, Kırım Savaşı'nın "müessif bir hata" olduğu ve bu sefer "Türk'ün yaşamasına izin verilse bile, dişlerini sökmek gerektiği" sonucuna varmıştı.[6] Aralık başlarında İstanbul'a ulaştığında, heybetli Rus sefiri Kont Nikolay İgnatiyev'in ve güzel eşinin etkisine girdi. İgnatiyev çifti onu öylesine etkili yönlendirdi ki, Disraeli'nin Rus fobisi çizgisine daha yakın olan İngiliz sefiri Sir Henry

5 Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, 386-387. Gladstone'un "Türk anayasası!!!" notu için bkz. Hanioğlu, *Brief History of the Late Ottoman Empire*, 118.

* Enaz etkilenen kişi, tahmin edilebileceği üzere Gladstone'du; bu haberi duyunca, güncesine alaycı tavırla "Türk anayasası!!!" notunu düştü.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

6 Akt. Sumner, *Russia and the Balkans*, 237.

Elliott'la arası açıldı. (Ona göre Elliott "yerlileşmiş" durumdaydı). Salisbury artık sadrazam olan Midhat Paşa'dan ve "çok uzun burunlu, bodur, sıska ve zavallı bir ürkek adam" diye küçümsediği Abdülhamid'den daha baştan hoşlanmadı.[7] Salisbury'nin konferansta adeta Gladstone'un Rus dostu çizgisine destek vermesiyle, Babıâli'ye dayatılan şartları yumuşatacak kadar güçlü kimse çıkmadı. Bu şartlar arasında, Bosna-Hersek'e dış himaye altında özerklik verilmesi, uluslararası bir jandarma gücünün bulunacağı iki parçalı bir özerk Bulgaristan ve bağımsız bir Karadağ Prensliği kurulması vardı.*

Abdülhamid'in bu küçük düşürücü şartları hemen hiç kimseyi şaşırtmayan bir tavırla 20 Ocak 1877'de reddetmesi, büyük devletlerin diplomasi yoluyla başaramadığını Çarlık ordularının zor yoluyla başarmasına zemin hazırladı. Çarlık diplomatları Rusya'nın Kırım Savaşı'nda kuşatılmasına yol açan hatalara tekrar düşmemeye özen göstererek, Otto von Bismarck'ın Berlin'den yürüttüğü arabuluculukla, (Bosna-Hersek üzerinde Avusturya himayesine Rus desteği karşılığında) Viyana'nın tarafsızlık sözünü ve (Bükreş'e sevk edilen altın ve bağımsız bir Romanya'ya Rus desteği karşılığında) Çarlık birliklerinin Tuna Prenslikleri'nden serbest geçiş hakkını koparmayı başardı.[8] Bir bakıma, Osmanlı İmparatorluğu Avrupa devletlerinin Yunanlara bağımsızlık savaşında destek vermek üzere bir araya geldikleri 1820'lerin Tanzimat öncesi yalnızlığına döndü. Kırk yıllık liberal reform dönemi Türklere Batı başkentlerinde çok az kalıcı yakınlık kazandırmıştı; Britanya'nın geleneksel Rus fobisinden kaynaklanan Türk dostluğu bile ekşiyip nefrete bürünmüştü. Padişah ve danışmanları Rusların Osmanlı başkentini tehdit etmesi halinde, hasmane tavır içindeki diplomatik elçisinin aksine, İngiliz başbakanı Disraeli'nin ayılacağı ve İngiliz donanmasını göndereceği konusunda biraz umutluydu; ancak iş o noktaya gelinceye kadar, Türkler 1853-1856'daki durumun tersine, bu savaşı kendi başlarına yürütmek zorunda kalacaklardı.

İç açıcı olmayan diplomatik şartlara rağmen, Abdülhamid'in direnme kararı anlamsız değildi. Padişah meşrutiyeti benimsemesinden dolayı uyruklarıyla bir tür balayı havasındaydı. Avrupalıların İstanbul Konferansı'ndaki küstah davranışı başkentte hemen herkesin, yeni haklarını, özellikle de imparatorluğun ilk meclisine temsilciler seçme hakkını daha çok gözeten Hıristiyan azınlıkların bile tepkisini çekmişti. Bizzat başkentte temsil Müslümanlar (beş mebus) ile gayrimüslimler (iki Rum, iki Ermeni ve bir Yahudi mebus) arasında eşit paylaşılmıştı. Balkanlar'ın büyük bir bölümünde nüfuzlu bir

---

7 Akt. Roberts, *Salisbury*, 160.

* Rusların arzuladığı "Büyük Bulgaristan"ın bu konferansta ikiye bölündüğü ve iki yıl sonra Berlin Kongresi'nde aynı düzenlemeye gidildiği doğrudur. Ama bu durum Salisbury'nin büyük çabasından ziyade genel Avrupa ve özellikle Avusturya muhalefetinin bir sonucuydu.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://ranley.org

8 Sumner, *Russia and the Balkans*, 299-300.

azınlık olan Osmanlı Rumları, Rus vesayeti altında daha büyük bir Bulgaristan'ın ortaya çıkmasından yana değildi. Birçok Türkiye Ermenisi de Bulgar Hıristiyanları için koparılan yaygaranın, Avrupa'da kendi kötü durumlarına dönük yakınlığı bastırmasının hayal kırıklığı içindeydi. Midhat Paşa Rum ve Ermeni patriklerini ziyaret ederek onurlandıran ilk sadrazamdı; patrikler onu "Osmanlı İmparatorluğu'nu hayata döndüren kişi" olarak selamladılar. Çarlık birliklerinin imparatorluğu istilaya hazırlandığı Şubat-Mart 1877'de yapılan tarihsel önemdeki Meclis-i Mebusan seçimleri, ülkeyi Rus zorbasına karşı savaş humması ortamında padişahın arkasında kenetleme sonucunu doğurdu. İstanbul'un bütün ileri gelenleri 14 farklı milliyetten (67'si Müslüman, 44'ü Hıristiyan ve 4'ü Yahudi) 115 mebuslu ilk Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın açılışı için 19 Mart 1877'de Dolmabahçe Sarayı'nın taht salonunda toplandı. Yokluğu dikkat çeken tek bir Avrupa sefiri vardı: Kont İgnatiyev. İstila planının mimarı General Obruçev'in ifadesiyle, "Doğu Sorunu'nun tam ve kesin çözümü, Balkan Yarımadası'ndaki Türk yönetimini kayıtsız şartsız yıkma" hedefi doğrultusunda, Rusya 24 Nisan 1877'de savaş açtı.[9]

Saldırı hazırlığının altı ayı almasından dolayı Türkler de hazırdı. Osmanlı nehir filosu Tuna'yı neredeyse tam denetim altında tutmaktaydı ve Karadeniz'deki Osmanlı hâkimiyeti, 1856 Paris Antlaşması uyarınca Rusların kıyıda gemi yapması ya da liman bulundurması yasaklandığından neredeyse tartışmasızdı. (Ancak Ruslar "hile" yoluyla Azak Denizi'nde küçük bir vurucu kuvvet oluşturmuş ve daha sonra 1870-1871 Fransa-Prusya Savaşı bahanesiyle sessiz sedasız Karadeniz'e yayılmıştı.) Osmanlı donanmasının Karadeniz'de öyle aman aman bir gücü olmamakla birlikte serbestçe dolaşması, Rusya'yı güney kıyı şeridini korumak üzere 73.000 askerini yedekte tutmak zorunda bırakmaktaydı. Tuna kalelerini takviye için Bulgaristan'a yaklaşık 180.000 Türk askeri sevk edilmişti; çoğunun 1.800 adım ötedeki hedefi vurabilen yeni Peabody-Martini tüfekleri vardı. Bunlar Rusların envai çeşit Krnka, Berdan ve Karlé tüfeklerinden çok daha üstündü; bunlardan sadece Berdan 1.500 adıma kadar isabetliydi. (Dahası, Rus silahlarının birbirlerine uymamaları nedeniyle, bir tüfeğe uygun cephane öbürlerinde işe yaramamaktaydı). Balkan ordularını Krupp'un arkadan dolmalı en son çelik toplarıyla donatmış olan Osmanlılar toplarda da avantajlıydı.[10] Muharebe düzeni açısından bakıldığında, Abdülhamid'in Rus kuvvetlerinin İstanbul'a 1854'tekinden daha fazla yaklaşacağını beklemesi için bir sebep yoktu.

Ne var ki, Obruçev'in harekâtı atılganca tasarlanmıştı ve büyük ölçüde uygulandı. İlkbahar taşkınlarının dinmesinden sonra, Rus istihkâmcılar

9 Akt. *Agy*, 302. Ayrıca bkz. Mansel, *Constantinople*, 304-305.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rahley.org

10 Fuller, *Strategy and Power*, 323, 326.

Osmanlı nehir filosunu etkisizleştirmek üzere, Zimnitsa ve Sistova (Sviştov) arasında Tuna'nın her iki yakasına mayın döşeyerek bir geçiş noktası sağlayacaklardı. Bu hedefe 27-28 Haziran 1877 gecesi yaklaşık 800 Rus zayiatı pahasına ulaşıldı. Ardından Obruçev 120.000 kişilik ilk ordunun dosdoğru Şipka Geçidi'ne ve orayı aşınca İstanbul'a yönelmesi, kanatlarındaki ve gerisindeki Osmanlı kalelerini halledecek ikinci bir ordunun geride bırakılması için ısrar etti. Ama komutanın kendisine verildiği Grandük Nikolay Nikolayeviç bunun yerine kuvvetlerini üç ana kola ayırma yoluna gitti; daha güçlü iki kol Rusçuk'u ve Plevne'yi düşürmek üzere yanlara gönderilirken, Y. V. Gurko komutasındaki 12.000 kişilik küçük bir öncü kol Şipka'ya yöneldi. Gurko'nun oraya varıp geçidi tutmasına karşın, takviye için gönderilen Süleyman Paşa komutasındaki Osmanlı birliklerince kuşatıldı. Daha kuzeyde Osman Paşa komutasındaki 36.000 kişilik bir kurtarma kuvvetinin Ruslardan önce Plevne'ye yetişmesi ve kale kentte mevzilenmesi, Türklerin yaz ve güz boyunca kanlı Rus hücumlarını püskürtmelerini sağladı. Sonunda Ruslar (bağımsızlıklarını kazanmaya hevesli Rumen birliklerinin yardımıyla) Osman Paşa'nın ikmal hatlarını keserek ve askerlerini aç bırakarak Plevne'yi ele geçirdiler. "Gazi" unvanı verilen Osman Paşa çarpışmayı sürdürürken atının vurulması üzerine 10 Aralık 1877'de teslim oldu.

O zamana kadar silahlı çatışma oldukça dengeliydi. Ruslar Kafkasya'da daha başarılı olarak mayısta Ardahan'ı ve kasımda Kars'ı almışlardı. Ancak savaşın asıl harekât alanının Balkanlar, hedefinin de Bulgaristan (ve belki bizzat İstanbul, yani hırslı Rusların verdiği adla "Çargrad") olduğu herkesçe bilinen bir şeydi. Gazi Osman Paşa'nın teslim olmasından sonra bile durum Türkler açısından pek vahim sayılmazdı. Ruslar Plevne'de çakılı kalmaktan kurtulan birlikleriyle Şipka Geçidi'ndeki kuşatmayı kırdıktan sonra pekâlâ dağlardan bastırabilirlerdi. Ama kışın karlar ve buz arasında nasıl olacaktı bu? Hiç kuşkusuz, askeri avantaj daralmaktaydı ve Rus ordularının Trakya Ovası'na ulaşması halinde, İngiliz donanmasının müdahalesi ihtimali vardı; nitekim Rus birlikleri haziran sonlarında Tuna'yı aşar aşmaz, Disraeli Akdeniz filosuna Çanakkale Boğazı'nın ağzındaki Beşike Koyu'na gitme emrini vermişti. Görünüşe bakılırsa, Rus çarı Plevne'deki büyük zaferinin temelinde elverişli bir barış anlaşması için pazarlığa oturmayı tercih edecekti.

Ruslar herkesi şaşırttı. Tam da Viyana, Berlin ve Londra'daki diplomatlar yeni bir paylaşım konferansı için hazırlığa giriştiklerinde, generaller harekâtı sürdürme kararını aldılar. Başkomutan Grandük Nikolay Nikolayeviç bu kararı Çar II. Aleksandr'a şöyle bildirdi: "Merkeze, Çargrad'a gitmeliyiz ve sizin başlattığınız kutsal davayı tamamlamalıyız."[11] Şipka Geçidi'ndeki direnişi 27

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

11 Akt. Mansel, *Constantinople*, 306.

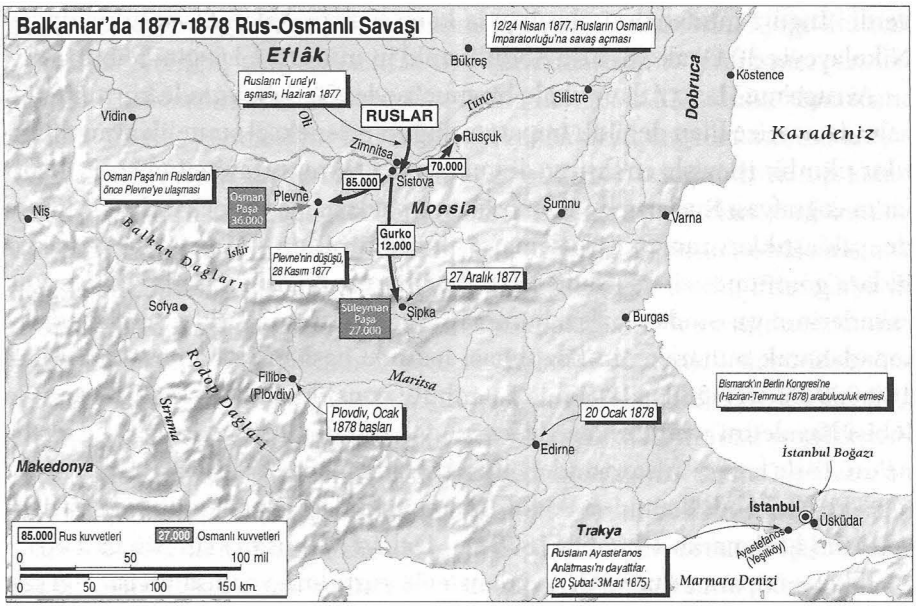

Aralık 1877'de kıran ve 30.000 Türk askerini esir alan Gurko tekrar batıya döndü ve Sofya'nın yukarısında Balkan Dağları'ndan aşağıya inerek 4 Ocak 1878'de kenti ele geçirdi. Ardından Rusların hızla yöneldiği Filibe (Plovdiv) 17 Ocak'ta düştü. Üç gün sonra Osmanlı orduları dağılmaya yüz tutarken, bir Rus süvari kuvveti Edirne'ye girdiğinde çok az direnişle karşılaştı. İleri birlikler 24 Ocak 1878'de Marmara sahilinde başkent kapılarına sadece on kilometre uzaktaki Ayastefanos'a (Yeşilköy) ulaştı.* Yüzyıllarca süren uğraştan sonra, Ruslar nihayet İstanbul'a varmışlardı. Bu ganimete konacaklar mıydı acaba?

İngilizlerin bu konuda bir söz hakkı olmasaydı, evet. Gladstone'un broşür yazarlığı ve Salisbury'nin entrikalarıyla ortaya çıkan bütün hasara rağmen Disraeli hâlâ başbakandı ve Ruslara karşı koyma fırsatını tepecek değildi. Tabii, İngiliz yurtseverlerinden oluşan kalabalıklara Trafalgar Meydanı'nda Osmanlı bayrağını sallatarak, popüler yeni şarkıyı "Yoktur savaşma derdimiz, Ama vallahi bu gerekse bile, [...] Ruslar Konstantinapol'ü alamayacak!" şeklinde okutma yoluna başvurmadı. Halk arasında Rus fobisinin canlanmasından aldığı destekle, kabinesindeki muhaliflerin çekilmelerini sağladı ve 23 Ocak 1878'de, Akdeniz filosuna Çanakkale Boğazı'na girme emrini

* Ruslar daha sonra Marmara sahillerine kahramanca ilerleyişi ölümsüzleştirmek ve harekât sırasında ölen askerleri gömmek için Ayastefanos'ta aynı adla bir anı kilisesi inşa ettiler. Grandük Nikolay'ın ve Rum Ortodoks patriğinin 18 Aralık 1898'de açtığı kilise, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açmasından sonra Kasım 1914'te Türk askerlerince yıkıldı.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://matematikci

verdi.* İngiliz müdahalesi olasılığıyla karşı karşıya kalan Grandük Nikolay Nikolayeviç 30 Ocak 1878'de Abdülhamid'in mütareke isteğini kabul etti.[12]

Avrupa'nın Hasta Adamı sanki bir mucizeyle ölüm döşeğinde kurtuldu. Bu aslında mucize filan değildi. İmparatorluğun geleneksel stratejik avantajları, tıkır tıkır bir işleyişle en ihtiyaç duyulan anda tekrar ortaya çıkmıştı. Balkanlar'ın coğrafyası Rusların bu sefer başkente yaklaşmalarını pek önleyemediyse de, yaklaştıkları zaman çarpışamayacak kadar bitkin düşmelerini ve hastalıklara gömülmelerini sağladı. 1878 ilkbaharına doğru Ayastefanos'taki Rus askerlerinin yarısından fazlası hummaya yakalanırken, Türkler sessiz sedasız toparlanarak mütarekenin bozulması halinde başkenti savunacak yaklaşık 100.000 askeri yığdılar. Bu arada, İstanbul'a yönelik tehdidin İngilizlerin Rus fobisi hayaletini uyandırmasıyla kamuoyu 180 derecelik dönüşle, Gladstone'un Türk karşıtı histerisinden Rusya'ya karşı şovence savaş hummasına hızla kaydı.** Abdülhamid sanki kurtuluşunu kutlarcasına, Kanun-ı Esasi'deki yetkisini kullanarak 14 Şubat 1878'de Meclis-i Mebusan'ı süresiz tatil etti.

Elbette imparatorluğun dış müdahaleyle kurtulması padişahın istediği şey değildi. İstanbul'un hemen güneyinde, Büyükada'da demirli İngiliz filosu, Abdülhamid'in tahtı açısından kentin dışında konuşlanmış Rus birlikleri kadar ciddi bir tehditti.*** Yine de Ayastefanos'ta dayatılmış bir barışın şartlarını belirleyen Ruslar oldu. Padişahın baskı altında 3 Mart 1878'de onayladığı antlaşmayla, Rus işgali altında kalacak bir "Büyük Bulgaristan" yaratıldı, Sırbistan'ın ve Karadağ'ın toprakları genişletildi, (sadece 40 milyon Türk lirası, yani 400 milyon rublesi nakit ödenecek) 1,4 milyar rublelik bir savaş tazminatı belirlendi, Anadolu'da Rusya'ya geniş topraklar verildi ve Rus savaş gemilerine Osmanlı Boğazları'ndan geçiş hakkı tanındı.[13] Ama Abdülhamid'in bildiği üzere, İngiliz filosu Büyükada'yken ve diğer devletler Rus kazanımlarından endişe duyarken, antlaşmanın kalıcı olması mümkün değildi.

Böylece Bismarck'ın ev sahipliğinde toplanan Berlin Kongresi (Haziran -Temmuz 1878) görünüşte Osmanlılar açısından küçük düşürücü bir olaydı.

---

* Disraeli kabinedeki sert muhalefet üzerine, Rusya'nın Osmanlı Boğazları'na ilişkin barış şartları konusunda (daha sonra yanlış olduğu ortaya çıkan) olumlu haberleri alınca, filoya verdiği emri geçici olarak iptal etti. Ancak filonun döndüğü sırada, geliş haberi Ruslar üzerinde istenen etkiyi yaratmaya yetti. İngiliz filosu 8 Şubat'ta Çanakkale Boğazı'nı tekrar geçti ve bu sefer kaldı.

12 Sumner, *Russia and the Balkans*, 359; Mansel, *Constantinople*, 307. Ayastefanos için bkz. Mutlu, "The Russian Monument at *Ayastefanos* (San Stefano): Between Defeat and Revenge, Remembering and Forgetting", *Middle Eastern Studies*, c. 43, no. 1 (Ocak 2007): 75-86; "Ghost Buildings of Istanbul". http://www.hayal-et.org/i.php/site/building/ayastefanos_ant.

** İngilizcede "şovenizm"in karşılığı olan *jingoism* terimi bu kriz sırasındaki popüler şarkıda geçen bir ibareden doğdu.

*** Çar 30 Mart'ta İngilizlerin işgal kalkışması halinde İstanbul'u "koruma"yı önerdi.

13 Antlaşmanın hükümleri için bkz. Sumner, *Russia and the Balkans*, 401-405.

Üretilmiş Dijital Kitap Arşivi https://iran-archive.com

Rusların öngördüğü "Büyük Bulgaristan"ın parçalanmasıyla, Doğu Rumeli adı verilen yeni bir vilayetin tekrar tam Türk denetimine girmesine, geri kalan "Bulgaristan"ın yine göstermelik Osmanlı egemenliği altına alınmasına ve Çarlık savaş gemilerinin Boğazlar'a giriş hakkının engellenmesine karşın Türkiye Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerini Rusya'ya kaptırdı ve toprakları iki katına çıkarılan Karadağ ile her ikisi de tam bağımsızlığa kavuşan Romanya ve Sırbistan üzerinde hak iddiasından vazgeçti. Avusturya-Macaristan'a önceki anlaşma uyarınca Bosna-Hersek'i işgal ve idare hakkı, Britanya'ya da Kıbrıs üzerinde himaye hakkı tanındı. Ruslara ödenecek savaş tazminatının üstesinden gelinebilir miktara ("en fazla 26.750.000 frank") düşürülmesine ve yeni bağımsız devletlerin Osmanlı borçlarından kendilerine düşen payı ödemekle yükümlü kılınmalarına karşın, Avrupa mali nüfuzu mutlak hale gelecekti ve imparatorluğun alacaklılarına ödeme yapmak üzere Türk vergilerini, rüsumlarını ve harçlarını toplamakla yetkili yeni bir Düyunu Umumiye İdaresi kurulacaktı. En ağır düzenleme ise şu hükümle Osmanlı içişleri üzerinde Avrupa gözetimini getiren 61. Madde'ydi: "Babıâli Ermenilerin ikamet ettiği vilayetlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği iyileştirmeleri ve reformları daha fazla zaman geçirmeksizin yerine getirmeyi, Çerkeslere ve Kürtlere karşı güvenliklerini sağlamayı taahhüt eder. Bu yöndeki adımları belirli aralıklarla bildireceği devletler, belirtilen hususların uygulanışına nezaret edecektir." Kongre sırasında köpeğinin talihsiz bir diplomata hırladığını duyan Bismarck'ın şu sözleri durumun özünü yansıtır nitelikteydi: "Köpek henüz eğitimini tamamlamış değil. Kimi ısıracağını bilmiyor. Eğer bilseydi, Türkleri ısırırdı."[14]

Gelgelelim, Abdülhamid ve Osmanlılar açısından bütün haberler kötü değildi. İmparatorluk varlığını sürdürmüş ve en beterinden kurtarılmıştı. Bazı bakımlardan Berlin Antlaşması, zor kazanılmış bir zaferin ganimeti olarak gördükleri şeylerden mahrum bırakılan Rusları, çok şey bekleyemeyecek durumdaki Türklerden daha fazla kızdırdı. Nitekim Rusya Balkan Slavlarını "kurtarmak" uğruna giriştiği savaşta bir milyar ruble harcayarak iflasın eşiğine gelirken ve 200.000 zayiat verirken, içeride Çarlık otokrasisine popülist-nihilist-terörist muhalefet artarak Mart 1881'de II. Aleksandr'ın uğradığı suikastla doruğa ulaştı. Savaşın yol açtığı toprak kayıplarına ve Osmanlı Düyunu Umumiye İdaresi'nin kuruluşuna dair 1881 Muharrem Kararnamesi'yle (Tevhid-i Düyun) teyit edilen Avrupa mali denetiminin her alanı sarmasına rağmen, Abdülhamid tahtında eskisinden daha güvendeydi. Bunda Avrupalı bankerlerce dayatılan mali reformların kamu gelirlerini yüzde 40'ın üzerinde artırmasının ve yıllık borç ödemelerini üstesinden gelinebilir

14 Akt. Geiss, *Der Berliner Kongress 1878*, xxiii, n. 68. Fransızca kaleme alınan ilk antlaşma için bkz. Sumner, *Russia and the Balkans*, ek 10, 658-669. Mali hükümler için ayrıca bkz. Palmer, *Decline and Fall of the Ottoman Empire*, 160-161.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

bir düzeyde tutarak rejimin mali durumunu epeyce düzeltmesinin küçümsenmeyecek payı vardı. Hıdiv rejiminin borçlarını ödeyememesi üzerine Mısır'ın 1882'de İngiliz işgaline girmesi, benzer şekilde örtük bir nimete dönüştü; çünkü Kahire'nin (yıllık 665.000 sterlin tutarındaki) vergiyi İstanbul'a daha güvenilir biçimde ödemesi, Abdülhamid'in yeni krediler için gerekli teminatı göstermesini sağladı. Mısır'ın yanı sıra diğer yeni bağımsız ya da yarı bağımsız bölgeler, yani Bulgaristan, Kıbrıs ve Karadağ da Düyunu Umumiye İdaresi aracılığıyla aktarılan eski Osmanlı yükümlülüklerinden kendilerine düşen payları ödemeye zorlandılar. Canları 1875'te fena halde yanmış olan İngiliz ve Fransız tahvil sahipleri, padişahın tahvillerini ödeyebileceğinden emin olmak istiyorlardı. Ruslar bile umut bağladıkları savaş tazminatının kırıntılarını kurtarma peşindeydiler. Böylece Avrupa devletleri kendi mali çıkarları için Hasta Adam'ı sağlığına kavuşturmak amacıyla beslemeye başladılar.[15]

Bu uğraşta başı çeken İmparatorluk Almanya'sıydı. Aralık 1876'da Reichstag'da bütün Osmanlı İmparatorluğu'nun "Pomeranyalı tek bir piyadenin kemiklerine değmediği"ni belirtmiş olan Bismarck'ın meşhur kayıtsızlığına karşın, Britanya'nın (özellikle 1880'de Gladstone'un iktidara dönüşüyle) eski hami rolünden soğuması üzerine Rus saldırganlığına karşı Türkiye'yi koruma yönündeki gayriresmi yükü Almanya'nın üstlenmesi için sağlam sebepler vardı. Bismarck mükemmel bir zamanlamayla, 1882'de Mısır'a dönük İngiliz hamlesine, Osmanlı ordusunu eğitmek üzere Tümgeneral Otto Kaehler başkanlığında bir askeri heyet göndererek ve (Balkan krizi sırasında Rusya'da sefirlik yapmış eski bir dışişleri bakanı olan) Joseph Maria von Radowitz'i Osmanlı İmparatorluğu'na üst düzey sefir sıfatıyla atayarak karşılık verdi. Reasürans Antlaşması'nda (onaylanma tarihi 1887) Rusya'nın İstanbul'u ve Boğazlar'ı ele geçirmeye çalışması halinde Almanya'nın tarafsız kalmasını öngören "çok gizli" bir protokolle St. Petersburg'a el altından güvence verirken, Alman subaylarına İstanbul ve Çanakkale boğazlarındaki Osmanlı sahil savunma hatlarını ve Çatalca'da Trakya'dan girişlere karşı kurulan yeni bir tahkimat hattını son model ithal Alman toplarıyla (Krupp, Mauser & Lowe, Schichau) yenileme yetkisini verdi. Alman eğitmenlerin Mekteb-i Erkân-ı Harbiye'de hâkim konuma gelmeleriyle ve Kaehler'in 1885'teki ölümünden sonra, hırslı ve enerjik bir subay olan Colmar Freiherr von der Goltz Paşa'nın askeri heyetin başına getirilmesiyle, Osmanlı ordusu Prusya/Alman modeline göre baştan aşağı yeniden düzenlendi; yedi askeri mıntıkaya ayrılarak hepsine savaş döneminde aktif orduya katılmaya hazır yedekleriyle ("redif") beraber numaralandırılmış birer ordu verildi.[16] Bu arada, Alman demiryolu

15 Stanford ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. 2, 221-225.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

16 Erickson, *Defeat in Detail*, 13-14.

mühendisleri Şark Ekspresi hattını Anadolu içlerine uzatarak 1892'de Ankara ulaştılar ve ta Bağdat'a kadar gidecek bir hat için planlar yapmaya başladılar.

Bismarck'ın sessiz sedasız geliştirdiği Alman-Osmanlı ilişkisi, Demir Şansölye'yi 1890'da emekliliğe zorlayan Kayzer II. Wilhelm'in döneminde serpilip olgunluğa erişti. Kayzer etkilenmeye açık olduğu otuz yaşındayken, 1889'da Abdülhamid tarafından Yıldız Sarayı'nda gösterişli bir törenle karşılanmıştı; Bismarck'ın Rusları endişelendirme korkusuyla karşı çıktığı bir geziydi bu. Padişahın genç mevkidaşına, bir kumpas havasıyla, "ziyaretinin [büyük] devletleri çok sinirlendireceğini" söylemesi, Wilhelm'in kulağına müzik gibi gelmişti. Kayzerin yıllar sonra gezinin her ayrıntısını hâlâ hatırlamasında, padişahın Çerkes cariyelerinin kıvrak raksının küçümsenmeyecek payı vardı.[17]

Almanya'yla gelişen bağların karşılığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun karşılaştığı sonraki büyük çaplı krizde bolca alındı. Osmanlı Ermenileri (sonuçta hayal kırıklığına uğrayacak olsalar bile) içinde bulundukları kötü durumun 1878 Berlin Antlaşması'nda yarım ağızla doğrulanmasından heyecana kapılarak, "özgürlük" yanlısı (Daşnaksutyun ya da Daşnaklar) ve "bağımsızlık" yanlısı (Hınçakyan Devrimci Partisi ya da Hınçaklar) muhalefet grupları örgütlemeye başlamışlardı. Erzurum'da 1890'dan itibaren birkaç Osmanlı resmi yetkilisine suikast düzenlenmesiyle başlayan şiddet olaylarının Doğu Anadolu'yu sarsması, Ermenilere karşı misillemelere yol açtı. Abdülhamid bir isyan hareket gibi görünen duruma, ertesi yıl (Ermenileri hedef almak için çoğu pek teşvike gerek duymayan) Kürt aşiret milislerinden oluşan Hamidiye Alayları'nı örgütleyerek karşılık verdi. Kriz Sason'daki bir Ermeni ayaklanmasının yüzlerce (ya da binlerce) sivilin katledilmesine yol açtığı 1894'te uluslararası manşetlere taşındı.* Yavaş yavaş alevlenen iç savaş Bitlis'e, Zeytun'a, Erzurum'a, Trabzon'a ve sonunda İstanbul'a yayıldı; Ermeni devrimcilerin Osmanlı Bankası baskınının ardından, popülizmin harekete geçirdiği Müslüman güruhlar sokaklarda taşkınlıklara girişerek Ermenileri öldürdü. Kimse 1894-1896 arasında kaç Ermeni'nin can verdiğini tam bilmese de, oldukça yüksek olan bu rakamın çok daha az sayıdaki Müslüman kurbanı (yaklaşık 1.000) gölgede bırakacak düzeyde olduğu kesindir. Gerçek sayı muhtemelen resmi Osmanlı tahmini olan 13.432 ile ister Avrupa Komisyon raporları (taşrada çoğunlukla Ermeni olmak üzere 38.000 "Hıristiyan", ardından Ağustos 1896'da başkentte 5.000-6.000), isterse yaygın alıntı yapılan Ermeni rakamı 100.000 esas alınsın, dönemin daha yüksek rakamları arasındadır. Önde gelen bir demografi uzmanı tamamen çatışan veri dizilerini yakın dönemde analiz ettiğinde herhangi bir kesin sonuca varamamıştır.[18]

17 McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, 9.

* Erzurum'daki İngiliz konsolosunca aktarılan ilk Ermeni iddiaları, Sason'da 10.000 kadar sivilin can verdiği yönündeydi. Konsolos daha sonra bu rakamı 900'e indirdi. Sason'a gön-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Bir Hıristiyan azınlığın yer aldığı etnik-dinsel karışıklık bir kez daha Avrupa'nın istenmeyen ilgisini kışkırttı. Ama Rusya 1877'de Ermeniler adına müdahale etmesi halinde, diğer devletlerin en azından tarafsızlığına güvenebilecek durumdayken, bu sefer Abdülhamid'in yanında bir dost ve hami vardı. Ermenilere yönelik mezalime karşı yaygara (başbakan makamındaki Lord Salisbury'nin biraz daha az ahlakçı bir şevkle Gladstone'un nakaratını tutturduğu) 1896 sonbaharında hummalı bir perdeye çıkarken, koroda eksikliği dikkat çeken bir Avrupalı devlet adamı vardı. Kayzer II. Wilhelm şahsen Abdülhamid'in siyasal geleceği konusunda şüpheler taşımakla birlikte, dışarıya karşı olabilecek en çarpıcı jestte bulunarak diğer Avrupalıların padişahı "Lanet Olası Abdül" ve "Yıldız canavarı" diye kınadığı bir ortamda, 22 Eylül 1896'daki yaş gününü kutlamak üzere ona imzalı bir aile portresi gönderdi.[19]

Bu sembolik jestten daha önemlisi, Osmanlı ordusunu güçlendirmedeki Alman rolüydü. Prusya ordusundan ziyade sınırın Rus tarafındaki Kazakları örnek alarak oluşturulmuş Kürt Hamidiye Alayları'nın Doğu Anadolu'da Ermeni partizanlarla çarpışmada Bulgaristan'daki Çerkeslerden daha başarılı olmadıkları ve "Hamidiye" sözünün sivil mezalimi belirtici bir Avrupa deyişi olarak "Başıbozuk" sözünün yerine geçtiği doğrudur. Ama Alman reformundan geçen nizami orduya, Girit Adası'nda Rum Hıristiyanların başlattığı bir ayaklanmanın kriz aşamasına ulaştığı Ocak-Şubat 1897'de yararlılığını gösterme şansı verildi. Ermeni sorunlarında olduğu gibi, köklerinin patlamaya açık etnik-dinsel husumete dayanmasına karşın, Giritli asilerin Filiki Eteria adlı milliyetçi dernek aracılığıyla Yunanistan anakarasıyla yakın bağları vardı. On bin kadar Yunan gönüllünün Girit davası uğruna çarpışmak üzere Salamis'te ve Pire'de gemilere bindiği 2 Şubat 1897'de adalılar adına konuşan Timoleon Vassos adlı bir Yunan albayı, *Enosis*'i yani Girit'in Yunanistan'la birliğini ilan etti. Geri kalmak istemeyen 2.600 Yunan partizan, padişaha karşı genel bir Rum ayaklanmasının kıvılcımını tutuşturma umuduyla mart ayında anakarada sınırı aşıp Osmanlı Makedonyası'na girdi. Veliaht Konstantinos 10 Nisan'da nizami Yunan askerlerinden oluşan bir kuvvetin başında Türk sınırını aşıp Yanya'ya yöneldi. Hem Girit'te hem Makedonya'da çarpışmaların bir hayli ilerlediği 17 Nisan 1897'de, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açtı.

---

derilen ve beş Osmanlı yetkilisi ile Fransız, İngiliz ve Rus konsoloslarından oluşan bir ortak soruşturma komisyonu 263 ölümü, ayrıca öksüz kalmış 12 çocuğu saptadı.

18 Dündar, *Crime of Numbers* 141-145. Çatışan rakamlar üzerine başka bir yararlı genel değerlendirme için bkz. Lewy, *Armenian Massacres*, 20-26 ve krş. Bloxham, *Great Game of Genocide*, 51. (Bloxham 1894-1896 dönemi için "80-100.000" rakamını vermekle birlikte kaynak göstermez).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

19 McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, 11.

Türkler hazırdı. Müşir İbrahim Ethem Paşa komutasındaki Makedonya ordusu Alman tarzında düzenli bir seferberlik yürütmüştü; disiplinli piyade birlikleri Yunanların tek atışlı Fransız Gras modellerine kolayca üstünlük sağlayabilecek dumansız ve mükerrer atışlı Mavzer tüfekleriyle donatılmıştı. Ethem Paşa Yanya'da ve Melluna Geçidi'ndeki Yunan saldırılarını püskürttükten sonra, ana kuvvetini Yunan Tesalyası'na yönlendirerek Tırnovo'da ve Yenişehir'de (Larissa) Yunanları bozguna uğrattı. Albay Konstantinos Smolenskis, Tesalya'nın merkezi Dömeke'yi (Domokos) 45.000 Osmanlı askerine karşı savunmak üzere 40.000 kadar asker topladı. Yoğun çarpışmalardan sonra tekrar çekilmek zorunda kalarak (300 Spartalının Kserkses'i durdurmaya çalıştığı) efsanevi kıyı geçidi Thermopylai'da son bir direnişe hazırlandı. İş o noktaya gelmeden, araya giren Rusların baskısıyla Osmanlılar 19 Mayıs 1897'de mütareke imzaladı. Kısa ve sert Otuz Gün Savaşı, Türkiye açısından bir zaferle bitti.[20]

Abdülhamid Osmanlı İmparatorluğu'nu saran kötü alametleri bir anda dağıtmıştı. Önceki aylarda büyük devletler Ermeni katliamlarını bir bahane gibi kullanarak yeni bir paylaşımı dayatacak bir konferans hazırlığı içindeyken, padişaha zaferden sonra bağışlayıcı olması için yalvarır hale geldiler. 1877-1878 savaşındaki askeri aşağılanmayı tersine çeviren ve bu sefer Ruslar müdahale etmeden durmanın en iyi yol olacağını bilen Abdülhamid, şansını zorlamak için bir sebep görmedi. Yunanistan'ın savaş tazminatı ödemesini istemekle birlikte, yirmi kadar köyü Türkiye'ye katarak sınır hattını "rasyonelleştirme" dışında, Yunan Tesalyası'na dönük bir hak talebinde bulunmadı. Girit'e Osmanlı egemenliğinde kalmak üzere Bulgaristan'dakine benzer özerklik verildi; Müslümanlar ile Rum Hıristiyan çoğunluk arasında barışı korumak üzere adaya Rus, İngiliz, Fransız ve İtalyan askerlerinden oluşan bir işgal kuvveti gönderildi.[21]

Savaşın toprak kazanımları ve kayıpları açısından bir işe yaramamasına karşın, Osmanlılar (ve bizzat Abdülhamid) çok daha değerli olan itibara tekrar kavuşmuştu. II. Wilhelm kuşatılmış padişahın bu itibarını kutsarcasına, Ekim 1898'de daha da şatafatlı bir resmi ziyarette bulundu. Gezisi Selahaddin Eyyubi'nin Şam'daki türbesi başında şu sözleri söylemesiyle noktalandı: "Padişah ve ona halife olarak hürmet eden dünyanın her tarafındaki 300 milyon Müslüman uyruğu şundan emin olsun ki, Alman kayzeri hep dostları olacaktır."[22]

---

20 Erickson, *Defeat in Detail*, 14-15; Gardiner, *Conway's All the World's Fighting Ships, 1860-1905*, 387-392.

21 Palmer, *Decline and Fall*, 184-185.

22 II. Wilhelm, "Tischrede in Damaskus (8 Kasım 1898)", Ernst Johann (ed.), *Reden des Kaisers*, 81.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kanley.org

Kayzer bu tür tumturaklı sözleriyle tanınsa da Abdülhamid'e övgüsü sırf retorik süslemesi değildi. Almanya'nın (bir süre sonra Boğaziçi Devi diye nam salacak) yeni sefiri Baron Adolf Marschall von Bieberstein, hatırı sayılır ağırlığıyla padişahın arkasında yer aldı. Resmi bir Alman-Osmanlı ittifakının hiç imzalanmamasına karşın, 1898-1899'da bir tür stratejik ortaklık düzeyine varan bir dizi anlaşmaya varıldı. Padişah Berlin-Bağdat Demiryolu imtiyazını tanıma karşılığında, Berlin'in rejim muhalifleri konusunda istihbarat paylaşımında bulunmasını istedi. Almanlara demiryolunun geçeceği yerlerde tarihsel yapıları da kapsamak üzere kazı hakları, ayrıca bakır ve kömür madenciliği imtiyazları verildi.[23]

Bizzat demiryolu imtiyazı (23 Aralık 1899) kayzerin, dostuna yaptığı oldukça büyük bir Alman yatırımının ifadesiydi. Yanlış bir yorumla, çoğu Avrupa başkentinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Berlin'e bir tür ipotek edilişi olarak görülen antlaşmanın şartları aslında padişahlık otoritesinin daha gevşek denetlenen kesimlere, güneydoğudaki Kürt ve Ermeni bölgelerine, Bedevi şakilerin hüküm sürdüğü Suriye ve Mezopotamya çöllerine ulaşması için biçilmiş kaftandı. Almanlar Osmanlı hazinesine yatırılan 200.000 Türk lirası teminatla başlamak üzere gerekli bütün sermayeyi Deutsche Bank şubeleri aracılığıyla sağlamaya ve demiryolunu sekiz yıl içinde tamamlamaya söz vermişlerdi. Bu arada, Abdülhamid'in şahsen devreye girerek kabul ettirdiği bir hüküm uyarınca, Osmanlı hükümeti "hattın Konya'dan Bağdat'a ve Basra'ya kadar olan kısmını satın alma yetkisini istediği zaman kullanma hakkı"nı saklı tuttu. Ek müzakerelerde Alman Bağdat Demiryolu Kumpanyası ayrıca bütün hat boyunca 65 metrelik aralıklarla telgraf direkleri dikme, mücavir alanda Osmanlı askeri tesislerinin inşası için 4 milyon frank ayırma ve savaş halinde "bütün demiryolu katarlarını ya da gerek duyulabilecek benzer araçları ordu, donanma ve jandarma subaylarının ve erlerinin her türlü teçhizatla birlikte taşınması için" padişahın hizmetine sunma sözünü verdi.[24]

Almanların henüz fiilen başlamadığı demiryolu inşasının beklenenden çok daha zor ve pahalı olduğu ortaya çıktı. Alman bankaları Osmanlı ticaretine hâlâ hâkim olan Fransız ve İngiliz bankaları düzeyinde sermaye sağlamaktan uzaktı ve Babıâli'nin imparatorluktaki kamu gelirlerinin çoğunu denetleyen Fransız ağırlıklı Düyunu Umumiye İdaresi'nin gözetiminde Alman demiryolu tahvillerini ödemesi sıkıntılı bir işti. Güneydoğu Anadolu'daki Toros Dağları geniş çaplı (ve pahalı) dinamitlemeyi gerektirecek lojistik bir kâbustu;

23 Tevfik Paşa'dan Bernhard von Bülow'a, 23 Haziran 1899, PAAA, R 14155; kazı hakları için bkz. Oppenheim'dan Bülow'a, 12 Mayıs 1903, PAAA, R 14559.

24 İlk imtiyaz için bkz. "The Baghdad Railway", *London Times*, 3 Ocak 1900, kupür QO, Corr. Pol. Nouvelle Série, Turquie, c. 334. Ek hükümler için bkz. McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, 46.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kanley.org

sonuçta üç düzine kadar tünel açmak şarttı. Ağır aksak ilerleme Osmanlı hükümetinin tekrar parasız kaldığı 1905'te, daha hattın Toros Dağları'na ulaşmasından önce tamamen durdu.

Bununla birlikte, Abdülhamid'e ve rejimine yapılacak Alman yatırımı kolay vazgeçilemeyecek kadar ciddi bir meseleydi. Bağdat Demiryolu'nun mali güçlüğe düştüğü sırada, Alman öncülüğündeki başka bir demiryolu projesi, kısmen Avrupa tahvil piyasasından bağımsız finanse edilmesi sayesinde muazzam ilerleme sağladı. Başmühendis Heinrich August Meissner Paşa'nın yönetiminde, Şam'dan Medine'ye uzanacak bir Hicaz demiryolunun inşası 1901'de başlamıştı. Hac yolculuğunu hızlandırmaya yönelik bu hattın 75 milyon frangı bulan maliyeti neredeyse tamamen Müslümanların bağışlarıyla karşılandı. Hat 1908'e doğru Medine'ye ulaştığında, Mekke'ye uzatılması ve böylece Müslüman hacıların İngiliz egemenliğindeki Mısır ve Kızıldeniz güzergâhını bütünüyle bırakıp Osmanlı limanlarından oraya ulaşmalarının sağlanması yönünde planlar yapıldı.[25]

Bir bakıma Hicaz hattı, Alman-Osmanlı ortaklığını Berlin-Bağdat projesinden daha iyi somutlaştırdı. Sonuçta kayzerin kendini padişah-halifenin ve *Müslüman* uyruklarının "hep dostu" ilan etmiş olması, Hicaz demiryoluna siyasal anlam kazandırdı. Bizzat Abdülhamid, imparatorluğu birleştirmenin bir aracı olarak pan-İslamcılığı teşvik etmeye başladı. Osmanlı Müslümanlarına bedava dağıtılmak üzere binlerce Kur'an bastırdı, yetkililerden kendisine "Hilâfetpenâh" olarak hitap etmelerini istedi, cami restorasyonlarının masraflarını "hassa hazinesi"nden karşıladı, İslam bayramlarına ihtimam gösterdi ve önceki padişahlara nazaran daha fazla Müslüman Arap memuru yüksek mevkilere getirdi. Yakındaki Hamidiye Camisi'nde cuma namazı kılma dışında nadiren ayrıldığı Yıldız Sarayı, bütün Sünni *ümmetin* gittikçe biat ettiği bir tür "Müslüman Vatikanı"na dönüştü.[26]

Pan-İslamcılık imparatorlukta (ve bizzat İstanbul'da) Müslümanların yüzdesinin sürekli arttığı bir dönemde iç siyaset açısından da yararlıydı. İmparatorluk sınırlarında Osmanlı gücü gerilerken, Balkanlar'a, Kafkasya'ya ve Güney Rusya'ya dönük İslam ilerleyişi dalgasının gittikçe güven kazanan Hıristiyan halklarca tersine çevrilmesiyle birlikte, büyük bir demografik geri dönüş başladı. 19. yüzyıldaki her savaş bu süreci biraz daha ileriye götürdü. Kırım Savaşı'nın ardından 300.000 kadar Müslüman Kırım Tatarı Anadolu'ya kaçtı; kısa bir süre sonra, onları 1860'larda Kuzey Kafkasya'dan bir milyonu aşkın Çerkes ve Abhaz izledi. (Bu ikinci dalga mürit savaşçılarıyla Rusya'ya karşı Osmanlıların yanında çarpışmış olan Avar "Dağıstan Aslanı" Şeyh Şa-

25 Bkz. McKale, *War by Revolution*, 19, 239, n. 5.

26 Hanioğlu, *Brief History of the Late Ottoman Empire*, 128-130; Mansel, *Constantinople*, 320 vd.

Üçüncü PDF Kitap Arşivi - https://ankeyiorg

mil'in 1859'da uğradığı yenilginin de yansımasıydı; ancak birçok Çeçen ve Abhaz 1862'ye kadar direnişi sürdürdü.) 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı ve sonraki Berlin Kongresi, Rusya'ya bırakılan Kafkasya topraklarından yaklaşık 90.000 Türk ve 40.000 Laz Müslüman'ın zorunlu göçünü getirdi; buna karşılık 20.000 kadar Ermeni Hıristiyan karşı yöne, yani Rusya'ya kaçtı. Daha batıda sayılar daha da yüksekti; Türkiye'ye gitmek üzere 150.000 Kırım Tatarı Rusya'dan ayrıldı, 120.000 Boşnak (Bosnalı Müslüman) yurdundan kaçtı, 600.000 kadar Türk Müslüman "Rumen" prensliklerinden göçtü ve yaklaşık 200.000 Bulgar Hıristiyanı Osmanlı topraklarından ayrılarak yeni ve yarı bağımsız Bulgar devletçiğine sığındı. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1881'de başlayan ve 1893'te tamamlanan ilk modern sayımda, Müslümanların 17,4 milyonluk toplam nüfusta 12,5 milyona, yani yaklaşık yüzde 72'ye ulaşmalarıyla, çok-mezhepli yapısıyla tanınan bu imparatorluğun ciddi bir İslam ağırlığı kazanmaya yüz tutması pek şaşırtıcı değildi. Yönelişin 1900'den sonra da sürmesiyle, 1906'da 21 milyonluk Osmanlı nüfusunda Müslümanların oranı yaklaşık yüzde 75'e çıktı. Tanzimat'ın en parlak evresini yaşadığı yüzyıl ortalarında kısa süreliğine bir Hıristiyan çoğunluğun ortaya çıktığı İstanbul bile 1897'ye doğru Müslüman çoğunluğa dönerek zamanla daha da yüksek orana varacak ölçüde öyle kaldı.[27]

Avrupa kamuoyunun kayda değer bir kesimi, Abdülhamid'in pan-İslamcılığı benimsemesine ve Kayzer II. Wilhelm'in buna hiç eleştirmeksizin destek vermesine elbette derin kuşkuyla baktı. Ancak Batılı liberaller ve (çoğu artık sürgünde yaşayan) rejim muhalifleri "Lanet Olası Abdül" diye andıkları padişaha suçlamalar yönelttikçe, onun tahttan indirmeye yönelik (1876'da ve 1896'da olduğu gibi hem gerçek hem çoğu kez olduğu gibi hayali) tertipler Osmanlı ve Alman hafiyelerince açığa çıkarıldıkça, Abdülhamid kendi kişisel varlığını Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderiyle daha fazla birleştirdi. Abdülhamid'in paranoyaya varan suikast korkusu dillere destandı. Rivayete göre yanında sürekli tabanca taşırdı ve ordunun hakiki mühimmatla talim yapmasına izin vermezdi; ne de olsa, anarşizmin doruğa çıktığı 1881-1908 döneminde, Rus çarının ve ABD başkanının da aralarında olduğu yedi devlet başkanı suikastla öldürüldü. Yıldız Sarayı 1900'lerin başlarında, geniş alana yayılmış kendi çiftliğiyle, ahırlarıyla ve atölyeleriyle dış dünyadan kopuk yaşanabilecek bir yapı topluluğuna dönüştü. Tırmanılamaz surlarla çevrili "Müslüman Vatikanı", Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa'nın komutasındaki 7.000 muhafızla korunmaktaydı.[28]

27 Sayım rakamları için bkz. Karpat, *Ottoman Population*, 148-149; İstanbul için bkz. 104. Ayrıca bkz. Stanford ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. 2, 241.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

28 *Agy*, Palmer, *Decline and Fall*, 158; McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, 55.

Abdülhamid rejimi Batı duyarlılıkları açısından sevimsiz olsa da, onun döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun önceki yıllardan daha güçlü bir stratejik konumda olduğu söylenebilirdi. Demiryolları, telgraflar ve her hava şartına elverişli şose yollar taşra yetkililerinin iletişimi iyileştirerek imparatorluğu birleştirirken, iç ticarete sağlam bir destek vermekteydi. 20. yüzyıla girilirken, her yıl 800 kilometrelik yeni yol döşenmekte ve 450 kilometrelik yol onarımdan geçmekteydi. Mamul mallarda Avrupa'yla ticarette hâlâ büyük bir açık verilse bile gıda maddeleri, pamuk, ipek, halı, çini ve cam, ayrıca kömür ve gittikçe krom, boraks, manganez gibi bazı stratejik metaller üzerine kurulu Osmanlı ihracatı büyük bir artış içindeydi. Fransızca bilen ve İtalyan operası tutkunu Abdülhamid, İslami taassupla tanınmasına rağmen, imparatorlukta Avrupa tarzı eğitimin yayılmasına sessiz sedasız destek verdi. Onun döneminde Fransızca, kompozisyon, coğrafya, istatistik, iktisat, ticaret hukuku, medeni hukuk ve uluslararası hukuk gibi derslerin verildiği on sekiz yeni meslek yüksekokulu açıldı. Padişahın 1883'te koyduğu yeni bir iane vergisinden özel olarak ayrılan gelirlerle, imparatorluğun her yanında yüzlerce yeni devlet okulu inşa edildi ve okuryazarlık düzeyi gittikçe artan şehirli ahali için yeni halk kütüphaneleri kuruldu. Seküler müfredatlı ortaokullara giden talebe sayısının 19. yüzyılın son otuz yılında ikiye katlanması, Abdülhamid döneminin Tanzimat'ı inkâr etmekten ziyade uç noktaya vardıran bir atılımı temsil ediyor olabileceğine işaret eder.[29]

Bu arada, büyük devletlerin Osmanlı azınlık meselelerine karışmayı sürdürmesine karşın, Abdülhamid Alman hamileri ve kendi diplomatik becerileri sayesinde yeni paylaşım planlarını önleyebildi. Padişahın Makyavelizmi Balkan devletlerini birbirlerini düşürmeye fazlasıyla uygundu. Özerk Bulgaristan 1885'te Doğu Rumeli'yi topraklarına kattıktan sonra, bir bölgesel zorba olarak öne çıktı. Öncelikle Makedonya'da 1893'te kurulan Bulgar Makedonya-Edirne Devrimci Komitesi irredantist taleplerle bastırdı. (Bu örgüt zamanla gelişerek İç Makedon Devrimci Örgütü'ne [VMRO] dönüşürken, yeni adının arkasına daha iyi gizlense de, esas itibariyle bir Bulgar tezgâhı olarak kaldı.) Abdülhamid Bulgar nüfuzunu zayıflatmak amacıyla bölgedeki Yunan isyan faaliyetine ses çıkarmadı. Babıâli, Yunanistan, Sırbistan ve Romanya arasında genel bir Bulgar karşıtı ittifak kurmak için müzakereler başladı.[30]

Bu arada, Batı basınının sert eleştirileri padişahı bir müttefik olarak kayzere ve Alman danışmanlarına daha da sarılmaya yöneltti. Bismarck'ın kurduğu sistemin çöküşünden sonra, Almanya 1892'den itibaren bir Fransız-Rus askeri

29 Stanford ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. 2, Bölüm 3; eğitim için özellikle bkz. 112-113, 249-253; ekonomik gelişmeler için bkz. 230-235. Ayrıca bkz. Zürcher, *Unionist Etken*, 12-13.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

30 Özellikle bkz. Hanioğlu, *Brief History of the Late Ottoman Empire*, 133-135.

ittifakıyla karşı karşıya kaldı. Britanya ve Fransa 1904'te Afrika sömürge sorunları konusunda bir uzlaşmaya (*entente cordiale*) varmışlardı. Fransızların teşvikiyle, Londra ve Petersburg 1907'de İngiliz-Rus Antlaşması'yla İran, Afganistan ve Tibet'i nüfuz alanlarına ayırarak Büyük Oyun gerginliklerini yatıştırdılar. Üçlü Antant kuşatması tehdidinin harekete geçirdiği Alman sefiri Marschall ve Abdülhamid 1908 ilkbaharında kapsamlı bir demiryolu anlaşmasını yeniden müzakere ederek Almanların Toros Dağları'nı delmeye başlamasına yardımcı olacak yeni gelir kaynakları sağladılar. Gelişen ortaklık maddi tezahürüne, Boğaziçi'nin Asya sahilinde tamamlanmak üzere olan Haydarpaşa İstasyonu ve Bağdat Demiryolu'nun Almanlarca inşa edilen görkemli garı ile kavuştu.

Otuz yıl önce Abdülhamid dönemi başlarken hayatından umut kesilmiş Avrupa'nın Hasta Adamı arkasında güçlü bir yeni müttefikle tanı iyileşme yoluna girmiş gibiydi. Ne var ki, Yıldız'ın kale gibi duvarları dışında, toparlanmadan emin olmayan başkaları neşterlerini bilemekteydi. Bıçak altındaki birçok hasta gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun da tek umudu tedavinin hastalıktan daha iyi olmasıydı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bölüm 2

Köklü Ameliyat: Jön Türkler

Bu hatıra bende öylesine yoğun ki, bugün bile düşündüğümde heyecanlanmaktan kendimi alamıyorum. Onu temiz kalpli Türkiye halklarının yabancı devletlerin ya da kendi yöneticilerinin siyasal yararı uğruna birbirlerinin kökünü kurutmaya yönlendirilmelerinden önceki sevgi dolu son bir kucaklaşma olarak görüyorum.

—HALİDE EDİB,
Memoirs[1]

Müslümanlar [yeni başa geçirilen] halifenin güçsüz olduğunu ve İslam'dan neredeyse kopmuş kişilerin kuklasından başka bir şey olmadığını öğrendiklerinde, büyük çaplı bir kriz kaçınılmaz olacaktır.

—BARON MARSCHALL,
Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki Alman sefiri, Ekim 1909[2]

İstanbul'da Temmuz 1908'deki sevinçli kalabalıkları yansıtan resimler, bir yüzyıl öteden bakılınca, heyecan uyandırıcı olduğu kadar son derece acıklı da görünür. İçten içe kaynayan etnik-dinsel kazana benzer bir ülkenin halkları (Müslümanlar ve Hıristiyanlar, Balkan Sırpları, Hırvatları, Boşnakları ve Arnavutları, Türkler ve Rumlar, Çerkesler, Tatarlar, Ermeniler ve Kürtler, Araplar ve Yahudiler) birkaç Fransızca kelimenin (*liberté, fraternité, égalité [özgürlük, kardeşlik, eşitlik]*) aralarındaki farklılıkları örteceğine, Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzyıllardır süren duraklayışını ve gerileyişini tersine çevireceğine, Türkiye'yi modern anayasal demokrasinin aydınlığına taşıyacağına gerçekten inanmış olabilirler miydi?

Bütün devrimciler gibi, 1908'in erkekleri ve kadınları da sadece karşı oldukları şeyde gerçek anlamda birleşmişlerdi: "Yıldız canavarı"nın istibdat yönetimi. Ermeni militanlar Abdülhamid'i Hamidiye Alayları'nı kurmakla, 1894-1896 katliamlarıyla ve daha birçok şeyle suçluyorlardı. Bulgarlar padişahın ülkeleri üzerinde egemenlik iddiasını inatla sürdürmesine kızıyorlardı; oysa Abdülhamid Türk "Doğu Rumeli"sinin 1885'te Bulgaristan'a katılmasını sessizce kabullenmişti. Yunanistan'ın 1897 savaşında uğradığı

1 Edib, *Memoirs*, 272.

2 Marschall, Tarabya'dan Berlin'e, 7 Ekim 1909, PAAA, R 14160.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

aşağılanma Osmanlı uyruğu birçok Rum'un hâlâ ağrına gidiyordu. Gazeteciler padişahın getirdiği katı sansür rejimine kızarken, muhalifler ve sürgünler (Alman istihbaratının yardımıyla) kendilerini izleyen hafiyeden nefret ediyorlardı. Birçok Hıristiyan ve Yahudi gibi, eğitimli kadınlar da Abdülhamid'in Tanzimat Dönemi'nde yurttaş eşitliği yönünde sağlanan ilerlemeyi bitirme tehlikesini getirecek şekilde İslam'ı canlandırmasına içerliyorlardı. (Talimatlara büyük ölçüde uyulmasa da, kadınların evden peçesiz ya da yanlarında erkek olmaksızın çıkmaları birkaç kez padişah fermanıyla yasaklanmıştı.)[3] Hepsinden önemlisi, ateşli Türk subayları ve politikacıları, padişahı 1876 Kanun-ı Esasi'nin içini boşaltmakla, Meclis-i Mebusan'ı ve Babıâli bürokrasini devre dışı bırakmakla, Yıldız'dan keyfi kararnamelerle ülkeyi yönetmekle suçluyorlardı.

Doğrusu, görünüşe bakılırsa, Abdülhamid'den en çok nefret edenler kendi dindaşları ve soydaşlarıydı. Bursa eski maarif müdürü, İttihat ve Terakki Cemiyeti (bundan böyle İTC) kurucularından ve Fransızca-Osmanlıca *Meşveret* gazetesinin (1895'ten sonraki) editörü Ahmed Rıza'nın retoriğini daha ileriye götürebilecek çok az Hıristiyan çıkardı. Bu gazetenin sayfalarında padişaha yakıştırılan çeşitli sıfatlar arasında (Abdülhamid'in avukatlarınca açılan bir davanın şikâyet dilekçesinde belirtildiği gibi) "düzenbaz, cellat, Allah'ın musibeti, kanlı haşmetmeap, kanlı despot, soysuz müstebit, Müslümanların yüz karası, koyun sürüsüne bekçilik eden kurt" ve haliyle "Kızıl Sultan" vardı. *Mizan* adıyla rakip bir muhalefet organı çıkaran Murad Bey, "haremin sefahatiyle alçalmış [...] bir saltanat ailesi"ne yönelik ithamları daha az çarpıcı sayılmayacak bir Çerkes Müslüman'dı.[4] Padişahın kız kardeşiyle evli olan ve 1899'da Paris'e "kaçan" Damat Mahmud Celâleddin Paşa, onlardan aşağı kalmayan bir yaklaşımla, *Le Matin*'in kafa dengi bir muhabirine şunları anlattı: "Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamı bir zindandır. Abdülhamid Sultan V. Murad'dan İstanbul ulemasının en düşük mertebedeki mensubuna kadar hepimizi zindanda tutuyor." Fleet Street'in [Londra] bir yazar bozuntusuna daha da ilginç gelen Mahmud, Londra gazetesi *Standard*'ın okurlarına Yıldız canavarının "Müslüman ve Hıristiyan binlerce insanı yok ettiğini" bildirdi.[5]

Hiç kuşkusuz, Mahmud Celâleddin Paşa gibi tahta göz dikmiş kişilerin beyanlarına şüpheyle yaklaşmalıyız. Almanya'nın Abdülhamid yanlısı gazetelerinden *Der Bund*'un alaycı biçimde saptadığı gibi, asi damadın kayınbiraderine nefreti içten olsaydı, üç milyon İsviçre frangı bulan yıllık iradını geri

3 Mansel, *Constantinople*, 355-356.

4 Alıntıların kaynağı: Ramsaur, *Young Turks*, 37, 42.

5 *Le Matin*, 16 Ocak 1900; "Mahmoud Pacha and the Sultan", *Standard*, 22 Ocak 1900, kupür ve dosya PAAA, R 14156.

çevirebilirdi.[6] Rıza, Murad Bey ve diğer "Jön Türk" sürgünleri gibi Mahmud da, şans verilmesi halinde, ülkeyi hükümdardan daha iyi yönetebileceği kanısındaydı. Gelgelelim, önde gelen bütün muhalefet simalarının yurtdışında gayet rahat yaşadıkları göz önünde tutulunca, baskı karşısındaki bu ıstırap feryatları biraz içi boş görünür. Padişahın otokrasisi gerçekten sindirici olsaydı, *Meşveret* ve *Mizan* asla böyle geniş bir okur kitlesine ulaşamayacağı gibi, editörleri de şöhrete ve nüfuza kavuşamazdı.

Nesnel olarak bakıldığında, Abdülhamid sürgünlerinin canlı siyasal faaliyeti padişahın "istibdat"ının ileri sürdüklerinden epeyce yumuşak olduğuna işaret eder. Abdülhamid'in tehlikeli muhalefet simalarının en azından birinin, bizzat başa geçmesinde rol oynamış olan Midhat Paşa'nın icabına baktığı doğrudur. 1876'da Abdülaziz cinayetinden yargılanan ve (Pertevniyal Valide Sultan'ın ifadesi üzerine) 1881'de hüküm giyen sabık sadrazam Mekke'nin doğusundaki Taif'e sürüldü ve bazı kaynaklara göre Mayıs 1883'te boğularak öldürüldü. Ama Abdülhamid Ermeni krizinin doruğa çıktığı Eylül 1896'da onu tahttan indirmek üzere (Osmanlı ordusundan ve bürokrasisinden 350 kadar kişinin katıldığı) gerçek bir İTC tertibinin açığa çıkmasına rağmen, muhaliflerini vatana ihanetten infaz ettirmek yerine, uzak bölgelere (en tehlikelileri Libya'ya, öbürlerini Mezopotamya, Suriye ve Arabistan'a) sürgün etmekle yetindi.* Padişahın elit düşmanlardan uluslararası bir kadronun oluşmasına yol açan 1896'daki şaşırtıcı yumuşaklığı hesaba katılmadan Osmanlı sürgün siyaseti anlaşılamaz.[7]

Burada Rus devrimci sürgünlerin aynı dönemde yaşadıklarıyla ilginç bir paralellik vardır. Bolşevik propagandasının bizi "kanlı Nikolay"ın kıyıcılığına inandırmaya çalışmasına rağmen, son çar sonraki Sovyet standartlarına göre dikkat çekecek kadar insani bir polis devletini yönetti. 1905 Rus Devrimi sırasında vatana ihanetten hüküm giyen Lev Troçki gibi sosyalistler, Sibirya'ya gidecek tam donanımlı trenlere bindirilirken, çiçekler atan kalabalıklar tarafından uğurlandılar. (Troçki'nin bindiği trende kişisel kütüphanesi vardı; 1905 Devrimi'ne geç katılan Lenin iç sürgün payesinden mahrum bırakıldı ve 1907'de tekrar Rusya'dan ayrıldı.) Sibirya'yı biraz nahoş bulan Troçki, yayan kaçmanın bir yolunu buldu ve daha sonra ortaya çıktığı Avrupa başkentlerinde, "Kanlı Nikolay"a karşı mücadelesini rahatça sürdürdü. Benzer şekilde, "1896'lık" Jön Türkler'in çoğu ülke içindeki sürgünden rahatsız

---

6 "Ausland", *Der Bund*, 14 Ağustos 1900, kupür ve dosya PAAA, R 14157.

* Osmanlı uyruklarının can ve mal güvenliğini padişahların keyfi kararlarına karşı açıkça güvenceye alması açısından tarihsel önem taşıyan 1839 *Hattı Şerifi*, Abdülhamid döneminin Tanzimat'ı inkâr etmekten ziyade uç noktaya vardıran bir atılımı temsil ettiğinin başka bir delili olarak görülebilir.

7 Hanioğlu, *Young Turks in Opposition*, 84-86.

olunca, Paris'in ya da Cenevre'nin salonlarını Asya Türkiyesi'nin çöllerine tercih ettiler. Ne ilk ne de son örnekler olarak, bu otokratik hükümdarlar hoşgörüleri yüzünden bir can düşmanının ortaya çıkışına katkıda bulundular.

Abdülhamid ve muhalifleri arasında hep esnek bir "al gülüm ver gülüm" dinamiği vardı. Padişah içlerinden bazılarının aslında sürgüne içerlemeyen ve istifade edilebilecek hırslı adamlar olduğunun farkına vardı. Örneğin, Çerkes Murad Bey yıllarca Kahire'den ve Cenevre'den entrikalar çevirdikten sonra, ayartmalara kapılarak Ağustos 1897'de İstanbul'a döndü ve Şûra-yı Devlet üyeliğine getirildi. Gazetesi *Mizan* eski çizgisini bıraktı. İTC'nin ilk kurucularından ikisi, Abdullah Cevdet ve İshak Sükûti (Murad ve Rıza gibi daha önceki sürgünlerin aksine) 1896 tertibine şahsen katılmışlardı. Murad'ın saf değiştirmesiyle oluşan boşluğu doldurmak üzere Cenevre'de *Osmanlı* adıyla yeni bir gazete çıkardılar ama onlar da 1899'da devlet arpalıklarını kabul ettiler. Böylece Osmanlı sürgün camiasında gazetesi *Meşveret*'e gerçek bir rakip kalmayan Ahmed Rıza'dan daha mutlusu yoktu.

Ahmed Rıza'nın Jön Türk hareketindeki güçlü konumunun sürmesinde dosdoğru şüphe çekici olmasa bile garip bir yan vardı. Bavyeralı bir anneden ve İngilizce konuşan bir babadan olma bu ateşli Fransız dostu, 1895'te Cenevre'ye kalıcı olarak yerleştikten sonra, memlekete dönmeye pek hevesli görünmemişti. Avrupa sefaretlerinin postaneleri aracılığıyla imparatorluğa gizlice sokulan *Meşveret*'in ilk sayıları, künyede Auguste Comte'un pozitivist amentüsüne yer vermekte ve tarih için Batı takvimini kullanmaktaydı. Sıkı bir sekülarizm yanlısı, feminist ve sınır çizgisinde ateist olan Rıza, doğuştan gelme dinine temel düşmanlığını gizlemek istemiyor gibiydi. (Gençliğinde Paris'e bir ziyaretinde, kız kardeşine şunları yazmıştı: "Ben kadın olsaydım dinsizliği seçer de Müslüman olmayı istemezdim. Üzerime üç karı ve istediği kadar odalıklar almasına cevaz veren, kocama cennette hurileri hazırlayan, başımı, yüzümü dolap beygiri gibi örttürdükten sonra beni her tür eğlenceden men eden kocamı boşayamamak, döverse sesimi çıkaramamak gibi daima erkeklere hayırlı, kadınlara muzır kanunlar vaz eden bir din benden uzak olsun derim."*) Rıza'nın pozitivizmi İTC sloganının "İttihat ve Terakki" yerine "*İntizam* ve Terakki" olması gerektiğinde ısrar edecek kadar katışıksızdı. Cenevre'deki sürgün arkadaşlarından Arif Bey Oğlu'nun bir özel mektubunda ondan yakınışı şöyleydi: "İstanbul bunu zaten cahil halk arasında yayacak olursa, lehimize olan azıcık yakınlık yok olup gidecek." Bundan daha kötüsü, Rıza'nın inatçı kişiliği ve baskıcı tutumuydu. Mektubu yazan kişinin yakınması şu sözlerle bitmekteydi: "[Osmanlı] saltanatını kabullenmeyi reddettiğimize göre ne diye Ahmed Rıza'nın iradesine riayet

---

* Ahmet Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, s. 41. (ç.n.)

edelim?" Padişah sanki Ahmed Rıza'nın huysuz kişiliğinin muhalifleri bölüp yönetmeyi sağlayan bir varlık olduğunu sezmişçesine, rakiplerini el altından rüşvetle kandırırken, onu ayartıp Türkiye'ye dönmesini sağlayacak bir öneride bulunmadı. Abdülhamid genellikle muhaliflerinin bir adım önündeydi.

Ahmed Rıza'nın İTC hiziplerini birleştirememesi üzerine, bir süre hareketin başına bizzat Damat Mahmud Celâleddin Paşa geçecekmiş gibi göründü. Ancak kısmen yorucu seyahat programından dolayı, paşanın sağlığı yavaş yavaş bozulma yolundaydı. Baştaki hükümdarı devirmeye açıkça niyetli bir hanedan mensubu olması itibariyle, kalıcı ikamet etmesine izin verecek bir ülke bulmada sıkıntısı vardı. (İsviçre'nin tahammülünün bile bir sınırının olduğu ortaya çıktı.) Buna hâlâ gücü varken gidişatı zorlamaya çalışan Mahmud Celâleddin Paşa, Kahire'den bir çağrı yayımlayarak, Rum, Arnavut, Yahudi ve Arap muhaliflerin yanı sıra Daşnaklar ve Hınçaklar gibi Ermeni gruplarını da kapsamak üzere, Osmanlı sürgünlerini Şubat 1902'de Paris'te düzenlenecek Osmanlı Liberalleri Kongresi'ne katılmaya davet etti. Ancak konferansı bizzat yönetemeyecek kadar halsiz olduğundan, inisiyatif oğlu Prens Sabahaddin'e düştü. (Nitekim Mahmud Celâleddin Paşa kongrenin üzerinden daha bir yıl geçmeden, Ocak 1903'te öldü.)

Fırsatı kaçırmayarak önderlik iddiasını ortaya koyan Prens Sabahaddin, basmakalıp olsa bile gerçek belagate sahip biriydi; sosyal eşitlik ve dinsel hoşgörü yönündeki Avrupalı fikirlerinin yanı sıra bu değerlerin Yıldız müstebidince [Abdülhamid] acımasız biçimde bir tarafa atılıncaya kadar herkese eşit uygulandığı Osmanlı geçmişine iyimser bir bakışı özümsemişti. Paris'te toplanan farklı etnik kökenlere ve dinlere mensup 47 delegeye şunu söyledi: "Osmanlı İmparatorluğu ilk kuruluşundan meşrutiyete kadar, kaderlerine hükmettiği çeşitli halkların dillerine, örflerine ve dinlerine saygıda asla kusur etmemiştir." Ona göre Abdülhamid'in tahta çıkınca halkının başına sardığı "baskı rejimi imparatorlukta işlenen kötülüklerin yegâne kaynağıydı ve bütün insanlığın öfkesini çekmekteydi." Osmanlı uyruklarının "hatt-ı şeriflerle tanınan ve uluslararası antlaşmalarla verilen haklara tam anlamıyla" tekrar kavuşmaları için Prens Sabahaddin'in delegelere önerdiği yol (her ne kadar açıkça belirtmese de, muhtemelen babasının ya da kendisinin tahta çıkabilmesi açısından) padişahı devirmekti.

Bu hissiyata çok az Osmanlı sürgünü itiraz edebilirdi. Gelgelelim, Prens Sabahaddin'in Yıldız müstebidini devirmede başvurmak istediği *araçlar* tartışmaya o kadar açık olamazdı. Prens Sabahaddin hareket içindeki nüfuzunu kaybetmede kararlıymışçasına, çoğunluk önergelerine önemli bir madde ekledi. Buna göre Paris (1856) ve Berlin (1878) antlaşmalarını imzalayan Avrupa devletleri nezdinde, "manevi muvaffaklarını ve hayırhah bir teşebbüste bulunmalarını temin etmek üzere" ve "Türkiye'de iç düzeni sağlamayı

öngören uluslararası anlaşmaları hayata geçirme" hedefiyle lobi çalışmaları yürütecek bir "daimi komite" oluşturuldu. Berlin Antlaşması'na yapılan gönderme, "Ermenilerin ikamet ettiği vilayetlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği iyileştirmeleri ve reformları yerine getirme, Çerkeslere ve Kürtlere karşı güvenliklerini sağlama" konusunda Avrupa gözetimini öngören 61. Madde'ye açıkça işaret etmekteydi. Paris'te Ermenilerin ağırlıkta olduğu bir kitleyi kazanmaya çalışan Prens Sabahaddin, sanki Kırım Savaşı'nın tekrar yaşanmasını istercesine, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan azınlıkların adına Avrupa müdahalesini savunduğunu resmen beyan etmişti. Türkler ve diğer Osmanlı Müslümanları arasındaki konumu açısından, hiçbir şey bundan daha vahim olamazdı.

Bunu ilk kavrayan kişi, tahmin edilebileceği gibi Ahmed Rıza oldu. Batı tarzı sekülarizmi savunmasıyla tanınmasına rağmen, Avrupa'nın Osmanlı içişlerine karışmasını onaylamayacak kadar kurnaz bir politikacıydı. Prens Sabahaddin'in önergesine bir azınlık şerhiyle karşı çıkarak, "büyük devletlerin çıkarlarına göre hareket ettiklerine ve bunun ülkemizin çıkarlarıyla her zaman uyuşmadığına" dikkat çekti. Ahmed Rıza ve destekçileri ıslahattan geçen bir Osmanlı hükümetinin "hürriyet ve adalet" ilkeleri doğrultusunda, "imparatorluktaki bütün halklar"la birlikte "Ermenilerin meşru arzuları"nı tatmin edebileceğini belirtmenin yanı sıra "Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığını ihlal eden bir girişimi de toptan reddettiler."[8]

Böylece tam da birleşerek ciddi bir kuvvete dönüşürken, Osmanlı sürgün hareketinde güçlü bir çatlak ortaya çıktı. Damat Mahmud Celâleddin Paşa'nın 1903'te ölmesi üzerine, Prens Sabahaddin Hıristiyan azınlık gruplarından çoğunun desteğiyle Osmanlı "liberal"lerinin tartışmasız sözcüsü olarak kaldı; buna karşılık Ahmed Rıza Türklerin ve Müslümanların ağırlıkta olduğu "birlikçi" hizbin sözcülüğünü üstlendi. Prens Sabahaddin Paris'teki vaatlerine uygun olarak, Abdülhamid rejimini devirmeye yardım etmeleri için büyük devletlere başvurdu. Hatta ekümenik bir yaklaşımla, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Katoliklerin kötü durumunu görüşmek üzere Papa X. Pius tarafından kabul edilmesi için Mart 1906'da Vatikan'a dilekçe yazdı. Ancak Tanzimat Dönemi'nin eski liberal Türk dostluğunu canlandırma umuduyla daha çok İngiltere'ye odaklandı. İngiliz dışişleri bakanı Sir Edward Grey'e Ağustos 1906'da şunu yazdı: "Türkiye'de liberal fikirlerin zaferiyle birlikte, İstanbul'un genelde İslam üzerinde sahip olduğu büyük manevi nüfuzun bir fikri mahiyet kazanması kaçınılmazdır. Böyle bir nüfuz Doğu ile Batı arasında barışın güçlü bir etkeni işlevini görecektir."[9]

---

8 Alıntıların kaynağı: Ramsaur, *Young Turks*, 67-72.

9 Prens Sabahaddin'den Sir Edward Grey'e, *London Times*, 13 Ağustos 1906, kupür PAAA, R 14158.

Liberal rakibinin İngiliz müdahalesi için yalvardığı ve Papa'yla entrikalara giriştiği bir ortamda, Ahmed Rıza için muhalefetin sahici Osmanlı temsilcisi pozuna girmek zor değildi. Ahmed Rıza pozitivist olsa bile, imparatorluğun parçalanmasını savunan sürgün döneklerle kavgaya tutuşacak kadar yurtseverdi de. Daşnakların Aralık 1907'de yeni bir Paris Kongresi'nde Prens Sabahaddin'le bir uzlaşmaya varma yönündeki davetini kabul etmesine karşın, delegelerin padişahlık (halifelik) haklarını da kapsamak üzere, imparatorluğun dokunulmazlığını teyit etmeleri için diretti; bu durumda Müslümanlar üstün hukuki statü taşımasalar bile, sembolik önceliğe sahip olmaya devam edeceklerdi. Daşnakların ve liberallerin hazırladığı çoğunluk önergesinde, padişaha karşı "pasif direniş" (örneğin, vergi ödememe), "silahsız direniş" (memur grevleri gibi) ve (daha muğlak olmakla birlikte azınlık isyanı yönünde açık bir imayla) "baskıcı tedbirlere karşı silahlı direniş" gereği öne çıkarıldı. Ahmed Rıza yine muhalif bir tavırla şunu vurguladı: "Ahmaklıklara ve cürümlere kalkışmak ya da büyük devletlerin müdahalesine bahane yaratmak için değil, vatandaşlarımızın mizacına uyan devrimci yollarla [...] soylu bir hedefe ulaşmak için toplanmış bulunuyoruz."[10]

Bu durum Abdülhamid'i herhalde sevindirmiş olmalıydı. Muhalifleri mevcut rejimi zor yoluyla yıkma yönündeki ortak gayeyi benimserken bile, taktiklere ilişkin ince noktalarda hâlâ ayrışma içindeydi. Hükümdarlığının otuz ikinci yılına giren Abdülhamid, 17. yüzyıldan beri en uzun süre başta kalan padişah olarak, II. Mahmud'u (1808-1839) geride bırakmıştı. Yarı deli üvey kardeşi Murad'ın 1904'te, yani eniştesinden bir yıl sonra ölmesiyle, huzurunu kaçıracak akla yakın bir taht talibi artık yoktu. Suikast korkusu elbette eksik değildi: 1904 yazında bir bıçaklama girişimi oldu ve 1905'te Abdülhamid'in Hamidiye Camisi'nde namaz kıldığı sırada bir atlı araba dinamitle havaya uçuruldu. Bir keresinde, padişah tahtına oturmuş halde bir yabancı heyeti kabul ederken, Dolmabahçe Sarayı'nın dört tonluk devasa avizesi bir depremle yere düştü. Böyle korkulara artık alışmış olan Abdülhamid öylesine sakindi ki ayağa bile kalkmadı.[11]

Ne var ki padişah yanılmaz değildi. Sürgündeki politikacıları ve taht taliplerini kavgalı halde tutmak pek zor olmayan bir hüneri gerektirirken, ordu içindeki muhalefet ciddi biçimde yayılıyordu. Abdülhamid'in büyük ölçüde bütçe kesintileri yüzünden, silahlı kuvvetlerle hep pürüzlü bir ilişkisi olmuştu. Avrupalı alacaklıların ikide bir kapıyı çalmaması için 1880'lerden itibaren ordu bürokrasisindeki şişkinliği azaltmıştı. Yunanistan'la 1897 savaşına bakılırsa, Osmanlı ordusunda Alman ilhamlı rasyonelleştirme oldukça

10 Lewis, *Emergence of Modern Turkey*, 202.

11 Haslip, *Sultan*, 254-255.

başarılıydı; ama geride hak ettiklerine inandıkları rahat kurmaylık görevlerini elde edemeyen hoşnutsuz harbiye mezunlarının oluşturduğu geniş ve gittikçe büyüyen bir kesim bıraktı. Osmanlı donanması harcamalarda son sırada yer aldığından daha da kötü durumdaydı. Abdülhamid'in suikast korkusu zararlı sonuçlar doğurdu; orduda acemi erlerin hakiki mühimmatla talim yapmasına nasıl izin verilmiyorsa, Türk donanma gemilerinin limanda demirliyken silahlı olmasına da izin verilmedi. (Toplarını Yıldız'a çevirebilecekleri korkusuyla, İstanbul Boğazı'na girmeleri de yasaklanmıştı.) 20. yüzyılın başlarından sonra orduda maaş ödemelerinin neredeyse kronik olarak gecikmesi, subay kadrosunun morali üzerinde yıkıcı bir etki yarattı.[12]

İçten içe kaynayan sorun Makedonya'daki Üçüncü Ordu'da en ciddi düzeydeydi. Trakya'dan Arnavutluk'a kadar uzanan bu Osmanlı bölgesi güneyde Ege Denizi'yle, kuzeyde Şar Dağları'yla ve batıda Arnavutluk sınırını oluşturan Ohrid Gölü'yle çevriliydi. Makedonya'nın büyük bir bölümü, Rusların kısa ömürlü 1878 Ayastefanos Antlaşması'yla yaratmaya çalıştığı "Büyük Bulgaristan"a bağlandıktan sonra, Berlin Antlaşması'nda 23. Madde uyarınca tanınan bir tür özel özerk statüyle Osmanlılara geri verildi. Abdülhamid 20. yüzyıla girildikten sonra, kısmen bağımsızlık yönünde birleşik bir hareketi bertaraf etmek amacıyla Makedonya'yı üç vilayete (Selanik, Manastır ve Kosova) ayırdı. Balkan etnik kazanının bir mikro-evreni olan Makedonya'da Bulgarlar en büyük topluluktu; ama Yunanlar, Sırplar, (önceki üç kesimin şovenistlerine göre aslında var olmayan) "Makedonlar", (Rumenlerle akraba ve çoğunlukla Ortodoks) Valahlar, Türk ve Arnavut Müslümanlar, Arnavut Hıristiyanlar hatırı sayılır azınlıklardı ve Selanik merkezli büyük bir Yahudi topluluğu vardı. Avrupa devletlerinin dehşet ve haris teşvik karışımı bir tutum takınarak seyirci kalmalarıyla, Yunanistan, Sırbistan ve yarı bağımsız Bulgaristan, tarihe dayandırılan irredantist taleplerle Makedonya üzerinde hak iddia ettiler; içlerinde en atak olan ise Bulgarlardı. Selanik'te 1893'te Gotse Delçev tarafından kurulan İç Makedon Devrimci Örgütü (VMRO), çoğu kaynakta prototip modern terörist örgüt olarak nitelendirilir. Kafa karıştırıcı "Makedonya Makedonlarındır" sloganını savunmasına karşın, genelde bir Bulgar tezgâhıydı. Makedonya 1900'lerin başlarına doğru, camilere ve kiliselere yönelik saldırılarla, siyasal amaçlı tren ve posta arabası soygunlarıyla, fidye amaçlı adam kaçırmalarla entrikayı ve siyasal terörizmi ifade eden bir anlam kazandı.

Gerginlikler 1903'te tırmanarak en tehlikeli düzeye çıktı. Nisan ayında (görünüşte VMRO'yla bağı olmayan) bir grup genç Bulgar anarşist "suikastçı",

12 Stanford ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 263-264; Ramsaur, *Young Turks*, 116-117.

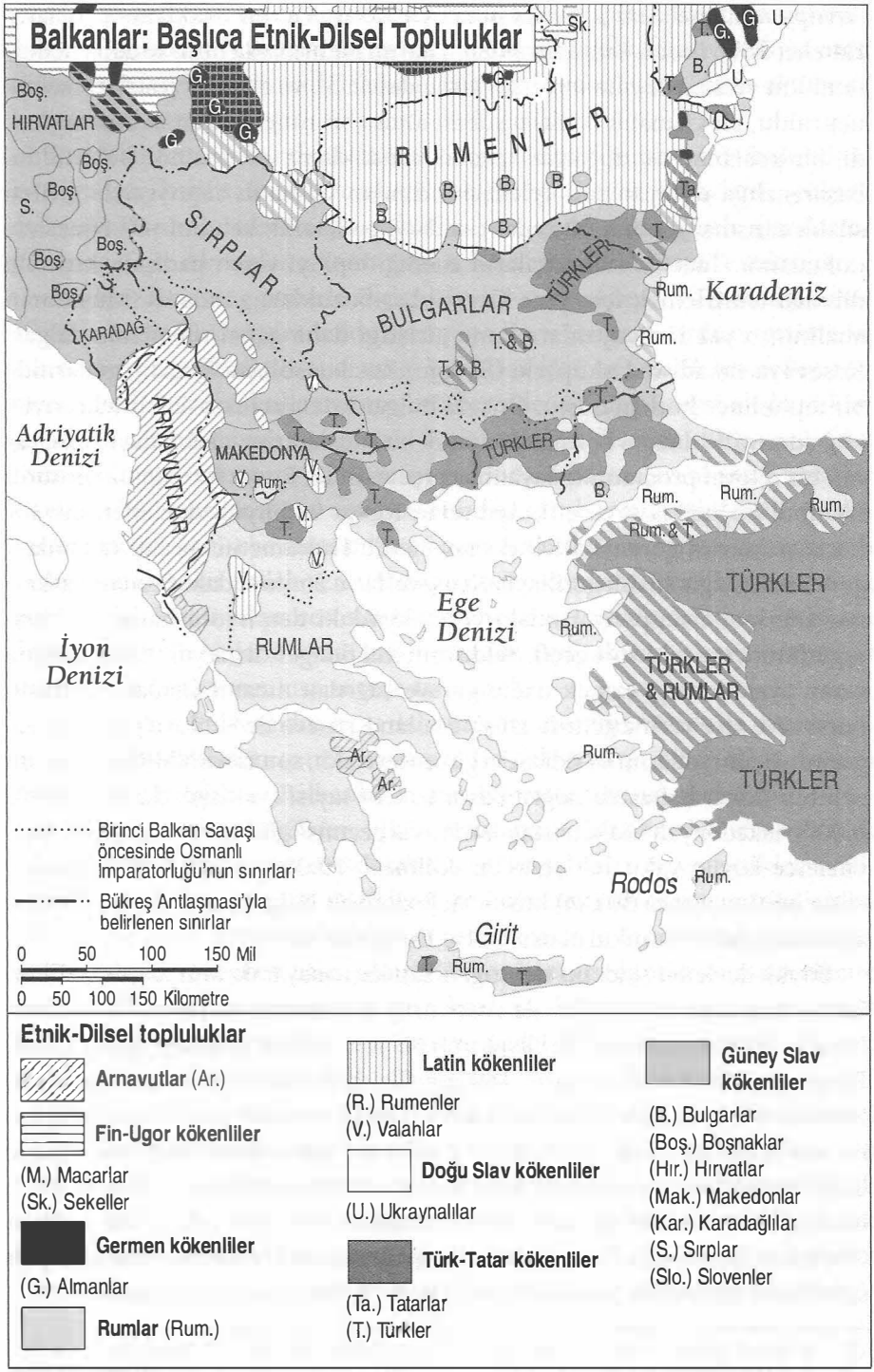

Etnik-Dilsel topluluklar

Arnavutlar (Ar.)

Fin-Ugor kökenliler

(M.) Macarlar
(Sk.) Sekeller

Germen kökenliler

(G.) Almanlar

Rumlar (Rum.)

Latin kökenliler

(R.) Rumenler
(V.) Valahlar

Doğu Slav kökenliler

(U.) Ukraynalılar

Türk-Tatar kökenliler

(Ta.) Tatarlar
(T.) Türkler

Güney Slav kökenliler

(B.) Bulgarlar
(Boş.) Boşnaklar
(Hır.) Hırvatlar
(Mak.) Makedonlar
(Kar.) Karadağlılar
(S.) Sırplar
(Slo.) Slovenler

Avrupa müdahalesini sağlama hedefiyle Selanik'te bir ayaklanma başlattı. Hareket 1876 Bosna-Bulgar ayaklanmalarını andırmakla birlikte daha hedefe dönüktü ve 20. yüzyılın terörizm tarzındaydı. Su ve elektrik tesisleri havaya uçuruldu, bir Osmanlı Bankası şubesi alttan bir tünel kazılarak dinamitlendi, bir postaneyi ve doğalgaz tesisini kundaklama girişiminde bulunuldu. Başarısızlığa uğrayan son eylemin ardından Osmanlı zaptiyesiyle girilen silahlı çatışma, grubun 60 kadar bombayı patlatarak kendini yok etmesiyle noktalandı. Tam da suikastçıların istediği tepkiyi veren padişah, kentteki direnişi temizlemek için yine Çerkes başıbozukları gönderdi. Müslüman ahalinin o yaz Hıristiyanlara karşı giriştiği daha genel misilleme dalgası Kosova'ya sıçradı ve Üsküp'teki (Skopje) Rus konsolosu ağustos ortalarında bir toplu linçe kurban düştü. Önceki Bulgar krizinin tekinsiz bir tekrarıyla, Makedonya'da düzeni korumaya dönük bir uluslararası jandarmayı kapsayacak bir reform programını dayatma çerçevesinde, Rusya Karadeniz filosunu İstanbul Boğazı'na sevk etti. Ardından Rusya ve büyük devletler için bir koçbaşı işlevini gören VMRO devreye girdi. Hükümetin verdiği rakamlara göre 26.000 ağır silahlı gerillayla Kruşevo'da ve Smilovo'daki Osmanlı askeri mevzilerine, Üsküp civarındaki ve Trakya'daki demiryolu hatlarına karşı eşgüdümlü bir saldırıya geçti. Saldırının asıl odağı Edirne'ydi. Ciddi boyuta varan ayaklanmayı ezmek üzere göreve çağrılan nizami Osmanlı ordusu, bunu seve seve yerine getirdi. Düşmüş olan Kruşevo ile Smilovo'yu tekrar ele geçirdi, demiryollarını ve Edirne'yi güvenceye aldı, son ciddi VMRO direnişini eylülün ikinci haftasına doğru bastırdı. Ölü sayısı (yaklaşık 5.300 Türk ve 6.000 Makedonyalı) Balkan standartlarıyla geçmişe göre yüksek değildi. Ama yüzlerce köyün yakılarak yerle bir edilmesi, 70.000'i aşkın Makedonyalıyı evsiz bıraktı; ayrıca 30.000 küsur Makedonyalı Bulgaristan'a kaçtı. Ölenler arasında VMRO'nun kurucusu Gotse Delçev de vardı.[13]

Büyük devletler şiddetin yarattığı fırsatı kaçırmayarak, Mürzteg'de (9 Ekim 1903) Rus Çarı II. Nikolay ile Avusturya-Macaristan İmparatoru I. Franz Josef'in birlikte imzaladıkları kapsamlı bir yeni reform programını dayattılar. Programın en önemli unsuru, 1897'de Girit'e gönderilene benzer biçimde, Makedonya'da kolluk görevini yapacak uluslararası bir jandarma gücüydü. Bir kez daha, büyük devletler bir Osmanlı *zaferinden* sonra müdahale etmeye karar vermişlerdi ve amaç kısmen bunun etkisini köreltmekti. Büyük çaplı bir irredantist isyanı üç haftadan kısa sürede yeni bastırmış olan Üçüncü Ordu'daki Türk subayların, onları dizginlemek üzere gönderilen Avrupalı subayların emirlerine uymaları gerektiğini öğrendiklerinde kapıldıkları kız-

13 En makul zayiat rakamları için bkz. Erickson, *Defeat in Detail*, 43. Ayrıca bkz. Jelavich, *History of the Balkans*, 94-95; "More Desperate Fighting. Turks Repulsed with Heavy Loss", *Fielding Star*, c. 25, sayı 53 (17 Ağustos 1903), 2.

gınlığı tahmin etmek zor değildir. Görünüşte, Avrupalıların orada bulunuş sebebi, Osmanlıların asayişi sağlayacak kadar güçlü olmamasıydı. Oysa ordu (büyük can kaybı pahasına bile olsa) buna her bakımdan muktedir olduğunu kanıtlamamış mıydı?

Türklerin birçoğunu daha da inciten şey, Selanik'te bir arada bulundukları Fransız, İngiliz, Rus, Avusturyalı-Macar ve İtalyan subayların, yüksek maaş almalarının da katkısıyla çok daha şık giyimli olmalarıydı. (Jandarma gücüne sadece Almanların katılmaması, kayzerin Abdülhamid'e yakınlığı ve Osmanlı ordusunu eğitmede üstlenilen rol sayesindeydi.) II. Mahmud'un 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasından beri, Osmanlı ordusu giyime ve talime varıncaya kadar baştan aşağı Batılılaşmıştı; ama Batılı kıyafet ve teçhizat, ayrıca bunları kullanmanın beraberinde getirdiği sosyal alışkanlıklar *pahalıydı*. Zaten düşük maaş alan Türk subaylar ve erler, 1906'da Bağdat Demiryolu'nun yapımını durduran ve ordudaki ödemeleri aksatan yeni bir Osmanlı bütçe krizinin yol açtığı kısıntıdan ağır biçimde etkilendiler. Yılın sonuna doğru kimseye maaş ödenmemesi nedeniyle imparatorluğun çeşitli yerlerinde isyanlar patlak verdi; subaylar bile askerleriyle birlikte protestoda bulundular. Ertesi yıl protestolar hemen her yere yayıldı; Temmuz 1907'den Temmuz 1908'e kadar on yedi isyan yaşandı. Padişahın gecikmiş ödemeleri yapmasıyla çoğu isyan kısa sürede tavsadı.[14]

Makedonya'da isyan duygusu daha ciddiydi. Üçüncü Ordu'da düşük maaşlardan kaynaklanan genel hoşnutsuzluk şık giyimli Avrupalı subaylara duyulan kızgınlıkla ve Balkanlar'ın genel komitacı havasıyla birleşti. Gotse Delçev'in kurduğu VMRO'nun "ilk" terörist grup olup olmadığı tartışmalıdır; çünkü Daşnakların Doğu Anadolu'da 1890'ların başlarında giriştikleri faaliyetlerden ve Bulgaristan'da 1870'lerde patlak veren pan-Slavcı entrikalardan haberdar olduğu kesindir. Ama bu örgütün sunduğu örnek, Kara El'e dönüşecek olan Sırp şebekesi başta olmak üzere, diğer irredantist akımları elbette etkiledi. Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmaya çalışan VMRO komitacılarının hedef aldığı Türk askerlerinin daha sonra devleti kurtarmak amacıyla onların tekniklerine başvurmaları belki de doğaldı.

Makedonya'daki Üçüncü Ordu içinde 1908'den önceki yıllarda devrimci duygunun yayılmasını hâlâ bir efsane havası sarar. Çeşitli kaynaklar "Jön Türk" komitacılığının kökenini geçmişte Yeniçerilerin de mensup olduğu Bektaşi tarikatına, masonluğa, İtalyan Carbonari örgütünün yan kollarına ve 1666'da resmen İslam'ı benimsemekle birlikte dinine bağlı kaldığına inanılan Sabetay Sevi'nin ruhani önderi olduğu Yahudi "dönme"lerin örtük nüfuzuna dayandırır. (Selanik'te çok sayıda d*önme* vardır.) Asıl ilham kaynağı ne

14 Ramsaur, *Young Turks*, 130-131.

olursa olsun, orduda gizli "hücre"lerin varlığı konusunda hiç şüphe yoktur. Bir hücreye yeni katılacak kişi, gözleri bağlı halde gizli bir toplantı yerine götürüldükten sonra, "kılıca ve Kur'an'a" el basarak bir sadakat yemini ederdi; öldürmeyi ya da ölüme gitmeyi de kapsamak üzere, devrim komitesinden gelecek emirlere uymaya söz verirdi. Her yeni üye hücreden ancak birkaç kişinin adını öğrenirdi ve beşten fazla kişinin bir araya gelmesi kesinkes yasaktı.[15]

Pratikte herkes bu gizliliğe uymazdı. Mustafa Kemal'in subay arkadaşlarından biri ve tıpkı onun gibi, hareketin 1907'den önceki adıyla Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kartlı bir üyesi olan Ömer Naci Bey'in Selanik'teki bir çocuk gazetesine devrimci düşüncelerini yazması, hakkında tutuklama emrinin çıkarılmasına yol açtı.[16] Zamanında uyarılması sayesinde Mart 1907'de Paris'e kaçtı ve orada ("birlikçi" programı subaylara Prens Sabahaddin'in Avrupa'yı imparatorluğun içişlerine karışmaya teşvik edişinden çok daha cazip gelen) Ahmed Rıza'yla tanıştı. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti eylül ayında Ahmed Rıza'nın sürgün hareketiyle bir tür kaynaşmayla, adını İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirdi. Bütün bunlar güya gizli kalacaktı; oysa hoşnutsuz Türk subaylarının tanınmış sürgün politikacılarla Paris buluşmalarını, hele Selanik kahvehanelerinde gittikçe aleni hale gelen siyaset tartışmalarını padişahın hafiye ağından saklamak zordu. Mustafa Kemal dönemin ortamına ilişkin bir anısını şöyle anlatacaktı: "Salonda bir masaya yaklaştığımı hatırlarım: bu masada ihtilalci zevat varmış. Rakı ve bira içildiğine dikkat ettim; masayı işgal edenler çok vatanperverane konuşuyorlardı. İnkılap yapabilmek için büyük adam olmaktan bahsolunmakta idi. Herkeste büyük adam olmak hevesi vardı."[17] Osmanlı ordusunun eğitiminden sorumlu Alman irtibat subayı Goltz Paşa'nın daha 11 Aralık 1907'de, Kayzer II. Wilhelm'e verdiği bir raporunda, Üçüncü Ordu'da tehlikeli bir siyasallaşmaya dikkat çekmesi pek şaşırtıcı değildi.[18]

Bir tür tertibe dair söylentilerin 1908 ilkbaharına doğru iyice yaygınlaşması üzerine, padişah durumu soruşturmak üzere güvenilir hafiyeler göndermeye başladı. Makedonya'da işlerin son raddeye gelmesinde, İngiltere Kralı VII. Edward ve Rus Çarı II. Nikolay arasında 8-10 Haziran'da bir zirvenin yapılacak olmasının küçümsenmeyecek payı vardı. Türk milliyetçilerinin en feci korkularının doğru çıkması halinde, iki hükümdar Asya'da nüfuz alan sınırlarını belirleyen 1907 İngiliz-Rus Antlaşması çerçevesinde, Osmanlı Avrupası'ndan geriye kalan bölgeyi paylaşmada mutabakata vararak,Büyük Oyun'un son savaş baltasını toprağa gömecekti. Bu korkuları artıran bir

15 *Agy*, 102-103.

16 Eğlenceli bir anlatım için bkz. Mango, *Atatürk*, 67-68.

17 Akt. *Agy*, 74.

18 Akt. Turfan, *Rise of Young Turks*, 65-66.

etken, Türkiye'nin Karadeniz kıyıları boyunca Rus Karadeniz filosunun tehdit edici manevralar yürütmesiydi. Havada kıyamet belirtilerinin dolaştığı 11 Haziran 1908'de, Abdülhamid'in Selanik merkez komutanlığına atadığı eski polis şeflerinden Nâzım Bey, raporuyla İstanbul'a dönmesine yakın, İTC mensubu genç subaylardan İsmail Enver Bey'in verdiği sanılan emir üzerine meçhul saldırganlarca vuruldu. Padişahın olayı soruşturmak üzere bir resmi heyet göndermesiyle, Enver Bey 25-26 Haziran'da dağa çıktı. Onu kısa bir süre sonra 200 kadar silahlı askerle birlikte daha yüksek rütbeli Arnavut bir İTC komitacısı olan Binbaşı Ahmed Niyazi Bey izledi. Padişahın Üçüncü Ordu'da gelişen isyanı bastırmak üzere gönderdiği Şemsi Paşa 7 Temmuz'da İTC mensubu Mülazım Arif tarafından Manastır'ın bir sokağında güpegündüz öldürüldü. İşi bitirmek üzere Anadolu'dan gönderilen birlikler devrim saflarına geçti. İzleyen günlerde Makedonya'nın her yanındaki İTC komiteleri meşrutiyeti ilan etmeye başlayarak bu talebi telgrafla resmen Yıldız Sarayı'na bildirecek kadar ileriye gitti. Üçüncü Ordu padişaha karşı açık isyan halindeydi.[19]

Abdülhamid o aşamada ustaca bir hamle yaptı. Her yerde istenen ve devrimin bir tür tılsımına dönüşen "meşrutiyet"e bizzat sahip çıktı. Meclis-i Mebusan'ı 23-24 Temmuz 1908 gecesi toplantıya çağırarak meşrutiyeti fiilen yürürlüğe koydu. Bunu 1 ve 3 Ağustos'ta gizli polis teşkilatını ve arama-yakalama yetkilerini lağveden, tedbir amaçlı sansürü kaldıran, yıllık bir bütçenin yayımlanmasını öngören irade-i seniyyeler izledi. Makedonya'da İTC faaliyetlerini sindirmek için kurulmuş özel mahkemeler dağıtıldı; siyasal mahkûmlar için bir genel af çıkarıldı ve cezalarının üçte ikisinden fazlasını çekmiş adi mahkûmları da kapsayacak şekilde genişletildi. Görünüşe bakılırsa, İTC devrimi tek bir kurşun sıkılmaksızın başarıya ulaşmıştı; üstelik amaçlarını onaylayan da Abdülhamid'in ta kendisiydi. Devrimcilere baskın çıkan Kızıl Sultan, böylece tahtını korumuş oldu.[20]

Ülke dışında çok yanlış anlaşılmasından dolayı 1908 yazındaki olayların gelişim sırasını tam olarak hatırlatmak önemlidir. Avrupalı gazetecilerin en çok dikkatini çeken şey, farklı etnik kökenlerden sevinçli kalabalıkların Fransız devrimci sloganlarını (*Egalité! Liberté! Justice! Fraternité! [Eşitlik! Özgürlük! Adalet! Kardeşlik!]*) atmalarıydı. Oysa bu kalabalıklar ancak padişahın Meclis-i Mebusan'ı toplantıya çağırma kararını duyurmasından *sonra* ortaya çıktılar; bu bakımdan olaylara yön vermede herhangi bir rol oynamış olamazlar. Abdülhamid'in ön almaya dönük hamlesinden önce, başkentte

19 Çok sayıda anlatım vardır. Burada çoğunlukla esas aldığım kaynaklar Ramsaur, *Young Turks*, 132-136; Mango, *Atatürk*, 76-78; Stanford ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire*, 266-267.

20 *Agy*; Hanioğlu, *Brief History*, 149.

ve imparatorluğun Makedonya dışındaki kesimlerinde, hiç kimsenin bir tür devrim sürecinden geçildiğine dair en ufak fikri yoktu; meşrutiyetin yeniden yürürlüğe konmasının tam olarak ne anlama geldiği konusunda da çoğu kimsenin kafası berrak değildi.

Sonradan İTC mebusu olacak Dr. Rıza Tevfik ile Kürt hamallar arasında geçen meşhur bir konuşma, retorik ve gerçeklik arasındaki yaygın kopukluğa dair bir fikir verir. "Söyle bize, meşrutiyet ne demektir!" diye bağırır hamallar. "Meşrutiyet öyle büyük bir şeydir ki, onu bilmeyen eşektir," karşılığını verir Dr. Tevfik. Hamalların "Biz hep eşeğiz!" uğultusu üzerine şunu söyler: "Babanız da bilmiyordu. Siz eşek oğlu eşek olduğunuzu söyleyiniz bakalım." "Hepimiz eşek oğlu eşeğiz," diye haykırır hamallar, her ne kadar bunu coşkuyla mı, yoksa şaşkın bir istihzayla mı söyledikleri meçhul olsa da. İkna sanatında daha az tecrübeli ve uzun kızıl sakallı başka bir hevesli politikacının muhtemel seçmenlerine vaadi şöyleydi: "Çok sevdiğim bir karım, beş çocuğum var. Nasıl onları vaktiyle Efendimize feda etmeye hazır idiysem, şimdi de bu mukaddes maksada feda etmeye hazır olduğuma yemin ederim."* Dinleyiciler benimsenmesi öngörülen "kutsal dava"nın padişah mı, meşrutiyet mi, yoksa İTC ve programı mı olduğu konusunda ancak tahmin yürütebilirdi.[21] Durumu en iyi bilen gözlemcilere bakılırsa, "Padişahım çok yaşa!" ibaresi Temmuz 1908'in son günlerinde sokaklarda en yaygın duyulan slogandı. Birçok Türk'ün Abdülhamid portrelerini gururla taşıdığı görülüyordu.[22]

Kafa karışıklığı içinde olan sadece halk değildi. Devirmeye çalıştıkları padişahın bu tertibi boşa çıkarmasından önce, İTC liderleri meşrutiyeti geri getirmenin ve seçimlere gitmenin ötesinde bir siyasal programda karar kılmamışlardı. İTC mensubu subaylar bizzat seçime girmek istiyorlar mıydı? İTC'den emir alacak kukla adaylar mı seçtirilmeliydi? Hükümete sızmaya, Abdülhamid'e bağlı saray erkânını ve Babıâli bürokrasisini tasfiye etmeye, ülkeyi gizli kararnamelerle yönetmeye çalışmak mı gerekirdi? Yoksa zaferin kazanılmış gibi görünmesi üzerine, geri plana çekilmekle ve seçime dayalı demokrasinin kendi seyrinde ilerlemesine izin vermekle mi yetinilmeliydi?

Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, İTC her şeyden bir parçayı içeren karma bir yaklaşım izledi. Hareketin gizli hücrelere dayanan kökenine uygun olarak, padişahın geri adımından kısa bir süre sonra, İTC sarayla müzakere etmek üzere İstanbul'a bir Yediler Komitesi gönderdi. Komitede geleceğin üç koda-

---

* Bunu aktaran Halide Edib'in yorumu şöyleydi: "Sadece kendisini değil, çocukları da fedaya hazır olmasının sebebini bir türlü anlayamadım." [*Mor Salkımlı Ev*, Bölüm 7, "Meşrutiyet İlanı" kısmı, İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2007 (ç.n.)].

21 Alıntıların kaynağı: Edib, *Memoirs*, 259-260.

22 Akt. Turfan, *Rise of Young Turks*, 144.

manı Kurmay Binbaşı Cemal Bey, hırslı bir posta memuru olan Talât Bey ve Selanikli iktisatçı, eski banka memuru, gazete editörü Mehmed Cavid Bey vardı. (Enver ve Ahmed Niyazi beyler hâlâ kaçaktı.) Yediler Komitesi usulca çalışarak, Abdülhamid'i devlet yapısında reformu ve meclis seçimlerinde serbestliği sağlaması için baskı altına aldı. Padişahın bürokrasiye çekidüzen vermesiyle ve (artık öncelik verilen ordu dışında) devlet maaşlarını düşürmesiyle, bu garip düzenleme görünüşte gayet iyi işledi. Meclis seçimlerinde, yirmi beş ya da daha yukarı yaştaki ve vergi mükellefi bütün erkeklerin, Türkçe bilmeleri şart koşulan mebuslar için oy vermeleri kararlaştırıldı. İTC'nin "birlikçi" tutumuna uygun olarak, etnik kotalar olmayacak ama ayrımcılık da uygulanmayacaktı (pratikte etnik-dinsel toplulukların dağılımını aşağı yukarı yansıtan bir temsil oranı ortaya çıktı). İTC ekim sonlarında başlaması öngörülen seçimlere diğer partilerin aday göstermelerini engelleme yönünde bir çaba göstermeyecekti; ancak Yediler Komitesi'nin varlığı birçok muhalifte, özellikle (Çerkes dönek Mizancı Murad'ın İstanbul'da davasını üstlendiği) Prens Sabahaddin'in "Osmanlı Ahrar Fırkası" yandaşlarında, perde arkasından dizginleri elinde tuttuğu izlenimini uyandırdı.[23]

Temmuz Devrimi ile sonbahar seçimleri arasındaki dönem, Osmanlı reformcuları, liberalleri ve azınlıkları açısından büyük beklentilerle doluydu. Kaçınılmaz olarak da halkın hafızası pespembe bir ışıltıya büründü. Bir saray kâtibinin kızı ve Amerikan Kız Koleji mezunu olan Halide Edib, doğrudan tanık olduğu 1908 olaylarının etkisiyle edebiyat hayatına atıldı. Ona en fazla ilham veren şey, daha sonra hatıratında şöyle anlatacağı meclis seçimlerinin şenlikli havasıydı:

> Kitleler çiçeklerle ve bayraklarla süslenmiş seçim sandıklarını izliyordu. Arabalarda papazlar ile imamlar yan yana oturuyordu. Beyaz elbiseler içinde, çocukça birbirine kenetlenmiş Hıristiyan ve Müslüman genç kızlar geçerken arkalarından gelen kalabalık "Ey vatan, ey ümm-i müşfik/Şâd u handân ol bugün" şarkısını şevkle söylüyordu. Bu hatıra bende öylesine yoğun ki, bugün bile düşündüğümde heyecanlanmaktan kendimi alamıyorum.[24]

Ne var ki demokrasinin doğuşuyla duyulan coşkulu sevinç, imparatorluğun sınır bölgelerinden gelen iç karartıcı haberlerle azaldı. Seçim heyecanının başkente yayıldığı eylül ve ekim aylarında, Türkiye'nin geleneksel düşmanları mevzi kazanmaya dönük manevralara başladı. Kırım Savaşı'ndan sonra Balkanlar'da, birbirlerini ihtiyatla izleyen Avusturya-Macaristan ile Rusya'nın 1875-1878 krizi sırasında büyük çaplı bir kapışmaya girişmeleri ancak Bismarck'ın arabuluculuğuyla önlenebilmişti. Kayzer II. Wilhelm'in

23 Hanioğlu, *Brief History*, 149; Shaw, *History of the Ottoman Empire*, 274-277.

24 Edib, *Memoirs*, 271-272.

Abdülhamid rejimine desteği Rusya'yı Fransa'nın kucağına itmekle, eski "Üç İmparator Birliği"ni fiilen sona erdirmişti; ama bu durum diğer ikisinin Osmanlılara karşı birlikte hareket etmesinin önünde bir engel değildi. Nitekim Çar II. Nikolay ve İmparator I. Franz Josef 1903'te (Rusya'nın o sırada daha çok Uzakdoğu'da Japonya'yla çekişmeye odaklanmasının da katkısıyla) Makedonya konusunda böyle bir yola gitmişti. Padişahın sıkı iktidarının Temmuz Devrimi'nden sonra sarsılmasıyla, Viyana ile St. Petersburg arasında Türkiye'ye zarar verecek yeni bir diplomatik hamle için müzakereler başladı. Habsburg Dışişleri bakanı Baron Alois Lexa von Aehrenthal'ın Rus mevkidaşı Aleksandr İzvolski'yle Buchlau kır malikânesinde görüştüğü tasarı, Rusya'nın Berlin Antlaşması'nda savaş gemilerinin Osmanlı Boğazları'nı geçişini sağlayacak bir düzeltmeye verilecek Avusturya desteği karşılığında, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i resmen ilhakına razı olmasıydı.

Aehrenthal'ın bunu açıklamasının kesin zamanına henüz karar verilmemişken, İstanbul'da başka bir diplomatik bomba patladı. Abdülhamid'in gedikli hariciye nazırı Ahmed Tevfik Paşa, eylül sonlarında Avrupalı diplomatları akşam yemeğine davet etti; Bulgar diplomatik temsilcisinin dikkat çekici tek istisna olması, Bulgaristan'ın Osmanlı yönetiminden bağımsız olduğu fikrine padişahın katlanamayışının ön belirtisiydi. O zamana kadar sırf bir Osmanlı valisi konumunda sayılan Prens Ferdinand, 5 Ekim'de kendini bağımsız Bulgaristan'ın çarı ilan ederek gücü azalmış Abdülhamid'in azmini sınamaya karar verdi. Ertesi gün Avusturya bu şekilde hiçe sayılmasına kırılmış gibi, Bosna-Hersek'i ilhak kararını duyurdu; Aehrenthal işe yarayacağı düşüncesiyle, daha önce Rusya'dan tasvip alındığını ekledi. Geri kalmak istemeyen Girit de *Enosis*'i, yani Yunan anakarasıyla birleşmeyi ilan etti.

Osmanlı diplomatları kaybedilen topraklardaki Müslümanlara mali tazminat ve haklarının güvenceleri için zamanında müzakereye girişerek bu darbelerin etkilerini azaltabildiler. Ancak küçük düşürülmenin gizlenecek bir tarafı yoktu. Şoku ağırlaştıran bir etken, Türkiye'nin Hıristiyan komşularının sanki kasten Müslümanları çileden çıkarmak için Ramazan ayında saldırıya geçmeleriydi. Bu ortamda dinsel azınlıkların Kasım seçimlerinde 142 Türk, 60 Arap ve 25 Arnavut mebusa karşı 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp ve 1 Valah mebus çıkarabilmiş olmaları şaşırtıcıdır. Seçimleri "kazandığı" söylenebilecek bir güç varsa, o da bağlılığını açıkça ifade eden 60 mebusla İTC'ydi; örgütlü diğer tek parti olan Osmanlı Ahrar Fırkası ancak birkaç sandalye elde edebildi. Meclis-i Mebusan Ayasofya'nın yanındaki binada toplandığında, Ahmed Rıza hareket içindeki rolünü takdir babında reis seçildi. Abdülhamid onu devirmeye yönelik devrimci tertibi kutsarcasına ilk oturumu bizzat açtı. Özür diler bir tavırla, geçmişte meclisi sadece imparatorluğu modernleştirme işini tamamlamak amacıyla tatil ettiğini açıkladı.

Bu iş artık yapıldığına göre mebuslar büyük devletlere karşı koymasına ve Osmanlı itibarını geri kazanmasına yardımcı olabilirlerdi.[25]

Meclisteki İTC üstünlüğü göründüğünden daha kırılgandı. Belirsiz yapısıyla nasıl becerdiğini hiç kimse tam bilmese dahi, hükümeti yönlendirdiği söylentisi yayılan bu harekete karşı başkentte muhalefet gelişmeye başlamıştı (İTC henüz kabinede bir makam elde etmiş değildi). Ahmed Rıza Meclis-i Mebusan reisi sıfatıyla, müminler arasında hâlâ yaygın desteğe sahip bir padişahın otoritesini sarsmasından dolayı birçok Müslüman'ın içerlediği sekülarist bir partinin ve meclisin görünürdeki yüzü olarak, gerçek anlamda iktidarda olmadan hedefte olma gibi garip bir konumdaydı. İTC ancak Şubat 1909'da Sadrazam Mehmed Kâmil Paşa'nın (bu göreve ilk kez 1885'te getirilmiş eski bir Abdülhamid yanlısı) güvensizlik oyuyla düşürülmesini ve yerine sadık bir komitacı olan Hüseyin Hilmi'nin atanmasını sağlayarak hükümet işlerine doğrudan el attı. Artık ne olursa olsun, ters giden her şeyde İTC'yi (ve en tanınmış politikacısı Ahmed Rıza'yı) suçlamak mümkündü.

Seçimlerin ardından Ramazan ayında maruz kalınan diplomatik aşağılanmaların yanı sıra Halide Edib gibi pervasız ve peçesiz kadınların sokaklarda gittikçe daha fazla görünmesi, Türk sekülaristler açısından işleri zorlaştırdı. Ateist ve gizli feminist olduğu öteden beri söylenen Ahmed Rıza, müminlere yeni rejimde Müslümanların geleneksel ayrıcalıklarının gözetileceği konusunda güven vermekten uzaktı. Geçmişte Prens Sabahaddin'le kavgası yüzünden, liberallerin de şimşeklerini üstüne çeken biriydi. Kısacası, halkı İTC'nin arkasında birleştirmede olabilecek en kötü tercihti. Neredeyse kaçınılmaz bir gelişmeyle, kış aylarında sıradan Müslümanların sekülarizmde ve daha geniş anlamda Avrupa tarzı siyasette nefret ettiği her şeyin timsali olarak öne çıktı. Liberallerin de İTC'nin iktidarı kötüye kullanışı olarak gördükleri gidişata kızmalarına karşın, çok geçmeden hocalar ve imamlar muhalefeti yönlendirmeye başlayarak, Hafız Derviş Vahdeti adlı bir Bektaş tarafından kurulan İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin çatısı altında birleşti.

İlkbahara girilirken, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti asıl yayın organı *Volkan* gazetesi aracılığıyla, açıkça şeriatın geri getirilmesi çağrılarında bulundu; bunun anlamı siyasal saati sadece 1907'ye değil, ta 1838'e, yani Tanzimat reformlarının öncesine döndürmekti. Ayasofya Camii'nde 3 Nisan'da mevlit kandili vesilesiyle bir toplu gösteri yapıldı. Birkaç gün sonra, Liberal *Serbestî* gazetesinin İTC'ye yönelik sert eleştirileriyle tanınan editörü Hasan Fehmi, Galata Köprüsü'nde güpegündüz öldürüldü; suikastçı kalabalığa karışıp kaybolduğundan kimliği teşhis edilemedi. Aralarında birçok Hıristiyan da olmak üzere, Osmanlı liberalleri hükümeti protesto için sokaklara döküldü-

25 Mansel, *Constantinople*, 348-349.

ler; İTC'ye yaygın bir kızgınlık dışında çok az ortak yan taşıdıkları softalar gittikçe artan bir sayıyla onlara katıldılar. Birinci Ordu'da İTC üyesi "mektepli" subayların küstahlığına kızan "alaylı" subaylar, gelişen muhalefette can alıcı bir silahlı unsur olarak yer aldılar. Devrimler garip yol arkadaşlıkları yaratır; liberal sekülaristlerin, şeriat isteyen *softa*ların ve ordudaki hoşnutsuz astların İTC karşıtı bir koalisyonda bir araya gelmeleri bunların en garibiydi.[26]

Toplanan muhalefet fırtınası nihayet 12-13 Nisan 1909 gecesi patladı.* Yönlendirici siyasal unsur göründüğü kadarıyla softalardı; asıl etkili gücü sağlayan 3.000 kadar alaylı asker, Taksim Kışlası'ndan gelen Abdülhamid yanlılarıyla birlikte kentin eski kesimine yürüdü ve Meclis-i Mebusan'ı kuşattı. Göründüğü kadarıyla yürüyüşün ardında ortak bir siyasal programın olmamasına karşın, *softa*ların ve isyancıların talepleri yüksek sesli bağırışlarla duyuruldu: "Şeriat-ı Muhammediye"ye dönülmesi, ordudaki İTC denetimine son verilmesi, Abdülhamid'e padişahlık yetkilerinin geri verilmesi, Ahmed Rıza'nın (muhtemelen linç edilmek üzere) teslim edilmesi ve yerine "halis bir Müslüman"ın geçirilmesi. Meclisten bir türlü cevap gelmemesi üzerine, silahlı kalabalık meclisi bastı. Dehşete düşen mebuslar can havliyle kaçarken, ikisi anlaşıldığı kadarıyla yanlış teşhis yüzünden (Ahmed Rıza'ya ve İTC yanlısı *Tanin* gazetesinin editörüne benzetilerek) öldürüldü. İTC yanlısı Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa istifasını sunmak üzere apar topar Yıldız Sarayı'na gitti. Ahmed Rıza ise bir yolunu bulup kaçtı ve Alman koruması altında Bağdat Demiryolu Kumpanyası'nın bir binasına saklandı.[27]

Türkiye ve Abdülhamid açısından bir kader ânı söz konusuydu. Meclise toplu saldırıyı örgütlediği ya da desteklediği yönünde kesin bulguların ortaya çıkmamasına karşın, padişahın bundan doğrudan yararlandığı açıktı. Talih gibi görünen durumu şükranla karşılayan Abdülhamid, Hüseyin Hilmi Paşa'nın ve bütün kabinenin istifasını kabul etti. Uzun süre sadakatle hariciye nazırlığı yapmış Tevfik Paşa sadrazamlığa atandı. Alaylı subayların nüfuzunu yeniden sağlama hedefiyle, harbiye ve bahriye nazırlıklarına Abdülhamid yanlıları getirildi. İTC'ye bağlı olmayan mebuslardan İsmail Kemal Bey, Meclis-i Mebusan reisliğine seçildi ve Mizancı Murad yeni hükümete Osmanlı Ahrar Fırkası'nın tam desteğini verdi. Halkın geleneksel padişahlık otoritesine dönüşü içten gibi görünen bir yaygarayla talep etmesinin verdiği sevinç içinde, Tanzimat'ı hafızalardan silmek istercesine, 15 Nisan'da şeriatın geri getirildiği

---

26 Protestolarda ordu unsuru için bkz. Erickson, *Defeat in Detail*, 23-24.

* O sırada Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan Jülyen takvimin Gregoryen takvimi on üç gün geriden izlemesi edeniyle, bu olay Türk tarihinde "*31 Mart Vakası*" *olarak anılır*.

27 Baron Marschall Pera'dan Berlin'e, 13 Nisan 1909, PAAA, R 14160; Ahmad, "The Young Turk Revolution", *Journal of Contemporary History* 3 (3) (Temmuz 1968), 29; Shaw, *History of the Ottoman Empire*, 280-281.

bütün şehreminilere telgrafla bildirildi. Taşra şehirlerinin sokaklarında Müslüman kalabalıklar toplanmaya başladı. Adana'da İTC'nin meclis otoritesini yeniden sağlama çağrısı, devrimden yana Ermeni grupları ve Abdülhamid yanlısı yerel ordu garnizonu arasında çatışmalara yol açtı. Böylece 1896'dan sonraki en feci katliam yaşandı: Hepsi olmasa bile büyük çoğunluğu Ermeni olmak üzere yaklaşık 20.000 kişi öldü.* Bizzat payitahta çöken bir tür terör dalgasıyla, İTC'ye bağlı nazırlar suikasta uğradı ve İTC'nin gazete büroları yağmalandı. Dış gözlemciler herhalde boyun incinmesi geçirmiş olmalıydılar: Türkiye dokuz aydan az bir sürede Abdülhamid istibdadından meşrutiyete geçmiş ve tekrar eski düzene dönmüştü.[28]

Misilleme gecikmedi. Yaklaşık otuz üç yıl iktidarda kalan Abdülhamid, Nisan 1909'daki durumu yorumlamada siyasal sezgisini abartmış olabilir. Ayrıca yetersiz istihbarat sıkıntısı da çekmiş olabilir; bunda eski hafiye şefi İzzet Paşa'nın Ağustos 1908 başlarında Abdülhamid karşıtı kalabalıktan kaçarak Alman sefaretine sığındıktan sonra ortalıkta olmamasının küçümsenmeyecek payı olsa gerek. (Almanların sekiz ay sonra Abdülhamid karşıtı günah keçisi Ahmed Rıza'ya benzer bir koruma sağlamaları, iktidardaki hizbe bağlı olmaksızın, İstanbul'da kalıcı nüfuza sahip olduklarının garip bir yansımasıdır.)[29] Sebep ne olursa olsun, padişah kendine haddinden fazla güvenme hatasına düştü. İTC'yi açıkça ezmeye kalkışması, Makedonya'da Üçüncü Ordu içindeki güçlü hücrelerin yanı sıra mektepli subay sınıfının tamamını ister istemez birleştirdi. Mahmud Şevket Paşa'nın öncülüğünde, Enver Bey ve Mustafa Kemal gibi genç mektepli subayların desteğiyle, başkent üzerine yürüyecek yeni bir Hareket Ordusu oluşturuldu. Komutanlar 22 Nisan'da devrik mebuslar ve diğer siyasal kodamanlarla (1878'de Rus ilerleyişinin durduğu) Yeşilköy'deki kent kapılarının dışında buluştu. Kentte güvenliğin sağlanmasına kadar duyurulmamak kaydıyla, padişahın tahttan indirilmesi gerektiğinde mutabık kalındı.

Hareket Ordusu 24 Nisan'da başkente hışımla girdi. Neyle karşı karşıya olduğunu geç kavrayan Abdülhamid, birliklerine direnmeme emrini verdi

---

* Bu konuda da rakamlar tamamen çatışır. Adana'da öldürülen Müslüman sayısının (1.900) öldürülen Ermeni sayısından (1.500) daha fazla olduğu yolundaki ilk Osmanlı iddiasına hemen hiç kimse inanmadı. Hıristiyan ölü sayısının 30.000'e ulaştığı yolundaki Ermeni iddiaları da aşırı yüksek bulunarak benzer şekilde çarçabuk bir tarafa atıldı. Daha sonra bir Osmanlı tahkikat heyeti, Hıristiyan sivil kurbanların jandarmaları ve askerleri de kapsayan kurbanlardan daha fazla (1.487'e karşı 4.196) olduğunu teslim etti; ama bu rakam genellikle düşük sayılır. Uzmanlar 1909 Adana karışıklıklarında tahmini ölü sayısının, 1.000 ila 2.000 kişilik kesim dışında hepsi Ermeni Hıristiyan olmak üzere, 20.000'e vardığı konusunda aşağı yukarı mutabıktır.

28 Lewis, *Emergence of Modern Turkey*, 211-212; Lewy, *Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, 33; McMurray, *Distant Ties*, 49. Adana karışıklıklarındaki zayiat tahminlerinin analizi için bkz. Dündar, *Crime of Numbers* 144-145.

29 Bkz. McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, 69, 73.

ama birçoğu bu yola gitti. Çarpışmalar başta Taksim'de,* Fatih'te ve Babıâli'de olmak üzere gün boyunca sürdü; padişahın tam da böyle bir ihtimale karşı tahkim ettirerek bir kışlaya çevirmiş olduğu Yıldız'da saray muhafızları son bir direnişte bulundu. Ama direniş uzun sürmedi. Hava kararırken yenilen muhafızlar pes etti. Hareket Ordusu elektrikleri keserek Yıldız'ı karanlığa gömdü. Uşakların "çarşaf ve mücevher bohçaları"yla saraydan kaçtıkları görüldü. Abdülhamid'in oğulları kaçarak evli kız kardeşlerinin konaklarına sığındılar. Söylenenlere göre saray haremağaları ve hanımları sinir krizi geçiriyorlardı. Sonunda, padişahın kızlarından birinin ifadesiyle, "koca sarayda sadece kadınlar kaldı."[30]

25 Nisan'da Abdülhamid yanlısı askerlerin ve memurların alenen idam edildiği korkunç sahneler yaşanırken, Hareket Ordusu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa, İstanbul'da sıkıyönetim ilan etti. İki gün sonra yeniden toplanan Meclis-i Mebusan, II. Abdülhamid'i tahttan indirme kararını aldı; yerine (V. Mehmed adıyla hüküm sürecek) kardeşi Mehmed Reşad geçti. İTC küçük düşürmekle yetinmeyip alay edercesine, Abdülhamid'i Selanik'e, yani rejimini yıkan siyasal tertibin merkez üssüne sürgün etmeye karar verdi. Temmuz 1908'dekinin aksine, bu sefer bir geriye dönüş olmayacaktı. Başkentteki bütün kuvvetlerin komutasını üstlenen Mahmud Şevket Paşa, tekrar Abdülhamid yanlısı bir havanın baş göstermemesi için Birinci, İkinci ve Üçüncü orduların müfettişliğine atandı. İTC bu sefer cidden iktidardaydı.[31]

Gelgelelim yeni rejimin konumu hâlâ nazikti. Diplomatik düzeyde, Ekim 1908'deki aşağılanmalar, geçmişte verdiği destekle Abdülhamid rejimine can alıcı stratejik ağırlığı kazandırmış İmparatorluk Almanyası'ndan yavaş yavaş uzaklaşmayla ağırlaştı. Boğaziçi Devi Baron Marschall bile, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak edişinin Alman-Türk ilişkilerine indirdiği darbenin önüne geçemedi; özellikle Rusya'nın Mart 1909'da Berlin'in baskısı yüzünden durumu kabullenmesi, sonradan verilecek adla bu tehlikeli Birinci Bosna Krizi son buldu. Almanlar sadece kayzerin dostu Abdülhamid'e davranışlardan değil, Bağdat Demiryolu inşasını durduran bir dizi grevden de rahatsızdı. Berlin ve İstanbul arasındaki eski stratejik ortaklığın Goltz askeri heyeti gibi unsurları zamanında geri getirildiyse de işin özü kaybolmuş durumdaydı. "Hacı" Wilhelm'in Abdülhamid'e açıkça

---

* Türkiye Başbakanı R. T. Erdoğan'ın (kılık kıyafet ve alkol satışıyla ilgili öneriler ve yeni uygulamaların üstüne) Gezi Parkı'nın yerine eski Taksim Kışlası'nın inşa edilmesi önerisiyle Mayıs-Haziran 2013'te [dış basında] "Türk Baharı" olarak anılan Gezi Parkı olaylarında, Nisan 1909'daki dramatik olayların güçlü bir yankısı bulunabilirdi. Abdülhamid yanlısı (yani İslamcı), İTC karşıtı (yani anti-sekülarist) 31 Mart 1909 isyanının Taksim'de başlamış olduğu her iki tarafın da bilgisi dahilindeydi..

30 Mansel, *Constantinople*, 352.

31 Shaw, *History of the Ottoman Empire*, 282.

tav olmasının *sebebi*, Osmanlı saltanatının (ve halifeliğinin) Almanya'ya sömürgeci rakiplerinin altını oymanın bir yolunu sunar gibi görünen geleneksel İslami ayrıcalıklarıydı. Jön Türkler hem onun hem de pan-İslamcı politikalarının defterini dürdüğüne göre kayzerin Osmanlı yanlısı şevki için bir sebep yoktu.

Ülke içinde İTC'nin konumu daha da bulanıktı. Sıkıyönetim yeni bir halk yönetimi dönemi için pek de özendirici bir slogan değildi. Enver Bey görünüşte ustaca bir siyasal hamleyle, başkentte 24 Nisan'da can veren kimliği meçhul 50 kişi için bir toplu cenaze töreni düzenledi. Devrimin, karşı-devrimin ve karşı-devrime-karşı devrimin açtığı siyasal yaraları kapatmak istercesine, toplanan kalabalığa orada "Müslümanların ve Hıristiyanların yan yana yattığını" hatırlattı. Yeni İTC döneminde Osmanlı vatandaşlarının "ırk ya da din ayrımı bilmeyen vatanseverler olarak kaynaşacakları" sözünü verdi.[32] Ancak dinsel azınlıkların haklarını vurgulamakla, tam da Müslüman muarızlarının ileri sürdüğü gibi, İTC'nin şeriata *inanmadığını* zımnen kabul etmiş oldu. Saltanat hareminin kutsal alanını düpedüz işgal eden Hareket Ordusu'nun padişah-halifeyi devirmesinden sonra, birçok dindar Müslüman'ın edindiği izlenim Jön Türklerin hiç de Müslüman olmadıkları, hatta belki *dönme* olduklarıydı. Alman sefiri Marschall Ekim 1909'daki bir raporunda bunu şöyle ifade etti: "Müslümanlar [yeni başa geçirilen] halifenin güçsüz olduğunu ve İslam'dan neredeyse kopmuş kişilerin kuklasından başka bir şey olmadığını öğrendiklerinde, büyük çaplı bir kriz kaçınılmaz olacaktır." Bu sebeple İTC liderleri sözlerine dikkat etmek zorundaydı. Sefirin gözlemi şöyleydi: "13 Nisan felaketinden beri [Jön Türkler] daha dikkatli. Kadın özgürlüğü bir tarafa bırakılıyor ve tekrar şeriattan söz ediliyor. Bununla birlikte, katı Müslümanlar bütün [İTC] rejimine dosdoğru düşmanca olmasa bile, derin güvensizlikle bakıyor."[33]

İster inançtan, ister fırsatçılıktan, isterse de basbayağı korkudan olsun, Jön Türkler 1909'u izleyen yıllarda artık yönettikleri ülkede çoğunluğu oluşturan Müslümanlarla barışmak için pozitivist amentülerinden yavaş yavaş vazgeçtiler. Nisan 1911'deki İTC kongresinde parti liderleri şeriattan açıkça söz ettiler ve Yahudi *dönme*lerle bağlantılarından kuşku duyulan Selanikli entelektüel maliyeci Cavid Bey gibi üyeleri alenen kınadılar. Kongrede 180 delegenin 22 Nisan 1911'de kabul ettiği İTC programı, Sefir Marschall'ın Berlin'e onaylar bir havada belirttiği gibi, "güçlü bir İslami-tepkici mahiyet"teydi.[34] Devrimin bütün fırtına ve coşkusundan (*Sturm und Drang*) sonra, Abdülhamid sanki tahtından hiç çekilmemiş gibiydi.

32 Akt. Lewis, *Emergence of Modern Turkey*, 213.

33 Marschall Tarabya'dan, 7 Ekim 1909, PAAA, R 14160.

34 Marschall Pera'dan, 22 ve 23 Nisan 1911, PAAA, R 14160.

Aynı sıralarda, Osmanlı ordusundaki reformlar 1908-1909 altüst oluşu sırasında ayarının kaçmasından sonra, mektepli subayların karşı-devrime son veren 24 Nisan 1909 devrimiyle üstünlüğü sağlamasıyla birlikte çok daha ciddi bir veçheye büründü. "Çürük"leri (genelde daha yaşlı olan "alaylı" subaylar) ayıklamak ve hırslı "mektepli" subaylara terfi yollarını açmak üzere, 26 Haziran 1909'da çıkarılan bir kanunla, çeşitli subay rütbeleri için azami yaş sınırı belirlendi. Aşağı yukarı aynı maksatla rütbeler için yeni eğitim şartlarını öngören Tasfiye-i Rüteb-i Askeriye Kanunu 7 Ağustos 1909'da geçirildi. Bazıları Abdülhamid döneminin son yıllarında başlamış olan daha uzun vadeli reformlar da hızlandırıldı. Bunların en önemlisi düzenli bir kolordu yapısına geçişti; üçer piyade tümeninden oluşan her kolordu, bir ferik-i evvelin (Osmanlı ordusunda tıpkı kolordu gibi daha önce var olmayan ve korgenerale denk düşen bir rütbe) komutasında olacaktı. 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'ndan çıkan dersleri sıkıca incelemiş Goltz Paşa'nın fikirleri doğrultusunda, piyade tümenlerine "üçgen" esasına göre çekidüzen verilerek, bir tüfek taburunun yanı sıra üç topçu taburuna denk düşecek üçer piyade alayına ayrılan her tümendeki toplam tabur sayısı on altıdan dokuza indirildi. (Her tümenin ayrıca kendi mızıkası olacaktı.) Amaç alayların cephe hatlarındaki yerlerini değiştirmeyi sağlayacak ve topçu ile piyade arasında çok daha yakın taktik eşgüdümü mümkün kılacak şekilde, her tümeni daha esnek hale getirmekti. Yedek birlikler de (redif birlikleri) düzenli kolordulara çevrildi ve her birine vurucu gücünü artıracak topçu unsuru verildi.

Bu tedbirlerin tam olgunluğa varması yılları alacaktı. Yeni seferberlik ve harekât planlarının hazırlanmasına, kolordu düzeyinde karargâhlar için kurmay kadroların neredeyse sıfırdan oluşturulmasına gerek vardı. Orduda tüfekten topa, yük hayvanından sıhhi ikmale kadar her şeyde temel levazım sıkıntıları hâlâ çekilmekteydi. Bununla birlikte, Makedonya'da 1909-1910 kışında Goltz Paşa'nın epeyce gururla izlediği manevralarda ilerleme belirtileri gözle görülür düzeydeydi. Yenilenen (ve artık Balkan cephelerini tutan) İkinci Ordu'nun Ekim 1910'da temsili muharebe harekâtlarına 60.000'den fazla askeri sürmesi, gözlem için İstanbul'dan gelmiş askeri ataşelerde derin bir etki bıraktı. Yeniçerilerin bastırılmasından 75 yıl sonra, düzeltilmesi gereken birçok pürüz kalmış olsa bile, Osmanlılar II. Mahmud'un düşlediği Batı tarzı orduyu nihayet yaratmış gibiydi.[35]

İTC'nin pan-İslamcılığa yönelişine sevinen ve Osmanlı askeri reformlarından etkilenen Almanya, imparatorluğa stratejik yatırımını yenilemeye girişti. Türkolog Ernst Jäckh, Almanya genelinde çok tutulan *Der aufsteigende Halbmond* (*Yükselen Hilâl*) kitabında, Türkiye'yi Alman subaylarına, mühen-

35 Erickson, *Defeat in Detail*, 24-30.

dislerine ve tüccarlarına olumlu bir yaklaşımla tanıttı. Deutsche Bank Aralık 1910'da Bağdat Demiryolu inşasının sonraki aşamasına teminat olarak 160 milyon franklık büyük çaplı bir yeni kredi açtı. Krupp top ve mermi satışı için Osmanlılarla yüz milyonlarca mark değerinde yeni sözleşmeler imzaladı. Alman firması F. H. Schmidt Haziran 1912'de çekişmelerin odağındaki Makedonya'nın göbeğinde yer alan ve Osmanlı Avrupası'nın stratejik temel taşı olması öngörülen Üsküp'teki Üçüncü Ordu kışlasında büyük çaplı bir tadilata başladı. Besbelli ki Jön Türkler'in Yıldız Sarayı'ndaki dostunu devirişini unutup bağışlamış olan Kayzer II. Wilhelm'in tekrar tam destek vermeye hazır olduğu anlaşılmıştı.[36]

Biraz zaman almış olsa da, imparatorluk Jön Türk Devrimi kargaşasından nihayet çıkmış gibiydi. Ameliyatın şokuyla ölümün eşiğine gelen hasta, eski gücüne tamamen olmasa bile kısmen kavuşmuştu. Bunda yarar vardı, çünkü Osmanlı İmparatorluğu tekrar sınavdan geçmek üzereydi.

36 Alınan Şansölyeliği'nin Babıâli'ye Pera'daki Alınan sefareti tarafından iletilen muhtırası, 11 Ocak 1914, BOA, HR-H 329; 7 Mayıs 1915 ve 9 Mayıs 1916 tarihli sözlü notalar, BOA, HR-H 336.

BÖLÜM 3

Çakallar Çullanıyor

Büyük devletler, savaşın patlak vermesi halinde, [Balkanlar'da] mevcut bölge statükosunda herhangi bir değişikliğe izin vermeyeceklerini bildirirler.

—Avrupa Büyük Devletleri'nin Osmanlı İmparatorluğu'na ve Balkan Paktı'na Bildirisi, 10 Ekim 1912[1]

Padişah Hazretleri Avrupa kıtasında Ege Denizi kıyısındaki Enez'den Karadeniz kıyısındaki Midye'ye kadar çizilen bir hattın batısında, Arnavutluk dışındaki bütün imparatorluk topraklarını Majesteleri Müttefik Hükümdarlara bırakacaktır. Kesin sınır hattı büyük devletlerin atayacağı bir komisyonca belirlenecektir.

—Türkiye ile müttefik Balkan devletleri arasında Londra'da imzalanan barış antlaşması, 30 Mayıs 1913[2]

Nisan 1909'da Abdülhamid yanlısı karşı-devrimin bastırılmasıyla birlikte, İttihatçılar Osmanlı ordusuna nüfuz etmek için en ciddi hasımlarını bertaraf etmiş ve orduyu modernleştirmek için biraz zaman kazanmışlardı. Ancak 20. yüzyıl başlarının uluslararası ortamında, krizler arasındaki zaman genellikle kısaydı. Bizzat İTC'nin Temmuz Devrimi'yle (1908) hızlandırdığı son kriz, Bulgaristan'ı ve Avusturya-Hersek'i saldırgan eyleme yöneltmiş, Girit ve Yunanistan da hemen onları izlemişti. Bu Birinci Bosna Krizi gerek Avusturya-Macaristan'ın gerek Rusya'nın bütün kış tetikte kalmasıyla, Avrupa'yı savaşa sürüklenmenin eşiğine getirdi; daha sonra Alman müdahalesi tehdidi Çarlık rejimini, kısmen 1905'te Japonya'yla savaşı izleyen devrimin bir tekrarından kaçınmak amacıyla da geri adım atmak zorunda bıraktı. İTC'nin askeri reformlarının ciddi boyuta vardığı 1909 kışına doğru, uluslararası gerginlikler ağır aksak bir süreçle çözülmeye yüz tuttu.

1910 yılı eski Avrupa'ya özgü bir tür pastırma yazını, en kötünün geride kalmış gibi göründüğü bir evreyi getirdi. Britanya ve Almanya arasında ilk İngiliz dretnotunun 1906'da denize indirilmesiyle hızlanmış olan donanma yarışı, daha çok Almanların kesin biçimde geriye düşmeleriyle nihayet yavaşladı. Almanya'nın yeni şansölyesi Theobald von Bethmann Hollweg, açık

1 "The Powers' Note", *Sydney Morning Herald*, 10 Ekim 1912.

2 Türkiye ile Balkan Müttefikler Arasında Londra'da İmzalanan Barış Antlaşması, 30 Mayıs 1913, Hurst, *Key Treaties for the Great Powers*, 853.

deniz filosunu feda ederek donanma yarışından büsbütün çekilmeyi isteyecek derecede, Londra'yla uzlaşmada kararlıydı. (Ancak bu konuda ne kayzerden ne Denizcilik Bakanı Alfred von Tirpitz'ten destek alabildi.) Birinci Bosna Krizi'nde küçük düşürülen Rus Dışişleri Bakanı İzvolski'nin istifaya zorlanmasından sonra yerine geçen Sergey Sazonov, Rusya'nın 1905 Devrimi'nin ardından hâlâ toparlanmaya çalıştığı süreçte yeni bir diplomatik krizin patlak vermesini önlemek için genellikle daha yumuşak bir çizgi benimsedi. Nitekim 1910 sonbaharında Berlin'le bir anlaşmanın esaslarını ortaya koydu. Buna göre Balkanlar'da Viyana'nın yeni "saldırgan eğilimleri"ne göz yummama yönündeki bir Alman vaadi karşılığında, Rusya Almanların inşa ettiği Bağdat Demiryolu'nun Mezopotamya'dan İran sınırına uzatılmasına izin verecekti.* İngiltere Kralı VII. Edward'ın Mayıs 1910'da Londra'daki cenaze töreninde uluslararası uzlaşmanın genel havası gözle görülecek kadar açıktı; Barbara Tuchman'ın *The Guns of August* (Ağustos Topları) kitabında unutulmaz bir tasvirle anlattığı bu tören, Avrupa'nın bütün hükümdarlarını aynı yerde son kez bir araya getirdi.[3]

Oysa son olması kaçınılmaz değildi. Nisan 1909'daki Jön Türk Devrimi'nin sarsıcı sonucu Osmanlı siyasal kültüründe nasıl derin yaralar açtıysa, Birinci Bosna Krizi de geride her an patlamaya açık birkaç diplomatik saatli bomba bıraktı. Bunların en barizi, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakına Rus ve Sırp kızgınlığıyla ilişkiliydi. Rusya dışişleri bakanlığından istifasından sonra teselli ödülü olarak Paris sefirliğine atanan İzvolski, Avusturyalı-Alman hasımlarından öç almaya yönelik entrikalara girişti. Sırbistan'da hemen herkesin duyduğu öfke, ifadesini önce ilhakı boşa çıkarmak üzere kurulan *Narodna Odbrana* ("Ulusal Savunma") adlı yarı gizli dernekte, ardından daha gizli terörist örgüt *Ujedinjenje ili smrt*'ta ("Ya Birlik Ya Ölüm") ya da yaygın bilinen adıyla Kara El'de buldu.

Dahası vardı. Aehrenthal ilhakın yol açtığı diplomatik darbeyi hafifletmek amacıyla, Viyana'nın ilgili devletlere tazminat yolunu açacağı yönünde çeşitli imalarda bulunmuştu; bunun tek örneği Ruslara Boğazlar Sözleşmesi'nin gözden geçirilmesine yardımcı olmak için verilen içi boş söz değildi. Aehrenthal ilk kez Afrika'yı sömürgeler halinde paylaşmak üzere Avrupa nüfuz alanlarının oluşturulduğu 1884-1885 Berlin Kongresi'nde ortaya atılan "tazminat" ilkesini Balkanlar'a uygulamakla, Avrupa emperyalizminin Afrika'daki karanlık işlerini fiilen Osmanlı Avrupası'na taşımış oldu. Bosna-Hersek üzerindeki hükümranlık denetimini yitiren Türkiye'ye de tazminat olarak, Bosna-Hersek sınırından başlayıp Sırbistan ve Karadağ arasında uzanan (ve

---

* Anlaşmanın resmen Eylül 1911'de Potsdam'da onaylanmasına karşın, Rus ve Alman diplomatlar pürüzleri daha Kasım 1910'da gidermişlerdi.

3 Tuchman, *Guns of August*, Bölüm 1; McMeekin, *Russian Origins*, 14-15.

büyük ölçüde bu ülkeleri ayırmak üzere oluşturulan) Novi Pazar (Yeni Pazar) sancağından Avusturya birliklerini çekme "önerisi"nde bulundu. Osmanlı strateji uzmanları bu "hediye"yi hoş karşılamak şöyle dursun, çıkıntının neredeyse savunulamaz olmasından dolayı bir tuzak ödül olarak gördüler. Avusturya-Macaristan nazik konumdaki bu Osmanlı sancağından birliklerini çekmekle, Sırbistan'a ve Karadağ'a fırsatını buldukları ilk anda burayı işgal etme davetiyesi çıkarmıştı.

Aehrenthal'ın Roma'yı yatıştırma manevraları daha az tehlikeli değildi. Birliğini ancak 1861'de sağlayan ve tıpkı Almanya gibi imparatorluk oyununa geç katılan İtalya, daha oturmuş devletleri kıskanan ve bir konum kazanmaya can atan "zıpçıktı" bir devletti. Berlin'le ve Viyana'yla Üçlü İttifak'ı oluşturmak üzere 1882'de Bismarck'ın ittifak sistemine çekilmiş olmasına karşın, Balkanlar'da ve daha genel olarak Adriyatik kıyı şeridi boyunca Avusturya-Macaristan'la doğal rekabet içindeydi. Avusturya'ya bağlı Trieste ve Güney Tirol üzerindeki tasarılarını gizlemeye pek de kalkışmadı. İtalyan kamuoyu Bosna-Hersek'in ilhak edilmesine neredeyse Rus kamuoyu kadar kızgındı. Nitekim İzvolski 1910'da istifa etmeden önceki son girişimlerinin birinde, Roma'yı Viyana'ya karşı ortak husumet temelinde St. Petersburg'la ikili bir güvenlik anlaşmasına çekmeye çalıştı. Boğazlar Sözleşmesi'nin Rusya lehine gözden geçirilmesine İtalyan desteği karşılığında, İtalya'nın şimdiki Libya'yı oluşturan Osmanlı vilayetleri Trablusgarp ve Sirenayka üzerinde nüfuz edinme "hakkı"nı tanıdı. İtalya daha önce (Fransa'ya karşı ikili savunma ittifakı çerçevesinde) Almanya'dan ve (Britanya'nın Mısır'ı işgaline İtalyan desteği karşılığında) Londra'dan Libya konusunda güvenceler elde etmişti. Aehrenthal daha Bosna ilhakından önce, bu ilhakı kabul etme karşılığında, Viyana'nın Trablus'taki İtalyan taleplerini destekleyebileceğini çıtlatmıştı.[4] Böylece Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhakını çevreleyen diplomatik dalavereler hem Rusya'nın Osmanlı Boğazları üzerindeki tasarılarını hem de İtalya'nın Afrika'daki son Osmanlı kalesine dönük taleplerini güçlendirmeye katkıda bulundu. Rusya'nın Boğazlar konusundaki emelleri Berlin'de ve Londra'da hâlâ güçlü direnişle karşılaşırken, Avrupa'nın radarında Libya daha silik konumdaydı. Trablus'a dönük bir İtalyan hamlesi için sadece bir bahane (yeni bir diplomatik kriz) yeterliydi. Bu da pek gecikmedi.

Avrupa'nın kısa süreli pastırma yazı 1911 ilkbaharında Fas konusundaki bir Fransız-Alman kapışmasıyla sona erdi. Kayzer II. Wilhelm Mart 1905'te Fas Sultanı Abdülaziz'i Tanca'da ziyaret etti; Alman tasarısı, gelişen 1904 İngiliz-Fransız sömürgeci antantını Paris'i Fas'ın bağımsız statüsünü gözden geçirmeye yönelik kışkırtıcı bir girişime zorlayarak bozmaktı. (Bu

4 Albertini, *Origins of the War of 1914*, c. 1, 201, 306-311, 341.

"Birinci Fas Krizi"ndeki Alman blöfü işe yaramadı). Altı yıl sonra, yeni Fas Sultanı Abdülhafid bir aşiret isyanı tehdidiyle karşılaşınca, Paris'ten tahtını savunması için birlikler göndermesini istedi. Bu sefer Almanlar kayzeri değil, güçlü bir savaş gemisini gönderdi; *Panther* adlı bu gemi Atlantik kıyısındaki Agadir limanına 1 Temmuz 1911'de demir attı. Paris ve Berlin arasında ciddi bir savaş korkusunun ortaya çıkması üzerine, İngiliz Denizcilik Bakanlığı Fransa'yla birlikte Almanya'ya karşı savaşa girme planlarına ilk kez ciddiyetle bakmaya başladı. Avrupa barışı açısından talihli bir gelişmeyle, daha serinkanlı düşünenler ağır bastı ve durumu kurtaracak bir uzlaşma ayarlandı; Fas üzerindeki resmi Fransız himayesinin tanınması karşılığında, Fransa da Kongo'daki kıytırık iki nehir havzasını Almanya'ya bıraktı.

Osmanlılar o kadar şanslı değildi. Avrupa basınının Almanlara ve Agadir'e odaklanması üzerine, yeni İtalyan Dışişleri Bakanı Antonino San Giuliano, Fransız hamlesinden yararlanarak İtalya'nın Kuzey Afrika'da "tazminat" talebi için bastırdı. Fransa ile Almanya'nın Fas konusunda kavgaya düştüğü, İngilizlerin Berlin'le savaş ihtimaline karşı tetikte durduğu, Rusya'nın Boğazlar sorunuyla meşgul olduğu, Almanya'daki ve Avusturya'daki müttefiklerinin Bosna ilhakından sonra itiraz edecek durumda olmadığı bir ortamı seçmesi açısından zamanlaması mükemmeldi. Trablusgarp'ta ve Sirenayka'daki bir İtalyan işgaline ciddi itirazda bulunabilecek tek devlet bizzat Osmanlı İmparatorluğu'ydu; ama böyle bir karşı çıkış tam da İtalya'nın bel bağladığı durumdu. İTC hükümetinin Nisan 1909 sonrasındaki iddialı Osmanlı Müslüman milliyetçiliğiyle, İtalya'nın Trablus limanının tadilatı için (muhtemelen aşağılamaya dönük) yeni bir imtiyaz talebini reddetmesi, Roma'nın gerek duyduğu bahaneyi sağladı. San Giuliano 23 Eylül 1911'de, Trablus'taki İtalyan uyruklarına kötü davranıldığı gerekçesiyle Babıâli'ye resmi bir protesto gönderdi. Bunu birkaç gün sonra, Osmanlı hükümetinin Trablus'ta ve Sirenayka'da bir İtalyan işgalini yirmi dört saat içinde kabul etmesini öngören bir ültimatom izledi. Verilen süre 29 Eylül 1911'de, öğleden sonra iki buçukta doldu. İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu savaştaydı.

Avrupa emperyalizminin "saçmalığa indirgenişi"ne örnek oluşturacak tek bir çatışma varsa, bu olduğu kesindir. Bu iki Kuzey Afrika vilayeti Akdeniz kıyısındaki bir avuç liman kasabası (Mısır'a bitişik Sirenayka'da Tobruk, Derne ve Bingazi, batıda Tunus'a komşu Trablusgarp'ta Trablus) dışında seyrek nüfusluydu. Bölge kendisi de *Avrupa Uyumu*'nun en zayıf üyesi olan Osmanlı İmparatorluğu açısından en son akla gelecek bir yerdi. Petrol henüz bulunmamıştı. Arazinin yüzde 90'ı çöldü; Senusi tarikatına bağlı ve yaşam tarzları esasen modern dünyadan etkilenmemiş bağnaz Bedevi aşiretlerin hâkim olduğu ilkel bir ekonomi vardı. Osmanlıların iki vilayeti bırakmaması daha çok duygusal sebeplerdendi; Afrika'daki bu son ileri karakol "üç

kıtaya yayılmış bir imparatorluk" yönündeki sembolik iddianın dayanağıydı. Britanya ve Fransa geri kalan Kuzey Afrika'yı paylaşırken, Libya'yı sahiden değersiz olduğu için kendi haline bırakmıştı.

Osmanlı garnizonu şaşırtıcı bir direniş gösterdi. İki vilayeti savunan toplam 15.000 kadar nizami asker, dört piyade alayı ve çoğunlukla Araplardan oluşan bir süvari alayı şeklinde düzenlenmişti; tek bir sahra topçu taburu ve kıyı boyunca bazı sabit top bataryaları vardı. İtalyanlar bu savunma hatlarına karşı, 34.000 kişilik ilk amfibi kuvveti taşıyan çok daha üstün bir donanmayı sevk ettiler. Trablus'a yönelik bombardıman 3 Ekim'de başladı. Ertesi gün kenti işgal etmek üzere karaya çıkarılan 1.700 deniz piyadesi çok az ciddi direnişle karşılaştı. Tobruk'a çıkarma yapan daha büyük birlikler yine çoğunlukla direniş görmedi. Trablus'a ve Tobruk'a çıkarılan İtalyan askerlerinin sayısı ekim ortalarında 20.000'e ulaştı. Sirenayka limanı olan ikincisinde kıyı boyunca bir yayılma harekâtı başlatıldı. Ele geçirilen Derne bir süre sonra kasabanın dışına konuşlanan Türk ve Arap birliklerince kuşatıldı. İlk önemli yenilgi Bingazi'de İtalyanların ana Osmanlı kuvvetleriyle nihayet karşılaştığı 23 Ekim'de alındı. Bunu kasabanın dış mahallelerinde şiddetli çarpışmalar izledi. İtalyanlar artık gerçek bir savaşın içindeydi.

Adlarını duyuracak fırsatı yakalayan hırslı Osmanlı subayları Libya'da görev almak istediler. Yarbay (kaymakam) rütbesine yükseltilen Enver Bey bölgeye varan ilk kişi oldu ve çok geçmeden Sirenayka'da genel komutayı üstlendi. Binbaşılığa yükseltilerek ismen Trablus komutanlığına getirilen Mustafa Kemal, İTC'den eski arkadaşı Ömer Naci Bey'le beraber Mısır'ın İskenderiye kenti üzerinden bölgeye ulaştı. Tobruk ve ardından Derne civarındaki çarpışmalara katıldığı için Trablus'a geçemedi. Mustafa Kemal ve Enver Bey donanma toplarının desteğiyle limanları denetleyen İtalyanları Sirenayka'nın iç kesimlerine varmalarından önce sıkıştırmak için Senusi şeyhleriyle ve Arap milislerle işbirliğine girdiler. İtalya'nın sırf kıyıları tutmak amacıyla harekât alanına yığdığı asker sayısının gittikçe artarak 140.000'e kadar çıkması göz önünde tutulduğunda, bu gerilla taktikleri başarıya ulaştı. Ama İtalyanları oradan sökmede bir başarı elde edilemedi.

O sırada çok az kişinin farkına varmasına karşın, İtalyan-Türk Savaşı (sonradan verilen adla Trablusgarp Savaşı) askeri tarihte bir tür dönüm noktası oldu. Bir anlamda, Avrupalıların sömürgeci yayılmasının yol açtığı 19. yüzyıl savaşlarının sonuncusu, başka bir anlamda ise sömürgeci bir devleti kovmaya dönük gerilla tarzı ilk modern savaştı. Sırf kıyılarda tutunmanın maliyeti, işgalci devleti neredeyse iflasa sürükleyecek bir hızla yükseldi; İtalya bu çatışmaya bir milyar liretten fazla para harcayarak ilk maliyet tahminini yüzde 500 oranında aştı. Bingazi'nin dış mahallelerinde Türklerin ve Arapların kazdığı siper hatları, düşman ateşinin etkisini azaltmaya dönük klasik

bir savunma taktiğine dönüştü. Savaş, hücuma dönük hava gücünün ilk kullanılışına da sahne oldu; İtalyan zeplinleri çok az etkili olsa bile Osmanlı mevzilerini bombaladı.

Kısa vadede daha önemli nokta, savaşın Osmanlı üst komuta kademesinin donanma gücünün stratejik boyutunu acıyla görmesini sağlamasıydı. Tonaj bakımından Osmanlı donanmasının yedi katı büyüklükteki üstün İtalyan donanmasının Akdeniz'deki ulaşımı engellemesi yüzünden, Osmanlıların savaşı kazanmaları gerçekten mümkün değildi. (Nitekim Mustafa Kemal bir gazeteci kimliğine girerek bir Rus savaş gemisiyle İskenderiye'ye gitmek zorunda kalacaktı.) İtalyan donanması Sirenayka'ya boyun eğdirmede güçlük çekmesine karşın, Kızıldeniz'deki Kunfuza Koyu'nda (Ocak 1912) ve Doğu Akdeniz'deki Beyrut açıklarında (Şubat 1912) birkaç çarpışmada güçsüz Osmanlı donanmasını bozguna uğrattı. Kuzey Afrika'da direnişin sürmesiyle hayal kırıklığına uğrayan İtalyanlar, Ege Denizi'ne yönelerek Türkiye'nin güneybatı kıyı şeridine yakın On İki Ada'yı (Rodos dahil) işgal ettiler. Marmara Denizi'ne geçme ve bizzat İstanbul'u tehdit etme hedefiyle 18 Nisan 1912'de Çanakkale Boğazı'nın dış tabyalarını bombardımana tutmaya başladılar. Ege'de ya da Akdeniz'de donanma kapasitesinden mahrum Osmanlılar, ellerinden gelen tek şeyi yaptılar: Çanakkale Boğazı'nı *bütün* gemilere kapatmak, geniş mayın hatları döşemek ve sulara çelik zincirler germek.

Çanakkale Boğazı'ndaki Osmanlı-İtalyan kapışmasının stratejik sonuçları vahimdi. Dünya ekonomisiyle yegâne sıcak deniz bağlantısı kesilen Rusya telaşa kapıldı. Rus ihracatının yaklaşık yarısı Karadeniz limanlarını Akdeniz'e bağlayan Osmanlı Boğazları yoluylaydı; ihraç ürünleri arasında petrol, manganez ve sağlam para kazançlarının büyük bölümünü sağlayan tahılın yüzde 90'ı vardı. Rus sanayisi için gerekli ithal aksamlar da diğer istikametten Çanakkale Boğazı yoluyla gelmekteydi. Osmanlıların 1912 yazında Trablusgarp Savaşı yüzünden burayı kapatmasının etkisiyle, Rusya'nın o yılki Karadeniz ihracatı hacim ve gelir bakımından üçte bir oranında düştü. Ukrayna'daki ağır sanayi neredeyse durma noktasına vardı. Rusya'nın ödemeler dengesi fazlasının 1911-1913 arasında baş aşağı bir inişle sıfıra yaklaşması, hızla sanayileşen ekonomisinin bütün dokusunu tehlikeye düşürdü. Boğazlar'ın yeniden kapatılması ihtimaline karşı, Rus hükümetinin acil durum planları hazırlamak üzere 1912-1913 kışında bir dizi kriz toplantısı yapması pek şaşırtıcı değildi; bu hazırlıklar Karadeniz'de hızlı bir dretnot inşa programını ve İstanbul Boğazı'na yönelik amfibi çıkarma planlarını da kapsamaktaydı. Osmanlılar da ister İtalya'dan ister Rusya'dan, isterse başka bir devletten gelsin, Boğazlar'a yönelik yeni tehditleri savuşturacağını umdukları son model dretnotlar için İngiliz tersanelerine siparişler verdiler. Geri kalmak istemeyen Yunanistan aynı şekilde dretnot siparişleri vermekte gecikmedi.

İtalya'nın Trablus'a ve Sirenayka'ya yönelişi böylece dretnot inşa yarışını çok yönlü bütün tehlikeleriyle Doğu Akdeniz'e taşıdı.[5]

Trablusgarp Savaşı'yla Osmanlı zayıflığının açığa çıkması, imparatorluğun diğer düşmanlarını da harekete geçirdi. Abdülhamid dönemi diplomatlarının Osmanlı Avrupası'ndan geriye kalanı paylaşmaya dönük bir Balkan koalisyonunu savuşturması her türlü beceriyi gerektirmişti. Makedonya'da yıllardır süren sorun Yunanların ve Bulgarların Osmanlı vilayetleri Manastır'ı ve Selanik'i kimin kapacağı konusunda çoğu zaman kavgalı kalmasına hiç kuşkusuz olumsuz anlamda katkıda bulunmuştu; öte yandan Sırp irredantistler Kosova'ya ve özellikle Üsküp'e (Skopje) iştahla göz dikmiş durumdaydı. Ama yükselen üç Balkan devletinin Makedonya konusundaki çatışan çıkarlarına ve Sırbistan ile Karadağ'ın Novi Pazar sancağı konusundaki çekişmesine rağmen, Hıristiyan Balkan devletlerinin Avrupa'daki Osmanlı gücünü yıkmada çok daha büyük ortak çıkarı vardı. Onları bir araya getirmek için sadece iki şey gerekliydi: Anlaşmaya varmalarına arabuluculuk edebilecek bir dış güç ve bir savaş sebebi.

Trablusgarp Savaşı her ikisini de sağladı. Osmanlı Boğazları'yla ilgili kendi çıkarlarına rağmen, Rus devlet adamları Balkanlar'daki nazik dengeyi bozmaktan hep çekinmişlerdi. Bağımsızlık hareketlerindeki Rus desteğinin yanı sıra din (Ortodoksluk) ve/veya Slav etnik köken bağlarından dolayı Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan ve Karadağ şu ya da bu ölçüde Rusya'ya bağımlı devletlerdi. Ancak bağımlı devletlerin başlarını derde sokacakları bilinen bir durumdu. Rus devlet adamlarının görmek istediği son şey, Bulgaristan ya da Sırbistan gibi hırslı bir genç devletin Rus yardımı almadan Trakya Ovası'na dalarak İstanbul'u ele geçirmesiydi.* Stratejik bakış açısından, (Berlin Antlaşması'nı gözden geçirmede diğer Avrupa devletlerinin desteğini gerektirdiği için savaş gemilerinin geçişini olmasa bile) ithalat ve ihracat akışını güvenceye alacak zayıf ve uysal bir Osmanlı hükümetinin Boğazlar'a hâkim olması Rusya için daha iyiydi.

Zayıf, ama aşırı zayıf değil. Osmanlıların Boğazlar'ı kapatmak zorunda kaldığı 1912 ilkbaharında ve yazında açığa çıkan, bizzat Osmanlıların dış saldırganlık karşısındaki çaresizliğinin güçlü bir devletin Boğazlar'a konmasıyla birlikte Rus çıkarlarına aynı ölçüde zarar verebileceğiydi. Rusya'nın Boğazlar sorunu için İstanbul'u ele geçirmeye yönelik bir Rus amfibi baskını dışında ideal çözüm yoktu; uzun süreden beri hazırlanmasına ve artık ilk önceliği taşımasına karşın, buna ilişkin harekât planları henüz olgunlaşmış değildi. Ama Trablusgarp Savaşı meseleyi dosdoğru masaya yatırmayı zorunlu kıldı.

---

5 McMeekin, *Russian Origins*, Bölüm 1.

* Rivayete göre Bulgaristan "çar"ı Ferdinand tam takım bir Bizans imparatoru kıyafetini böyle bir durumda giyilmeye hazır olarak dolabında tutmaktaydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun zorla paylaşım tehdidi altına girmesiyle birlikte, Boğazlar'daki statüko Rusya açısından artık kabul edilebilir görünmüyordu ya da en azından statükonun daha uzun süre korunması yeterince güvenli değildi.

1912'de ortaya çıkan Bulgaristan-Sırbistan-Yunanistan-Karadağ koalisyonu, bu toprağa aç, irredantist Balkan rakiplerin sürekli dalaşmasına alışkın birçok Avrupalı diplomat için bir sürpriz oldu. Rus diplomatlar, en başta da ateşli pan-Slavcı Belgrad elçisi Nikolay Hartwig bölge hükümetlerini, özellikle inatçı Sırp ve Bulgar yöneticilerini hizaya getirmede açıkça rol oynamaktaydı. Ama görünüşe bakılırsa, kilit kararların birçoğu büyük devlet nüfuzundan bağımsız olarak alınmıştı. Trablus'ta ve (1912 ilkbahar-yaz ayları boyunca yayılan ayaklanmalar yüzünden 50.000 Osmanlı askerinin gönderildiği) Arnavutluk'ta Osmanlı bozgununun artması, imparatorluğun toprağa aç komşuları arasında bir tür bulaşıcı bölgesel fırsatçılık ruhu yarattı. Bulgaristan ve Sırbistan arasında Mart 1912'de varılan ilk anlaşma, özü itibariyle Osmanlı Makedonyası'nı bölüşen bir çeteci paktıydı; buna göre (Manastır'ın ve Selanik'in büyük bölümü belirsiz bırakılmakla birlikte) Sırplar Şar Dağları'nın kuzeyine, Bulgarlar ise Struma Nehri'nin ve Rodop Dağları'nın doğusuna düşen toprakları alacaktı. Bunu izleyen askeri sözleşmeyle, her devlet Osmanlılara karşı cepheye en az 100.000 askeri sürme sözünü verdi. Mayıs ayında Yunanistan ve Bulgaristan bölgesel savaş hedeflerini kapsamayan, sadece Türkiye'yle savaş halinde "bütün silahlı kuvvetleriyle birbirlerine yardımcı olmayı ve ortak mutabakat dışında barış yapmamayı" öngören bir anlaşma imzaladı. Son olarak, Novi Pazar'a ve Arnavutluk limanı İşkodra'ya göz diken Karadağ, Sırbistan'la bu topraklar konusunda bir dizi sözlü anlaşmaya vardı. Sırbistan ve Karadağ 6 Ekim 1912'de, Osmanlı İmparatorluğu'na en geç 14 Ekim'e kadar savaş açmada mutabık kaldı. İki gün sonra Karadağ, muhtemelen büyük ortağı Sırbistan'ın bir adım önüne geçmek amacıyla savaş açtı. Dokuz gün sonra göstermelik bir ültimatomun süresi dolunca, Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan aynı yola gitti. Osmanlı Avrupası için savaş başlamıştı.[6]

Balkan çakalları uygun anı seçmişlerdi. Dış güçlerin açıkça koalisyona destek vermemesine ve Sazonov'un son anda çekinmesi yüzünden* Rusların bile gelişmeye şüpheyle bakmasına karşın, hiçbiri karşı da çıkmadı. Sırbistan'ın büyümesi Avusturya-Macaristan'ın işine gelmeyen bir durumdu; ama müt-

6 Bulgaristan ile Sırbistan Arasındaki Dostluk ve İttifak Antlaşmasına Gizli Ek, Sofya, 29 Şubat 1912; 29 Nisan 1912 Askeri Sözleşmesi; Bulgaristan ile Yunanistan Arasında Savunma İttifakı Antlaşması, 16/29 Mayıs 1912; Sırbistan ve Karadağ Arasında İttifak, 6 Ekim 1912. Hepsi için bkz. Hurst, *Key Treaties for the Great Powers*, 819-829. Ayrıca bkz. Jelavich, *History of the Balkans*, c. 2, 97 vd; Albertini, *Origins of the War of 1914*, 366, 376-377.

* Belgrad elçisi Hartwig'in böyle çekinceleri yoktu. Ekim başlarında Sırbistan'a bildiği yolda ilerleyip Türkiye'ye saldırmasını ve "aptal Sazonov"a aldırmamasını bildirdi.

tefikinin Balkan "serüven"leri yüzünden Rusya'yla yeni bir kapışma riskine girmek istemeyen Alman Dışişleri Bbakanı Alfred von Kiderlen-Wächter, Belgrad'ın önünü kesmek için Berlin'in hiçbir şey yapmayacağı konusunda Viyana'yı el altından uyardı.[7]

Osmanlı hükümeti de Temmuz 1912'de Halaskâr Zabitan Grubu'nun tam bir paradoksla orduyu (ya da en azından İTC mensubu kibirli subayları) siyasetin dışına çıkarmaya yönelik bir tür darbeye girişmesinden dolayı karışıklık içindeydi. Kabine istifaya zorlandı ve 5 Ağustos'ta Sultan V. Mehmed sonbaharda yeni seçimlere gidileceğini duyurdu; bu arada İTC'nin ana organı *Tanin*'e yayın yasağı getirildi. Geçici bir kabine kurmakla görevlendirilen emekli asker Gazi Ahmed Muhtar Paşa, bütün gayretiyle dış barışı sağlamaya çalıştı. Arnavut asilerle 4 Eylül 1912'de ve ardından İtalya'yla ekim ortalarında bir anlaşmaya vardı. (Osmanlıların Sirenayka'dan ve Trablus'tan çekilmesi karşılığında On İki Ada'yı geri vermeyi kabul eden İtalya bunun gereklerini yerine getirmedi.) Karadağ'ın 8 Ekim'deki savaş ilanından ve bunu izleyen üçlü ültimatomdan sonra, Ahmed Muhtar Paşa Balkan koalisyonuyla da uzlaşma yolları aradı. Hatta Trakya'yı savunan Birinci Ordu'daki bazı birlikler yatıştırıcı bir jest olarak terhis edildi; ancak düşman (özellikle Bulgaristan) üzerindeki etkisi, daha çok bir boğaya kırmızı bayrak sallamak gibi oldu. Bu jesti bardağı taşıran son damla olarak gören devrik İTC politikacıları ve subayları, sadrazamın barış politikasına karşı yaygın muhalefetin başına geçti. Savaş yanlısı göstericilerin Babıâli'yi kuşatması üzerine, Ahmed Muhtar Paşa 17 Ekim'de Balkan Birliği'ne (besbelli ki baskı altında) savaş açtı ve on iki gün sonra da istifa etti. Böylece Osmanlı başkentinde neredeyse iç savaşın yaşandığı bir ortamda Balkan Savaşı başladı.[8]

İmparatorluğun çok stratejik durumda görünmesine rağmen, çoğu Avrupalı askeri uzman ve diplomat Osmanlıların yamalı bohça gibi çırpıştırılmış koalisyonu yenmesini beklemekteydi. Ne de olsa Türkler 1876'da Rusya'nın yardıma yetişmesine kadar Sırbistan'ı ve Karadağ'ı, 1897'de de Yunanistan'ı fena pataklamıştı. Bulgaristan bir joker olmakla birlikte, ordusu daha önce hiç sınanmamıştı; buna karşılık Türkler İtalya'ya karşı büyük çaplı bir savaştan yeni çıkmış ve yakın tarih sayılabilecek 1903'te Makedonya'daki asilere karşı ciddi harekâtlar yürütmüştü. Balkan koalisyonu demografi açısından Osmanlı İmparatorluğu'nun 24 milyonluk toplam nüfusunun yanında cüce sayılırdı; Bulgaristan (4,3 milyon), Sırbistan (3 milyon), Yunanistan (2,67 milyon) ve Karadağ (250.000) birlikte ancak 10 milyonluk nüfusa sahipti. Fransız askeri ataşesinin Paris'e raporunda belirttiği gibi, İstanbul'daki Avrupalılar "iki kamp

7 Akt. Albertini, *Origins of the War of 1914*, 381.

8 Stanford ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 289-291.

arasında nüfus, askeri hazırlık, her türlü kaynak bakımından hatırı sayılır uçurumla [...] Osmanlıların üstün olduğu kanısındaydı." Büyük devletlerin savaş halindeki başkentlere 10 Ekim 1912'de ilettiği bildirideki "mevcut bölge statükosunda herhangi bir değişikliğe izin verilmeyeceği" ibaresi, ancak bir Türk *zaferi* yönündeki genel beklenti göz önünde tutulduğunda anlaşılabilir.[9] Hiç kuşkusuz, Balkan Birliği herkesi şaşırtıp savaşı kazanırsa, bütün toprak talepleri serbest olacaktı.

Kısa sürede tu kaka olacak Avrupa statüko bildirisi, yanlış inanışlarda sıkça olduğu üzere, yanlış istihbarata dayalıydı. İşin gerçeği, güç dengesi fazlasıyla Balkan koalisyonundan yanaydı. Osmanlı ordusunun genelde daha büyük olmasına ve Trakya ile Makedonya'ya yaklaşık 600.000 asker sürebilecek *potansiyeli* taşımasına karşın, Trablusgarp meşgalesi mevcut Türk gücünü epeyce kısıtladı. Bulgaristan'ın barış dönemi ordusunun mevcudu 62.000 kadardı; ama 300.000'i aşkın eğitimli yedekle desteklenmekteydi. Tam seferberlik halinde Bulgaristan'ın cepheye sürebileceği 350.000'den fazla asker (sadece Bulgar ana hamlesinin yöneltileceği Trakya'da değil) bütün Balkanlar'da dağınık Osmanlı kuvvetlerine sayısal üstünlük sağlamaya tek başına yeterliydi. Sırbistan'ın barış dönemi ordusu 168.000 muvazzaf askere ve aşağı yukarı aynı sayıda yedeğe sahipti. Tam seferberlikle bu mevcut 230.000'e çıkarılabilirdi. Yunanistan da koalisyona 200.000 askerle katkıda bulunabilecek durumdaydı. Daha da önemlisi, yetersiz teçhizatlı ve yarı modernleştirilmiş Osmanlı donanması (bahriye nazırlığı makamının 1908-1911 arasında dokuz kez el değiştirmesi nedeniyle) istikrarsızlık içindeydi. On altı destroyere, on dokuz hücumbota, bir denizaltına ve hızlı bir zırhlı kruvazöre (*Georgios Averov*) sahip Yunan donanması sayesinde, Balkan koalisyonu Osmanlıların Anadolu'dan Ege yoluyla önemli çapta takviye göndermesini önleyebilirdi. Ufacık Karadağ'ın bile cepheye 44.500 asker sürmesiyle, Balkan Birliği yaklaşık 800.000 kişilik bir vurucu kuvvete ulaşırken, Osmanlılar 200.000'ü Makedonya'da ve 115.000'i Trakya'da olmak üzere, ancak 315.000 hazır asker toplayabilecekti.[10]

Hepsinden önemlisi, koalisyon kuvvetleri zamanlama avantajına sahipti. Osmanlı hükümeti çöküş, ordusu da karışıklık içindeydi. Savaş en iyi Osmanlı subaylarından birçoğunun yanlış kıtada olduğu döneme denk geldi; İtalyan ve şimdi de Yunan donanması dönüş yollarını tıkamış durumdaydı. Mustafa Kemal (annesinin hâlâ oturduğu) memleketi Selanik birleşik Yunan

---

9 *Yagy*; Albertini, *Origins of the War of 1914*, 376-377.

10 Çatışmayla ilgili literatürün büyük bölümünde rakamlar içinden çıkılmaz biçimde çelişir. En makul Osmanlı tahminleri için bkz. Erickson, *Defeat in Detail*, 67-72, 169-170 ve krş. Hall, *The Balkan Wars 1912-1913*, 22 ve 46. Düşman kuvvetlerine ilişkin Osmanlı tahminleri için ayrıca bkz. Mango, *Atatürk*, 112; Jelavich, *History of the Balkans*, c. 2, 97.

ve Bulgar ordularının saldırısı altındayken, kaderin acımasız bir cilvesiyle Afrika'da mahsur kalışını ömrünün sonuna kadar hayıflanarak hatırlayacaktı. Sonradan dönüp geriye baktığında, Libya Çölü'ndeki bir gerilla savaşına gönüllü katılma kararının "düşüncesizce ve anlamsız" olduğunu yazacaktı. Yüz küsur subay arkadaşıyla birlikte dönüş için İskenderiye'den Marsilya'ya, trenle Bükreş'e, nehir vapuruyla Köstence'ye geçtikten sonra, Karadeniz'i aşarak İstanbul Boğazı'na vardı. Bu dolambaçlı yolculuğun bir ayı aşkın zaman almasıyla, Türkiye'ye ancak kasım sonlarında varan Mustafa Kemal 1 Aralık'ta cepheye ulaştı. Sirenayka'dan Osmanlı birliklerini topluca çekmesi halinde, imparatorluğun Arap vilayetlerinde ortaya çıkacak siyasal etkilerden çekinen ve çölde daha da uzun süre kalan Enver Bey'in İstanbul'a varışı 20 Aralık 1912'yi buldu.[11]

Saldırı konumundaki devletler düşman saflarındaki zayıflığı ve dağınıklığı sezmişçesine çarçabuk çullandılar. Bulgaristan 1877-1878'de İstanbul'a giden yolu açan Rus yarma hareketini tekrarlama umuduyla Trakya içlerine ani bir hücuma girişti. Üstelik Bulgarların Ruslara kıyasla, Trakya'daki başlıca Osmanlı kaleleri Edirne'nin ve Kırkkilise'nin (şimdiki Kırklareli) Bulgar sınırına öyle binlerce kilometre değil, sadece 80 kilometre uzak olması ve arada hiçbir doğal engelin yer almaması gibi hatırı sayılır bir avantajı vardı. İki Osmanlı hatası da Bulgar komutanlara yardımcı oldu. Birincisi, Osmanlı üst komuta kademesi Bulgar irredantizminin geçmişte hep Trakya'yı değil, Makedonya'ı hedef alan siyasal mantığından hareketle, ana Bulgar hamlesinin güneydoğu yerine güneye ve batıya yönelmesini bekledi; bu yüzden halihazırdaki Türk asker mevcudunun üçte ikisinden fazlası Makedonya'daki İkinci Ordu'ya verilirken, Bulgarlar kuvvetlerinin büyük çoğunluğunu Trakya içlerine sevk ettiler. İkincisi, Osmanlı Birinci Ordusu'nun komutanı Abdullah Paşa, Harbiye Nazırı Nâzım Paşa'nın talimatı doğrultusunda, düşman kuvvetlerinin sayısal üstünlüğünün farkında olmaksızın birliklerini 21 Ekim'de ileri sürdü; üç tümeni kuşatmayı umarken karşısına sekiz tümen çıktı. Ertesi gün iki hasım ordu Edirne ve Kırkkilise arasındaki yaklaşık 60 kilometrelik cephe boyunca çarpıştı. Şaşkına dönen Türkler 24 Ekim'e doğru tam ricatla geri çekilirken, onlarca top terk edildi ve birçok asker paniğe kapılıp tüfeğini attı. Kuvvetlerini toparlamayı başaran Abdullah Paşa 29 Ekim'de Lüleburgaz ve Pınarhisar arasındaki yeni bir savunma hattında direnişe geçti; dört gün süren inişli çıkışlı muharebede iki taraf yaklaşık 20.000 zayiat verdi. Kırk beş sahra topu daha kaybederek yenilen Türkler, 2 Kasım'da tekrar ricate başlayarak bu sefer başkente sadece 40 kilometre uzaktaki Çatalca hatlarına yöneldi.

11 Mango, *Atatürk*, 106, 110-111.

Edirne'nin sağlam kalesinde direnişin sürmesine karşın, sadece iki haftalık savaşın sonunda bozgun apaçıktı.[12]

Makedonya'da durum azıcık daha iyi gibiydi. Bulgarların Kırkkilise'yi ele geçirdiği 24 Ekim'de, 100.000'i aşkın mevcutlu Sırp Birinci Ordusu, Zeki Paşa'nın Kumanova'daki 58.000 kişilik Vardar Ordusu'nu yendi; böylece Manastır'a giden yol açıldı. Daha batıda Kosova'ya giren Sırp Üçüncü Ordusu Üsküp'te (Skopje) Almanların tadilat yapmakta olduğu üssü ele geçirdi. (Osmanlılar daha sonra mahkemede artık Sırbistan'ın işgali altındaki bir Türk üssünün inşaat giderlerini ödemelerine gerek kalmadığını ileri süreceklerdi.)[13] Kasım 1912 başlarında Sırplar çoğunlukla Müslüman Arnavutluk topraklarından geçerken korkunç yıkıma yol açtılar. Bu arada, Yunanistan'ın 1897'de olduğu gibi Veliaht (şimdi Kral) Konstantinos komutasındaki Tesalya Ordusu, 22 Ekim'de düşen sıkı tahkimli Sarantaporos Geçidi ve 2 Kasım'da düşen Yenice Vardar yoluyla dosdoğru Selanik'e ilerleyerek Türkleri şaşırtmıştı. Yunanlar 7 Kasım'da Selanik'e ulaşırken, bir Bulgar tüfek tümeni (Yunanlardan yaklaşık yirmi dört saat sonra) kente kuzeyden yaklaştı. Müzakerelerin başladığı 8 Kasım 1912'de, devrik II. Abdülhamid, kindar Yunanların ya da Bulgarların pençesine düşmemek için İstanbul'a giden bir Alman savaş gemisine bindi. O gece saat sekizde, Osmanlı komutanı Hasan Tahsin Paşa, Selanik'i Bulgarlar yerine daha hayırhah şartlar sunan Yunanlara teslim etmeyi kabul etti. (Bu şartlar arasında Osmanlı subaylarının ve askerlerinin silahlarını bırakma kaydıyla serbestçe ayrılmaları ve belediye yetkililerini tutuklamama sözü verdi.) Daha üç hafta dolmadan, Balkan Savaşı yaygara dışında bitmiş gibi görünmekteydi.[14]

Ne var ki daha kopacak çok yaygara vardı. Balkan ordularının her yerde ilerleyişine, Müslüman sivillere yönelik mezalim eşlik etti. Bir İngiliz diplomatın Trakya'daki gözlemine göre "İşgalci Bulgar ordusunun izi harap köylerin sıralandığı 130 kilometrelik şeritten belli"ydi.[15] İstanbul bir "kağnı trafiği sıkışıklığı"na sahne oldu; Makedonya'dan ve Trakya'dan akın eden Müslüman aileler "samanlar üstünde bitap ve sıskası çıkmış halde" oturmaktaydı. İstanbul'un eski kesimi bir mülteci kampı, Ayasofya bir kolera reviriydi. Pera'daki Alman sefareti bir hastaneye dönüşmüştü. Yaralı Osmanlı askerleri "vals müziği seslerinin geldiği Pera Palas'ın yanından sendeleyerek tırmanmaktaydı." Balkan Müslümanlarına yönelik toplu katliam hikâyeleri,

12 Ayrıntılar ve rakamlar için bkz. Erickson, *Defeat in Detail*, 86-122; Hall, *Balkan Wars*, 22-32.

13 7 Mayıs 1915 ve 9 Haziran 1916 tarihli sözlü notalar, BOA, HR-H 336.

14 Erickson, *Defeat in Detail*, 171 vd (Selanik'i Teslim Protokolü'nün hükümleri s. 225).

15 Akt. McCarthy, *Ottoman Peoples and the End of Empire*, 79.

sadece biraz abartılı aktarmayla çarşılara yayıldı.[16] Böyle hikâyeler Türk Müslüman askerlerin çarpışmayı sürdürmeleri için bir hayli şevk sağladı.

Osmanlı Birinci ve İkinci orduları yenilmekle birlikte hâlâ sahadaydı. Aralarında Trakya'daki Edirne, Epir'deki Yanya ve İstanbul'u savunan Çatalca hatları olmak üzere birçok kilit kale direnmişti. Yunanların aceleyle Selanik'e yönelişi sayesinde Osmanlıların Manastır yöresini takviye etme fırsatını bulması Sırp ilerleyişini yavaşlattı (ve ardından Manastır'dan çekilen Sırp birliklerinin Adriyatik kıyısına ilerleyişine direnmeyi sağladı). Arnavutluk ricat halindeki Vardar Ordusu için imparatorluğun daha doğudaki Makedonya topraklarıyla takas edebileceği bir tür batı geri cephe üssüne dönüştü. Karadağ'ın giriştiği hücumun uzun süreli bir İşkodra kuşatmasında çıkmaza girmesiyle, Sırbistan Novi Pazar'da ve Kosova'da işe yarar yerlerin çoğunu kaptı; bunların arasında Karadağ'ın kilit hedeflerinden biri olan Prizren kasabası da vardı. Prizren dalaşının gösterdiği üzere, zafer durumunda bile Balkan devletlerinin Osmanlı Avrupası'nın enkazı için bozuşması kaçınılmazdı. Gerek Yunanistan, gerek Bulgaristan silahlı bir emrivakiyle Selanik'i kapmaya çalışmıştı. Trakya içlerine güçlü hamlesiyle en stratejik darbeyi vurması, Bulgaristan'ın bu büyük zafer uğruna fiilen Makedonya'yı paylaşmada hak ettiği paydan yoksun kalmasına yol açtı; Kosova'nın ve Manastır'ın büyük bölümü Sırbistan'a, Selanik de Yunanistan'a düştü.

Yani, yenilginin yol açtığı ilk felakete rağmen, Babıâli'nin düşmanlarını bölmek için eski diplomatik sihrini bir ölçüde kullanması halinde, Osmanlı İmparatorluğu yeniden ayağa kalkma şansına sahipti. Ama Türkiye'nin geleneksel müttefiklerinden hiçbirinin bu kavgadan somut bir çıkarı yoktu. Britanya geçmişte Balkanlar'a pek büyük ilgi göstermemişti. Ocak 1913'teki cumhurbaşkanlığı seçimini kazanarak nüfuzunu teyit edecek olan savaşkan milliyetçi Raymond Poincaré'nin başbakanlık ve dışişleri bakanlığı koltuklarında oturduğu Fransa, Petersburg'da neredeyse hükümetten daha Sırp dostu olacak kadar Rusya yanlısıydı. (Poincaré 17 Kasım 1912'de Sırbistan'a olası bir Avusturya-Macaristan müdahalesini görüştüğü Rus sefiri İzvolski'ye, "Rusya savaşa girerse, Fransa da girecektir" dedi.)[17] Daha yakın dönemdeki bir Osmanlı ortağı olan Almanya, büyük ölçüde hükümdarının kişisel dostu Abdülhamid'e İttihatçılarca reva görülen muameleye hâlâ kızgın olmasından dolayı, diplomatik destek vermekten soğumuştu. (Kayzerin mevcut çatışmada tutacağı taraf, kız kardeşi Sophie'nin Yunanistan kraliçesi olması nedeniyle daha da çapraşık hale geldi.) Osmanlı ordusunun Alman subaylarca eğitilmesine ve Alman silahlarıyla çarpışmasına rağmen,

16 Mansel, *Constantinople*, 364-366.

17 *Livre Noir*, 17 Kasım 1912, 345-346.

Kayzer II. Wilhelm "meydan kavgasında kimseyi kollamama" politikası izleyeceğini duyurdu.[18]

Balkan Birliği'ne haddini bildirmede stratejik çıkarı olan bir devlet varsa, o da kendi Slav azınlıklarının (özellikle Bosna-Hersek Sırplarının) irredantist taleplerinden rahatsız Avusturya-Macaristan olmalıydı. Ama Bosna ilhakının ardından, Viyana ile Babıâli arasındaki güvensizlik hâlâ yaygındı. Sırp topraklarının genişlemesinden duyulan ortak kaygıya rağmen, daha önce Avusturya'nın Yeni Pazar'dan çekilerek, Sırbistan ve Karadağ saldırganlığını teşvik etmesinde görüldüğü gibi, Balkanlar'daki Avusturya ve Osmanlı çıkarları gerçek anlamda uyuşmamaktaydı. Türklerin kaybetmekte olduğunun belirginleşmesiyle birlikte, yeni Habsburg Dışişleri Bakanı Leopold von Berchtold 10 Ekim 1912 tarihli "statüko" bildirisinden vazgeçerek, bunun yerine 30 Ekim'de ortaya konulan ve Arnavutluk'u, özellikle Adriyatik liman kasabası Dıraç'ı (Dürres) kapsamaması kaydıyla Sırbistan'ın büyümesini kabul eden yeni bir çizgiye yöneldi. Ayrıca savaştan sonra Sırbistan'ın Avusturya-Macaristan'la "yakın bir ekonomik birlik" içine girmeye davet edilmesini önerdi.[19] Berchtold'un Sırp saldırganlığı konusunda bu zayıf tutumu takınması karşısında Osmanlılar Viyana'dan çok az medet umabilirlerdi.

Bununla birlikte, Kasım-Aralık 1912'de Osmanlı çöküşü ihtimalinin değil, Sırpların Arnavutluk'u yutması ihtimalinin yol açacağı ciddi bir Avrupa savaşı korkusu vardı. Sırp Üçüncü Ordusu 17 Kasım'da Dıraç'ın 80 kilometre kadar kuzeyine düşen Leş'te (Lezhë) Adriyatik kıyısına ulaştı. Kuzeyde düzensiz Müslüman Arnavut kuvvetlerinin ve güneyde Osmanlı birliklerinin direnişi sürdürmesine karşın, Sırbistan çok istediği Adriyatik limanını ele geçirerek Viyana'da Berchtold'un (oldukça bulanık olsa bile) ortaya koyduğu bir "kırmızı çizgi"yi aşmaya yakın gibiydi. Bunun üzerine Avusturya-Macaristan 21 Kasım'da Bosna-Hersek'te ve Dalmaçya'da Sırbistan sınırına yakın IV., VII. ve VIII. kolorduları ve olası Rus müdahalesine karşı güvence için Galiçya'daki I., X. ve XI. kolorduları seferber ederek ciddi bir adım attı. Ertesi gün Rus Savaş Bakanı V. A. Suhomlinov da Varşova (aşağı yukarı Rusya Polonyası), Avusturya-Macaristan sınırına yakın Kiev (Ukrayna) ve (İstanbul'a yönelik bir amfibi harekâtına girişilebilecek) Odessa askeri mıntıkaları için "kısmi" seferberlik talimatı çıkardı. Çar II. Nikolay 23 Kasım'da Bakanlar Konseyi'ni topladı. Konseyin muhafazakâr başkanı V. N. Kokovtsov, Varşova mıntıkasındaki seferberliğin (bizzat kayzerin önceki gün Avusturya İmparatoru I. Franz Josef'e Almanya'nın bir Rus seferberliği halinde müttefikini yüzüstü bırakmayacağı sözünü vermesinden dolayı akla yakın bir ihtimalle) Alman-

18 McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, 102.

19 Akt. Albertini, *Origins of the War of 1914*, c. 2, 394.

Birinci ve İkinci Balkan Savaşları'ndan Kaynaklanan Toprak Değişiklikleri
RUSYA İMP.
Besarabya
AVUSTURYA-MACARİSTAN İMPARATORLUĞU
ROMANYA
Bükreş
Silistre
Köstence
Dobruca
Bosna
Saraybosna (Sarajevo)
Belgrad
SIRBİSTAN
Hersek
Niş
Varna
KARA-DAĞ
Yeni Pazar
Sofya
BULGARİSTAN
Filibe (Plovdiv)
Doğu Rumeli
Burgaz
Kosova
Kırkkilise
Adriya Denizi
İşkodra
Üsküp (Skopje)
Kumanova
Edirne
Midye
Dıraç (Dürres)
Tiran
Manastır (Bitola)
Trakya
İstanbul
Vardar Nehri
Makedonya
ARNAVUTLUK
Temmuz 1913'te bağımsızlığa kavuştu
Yenice Vardar
Selanik
Enez
Bolayır
Satantaporos Geçidi
OSMANLI İMPARATORLUĞU
Limni
Çanakkale Boğazı
Korfu
Yanya
Ege Denizi
Midilli
YUNANİSTAN
Sakız
Atina
On İki Ada
(1914'te İtalya'ya verildi)
Girit'in Yunanistan'a bağlanışı,1913
Girit
1 Karadağ'ın kazandığı topraklar
2 Sırbistan'ın kazandığı topraklar
3 Yunanistan'ın kazandığı topraklar
4 Bulgaristan'ın kazandığı topraklar
5 Bulgaristan'ın Romanya'ya kaptırdığı topraklar
Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Savaşları öncesindeki sınırları
Eski sınırlar
Bükreş Antlaşması'yla belirlenen sınırlar
0 50 100 150 mil
0 50 100 150 Kilometre

ları da seferberliğe zorlayarak Avrupa'yı savaşa sürükleyeceğini ileri sürdü. Sırbistan'ın Adriyatik'e yayılarak büyük devlet özentilerine kapılmasının sonuçta Rusya'nın çıkarına olduğuna inanmayan Sazonov'un da ona katılmasıyla, Büyük Savaş'ın daha 1912'de patlak vermesinin eşiğinden ucu ucuna dönüldü.[20]

Avrupa bir vartayı atlatmış olsa da savaş korkusu geçmiş değildi. Büyük devletlerin Bulgaristan ile Osmanlılar arasında 3 Aralık'ta bir mütareke sağlanmasının ardından Londra'da bir arabuluculuk konferansına hazırlandığı sırada, Kayzer II. Wilhelm 8 Aralık'ta Rusların daha önce düzenlediğiyle tekinsiz benzerlik taşıyan bir taht konseyini topladı. Rusların seferberliğe ne kadar yaklaştığından bihaber olmalarına karşın, Almanların Balkan Savaşı yüzünden büyük devletlerin genel bir Avrupa yangınına bulaşabileceği kaygısı sürmekteydi. Ordu adına konuşan Genelkurmay Başkanı Helmuth von Moltke ("Genç") zamanın Almanya'dan ve Avusturya-Macaristan'dan yana olmadığını, çünkü Rusya'nın her geçen yıl güçlendiğini ileri sürdü. Ona göre Avrupa savaşı "kaçınılmazdı ve ne kadar erken başlasa o kadar iyiydi."[21] Ama Şansölye Bethmann'ın, (Alman donanmasının Britanya'yla boy ölçüşemeyeceğinin farkında olan) Denizcilik Bakanı Tirpitz'in ve Sırpların Adriyatik Denizi'ne erişimini engellemek için savaşa girme fikrini "saçma" bulan (daha sonra Avusturya'nın Balkanlar'da serüvenlere girişmesine duyduğu kızgınlıkla, ironik biçimde Arnavutluk sorununda Rus dışişleri bakanından daha Sırp yanlısı tutum takınacak olan) Kayzer II. Wilhelm'in ağır basmasıyla, Moltke'nin yaklaşımı reddedildi.[22]

Sırbistan'ın gelecekteki sınırları konusunda iki ittifak bloku arasında kesin hatlarla belirlenmiş bir çatışmanın olmayışı, bir Avrupa yangınını savuşturmayı sağlarken, 16-17 Aralık 1912'de toplanan iki paralel "Londra" konferansında fiilen yalnız kalan Osmanlılara yaramadı. (Konferansların biri savaşan taraflar, diğeri ise çatışmanın Avusturya-Macaristan ile Rusya'yı karşı karşıya getirmesini önlemek için Sırp-Arnavut sorununa hakemlik etmek üzere, 1878 Berlin Antlaşması'nın altı imzacı devleti arasındaydı.) Askeri durumu umutsuz gören Osmanlı temsilcisi Reşid Paşa, Makedonya'nın elden çıkışını kabul etmeye razı olduğunu ama Edirne ve Trakya için bunun söz konusu olmayacağını bildirdi; Çanakkale Boğazı ağzını koruyan dört Ege adası, Semadirek (Samothrake), İmroz (İmvroz), Limni (Lemnos) ve Bozcaada (Tenedos) üzerindeki Yunan iddiasına da itiraz etti. Ayrıca, Osmanlı heyeti Arnavutluk'a büyük devletlerin gözetimi altında özerklik

20 McMeekin, *Russian Origins*, 23-25.

21 Akt. Hull, *Entourage*, 263.

22 Akt. Fay, *Origins of the World War*, c. 2, 207.

verilmesinde, yani bu ülkenin Sırbistan yönetimine girmemesinde direttiler. Yunan savaş hedeflerinde uzlaşmayı (Selanik'i bırakırken, Ege Adaları'nı tutmayı), Sırbistan'a bazı şeyler verirken, Arnavutluk'ta ona karşı dış güçlerin desteğini almayı öngören ve Bulgar delegesi Dr. Stoyan Danev'i öfkeden morartan, makul bir tutumdu bu. Bulgarlar Osmanlı ordularına asıl darbeyi indirmelerine ve bizzat İstanbul'u tehdit etmelerine rağmen, Selanik'i kapma yarışında Yunanistan'a bir günlük gecikmeyle yenilmişlerdi ve şimdi büyük bölümünü silahla aldıkları Türkiye Trakyası'nı kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyaydılar. Osmanlı heyeti, imparatorluğun Konstantinapol'ün fethinden önceki ilk Avrupa başkenti olarak stratejik değerin ötesinde önem taşıyan Edirne'yi bırakmama konusunda inatçıydı. Bir Osmanlı diplomatı, Dr. Danev'e "Edirne, haremimizin bir penceresidir" dedi.[23] Osmanlı garnizonunun direnişi sayesinde pencere kapalı kaldı. Ama hüsrana uğrayan Bulgarlarca kanırtılarak açılması sadece bir zaman meselesiydi.

Büyük devletlerin sahte "statüko" bildirisindeki riyakârlığı karşısında afallayan ve Reşid Paşa'nın Londra'da ipin ucunu kaçırmasından korkan İTC mensubu bir grup subay, savaşı yeniden başlatacak bir darbe hazırlığına giriştiler. İTC'nin kini esas olarak Abdülhamid'e en son 1908-1909'da sadakatle hizmet etmiş olan ve Ahmed Muhtar Paşa'nın istifasından sonra tekrar sadrazamlığa atanan Mehmed Kâmil Paşa'nın Hürriyet ve İtilaf Fırkası hükümetine yönelikti. Geçmişte Kıbrıs valiliği yapan Kâmil Paşa'nın sağlam İngiliz bağlantılarının olduğuna inanılmaktaydı ve bu da mevcut durumda aleyhineydi. Komitacıları harekete geçiren saikin nereden geldiğini anlamak zor değildir. Enver Bey ve darbeci arkadaşlarının birçoğu Sirenayka'dan İstanbul'a ancak 20 Aralık'ta dönmüşlerdi. Savaşa hiç katılmamış olmalarından dolayı, sessizce teslim olmayı kabullenecek bir ruh hali içinde değillerdi.

Osmanlı ve Balkan Birliği heyetlerinin Londra'da hâlâ bir açmaz içinde olduğu 17 Ocak 1913'te, büyük devletler Rus müdahalesi yönünde örtük bir tehdidin desteğiyle, Babıâli'ye husumeti yeniden başlatmaması için toplu bir uyarıda bulundular. Buna uymamanın neticesi hem Edirne'yi (Bulgaristan'a) hem Ege Adaları'nı (Yunanistan'a) bırakma mecburiyeti olacaktı. İmkânsız bir kararla karşı karşıya kalan Kâmil Paşa kabinesi siyasal etkileri hafifletmek amacıyla, dini, mülki, adli ve askeri yetkililerin katılacağı bir Saltanat Şûrası topladı. Karar 22 Ocak'ta 1'e karşı 69 oyla alındı; Osmanlı ileri gelenleri Edirne'yi teslim etme pahasına bile olsa, barıştan yana oy kullandılar. Enver Bey ertesi gün Talât ve Cemal beyler ile 50 kadar subayla beraber Babıâli'ye bir baskın düzenledi. Enver Bey'in adamları Selanik'ten kalma eski komitacı becerilerini sergileyerek önceden telefon hattını kesmiş ve sadık İTC

23 Akt. Hall, *Balkan Wars*, 71.

mensuplarını nöbetçi dikmişlerdi. "Kahrolsun Kâmil Paşa!" diye bağırarak merdivenleri koşar adım çıktıklarında çok az direnişle karşılaştılar. Sadrazam istifa etmeyi kabul ederek canını kurtarırken, Harbiye Nazırı Nâzım Paşa ile Kâmil Paşa'nın yaveri Yüzbaşı Kıbrıslı o kadar şanslı çıkmadı. Enver Bey Nisan 1909'da Abdülhamid'i deviren Hareket Ordusu'nun komutanı Mahmud Şevket Paşa'yı sadrazam ve harbiye nazırı olarak atadı. İTC mensubu üç nazırın yer aldığı yeni kabine 30 Ocak 1913'te, Edirne'yi ve Ege Adaları'nı kapsamamak üzere Trakya'nın batı yarısını bırakmayı önerdi. Balkan Birliği 3 Şubat'ta Osmanlı teklifini reddetti; Bulgarlar Edirne'ye ve Çatalca hatlarına yönelik bombardımanı tekrar başlattı. Enver Bey "günde 36 saat" çalışacağı tafrasıyla zafer garantisi verdi.[24]

Enver Bey'in darbesi kısa vadede fena halde ters tepti. Gelibolu Yarımadası'nın kuzey ucunda (Çatalca hatlarına bakan Bulgar mevzilerinin güneyinde, yani gerisinde) yer alan Bolayır'da 7-8 Şubat 1913'te girişilen cüretkâr Osmanlı amfibi baskını ilk başta umut verici başladı. Ama siper almış Bulgarların ilerleyen Türklere yağdırdığı ölümcül makineli tüfek ateşiyle kısa sürede çıkmaza saplandı; 6.000 kadar askerin can vermesi üzerine saldırıdan vazgeçildi.[25] Daha güneyde, Marmara Denizi'nin Avrupa yakasındaki Şarköy'de girişilen yeni bir amfibi çıkarma Bulgarlarca 10 Şubat'ta boşa çıkarıldı. Üç gün sonra Sırp ağır kuşatma topları Edirne'nin dışına ulaştı. Sırp birliklerinin Bulgarlara verdiği destekle 20 Mart'ta son taarruz başladı. Günlük ekmek tayınının zaten 450 grama düşürüldüğü kentte gıda stoklarının da tükendiği ve Bulgar süvarilerinin hatları yarıp kente girdiği 26 Mart 1913'te, Osmanlı garnizonunun komutanı Mehmed Şükrü Paşa Edirne'yi teslim etti. Bulgarlar 15 Nisan'da Çatalca'da bir mütarekeye varmayı kabul ettiler.

Bu arada Arnavutluk'ta Cavid Paşa komutasındaki Osmanlı VI. Kolordu, kuzeyden Sırpların ve güneyden Yunanların kıskaç ilerleyişiyle sıkıştırıldı. Yunan ordusu 6 Mart'ta Epir'deki son mühim Osmanlı kalesi Yanya'ya saldırdı. Yedi gün sonra İşkodra (Osmanlı Kuzey Grubu komutanı Esad Paşa'nın esas olarak kenti Sırbistan'a ve/veya Rusya dışındaki büyük devletlerin Karadağ kıyısına savaş gemileri göndermesini istediği Avusturya-Macaristan'a bırakmamak için teslim olmasıyla) Karadağ birliklerinin eline geçti; "muzaffer" Karadağ ordusu Türklerin silahlarıyla birlikte ayrılmalarına izin verdi.

Yeniden çarpışmaya girmek Osmanlılara hiçbir şey kazandırmadığı gibi, Bolayır'da 6.000 ölüye ve 18.000 yaralıya, Yanya'da esirler dahil 33.000 zayiata, Edirne'de de 15.000 ölüye ve 60.000 esire mal olmuştu. Savaşan bütün tarafların 30 Mayıs 1913'te imzaladığı Londra Antlaşması'yla, Enez-Midye

24 Stanford ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 294-295; Erickson, *Defeat in Detail*, 244-245; Mansel, *Constantinople*, 367-368.

25 Erickson, *Gallipoli: The Ottoman Campaign*, 5-6.

hattının gerisindeki bir şerit ve Gelibolu Yarımadası dışında, Osmanlı Avrupası tarihe karıştı.[26] Ancak Enver Bey'in darbesi kavgayı uzatmakla hiç kuşkusuz Balkan devletleri (ve Londra'da hâlâ toplantı halindeki büyük devletler) arasında görüş ayrılıklarını şiddetlendirerek, İkinci Balkan Savaşı olarak anılacak çatışmaya zemin hazırladı. Bulgar ve Yunan askerleri daha martta Selanik'in kuzeydoğusuna düşen Nigrita'da karşılıklı ateş açmışlardı. Benzer şekilde, Sırplar ve Bulgarlar Doğu Makedonya'da müsademelere giriyorlardı. Sırplar ve Yunanlar ortak davada buluşmak üzere, Bulgarlara karşı gizli dolaplar çevirmeye başlamışlardı; Batı Makedonya'da ve Arnavutluk'taki Sırp tutumuna Yunan desteği karşılığında, Sırbistan da Selanik üzerindeki Yunan iddiasına arka çıkacaktı. Atina ve Belgrad 1 Haziran 1913'te, Bulgarları Makedonya'nın dışında tutmayı öngören resmi bir ittifak imzaladılar. Birinci Balkan Savaşı'nda tarafsız kalmış olan Romanya, rüzgârın hangi yönden estiğini sezdi ve Bulgaristan'ın Tuna kıyısındaki Silistre kale kentini bırakmasını talep etti (Bulgaristan 8 Mayıs 1913'te Rus baskısı altında buna razı oldu). Müttefiklerince istismar edildiği kanısına varan Bulgar Başbakanı İvan Geşov'un mayısta istifa etmesi üzerine, yerine "müttefik"lerinin entrikalarını ilk elden bilen ve onlardan öç almaya can atan Londra'daki Bulgar delegesi Dr. Danev geçti. Bir Rus dostu olan Danev önce Rus desteğini elde etmeye çalıştı. Ama Ruslar "Çar" Ferdinand'ın İstanbul'u ve Boğazlar'ı ele geçirme planlarının boş olmadığını gösteren bir işaretle, Bulgar birliklerinin Marmara Denizi'ne ilerleyişi karşısında dehşete düşmüşlerdi. Sazonov 24 Haziran 1913'te Danev'e açık bir dille, "Bizden bir şey beklemeyin" dedi.[27] Bulgarlar yalnız kaldı.

Doğu Makedonya'da, Selanik'in kuzeyinde Bregalnitsa ve Zletovska nehirleri boyunca Sırp birliklerinin karşısında duran Bulgar Dördüncü Ordusu 29-30 Haziran 1913 gecesi saldırıya geçti. Mihail Savov komutasındaki Bulgar kuvvetleri Zletovska'yı aşmayı başardı ve sol kanadı Vardar Nehri'ne ulaştı. Bulgar Başbakanı Danev hücuma sahip çıkmayarak Mihail Savov'u istifaya çağırdı; ama Ferdinand kararını geçersiz kıldı. Ortaya çıkan karışıklık Sırplara karşı-saldırıya hazırlanmak için birkaç gün kazandırdı; bu arada Yunan Tesalya Ordusu (Selanik'teki küçük Bulgar taburunun hedef alınıp yok edilmesiyle başlayan) bir hücuma geçti. Karadağ da savaş açtı. Bu müdahaleyi hızla gölgede bırakan bir gelişmeyle, Romanya 10 Temmuz'da Bulgaristan'a savaş açarak Tuna'yı yaklaşık 250.000 kişilik bir kuvvetle aştı ve Dobruca'yı hiçbir direnişle karşılaşmadan ele geçirdi. Kuzey Bulgaristan'da

26 Trakya ve Edirne için bkz. *Agy*; Erickson, *Defeat in Detail*, 251-282. İşkodra için bkz. Hall, *Balkan Wars*, 91-97.

27 Akt. Hall, *Balkan Wars*, 104. Sazonov, Bulgarlar ve Boğazlar sorunu için bkz. McMeekin, *Russian Origins*, Bölüm 1.

rahatça hareket eden Rumen süvarileri Karadeniz kıyısındaki Varna'yı ve ardından tekrar iç kesime yönelerek 23 Temmuz 1913'te Sofya'ya sadece 11 kilometre uzaktaki Vrazhdebna kasabasını aldı. Zafer umudunun çok az olması nedeniyle Danev istifa etti ve Ferdinand arabuluculuk etmeleri için İtalya'ya ve Rusya'ya başvurdu.

Durumun tersine dönmesine el ovuşturan Osmanlılar, Bulgaristan'ı cezalandırma girişiminden yararlanarak bir darbe indirmek için harekete geçtiler. Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa 11 Haziran'da, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın İTC karşıtı mensuplarının üstlendiği bir suikastla, Beyazıt Meydanı'nda arabasının içinde vurulmuştu. Bunu başkentteki birliklerin komutanı Cemal Paşa'nın sıkıyönetim ilan etmesiyle bir tür yeni İTC darbesi izledi; Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın on altı mensubu (gıyabında yargılanan Prens Sabahaddin'le birlikte) suikasttan hüküm giydi. İTC'ye bağlı ve Mısır Hıdivi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu Said Halim Paşa sadrazamlığa atandı ve dahiliye nazırlığına getirilen Talât Paşa'nın da aralarında olduğu dört İTC mensubu daha kabineye girdi. Dönemin asıl gözdesi ise kabineyi Bulgaristan'la yeniden savaşmaya ikna ettikten sonra cepheye doğru yola koyulan Enver Bey'di.

Çatalca Ordusu 12 Temmuz 1913'te Enez-Midye hattını aşarak Edirne'ye yöneldi; yapılan keşiften kentte sadece göstermelik bir Bulgar işgal kuvvetinin kaldığı anlaşıldı. Enver Bey 22 Temmuz sabahı kente giren öncü süvari birliğine dramatik edayla katıldı. Saat on buçukta başkente şu telgrafı çekti: "Şu anda Edirne'ye girdim. Bulgarlar ricat ediyor. [...] Topları ve teçhizatı ele geçirdim." Direnişle karşılaşmayan Türkler 2 Ağustos'a kadar batıya ilerlemeye devam etti ve Bulgaristan'la sınırı 30 Eylül 1913'de imzalanan İstanbul Antlaşması çerçevesinde tekrar 200 kilometre öteye taşıdı.

Balkan Savaşları Osmanlı İmparatorluğu'na 340.000 zayiata (50.000 ölü, 100.000 yaralı, 75.000 malûl ve 115.000 esir), Makedonya'ya, dört Ege adasına ve (gelecekteki statüsüne ilişkin müzakereler hâlâ sürse bile) Arnavutluk üzerindeki hâkimiyete mal olmuştu.[28] Ayrıca doğuya kovulan ya da kaçan 400.000 Balkan Müslümanı Türkiye'ye sığınmış ve bu acılı mültecilerin akını imparatorluktaki etnik gerginlikleri artırmıştı. Çoğu Rum olan 200.000 Ortodoks Hıristiyan da Trakya'dan, İzmir'den ve Ege bölgesinde batıya doğru sürülmüştü.[29] Ancak sonuçta Osmanlılar imparatorluk gururunu bir ölçüde yeniden kazanmış ve Enver Paşa da "Edirne Fatihi" unvanını almıştı.

Enver Paşa'nın zaferi aynı zamanda İTC iktidarını pekiştirmeye yaradı. İTC liderleri gerek ocakta, gerek haziranda çarpışmayı sürdürme yolunu

28 Alıntı ve rakamlar için bkz. Erickson, *Defeat in Detail*, 322-339.

29 Aksakal, *Ottoman Road to War in 1914*, 23, 44.

seçerken, muhalifleri barıştan yana tavır takınmıştı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası açıkça imparatorluğu İkinci Balkan Savaşı'nın, yani Türkiye açısından zaferle sonuçlanacak bir savaşın dışında tutmak üzere tasarlanmış gibi görünen haziran suikastıyla haklı ya da haksız biçimde lekelenmişti.

İstanbul'da Sadrazam Said Halim Paşa hükümetinin arkasında, asıl iktidarı elinde tutan bir üçlü önce gizlice, ardından açıkça ortaya çıktı: Başkentin askeri valisi olarak görev yapan Cemal Bey, Dahiliye Nazırı Talât Bey ve 4 Ocak 1914'te, henüz otuz iki yaşındayken paşa unvanı verilerek harbiye nazırlığına getirilen Enver Bey. Başvurdukları yöntemler tartışmalı olsa bile, İTC mensupları 1908'den sonraki çalkantıda değerli bir ders çıkararak sürekliliğin önemini anlamışlardı. Nezaret, donanma ve ordu makamlarında, bizzat padişahlıkta değişiklikler sadece Türkiye'nin düşmanlarını yüklenmeye teşvik etmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun artık yeni bir hükümeti vardı ve kalıcı olacak gibi görünüyordu.

BÖLÜM 4

Müttefik Arayışı

Güçlü bir Osmanlı devleti Almanya'yla ittifak kurmalı, Rusya ve Balkan Slavlarına karşı savunma konumunda kalmalıdır; sağlam bir politikanın temeli budur.

—ABDÜLKADİR CAMİ BAYKUT,
Milli Meşrutiyet Fırkası kurucusu, Nisan 1914[1]

Her türlü nesnel değerlendirmeye göre İtalyan ve Balkan savaşları Osmanlı İmparatorluğu ve uyrukları açısından bir felaketti. Toprak kayıpları stratejik sarsıcılığın ötesinde küçük düşürücüydü; Türkiye'nin hasımları kıkırdayarak kazanımlarını hesaplarken, büyük devletler bu paylaşıma göz yuman bir tutum içindeydi. Çekilen acıların haddi hesabı yoktu; muharebe alanı ve sivil zayiat rakamları bütün halkların ve toplulukların uğradığı yıkımın ancak küçük bir kesitini yansıtır nitelikteydi. Balkanlar'ı hışımla saran etnik temizlik yüz binlerce Müslüman'ı ata yurdundan koparmıştı; Anadolu ve Trakya Türkleri de yerel Hıristiyanları sindirerek öç alma peşindeydi. Asya Türkiyesi'nin Müslüman halkları arasında Abdülhamid'in özenle geliştirdiği birliğin çatlama sürecine girmesi, imparatorluğun kötüye gittiği duygusunu ağırlaştıran bir etkendi. Güneydoğu Anadolu'da ve Kuzey Mezopotamya'da bir dizi önemli Kürt aşiret reisi, imparatorluğun Avrupa'daki bozgunundan yararlanarak Rusya İmparatorluğu'na bağlılık bildirmeye yöneldi. Arap milliyetçilerinin kurduğu gizli cemiyetler Şam'da tertiplere girişirken, İngilizlerin Mekke Şerifi Hüseyin'le çevirdiği entrikalar hızlandı. En meşum gelişme ise Arabistan'da bağnaz Müslüman Suud ve Vehhabi aşiretler arasında *İhvan* adlı yeni bir tarikatın güçlü kazanmasıydı. Daha 1902'de Riyad'ı üs edinen tarikatın (günümüzde Suudi Arabistan'ın Doğu Vilayeti'ni oluşturan) Ahsa bölgesindeki vahaları 1913'te ele geçirmesi, İslam'ın merkezinde Suudi-Vehhabi üstünlüğü karşısında Osmanlı nüfuzuna ve itibarına ciddi bir darbe indirdi. 1913 sonbaharına girilirken, önceki beş yılda topraklarının yüzde 40'ını kaybederek sendeleyen Osmanlı İmparatorluğu'nda modern çağın bütün kötülükleri zincirlerinden kurtulmuş gibiydi. Büyük devletlerin ölüme terk ettiği Hasta Adam herhalde daha uzun yaşayamayazdı.[2]

---

1 Akt. Aksakal, *Ottoman Road to War in 1914*, 34.

2 Suud-Vehhabi yayılması için bkz. Rogan, *The Arabs*, 177. Ruslar ve Kürtler için bkz. McMeekin, *Russian Origins of the First World War*, Bölüm 6 ve bu kitapta Bölüm 10. Arap gizli cemiyetleri için bkz. bu kitapta Bölüm 13.

Oysa hastanın kendisi hemen pes edecek gibi değildi. Ortaya çıkış şartları açısından müphem olsa bile, Enver Paşa'nın Edirne'deki "zafer"i Jön Türkler'e bir umut ışığı vermeye yeterliydi. Ölüm döşeğindeki bu mucizeyle canlanan İTC düşünürleri ve muarızları, İkinci Balkan Savaşı'nı izleyen aylarda şaşırtıcı bir iyimserlik havasına aynı şekilde kapıldılar. "Türkiye Uyan!" gibi başlıklarla döşenen uzun yazılardaki temel fikir, Hıristiyan Balkan düşmanları gibi, Türk ulusunun da "yüzyıllarca süren pineklemeden artık uyandığı"ydı.[3] Birçok Jön Türk aydınının Fransa'da kalmış olması ya da Fransızca bilmesi nedeniyle, İstanbul'daki yeni intikamcı yurtseverlik havasının aynı dönemde Fransa'da ortaya çıkan *réveil national* [ulusal uyanış] ruhunu yansıtması şaşırtıcı değildi. (İlhamını 1911 Fas krizinde Almanlara karşı takınılan sıkı tavırdan alan Fransız "uyanış"ı 1913'te milliyetçi Raymond Poincaré'nin cumhurbaşkanlığına seçilmesinde ve barış dönemi ordusunu büyütmeye yönelik Üç Yıllık Askerlik Hizmeti Yasası'nın geçirilmesinde ifadesini buldu.) Dayatmacı (ve dışlayıcı) Türk milliyetçiliğine yönelişin çoğunlukla okuryazar olmayan Müslüman uyruklar üzerindeki etkisini ölçmek imkânsız olsa da, bu ruh halinin Osmanlı politikacılarını ve politika belirleyicilerini sardığı yadsınamaz. Nitekim Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey, 19 Mayıs 1914'teki heyecan verici bir konuşmasında mebus arkadaşlarına şöyle çıkıştı: "[Türkler] "hürriyetimizin ve meşrutiyetimizin beşiğini, aziz Selanik'i, yeşil Manastır'ı, Kosova'yı [...] güzelim Rumeli'nin tamamını, [...] sınırlarımızın öbür tarafında kalan ve kurtarılmaları icap eden kardeşlerimizin ve bacılarımızın hatıralarını unut[mamalıdır]."[4]

Politika dilinde bunun anlamı Türkiye'nin hızla silahlanması gerektiğiydi. Osmanlı donanmasının Yunanlara ve/veya İtalyanlara karşı Çanakkale Boğazı'nın Ege girişinde boy ölçüşür duruma gelmesi ve belki kontrolü sağlaması, İstanbul Boğazı'nın Karadeniz girişini Ruslara karşı koruması açısından yeni savaş gemilerine çok ihtiyaç vardı. Dolayısıyla İngiliz tersanelerine bir dizi dretnot siparişi verilmişti. Bunların ikisi Balkan Savaşları'nın sonuna doğru teyit edildi: İlk başta *Rio de Janeiro* adıyla Brezilya'nın sipariş ettiği, 22 Ocak 1913'te denize indirilen ve daha önceki gemileri aşan bir sayıyla 14 adet 12 inçlik topun monte edileceği *Sultan Osman-ı Evvel* ile bir kuşak daha ileri olan, 3 Eylül 1913'te denize indirilen ve 13,5 inçlik (343 mm'lik) topların monte edileceği *Reşadiye*. Türkiye'ye gönderilen Amiral Arthur Limpus başkanlığındaki bir İngiliz donanma heyeti, Marmara Denizi'ne 1914 ilkbaharında veya yazında tam teçhizatlı varmaları öngörülen bu dretnotlarda görev yapacak "çekirdek mürettebat"ı eğitmeye yardımcı oldu; bu Türk subaylarına

3 Alıntıların kaynağı Aksakal, *Ottoman Road to War in 1914*, 29-30.

4 Akt. *Agy*, 27.

İngilizce öğrenme ve eğitimlerini tamamlamak üzere iki yıl İngiltere'de kalma zorunluluğu getirildi. Osmanlı donanma komutanlığı ayrıca İtalya'da inşa edilecek üç kruvazör, iki Alman denizaltısı, altı Fransız mayın tarama gemisi ve Çanakkale Boğazı'nı koruyan sahil bataryalarını donatmak üzere yeni Krupp topları için sipariş verdi. Bütün bu gemilerin ve topların varışı ayları bulacak olsa bile, Osmanlı donanmasının 1913'ün sonbahar ve kış aylarındaki siparişlerinin ölçeği St. Petersburg'da ve Ege Adaları'nın gelecekteki durumu konusunda İstanbul'la kirli bir diplomatik dalaşın sürdüğü Atina'da alarm zillerinin çalmasına yeterliydi.[5]

1911-1913 savaşlarında donanma gücünün kritik önemi ortaya çıkmış olsa da, bazı bakımlardan diplomasi daha öne çıktı. Yarı yarıya reformdan geçmiş Osmanlı ordularının sahadaki düşük performansına dair sonradan yapılan bütün analizlere rağmen, asıl gerçek Avrupa harekât alanında asker ve top sayısı bakımından düpedüz geride olmasıydı. Ege üzerinde donanma kontrolü olsaydı, sözgelimi Osmanlı dretnotları öngörüldüğü gibi 1914'te değil, 1912'de gelmiş olsaydı, Kuzey Afrika'dan ya da Anadolu'dan takviyeler bu açığı ancak bir noktaya kadar kapatabilirdi. Ancak donanma üstünlüğü varsayıldığında bile, yüz binlerce askerin Balkanlar'a sevki, Osmanlıların önündeki süreden çok daha uzun zamanı gerektirecekti. Ne de olsa, Trakya Ovası'nı Bulgarlara açan Kırkkilise'deki belirleyici muharebe, savaş ilanının üzerinden daha bir hafta geçmeden yaşanmıştı. Osmanlıların Birinci Balkan Savaşı'nda Trakya'da ortaya çıkan durumu ordudaki herhangi bir taktik yenilik ya da düzelme sayesinde değil, sırf düşman koalisyonunun çatlaması sayesinde tersine çevirebildiği İkinci Balkan Savaşı'nda diplomasinin önemi tartışmasız biçimde ortaya çıktı. Bulgaristan'ın açgözlü rakiplerine kızgınlığı fiilen Osmanlı Trakyası'na dönük tehdidini etkisizleştirmişti. Bu kızgınlık bir adım öteye götürülseydi, Sofya'yı Türkiye'nin müttefiki haline getirmek dahi mümkündü.

İtalyan ve Balkan savaşlarının daha sert diplomasi dersi, Türk milliyetçi retoriği bir yana bırakılırsa, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisine yönelik ortak eylemi veto edebilecek en az bir büyük devlet hamisi olmadan, bütünlüğünü koruyacak güçte olmadığıydı. II. Abdülhamid bunu anlamış ve böylece kayzerin dostluğunu ustalıkla kazanmıştı. Alman himayesi ya da en azından örtük desteği, 1896 Ermeni krizini, 1897 Yunan savaşını ve 1903 Makedonya krizini toprak kaybı olmadan atlatmasını sağlamıştı. Buna karşı-

5 Osmanlı donanması talimatnamesinin Rusça çevirisi 5/18 Aralık 1911, AVPRİ, fond 138, opis' 467, del' 461/480, list' 4 (ve arka kısım), 5; Grigoreviç'ten Sazonov'a, 6/19 Ocak 1914, AVPRİ, fond 138, opis' 467, del' 462/481, 2-4 (ve arka kısımlar). Yunan paniği için bkz. Aksakal, *Ottoman Road to War in 1914*, Bölüm 2; daha genel olarak Ruslar için bkz. McMeekin, *Russian Origins*, Bölüm 1.

lık, Osmanlı hükümetinin Balkan Birliği şartlarını kabul etmesini isteyen 17 Ocak 1913 ültimatomunda olduğu gibi, büyük devletlerin birlikte hareket etmesi durumunda, imparatorluğun (her ikisini de denediği) hüsranla feryad etme ya da umutsuz askeri şansa rağmen çarpışma dışında verebileceği bir karşılık yoktu. İster Almanların Abdülhamid döneminin daha sağlam ortaklığına dönmesi ister İngilizlerin eski Tanzimat şevkini yeniden keşfetmesi biçiminde olsun, Osmanlılara arka çıkacak *birilerine* ihtiyaç vardı. Osmanlı diplomatları 1914 ilkbaharına doğru ikili bir ittifak yönünde ricalarla Avrupa devletlerinin hepsine sırayla başvurmuş ama hiçbiriyle henüz anlaşmaya varamamıştı.

Gelgelelim, büyük çaplı iki savaşı daha yeni kaybetmiş (ve bir üçüncüsünü gerçek anlamda çarpışmaksızın "kazanmış") bir imparatorluğun görünüşteki yalnızlığına rağmen, ufukta daha uygun diplomatik gelişmelerin belirtileri vardı. Britanya'yla yakınlaşma, sadece Mısır'ın ve Basra emirliklerinin işgaline duyulan Osmanlı kızgınlığından değil, İngiliz diplomatların hor gören tutumundan dolayı, haliyle boş bir hayaldi. (İngiliz Dışişleri Bakanlığı anti-Semitik sefaret dragomanı Gerald Fitzmaurice'in etkisiyle, Jön Türkler'in güvenilmemesi gereken gizli Yahudi enternasyonalistler oldukları görüşünü benimsemişti.)* [6] Ama Almanlarla ilişkiler düzelme yolundaydı. Berlin resmi bir ittifak antlaşması imzalamaya isteksiz olsa da Balkan Savaşları'nın ardından Alman ve Osmanlı çıkarları tekrar yakınlaştı; ancak Balkanlar'da tuhaf bir şekilde kayzer (pek yakınlık duymadığı Avusturya-Macaristan İmparatoru I. Franz Josef'i kızdıran bir yaklaşımla) Arnavut toprakları üzerindeki Yunan ve Sırp taleplerinden yana tutumunu sürdürdü.

Almanya'yı ve Türkiye'yi bir araya getiren etken daha ziyade Rus gücünün artışından duyulan ortak korkuydu. Rusya'nın hızla artan nüfusu 1900'den beri 40 milyon büyümüştü. Rus ekonomisinin yıllık büyüme hızı yüzde 10'a yakındı. Fransa'da Üç Yıllık Askerlik Hizmeti Yasası'nın kabul edildiği 1913'te, Rusya'nın barış dönemi ordusunun mevcudunu 2,2 milyona, yani Alman asker sayısını aşağı yukarı üç katına çıkarmayı ve seferberlik sürecinin 1917 itibariyle askeri hazırlık bakımından Almanya'nın sadece üç gün gerisinde olacağı, böylece Fransa'ya ve Rusya'ya karşı iki cepheli savaş yönündeki Alman stratejik doktrinini geçersiz kılacağı noktaya kadar hızlandırmayı öngören Büyük Program'ı yürürlüğe girmişti. Şubat 1914'te Rus donanmasının bir planlama toplantısında, ordunun programına paralel

---

* Bu önyargı öylesine köklüydü ki İngiliz sefareti (yanlış bir yakıştırmayla) Yahudi olduğu söylenen Maliye Nazırı Cavid Bey'in görevden alınmasını bir entrikayla sağladı. İşin gerçeği, Cavid Bey Osmanlı hükümetindeki en ateşli İngiliz dostuydu!

6 Cavid'in görevden alınmasına yönelik İngiliz çabaları için bkz. Marschall Pera'dan, 1 ve 5 Mayıs 1911, PAAA, R 14560. Fitzmaurice için bkz. McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, 76-78.

olarak Karadeniz filosunu 1917'ye kadar İstanbul'u ve Osmanlı Boğazları'nı zor yoluyla kolayca ele geçirecek güce çıkarma hedefiyle, gemi sayısında (dört yeni dretnotun inşasını da kapsayan) büyük çaplı bir artış öngörüldü. Bu plan 5 Nisan 1914'te Çar II. Nikolay tarafından onaylandı.[7] Bütün bu ayrıntıların Rusya dışında bilinmemesine karşın, yöneliş yeterince açıktı ve bunu gören sadece Berlin değildi. İTC'nin önde gelen strateji uzmanlarından Abdülkadir Cami (Baykut) 30 Nisan 1914'te *Tanin* gazetesinde şunu ileri sürdü: "Slav dünyası komşularından daha hızlı büyüyor; [...] güçlü bir Osmanlı devleti Almanya'yla ittifak kurmalı, Rusya ve Balkan Slavlarına karşı savunmada kalmalıdır."[8]

Hâlâ gayriresmi olan Alman-Osmanlı ortaklığını 1913-1914 kışındaki iki diplomatik kriz güçlendirdi. Birincisi, Rus Dışişleri Bakan yardımcısı A. A. Neratov'un 2 Haziran 1913'te, iki Balkan savaşı arasındaki kısa fasılada başlattığı Ermeni reform programına dönük yeni sıkıştırmayla ilgiliydi. İstanbul'daki Rus sefiri M. N. Girs bütün sonbahar ve kış boyunca, Birinci Balkan Savaşı'nda ortaya çıkan Osmanlı zayıflığından yararlanarak, Avrupalı meslektaşlarını Girit için 1897'de ve Makedonya için 1903'te başvurulana benzer modelle, Doğu Anadolu'nun (tek bir idari bölgeye dönüştürülmesi öngörülen) altı "Ermeni" vilayetindeki reformlara nezaret edecek Avrupalı bir vali ve uluslararası bir jandarma gücü atama yönündeki planın arkasında birleştirmeye çalışmıştı. Sadece bir sefir direndi: Rusların giriştiği her işi Türklere haber veren Almanya'nın yeni Boğaziçi Devi Hans von Wangenheim. Girişimi esasen bir Rus tertibi olarak gören Wangenheim, bizzat Almanların Türklere mahcup olmaması açısından, Avrupalı müfettişler atanması gibi tartışmalı hususlara Türkleri razı etmek için Girs'in şahsen diretmesini istedi. Girs ise Wangenheim'a 17 Ekim 1913'te şöyle yakındı: "Tek başına bu talepte bulunmamız tehlikeli olur, çünkü o zaman Türkiye'nin bütün öfkesi sırf bize [Ruslara] yönelir." Yeniköy Antlaşması'nın 8 Şubat 1914'te onaylanan nihai hükümlerinde (Alman ısrarı nedeniyle) "Ermeniler"e ya da "Ermeni vilayetleri"ne değinilmemesi bile hem Rusların hem de Ermeni militanların açıkça söylenmesine yol açtı.[9]

Birinci krizle kısa sürede iç içe geçen ikinci krizin kıvılcımı, Otto Liman von Sanders başkanlığındaki 42 subaydan oluşan yeni bir Alman askeri

---

7 Rus donanmasının 8/21 Şubat 1914'teki planlama oturumunun orijinal metni, AVPRİ, fond 138, opis' 467.

8 *Yagy*.

9 Rus sefiri Girs'ten Paris sefiri Aleksandr İzvolski'ye "gizli telgraf", S. D. Sazonov, 4/17 Ekim 1913, AVPRİ, fond 172, opis' 514-2, del' 633, list' 19. "Ermeniler"e ya da "Ermeni vilayetleri"ne değinmekten kaçınma ve Rus/Ermeni tepkileri için bkz. Hovannisian, "The Armenian Question in the Ottoman Empire", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, 237.

heyetinin 14 Aralık 1913'te gelişiyle tutuştu. Alman heyetinin yeniden gelmesi ilkbaharda, Türkiye'nin Birinci Balkan Savaşı'nda yenilgiye uğradığı bir ortamda Berlin'deki Osmanlı sefiri Mahmud Muhtar Paşa tarafından istenmişti. Enver Paşa'nın Almanya'yla daha yakın askeri işbirliğinden yana olduğu bir sır olmasa da, girişimin geçmişi onun iktidara yükselişinin öncesine inmekteydi. (Edirne ancak temmuz sonlarında geri alındı.) Daha Nisan 1913'te, Osmanlı sadrazamı ve harbiye nazırı Mahmud Şevket Paşa, Alman sefiri Wangenheim'a Balkan Savaşları'ndan sonra Osmanlı ordusunu yeniden düzenlemede "Almanya'ya güvendiğini" belirtmişti. Dahiliye Nazırı Talât Paşa aynı görüşteydi ve ABD sefiri Henry Morgenthau'ya, Türkiye'nin "tercihini Almanya'dan yana kullanarak Almanlarla birlikte ya düze çıkması ya da batması" gerektiği kanaatine çoktan vardığını söyledi.[10]

Dolayısıyla Liman von Sanders başkanlığındaki heyet, kendisinin daha sonraları aksini savunmasına karşın, sırf bir teknik destek ekibi olmanın çok ötesinde siyasal öneme sahipti. Sultan V. Mehmed 4 Aralık 1913'te onu Osmanlı I. Kolordusu'nun komutanlığına getirmekle, İstanbul Boğazı'ndaki savunma hatlarının fiili komutasını bir Alman uyruğuna vermiş oldu. Ruslar Birinci Balkan Savaşı'nda İstanbul'a yönelik Bulgar tehdidi üzerine 1912 yazında kapatılan Boğazlar konusunda (Sazonov'u 26 Ekim 1912'de çardan Karadeniz filosunun komutasını İstanbul sefiri Girs'e vermesini istemeye yöneltecek kadar) üst düzey teyakkuzdaydı ve Boğazlar'ı ele geçirmeye yönelik gittikçe daha ayrıntılı acil durum planları hazırlamışlardı. Bu yüzden von Sanders'in atanmasına ilişkin haber, Rus politika belirleyicilerinde gök gürlemesi etkisi uyandırdı. Sonraki iki ay Berlin ve St. Petersburg arasında ciddi bir savaş korkusuna sahne oldu; Ermeni reformuna ilişkin müzakereler "von Sanders meselesi"ne bir ürperti daha ekledi. Kafkasya sınırına Rus birlikleri yığıldı ve Sazonov pazarlık unsuru olarak Doğubayazıt'ı ya da Erzurum'u işgal etme fikrini aklından geçirdi. Rus dışişleri bakanı Çar II. Nikolay'a 6 Ocak 1914'te gönderdiği bir tezkerede, Osmanlı İmparatorluğu'nun genel bir paylaşımı fikrini ortaya attı; buna göre Britanya İzmir'e, Fransa Beyrut'a ve Rusya da Karadeniz limanı Trabzon'a birlikler çıkaracaktı.[11] Rus Bakanlar Konseyi'nin bir hafta sonraki olağanüstü oturumunda, Sazonov ve askeri şefler von Sanders'in atanması konusunda bir Avrupa savaşı riskine girip girmemeyi açıkça tartıştı. Sadece Bakanlar Konseyi Başkanı Kokovtsov (Kasım 1912'de ihtiyatın temsilcisi rolünü tekrarlayarak) askeri seçeneği kabul etmedi. İşler o noktaya varmadan, 15 Ocak 1914'te sağlanan bir diplomatik uzlaşmayla,

10 Alıntıların kaynağı: Wolf, *Gallipoli 1915*, 19-20.

11 Sazonov'dan Çar II. Nikolay'a, 6 Ocak 1914, *Krasnyi Arhiv*, c. 6, 41 vd. Von Sanders'in atanmasına Rusya'nın tepkisi için ayrıca bkz. Reynolds, *Shattering Empires*, 76 ve McMeekin, *Russian Origins*, Bölüm 1.

von Sanders müşirliğe ve bütün Osmanlı ordusunun umumi müfettişliğine terfi ettirilerek, Boğazlar'daki savunma hatlarını koruyan kolorduya komuta etmesine "elvermeyecek konuma" getirildi.[12]

Birkaç hafta sonra Ermeni reform girişimine ilişkin kararla birlikte, von Sanders'in atanması konusunda Alman-Rus geri adımı Avrupa savaşı korkusunu sona erdirdi. Ama bu durum Osmanlı hükümeti açısından pek rahatlatıcı değildi. Reform girişimi ve von Sanders meselesi Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu bölme emellerini açık seçik ortaya çıkarmıştı; bunu 1912-1913'te olduğu gibi, Balkan uyduları aracılığıyla kamufle etme gereğini artık duymamaktaydı. Türklerin Ermeni reform girişiminden gerekli mesajı almamış olması ihtimaline karşı, Sazonov Ocak 1914'te St. Petersburg'daki Osmanlı sefiri Turhan Paşa'yı "birkaç defa" çağırtarak, Doğu Anadolu'da Ermenilere yönelik başka bir "katliam" yaşanması halinde Rusya'nın müdahale edeceği uyarısında bulundu.[13] Görünüşe bakılırsa, Sazonov'un ve Girs'in diğer Avrupa devletlerini Doğu Anadolu'nun altı vilayeti üzerinde fiili bir Rus himayesine destek vermeye ikna etmesini önleyen Wangenheim'ın inatçılığında somutlaşan Alman direnişiydi sadece.

Von Sanders heyeti, imparatorluğun varlığını sürdürme şansı açısından aynı ölçüde önemliydi. Elbette Almanlar her şeyi biliyor değildi. Osmanlı ordusunun Birinci Balkan Savaşı'ndaki feci performansı aslında en azından bir ölçüde 1912'den önce Türkiye'deki Alman subayların öğütlediği "kuşatma ve imha" doktrinine bağlanabilirdi. (Ancak doktrinin kendisi hücum hamlesiyle düşmanın kanatlarını ortaya çıkarma yönündeki geçerli Avrupa muharebe tarzının yansımasıydı; Rus-Japon, Trablusgarp ve Balkan savaşlarında siper savunmasının gücünü gösteren aksine bulgulara rağmen, hiçbir genelkurmay henüz bu sorunu aşmış değildi.) Topçuyla etkili eşgüdümün yokluğunda, cepheden piyade taarruzları Trakya'da ve Makedonya'da feci sonuçlar doğurmuştu. Ne var ki birçok muharebe alanı felaketi gibi, bunlar da Osmanlıların öğrenme eğrisini hızlandırması açısından hayırlıydı. Türklerin umudu, von Sanders heyetinin bunu daha da hızlandıracağıydı. 1909'da Berlin'de askeri ataşelik görevinde bulunan ve Almancayı iyi bilen Enver Paşa, subay kadrosunu "Almanlaştırma" hedefine tam anlamıyla bağlıydı. Harbiye nazırlığına getirilmesinin ardından, Osmanlı erkânıharp reisinin Alman yardımcısı olan (ve von Sanders'e kıyasla çok daha yakın ilişki kurduğu) Albay Fritz Bronsart von Schellendorf'un teşvikiyle, aralarında iki müşir, üç ferik-i evvel, 30 ferik-i sani, 95 mirliva ve 184 miralay olmak üzere, 1.000'den fazla alaylı subayı

12 Pokrovskiy, *Drei Konferenzen*, 40-42.

13 Turhan Paşa'nın Sazonov'la görüşmesini Babıâli'ye iletişi, 15 Ocak 1914, akt. Reynolds, "The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908-1918", 125, n. 114.

"emekli"ye ayırdı. Böylece Balkan Savaşları'nda yararlılıklarını kanıtlamış daha genç subayların hızla yükselişinin yolunu açtı.[14]

Rus çarının İstanbul'u ve Boğazlar'ı ele geçirmeyi kolaylaştırmaya yönelik bir donanma inşa programını onaylamasından sadece iki gün sonra, 7 Nisan 1914'te Türk erkânıharbi Rus tehdidine karşı Osmanlı İmparatorluğu'nu savunmaya dair yeni bir Birincil Harekât Planı'nı onayladı. Hücum stratejisini zarar verici sayıp bir tarafa bırakan yeni çizgi (Birinci Ordu'nun I., II. ve III. kolordulara bağlı dokuz tümeni konuşlandırdığı) Trakya'da esnek stratejik savunmaya ağırlık verirken, karargâhı Erzurum'da bulunan ve IX., X. ve XI. kolordulara bağlı dokuz tümenin yanı sıra sınır gözetlemekle görevli iki süvari tugayından oluşan Üçüncü Ordu'nun Kafkasya'da şartlar elverdiğinde Ruslara karşı "sınırlı saldırı"lar yürütmesine açık kapı bırakmaktaydı.[15] İtalyan ve Balkan savaşlarının ardından orduda her türlü sıkıntının hâlâ sürmesine karşın, en azından yenilenmiş subay kadrosu moral şaşırtıcı ölçüde sağlamdı. von Sanders'in ve Bronsart'ın kolordu düzeyindeki yeni harekât eğitimini uygulamada Enver Paşa'ya yardımcı olmasıyla Osmanlı ordusunun toparlanacak zamanı bulması halinde, sonraki çatışmada muharebe alanı performansını çarpıcı düzeyde yükselteceğine inanmak için her türlü sebep vardı.

Haziran 1914'e doğru, savaş bulutları İstanbul üstündeki havayı tekrar karartmaya başladı. Ege bölgesinde Rumlara yönelik kötü muamele söylentilerine kızan, ayrıca *Sultan Osman-ı Evvel* ve *Reşadiye* dretnotlarının birkaç hafta içinde Osmanlı sularına girmesinin Türkiye'ye Balkan Savaşları'yla Ege'de ortaya çıkmış dengeyi tersine çevirme fırsatını vermesinden dehşete kapılan Yunan milliyetçileri Atina'da savaş davulları çalmaktaydı. Babıâli'ye 12 Haziran'da verilen resmi bir Yunan protesto notasında, Anadolu'daki Rum Ortodoks uyruklara yönelik eziyetin derhal sonlandırılması ve el konmuş mülklerin geri verilmesi meşum bir dille istendi. Osmanlı hükümeti Rum şikâyetlerini ele alacağını belirtmekle birlikte, huzursuzluğun asıl suçlusunun Müslüman mültecileri yurtlarından sökerek Türkiye'ye süren Balkan Paktı olduğu karşılığını verdi. Savaşın yakın olduğunu gören Türk diplomatları, Atina'ya karşı bir Osmanlı-Bulgar ittifakının hükümlerine son şeklini verme çabası içindeydi. Bu arada Rus diplomatları Boğazlar'ın tekrar kapanmaması açısından, bir Üçüncü Balkan Savaşı'nı savuşturmaya dönük sıkı bir uğraşa girdi.[16] *Sultan Osman-ı Evvel* dretnotunun Marmara Denizi'ne temmuzda

---

14 Erickson, *Defeat in Detail*, 338-341. Von Sanders bu tasfiyeye karşı çıktıysa da önüne geçecek pek fazla şey yapamadı. Bkz. Von Sanders, *Five Years in Turkey*, 7-9.

15 Erickson, *Defeat in Detail*, 338-341; Erickson, *Ordered to Die*, 37.

16 Agiropulo'dan Girs'e, 15 Haziran 1914, no. 244, IBZI, c. 3; Girs'ten Sazonov'a, 18 Haziran 1914, no. 304, IBZI, c. 3. analiz için bkz. Aksakal, *Ottoman Road to War in 1914*, Bölüm 2 ve özellikle 45-50.

varacak olmasından dolayı, Atina'da ve İstanbul'daki çoğu Avrupalı diplomat, Yunanistan'ın (Osmanlı dretnotlarının önünü kesmek üzere) ya da Türkiye'nin (ilk dretnotun varışından sonra) Üçüncü Balkan Savaşı'nı başlatmasına sadece günler kaldığı görüşündeydi. Ne var ki, gelişen Yunan-Türk dramı ilginç olsa da, Belgrad'daki Sırp komitacı ekibi sahne dışında kalmamaya kararlıydı.

KISIM II

1914 Savaşı: Türkiye Kozunu Oynuyor

BÖLÜM 5

Savaşçı Talih Kuşu: Goeben'in Gelişi

İstemeseler bile, Türkleri kadim düşmanları Rusya'yla çatıştırarak savaşı Karadeniz'e yaymaya [karar verdim].

—AMİRAL WILHELM SOUCHON,
Alman *Goeben* dretnotunun komutanı[1]

Bosna'nın başkenti Saraybosna'ya resmi bir ziyaret için giden Habsburg tahtının vârisi Arşidük Franz Ferdinand ve eşi Hohenberg Düşesi Sophie 28 Haziran 1914'te araba konvoyuyla kentin içinden geçerken, Bosnalı ve dolayısıyla Avusturya-Macaristan uyruklu bir Sırp olan Gavrilo Princip tarafından öldürüldü. Öldürücü mermilerin sıkılmasından yaklaşık bir saat önce konvoya fünyeli bir bomba atan yine Sırp asıllı en az bir suikastçının daha tertibe karıştığı apaçıktı. (Aslında tertipçilerin toplam sayısının yedi olduğu daha sonraları ortaya çıkacaktı.) O zamana kadar ikircimli olan Habsburg Dışişleri Bakanı Berchtold, Berlin'den diplomatik destek yönünde bir "açık çek" aldıktan sonra,"tertip ağının Belgrad'da örüldüğünü" açıklayarak, Sırbistan'a verilecek kırk sekiz saatlik sert bir ültimatom hazırladı ve metin Belgrad'a 23 Temmuz'da ulaştırıldı. Avusturya-Macaristan'a karşı sıkı bir duruş için Fransız desteği güvencesi almış olan Rusya'nın verdiği "açık çek" üzerine Sırbistan'ın ültimatomdaki şartlara tam uymayı iki gün sonra reddetmesiyle, Avrupa'nın askeri kıyamet çarkı muntazam dönüşle harekete geçti. Sırbistan ve Avusturya-Macaristan karşılıklı seferberlik ilan ederken, Sırbistan'a destek için sadece Avusturya-Macaristan'ı değil, Alman müttefikini de hedef alan gizli bir Rus seferberlik hazırlığı başladı. Çar II. Nikolay 30 Temmuz 1914'te Rus

1 Souchon'un hatıratından aktaran: Tuchman, *Guns of August*, 177. Souchon düşüncelerini süslemiş olabilir. Kayzer II. Wilhelm'e 21 Eylül 1914'te İstanbul'dan gönderdiği harekât raporunda aldığı emrin 6 Ağustos'ta iptal edilişine tepkisi konusunda benzer bir şey söyledi. ("Daha sonra Konstantinapol'e ulaşabileceğim ve böylece savaşı Karadeniz'e taşıyabileceğim umuduyla, [...] Doğu Akdeniz'e geçme yönündeki görevimde bocalamamam [gerekir].") Birkaç gün sonra (hedefinin Türkiye'yi zorla savaşa sokmak olduğunu belirtmemekle birlikte) "Türkler istemese bile" Karadeniz'e yönelmeye karar verdi. BA/MA, RM 40/457, 402 ve 403 (arkada). Her edebi süsleme gibi, bu da sonuçta gözetilen amaca çok iyi uyar. Souchon'un 6 ya da 8-9 Ağustos 1914'te yapmayı *tasarladığı* şeyi tam ifade etsin ya da etmesin, ekimde *fiilen yaptığı* şeyin özünü yansıtır.

genel seferberliği için emir verdiğinde, peşinden getireceği bir Avrupa savaşından, çarın önceki gece karar konusunda kıvranırken kullandığı ifadeyle "canavarca kıyım"dan ancak bir mucizeyle kaçınılabilirdi.[2]

Osmanlı meselesinin 1908-1909 Birinci Bosna Krizi'nde, 1911-1912 Trablusgarp Savaşı'nda ve 1912-1913 Balkan Savaşları'nda taşıdığı kilit önem göz önünde tutulunca, Temmuz 1914 krizinde Türkiye'nin çok küçük bir rol oynamış olması ilk bakışta gariptir. Haziranın üçüncü haftasında bile, Avrupa'daki diplomatik gevezelikler Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu arasında bir Üçüncü Balkan Savaşı'nın yaratacağı tehdide odaklıydı. Ama Saraybosna olayı ve ardından büyük devletlerin diplomatik kapışması, savaşa doğru geri sayımın başlamasıyla, yakın dönemdeki Balkan dramını bastırarak, büyük devlet başkentlerinde hem Türkiye'yi hem de Yunanistan'ı ikinci plana düşürmüş gibiydi.

Ne var ki daha yakından baktığımızda, temmuz krizinin dehşet verici doruğa çıkışıyla birlikte özellikle St. Petersburg'da ve Berlin'de Osmanlı meselesinin büyük devlet stratejisindeki kilit konumu koruduğunun ipuçlarını görebiliriz. Daha 30 Haziran'da, yani Saraybosna olayından sadece iki gün sonra, Rus dışişleri bakanı Denizcilik Bakanlığı'ndan Rus Karadeniz filosunun savaş hazırlığına ilişkin güncel bilgileri istedi. Sazonov'un bizzat başkanlık ettiği şubat planlama toplantısında, Rus askeri şefleri İstanbul'a gönderilecek amfibi birliklerinin ilk "kademe"sinin (yaklaşık 30.000 asker, yani bir tümen topçu unsurunu da kapsamak üzere aşağı yukarı bir kolordu) varışını hızlandırarak seferberliği izleyen on günden beş güne indirme sözünü vermişti. Dışişleri bakanının daha sonra hatıratında anlattığı üzere, bu acelenin sebebi toplantıda hazır olan herkesin "Avrupa savaşının patlak vermesi halinde Konstantinapol'e bir hücumu kaçınılmaz sayması"ydı. Rus sefiri Girs de Türkiye ve Yunanistan arasındaki gerginliklerin doruğa çıktığı 15 Haziran 1914'te, Sazonov'u Rusya'nın bir Üçüncü Balkan Savaşı'nın patlak vermesi halinde Boğazlar'ı ele geçirmeye yönelik "ivedi karşı tedbirler" almaya hazırlıklı olması gerektiği konusunda uyarmıştı. Saraybosna olayından sonra daha geniş çaplı bir Avrupa savaşının artık muhtemel olmasa bile mümkün görünmesi üzerine, Sazonov (baba adı tam da duruma uygun düşecek *Konstantinoviç* olan) Rus Denizcilik Bakanı İ. K. Grigoreviç'e, "çok gizli ve acil talep" notuyla, ilk Rus birliklerinin İstanbul Boğazı sahiline seferberliği izleyen "dört ya da beş gün" içinde çıkarılıp çıkarılamayacağını sordu.[3]

---

2 McMeekin, *July 1914: Countdown to War*.

3 21 Şubat 1914'teki planlama oturumunun orijinal metni, AVPRİ, fond 138, opis' 467, del' 462; Sazonov'dan Grigoreviç'e, 30 Haziran 1914, no. 24, IBZI, c. 4. Girs'in "ivedi karşı tedbirler" için bkz. Girs'ten Sazonov'a, 15 Haziran 1914, no. 265, IBZI, c. 3. "Konstantinapol'e bir hücumu kaçınılmaz sayma" ifadesi için bkz. Sazonov, *Fateful Years*, 126-127.

Bu arada Berlin'de, Almanya'nın diplomatik yalnızlığının temmuz sonuna doğru belirginleşmesiyle birlikte, Babıâli'yle henüz ilan edilmemiş ortaklık paha biçilmez bir önem kazandı. Cumaya denk gelen 24 Temmuz'da, yani Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a verdiği ültimatomun ertesi günü, Kayzer II. Wilhelm İstanbul'daki sefiri Wangenheim'a ittifak görüşmelerini yeniden başlatma emrini verdi. İkili bir askeri anlaşmaya ilişkin ilk Osmanlı taslağı salıya denk gelen 28 Temmuz'da Berlin'e gönderildiyse de, Avusturya-Macaristan'ın aynı gün öğle vakti Sırbistan'a savaş ilanının yarattığı gürültüde güme gitti. Cumaya denk gelen 31 Temmuz'da, Rusya'nın genel seferberliğinin başlamasıyla ve Britanya'nın Almanya'ya karşı savaşa girme eğiliminde olduğu yönünde belirtilerin ortaya çıkmasıyla Berlin'de işler öylesine vahim bir hal aldı ki Şansölye Bethmann Hollweg bir fırsatını bulup İstanbul'a çektiği telgrafta, Wangenheim'a Almanya'nın taslak ittifak antlaşmasını imzalaması karşılığında, Türkiye'nin "Rusya'ya karşı kayda değer bir harekete girişmeye" hazır olup olmadığını sordu.[4] Ertesi gün, Rusya'ya seferberliği durdurması için verilmiş Alman ültimatomundaki sürenin dolmasından sonra, Bethmann'ın direnişi daha da kırıldı; Rusya'ya karşı harekete geçme garantisi olmaksızın, sırf von Sanders'in Türk ordusunun "kavgaya hazır" olduğu güvencesini vermesi halinde Osmanlı antlaşmasını imzalamaya yatkındı artık.[5]

Bu arada, Rus devlet adamları Avrupa'da savaşın patlak vermesini hemen izleyeceğini varsaydıkları Türkiye'yle silahlı bir çatışmaya hazırlanma uğraşı içindeydi. 27 Temmuz'da, yani Sırbistan'ın Viyana ültimatomunu reddetmesinden iki gün sonra ve Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a savaş açmasından bir gün önce, Rusya'nın Kara Kuvvetleri Kurmay Başkanı N. N. Yanuşkeviç, Tiflis'teki Kafkasya Ordusu Kurmay Başkanı Nikolay Yudeniç'e, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı harekete geçmesi için çok gizli emir verdi.[6] Girs aynı gün Sazonov'a gönderdiği çok gizli bir tezkerede, Rusya'nın Avrupa'da Avusturya-Almanya karşısında geri adım atmasının, İstanbul'da ve Yakındoğu genelinde çok tehlikeli bir zayıflık işaret olarak görüleceği için "[Türkiye'yle] savaşa tutuşmada inisiyatifi bizzat üstlenmek zorunda kalınabileceği" uyarısında bulundu.[7] Çar II. Nikolay'ın genel seferberlik için nihai ve geri dönülmez emri verip vermeme konusunda Hamletvari bir tutumla tereddüt ettiği (hatta bu emri akşam dokuz sularında verdikten sonra, daha bir saat dolmadan fikir değiştirip iptal ettiği) 29 Temmuz'da, Yanuşkeviç rahatlatıcı

4 Akt. Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, 15-16.

5 Bethmann'dan Wangenheim'a, 1 Ağustos 1914 (öğleden sonra iki buçuk), no. 547, DD, c. 3.

6 Yanuşkeviç'ten Tiflis komutanlığındaki Yudeniç'e, 14/27 Temmuz 1914, RGVİA, fond 2000, opis' 1, del' 3796, list' 13.

7 Girs'ten Sazonov'a, 14/27 Temmuz 1914, Pokrovskiy, *Çarskaya Rossiya v mirovoy voyne*, c. 1, 4-5 ve belge 154, IBZI, c. 5, 125-26.

bir mesajla, Yudeniç'e Kafkasya Ordusu'nun seferberliğini "Türkiye'nin *ilk başta* yer almadığı" bir Avrupa savaşında uygulanacak dördüncü seçeneğe göre sürdürmesini bildirdi.[8] Çarın 30 Temmuz'da vicdani ikircimini nihayet bir yana bırakarak meşum genel seferberlik emrini vermesi üzerine, Sazonov Londra'daki sefiri Kont Benckendorff'a acil bir telgraf çekerek, *Sultan Osman-ı Evvel* ve *Reşadiye* dretnotlarının Osmanlı İmparatorluğu'na yakın zamandaki teslimini engellemek için devreye girmesini istedi. (Türk mürettebatına öngörülen teslim tarihi aslında 2 Ağustos'tu.) Daha mayıs ayında Benckendorff (çok, hem de çok dikkatli dille) İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'den bu tedbirin alınmasını rica etmiş ama Grey ve Denizcilik Bakanı Winston Churchill, İngiliz hükümetinin özel ticari sözleşmelere müdahale yetkisinin olmadığı gerekçesiyle bunu geri çevirmişti. Avrupa savaşının günler, hatta belki saatler içinde başlama durumu ortaya çıkınca Sazonov daha fazla oyalanamazdı. Benckendorff'un Churchill'e ve Grey'e "Bu gemiler mutlaka İngiltere'de alıkonulmalıdır" uyarısında bulunması için üsteledi.[9]

Winston Churchill (aslında eline henüz geçmeyen en son Rus talebinden hiç haberdar olmamasına karşın) sanki Sazonov'un aklından geçeni okumuşçasına, kariyerinde bolca görülen tartışmaya açık adımların en barizlerinden birini atarak olayın içine balıklama daldı. Rus genel seferberliğinin başladığı (görünüşe bakılırsa bundan da henüz haberi yoktu) ve Almanya'nın St. Petersburg'a ültimatom vermek üzere olduğu 31 Temmuz Cuma günü, İngiliz donanma mürettebatına *Sultan Osman-ı Evvel* ve *Reşadiye* dretnotlarına çıkarak Türk mürettebatının Osmanlı bayrağını çekmesini önleme emrini verdi. Bu apaçık hukuk dışı eylemle, (en azından ona) artık kaçınılmaz görünen savaşta Alman açık deniz filosuna karşı Britanya'ya ilave güvence sağladı. Osmanlı donanmasını, çok istediği ve Karadeniz'de kontrolü ele geçirmesini sağlayabilecek dretnotlardan yoksun bırakmakla, hiç farkında olmaksızın, Rusya'yı birincil stratejik hedeflerinden birine ulaştırırken, Osmanlı hükümetindeki şahinlere, ayrıca Türkiye'yi savaşa sokmak için kıyasıya uğraşan Alman liderlerine paha biçilmez bir armağan da sunmuş oldu.[10]

Enver Paşa böyle bir fırsatı kaçıracak bir adam değildi. Alman şansölyesi Bethmann'ın Türkiye'yle resmi bir ittifak imzalama şartlarını gittikçe artan çaresizlikle 31 Temmuz Cuma günü yumuşatarak, Rusya'ya karşı "kayda değer hareket" yönünde bir vaatten, sırf Türkiye'nin ertesi gün öğleden sonra

8 Yanuşkeviç'ten Yudeniç'e, 16/29 Temmuz 1914, RGVİA, fond 2000, opis' 1, del' 3796, list' 19.

9 Sazonov'dan Benckendorff'a, 17/30 Temmuz 1914, belge 281, IBZI, c. 5, 195. Devir-teslim için ayrıca bkz. McLaughlin, *The Escape of "The Goeben"*, 40-41.

10 Churchill'in girişimi ve yakın bağlamı için özellikle bkz. Fromkin, *Peace to End All Peace*, 52 vd.

"kavgaya hazır" olması düzeyine indirmesi üzerine, Osmanlı harbiye nazırı orta noktada buluşmaya karar verdi. Cumartesi sabahı İngiliz mürettebatının iki Osmanlı dretnotuna zorla el koyduğunu öğrendi. (Churchill'in girişimi İngiliz kabinesince henüz onaylanmadığı gibi, alenen duyurulmuş da değildi.) Hızlı düşünen Enver Paşa, öğleden sonra Alman sefiri Wangenheim'a talepleri karşılayan bir ittifak antlaşması karşılığında, *Sultan Osman-ı Evvel*'i Almanya'ya devretme sözünü verdi. (Tasarıya göre dretnot Kuzey Denizi kıyısındaki bir Alman limanına demirleyecekti; ancak yolda koca İngiliz donanmasını nasıl atlatacağı konusu, ayrıca Enver Paşa'nın bildiği üzere, gemiyi artık verebilecek durumda olmayışı es geçildi!)[11]

Wangenheim bu öneriyi Bethmann'ın sadece Türkiye'nin "kavgaya hazır" olduğunu göstermesinde ısrar etmesi yönündeki en son talimatıyla yan yana koyunca, Enver Paşa'nın şansölye tarafından öngörülen şartı yerine getirdiği kanaatine vardı. Dolayısıyla 2 Ağustos 1914 Pazar günü saat dört sularında, 31 Aralık 1918'e kadar geçerli olacak gizli bir ikili savunma antlaşmasına Osmanlı Sadrazamı ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'yla birlikte imza attı. Böylece "Almanya tehdit altına giren Osmanlı topraklarını gerekirse silah zoruyla savunma yükümlülüğünü üstlenir" şeklindeki hüküm karşılığında, Türkiye de Avusturya-Macaristan'ın yanında Rusya'yla savaşa girmesi halinde Almanya'ya katılmayı taahhüt etti."[12] Wangenheim ayrıca Enver Paşa'nın *Goeben*'den ve destek kruvazörü *Breslau*'dan oluşan Alman Akdeniz filosunun İstanbul'a gönderilmesi yönündeki acil talebini Berlin'e hemen iletme sözünü verdi. Osmanlı harbiye nazırı tarafından kandırılarak aldatıcı bir antlaşmaya imza atma durumunda bırakıldığının farkında olmadığı için Enver Paşa'nın fikrine içtenlikle arka çıkarak işi kolaylaştırma babında Berlin'e, "*Goeben*'le Rus topraklarına bir [Osmanlı] çıkarmasının bile mümkün" olacağını bildirdi. Haberi öğrenen Liman von Sanders, Osmanlı ordusuna danışmanlık yapan askeri heyetin sayıca 71'e çıkmış Alman subaylarına seferberlik emri verdi.[13]

---

11 Wangenheim'dan Wilhelmstrasse'ye, 2 Ağustos 1914, akt. Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, 24 ve 24, dn. 7. Enver Paşa'nın *Sultan Osman-ı Evvel*'e İngilizlerin fiilen el koyuşunu önceden bildiğine dair (Trumpener'ın kitabında yer almayan) husus için bkz. Fromkin, *Peace to End All Peace*, 61.

* Osmanlı diplomatlarının kaleme aldığı bu antlaşmanın ustalıkla düzenlenmiş ifade biçimi, Osmanlı İmparatorluğu'nu ancak Almanya'nın Avusturya-Macaristan ittifakının şartları uyarınca savaşa girmesi halinde Rusya'ya savaş açmakla yükümlü kılmaktaydı. Berlin hükümeti Bethmann'ın yanlış yönlendirmeyle hukuki incelikleri gözetmesinden dolayı, Rusya'ya önce savaş açtığı için *casus foederis* [mucip sebep] Türkiye (ve keza Avusturya-Macaristan) için teknik bakımdan geçerli değildi. Bunun farkına varan Habsburg Dışişleri Bakanı Leopold von Berchtold, tereddüde düşüp savaş kararını geciktirdi; Berlin'in yoğun baskısıyla Avusturya-Macaristan nihayet 6 Ağustos 1914'te Rusya'ya savaş açtı.

12 İttifak antlaşmasının metni, no. 733, DD, c. 3.

13 Wangenheim'dan Wilhelmstrasse'ye, 2 Ağustos 1914, akt. Aksakal, 103-104.

Von Sanders'in yanı sıra Alman ordusunun başkomutanı Moltke ve Denizcilik Bakanı Büyük Mareşal Tirpitz de makul sayılacak bir yaklaşımla, Wangenheim'ın Enver Paşa'dan Osmanlı İmparatorluğu'nun kısa sürede Rusya'yla savaş girmesi yönünde bağlayıcı bir söz aldığı sonucuna vardı. Enver Paşa'nın 1 Ağustos Cumartesi günü (Türk kabinesinin ertesi gün onaylayacağı bir emirle) Rusya'ya karşı Osmanlı genel seferberliğine karar vermesi ve ardından 3 Ağustos Pazartesi günü (kabineden yetki almaksızın) İstanbul Boğazı'nın kuzey girişine ve Çanakkale Boğazı'nın güney girişine mayın döşetmesi bu yanlış kanaati güçlendirdi.[14] Paris üzerine hızlı bir ilerleyişi öngören seferberlik planı, Rusya'nın gizli erken seferberliği ve Belçika'nın topraklarına giren Alman kuvvetlerine direnme kararı yüzünden aksayıp gecikince, Moltke hemen devreye girecek şekilde Osmanlıların Rusya'ya (ayrıca bir umutla Britanya'ya ve Fransa'ya) karşı derhal harekete geçmesi talebiyle Wangenheim'ı telgraf bombardımanına tuttu.[15] Fransa ve Almanya arasında savaş halinin 3 Ağustos Pazartesi günü öğleden sonra kesinleşmesiyle birlikte, Alman Denizcilik Bakanlığı'nın *Goeben* ve *Breslau* için Britanya'nın savaş açmasından ve üstün İtilaf Akdeniz filosunun bu gemileri hezimete uğratmasından önce güvenli bir liman bulması zorunlu hale geldi. Churchill'in girişimindeki maksadı pek kurcalamayan ve Enver Paşa'nın vaatlerine inanan Tirpitz, 4 Ağustos 1914 Salı gününe girilen ilk saatlerde Souchon'a dosdoğru Osmanlı başkentine gitme emrini verdi.[16]

Amiral Wilhelm Souchon böyle bir an için biçilmiş kaftandı. Karadeniz'deki Rus kontrolüne karşı koymak üzere güçlü savaş gemisini İstanbul Boğazı'na gönderme fikri yeni değildi. Aslında mayısın ilk haftasında orada demirleyen Souchon, Osmanlı başkentinde öylesine güçlü bir izlenim bırakmıştı ki Cami Baykut gibi İTC liderleri *Goeben*'in Osmanlı hizmetine verilmesi için açıkça yaygara koparmaya başlamışlardı. Souchon'un İstanbul'da gördüğü sıcak karşılama, Akdeniz'in diğer uğrak limanlarında karşılaştığı durumla çarpıcı tezat içindeydi; bölgeye uzun süredir hâkim olan İngiliz donanmasının oluşacak olumlu bir izlenimi silmek (kayzerin ifadesiyle "çorbaya tükürme") üzere, onun ayrıldığı yere hemen demirleme alışkanlığı vardı. Ruslar da Souchon hakkında tam bilgi sahibiydi. Ocak ayındaki von Sanders meselesinin ardından, Sazonov *Goeben*'in Osmanlı hizmetine verilmemesi yönünde Berlin'e uyarılarda bulunmuştu. Rus Karadeniz filosunun kullanılmaya

14 *Agy*, 104-107.

15 Moltke'den Wilhelmstrasse'ye, 2 Ağustos 1914, no. 662, DD, c. 3. Ayrıca bkz. Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, 26.

16 Alman Denizcilik Bakanlığı'ndan Souchon'a, 4 Ağustos 1914 (gece yarısı saat ikiyi otuz beş geçe), akt. Trumpener, 26 (ama bkz. DD, yukarıdaki gönderme). Şifreli emir *Goeben*'de üçü çeyrek geçe çözüldü, akt. Wolf, *Gallipoli 1915*.

hazır ilk dretnotu denize indirmesine daha iki küsur yıl kaldığı için dretnot sınıfından *herhangi* bir geminin Osmanlı karasularına girişi Karadeniz'deki donanma dengesini Türkiye'nin lehine çevirerek İstanbul Boğazı'na bir Rus amfibi baskınını neredeyse imkânsız kılma tehlikesini barındırmaktaydı.[17]

Souchon Berlin'den gelen şifreli emri 4 Ağustos 1914 Salı sabahına doğru saat üçten hemen sonra çözdüğünde, Fransızların Batı Cephesi'ne gönderilecek sömürge askerlerini gemilere bindirdiği Cezayir limanı Philippeville'e (Skikda) yaklaşmaktaydı. Pazartesi sabahı saat altıda Sicilya'dan güneybatıya doğru yol alırken, Almanya'nın Fransa'ya savaş ilanını öğrendiği için nihayet hedefine yaklaşmış sayılırdı ve hatıratındaki ifadesiyle, "hepimizin hararetle arzuladığı ateş ânını tatma!" fırsatını bulabilecekti. Tirpitz'in İstanbul'a gitme emrini (o an için) bir yana bırakarak Philippeville'e doğru rotasında ilerledi. Akşamüstü saat altıdan hemen sonra *Goeben* Fransız asker nakliye gemilerine ateş açarken, *Breslau* yakındaki Bône (Annaba) limanını topa tuttu. Bombardımanın gerek asker nakliye gemilerinde, gerekse limanda önemli zayiata ya da büyük maddi hasara yol açmamasına karşın, Alman saldırısı Fransız filosunun komutanı Koramiral Augustin Boué de Lapeyrère'yi, birkaç günü alacak zahmetli bir süreçle eskort konvoyları oluşturma emrini verecek kadar kaygılandırdı. Souchon böylece Cezayirli Fransız askerlerinin cepheye sevkini geciktirerek hedefine ulaştı. Memnun bir halde gemilerini geri çekerek tekrar Sicilya'ya yöneldi; niyeti orada kömür alarak 2.000 kilometre kadar ötedeki İstanbul'a yol almaktı.[18]

Sıra işin zor kısmındaydı. Philippeville ve Bône limanlarında yarattığı panik Fransız komutanı peşine düşmekten caydırmış olsa bile, Souchon üç büyük muharebe kruvazörünün öncülük ettiği İngiliz Akdeniz filosunu hesaba katmak zorundaydı. *Inflexible*, *Indomitable* ve *Indefatigable* gibi heybetli adlar taşıyan kruvazörlerin hepsi 1907'de denize indirilen "Invincible" tipindeydi. Hiçbiri dretnot sınıfında değildi ve su çekimleri (18.000 ton) son kuşak dretnot sınıfına zar zor girebilecek *Goeben*'e (23.000 ton) kıyasla düşüktü; ancak 12 inçlik sekizer topları vardı ve en son modeller dışındaki dretnotlara yakın bir düzeyle, saatte 25 ya da 26 deniz mili hıza varmaları mümkündü. Denize 1911'de indirilen ve 11 inçlik on topu bulunan *Goeben*, 5.200 beygirgücündeki motorlarını tam kapasiteyle çalıştırarak saatte 28 ya da 29 deniz mili hıza kâğıt üzerinde ulaşabilirdi. Ama peşindeki İngilizler bihaber olsalar bile, Souchon'un bildiği can sıkıcı gerçek, 24 kazandan üçü-

17 Aksakal, *Ottoman Road to War in 1914*, 35 ve dn. 67. "Çorbaya tükürme" ibaresini Souchon'un hatıratından akt. Tuchman, *Guns of August*, 167.

18 Wolf, *Gallipoli 1915*, 35 ve Souchon'un raporundaki anlatımı, Haydarpaşa'daki Souchon'dan Alman Denizcilik Bakanlığı'na, 21 Eylül 1914, BA/MA, RM 40/457, 400. "Ateş ânını tatma" ibaresini akt. Tuchman, *Guns of August*, 173.

nün devre dışı kalması ve öbürlerinin sızıntı yapması nedeniyle gemisinin böyle bir düzeye çıkamayacağıydı. Churchill 3 Ağustos Pazartesi günü İngiliz Akdeniz filosunun komutanı Amiral Sir Berkeley Milne aracılığıyla, *Indomitable* ve *Indefatigable* gemilerine *Goeben*'in peşine düşme ve "gittiği her yerde gölge gibi takip etme" emrini vermişti. Philippeville ve Bône bombardımanının ardından, Souchon'un saldırısını püskürtmeye dönük gecikmiş bir girişimle Cezayir'e yönelen *Indomitable* gemisindeki gözcüler, 4 Ağustos Salı akşamı saat onu otuz iki geçe sancak tarafında "yüksek hızla doğuya doğru yol alan" *Breslau*'yu gördü. Birkaç saniye içinde, *Goeben*'in iskele tarafında neredeyse doğrudan *Indomitable*'ın üzerine geldiği belirlendi. Her iki gemi de atış menzilindeydi ama Britanya ve Almanya henüz savaşta olmadığı için *Indomitable*'ın komutanı Albay Kennedy, sancak tarafına dönerek Souchon'un geçiş yolunu kesme ve onu rotasından biraz sapmaya mecbur etme dışında bir şey yapamadı. Souchon ilk vartayı atlatmıştı.[19]

Ancak henüz güvende değildi. Takibe *Indefatigable*'ın katılmasıyla, İngiliz Denizcilik Bakanlığı'nda taşkın bir hava oluştu. Karışık bir ileti yüzünden Souchon'un *güneybatı* yönünde Cezayir'e doğru gittiğini sanan Churchill, öğleden hemen sonra Amiral Milne'e gönderdiği telgrafta, Alman gemilerini "tutmasını" ve "Fransız nakliye gemilerine saldırmaları" halinde "uygun ikaz"da bulunduktan sonra çarpışmasını bildirdi. Bu oldukça muğlak emir bile, iki saat sonra Churchill'in kabinede fırça yemesi üzerine iptal edildi; Milne artık Almanya'ya savaş ilanına kadar ateşten kaçınmak zorundaydı. Bu kafa karıştırıcı emirlere belirsizlik katan bir başka etken, Churchill'in 31 Temmuz'da Milne'e "kuvvetini başlangıçta idareli kullanması" ve "bu aşamada üstün kuvvetlerle çarpışmaya sokmaması" talimatını vermesiydi. Souchon'un kazanlar yüzünden çektiği güçlüklerden habersiz olan Churchill ve filo komutanları hâlâ *Goeben*'in Akdeniz'deki en hızlı, en güçlü gemi olduğu sanmaktaydı. Dolayısıyla Milne'in temkinli olması için her türlü sebep vardı.[20]

İngiliz gemilerine çarpışma yetkisi verilmiş olsun ya da olmasın, Souchon rahat davranabilecek durumda değildi. Sicilya'nın rüzgâraltı tarafındaki en yakın "tarafsız" liman Messina'ya *Indomitable* ve *Indefatigable* gemilerinden önce yetişme umuduyla, bütün öğleden sonra kazanları tam kapasiteyle çalıştırdı, ateşçilerin neredeyse canını çıkarma pahasına bile olsa, *Goeben*'in hızını saatte yaklaşık 23 deniz miline çıkardı ve peşindeki gemilerden yavaş yavaş uzaklaştı. Sabaha doğru dört sularında, İngiliz savaş gemileri atış menzilinin dışında kaldı. Beşe yirmi beş kala koyu bir sisin çökmesiyle, *Goeben* ve

19 McLaughlin, *Escape of "The Goeben"*, 58-59.

20 *Agy*. Ayrıca bkz. Tuchman, 170 vd.

Breslau Sicilya kıyıları açıklarında Milne'in görüş alanından çıktı. Britanya'nın Almanya'ya (Belçika topraklarını tahliye etmesi için) verdiği ültimatomun süresi olumlu bir cevap alınmaksızın gece yarısı (Londra saatiyle on birde) dolduğunda ve böylece İngilizlerin ateş açmasına olanak verecek savaş hali nihayet ortaya çıktığında, Souchon menzilin bir hayli dışındaydı ve Messina Boğazı'nın tarafsız sularına yaklaşmaktaydı. Brindisi'de demir attıktan sonra, tarafsızlık yasaları uyarınca limanda ancak yirmi dört saat kalabilecekti.[21]

Goeben'in akıbeti konusunda sert bir diplomatik kavga başladı. Souchon öncelikle, İtalya'nın resmen Almanya'yla ve Avusturya-Macaristan'la birlikte Üçlü İttifak içinde yer almasına karşın, İtalyan makamlarının limanda kalışını süreye bağlayacak kadar "kalleşlikte arsız" olmalarına kızdı. Liman yetkilileri daha o zaman ülkenin hangi kampa yakınlık duyduğunu gösteren bir tutumla, ona kömür vermeye dahi yanaşmadılar. Souchon değerli vaktini yerel engellemeyi aşmak için Roma'daki Dışişleri Bakanlığı'na telgraflar çekmekle harcadı. Akdeniz'de başka Alman savaş gemisi bulunmadığından, eskort için tek şans Avusturya'nın Pola'daki Adriyatik filosuydu. Ama Souchon'un 5 Ağustos gece yarısı saat ikide Avusturya Denizcilik Bakanlığı'na telgrafla bildirdiği "*Goeben* ile *Breslau*'nun Messina'dan olabildiğince erken alınması" yönündeki ricası havada kaldı. Amiral Milne, İngiliz savaş gemilerini "altı mil" tarafsızlık kuralına uyacak ama Souchon'un gemileri bu sınırı geçer geçmez ateş açmaya hazır olacak şekilde Messina Boğazı'nın her iki girişine yerleştirmişti. Avusturyalıların bir çarpışma riskine girmekte hiçbir kazanç görmemelerinde, Avusturya-Macaristan ile Britanya'nın henüz savaşta olmamasının küçümsenmeyecek payı vardı. Souchon'un hayal kırıklığını artıran bir etken, Berlin'deki Tirpitz'in 5 Ağustos Çarşamba günü gönderdiği ve ancak perşembe günü öğleye doğru çözülen şifreli bir mesajda, "Konstantinapol'e varışın siyasal sebeplerden dolayı şu anda mümkün olmadığı"nın belirtilmesiydi.[22]

Bu kötü haberler karşısında yılmayan Souchon, adamlarını güçlerinin sınırına kadar sıkıştırdı. Yardımın gelmesi umudu olmadığından, *Goeben* ile *Breslau*'nun tahmin edilebilecek yoğun bir İngiliz perdesini yarıp geçmesine yetecek kömürü almak şarttı. Böylece Souchon "savaş marşlarıyla, ilave tayınlarla, heyecan verici konuşmalarla, çalışmaya katılan subayların örnek davranışıyla ve kendi teşvikleriyle" cesaret vererek emrindeki her adamı bu işe koşturdu. Rıhtımdaki Sicilyalı işportacılar eski Roma gladyatör selam duruşuyla "ölüme giden" Almanlara hatıra eşyalar ve kartpostallar satma uğraşı içindeydi. Souchon'un adamları hiç durmadan çalışırken,

21 Souchon, 21 Eylül tarihli rapor, *yagy*, 400 (arkada); *Escape of "The Goeben"*, 58-59.

22 Souchon, 21 Eylül tarihli rapor, *yagy*, 401 (arkada). Ayrıca bkz. Miller, *Superior Force*, Bölüm 4 (alıntıların kaynağı dn. 53 ve dn. 54).

onlarca kişi bitkinlikten ya da ağustos sıcağındaki güneş çarpmasından yere yığıldı. Bir ateşçi düştüğünde çarçabuk güverte altına götürülüyor ve yerine başka biri geçiriliyordu. Diğer kömür taşıyıcıları sendeleyip kaymaya başlayınca, "serinletici içeceklerle ve üstlerine dökülen sularla" canlandırılıyordu. Ama zaman kısaydı ve 6 Ağustos Perşembe günü öğleden sonra ayaktaki son adam yere yığılana kadar, *Goeben*'e ancak 1.580 ton, *Breslau*'ya da 495 ton kömür yüklenebildi. Bu miktar Çanakkale Boğazı'na ulaşmak için yeterli değildi. Ama idare etmek gerekecekti. Souchon adamlarına çok ihtiyaç duydukları bir mola verdi ve akşamüstü beşte yola çıkmaya hazırlanmalarını bildirdi.[23]

Çanakkale Boğazı'na giriş için Osmanlı izninin geri çekilmiş olmasına karşın, Souchon'un başka bir seçeneği vardı. İtalya çizmesini dolandıktan sonra Adriyatik boyunca yukarıya çıkabilir ve yardıma yanaşmayan Avusturya filosunun bulunduğu Pola'ya sığınabilirdi. Ama bunu yapmak Souchon'u ve sevgili *Goeben*'ini pasif bir savaşa yöneltecek, üstün İngiliz donanmasınca kıstırılmış halde "gelişmeleri bekleme" durumuna düşürecekti. Böyle bir kadere razı olmak, onun inatçı ve fevri kişiliğine her bakımdan aykırıydı. Tamamen kendi iradesiyle şuna karar verdi: "Daha sonra Konstantinapol'e ulaşabileceğim ve böylece savaşı Karadeniz'e taşıyabileceğim umuduyla, [...] Doğu Akdeniz'e geçme yönündeki görevimde dirayetli olmam [gerekir]."[24]

Souchon'un planı gözü kara olmakla birlikte tamamen anlamsız değildi. Her halükârda takip edilmeyi beklediğinden, İngiliz gözcülerin onu kuzeye doğru Adriyatik'ten yukarıya yönelirken görmeleri için akşam karanlığından önce yola çıkmaya özen gösterdi. Karanlık çöktüğünde ve (bir aksilik çıkmazsa) düşmanın görüş alanından çıktığında, "gizlice sancak yönüne geniş bir dönüş" yaparak doğudaki Yunan adalarına yönelecekti; Malea Burnu'nda bekleyen bir Alman kömür gemisinden İstanbul'a sonraki yolculuğu için yeterli ikmali yapacaktı. Ancak takipten kurtulmak için şansının sürmesine muhtaç olduğunun farkındaydı.

İngiliz hasımları ona fazlasıyla yardımcı oldu.* Denizcilik Bakanı Winston Churchill, İstanbul'un önemi konusunda çok az bilgili olduğundan, Osmanlı strateji uzmanlarının yıllardır hayalini kurduğu (ve satın alınmaları için

---

23 Souchon, 21 Eylül tarihli rapor, *yagy*, 400 (arkada); ayrıntılar için bkz. McLaughlin, *Escape of "The Goeben"*, 67-68 ve Tuchman, *Guns of August*, 177.

24 Souchon, 21 Eylül tarihli rapor, *yagy*, 401 (arkada), 402.

* Souchon hatıratında İngiliz tembelliğine ve pasifliğine hiç de bel bağlamadığını ileri sürerek, "o günkü İngiliz amirallerinin bütün toplanmış kuvvetleriyle tam üstünlük sağlamayı başarmadıkça üstüne gelmeyecekleri yönünde bir sezgi" taşıdığını belirtir. Hatıratını yazdığında İngiliz takibinin ne kadar çekingen olduğunu besbelli ki bildiğinden, bu saptamada olaylara sonradan bakmanın bir etkisi olsa da, o sıradaki cüretkârlığı böyle bir kanaatle tamamen tutarlıydı.

büyük tantanayla bir bağış kampanyası açılan) güçlü dretnotlara rahatça el koymuştu. Souchon'un bir yarma hamlesiyle Çanakkale Boğazı'na varışı ne onun ne de Amiral Milne'in pek beklediği bir olasılıktı. Milne *Goeben*'in batıya, yani Cebelitarık'a yönelerek Atlantik'in açık sularına geçeceğinden öylesine emindi ki Messina Boğazı'nın doğu girişine tek bir hafif kruvazör (*Gloucester*) yerleştirdi. (Ancak Souchon'un Pola'ya yönelmesi halinde, Tümamiral Sir Ernest Troubridge'in komutasında Adriyatik'i koruyan ve dört zırhlı muharebe kruvazörünün yanı sıra yedekteki sekiz destroyerden oluşan bir filosu vardı.)[25]

Souchon 6 Ağustos Perşembe akşamüstü Messina Boğazı'ndan çıktığında, vurucu gücü daha düşük *Gloucester* onu güvenli bir mesafeden takip ederek konumunu (sinyalin bastırılamadığı anlarda) telsizle Amiral Milne'e bildirme ve bunu Adriyatik filosuna aktarmasını sağlama dışında pek bir şey yapamadı. Souchon'un önünü kesmek için ideal konumda olan Troubridge, şafağın ilk ışıklarından önce Alman gemileriyle çarpışmaya girme umuduyla, gece yarısından hemen sonra güneye doğru yola çıktı. Saat dört sularında onları bir türlü bulamayınca aklına başka düşünceler geldi. Kömür almaya gönderilen destroyerleri henüz dönmemişti. Troubridge bir gündüz kapışmasında (biraz) daha düşük mertebedeki dört muharebe kruvazörünün *Goeben*'in topları karşısında hezimete uğramasından çekindiği ve Churchill'in "üstün

25 Alıntılar (ve dipnottaki Souchon alıntısı) McLaughlin, *Escape of "The Goeben"*, 69-70.

kuvvetler"le çarpışmama emri kulağında çınladığı için takibi durdurdu. Souchon bir vartayı daha atlatmıştı."[26]

Başlıca hasımları açısından şanslı olmasına karşın, neredeyse onun kadar inatçı bir İrlandalı olan *Gloucester*'ın komutanı Albay Howard Kelly'yi hesaba katmak zorundaydı. Muharebenin akışkan ortamında mizacın önemini yansıtan klasik bir örnekle, Troubridge görevini yerine getirmemeye ne kadar yatkınsa, Kelly de aldığı emrin ötesne geçmede o ölçüde kararlıydı. Adriyatik filosunun takibi bıraktığını öğrenen Milne, 7 Ağustos Cuma sabahı beş buçukta Kelly'ye "geride kalmasını ve yakalamaktan kaçınması"nı bildirmişti. Kelly takip ettiği adamdan aşağı kalmayan bir fevrilik sergileyerek Troubridge tarafından *Goeben*'in üstün toplarına son derece açık bırakılmış olmasına karşın geri adım atmaya yanaşmadı. *Goeben*'deki Souchon sızıntı yapan kazanlar (ayrıca Brindisi'de yüklenen ve gemilerin kara duman çıkarmasına yol açan düşük kaliteli kömür) yüzünden *Gloucester*'ı bir türlü atlatamayınca, İngiliz albayın dişine daha uygun bir gemiyi takip etmeyi tercih edeceğini kestirerek cuma öğle vakti *Breslau*'ya onu üstüne çekme emrini verdi. Saat bir buçuğa doğru *Goeben* aradaki mesafeyi açmaya başladı ama *Gloucester* bu arada *Breslau*'ya 11.500 yarda (10.500 metre) kadar yaklaştı. Kelly beş dakika sonra ön taraftaki altı inçlik toplarına pruvadan ateş açma emrini verdi. Çok az hasar verse bile, en az bir merminin isabet ettiği görüldü. *Breslau* bir dizi tarama atışıyla karşılık verdi; mermiler hedefi tutturamamakla birlikte *Gloucester*'ı çepeçevre saran muazzam bir serpinti yarattı. *Goeben*'in rotasını tersine çeviren Souchon'un uzun menzilden *Gloucester*'a ateşlediği bir torpil salvosu benzer şekilde hedefi ıskaladı. Milne başına buyruk albayının bir Alman gemisine fiilen hasar vermesinden dehşete düşmüşçesine Kelly'ye Yunan adalarında bir pusuya düşme riskinden dolayı geri çekilme ve Matapan Burnu'nun ötesinde Ege'ye girmeme emrini verdi. Souchon bir kez daha kurtuldu."[27]

---

* Tümamiral Troubridge daha sonra *Goeben*'i, "kaçan bir düşman"ı takipten geri durmakla suçlandı ve divanıharpte yargılandı. Hatanın büyük ölçüde talimatı açıklığa kavuşturamayan Churchill'de ve Milne'de olmasından dolayı alnının akıyla beraat etmesine karşın, ona açık deniz komutanlığı bir daha verilmedi.

26 Miller, *Superior Force*, Bölüm 6 ("Amiral Troubridge Changes His Mind").

** Pek işe yaramamasına karşın, bu çarpışma bir İtalyan vapurundaki yolcuların tanık olması sayesinde hatırlanacaktı. Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki ABD sefiri Henry Morgenthau'nun İstanbul'a gitmekte olan kızı da yolcular arasındaydı. (Varışından sonra Alman sefiri Wangenheim'ın bilgi aldığı genç kadının o sırada altı yaşında olan kızı Barbara, tanık olduğu olayı elli yıl sonra *The Guns of August* adlı çok satan tarih kitabında anlatacaktı.)

27 *Agy*, Bölüm 7. Miller burada Kelly'nin *Goeben*'den ateş açıldığı sanısının yanlış olduğunu ileri sürer. Souchon'un Alman Denizcilik Bakanlığı dosyalarındaki 21 Eylül tarihli raporuna göre ise *Goeben* ateş açmıştı. (Ancak Souchon torpidolarının hedefi tutturduğundan emin olmadığını itiraf eder; anlaşıldığı kadarıyla gerçek durum da öyleydi.)

Bu arada İstanbul'daki siyasal kavga kızışmaktaydı. Almanya'yla 2 Ağustos'ta varılan Alman-Osmanlı İttifak Antlaşması'nı ve Wangenheim'ın *Goeben*'i gönderme vaadini izleyen ilk heyecan dalgası içinde, Enver Paşa sadece İstanbul Boğazı'nın yukarı kısmına mayın döşetmekle kalmayarak petrol ve tahıl dahil olmak üzere, Osmanlı limanlarındaki Rus ticari mallarına el konması emrini vermişti. Ancak Said Halim Paşa 5 Ağustos Çarşamba günü bunu öğrenir öğrenmez, hukuk dışı el koymalara Rus sefareti kadar şiddetle karşı çıktı. Sadrazamın öncelikli kaygısı, Türkiye'nin Rusya'yla savaşa girmesi halinde Trakya'nın güvenliğini sağlamak üzere Bulgaristan'la henüz bir anlaşmaya varılmamış olmasıydı. Ama Sofya'yla uzlaşmak için öyle pek acelesi yoktu. Genç ve dik başlı harbiye nazırından daha ince bir oyun oynayan Said Halim Paşa'ya göre *Goeben* ve *Breslau* Akdeniz'de devriye gezen düşman filolarıyla sarılıyken Souchon'un aslında İstanbul dışında gidecek hiçbir yeri yoktu. Daha Almanlar Brindisi'de kömür alırken baskı uygulamaya karar verdi. Alman sefiri Wangenheim'a 5 Ağustos Çarşamba günü, Osmanlı hükümetinin Souchon'a gemileriyle Çanakkale Boğazı'ndan serbest geçiş izni vermesi için Almanya'nın altı şartı yerine getirmesi gerektiğini bildirdi. Bu şartlar arasında (Osmanlı diplomasisinin yıllardır peşinde koştuğu bir hedef olarak) kapitülasyonların kaldırılmasına destek, Türkiye'nin Ege Adaları'nı Yunanistan'dan geri almasına ve "Rusya Müslümanlarıyla doğrudan temasa girmek" üzere Kafkasya sınırını doğuya doğru genişletmesine yardım için verilmiş sağlam sözler vardı. Souchon'un Brindisi'deyken Tirpitz'ten aldığı ve İstanbul'a gidişinin "siyasal sebepler"den dolayı henüz tavsiyeye şayan olmadığını bildiren şifreli telgrafın ardında yatan şey bu diplomatik şantajdı. Baskı altında olan ve Souchon'un nazik durumunu daha da tehlikeye atmak istemeyen Wangenheim 6 Ağustos Perşembe günü şartları kabul etti.[28]

Bu müzakerelerden habersiz olan ve sadece İstanbul'da durumun hâlâ bulanık olduğunu bilen Souchon, saptanmamak için Yunan kisvesine bürünmüş kömür gemisi *Bogadir*'le 7 Ağustos Cuma akşamı Malea Burnu'nda buluştu. İkinci kömür gemisi *General* de Messina'dan ayrı bir istikametle yola çıktıktan sonra ona katılmıştı. Aşırı temkinli Amiral Milne'in İngiliz takibini durdurduğunu bilmesi halinde, Souchon daha Malea Burnu'nda gemilerine kömür yükleyebilirdi. Bunun yerine kömür gemilerine kendisini Ege içlerine kadar takip etmelerini bildirdi; sonunda Denusa Adası'nda düşmanın görüş alanından uzak görünen metruk bir kıyı şeridi bulundu. *Goeben* ve *Breslau* 8-9 Ağustos 1914 Cumartesi ve Pazar günlerine denk gelen bütün hafta sonu kömür alırken, kısa sürede ayrılmak zorunda kalma ihtimaline karşı motorlarını

28 Alıntıların kaynağı: Aksakal, *Ottoman Road to War in 1914*, 116; Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, 28.

çalışır halde tuttular. İngilizleri kollamak üzere adanın en yüksek yerine özel bir gözetleme noktası kuruldu. Souchon artık Çanakkale Boğazı'nın ağzına 200 milin altında bir uzaklıktaydı; giriş izninin verilmesi halinde tam istimle bir günde alabileceği bir mesafeydi bu. Ama Osmanlı başkentine ulaşacak güçte bir sinyalin saptanmasıyla yerinin İngiliz donanmasınca öğrenilmesi ihtimalinden dolayı telgraf çekme riskine giremezdi. Siyasal durum hâlâ belirsiz olduğundan, bir kez daha en cüretkâr hareket tarzını seçerek cumartesi gecesi *General* gemisini Bahriye Nezareti'ndeki Alman deniz irtibat subayı Albay Hans Humann'a şu mesajı iletmek üzere İzmir'e gönderdi:

> Acil askeri zaruret Karadeniz'de düşmana bir saldırıyı gerektiriyor. Boğazlar'dan gerekirse resmi onay olmaksızın, Türk hükümetinin izniyle hemen geçmemi sağlamak için mümkün olan her yola başvur.[29]

İstanbul'da, Almanlar karşısında pazarlık güçleri her geçen gün artan Osmanlı müzakerecileri keyiften dört köşeydi. Daha önceki aceleciliğine rağmen, Enver Paşa bile oyundan hoşlanma yolundaydı. Sadrazamın Alman sefiri Wangenheim'ı sıkıştırdığı ve Souchon'un ateşçilerine Brindisi'nin sıcağında azap çektirdiği 5 Ağustos Çarşamba günü, İstanbul'daki Rus askeri ataşesi Tümgeneral M. N. Leontiyev, Enver Paşa'yla görüşmek için Osmanlı Harbiye Nezareti'ne uğradı. Harbiye nazırının ona söyledikleri şaşırtıcıydı. Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'yla beş ya da on yıllık bir savunma ittifakı imzalaması ve Viyana'nın aleyhine yeni bir Balkan düzenlemesine aracı olması karşılığında, Rus Kafkasya Ordusu'nu Avusturya'ya ve Almanya'ya karşı Avrupa cephelerini takviye etmeye göndermesini sağlamak için Osmanlı Üçüncü Ordusu'na bağlı IX. ve XI. kolorduları Doğu Anadolu'dan çekmeyi vaat etmekteydi. (Önerinin ardındaki fikir Türkiye'nin Bulgaristan'dan Batı Trakya'yı ve Yunanistan'dan birkaç Ege adasını geri alması, Yunanistan'ın Arnavutluk'la tazmin edilmesi ve Makedonya'nın bazı kesimlerini Bulgaristan'a bırakması karşılığında, Sırbistan'ın Bosna-Hersek'i kazanmasıydı.) Güya Alman dostu Osmanlı harbiye nazırının Leontiyev'e verdiği söze göre böyle bir antlaşmanın imzalandığı gün Liman von Sanders'i ve bütün Alman askeri heyetini Türkiye'den kovacaktı.[30]

Enver Paşa'nın bir Rus-Osmanlı ittifakı yönündeki nabız yoklamasının ne kadar ciddi olduğu şimdiye kadar çözülebilmiş değildir. Her ne kadar Osmanlı Hariciye Nezareti'nden kaynaklanmış gibi görünmese de Enver Paşa'nın fikrini duyar duymaz Said Halim Paşa hevesle benimsedi. Daha mayısta genel hatlarıyla benzer bir şeyi Çar II. Nikolay'a önermek üzere Rus

29 Souchon'un raporu, *yagy*, 404.

30 Girs'ten Sazonov'a, 23 Temmuz/5 Ağustos 1914 ve aynı tarihli takip notu, AVPRİ, fond 151, opis' 482, del' 4068, list' 10 ve 13.

sefiri Girs'le birlikte Kırım'daki Livadiya'ya bizzat gitmiş olan Dahiliye Nazırı Talât da aynı tutumu takındı. Denusa'ya sığınmış Amiral Souchon 7 Ağustos Cuma'dan 9 Ağustos Pazar'a kadar, bütün hafta sonu Çanakkale Boğazı'na giriş iznini çaresizce beklerken, İstanbul'da Leontiyev'in Enver Paşa'yı ziyaretine ek olarak, Osmanlı diplomatları ile Rus sefiri Girs arasında gittikçe ayrıntılı hale gelen bir dizi ittifak görüşmesi sürdü. Enver Paşa'nın önerisi iyi niyetli olsun ya da olmasın, Sazonov'a bunu benimsemesini tavsiye eden Girs'e ve Leontiyev'e çekici geldiği kesindi.[31]

Pazar günü dananın kuyruğu koptu. Amiral Milne, Avusturya'nın İngiltere'ye savaş açtığı (ve böylece çok farazi bir ihtimalle, Adriyatik'e inerek Malta'yla bağlantısını koparabileceği) yönündeki yanlış bir haber üzerine ertelediği *Goeben* takibini öğle civarında üç ana muharebe kruvazörüyle yeniden başlattı. (Ancak Ege'ye gece yarısı dolayında varabildi.) Souchon'un pazar sabahı İzmir'den Humann'a iletilen ve İstanbul'da aşağı yukarı Milne'in takibi yeniden başlattığı sırada çözülen acil talebi, Osmanlı hükümetinin *Goeben* için zamanın daralmakta olduğunu anlamasını sağladı. Ancak Sadrazam Said Halim Paşa oyalama tavrını sürdürerek, imzalanması beklenen bir Osmanlı-Yunan-Rumen tarafsızlık paktının silahlı bir Alman savaş gemisinin gelişiyle tehlikeye atılmaması gerektiğine dair bir hikâyeyle Alman sefiri Wangenheim'ı kandırmaya çalıştı. Bariz sebeplerle açıkça belirtmemesine karşın o sırada Rusya'yla ittifak görüşmeleri de doruk noktasına yaklaşmaktaydı. Rus sefiri Girs o gün antlaşmanın hemen imzalanması isteğiyle Sazonov'a iki acil telgraf çekti. (Sazonov'un öğleden sonra Rus askeri karargâhındaki Yanuşkeviç'ten aldığı acil mesaj ise Türkiye'yle ittifak görüşmelerinin basına sızmadan önce kesilmesi gerektiği, aksi halde bunun Yakındoğu'da "[Rus] zayıflığının bir belirtisi gibi" yorumlanacağı yönündeydi.) Said Halim Paşa seçeneklerini biraz daha açık tutmak amacıyla, Alman sefiri Wangenheim'a *Goeben*'in silahsızlandırılması ve "muvazaalı satışla" bir "Osmanlı" gemisine çevrilmesi şartıyla Souchon'un Çanakkale Boğazı'na girişine izin verilmesini önerdi.[32] Bu tam bir davet değildi. Ama Souchon'un elde edebileceği tek şeydi.

General gemisi 10 Ağustos Pazartesi saat birde, İzmir'den *Goeben*'e şu mesajı iletti: "Çanakkale Boğazı'na girin ve tabyalara teslim olma talebini bildirin." Souchon iki saat sonra bu garip talimatı çözmek için hâlâ kafa patlatırken, Ege'ye var gücüyle giren İngiliz filosunun telsiz sinyallerini saptadı.

---

31 Girs'ten Sazonov'a, 9 Ağustos 1914 (iki kez), no. 48 ve 49, IBZI, c. 6/1. Bağlam ve analiz için bkz. Aksakal, 127-130.

32 *Agy*; Yanuşkeviç'ten Sazonov'a, 27 Temmuz/9 Ağustos 1914, AVPRİ, fond 151, opis' 482, del' 4068, list' 29 (ve arka kısım). Wangenheim'dan Bethmann'a, 9 Ağustos 1914, akt. Trumpener, 29-30. Milne için bkz. Miller, *Superior Force*, Bölüm 7 ve Tuchman, *Guns of August*, 181.

Talimatı açıklığa kavuşturacak bir mesaj alamaması üzerine, akşamüstü saat altıda artık bekleyemeyeceğine karar vererek Çanakkale Boğazı'na doğru yola çıktı. Öğleye doğru yolu aşağı yukarı yarılamışken, önceki gece Berlin'deki Denizcilik Bakanlığı'ndan gönderilmiş başka bir telgrafı çözdü: "*Goeben*'in Çanakkale Boğazı'na olabildiğince erken girişi son derece önem taşıyor. Mesajın alındığını bildirin." Gerek bu iletide gerek İzmir'den gelen iletide Osmanlı hükümetinin giriş iznine değinilmemesinin tam sebebi aslında bu iznin verilmemiş olmasıydı. Souchon mesajın ne anlama geldiği konusunda ancak tahmin yürütebilecek durumdaydı: Zorla mı içeriye girecekti yoksa izin için Türklere bir bahane sunmak üzere sırf öyle yapıyor gibi mi görünecekti? Her halükârda, mevcut hızla hedefine hava kararırken varacağını çok geçmeden anladı.[33]

Gerginliğin giderek tırmandığı bir haftanın ardından, 10 Ağustos Pazartesi öğle sonrasında en dramatik dönemece girildi. Çanakkale Boğazı'na doğru saatte 18 deniz mili civarında muntazam bir hızla giden Souchon, saat dörtte Bozcaada'yı ve İmroz'u (Gökçeada) gördü. *Goeben* ile *Breslau*'nun yanı sıra Osmanlıları 2 Ağustos ittifak antlaşmasının şartlarına uyarak Rusya'ya karşı savaşa girmeye zorlama yönündeki Alman operasyonunun akıbeti artık Souchon'un gemileri menzile girince, İlyas Burnu'nda ve Kumkale'deki güney sahil bataryalarının göstereceği tepkiye bağlıydı. Ateş açacaklar mıydı? Çanakkale komutanı Harbiye Nezareti'nden açık emir almadığı için Alman gemilerinin saat yediyi biraz geçe yaklaştığı görülünce talimat için İstanbul'a telgraf çekti. Yarbay Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein'ın sonradan anlattığına göre Harbiye Nezareti'nde görüştüğü Enver Paşa'yla arasındaki konuşma şu şekilde gelişti: Enver Paşa önce sadrazama danışmaksızın bir cevap vermekten kaçındı; ardından onu bir karar vermesi için sıkıştıran Kress'e hiç bitmeyecekmiş gibi gelen bir suskunluğa gömüldü. Sonunda, "Girmelerine izin verilmeli" dedi. Hâlâ tatmin olmayan Kress üsteleyen bir tavırla, "[*Goeben*'den] sonra İngiliz savaş gemileri girerse, onlara ateş açılacak mı?" diye sordu. Tekrar kaçamak yola giden Enver Paşa, diğer nazırlara danışmaksızın kritik bir savaş ve barış konusuna karar vermesinin mümkün olmadığı itirazında bulundu. Ama Kress bir cevap vermesi için ısrar etti. "Bu durumda evet" karşılığını verdi Enver Paşa. Akşam dokuzda *Goeben*'i karşılamak için gönderilen bir Türk hücumbotu, uzun süredir beklenen "Beni takip edin" sinyalini verdi. Souchon derin bir rahatlama duygusuyla, mayın döşenmiş Çanakkale Boğazı'nın güvenli bir hattını Türk kılavuzun peşinden geçerek Marmara Denizi'ne girdi.[34]

---

33 Souchon'un Kayzer'e raporu, *yagy*, 404 ve arka kısım.

34 *Agy*. Kress-Enver Paşa görüşmesini akt. Wolf, *Gallipoli 1915*, 38.

Goeben'in Osmanlı karasularına girdiği haberi anında Avrupa'nın her yanına telgrafla bildirildi. Souchon'un çok üstün bir İngiliz filosunun beceriksizce takibinden ucu ucuna kurtuluşuna sahne olan bir haftanın ardından, bu gelişme neredeyse hemen İtilaf devletlerinin İstanbul'daki konumuna kritik bir darbe olarak görüldü. Olaydan çok sonra yayımlanan ve sıkı bir edebi hava taşıyan anlatımlarda, geriye dönük bakışın getirdiği çarpıtmalara karşı elbette temkinli olmalıyız.* O sırada gülünçlüğe varacak derecede durumu yanlış yorumlamaya devam eden Milne ve Churchill, Souchon'un *dışarıya* çıkma ihtimaline karşı, Çanakkale Boğazı ağzını abluka altına alma emrini verdiler.[35] Başbakan Herbert Henry Asquith biraz daha zekice olmakla birlikte kibirli tavırla kabineye şunu söyledi: "*Goeben*'de bir Alman mürettebat yerine bir Türk mürettebatın bulunmasında ısrar edeceğimize göre pek önemi yok. Ne de olsa Türk bahriyeliler onu olsa olsa kayalıklara ya da mayınlara çarptırır."[36]

İngiliz umursamazlığı bir yana bırakılırsa, Enver Paşa'nın Alman gemilerin geçişine izin verirken, İngiliz ve (dolayısıyla) Fransız savaş gemilerinin girişini engelleme kararının kritik mahiyetinde bir yanılma payı yoktur. Humann'ın Alman Denizcilik Bakanlığı'na akşam onda gönderdiği bir telgrafta bu karar teyit edildi. Ayrıca, Osmanlı sahil bataryaları salı sabahı iki Alman sivil destek gemisinin, (İzmir'den yeni gelmiş) *General* ile *Rodosto*'nun geçişine izin verirken Çanakkale Boğazı'nı kollamak üzere Beşike Koyu'na varan İngiliz ve Fransız gemilerinin katılmasıyla gittikçe büyüyen armada (donanma) demir atıp beklemekten başka bir şey yapamadı."**[37]

---

* En çok bilinen örnek, Churchill'in *World Crisis* [Dünya Krizi] kitabında *Goeben* için "bir gemi dahilinde şimdiye kadar onunkinden daha büyük yıkım, daha büyük acı ve daha büyük yıkım taşınmamıştır" ifadesini kullanmasıdır. Yine de rakipsiz sayılmaz. Cemal Paşa hatıratında, Enver Paşa'nın o gece ona, "Bir oğlumuz oldu" dediğini aktarır. Amerikan sefiri Morgenthau renkli ama çoğu kez güvenilmez olan *Secrets of the Bosphorus* [*Boğaziçi Sırları*] adlı hatıratında, Alman sefiri Wangenheim'ın Souchon'un gelişini bildiren telgrafı "futbol takımı zafer kazanmış bir kolej delikanlısının coşkusuyla" savurduğunu belirtir.

35 Akt. Tuchman, *Guns of August*, 184 (Churchill'den alıntıyı da içerir). Dipnotta Cemal Paşa'dan alıntı için bkz. *Memories of a Turkish Statesman*, 126; Morgenthau için bkz. *Ambassador Morgenthau's Story*, 71.

36 Asquith'ten Venetia Stanley'ye, 12 Ağustos 1914, no. 122, *Asquith, Letters*, 168.

** Hiç kuşkusuz, Alman gemilerine ateş açabilirlerdi ve bunu yapmamış olmaları biraz gariptir. Milne'in Ağustos 1914'teki pasif davranışını açıklamak için her türlü teori ortaya atılmıştır. Son örneklerden biri olarak, Geoffrey Miller *Superior Force: The Conspiracy Behind the Escape of* Goeben *and* Breslau (Üstün Kuvvet: Goeben ve Breslau'nun Kaçışının Ardındaki Komplo) kitabında, Yunanistan'daki İngiliz donanma heyetinin başkanı Tümamiral Mark Kerr'in de muhtemelen bulaştığı bir kliğin Churchill'den ve Milne'den *Goeben*'in manevralarına ilişkin delilleri gizlemeye yardımcı olduğunu savunur. Ancak Miller'ın sürükleyici anlatımı ilerledikçe böyle bir komplonun Atina'yla sınırlı kaldığı açıkça görülür: Karışık istihbarat, hatalı düşünme ve düpedüz beceriksizlik, Milne'in *Goeben*'i durdurmayışını fazlasıyla açıklar.

Osmanlılar savaşa girmiş olsun ya da olmasın, tarafsızlık yasalarının çiğnendiği ve Babıâli'deki diplomasi ağılına çok güçlü bir kurdun salındığı apaçıktı. Nitekim Souchon 12 Ağustos 1914'te Tirpitz'e şu mesajı iletti: "Türk hükümeti *Goeben*'i ve *Breslau*'yu şevkle karşıladı. Osmanlı donanmasıyla işbirliğine dönük çalışmalar ilerliyor. Karadeniz'deki harekâtlara olabildiğince erken başlamak niyetindeyim. Lütfen, cephane gönderin hemen. Burada yeterince kömür var."[38] Türk izni olsun ya da olmasın, Souchon Rusya'ya karşı savaşı Karadeniz'e taşımaya hazırdı.

37 Wolf *Gallipoli 1915* kitabında (40 vd), Miller'ın ilginç savını benimseyerek, İngilizlerin takip etmekten ya da ateş açmaktan kaçındığı birçok garip olaya (örneğin, 11 Ağustos'ta *General*'in ya da *Rodosto*'nun peşine düşmemeye) dikkat çeker. Ancak buna ikna olmuş değilim. Miller'ın teorisi ilginç olmakla birlikte en temel düzeyde çöker. *Goeben*'in hareketleri konusunda Atina'da elde edilen İngiliz istihbaratı, çok daha ustaca takibi pekâlâ sağlayabilirdi; ama bu raporların Churchill'e ya da Milne'e bir farklılık yaratacak kadar zamanında ve yeterince doğru biçimde nasıl ve niçin ulaşmadığını açıklamak zor değildir. Souchon'un gemilerine kömür verilmesine yardımcı olmaya dönük bir "komplo"ya bir İngiliz tümamiralinin karışmış olabileceği kabul edilse bile, bu durum komplonun İngiliz Savaş Konseyi'ne kadar sıçradığını kanıtlamaz. Miller titiz ve sağlam belgelere dayalı anlatısında bulgularının neyi kanıtladığı ve kanıtlamadığı konusunda, kitabını sunuşunun çağrıştırdığından daha dürüsttür.

38 Akt. Wolf, *Gallipoli 1915*, 40.

BÖLÜM 6

Osmanlı'yı Savaşa Katma Kavgası

Rus filosuyla ya da dişe dokunur bir kısmıyla uygun şartlarda karşılaşacak olursam, tabir yerindeyse, topların kendiliğinden patlamasını engellemeyeceğim.

—Eski Alman *Goeben* dretnotunun komutanı ve "Osmanlı ferik-i evveli" Wilhelm Souchon'un Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan aldığı emri yorumlayışı, 25 Ekim 1914[1]

Souchon'un 10 Ağustos 1914 gecesi Marmara Denizi'ne varışı İstanbul'daki Alman davası açısından büyük bir başarı olsa da Osmanlı hükümetinin işine tam geldiği söylenemezdi. Almanya'ya yakınlığına rağmen, Enver Paşa bile Souchon'un emrivakisi yüzünden Rus askeri ataşesiyle süren ittifak görüşmelerinin boşa çıkması ihtimali üzerine son dakikada duraksamıştı. Bir diplomasi sanatı ustası olan Said Halim Paşa, eğer Wangenheim'ı sıkıştırmak için bir-iki hafta daha zaman bulabilseydi, Almanlardan Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki imparatorluk sınırlarına dönüşü sağlama vaadini koparabilirdi. Almanlar karşısında Osmanlıların pazarlık gücünün azami düzeye çıktığı an, Souchon'un inatçı iradesinin Said Halim Paşa'nın kurnazlığını bastırmasıyla, tıpkı ortaya çıkışındaki çabuklukla geçip gitmişti.

Ne var ki diplomasi oyunu henüz bitmiş değildi. Haliyle İtilaf sefirleri, Alman savaş gemilerinin Osmanlı sularından yirmi dört saat içinde ayrılmaya zorlanmasını ya da silahsızlandırılmasını istediler. Daha önce gördüğümüz üzere, sadrazam vereceği cevabı çoktan tasarlamıştı. Nitekim 11 Ağustos Salı günü, Osmanlı hükümetinin *Goeben* ile *Breslau*'yu 80 milyon marka (aslında verilip alınan bir para olmaksızın) "satın" aldığını açıklayarak, Türkiye'nin hasım bir savaş gemisini rıhtıma yanaştırması konusundaki İtilaf şikâyetlerini geçersiz kıldı. Buna göre iki gemi *Yavuz Sultan Selim* ve *Midilli* adlarıyla Osmanlı donanmasına katılacaktı.* Said Halim Paşa şık bir dokundurmayla,

---

1 Wilhelm Souchon, (Enver Paşa'nın talimatıyla ilgili) Bronsart'tan Souchon'a not, 25 Ekim 1914, BA/MA, N 156-2, 2.

* İlk köprünün adı 1517'de Mısır'ı ve kutsal yerlerin bulunduğu Arabistan'ı fetheden "Yavuz" lakaplı I. Selim'den gelir. Yavuz Sultan Selim'in Sünnilik üzerinden bakarak, çok sayıda Alevi'nin de yaşadığı Rum vilayetinde Şiilere yönelik zor kullandığı konusunda tartışmalar vardır. Adı günümüzde de güçlü çağrışımlar uyandırır. Türk hükümetinin 2013'te İstanbul Boğazı üzerindeki üçüncü asma köprüye adının verileceğini açıklaması, Gezi Parkı olaylarının siyasi unsurlarından biri olan Türk Alevileri arasında da sert eleştirilere yol açmıştır.

Goeben "alım"ının açıkça İngilizlerin *Sultan Osman-ı Evvel*'i alıkoymasına misilleme olarak düşünüldüğünü ekledi.[2] Bunun iki olumlu sonucu oldu: İstanbul'da İngilizlere duyulan kızgınlığı ateşlerken, Almanları kontrpiyede bıraktı. Wangenheim'ın Berlin'e yakınarak bildirdiği üzere, Almanya kendi savaş gemilerini sahte "satış"la devredişini, yani Türk kamuoyunda çok hoş karşılanan bir jesti nasıl yadsıyabilirdi?[3]

İngilizler Osmanlı dretnotlarına el koymalarıyla ortaya çıkan çetrefilli durumdan dolayı ancak kendilerini suçlayabilirlerdi elbette. Türk kamuoyunun tepkisini çekme suçunda aslan payı sonuçta Churchill'e düşse bile bu işte ortakları vardı. Dretnotlarından mahrum kalan Osmanlı hükümetini yatıştırma gibi tatsız bir görevin verildiği sefaret yetkilisi Bay H. Beaumont, daha 6 Ağustos 1914'te Sir Edward Grey'e raporunda, Osmanlı Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın "*Sultan Osman-ı Evvel*'in alıkonulması meselesinde şımarık bir çocuk gibi davranması"ndan yakındı. Görünüşe bakılırsa, Cemal Paşa sırf tazminat istemekle kalmamış, "İstanbul'daki Osmanlı tersanelerinin düzenlenmesine ve yeniden inşa edilmesi"ne ilişkin Vickers-Armstrong [şirketi], oralara demirlemesi öngörülen dretnotların artık Türkiye'ye ait olmaması gibi sudan bir sebeple yapılan sözleşmenin iptal edileceği tehdidinde bulunma cesaretini göstermişti. Churchill ise bu rapor üzerine, Türkleri tazmin etmede "acele" edilmemesi gerektiğini belirterek tutanaklara geçen şu ifadeyi kullandı: "Almanlara katılabilirler, bu durumda da paramızı kurtarırız. Pazarlık edip oyalayın." Dört gün sonra, *Goeben*'in beklenen gelişiyle Britanya'nın Babıâli'deki zaten zayıf konumunun sarsılması tehlikesi belirince, Beaumont üslubunu biraz yumuşattı. Londra'ya raporunda, *Sultan Osman-ı Evvel*'in yeni kredilerle finanse edildiğini, buna karşılık *Reşadiye* için gerekli paranın "çoğunlukla küçük meblağlardaki bağışlarla" toplanmasından dolayı, "akıbetinin katkıda bulunan milyonlarca Müslüman'ı şahsen ilgilendirdiği"ni belirtti. "Bu gemilerden yoksun kalmanın derin etki bırakması ve yaygın öfke uyandırması" nedeniyle, Britanya'nın tazminat sözü vermesinin gerekebileceğine işaret etti: Türklerin istediği miktar 15 milyon sterlindi.*[4] Ertesi gün Said

2 Beaumont'tan Grey'e, 11 Ağustos 1914, "Correspondence Respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey" (bundan böyle "Turkey Correspondence").

3 Wangenheim'dan Wilhelmstrasse'ye, 14 Ağustos 1914, akt. Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, 31-32.

* Türk basınında yaygın biçimde tekrarlanan bir iddianın aksine, gemilerin parası tam ödenmiş değildi. Osmanlı hükümeti *Reşadiye* için hâlâ iki yıl boyunca ortalama 846.400 sterlin tutarında üçer aylık ödemeler yapmakla yükümlüydü; son ödemenin vadesi de Haziran 1916'ydı. Bununla birlikte, Aralık 1913'teki 1,25 milyon sterlinlik bir ödemeyi de kapsamak üzere milyonlar toplanmıştı ve tam da Churchill'in el koyuşundan önceki günlerde 700.000 sterlinlik son bir taksit ödenmişti.

4 Beaumont'tan Grey'e, 6 ve 10 Ağustos 1914 ve dipnottaki alıntı, Churchill'in Grey-Beaumont yazışmaları üzrerine tuttuğu not, 8 Ağustos 1914, FO 371/2137.

Halim Paşa kendi tazminat biçimini (Alman savaş gemileri) devreye sokarak Londra'dan önce davrandı ve böylece Churchill'in hakaretinden dolayı Türk kamuoyunun Britanya'yı asla bağışlamamasını sağladı.

Türklerin İngiliz sefareti için başka tatsız sürprizleri de vardı. Cemal Paşa 15 Ağustos Cumartesi günü, Souchon'a kuzeye yönelip başkente gitme ve "Türk bayrağı çekme"ye hazırlanma emrini verdi. Eski adıyla *Goeben* dretnotu destek kruvazörüyle birlikte pazar günü İstanbul Boğazı'na, Haliç girişinin yakınına demirledi. Görkemli bir resmi törende, Beaumont'un "şımarık çocuk" sıfatını yakıştırdığı bahriye nazırı, *Yavuz Sultan Selim*'i ve *Midilli*'yi gururla Osmanlı hizmetine aldı. Göstermelik bir Türk bahriyeli kıtasının gemiye çıkmasına karşın devrin asıl mahiyeti Souchon'un ve Alman subayların gösterişli biçimde fes takıp Osmanlı bayrağını göndere çekmeleriyle açıkça görüldü. (Souchon da o gece gemisinin seyir defterine, "Gemiler besbelli ki Alman olarak kalıyor" diye not aldı.)[5]

Türkiye resmen tarafsız kalsa bile, İtilaf devletleri ve özellikle Rusya açısından belirtiler kaygı vericiydi. Derken 12 Ağustos'ta İstanbul ve Çanakkale boğazlarının ağızlarına bir dizi mayın döşendi ve fenerler söndürüldü; içeriye girecek bütün gemilere izin belgesi ve kılavuz tekne şartı getirildi.[6] Bunu Souchon'un savaş gemilerinin tarafsızlaştırıldığı görüntüsünü yalanlayan bir gelişme izledi. Enver ve Cemal paşalar Alman Denizcilik Bakanlığı'ndan İngiliz donanma heyetinin yerine geçerek, İstanbul ve Çanakkale boğazlarındaki Osmanlı sahil savunma hatlarını yenileyecek bir subay, mühendis ve teknisyen ekibiyle birlikte son model mayınlar göndermesini istediler. Souchon'un bu isteği memnuniyetle ilettiği Tirpitz, kurt Amiral Guido von Usedom'un komutasında deniz subaylarının, topçuların, mühendislerin, torpil ve mayın döşeme uzmanlarının, eğitimli yüzlerce Alman askeri öğrencisinin yer alacağı özel bir *Sonderkommando*'nun yanı sıra mayınlar, mayın tarama gemileri, torpidolar ve başka teknik donanımlar göndermeyi kabul etti. İlk *Sonderkommando* kıtası 18 Ağustos'ta İstanbul'a doğru yola çıktı.[7]

Almanlar, hemen peşinden Osmanlıların savaşa girmesi kesin görünen büyük bir diplomatik zafer kazanmış gibiydi. Gemilerin Osmanlı hizmetine "devredildiği" haberinin Londra'ya ulaşmasından sonra Churchill 17 Ağustos'ta "en savaşkan havasıyla" Savaş Kabinesi'ne, Amiral Milne'in filosuna "Çanakkale Boğazı'nı aşıp *Goeben* ile refakatçisini tehdit edecek ve gerekirse batıracak küçük bir torpido filosu" gönderme yetkisinin verilmesini

5 "Abschrift aus dem Kriegstagebuch der Mittelmeer-Division Souchon vom 2. VIII.-14 -31.V.15", 15 ve 16 Ağustos girişleri, BA/MA, RM 40/184.

6 Pavloviç, *Fleet in the First World War*, 281.

7 Souchon'dan Tirpitz'e cevaplar, 15-19 Ağustos 1914, akt. Wolf, *Gallipoli 1915*, 42; Aksakal, *Ottoman Road to War in 1914*, 135-136.

önerdi.* Ama kabinede teklife sertçe karşı çıkan bir görüş ortaya atıldı. Bunda kısmen Mısır'da ve Hindistan'daki Müslüman kamuoyuna olası etkisine ilişkin kaygının payı olmakla birlikte, teklifin geldiği kişiye yönelik tepki de söz konusuydu. Birçok kişi Churchill'i daha başta dretnotlarına el koyarak Türkiye'yi kızdırmakla suçlamaktaydı.[8] Bu arada Rus Dışişleri Bakanı Sazonov, Rus Karadeniz filosunun komutanı Amiral Andrey Eberhart'a "[*Goeben* ile *Breslau*'nun] Karadeniz'e girişini önlemek ve Türk karasularını ihlal pahasına bile olsa yok etmek için her türlü tedbire başvurma" yetkisini çoktan vermişti.[9] Osmanlı hükümetinin açık müsamahasıyla iki "Türk" savaş gemisinin komutasını üstlenen Souchon'un, daha önce ahdettiği gibi, Rusya'ya karşı savaşı Karadeniz'e taşımasını önleyecek hiçbir şey yok gibiydi.

Ne var ki Said Halim Paşa onun Türkiye'yi henüz hazır olmadığı savaşa zorlamasına yol verme niyetinde değildi. *Goeben*'in güvenle varışına karşılık Wangenheim'dan artık taviz koparabilecek durumda olmamasına karşın, Souchon'a Karadeniz'de harekât izni vermesi için hâlâ pazarlık yapabilirdi. Bu iş için sabırsızlanan sadece Souchon değildi. General von Sanders Doğu Galiçya'da Avusturya-Macaristan'a karşı seferberliğin son aşamasına girmekte olan Rus Sekizinci Ordusu'nun kanadını tehdit etmek üzere, Rusya'nın Karadeniz kıyısındaki Odessa'nın yakınına Osmanlı birlikleri çıkarma tasarısı üzerine Enver Paşa'yla müzakerelere önceden başlamıştı. Alman Denizcilik Bakanı Tirpitz de Berlin'deki Osmanlı askeri ataşesi Cemil Bey'e, Souchon'un Rus hedeflerini bombalamak üzere Karadeniz'e çıkışını sağlamak için, diğer Osmanlı savaş gemilerinin İstanbul Boğazı'ndan ayrılışına düzmece bir karşı çıkışla havaya atışlar yapmasını önerdi. İşin özünü kavrayan Kayzer II. Wilhelm, Wangenheim'a 18 Ağustos'ta kesinlikle "her [türlü] Osmanlı girişimini olumlu karşılamak" gerektiğini yazdı.[10] Ama kararlı olan Said Halim Paşa, 17 Ağustos'ta Wangenheim aracılığıyla Souchon'a, hiçbir şekilde çıkış izni verilmeyeceğini bildirdi.[11]

Alman cephesindeki asabiyet artmaktaydı. Wangenheim 2 Ağustos'taki ittifak antlaşmasında ve 6 Ağustos'ta şantaj altında verdiği tavizlerde dizginleri neredeyse Türkiye'ye kaptırmış, karşılığında ise *Goeben* ile *Breslau*'nun Çanakkale Boğazı'na girişi için örtük mutabakat dışında hiçbir şey elde

---

* Churchill teklifinin reddedilmesinden sonra, biraz tutarsız tavırla, Grey'e *Sultan Osman-ı Evvel*'in alıkonulduğu her gün için İngiliz hükümetinin Türkiye'ye 1.000 sterlinlik tazminat ödemesini önerdi – tabii, "'*Goeben*'e ve '*Breslau*'ya mensup bütün Alman subaylarını ve erlerini" topraklarından çıkarması kaydıyla.

8 Asquith'ten Venetia Stanley'ye, 17 Ağustos 1914, *Asquith, Letters*, 171.

9 Sazonov'dan Girs'e, 27 Temmuz/9 Ağustos 1914, belge 38, IBZI, c. 6, 35.

10 Alıntıların kaynağı: Aksakal, *Ottoman Road to War in 1914*, 136-137.

11 "Abschrift aus dem Kriegstagebuch der Mittelmeer-Division Souchon vom 2. VIII.-14 -31.V.15", 17 Ağustos girişi, BA/MA, RM 40/184.

edememişti. Üstelik Osmanlılar bu gemileri İstanbul Boğazı'nda alıkoymuş ve başka bir harekete kalkışmalarını yasaklamıştı. Said Halim Paşa ile Enver Paşa ise Rusya'ya savaş açmak şöyle dursun, gizlice kur yaparak, St. Petersburg'un Türkiye'ye savaşın dışında kalması için neler verebileceğini yoklamaya çalışmışlardı. Fransız dostu (ve Fitzmaurice yüzünden İngiliz sefareti bihaber olsa bile İngiliz dostu) Osmanlı Maliye Nazırı Cavid Bey, ağustos ortalarında her üç İtilaf sefirini de Tarabya'daki yazlıklarında ziyaret ederek Osmanlı tarafsızlığı için hangi rüşvetleri sunabileceklerini anlamak istedi. Hatta Cemal Paşa'nın aklını çelmeyi başardığı İngiliz sefiri Sir Louis Mallet, 20 Ağustos'ta Grey'e Türkiye'yi savaşın dışında tutacak bir anlaşmaya varılabileceğini bildirdi.[12] Said Halim Paşa'nın tarafsız kalma yönündeki en güçlü savı 19 Ağustos'ta Bulgaristan'la (henüz savaş ilanı niteliğini taşımasa bile) bir "ittifak ve dostluk antlaşması" imzalamasıyla geçersiz hale geldi. Osmanlı ikiyüzlülüğü karşısında öfkeye kapılan General von Sanders'in bir konuşmasında Enver ve Cemal paşaları düelloya davet etmekten söz ettiğine dair rivayete pek şaşırmamak gerekir. Alman sefiri Wangenheim'la ilişkileri (önceki aralık ayında Türkiye'ye vardığında onu Sirkeci İstasyonu'nda karşılamaktan kaçınarak küçümseyici tavır takınmasından dolayı) soğuk olan von Sanders, iş o noktaya varmadan, 19 Ağustos'ta dosdoğru Kayzer II. Wilhelm'e yazarak kendisinin ve Alman heyetindeki subay arkadaşlarının Almanya'ya dönüşüne izin verilmesini istedi.[13]

İstifa tehdidinin içi muhtemelen boş olsa bile, von Sanders'in öfkesi kolayca anlaşılabilir. Enver Paşa ağzının bir kenarıyla, Tirpitz'ten donanmayı ve sahil savunma hatlarını desteklemek üzere Türkiye'ye yüzlerce uzman ve özel donanım göndermesini istedi. Osmanlı müdahalesinin yakın olduğuna ilişkin sözlerle gönlünü hoş tuttuğu Wangenheim'a, 19 Ağustos'ta bunun hemen ardından Fransız Kuzey Afrikası'nda, Rusya Kafkasyası'nda, İngilizlerin yönettiği Mısır'da ve Hindistan'da "pan-İslamcı bir devrim"in geleceği sözünü verdi. Ağzının diğer kenarıyla ise tam da ertesi gün Wangenheim'a, Sofya'yla bir antlaşmanın imzalanmasına rağmen, Türkiye'nin savaşa girme vaktinin henüz gelmediğini söyledi. Hatta Almanların müdahale için baskıyı sürdürmesi halinde, Osmanlı ordusundaki seferberliği kaldırma tehdidinde bulundu. Enver Paşa tam anlamıyla ne yaptığının bilincindeydi. Almanya'nın düşmanlarına karşı cihat, Kayzer II. Wilhelm'in 1898'de Selahaddin Eyyubî'nin Şam'daki türbesi önünde kendini Müslüman dünyasının "hep dost"u ilan etmesinden beri gözde tasarısıydı. "Hacı" Wilhelm asla von Sanders'in görevden ayrılmasına, hele Osmanlı harbiye nazırıyla bir düelloya tutuşma-

12 Mallet'den Grey'e, 20 Ağustos 1914, "Turkey Correspondence", *yagy*.

13 Wangenheim'dan Wilhelmstrasse'ye ve von Sanders'ten Kayzer II. Wilhelm'e, 19 Ağustos 1914, akt. Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, 33 ve n. 25.

sına izin vermeye niyetli değildi. Nitekim "Enver Paşa'yla işbirliğine girmeni bekliyorum" diyerek, Alman heyeti reisinin kulağını büktü. "Ona itimadımı ve selamlarımı iletmelisin."[14]

Türklerin oyalama taktiklerinin çılgına çevirdiği tek Alman subayı von Sanders değildi. Amiral Souchon da Akdeniz'in bir ucundan diğer ucuna düşman takibinden kurtulduktan sonra oturup gelişmeleri beklemekten pek hoşnut değildi. Eğer bunu isteseydi, İngiliz meydan okumasını kabul etmek yerine Avusturya filosuyla birlikte Pola'da saklanabilirdi. Modern çağ öncesinin kalyon savaşı açısından (Osmanlıların 1453'teki Konstantinapol kuşatması sırasında, Fatih Sultan Mehmed'in Bizans deniz zincirini atlatmak için İstanbul Boğazı'ndaki gemilerini karadan Haliç'e taşıtması başta olmak üzere) renkli bir donanma geçmişi olsa bile, Osmanlı başkenti 23.000 ton su çekimli kocaman bir dretnotun manevralar yürütmesi için uygun yer değildi. İstanbul Boğazı'nda (şimdiki yeni ABD konsolosluğunun bulunduğu) İstinye açığında sıkışıp kalan Souchon'un sızıntı yapan kazanlarını test etmesi, toplarını ateşlemesi ya da adamlarını diri tutması mümkün değildi. Moralleri yüksek tutmak için bir gün Rus sefaretinin aşağısında demir attı; "güverteye sıralanan bütün subayları ve erleri [...] bir tören havasıyla feslerini çıkarıp başlarına Alman kepleri geçirdiler." Bandonun çaldığı "Deutschland über Alles" ve "Die Wacht am Rhein" marşlarına "avaz avaz bağırarak eşlik eden" Alman bahriyeliler daha sonra feslerini tekrar taktılar.[15]

Rusları alaya almak Souchon'un sinirlerini biraz yatıştırmış olsa gerek. Ama Çanakkale Boğazı'na çılgınca bir dalışla canını tehlikeye atması böyle şakalar yapmak için değildi. Amiral Usedom 25 Ağustos'ta 15 deniz subayı ve yaklaşık 300 donanma topçusu ile Sirkeci İstasyonu'na ulaştı; bunların büyük kısmı sahil bataryalarında çalışmak üzere Çanakkale Boğazı'na gönderildi. Eylülün ilk haftasında Usedom'un *Sonderkommando*'suna katılmak üzere 400 Alman askeri daha İstanbul'a vardı. Alman başkomutanı Moltke'nin, yoğun çarpışmaların yaşandığı bir dönemde ana Avrupa cephelerinden 700 vasıflı adamı aktardıktan sonra, Türkiye'nin ittifak yükümlülüklerine uyması için Alman tarafının iyi niyetini göstermede bunun yeterli kanıt olacağına inanması gayet doğaldı. Doğu Prusya'daki müthiş Tannenberg Muharebesi'nde Samsonov'un Rus İkinci Ordusu (26-30 Ağustos) imha edilirken, Avusturya-Macaristan orduları Galiçya'da Rus hücumu karşısında yalpalamaya başladı ve Lemberg (Lviv) 2 Eylül'de düştü. Batı cephesinde ise kanlı Sınırlar Muharebesi'nden sonra güneybatı yönünde Paris'e doğru ilerleyen Alman orduları her geçen gün takatinin sınırına yaklaşmaktaydı. Alman kurmay başkanının 4 Eylül'de hafife

14 Alıntıların kaynağı: Aksakal, *Ottoman Road to War in 1914*, 138 ve Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, 33-34.

15 Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, 79.

alan bir imayla Wangenheim'a ve von Sanders'e hatırlattığı üzere, savunmadaki Fransız-İngiliz kuvvetlerinin savaş açısından belirleyici olabilecek muharebe için Paris'in doğusunda toparlandığı bir aşamada, Osmanlı İmparatorluğu'nun ister Rusya'nın Karadeniz kıyısına birlikler çıkarma, ister Süveyş'te İngiliz Mısır'ını tehdit etme biçiminde olsun, kısa sürede bir şaşırtma hamlesine girişmesi "makbul" olacaktı. Şansölye Bethmann Hollweg üç gün sonra, Marne Muharebesi tüm hızıyla sürerken, Wangenheim'ı Türklere "İngiltere'nin direnişini kırmak için her imkândan yararlanmanın" ivediliğini anlatmaya çalışması için uyardı. Bu amaçla Enver Paşa'ya bir Süveyş hücumu için istediği her türlü "silahı ve cephaneyi" önerme konusunda sefire yetki verildi.[16]

Alman üst komuta kademesindeki çaresizliği sezen Enver Paşa ile Said Halim Paşa, tekrar sıkıştırma zamanının geldiğine karar verdiler. Osmanlı harbiye nazırı 8 Eylül Salı günü Wangenheim'a sunduğu bir talep listesinde, Almanların "yeterli mühimmatla birlikte seri atışlı en az altı adet sahra bataryası" göndermelerini istedi; öngördüğü ideal teçhizat her biri için 8.000 mermiyle birlikte 105 mm'lik obüslerdi. Enver Paşa'nın başta gelen sırdaşı Alman deniz ataşesi Hans Humann da Berlin'in bir Süveyş harekâtı finanse etmek üzere 1,35 milyon Türk lirası (yaklaşık 8 milyon dolar, bugünkü değerle 800 milyon dolar) göndermesi isteğini iletti.[17] Enver Paşa ayrıca Almanlara "artık işlerin başında olmayan" Said Halim Paşa'nın İtilaf devletlerine karşı yatıştırıcı tutumunu göz ardı edebileceklerini çıtlattı. Bunu haber alan sadrazam, ticaret imtiyazlarından ve hukuki dokunulmazlıklardan vergi ve harç toplama yetkisine kadar her şeyi kapsamak üzere, (Almanya dahil) Avrupa devletlerinin yararlandığı geriye kalan bütün kapitülasyonların kaldırıldığını resmen duyurarak harbiye nazırını hemen gölgede bıraktı. Wangenheim bunu kabul etmeye ta 6 Ağustos'ta kâğıt üzerinde razı olmuştu; ama o zaman Souchon'un Brindisi'de kısılıp kalması nedeniyle baskı altındaydı. Said Halim Paşa'nın en son sürprizini duyunca öylesine kızdı ki von Sanders tarzı bir tavırla İstanbul'dan ayrılma tehdidini savurdu. Daha sonra bu gözdağından geri adım atmasına karşın, Almanya'nın savaşta olduğu ülkeleri temsil edenlerin de aralarında yer aldığı diğer Avrupalı sefirlerle birlikte, girişiminden dolayı Babıâli'yi protesto eden ortak bir bildiriye imza attı. Ancak Almanların durumu sineye çekme dışında yapabilecekleri pek fazla şey yoktu haliyle.[18]

En azından Enver Paşa'nın yaklaşımında, taleplerin ardında yatan şey sadece fırsatçılık değildi. Kendi tercihi Alman üst komuta kademesince yeğ

16 Bethmann'dan Wangenheim'a, 7 Eylül 1914, PAAA, R 21124. Moltke'den von Sanders'e, 4 Eylül 1914 (Souchon'a aktarılışı) ve Souchon'un cevabı, BA/MA, RM 40/454, 346-48.

17 Wangenheim'dan Wilhelmstrasse'ye, 8 Eylül 1914 (iki kez), PAAA, R 21124; Zimmermann'dan Jagow'a, 10 Eylül 1914, akt. Aksakal, 150.

18 Bkz. Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, 37-38.

tutulan (ve bu amaçla bizzat 105 mm'lik obüsler istediği) Süveyş harekâtından yana olsa bile, gerekli hazırlığın İngilizleri kuvvet çekmeye zorlayarak Batı Cephesi'ndeki can alıcı Marne Muharebesi'ni etkileyemeyecek kadar uzun süreceğinin de farkındaydı. İstanbul'a daha yakın olan Doğu Cephesi'nde ise durum farklıydı. Souchon'un Karadeniz'de harekât yürütmesine izin vermek Ruslarda bir ürküntü yaratabilir ve belki Romanya ile Bulgaristan gibi tarafsız ülkeleri İtilaf devletlerine karşı bir tutuma yöneltebilirdi; üstelik girişimin Osmanlılara hiçbir maliyeti olmayacaktı. Enver Paşa gizlice ve anlaşıldığı kadarıyla Cemal Paşa'ya ya da diğer nazırlara bilgi vermeksizin, 12-13 Eylül hafta sonunda bir ara Souchon'a Karadeniz'de eğitim manevraları için İstanbul Boğazı'ndan çıkabileceğini söyledi. Souchon derhal işe koyularak 15 Eylül Salı günü bir ay sürecek ilk ciddi manevralara ilişkin planları hazırladı. Ama Souchon'un hazırlıklarından haberdar olan Cemal Paşa, bir gün önce Alman amiralin İstanbul Boğazı'ndan çıkışını yasaklayan doğrudan bir emir çıkardı; oldukça sert bir ifadeyle, bunu yapmanın bir "siyasal eylem" niteliğini taşıması nedeniyle Osmanlı kabinesinin tam iznini gerektirdiğini belirtti. Souchon onun daha önce Enver Paşa'nın verdiği sözlü emirle çelişecek şekilde, hareket serbestliğini "yüzsüzce" veto edişine kızdı. O gece seyir defterine, Osmanlı harbiye nazırının "Karadeniz tatbikatlarına ilişkin planları tam olarak anladığı" notunu düşerek, meydan okuyucu bir havayla "bunların *mutlaka* gerçekleşeceği"ni ekledi.[19]

Perde gerisinde Osmanlı kabinesi, daha genel olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde Souchon'la ilgili büyük bir kavgaya doğru gidilmekteydi. Bir Alman casusunun 15 Eylül Salı günü verdiği rapora göre İTC'de Enver Paşa'nın Alman yanlısı tutumu bir genel çoğunluğa sahipti ama buna karşı çıkan azınlık içinde Maliye Nazırı Cavid Bey'in yanı sıra Dr. Nâzım, Şakir Bahaeddin ve başkentteki Osmanlı Zaptiye Şefi Bedri Bey gibi nüfuzlu simalar vardı.[20] Kabinede 16 Eylül Çarşamba günü yaşanan bir tür kapışmada, Souchon'un serbest bırakılmasını savunan Enver Paşa'nın önergesi boşa çıkarıldı. (Tabii Enver Paşa sahiden bu önergeyi verdiyse; çünkü kayıtlar belirsizdir.)[21] Her halükârda, 17 Eylül Perşembe günü Pendik'te padişahın huzurunda yapılan bir donanma teftişi sırasında, Enver Paşa'nın kendisi Souchon'a Alman savaş gemilerinin Karadeniz'de harekât izninin "ikinci bir emre kadar geri çekildiğini" bildirdi.[22]

---

19 "Abschrift aus dem Kriegstagebuch der Mittelmeer-Division Souchon vom 2. VIII.-14 -31.V.15", 14 Eylül 1914 girişi, BA/MA, RM 40/184. İtalikler bana ait.

20 Aus Unterredungen mit türkischen Vertrauensleuten", 15 Eylül 1914, BA/MA, RM 40/4.

21 Bkz. Aksakal, *Ottoman Road to War in 1914*, 162.

22 "Abschrift aus dem Kriegstagebuch der Mittelmeer-Division Souchon vom 2. VIII.-14 -31.V.15", 17 Eylül 1914 girişi, BA/MA, RM 40/4.

Ne var ki Souchon kolayca cayacak bir adam değildi. Nitekim 18 Eylül Cuma günü kıyıya çıktı ve Osmanlı hükümetinin "vefasız ve kararsız davranışı"ndan dolayı şahsen Said Halim Paşa'yı haşladı. Babıâli'nin Karadeniz'de harekât izni vermemesi halinde meseleyi kendi başına çözeceği ve "bir subayın vicdanının gerektirdiği biçimde hareket edeceği" tehdidinde bulundu. Kendi tarzında ondan aşağı kalmayan inatçı kişiliğe sahip Said Halim Paşa boyun eğmeye yanaşmadı. Alman amiral cumartesi sabahı Enver Paşa'yı tekrar ziyaret ederek, *Goeben* olmasa bile, en azından (yeni adıyla *Midilli* diye anmaktan kaçındığı) refakatçisi *Breslau*'nun ve birkaç Osmanlı destroyerinin, İstanbul Boğazı ağzının yakınında alıştırma tatbikatları yapmasına izin verilmesini talep etti. Rusları telaşa düşürmeme açısından, gemiler güya Osmanlı karasularına yakın kalacaklardı; ama Souchon'un asıl niyeti, bir karşılaşma durumunda Rus gemileriyle çarpışmaktı. Enver Paşa elinden geleni yapma sözünü verdi.[23]

O gün öğleden sonra, İTC'nin 49 kişilik Merkez Komitesi, Souchon'un statüsünü, daha genel olarak savaş ve barış meselesini görüşmek üzere toplandı. Siyasal çizgiler aşağı yukarı ay boyunca olduğu gibi kaldı; Enver Paşa savaş yanlısı kesim adına karşı çıkarken, İtilaf devletlerini yatıştırıcı bir jest olarak, Alman savaş gemilerini silahsızlandırmak ve Osmanlı ordusundaki seferberliği kaldırmak isteyen Cavid Bey ve Dr. Nâzım gibi kıdemli simalar ona karşı çıktı. (Cavid Bey'in dikkat çektiği başka bir husus, devletin askerlere maaş ödeyemeyecek kadar parasız kaldığıydı.) Ancak bu sefer bir tuzak hazırlamıştı; sağlam bir çoğunluk oluşturan destekçilerine bağırarak Cavid Bey'i susturmaları ve seferberliği kaldırma konusundan hemen oylamaya geçilmesini dayatmaları talimatını vermişti. Oylamadan maliye nazırı yenik çıktı. Enver Paşa ardından cumartesi gecesi sadrazamla birlikte nazırların katıldığı bir toplantıda yeni bir siyasal silahı sundu: Mısır hıdivi ve (İngiliz himayesi altındaki) göstermelik yöneticisi II. Abbas Hilmi Paşa. Dünya Savaşı başladığında Boğaziçi kıyısındaki yazlığında rahatça oturduğu için Kahire'den uzak ve böylece Britanya'nın denetimi dışında kalan hıdiv, eline tutuşturulmuş metinden ateşli bir konuşma yaparak Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır'ı İngiliz işgalcilerden "kurtarması"na yardımcı olmak için elinden gelen her şeyi yapma sözünü verdi. Sadrazam Mısır sınırı yakınında Britanya'yı kışkırtmaktan kaçınmayı hâlâ istemesine karşın, Enver Paşa'nın Rus cephesine bakan Sivas'ta ve Erzurum'da asker yığınağını sürdürmesini sessizce onayladı ve Souchon'un gemilerinin "savaş dışı amaçlar" taşımak kaydıyla eğitim için Karadeniz'e geçişine izin vermeyi kabul etti. Böylece 20 Eylül Pazar günü

23 Wolf, *Gallipoli 1915*, 48-49.

Breslau birkaç saat için bile olsa Karadeniz'e girdi. (*Goeben* ise İstanbul Boğazı'nda demirli kaldı.)[24]

Sadrazam ince bir oyun peşindeydi. Fransız sefiri Maurice Bompard ve Rus sefiri M. N. Girs ertesi gün, Karadeniz'e Osmanlı tarafsızlığının bir ihlali olduğu gerekçesiyle bu küçük çaplı çıkışı protesto etmek üzere Said Halim Paşa'yı ziyaret ettiler. Sadrazamın cevabı kurnazcaydı. İngiliz sefiri Sir Louis Mallet'ın (belki de sadece tesadüfi) yokluğunu fırsat bilerek Bompard'a ve Girs'e şunu söyledi: "Almanlar bağımsızdır ve dilediklerini yapabilirler. Eğer [*Goeben* ve *Breslau*] buradaysa, bu bizim hatamız değil. İngilizlerin buraya gelmelerine niçin izin verdiklerini sormalısınız." Said Halim Paşa gemilerin Osmanlı İmparatorluğu'na "satış"ının düzmece olduğunu zımnen itiraf etmesine karşın, Souchon'un eylemleri için bir tür makul gerekçe ortaya koyarken, Fransız ve Rus garezini onları bu sıkıntılı duruma düşüren kendi müttefiklerine ait donanmanın beceriksizliğine yöneltti. Sadrazam herkesin kafasını daha da karıştıran bir adımla, Souchon'un Osmanlı donanmasında bir yıllığına ferik-i evvel rütbesine getirilmesine razı oldu; bu görünüşte bir Alman donanma heyetinin başı sıfatıyla, ona von Sanders'in ordudaki görevine benzer bir bağımsız statü kazandıracaktı. Ama Souchon'a yeni rütbesi 24 Eylül Perşembe günü, Bahriye Nazırı Cemal Paşa tarafından resmen verilirken, Türk gemilerini Osmanlı üst komuta kademesinin uygun izni olmadan savaşa dönük bir girişime karıştırmayacağına yemin etmesi şart koşuldu. Souchon'un gerçek işlevsel statüsünü ve Babıâli'deki Türk niyetlerini kestirmeye çalışan İtilaf gözlemcileri herhalde deli danalar gibi dolanmış olmalıdır. Enver Paşa'nın ve Souchon'un savaşçı tavrıyla köşeye kıstırılmış gibi görünse bile, sadrazam gidişatı kendisinin (ve Türkiye'nin) yararına çevirmenin bir yolunu bulmuştu.[25]

Sirkeci İstasyonu'na her gün Alman savaş gereçlerinin aktığı ve Souchon'un Karadeniz'de (Rus filosunca dikkatle izlenen) ilk manevralarını yürüttüğü bir ortamda, Bompard'a ve Girs'e göre Türkiye'nin savaşa sürüklenmesi artık gün meselesiydi.[26] Osmanlıların savaşa girme ihtimali Rusya ya da Fransız müttefiki açısından hiç de tamamen nahoş bir durum değildi. Daha 11 Ağustos'ta, yani Souchon'un Marmara Denizi'ne varışının ertesi günü, Fransa'nın eski başbakanlarından Gaston Doumergue Paris'te Rus sefiri Aleksandr İzvolski'ye, Türkiye'yi savaşın dışında tutmak amacıyla Osmanlı

---

24 *Agy*; Alman casusun 23 Eylül 1914 tarihli raporu, BA/MA, RM 40/4 (116-118).

25 "Mitteilungen vom 21. 9. 1914", BA/MA, RM 40/4, 127-28 ve Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, 42-43.

26 "Eylül sonu ve ekim başı civarında", Rus Denizcilik Bakanlığı seyir raporları; "Türk-Alman donanması Karadeniz sularında daha fazla ve daha sıkça boy göstermeye başladı", Pavloviç, *Fleet in the First World War*, 282.

topraklarının güvencesi için verilen diplomatik sözlerde "savaşın sonunda Boğazlar üzerindeki [Rus hak iddiasını] aksatıcı bir taraf görülmesine gerek olmadığını" söylemişti.[27] Rus sefiri Girs de daha 27 Temmuz'da Sazonov'a, Rusya'nın Türkiye'ye karşı "bizzat inisiyatif alması"nın bile mümkün olduğu telkininde bulunmuştu. (Ancak *Goeben*'in gelişiyle Karadeniz'deki Rus donanma üstünlüğünün bir anda sona erişinden ve İstanbul Boğazı'na bir Rus amfibi çıkarmasının büsbütün imkânsız hale gelişinden önceydi bu). Girs'in ağustos sonlarında Souchon'a İstanbul Boğazı'ndan çıkış izninin verileceğine dair ilk söylentileri aktarması üzerine, etkili konumdaki Rus Tarım Bakanı A. V. Krivoşeyn İngiliz sefiri Sir George Buchanan'a, "Türklerin Rusya'ya savaş açmasına şahsen sevineceğini, çünkü o zaman Türk sorununun nihayet çözüleceğini" belirtti. Bizzat Girs Osmanlı sadrazamıyla hayal kırıklığı yaratan görüşmeden sonra, Türklerle "hesaplaşmak"tan açıkça söz etmeye başladı.[28]

Ne var ki Almanların konumu göründüğünden daha zayıftı. Marne'deki İtilaf zaferi, Almanya'nın savaşı çabuk kazanma şansını yok etmişti. Bu arada Doğu Cephesi'nde kuşatılan Avusturya-Macaristan ordusu şimdiden 350.000 asker yitirmiş ve Ruslar Avusturya Galiçyası'nda Habsburg ordularını sürekli püskürterek geniş bir cephe boyunca 240 kilometre geriletmişti. St. Petersburg'da Avusturya Galiçyası'na ve Prusya'ya bağlı Posen'e (Poznań) ile Silezya'ya dönük bir ilhak programı üzerine konuşulmaktaydı; bu girişim Belçika'yı, Anvers'i ve Kuzey Fransa'nın Longwy-Briey demir cevheri yataklarını ele geçirmek üzere aynı sıralarda Berlin'de hazırlanmakta olan mahut Eylül Programı kadar iddialıydı.[29] Berlin'deki Osmanlı askeri ataşesi Cemil Bey 24 Eylül 1914'te, yani Souchon'a Osmanlı donanmasında ferik-i evvel rütbesinin verildiği gün Enver Paşa'ya şunu bildirdi: "Savaşa katılmamız yönündeki ilk [Alman] çağrılarının kaynağı bir müttefik bulma isteğiydi. Gittikçe artan güçlükler göz önünde tutulursa, şimdi desteğimize ihtiyaç duyuyorlar. Romanya'ya ya da Bulgaristan'a kıyasla bize daha fazla umut bağlıyorlar."[30] Osmanlıların savaşa girmesi için pazarlık fiyatı yükselmekteydi.

Almanların Türklerle ilişkilerindeki büyük güçlükten habersiz olan Londra'da ise Churchill'in sabrı taşmaktaydı. Souchon'un varışından sonra, diplomatik çıkmaza paralel olarak bir donanma çıkmazı ortaya çıkmıştı; Çanakkale Boğazı ağzının yakınındaki Beşike Koyu'nda devriye gezen İngiliz filosu, Osmanlı düşmanlığı yüzünden içeriye giremeyecek ve Osmanlı tarafsızlığı

27 İzvolski'den Sazonov'a, 11 Ağustos 1914, Pokrovskiy, *Çarskaya Rossiya*, c. 1, 17.

28 Girs'ten Sazonov'a, 27 Temmuz 1914, Pokrovskiy, *Çarskaya Rossiya*, c. 1, 4-5; Girs'ten G. N. Trubetskoy'a, 28 Eylül/11 Ekim 1914, AVPRİ, fond 151, opis' 482, del' 4068, 224. Krivoşeyn'in sözlerini akt. McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, 117.

29 Bkz. McMeekin, *Russian Origins of the First World War*, Bölüm 3.

30 Akt. Aksakal, *Ottoman Road to War in 1914*, 165.

yüzünden sahil bataryalarına ateş açamayacak durumdaydı. İstanbul'daki açmazın yanlış tarafında mahsur kalan Amiral Limpus 26 Ağustos 1914'te Churchill'e, bir tarafsızlık tutumunu zorlukla sürdürmeye çalıştığını ama Osmanlıların savaşa girmesinin en kötü şey olmadığını yazdı. Savaşa giren Türkiye'ye karşı, "İzmir ile Çanakkale Boğazı arasında" Yunan amfibi harekâtları teşvik edilirken, İngiliz Kraliyet Donanması'nın "Arabistan ve Basra Körfezi sorunlarını kışkırtması"nın kolay olacağını bildirdi. "Gelibolu Yarımadası'ndaki" Türk savunma hatlarının düşürülmesi halinde, "Türkiye'nin geri kalan gücünün imha edileceği" sözünü verdi.[31]

Churchill'in bu savaşkan tavsiyeyi almasından beş gün sonra, Denizcilik Bakanlığı ile Savaş Bakanlığı Osmanlıların savaşa girmesi ihtimaline karşı harekât planları hazırlamaya girişti. Kabinenin 2 Eylül'deki onayıyla, İngiliz Akdeniz filosuna *Goeben*'in ya da *Breslau*'nun eşliğinde Çanakkale Boğazı'ndan çıkacak Türk gemilerine ateş açma izni verildi. Churchill her zamanki atılgan tavrını göstererek bunu kendi inisiyatifiyle daha ileriye götürdü. *Goeben* bozgunun ardından gözden düşerek görevden alınmış Milne'in yerine atanan yeni Akdeniz filosu komutanı Amiral Sackville Carden'a 25 Eylül Cuma günü, Türk savaş gemilerinin Çanakkale Boğazı'ndan çıkışına izin verip vermeme konusunda kendi takdir yetkisini kullanmasını bildirdi.* Carden 27 Eylül Pazar günü bir Türk hücumbotunu durdurdu ve geri dönmesini istedi. Haberi duyan Enver Paşa, Boğazlar'daki savunma hatlarından sorumlu Amiral Usedom'a, Çanakkale Boğazı ağzını mayınlar, çelik kablolar ve denizaltılara karşı ağlar döşeyerek *bütün* gemilerin geçişine kapatma emrini verdi. Basbayağı bir savaş sebebi olan bu girişim, Rusya'nın yıl boyunca sıcak denizlerden dünya pazarlarına yegâne geçiş yolunun (bunu ilk kez yaşadığı 1912'dekinin aksine) savaşta olduğu bir dönemde kesilmesine yol açtı.[32]

Souchon, Usedom ve Almanlar Çanakkale Boğazı'nın yabancı gemilere kapatılmasını haftalardır talep etmekteydi. Enver Paşa nihayet sözünü tutmuş gibiydi. Ancak Babıâli'den bir savaş ilanı gelmedi. Muğlak Osmanlı tutumu sadece Almanları değil, Çanakkale Boğazı'nda bir kavga peşinde koşmakla birlikte, kabineden savaş ilanı için destek alamayan Churchill'i de küplere bindirdi. "Hartum Fatihi" olarak kazandığı büyük itibardan dolayı, Savaş Kabinesi'ndeki diğer üyelerin karşı çıkmaktan çekindiği efsanevi İngiliz Savaş

31 Akt. Miller, *Straits*, Bölüm 19 ("The Forward Policy of Winston Churchill"), n. 24.

* Churchill'in tercihi, filonun komutasını Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki İngiliz donanma heyetinin başkanı olmasından dolayı Çanakkale Boğazı'ndaki savunma hatlarını yakından bilen (ve az önce belirtildiği üzere, gerekli savaşkan eğilimi taşıyan) Amiral Limpus'a vermekti. Ancak "içeriden" böyle bir atamanın İstanbul'da Churchillvari başka bir kışkırtma olarak görüleceği gerekçesiyle önerisi Savaş Kabinesi'nde reddedildi.

32 Fromkin, *Peace to End All Peace*, 67; McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, 117; Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, 47.

Bakanı Feldmareşal Horatio Kitchener, Britanya'nın Mısır'da ve Hindistan'daki milyonlarca Müslüman uyruğunun husumetini çekmeme açısından, savaşı başlatma inisiyatifini Türkiye'ye bırakma konusunda katı tavırlıydı.[33]

Bu arada St. Petersburg'da, Souchon'un 24 Eylül'de Osmanlı donanmasında ferik-i evvel rütbesine yükseltilmesinden sonra, *Goeben* ile *Breslau*'nun Karadeniz'deki Rus mevzilerini çok geçmeden vurması beklenmekteydi. Ama Ruslar Türkiye'nin savaşa *giriş şartlarını* uygun şekle sokmada Kitchener'dan aşağı kalmayan bir özen içindeydi; Rusya'nın da Kırım'dan Kafkasya'ya ve Orta Asya'ya kadar uzanan geniş alanda kaygı duymasını gerektirecek milyonlarca Müslüman uyruğu vardı. Babıâli savaşa girmek için Berlin'den sonuna kadar taviz koparmaya çalışacaktı. Rusya ve Britanya ise savaşa mümkün olan en elverişli siyasal şartlarda başlamak açısından, Osmanlıların inisiyatif almasına izin vermek zorundaydı. Bu sebeple, Rus sefiri Girs ekim başlarında Sazonov'a "Boğazlar sorununu temelli halletmek" için bir savaş sebebi verecek olmasından dolayı Souchon'un yakındaki "sinsi saldırı"sını hoş karşılamak gerektiğini bildirdi.[34]

Girs'in o aşamada Osmanlı savaş kararının alındığından kuşku duyması için sağlam gerekçesi vardı. Osmanlı kabine toplantılarına katılan maaşlı muhbirleri sayesinde, İstanbul'da kulağı en delik kişi olduğu söylenebilirdi. Daha 4 Ekim'de St. Petersburg'a, Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın, Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talât Paşa ve Osmanlı Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey'den oluşan üçlüye katılarak savaş yanlısı kesime geçtiğini bildirdi.[35] Said Halim Paşa savaş yanlısı kesime mesafeli olduğunu hâlâ ileri sürse de muhalefeti Cavid Bey'inkinden çok daha zayıftı; aslında, Girs'in muhbirine Souchon'un "Rus filosunu imha edeceği"ni 2 Ekim'de içtenlikle ve güvenle söyleyen kişi sözde tarafsız sadrazamdı.[36] Girs'in Sazonov'a bildirdiğine göre Türklerin tereddüdü bırakması için gerekli tek şey, savaşa giriş şartları çerçevesinde beklenen Alman altınıydı.[37]

Girs kesinlikle haklıydı; Türkiye'nin Rusya'ya savaş açmasının paraya bağlı olduğu Almanlar açısından da apaçıktı. Türk ordusunun iki aydan beri seferberlik halinde olması Osmanlı hazinesini neredeyse kurutmuştu. Enver Paşa'nın 3 Ekim'de dostu Albay Humann'a söylediği gibi, subaylar bile yarım maaş almaktaydı. Dahası, ağustosta yaklaşık yarım milyon askerin silah altına

33 Bkz. Asquith, 17 Ağustos 1914, *yagy* ve Fromkin, 66-67.

34 Girs'ten Sazonov'a, 19 Eylül/2 Ekim 1914 ve 27 Eylül/10 Ekim 1914, AVPRİ, fond 151, opis' 482, del' 4068, list' 184 ve 215. Analiz için bkz. McMeekin, *Russian Origins*, Bölüm 4.

35 Girs'ten Sazonov'a, 21 Eylül/4 Ekim 1914, AVPRİ, fond 151, opis' 482, del' 4068, list' 187.

36 Girs'ten Sazonov'a, 19 Eylül/2 Ekim 1914, *yagy*.

37 Girs'ten Sazonov'a, 17 ve 19 Ekim 1914, AVPRİ, fond 151, opis' 482, del' 4068, list' 230 ve 233.

alınması yaz sonu hasadını aksatmış ve ekonomiyi sarsmıştı. Enver Paşa'nın Almanlara ısrarla belirttiği husus, maliyete tam Alman desteği verilmeden imparatorluğun bir büyük devletle savaşa tutuşmasının düpedüz mümkün olmadığıydı.[38]

Bir bakıma, Osmanlı savaş çabasına Alman maddi desteği fikri bizzat Ağustos 1914 Alman-Osmanlı İttifak Antlaşması'nda, ayrıca eylül ayında İstanbul'a şubay ve teçhizat sevkinde örtük olarak vardı. Hatta Alman Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Arthur Zimmermann daha 10 Eylül'de, sırf Osmanlı oyalama taktiklerini engellemek için bile olsa, savaşa girme karşılığında para pazarlığına dosdoğru oturmayı önermişti. Berlin'deki Osmanlı sefiri Mahmud Muhtar Paşa 1 Ekim'de, 5 milyon Türk lirası tutarında (25 milyon dolara, şimdiki değerle 2,5 milyar dolara denk) bir krediyi resmen istedi. Alman Dışişleri Bakanlığı bu fikre karşı değildi; ama Zimmermann ve Dışişleri Bakanı Gottlieb von Jagow makul bir yaklaşımla, Osmanlıların savaşa gireceği yönünde sağlam bir teminata karşılık kredinin verilmesi için ısrar ettiler. Mahmud Muhtar Paşa henüz böyle bir teminat verebilecek durumda değildi. Bununla birlikte, Zimmermann ve Jagow ikilisi Deutsche Bank'tan gerekli fonu altın cinsinde hazırlamasını istedi. Fonun doğrudan Osmanlı sadareti hesabına yatırılmasını öngören kritik karar, Cavid Bey'i ve Maliye Nezareti'ni devre dışı bırakmaya yönelikti. (Tıpkı Girs gibi, Almanlar da Said Halim Paşa'nın tarafsızlık tutumu takınmasının tamamen göstermelik olduğundan artık emindiler.)[39] Jagow Alman niyetinin ne kadar ciddi olduğunu göstermek için Wangenheim'a 5 milyon Türk lirasının sadece Osmanlıların savaşa girmesini sağlamaya dönük peşin teklif olduğunu, Türkiye'nin savaş ilanından sonra, Berlin'in 100 milyona kadar kredi açmaya hazır olduğunu bildirdi.[40]

Türkiye'nin savaş seferberliğine destek için Berlin'in 1 Ekim'de Alman altını sevkine izin vermesiyle savaşa doğru geri sayım başladı. Enver ve Talât paşalar 8 Ekim Perşembe akşamı Wangenheim'a bir savaş ilanından önce, kısa süre içinde, belki 11 Ekim Pazar gibi erken bir tarihte Rusya'nın Karadeniz'deki deniz kuvvetlerine bir "sinsi saldırı" için Souchon'a izin verileceğini taahhüt ettiler. Alman sefirinin Karadeniz'de "erken" bir Türk saldırısının akıllıca olup olmayacağına ilişkin vesveselerine karşın, fikir Berlin'de Jagow ve Bethmann tarafından büyük sevinçle karşılandı. Wangenheim 11 Ekim Pazar sabahı Enver, Cemal, Talât paşalar ile Halil Bey'i kahvaltılı bir görüşmeye davet etti. Enver Paşa Alman sefirine İTC'de artık sağlam bir çoğunluğun arkasında olduğu teminatını verdi. Ancak Souchon'u

38 Humann, "Besprechung mit Enver am 3. Oktober 1914", BA/MA, RM 40/4, 91-92.

39 Zimmermann'dan Jagow'a ve Jagow'dan Zimmermann'a, 1 Ekim 1914, akt. Aksakal, *Ottoman Road to War in 1914*, 167.

40 "Vertrauliche Mitteilungen vom 5. Oktober 1914", BA/MA, RM 40/4, 82.

serbest bırakmadan önce, bir milyon Türk lirası tutarındaki ilk iki ödemenin somut olarak İstanbul'da olmasını şart koştu. Bu durumda pazartesi günü bir saldırıya geçilemezdi. Ama Enver Paşa'nın Almanlara önerisi bu sefer açıktı; Souchon'un darbe indirmesine izin vermenin ötesinde, Osmanlı ordusunun İngiliz Mısırı'na ve Kafkasya'da Ruslara karşı ani hücumlar için hazırlıklara başlamasını içermekteydi. Sonunda, Souchon'un zokasını yutan Rusya'nın Türkiye'ye savaş açmasıyla birlikte, "Padişah Hazretleri Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu düşmanlarına karşı cihat ilan edecek"ti. Enver Paşa'nın ciddiyeti konusunda Almanlarda bir şüphe kalmaması için (işe yarayan tarafsızlık itibarını sürdürmek açısından kahvaltıya katılmamış olan) sadrazam Rusya'ya yönelik sürpriz bir deniz saldırısına aslında itiraz etmediği güvencesini, 12 Ekim Pazartesi günü Avusturya-Macaristan sefiri Johann von Pallavicini aracılığıyla el altından verdi.[41]

Böylece garip bir bekleme oyunu başladı. Bir milyon librelik ilk altın sevkiyatı trenle 16 Ekim Cuma günü Sirkeci İstasyonu'na ulaştı. Güvenle alındığının haberi Berlin'e gelince, Almanlar cumartesi ikinci bir taksidi yola çıkardı. Rus sefiri Girs bu sevkiyat ulaşır ulaşmaz, 19 Ekim Pazartesi günü Sazonov'a, Souchon'un saldırmasına izin verileceğini bildirdi. Ertesi gün Sazonov Sivastopol'deki Rus donanma komutanlığına Souchon'un saldırısının yakın olduğunu bildiren çok gizli bir telgraf çekti. İkinci Alman altın sevkiyatının ulaştığı 21 Ekim Çarşamba günü, Amiral Ketlinskiy Sivastopol'den Sazonov'a çektiği telgrafta, Karadeniz filosunun "tam anlamıyla hazır" olduğu bilgisini verdi. Rusya içinde ve tarafsız ülkeler üzerinde azami siyasal etkiyi sağlamak açısından Karadeniz kıyısındaki bütün Rus donanma ve liman subaylarına Osmanlı savaş gemileriyle bir çarpışma halinde ilk ateşi açmama yönünde özel talimat iletildi. Girs 25 Ekim Pazar günü Sazonov'a son bir mesajında, Souchon'un 29 Ekim Perşembe günü İstanbul Boğazı'ndan çıkacağını bildirdi.[42]

Aslında Alman amirali daha hızlı bir çalışma içindeydi. Enver Paşa 24 Ekim Cumartesi günü, ona ve subay arkadaşlarına filonun Karadeniz'e çıkışına kadar açılmamak kaydıyla (hem Almanca hem Osmanlıca) mühürlü emirler vermişti; ardından Souchon Kasımpaşa'daki Osmanlı Bahriye Nezareti'nden harekete geçmesi için telgraf talimatı almıştı. Kâğıt üzerinde, "Osmanlı ferik-i evveli" emir zarfını ancak sadrazamın ve kabinenin onay vermesi

41 Akt. Aksakal, *Ottoman Road to War in 1914*, 172. Müzakerelere ilişkin daha geniş ayrıntılar için bkz. "Besprechung mit Enver Pascha am 9. Oktober 1914", BA/MA, RM 40/4, 70-72; "Bericht über die Beratung beim Botschafter am 11.10.1914", BA/MA, RM 40/4, 61-63.

42 Girs'ten Sazonov'a, 19, 20 ve 25 Ekim 1914 ve Ketlinskiy'den Sazonov'a, 21 Ekim 1914, AVPRİ, fond 151, opis' 482, del' 4068, list' 233, 234 ve 235. Karadeniz liman subaylarına talimatı akt. Ayrapetov, "Sud'ba Bosforskoy ekspeditsiy", 191.

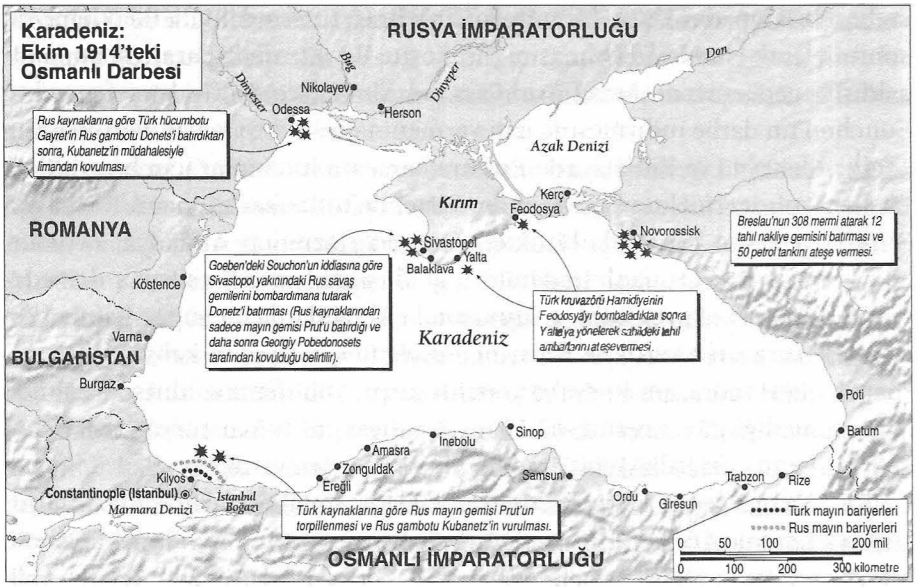

halinde açacaktı. (Bu izin çıktığında, emir okunur okunmaz yok edilecekti.)[43] Enver Paşa 25 Ekim Pazar günü, Alman deniz ataşesi Albay Humann'a Osmanlı kabinesinin onayını henüz almadığını söyledi; ama Souchon'un kendi yetkisiyle "bir emrivaki yoluna gitmesinde" bir sakınca olmadığını ekledi. Souchon muzır bir yaklaşımla Enver Paşa'nın emrini şöyle yorumladı: "Yani bütün [Osmanlı] filosunu tatbikat için Karadeniz'e olabildiğince erken çıkaracağım. Rus filosuyla ya da dişe dokunur bir kısmıyla uygun şartlarda karşılaşacak olursam, tabir yerindeyse, topların kendiliğinden patlamasını engellemeyeceğim."[44]

Souchon salıya denk gelen 27 Ekim'de, yani Girs'in tahmininden iki gün önce, eski adıyla *Breslau* kruvazörünün ve daha küçük bir dizi Osmanlı savaş gemisinin eşliğinde, *Goeben* dretnotuyla İstanbul Boğazı'ndan çıktı. Görünüşte basit bir eğitim tatbikatı yapacaktı; ancak Almanlar ve Türkler gibi, Ruslar da bunun bir kılıf olduğunun farkındaydı. Enver Paşa oyuna Osmanlı ikiyüzlülüğünün son bir kıvırmasını katarak, Souchon'a (Rus donanma hedeflerinin bir listesini içeren) mühürlü emri açıp açmaması konusunda bir türlü telgraf çekmedi. Böylece "Osmanlı ferik-i evveli" kendi haline bırakıldı. Ta ağustosta ahdettiği gibi, Türk izni olsun ya da olmasın, savaşı Karadeniz'e

43 Souchon, "Besprechung mit Enver Pascha am 23. Oktober 1914", BA/MA, RM 40/4, 31-33.

44 Wilhelm Souchon, (Enver Paşa'nın talimatıyla ilgili) Bronsart'tan Souchon'a not, 25 Ekim 1914, BA/MA, N 156-2, 2. Emirleri yok etme talimatı için bkz. Aksakal, *Ottoman Road to War*, 176.

taşıdı. Osmanlı ve Alman kaynaklarına göre 28 Ekim 1914 gece yarısına doğru, İstanbul Boğazı'na dış girişin yakınında Osmanlı savaş gemileri Rus *Prut* mayın gemisine ve *Kubanetz* gambotuna ateş açtı. (Rusların daha inandırıcı savı ise *Prut*'un ertesi gün Kırım kıyısında, Herson yakınında torpillendiği ve *Kubanetz*'in Odessa limanında saldırıya uğradığı yönündedir.) *Goeben* birkaç Türk destroyerinin eşliğinde Sivastopol'e, *Breslau* ise Novorossisk'e yöneldi. Souchon 29 Ekim Cuma sabahının ilk saatlerinde, Sivastopol ve Kerç yakınında 15 Rus savaş gemisine ateş açtı ve kendi iddiasına göre *Donetz*'i batırdı. (Ruslar ise sadece mayın gemisi *Prut*'u taşıdığı 710 mayınla birlikte batırdıktan sonra, *Georgiy Pobedonosets* savaş gemisi tarafından kovalandığını belirtir.) Türk kruvazörü *Hamidiye*, Feodosya'yı bombaladıktan sonra Yalta'ya yönelerek sahildeki tahıl ambarlarını ateşe verdi. *Breslau* ise Novorossisk'e 308 mermi atarak yaklaşık bir düzine tahıl nakliye gemisini batırdı ve 50 petrol tankını tutuşturdu. Rus kaynaklarına göre Türk hücumbotu *Gayret* Odessa'da *Donetz* gambotunu batırdıktan sonra, *Kubanetz* tarafından limanın dışına çıkarıldı. Saldırının küçümsenmeyecek çapta olmasına karşın stratejik etkisi Souchon'un umduğundan daha az oldu; sadece bir Rus savaş gemisi ve bir mayın gemisi tam batarken, bazıları *Breslau*'nun döşediği yeni mayınlara çarpan yarım düzine kadar savaş gemisi hasar gördü.[45]

Diplomatik tabloyu karıştıran şey, ortada bir savaş ilanının olmamasıydı. O halde Souchon ülkesi adına başına buyruk şekilde mi, yoksa Babıâli'nin (ya da Osmanlı hükümetindeki aşırı unsurların, yani Enver Paşa'nın) izniyle mi hareket etmişti? Bir bakıma ikisi de hem doğru hem yanlıştı. Enver Paşa'nın emrinde Rus sahil hedefleri *açıkça* belirtilmiş olsa da bunun için kabineden onay alınmamıştı. (Enver Paşa'nın kendisi de mühürlü emirlerin açılması için nihai izni vermiş değildi.) İşin gerçeği, Souchon bile saldırılar için arkasında Türk desteğinin olup olmadığını bilmiyordu. Almanları hayrete düşüren bir gelişmeyle, Osmanlı kabinesinden gelen ilk işaretler sadrazamın savaş açmak yerine Souchon'a sahip çıkmamaya çalışabileceği yönündeydi. İki milyon libre Alman altını alınmışken ve Türk filosuna komuta eden bir "Osmanlı ferik-i evveli" Rusya'ya karşı kesin savaş sebebi sayılacak bir eyleme girişmişken, sadrazam zaman kazanma peşindeydi. Osmanlı hükümeti beklenmedik bir hamleyle 30 Ekim Cumartesi günü bir bildiri yayımlayarak Karadeniz'de ilk ateş açanın *Rusya* olduğunu ileri sürdü ve Rus Çarlık hükümetini resmen protesto etti. Rus sefiri Girs çok ağrına giden bu gelişme karşısında ülkeden ayrılma isteğini Said Halim Paşa'ya iletti ama kabine toplantısına kadar beklemesi bildirildi. Enver Paşa kurnazca bir tavırla sadrazamın yeni propaganda

45 En kapsamlı kaynaklar Pavloviç, *Fleet in the First World War*, 284-91 ve Greger, *Russische Flotte im Ersten Weltkrieg*, 45. Türk kaynaklı bir anlatım için bkz. Erickson, *Ordered to Die*, 35.

çizgisine ayak uydurarak 28-29 Ekim'de çarpışmalara ilişkin bir resmi rapor hazırlattı. Rapora göre Rus mayın gemisi *Prut*, Rus sefaret yatında görev yaptıkları için suyolunu yakından bilen subayların rehberliğinde, Osmanlı donanmasını kıstırmak üzere İstanbul Boğazı'nın dışına mayınlar döşemeye kalkışmıştı. Bu yüzden bir yarma hareketiyle açık denize çıkmaya çalışan Souchon'a Ruslar tarafından haksız yere ateş açılmıştı. Karadeniz'in öbür yakasında altı ayrı Rus limanının en az yarım düzine Osmanlı savaş gemisince bombalandığı göz önünde tutulunca, Enver Paşa'nın hikâyesi besbelli ki saçmaydı; ama saldırıya diplomatik bir kılıf uydurmak için hakikate yeterince yakındı. (Hiç de İstanbul Boğazı yakınında olmadığı neredeyse kesin olsa bile, Souchon'un *Prut*'u batırdığı doğruydu.)[46]

İTC 31 Ekim Pazar günü saldırıları görüşmek üzere en üst düzeydeki 27 yetkilisini topladı. Savaşın artık gerçekten yakın olması nedeniyle, Enver Paşa'nın müdahale yanlısı sözde ezici çoğunluğu gevşeyerek 17-10 düzeyine indi. Ticaret, çalışma ve posta nazırlarıyla birlikte sadrazam ve Cavid Bey, Souchon'un eylemini protesto için istifa tehdidinde bulundular. Said Halim Paşa gerilen sinirleri yatıştırmak için Rus hükümetine bir özür notası verilmesini önerdi. Almanlar bunu duyunca, Albay Humann'a, Almanya'nın St. Petersburg'la Türkiye'yi paylaşma temelinde kolayca ayrı bir barış imzalayabileceği belirtilerek dostu Enver Paşa'yı uyarma görevi verildi. Enver Paşa da Almanların içini rahatlatmak üzere araya Osmanlıca "tarziye" ibaresini kattığı metni Girs'e 1 Kasım'da teslim ederek, "Rus filosunun kışkırttığı düşmanca eylem"den duyulan üzüntüyü bildirdi.[47]

Osmanlıların savaşa girmesi konusundaki "yapar mı, yapmaz mı?" oyununun bu aşamasında, dürüst bir kişi Babıâli'deki ikiyüzlülüğe tahammül etmede bir hayli sıkıntı çekerdi herhalde. İtilaf devletlerinin Türkiye'yi savaşın dışında tutmaya yönelik rüşvet tekliflerinin samimiyetsizliği, Avrupalı sefirlerin eylülde kapitülasyonların kaldırılmasını protesto etmeleriyle ortaya çıkmıştı; ancak Wangenheim'ın daha bir ay önce baskı altındayken bu yönde verdiği sözden sonuçta dönmesi daha az samimiyetsiz sayılmazdı. Souchon'un ya da Enver Paşa'nın savaşa dönük her girişimini protesto eden Britanya'nın bir yandan da Çanakkale Boğazı'nı abluka altında tutması, her türlü makul tanıma göre savaşı kışkırtma yönünde Türklerin suyolunu kapatmasından aşağı kalmayan bir eylemdi. Rus sefiri Girs, yakında gerçekleşeceği konusunda Sazonov'u ve Karadeniz filosu komutanını defalarca uyardığı saldırıya daha sonra vereceği "şaşkınım, şaşkınım!" tepkisi için haftalarca prova yapmıştı. Said Halim Paşa İngiliz, Fransız ve Rus sefirleriyle görüş-

46 Alıntıların kaynağı: Aksakal, *Ottoman Road to War in 1914*, 180-181.

47 Akt. *Agy*, 183.

tüğünde barışseverlik timsali kesilirken, Alman ve Avusturyalı yetkililerle konuşmalarında "Rus filosunu imha etmeye" can atan bir tutum içindeydi. Daha kurnaz sadrazam için işe yarar bir koçbaşı olan Enver Paşa, Osmanlıların savaşa girmesi yönündeki yemi Almanların önünde sallarken son anda çekme tavrını sürdürdü, hem de Türkiye'yi savaşa sokmak için gerekli olduğunu belirttiği paranın ödenmesinden sonra.

Bu kandırma ve ikiyüzlülük katmanlarının dibinde çok basit bir gerçek yatıyordu. Savaş olacaktı çünkü gelişmeleri etkileyebilecek konumdaki hemen herkes bunu istiyordu. İngiliz hükümeti Souchon'un saldırısı konusunda diplomatik incelikleri öylesine az umursuyordu ki Churchill 31 Ekim Pazar günü, İngiliz Kraliyet Donanması'nın bütün gemilerine (Amiral Carden'ın Akdeniz filosu dahil) "Türkiye'ye karşı hemen savaş haline geçme" mesajını iletti.[48] Enver Paşa'nın alaycı "özür" mektubunu alan Sazonov, aynı alaycılığı taşıyan cevabında Türkiye'deki Alman askeri heyetlerini (sayıca 2.000'e yaklaşan) son mensubuna kadar Türk topraklarından hemen çıkarması şartıyla Rusya'nın bunu kabul edeceğini belirtti. Rus dışişleri bakanı aslında onun böyle bir şeyi yapamayacağını gayet iyi biliyordu; nitekim Enver Paşa da Girs'e bunu iletti. Çar II. Nikolay 2 Kasım'da, "tam sükûnetle" hareket eden Rusya'nın "bu yeni düşmanla, Hıristiyan inancını ve bütün Slav halklarını baskı altında tutan bu kadim zalimle dövüşme" kararlılığını uyruklarına resmi bir duyuruyla bildirdi.[49]

Osmanlı yöneticilerine gelince, İTC ve kabine içinde sürdüğü söylenen bütün diş gıcırdatmalara rağmen, savaş nihayet Türkiye'nin "kısmet"i olarak kabul edildi. Kaypaklığını sonuna kadar sürdüren Said Halim Paşa, Souchon'un saldırısı yüzünden istifa edeceğini söylerken sadece blöf yapıyordu. İstifa etmediği *gibi*, Enver Paşa'nın Rusya'ya verilecek düzmece özür mektubunu, Ruslarca nasıl karşılanacağını gayet iyi bilerek imzaladı. Sadece Cavid Bey sonunda ciddi direniş göstererek, 1 Kasım'daki kabine oturumunda, Alman askeri heyetlerinin ülkeden çıkarma teklifini ortaya attı; ona göre savaşın önüne geçebilecek tek jest buydu. Ama önerge Enver ve Cemal paşalar tarafından, "silahlı kuvvetlerin Alman uzmanlar olmadan işleyemeyeceği" gerekçesiyle dürülüp bir tarafa atıldı. Cavid Bey'in barış isteği içtendi ama o bile hükümetten istifa etmek için 5 Kasım'a kadar bekledi ve pek farklılık yaratmayacak dört günlük gecikmeyle karar aldı.[50] Sonuç olarak, Osmanlı hükümeti savaşa girme kararında çardan daha az "sakin" değildi. Sultan V. Mehmed Reşad 10 Kasım 1914'te Rusya'ya, müttefikleri Fransa ve

48 Churchill, *World Crisis*, c. 1, 540.

49 Çar II. Nikolay imzasıyla Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilanı, 20 Ekim/2 Kasım 1914, RGVİA, fond 2000, opis' 1, del' 3796, list' 192.

50 Akt. Yasamee, "Ottoman Empire", 257-258.

Britanya'nın yanı sıra Belçika, Sırbistan ve Karadağ'a savaş açtı. Dört gün sonra *Şeyhülislam* Ürgüplü Hayri Efendi, çatışmayı İtilaf devletlerine karşı bir "cihat" olarak kutsamak üzere Fatih Camisi'nde padişaha peygamberin kılıcını sundu. Avrupa'dan Kafkasya'ya, Karadeniz'den Basra Körfezi'ne kadar uzanan Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderi silahlı çatışmayla belirlenecekti.

BÖLÜM 7

Basra, Sarıkamış ve Süveyş

[Muharebede] başarı şekil ve kıyafete değil, her askerin yüreğindeki yiğitliğe ve cesarete bağlıdır.

—Osmanlı Harbiye Nazırı ve Üçüncü Ordu Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın 20 Aralık 1914'te askerlerine hitabı[1]

Kasım 1914'te savaş başladığında, Osmanlı İmparatorluğu tam seferberlik halinde olmakla birlikte, bir büyük devletle çatışmaya hazin biçimde hazırlıksızdı. Nisan 1914 tarihli harekât planı ağustosta Avrupa Savaşı'nın patlak vermesi üzerine Enver Paşa ve Alman Kurmay Başkanı Bronsart von Schellendorf tarafından kısmen güncellenmişti ama "son savaş"ın damgasını hâlâ taşımaktaydı. On iki Osmanlı kolordusunun yedisi, sanki Türkiye (temmuz krizine kadar olduğu gibi) Yunanistan'la bir Üçüncü Balkan Savaşı'na hazırlanıyormuşçasına, Trakya'nın yanı sıra Marmara ve Ege denizlerinin Asya kıyılarına yığılmış durumdaydı. Rusya'ya karşı Kafkasya sınırında üç kolordu, İngiliz Mısır'ının karşısındaki Suriye/Filistin hattında da iki kolordu vardı sadece – üstelik Türkiye'nin savaşa giriş şartları çerçevesinde, Almanya'nın her iki cephede ani hücumları istemiş olmasına rağmen. Biri dışında bütün Osmanlı kolordularının 1911-1913'teki kayıplardan sonra tam mevcudun altında olması, ilk hücumları daha da sorunlu hale getiren bir hususdu. Rusya'nın karşısındaki IX., X. ve XI. kolordular subay ve er kadrosundan tüfek, fişek, top, mermi, üniforma, at, araba ve kağnı sayısına kadar her şeyde eksiklik çekiyordu.

Mezopotamya'da (şimdiki Irak) sıkıntılar daha da ciddiydi. Almanların talep ettiği iki planlı hücum uyarınca, Osmanlı erkânıharbi iki ana Mezopotamya kolordusunu çekmişti. Musul'da konuşlu XII. Kolordu Süveyş Kanalı'na planlanan taarruza katılmak üzere Suriye'ye, Bağdat'ta konuşlu XIII. Kolordu ise Rusya'ya karşı planlanan hücuma öncülük etmek üzere Erzurum'a gönderildi. Mezopotamya'yı korumak için sadece göstermelik bir Türk kuvveti bırakıldı. Bu kuvvet Abadan'daki 160 hafif silahlı askerden, Fao Yarımadası'nda kritik bir telgrafhanenin bulunduğu kaledeki 350 asker ve 87 mm'lik dört toptan, Basra Körfezi'nden 110 kilometre yukarıdaki Basra'da

1 Enver Paşa, Ahbisor'dan "Suret", 20-21 Aralık 1914, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekatî Ceridesi* (Muharebe Safhası: 20 Aralık-10 Ocak 1915), 6-7.

stratejik bir yedek birlik olarak tutulan 4.700 tüfekli piyade, 18 sahra topu ve 3 makineli tüfek bataryasından oluşmaktaydı.[2]

Londra'nın 1882'de Mısır'ı işgaline kadar bir tür stratejik ortak sayıldığı göz önünde tutulduğunda, İngiliz tehdidine karşı Mezopotamya için ciddi bir Osmanlı savunma planının yokluğu anlaşılır bir durumdu. Ama can alıcı bir gafletti. Osmanlı üst komuta kademesindeki biri (Enver Paşa, Bronsart ya da von Sanders) Britanya'nın Osmanlıları savaşın dışında tutmak istiyormuş gibi görünmemesine güvenmemek gerektiğini daha iyi biliyor olmalıydı.* Aslında, Doğu Akdeniz, Ege, Hint Okyanusu, Basra Körfezi ve Kızıldeniz üzerinde neredeyse tartışmasız denetime sahip İngiliz Kraliyet Donanması mükemmel konumdaydı ve Türkiye'yle savaşa daha başladığı gün, hatta resmen ilan edilişinden önce hazırdı. Daha önce gördüğümüz üzere, Churchill donanma komutanlarına Türkiye'ye karşı savaş haline geçiş emrini daha 31 Ekim'de vermişti. İki İngiliz destroyeri hiç zaman kaybetmeksizin 1 Kasım'da, yani savaşın ilan edilişinden dört gün önce İzmir Körfezi'ne girmekte olan "büyük bir Türk yatını yok etti." Churchill'in daha sonra *World Crisis* kitabında rahatça aktardığı üzere, Çanakkale Boğazı'nı eylülden beri abluka altında tutan Akdeniz filosunun komutanı Amiral Carden 3 Kasım'da, yani İngilizlerin savaş ilanından iki gün önce uzun menzilden (13.000 yarda) "Seddülbahir'deki ve İlyas Burnu'ndaki Avrupa yakası bataryalarını bombaladı", Fransız savaş gemileri de "Kumkale'deki ve Orhaniye'deki Asya bataryalarına ateş açtı."[3]

Churchill'in emri Basra Körfezi'nin baş tarafında en büyük şevkle karşılandı. Basra'ya ve Güney Mezopotamya'ya girişi koruyan Şattü'l-Arap deltasının ağzında zırhlı şalupalardan, nehir römorkörlerinden, çarklı vapurlardan ve amfibi çıkarma teknelerinden oluşan küçük bir İngiliz nehir armadası toplanmaya başladı. Yakındaki Bahreyn'de "kürek çekerek, tekne kullanarak ve çıkarma provası yaparak" yoğun bir talim gören oldukça büyük bir İngiliz-Hint sefer kuvveti pusuda beklemekteydi. Bombay'dan 16 Ekim'de gönderilen (ve Bahreyn'e 23 Ekim'de çıkmaya başlayan) bu amfibi kuvvetinin bizzat varlığı, savaşın patlak vermesinden önce Türkiye'ye dönük İngiliz niyetleri konusunda bize çok şey anlatır.** Anglo-Persian Oil Company (şimdiki BP'nin atası) sınırın

---

2 Osmanlı tertibatının ayrıntıları için bkz. Erickson, *Ordered to Die*, 32-47 ve (Mezopotamya için) 66-67.

* Nitekim Churchill 23 Eylül 1914'te, yani Osmanlıları Çanakkale Boğazı'nı kapatmaya yönelten olaydan önce Sir Edward Grey'e şunu yazmıştı: "Türk düşmanlığı yüzünden çok ciddi sıkıntı çekiyoruz. [...] Türkiye'ye karşı saldırgan eyleme girişmemizi ya da bizzat savaş açmamızı önermiyorum; ama bundan böyle Türkiye'nin çıkarlarını ya da toprak bütünlüğünü gözetmeksizin [...] Balkan devletleriyle düzenlemelere gitmeliyiz."

3 Churchill, *World Crisis*, c. 1, 541.

** Askerlere Fransa'ya gidecekleri söylenmişti. Ama başlarındaki komutan Tuğgeneral Walter Delamain'e Bombay'da verilen mühürlü emirde Bahreyn'de karaya çıkacakları yazılıydı.

İran tarafındaki "Arabistan"da petrol kuyularına, ayrıca kuyu başlarını (göstermelik Osmanlı egemenliği altındaki) Abadan'da kurduğu rafineriye bağlayan boru hatlarına sahipti. Churchill'in talimatıyla, İngiliz Kraliyet Donanması 1912'de kömür yerine petrolle çalışan daha hızlı motorlara geçmeye başlamıştı ve Abadan rafinerisi açıkça buna hizmet etmek üzere kurulmuştu. Dolayısıyla Arabistan petrol yataklarını, sınırdan geçen boru hatlarını ve Abadan'ı kontrol etmek, Londra (ve tabii Churchill) için birincil stratejik öncelik taşımaktaydı.[4]

Göstermelik Türk garnizonları bir yana bırakılırsa, Güney Mezopotamya'yı da kapsamak üzere bütün Körfez bölgesi fiilen Britanya İmparatorluğu'nun parçasıydı. Britanya daha 1846'da Babıâli'den Mezopotamya nehirlerinde ulaşım hakları elde etmişti. İngiliz Dışişleri Bakanı Henry Petty-Fitzmaurice (daha yaygın bilinen adıyla Lord Lansdowne) 1903'te "Basra Körfezi için bir tür Monroe Doktrini" ilan ederek, başka bir devletin bölgeye sızmasının "ciddi bir tehdit" sayılacağını bildirmişti.[5] Dicle, Fırat ve Karun nehirlerinin Basra Körfezi'ne ulaşmadan önce sığlaşarak aktıkları Şattü'l-Arap deltası sularında, İngiliz Kraliyet Donanması Basra'ya sefer yapan ticari Hint yelkenlilerini korumak üzere düzenli devriyeler dolaştırmaktaydı. (Savaşın patlak verdiği ekim-kasım ayları, Mezopotamya'nın başlıca ihraç ürünü hurmanın yüklendiği yoğun dönemdi.) Daha yukarıda ticari İngiliz çarklı vapurları Basra ile Bağdat arasında Fırat ve Dicle nehirlerini izleyerek seferler yapmaktaydı. Bağdat'taki İngiliz başkonsolosu bir tür genel vali konumuyla, Hint Yarımadası'ndan Şii hacı trafiğini ve bunun sağladığı gelirleri büyük ölçüde gözetim altında tutmaktaydı. (Kutsal Kerbela'daki Şii başmüftüsünün ve diğer din görevlilerinin maaşlarını Bağdat'taki İngiliz konsolosluğu ödemekteydi.) İngiliz başkonsolosunun Dicle ve Fırat yolculuklarında kullandığı "silahlı ve sığ çekimli" özel bir yatı vardı; hızından dolayı *Comet* ["Kuyrukluyıldız"] adı verilen yat, çok eski ama çalışır durumdaki Nordenfelt toplarıyla donatılmıştı. *Comet*'in "sertleştirilmiş hafif çelik zırh"la çevrili kaptan köşkü Bedevi keskin nişancılara karşı koruma sağlamaktaydı. Bu heybetli tekne sayesinde, İngiliz konsolosu Bağdat ve Basra vilayetlerinin Osmanlı valilerinden çok daha yüksek itibara sahipti. Arap aşiretlerinin çoğu İngiliz koruması altındaydı ve Şattü'l-Arap ağzının yakınındaki stratejik liman kasabası Kuveyt'in emiri gibi başlıca yerel şeyhler İngilizlerden maaş almaktaydı.[6]

---

4 Sefer kuvvetinin Bahreyn'e sevk tarihleri için bkz. Pomiankowski, *Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*, 105. Delamain'e verilen mühürlü emir için bkz. Townshend, *When God Made Hell*, 3-4.

5 Akt. Ulrichsen, *The First World War in the Middle East*, 23.

6 "Report on Naval Cooperation with the Expeditionary Force in Mesopotamia", Wilfrid Nunn (bundan böyle "Mesopotamia Expedition Report"), PRO, ADM 137/204, 16-22. Başmüftü ve Şii hacı trafiği için bkz. McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, 207.

Güney Mezopotamya ve Mısır gibi bölgeler üzerindeki göstermelik Osmanlı egemenliği 1914'e kadar, Delhi'deki İngiliz yönetimi açısından uygun ve işe yarar bir kurmacaydı. Hint Yarımadası'nda yüz milyona yakın ve her an başkaldırabilecek Müslüman uyruk varken, onlara İslam dünyasının başka yerlerinde de hüküm sürdüklerini hatırlatmak İngilizlerin işine gelen bir şey değildi. Bu anlamda, Osmanlı padişah-halifesinin İtilaf devletlerine karşı cihat ilanı, Britanya'ya hodri meydan demek gibiydi. "Kalleş" İngilizler İslam imparatorluğundan geriye kalan vilayetleri teker teker koparırken, Müslüman çıkarlarına dostça görünmeyi daha ne kadar başarabilirlerdi? İngiliz Dışişleri Bakanlığı Aralık 1914'te Mısır üzerinde 32 yıllık işgalden sonra himayeyi ilan etmekle tam da buna uygun davrandı.

Türkiye ile Britanya arasında savaşın başlamasının ardından, Güney Mezopotamya'da egemenlik devri aynı ölçüde hızlı ama biraz kanlı oldu. Mezopotamya'daki Osmanlı Altıncı Ordusu'ndan iki kolordunun alınmış olması nedeniyle, Süleyman Askerî Bey'in komuta ettiği Basra'daki Türk garnizonu (İngiliz istihbaratının 8.000 kişilik abartılı tahmininin aksine) 5.000'e yakın mevcutlu Osmanlı 38. Piyade Tümeni'nin yarısından biraz fazlasını barındırmakta, ayrıca Abadan'da ve Fao'da bulunan daha küçük kuvvetlerden destek almaktaydı. Türklerin 420 ton su çekimli *Marmaris* nehir gambotunun yanı sıra saatte 10-11 deniz mili hız yapabilen İngiliz yapımı dört Thornycroft motorlu devriye teknesi vardı. Her biri 120 mürettebatlı ve 1.070 ton su çekimli *Espiègle* ve *Odin* zırhlı şalupalarının öncülük ettiği İngiliz armadasında ise ayrıca silahlı *Dalhousie* ve *Lawrence* çarklı vapurlar ile daha küçük *Mashona*, *Miner*, *Lewis Pelly*, *SirdariNaphte*, *Carmsir* ve *Shaitan* römorkörleri yer almaktaydı. İngilizlerin Basra Körfezi filosunun en etkili unsuru dretnot öncesi dönemden kalan ve bölgeye asker taşımada kullanılan *Ocean* savaş gemisiydi; ancak açık denize uygun ağır su çekimiyle Şattü'l-Arap boyunca ilerlemesi, hele Dicle'nin ve Fırat'ın sığ sularına girmesi mümkün değildi. Konsolosun zırhlı yatı *Comet* (Britanya'nın niyetlerini gösteren başka bir emareyle) savaş başladığında kısılıp kalmaması için ekim başlarında Bağdat'tan nehrin aşağısına inmişti. Hint Ordusu'nun Korgeneral Sir A. A. Barrett komutasındaki sefer kuvvetinin mevcudu tam bir tümen düzeyindeydi; kuvvete verilen adla 6. Tümen (Pune Tümeni) eksiksiz üç tugaydan oluşmaktaydı ve bunlardan biri General Walter Delamain komutasındaki 16. Tugay'dı. Bölgesel muharebe düzeninin İngilizlerden yana ağır basması nedeniyle, çatışmanın sonucundan şüphe duyulamazdı. Nitekim Kuveyt şeyhi daha 4 Kasım'da teslim bayrağı çekerek Britanya'ya sadakatini bildirdi ve böylece Kuveyt'in gelecekte "bağımsız" bir emirlik olmasını sağlama aldı.[7]

---

7 "Mesopotamia Expedition Report", 22-25.

Bununla birlikte Türkler sıkı bir kavga verdi. Küçük filosunun yenileceğini kavrayan Süleyman Askerî Bey, Hamburg America Line firmasına ait Alman ticaret gemisi *Ekbatana*'ya el koyduktan sonra kumla doldurarak Şattü'l-Arap suyolunun Basra'ya girişini tıkamak üzere batırdı. Alman muharebe kruvazörü *Emden*'in Basra Körfezi'ndeki İngiliz paravanını yarıp Basra'ya ulaşabilmesi ihtimali düşünülerek mürettebatını takviye etmek üzere Bağdat'tan Alman ve Türk bahriyeliler alelacele getirildi. *Emden* 4,1 inçlik toplarıyla İngiliz filosundaki en büyük şalupalardan bile daha uzun menzile ateş açabildiği için Basra'yı savunmada belirleyici bir rol oynayabilirdi. Süleyman Askerî Bey'in motorlu çatanalarının Fao'da ve Abadan'daki askerlere İngiliz taarruzunun başlamasından önce levazım yetiştirecek kadar hızlı olmasına karşın, özlemle beklenen *Emden* asla ulaşamadı. Ağustosta *Goeben* ile *Breslau*'ya cesurca ateş açan *Gloucester*'ın da aralarında olduğu hızlı beş İngiliz kruvazörünün peşine düşmesi üzerine Hint Okyanusu'na yöneldi ve sonunda yakalanmamak için 9 Kasım'da sıvıştı.[8]

Böylece zayıf Osmanlı kale garnizonları, ana İngiliz taarruz başladığında büyük ölçüde yalnız kaldı. Sadece 350 Türk askerinin dört topla savunduğu Fao'ya yönelik taarruza öncülük eden *Odin*, 6 Kasım sabahı saat onu biraz geçe 5.500 yardadan (5 km'den) ateş açtı; ardından bu mesafenin üçte birine kadar yaklaştı. Sahilden açılan "yoğun tüfek ateşi" bir saat geçmeden tavsadı. İngiliz deniz piyadeleri saat on bire doğru direnişle karşılaşmadan kıyıya çıktı ve öğleden sonra ikide telgrafhaneyi ele geçirdi. Kaleyi boşaltırken yaralılarını da götürdükleri için Türklerle hiçbir yerde karşılaşılmadı. Günün sonuna varılırken aralarında istihkâmcıların ve mayıncıların da olduğu 600 İngiliz ve Hint askeri sahildeydi. Fao kalesinde İngiliz bayrağı dalgalandı.

Abadan'daki direniş daha sert oldu. Sayıca daha az olmalarına rağmen, hafif silahlı 160 Türk askeri son derece stratejik konuma sahip bu kasabayı şiddetle savundu. Süleyman Askerî Bey nehir kenarındaki çalılar ve sazlar arasında akıllıca kamufle edilen kerpiç duvarların arkasında siperler kazılması emrini vermişti. Türkler 6 Kasım'da öğleden hemen sonra Abadan'a yaklaşan *Espiègle*'yi gizlenmiş mevzilerden açtıkları tüfek ateşiyle şaşkınlığa uğratarak gövdesine ve alt kısmına yirmi ya da otuz kurşun isabet ettirmekle birlikte batıramadılar. İngiliz şalupası 4 inçlik toplarıyla ve birkaç Maxim makineli tüfeğiyle karşılık verdi; ancak mermilerin ve kurşunların çoğu etkisiz biçimde kerpiç duvarlara çarptı. *Espiègle*'nin komutanı Albay Wilfrid Nunn manevra yaparak siperdeki Türklerin derinliğine ateşle vurulabileceği bir konuma geçti. On kadar Türk askerinin sığındığını gördüğü küçük bir evi top mermisiyle

8 *Agy*, 26 vd. *Emden*'in kovalanışı için bkz. Churchill, *World Crisis*, c. 1, 542-543 ve Knight, *British Army in Mesopotamia*, 14.

vurdu ve kerpiçten sahil siperlerine düşman ateşi kesilene kadar şarapnel yağdırdı. Bu ilk çarpışmada 46 Türk askeri öldürüldü. Görünüşte muharebe kazanılmış gibiydi. Ama İngiliz deniz piyadelerinin Abadan rafinerisini ele geçirmesine karşın savunmaya geçen Türk askerleri adanın kerpiç bir tabyayla korunan zaptiye karakolunda toparlandı. Türklerin kuşatma altındaki direnişiyle, inişli çıkışlı muharebe üç gün daha sürdü.

Süleyman Askerî Bey İngiliz işgalcileri şaşkınlığa uğratan bir hamleyle, Basra'dan nehrin her iki yakası boyunca takviyeler gönderdi; Sami Bey komutasındaki 300 kadar Türk ve Arap askerden oluşan ana müfreze, sınırın İran tarafında İngilizlerin bir cephe gerisi üs ve liman olarak kullandıkları Muhammere'nin karşısına düşen bir noktada kamp kurdu. Sami Bey'in 10 Kasım'da saldırıya geçirdiği askerler İngiliz çeperine 50 yarda (45,8 metre) yaklaştıktan sonra, ölüm saçan ateşle püskürtüldü ve 80 kayıp verdi. İngiliz şalupaları yukarıya doğru ilerlerken, Şattü'l-Arap boyunca şiddetli çarpışmalar sürdü. Süleyman Askerî Bey bunun üzerine Sahil kasabasının kerpiç tabyasında bir direnişe hazırlandı; nehrin batı yakasından 500 yarda kadar içerideki tabya bir amfibi çıkarmasına ve İngiliz nehir toplarına karşı biraz stratejik derinlik sağlamaktaydı. Ama bu yeterli değildi. İngiliz toplarının tabyayı dövmeye uygun menzili bulmasından sonra, deniz piyadeleri 17 Kasım'da suda yürüyerek kıyıya çıktılar ve Sahil'e saldırdılar. Bunu izleyen karışık ve kanlı çarpışmada Osmanlı kuvvetleri bozguna uğrayarak 800 kadar zayiat verdi. İngiliz kayıpları da ağırdı; 4 subay ve 50 er (21 İngiliz ve 29 Hintli) ölürken, 17 subay ve 414 er yaralandı. O zamana kadar İngiliz kuvvetleri durdurulamamış olsa da ilerleyiş zorluydu.[9]

Şattü'l-Arap'ta süren harekât, Basra'da merak ve endişe karışımı bir duyguyla takip edilmekteydi. Osmanlı valisi Subhi Bey, aralarında konsolosun da bulunduğu İngiliz sakinleri bir önleyici tedbir olarak gözetim altına almıştı. Amerikan Kızılhaç Heyeti'nde çalışan bir gönüllü, "Hıristiyanların katledilme tehlikesiyle karşı karşıya olduğuna dair vahim rivayetleri" bildirdiyse de böyle bir katliam yaşanmadı. (Anlaşıldığı kadarıyla İngiliz tutuklulara da iyi davranıldı.) Deltadan yukarıya İngiliz ilerleyişinin çabukluğundan etkilenen yerel Araplar, yaralı Türk ve Arap askeri akınının artmasıyla muharebenin gidişatı belli olunca saf değiştirmede tereddüt etmediler. Bizzat General Barrett'ın Sahil Muharebesi'ndeki ağır İngiliz kayıplarından dolayı durumdan emin olmamasına karşın 20 Kasım'da aralarında Süleyman Askerî Bey'in yanı sıra Subhi Bey'in ve danışmanlarının da bulunduğu Türklerin İngiliz tutukluları serbest bırakarak Basra'dan kaçtıkları haberi geldi. Bununla birlikte, Şattü'l-Arap'ı tam olmasa bile neredeyse tıkayan *Ekbatana* gibi birkaç batık geminin

9 "Mesopotamia Expedition Report", 47-53.

varlığından ve sahilden keskin nişancı ateşi korkusundan dolayı yavaşlayan İngiliz nehir filosu kasabaya ihtiyatla ilerledi. İngiliz kuvvetleri ancak iki gün sonra güvenle karaya çıkarak kasabayı ele geçirdiler. *Espiègle*'nin komutanı Albay Nunn, raporunda 23 Kasım öğleden sonrasını şöyle aktardı:

> General Sir A. Barrett birliklerinin başında törenle kasabaya girdi; [...] bir süre önce oradaki konsolosumuz olan Bay Bullard, yabancı konsolosları ve ileri gelenleri ona tanıttı, Sir Percy Cox'un yazdığı Arapça bir bildiriyi genel komutan adına okudu ve batı yakasında, Eşar Çayı'nın girişi yakınında her taraftan görülen bir evin üstündeki direğe İngiliz bayrağı çekildi. ESPIÈGLE otuz bir pare top atışı yaptı, askerler selam durdu ve üç defa "Yaşasın Kral" diye bağırdı.[10]

Basra'nın düşüşü Osmanlılar için ciddi bir darbeydi. Yaklaşık 60.000 nüfuslu zengin kentin ithalatından ve bundan sağlanan gümrük gelirinden artık Osmanlı padişahının yerine İngiliz yönetimi istifade edecekti. Ancak Aşağı Mezopotamya harekâtı henüz bitmiş değildi. Süleyman Askerî Bey, Subhi Bey ve Osmanlı 38. Tümeni'nden geriye kalan birkaç bin asker, Şattü'l-Arap'ın 65 kilometre daha yukarısında, Dicle ile Fırat'ın ilk kavuştuğu yerdeki bir kavşakta bulunan Kurna'ya çekilmişti. Kitabı Mukaddes'teki Cennet Bahçesi'nin timsali olduğuna inanılan geleneksel yerlerden biri olan Kurna, 1914'te ancak 2.000 kişinin yaşadığı ve küçük bir gümrük idaresinin bulunduğu bir kasaba olarak Basra'dan daha küçüktü; ama daha stratejik konumdaydı. Kurna yaklaşık 12 kadem (3,66 metre) su çeken İngiliz şalupaları gibi orta su çekimli tekneler için Dicle ile Fırat'a girmeden önce ulaşıma uygun kesimin sınırıydı; suyun derinliği genellikle 10 kademin (3,05 metre) altında, çoğu kez ancak 4 kademdi (1,22 metre) ve kurak yaz aylarında belli noktalarda daha da sığdı. Kurna'nın İngiliz denetimine girmesiyle, bütün Şattü'l-Arap deltası (tek tük Bedevi baskınları dışında) az çok güvenli hale gelecek ve Hint Ordusu Bağdat'a doğru yeni ilerleyiş için gerekli savaş gereçlerini güvenle yükleyebilecekti.

Ne var ki Kurna'yı ele geçirmek kolay olmayacaktı. Şattü'l-Arap Basra'dan sonra gittikçe sığlaştığı için bazı İngiliz şalupaları girişte karaya oturmaya başladı. Nehir dibinin çoğu yerde çamurlu olması nedeniyle karaya oturmak şalupalar açısından vahim sonuçlar doğurmasa da çakılı kaldıkları sürece onları düşman ateşine açık durumda bıraktı. Geri çekilen Türkler, geçişi zorlaştırmak amacıyla sığ bir alanda başka bir tekneyi, küçük bir çelik salapuryayı batırmışlardı. Batık tekne yüzünden dümeni işlemez hale gelen *Odin*'i harekâttan çekmek gerekti. Bunun üzerine muharebeye *Shaitan* gibi

---

10 *Agy*, 56-57; *Ekbatana*'nın batışı ve Basra'daki genel durum için bkz. Bayan Christine Bennett, *Basra Diary*, 4-22 Kasım 1914 girişleri. http://paperspast.natlib.govt.nz/-cgi-bin/paperspast?bir=d&d=OSWCC19160222.2.15 (erişim: Mayıs 2015).

daha sığ çekimli römorkörler katıldı. Kurna'nın savunma hatlarına yönelik ilk ciddi İngiliz yoklaması 3 Aralık'ta, ana deniz taarruzu sürerken, kentin güney kesiminde askerlerin kıyıya çıkmasıyla başladı. Kurna'nın iki küçük çayla korunduğu ve Türklerin hurma ağaçları arasına siperler kazdıkları saptandı; saldırıya geçen birliklere bu siperlerden tüfek ateşi yağdırıldı. Nehir kıyısındaki Osmanlı topları İngiliz römorkörlerini acımasızca döverek sancak şalupası *Espiègle*'yi ve *Miner*'ı batmanın eşiğine getirdi; her ikisi de karaya oturan tekneler ancak 4 Aralık akşamı suların kabarmasıyla nehrin aşağısına kaçabildi. Yoklama pahalıya mal oldu: Bir İngiliz ve bir Hintli subayın yanı sıra üç İngiliz er ve 19 Hintli er ölürken, 60 kadar Hintli er yaralanmıştı.[11]

Toparlanmak için birkaç gün ara veren İngilizler 7 Aralık'ta ana taarruza başladı. Bu sefer, şalupalar ve römorkörler düşmanın gerisine birlikler çıkarmak üzere yoğun ateş altında Kurna'yı aşıp Dicle'ye girdi. *Shaitan* "kaptan köşküne doğrudan bir isabet aldı"; albayının ölmesine ve iki subayının yaralanmasına yol açan bu darbeye karşın batmadı. Komutan Nunn yeniden karaya oturma riskini göze alarak *Espiègle*'yi bir kez daha ileri sürdü; çıkarma birliklerine koruma ateşi sağlamak üzere düpedüz "çamur içinde sürükledi." Bütün öğleden sonra, Dicle'nin batı yakasında hurma ağaçları arasında yoğun çarpışmalar devam etti. (Kurna doğu yakasındaydı.) Hava kararırken, *Espiègle*'ye ana Osmanlı kuvvetinin kuzeye kaçtığı haberi ulaştı. Bu sefer raporun erken verildiği ortaya çıktı, çünkü İngiliz şalupalarına gece boyunca top ateşi yağdı. Üç Hint askeri 8 Aralık sabahı Dicle'nin doğu yakasına geçerek kumsalı güvenceye aldı ve böylece öğleden sonra 70 deniz piyadesinin karaya çıkmasını sağladı. Sonunda İngilizler Kurna'yı kanattan çevirmeyi ve "kuzey savunma hattını derinliğine ateş altına almayı" başardı. Gece yarısına yakın, bir Türk heyeti Basra Valisi Subhi Bey'in güvencesi altında Kurna'yı teslim şartlarını görüşmek üzere öbür tarafa geçti. (Süleyman Askerî Bey'in kuzeye kaçmak için az sayıda üst düzey subayla birlikte bindiği *Marmaris*'in dumanı Dicle'nin yukarı kısmından görülmekteydi.) Toplam 45 Osmanlı subayı ve 989 askeri, Krupp toplarını ve "büyük miktarda tüfek ile cephaneyi" kapsayan silahlarını teslim ettiler. İngiliz bayrağı 9 Aralık günü öğleden sonra iki buçukta Kurna'nın yukarısında dalgalandı.[12]

Stratejik Basra ve Kurna ileri karakollarının, aslına bakılırsa bütün Şattü'l-Arap suyolunun daha savaşın birinci ayında Britanya'nın eline geçmesiyle, Enver Paşa Kafkasya ve Süveyş hücumlarına öncelik vermenin ağır bir bedelini ödemiş gibiydi. Yine de harekâtın böyle gelişmesinin kaçınılmaz bir yanı vardı. Osmanlı XII. ve XIII. kolorduları Mezopotamya'da bırakılmış

11 "Mesopotamia Expedition Report", 59-67.

12 *Agy*, 68-79.

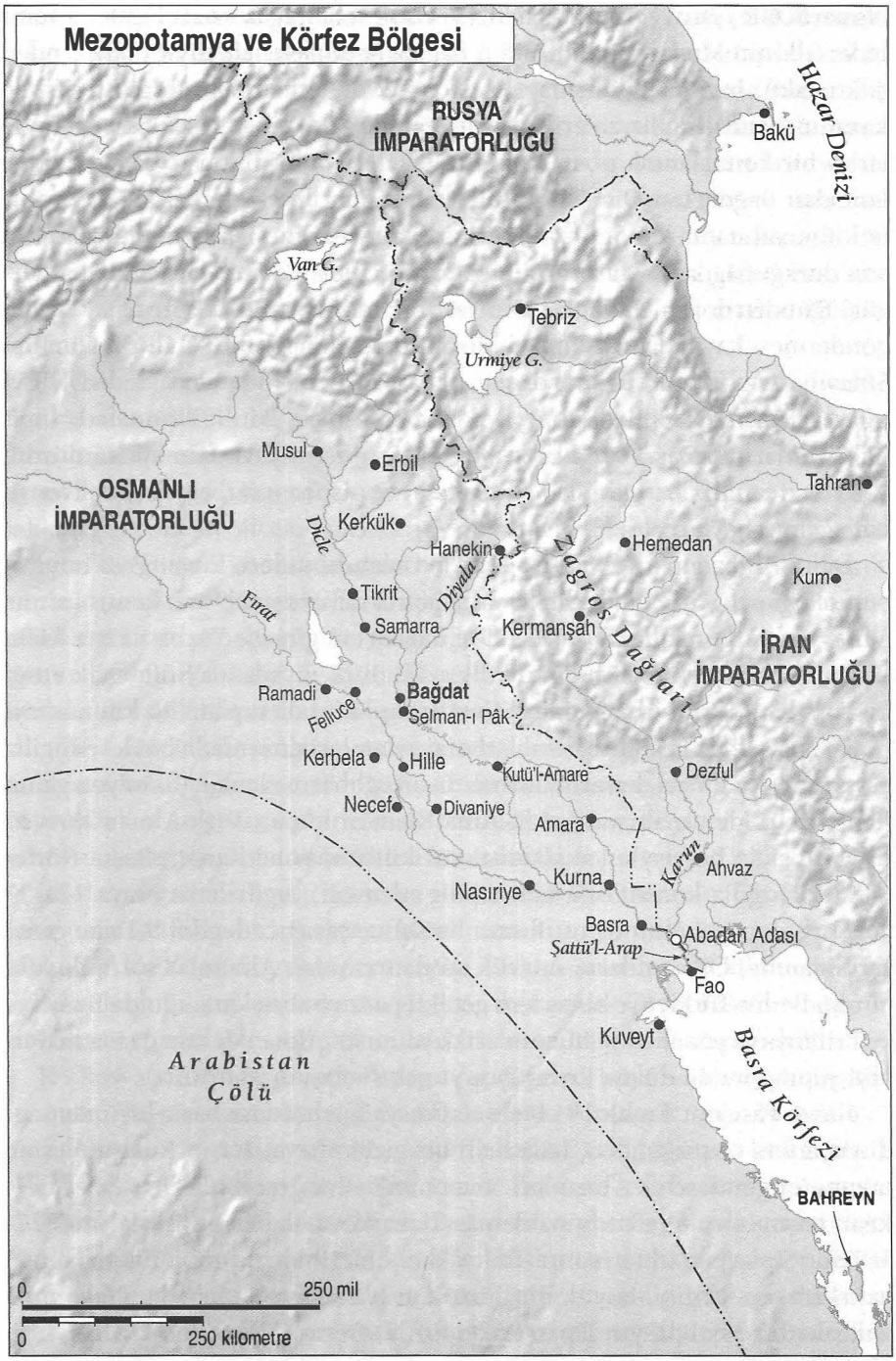
Mezopotamya ve Körfez Bölgesi
RUSYA İMPARATORLUĞU
Hazar Denizi
Bakü
Van G.
Tebriz
Urmiye G.
Musul
Erbil
OSMANLI İMPARATORLUĞU
Tahran
Dicle
Kerkük
Hanekin
Hemedan
Zagros Dağları
Diyala
Kum
Fırat
Tikrit
Samarra
Kermanşah
İRAN İMPARATORLUĞU
Ramadi
Felluce
Bağdat
Selman-ı Pâk
Kerbela
Hille
Kutü'l-Amare
Dezful
Necef
Divaniye
Amara
Karun
Ahvaz
Nasıriye
Kurna
Basra
Abadan Adası
Şattü'l-Arap
Fao
Kuveyt
Arabistan Çölü
Basra Körfezi
BAHREYN
0
250 mil
0
250 kilometre

olsalardı bile, Şattü'l-Arap'taki neticeyi etkileyemeyecek kadar eksik mevcutlu ve (ilkinin Musul'da, ikincisinin Bağdat'ta olması nedeniyle) birbirinden çok uzaktı; İngilizler çatışmayı esas olarak donanma üstünlüğü sayesinde kazanmışlardı. İngiliz zaferi öylesine çabuk geldi ki ancak köklü biçimde farklı bir konuşlanma planı, sözgelimi XIII. Kolordu'nun daha savaş başlamadan Bağdat'tan Dicle'nin aşağısına gönderilmesi gerçek anlamda bir farklılık yaratabilirdi. Berlin'den gelen (ve henüz bitmemiş) demiryolunun son durağı Bağdat'ın durumu ise başkaydı; Dicle ve Fırat üzerinde kılavuz güçlüğünden dolayı, Enver Paşa'nın Mezopotamya'ya makul sürede takviyeler göndermesi kaydıyla, o aşamada bile muhtemelen savunulabilirdi. Nitekim Süleyman Askerî Bey üstüne düşeni yaparak Kurna'nın yukarısında Dicle'yi tıkamak üzere iki çelik salapuryayı daha batırmıştı. Batık *Ekbatana* da İngiliz vapurlarının Basra'ya savaş gereçleri taşımasını yavaşlatmayı sürdürdü; yeterince çamura batmasıyla nehir yatağının nispeten serbest geçişe elverişli hale gelmesi ayları aldı.[13]

Dahası, Abadan'ın ve Şattü'l-Arap'ın önemini sadece Enver Paşa'nın küçümsediği pek söylenemezdi. İlk başta petrol rafinerisini bizzat kontrol altına almayı uman Almanlar, Ocak 1915'te Bağdat'tan güneye Yüzbaşı Fritz Klein komutasında özel bir tim gönderdiler. İki Türk piyade alayının eşlik ettiği bu son derece usta Alman subay timi, boru hattında toplam 20 kilometreyi bulan çok sayıda kesime başarılı sabotaj eylemleri düzenledi; böylece İngiliz Kraliyet Donanması, hasarın haziranda onarılmasına kadar 70 milyon galon kadar petrolden mahrum kaldı. Ama Klein'ın küçük Türk-Alman kuvveti dikkat çekici başarıyla yakalanmaktan kurtulmasına karşın, Basra Körfezi'ndeki İngiliz kontrolünü tam tehdit edemedi; İngilizlerin oraya 12.000 asker yığdığı göz önünde tutulunca bu sonuç şaşırtıcı değildi.[14] Daha genel bir anlamda, Osmanlıların öncelik sıralamasından Almanlar sorumluydu; çünkü Berlin Türkiye'ye savaş için gerekli para ve altın karşılığında Rusya'ya ve Britanya'ya yönelik ani hücumları dayatmıştı. Almanlar tam da istedikleri şeyi yapmasından dolayı Enver Paşa'yı pek suçlayamazlardı.

Enver Paşa'nın Aralık 1914'teki Kafkasya hücumu ise bariz biçimde sağduyuya ters düştüğünden, hâlâ belli bir gizem havası taşır. Rus cephesine takviyeler göndererek Almanları "memnun" etme gereği olağan sayılsa bile, kışın başına denk gelen zamanlaması daha kötü olamazdı. Rusların 1877-1878'de Şipka'yı aştıktan sonra Trakya düzlüklerini hızla geçip Ayastefanos'a varırken yaptığı gibi, büyük bir düzlük ovaya açılan bir geçide yüklenmek anlaşılır bir şeydi. Oysa Doğu Anadolu'da, Osmanlı Üçüncü Ordusu'nun

13 *Agy.*

14 McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, 204, 278.

konuşlandığı Erzurum gibi vadi şehirleri bile deniz seviyesinin 2.000 metre yukarısındaydı; dağların yüksekliği ise 3.500 metreyi aşmaktaydı. Aralık ayına girildiğinde, kar kalınlığı *vadilerde* iki metreydi ve dağlarda bunun iki katıydı. Sıcaklık çoğu kez eksi 20 ila 30 dereceydi. Rusya'ya bakan cephe hattı alanları ağaç sınırının yukarısındaydı; saldırıya geçen kuvvetleri koruyacak bir orman örtüsü olmadığı gibi, yemek pişirmeyi ya da askerlerin ısınması için ateş yakmayı sağlayacak odun yoktu. Bütün bunlara tüy diken şey ise Üçüncü Ordu'nun berbat maddi durumuydu; başındaki Hasan İzzet Paşa'nın 29 Kasım tarihli raporuna göre 17.000 kaput, 17.400 çift çizme, 23.000 battaniye ve 13.000 sırt çantası açığı vardı.[15]

Bir hücum açısından bu elverişsiz şartlara rağmen, Enver Paşa Kafkasya harekât alanında ilk başta bazı taktik başarılar elde edebildi. Ruslar Souchon'un deniz saldırısı karşısında mağdur şaşkınlığına bürünmelerini yalanlayan bir hamleyle 2 Kasım'da, yani savaşın ilan edildiği gün (hatta bazı kaynaklara göre ondan önceki gün) Türkiye'ye yönelik bir hücuma girişmişlerdi. General Bergmann komutasındaki bir tugay, Oltu'nun güneyinde Osmanlı sınırını aşarak Sarıkamış'tan Erzurum'a giden anayolun kavşağındaki Hasankale kasabasına yönelmişti. Bergmann'ın hedefi General A. Z. Mışlayevskiy komutasındaki Kafkasya I. Kolordusu'yla birlikte, Sarıkamış-Erzurum yolundaki Osmanlı kuvvetlerini kuşatmaktı. Muharebeyi bizzat yöneten Hasan İzzet Paşa, Hasankale'nin yukarısındaki tepelerden bir karşı-saldırıya geçerek Bergmann'ın tugayını güneydoğuya sürdü ve Mışlayevskiy'in kolordusuyla Köprüköy'ün doğusunda birleşmek zorunda bıraktı; böylece istikrarlı bir hattın oluşmasıyla Osmanlı birlikleri kuşatılmaktan kurtuldu. Daha kuzeyde, Batum'dan Karadeniz kıyısı boyunca girişilen bir Rus hücumu, Osmanlıların daha önce silahlandırdığı Acar (Müslüman Gürcü) milislerin yardımıyla püskürtüldü. Köprüköy'deki yeni cephe Türkiye sınırının 25 kilometre içerisinde olsa bile, Rus saldırılarına verilen sıkı karşılık Enver Paşa'nın başarılı bir hücuma girişilebileceği yönündeki inancına haklılık kazandırdı.[16]

Kafkasya sınırında, Enver Paşa'ya cazip gelen büyük stratejiyle ilişkili bir unsur da söz konusuydu. Bazı kaynaklarda romantik "pan-Türkçülük" (Anadolu'dan Orta Asya'ya ve Afganistan'a kadar Türkî halkların birliği fikri) olarak kestirilip atılmasına karşın, Enver Paşa'nın asıl hedefleri önemsiz olmamakla birlikte daha sıradandı. Değişken cephe hatlarının gerisindeki azınlık topluluklarının varlığı nedeniyle Müslüman ve Hıristiyan Ortodoks dünyaları arasındaki bu uygarlık fay hattında bir savaşın getireceği tehlikeler yüksekti. Rus-Osmanlı savaşının 2 Kasım'da resmileşmesinden çok önce, her

15 Akt. Strachan, *The First World War. Volume One: To Arms*, 722-23. Yakacak odun için bkz. Pomiankowski, *Zusammenbruch*, 102-103.

16 Ayrıntılar için bkz. Erickson, *Ordered to Die*, 54; Pomiankowski, *Zusammenbruch*, 103.

iki tarafın gizli ajanları Doğu Anadolu'da ve Kafkasya'da etnik-dinsel çatışma alevlerini körükleme çabası içindeydi. Osmanlılar daha çok Kafkasya'nın Müslüman topluluklarını (Tatarlar, Çeçenler, Çerkesler, Dağıstanlılar, Avarlar, Acarlar ve Azeriler) kışkırtma peşindeydi. Ama bölgede Hıristiyanlar da vardı. Almanya Osmanlı cihat tasarısına destek vermenin yanı sıra Gürcülerin Rusya'ya duyduğu kızgınlığı yıllarca işlemişti ve ajanları Tiflis'te cirit atar hale gelmişti. Bizzat Enver Paşa'nın kuruluşunda etkili bir rol oynadığı mahut Teşkilât-ı Mahsusa, Kafkasya Müslümanlarını devşirerek (Acarların Kasım 1914'te Batum'da yaptığı gibi) Rusları taciz edebilecek gerilla birliklerine dönüştürmekle görevliydi. Osmanlı üst komuta kademesinin bu gönüllülere taktığı bir ad bile vardı: Buna göre her "tavuk"tan 50 civciv elde edilmeliydi. ("Tavuk" ve "yumurta" aynı zamanda silah ve cephane için kullanılan harekât kodlarıydı.)[17]

Ruslar Osmanlı azınlıklarıyla aynı tehlikeli oyunun içindeydi. Birinci Balkan Savaşı sırasında Dışişleri Bakanı Sazonov Doğu Anadolu'daki Rus konsoloslarına, hoşnutsuz Kürtleri Osmanlı hükümetine karşı birleştirerek üç önemli aşiret liderinden çara bağlılık yemini elde etmeleri talimatını vermişti. Kuzey Mezopotamya'da kol gezen Kürtlerin başındaki Şeyh Mahmud, Rusya'nın yanında yer alacak 50.000 adamı silahlandırma taahhüdünde bulunmuştu.[18] Tiflis'teki Rus Kafkasya Ordusu'nun kurmay başkanı Korgeneral Nikolay Yudeniç daha Ağustos-Eylül 1914'te, yani savaşın ilan edilişinden çok önce Türk sınırının Rus tarafındaki Ermeni gönüllüleri silahlandırmaya başladı. Aralık 1914 itibariyle, Rusya'nın cephe hattı kıtalarını artırmak üzere kurulmuş en az dört Ermeni gönüllü taburu (*drujina*) vardı; bunlar özellikle Türk birliklerinin manevralarını gözetlemekle görevliydi.[19] Sınırın Türk tarafında ise Erzurum'daki Rus konsolosu A. A. Adamov, savaşın patlak vermesi üzerine Türkiye'den ayrılmak üzere olduğu 1 Kasım'da Erzurum, Erzincan, Sivas, Mamahatun ve Kayseri'deki Ermeni partizan gruplarının "silahlarını zulalara sakladıklarını" ve zulaları açmak için Rus ordularının gelişini hevesle beklediklerini bildirdi.[20]

Kafkasya'daki Rus-Osmanlı sınırının her iki tarafında bu örtük faaliyetlerin siyasal bakımdan tartışmalı mahiyetini şimdilik bir yana bırakırsak, bizzat yaygın oluşlarının stratejik düşünme biçimini etkilemeye başlamasında bir

17 Shaw, *Ottoman Empire in World War I*, 773.

18 Musul'daki Kirsanov'dan Girs'e, 7 Mart 1913, AVPRİ, fond 180, opis' 517/2, del' 3573, list' 38-39 (ve arka kısımlar); yorum için bkz. McMeekin, *Russian Origins*, 148-149.

19 Yudeniç'ten Ştavka'daki Yanuşkeviç, 18/31 Ağustos 1914, RGVİA, fond 2000, opis' 1, del' 3851, list' 12 (ve arka kısım), 13.

20 Adamov'un Erzurum'dan ayrılırken gönderdiği rapor, 19 Ekim/1 Kasım 1914, RGVİA, fond 2000, opis' 1, del' 3860, list' 613-614.

anlam vardı. Osmanlı hatlarının gerisinde kargaşa çıkması umudu göz önünde tutulmazsa, Tiflis'teki Rus komutanlığının kar yağışının başladığı Kasım 1914'ün ilk haftasında, üç Kafkasya kolordusundan ikisinin Almanya'ya ve Avusturya-Macaristan'a karşı Avrupa cephelerine sevkinin yarattığı asker eksikliğine rağmen bir hücum riskine girmesini anlamak zordur. Geride kalan Kafkasya I. Kolordusu'nun mevcudu, 15.000 süvariyle desteklenen 100.000 kişilik düz piyade kuvvetinin yanı sıra Kazak ve Ermeni *drujina*'ları da hesaba katıldığında, ancak 150.000'e varmaktaydı. Bu sayı 75.000 nizami ve 37.000 başıbozuk askeri bulunan Osmanlı Üçüncü Ordusu'na kıyasla üstün olsa da belirleyici düzeyde değildi. Ruslar top sayısı bakımından da 168'e karşı 256 gibi bir üstünlüğe sahipti; ama bu topların çok azı Kasım 1914 hücumuna katıldı. Osmanlı topraklarının epey içlerinde, saldırıya açık ikmal hatları boyunca harekât yürüten Ruslar, bozguna uğramadıkları için şanslı sayılırlardı.[21]

Yani, Avusturya Galiçyası üzerindeki Rus baskısını hafifletecek erken bir Kafkasya hücumu yönündeki Alman taleplerine rağmen, Enver Paşa'nın Aralık 1914'te temkinli olmasını gerektirecek her sebep vardı. Ama temkin, Enver Paşa'nın mizacında olmayan bir şeydi. Kafkas Dağları'nda bir kış hücumu fikrini aptalca bulan Liman von Sanders'in 6 Aralık'taki meşhur bir sohbette ona çıkışması üzerine, Rusların yenilmesinden sonra "Afganistan üzerinden Hindistan'a ilerlemeyi tasarladığını" söyledi. Bu sözleri sırf gösteriş için söylenmiş olsa bile, Enver Paşa'nın gözü pekliği inkâr edilemez. Kurmay başkanı olarak yanına aldığı Alman dostu Bronsart von Schellendorf'la birlikte derhal başkentten Erzurum'a doğru yola açıktı. Onlardan birkaç gün önce de Albay Hafız Hakkı Bey gitmişti; yine Enver Paşa'nın erkânıharp kurmaylarından olan otuz altı yaşındaki bu subay, bir kış hücumunun uygunluğu konusundaki şüphelerini bir süredir dile getiren Hasan İzzet Paşa da onun daha güvenilir bulduğu biriydi. Enver Paşa 19 Aralık'ta Hasan İzzet Paşa'yı azlederek Üçüncü Ordu komutanlığını bizzat üstlendi. Tıpkı Edirne'de olduğu gibi, elden çıkmış vilayetlerin, bu durumda Ruslarca 1877 Savaşı'nda ele geçirilmiş Ardahan ile Kars'ın geri alınmasına şahsen öncülük etme niyetindeydi.

Enver Paşa'nın harekât planı basitti; daha doğrusu kış ortasında karlı dağların yerine, yazın düzlüklerde yürütülmüş olsaydı basit sayılırdı. Tannenberg'de Samsonov'un Rus İkinci Ordusu'na yönelik başarılı Cannae tarzı Alman kuşatmasının etkisiyle hazırlandığı apaçık olan planda, muhtemelen Bronsart ve Üçüncü Ordu Kurmay Başkanı Binbaşı Felix Guse aracılığıyla yansıyan Alman düşünce tarzının damgası her bakımdan vardı. Enver Paşa

21 Osmanlı rakamları için bkz. Erickson, *Ordered to Die*, 57; Rus rakamları için bkz. Strachan, *To Arms*, 715.

sağda Kafkasya I. Kolordusu'nu Köprüköy'de "sıkıştırmak" üzere, üç Osmanlı kolordusunun en zayıfı XI. Kolordu'yu Erzurum-Sarıkamış yolunun güneyine sevk ederken, solda IX. ve X. kolordular kuzeyden bir sıkıştırmayla Rusları arkadan kuşatacaktı. En solda, Alman Binbaşı Stange komutasındaki özel bir yeni kıta, Batum'u savunan Rus kuvvetlerini mahsur bırakmaya çalışarak Çoruh Vadisi'ni güvence altına alacak ve Ardahan'ı ele geçirecekti. Solda, Enver Paşa'nın güvendiği genç Hafız Hakkı Bey'in komutasındaki X. Kolordu, Hasankale'den gelen anayol boyunca hızla ilerleyerek General İstomin komutasındaki tek bir Rus tugayının (yaklaşık 8.000 asker) savunduğu Oltu'yu ele geçirdikten sonra, Sarıkamış'ın doğusunda Kars yolunu kesmek üzere doğuya dönecekti. Ortada ise IX. Kolordu, Çakır Baba Dağı'nın oldukça düz olan yüksek sırtını (Top Yolu) izleyerek Çatak'a ve Bardız'a doğru ilerleyecekti. Top Yolu sert rüzgârlara açıktı; Enver Paşa'nın umudu bu sayede kar örtüsünün daha sığ olacağıydı. (Ruslar tarafından savunulmayacağı tahmini doğru olsa da gözetleme için bir Ermeni *drujina*'sı bırakılmıştı.) Son aşamada, IX. ve X. kolorduların Sarıkamış'ı ele geçirmeleriyle Rusların Kars'tan anayol ve demiryolu ulaşımı kesilmiş olacaktı. Köprüköy'de XI. Kolordu'nun sıkıştırdığı Kafkasya I. Kolordusu bu durumda teslim olmak zorunda kalacaktı. Planlanan saldırı 22 Aralık'ta başlayacaktı. Türkler Sarıkamış'a Noel Günü ulaşmayı ummaktaydı; bunun bir sebebi de mevcut erzakın ancak üç güne yetmesiydi.

Enver Paşa, askerlerinin karşılaşacağı güçlüklerin yanı sıra ciddi bir kış harekâtı için yeterli donanımdan yoksun olduklarının da farkındaydı. Üçüncü Ordu'nun 20 Aralık'ta toplanan birliklerini teftiş ettikten sonra, "mevcut durumda giderilmesi zor olan ciddi noksanlıkları" saptadı. Ama askerlerine tipik iyimser havalı bir hitabında "başarının şekil kıyafete değil, her askerin yüreğindeki yiğitliğe ve cesarete bağlı" olduğunu vurguladı. Üçüncü Ordu askerlerinin Kafkasya'ya doğru ilerlerken, sınırın Rus tarafında gömülü "atalarının ruhlarıyla" rahatlık duymaları (ve ısınmaları) gerektiğini ekledi. Hepsinden önemlisi, "Rus boyunduruğu altında onları bekleyen kardeşlerini kurtarma" yönündeki tarihsel vazifelerini yerine getirirken, "Allah'ın daima yanlarında olduğunu" hatırlamalarını istedi.[22]

Enver Paşa'nın büyük Kafkasya hücumu oldukça iyi başladı. Hava ilk başta Kafkasya standartlarına göre yumuşaktı; kar yağmıyordu ve görüş alanı açıktı. X. Kolordu ikinci günün, yani 23 Aralık'ın sabahında Oltu'ya ulaştı ve kısa sürede İstomin'i dört topu bırakarak Ardahan'a çekilmek zorunda bıraktı. IX. Kolordu (geçişinin gözcü Ermeni *drujina*'sı tarafından Rus komutanlığına bildirilmesine karşın) Top Yolu'nu aştı ve Noel Arifesi'nde Bardız'a vardı.

22 Enver Paşa, Ahbisor'dan "Suret", 20-21 Aralık 1914, *yagy.*

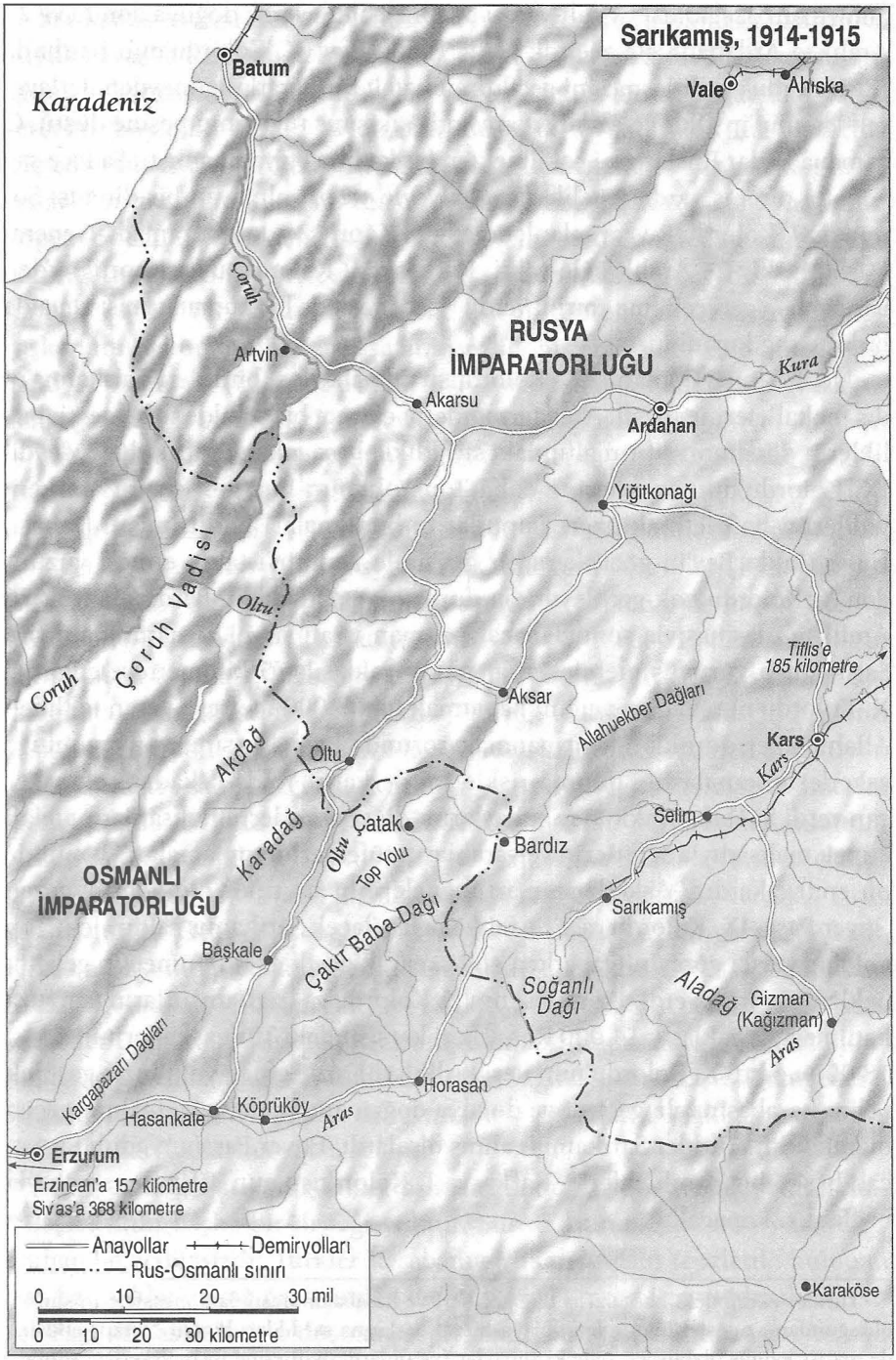
Sarıkamış, 1914-1915
Karadeniz
Batum
Vale
Ahıska
Çoruh
Artvin
RUSYA İMPARATORLUĞU
Kura
Akarsu
Ardahan
Yiğitkonağı
Çoruh Vadisi
Oltu
Çoruh
Tiflis'e 185 kilometre
Aksar
Allahuekber Dağları
Kars
Akdağ
Oltu
Kars
Çatak
Selim
Karadağ
Oltu
Top Yolu
Bardız
OSMANLI İMPARATORLUĞU
Sarıkamış
Çakır Baba Dağı
Başkale
Soğanlı Dağı
Aladağ
Gizman (Kağızman)
Aras
Kargapazarı Dağları
Horasan
Köprüköy
Hasankale
Aras
Erzurum
Erzincan'a 157 kilometre
Sivas'a 368 kilometre
Karaköse
Anayollar
Demiryolları
Rus-Osmanlı sınırı
0 10 20 30 mil
0 10 20 30 kilometre

Stange'nin özel kıtası Çoruh Vadisi'nde hızla ilerleyerek doğuya döndü ve 27 Aralık'ta Ardahan'ı ele geçirdi; Hafız Hakkı Bey (X. Kolordu'nun Bardız'da IX. Kolordu'yla birleşmesini geciktiren hatalı bir kararla) güneyden ilerleyerek İstomin'in Oltu ve Ardahan arasında sıkışmış tugayının peşine düştü. O zamana kadar Ruslar geri çekilmekten başka bir şey yapmamıştı. Sadece sağ kanatta direniş vardı, üstelik garip cilveyle *yeterli* olmayan bir direniş: Sonuçta XI. Kolordu Rusları planlandığı gibi Köprüköy'de kıstıramadı. General Mışlayevskiy 24 Aralık öğle vakti, Kafkasya I. Kolordusu'na Köprüköy'den Sarıkamış'a geri çekilme emrini verdi; ricat sırasında bir kurşun yarası almakla birlikte sağ kurtuldu.

Noel Günü, Osmanlı IX. Kolordusu'nun ilk ileri birlikleri Sarıkamış'ın dış mahallelerine ulaştı. Ama termometre çarpıcı bir şekilde inişe geçti; birliklerin donanımı sıfırın altındaki sıcaklıkla başa çıkamayacak düzeydeydi. IX. Kolordu'nun askerlerine daha Top Yolu'nun buz gibi sırtını aşarken, yüklerini hafifletmek üzere kaputlarını bırakmaları bildirilmişti. Dahası, Hafız Hakkı Bey'in gözü kara bir girişimle İstomin'i takip etmesi yüzünden X. Kolordu çok gerideydi; bu durum (ana gövdenin Bardız'a ancak 26 Aralık'ta ulaşmasıyla sonuçlanacak) zaman israfına yol açmanın yanı sıra Sarıkamış'a yürüyüş mesafesini artırarak yaklaşık 75 kilometreye çıkardı.* X. Kolordu'nun zaman açığını kapatmak için 3.000 metreye varan tehlikeli Allahuekber doruklarını tırmanmak zorunda kalması, sıradan yorgunluğa askerlerin karşılaştığı donma risklerini de kattı. Yolda o kadar çok asker can verdi ki Hafız Hakkı Bey subayların "diğer askerlerin noksanlarını telafi etmek maksadıyla şehitlerin ve yaralıların tüfeklerini toplamaları" yönünde bir emir çıkardı.[23] Askerlerinin artık güçlerinin sınırında olduklarını gören Enver Paşa, IX. Kolordu'ya 27 Aralık'ta girişilecek Sarıkamış saldırı için Top Yolu'nda artçı görevini yaparken çok saparak geciken 17. Tümen'in gelişini bekleme emrini verdi. İki gün sonra X. Kolordu'ya bağlı unsurların taarruza katılmasıyla yaklaşık 14.000 Rus askeri karşısındaki Türk askerlerinin sayısı 18.000'e çıktı. X. Kolordu'nun ileri birlikleri Kars'a giden yolu hızla geçerek Selim kasabasını ele geçirdi ve doğuya doğru ana ikmal güzergâhını geçici olarak kesti. Türkler Sarıkamış'ı almış olsalardı, Enver Paşa'nın adını taşıyacak başka bir namlı zaferle, Kafkasya I. Kolordusu'nun Tiflis karargâhıyla bağlantısı kopacaktı.

---

* Türkler ellerindeki haritalarda dağ geçitleri ve kasabalar arasındaki mesafelerin sürekli olduğundan az gösterilmesinden dolayı, bizzat başlarına sardıkları bir tür "serap" etkisine de maruz kalmış olabilirler; öyle ki subaylar (ve onların öğütlerine uyan askerler) sonraki menzile bir türlü varamamanın yarattığı nahoş sürprizlerden kurtulamadılar.

23 Kurmay Albay Hafız Hakkı, "Günlük Emir", *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekatî Ceridesi* (Muharebe Safhası: 20 Aralık-10 Ocak 1915), 27.

Sarıkamış Muharebesi 29 Aralık boyunca geceye de sarkarak sürdü ve Büyük Savaş'ın ilk kışında kritik bir stratejik an halini aldı. Tiflis komutanlığındaki konuşmalara bakılırsa, ezici bir Osmanlı zaferinden duyulan korku gerçekti; böyle bir sonuç bütün bölgede yankı uyandırarak Rus itibarına felç edici bir darbe indirecekti. Tannenberg'de Samsonov'un başına gelene benzer bir durumla, General Mışlayevskiy her şeyin bittiği kanısına vardı. Köprüköy'den 24-25 Aralık'taki ricatta yaralandığından, tedavi için Tiflis'e dönmüştü. Garip bir cilveyle, onu zıvanadan çıkaran şey bir istihbarat yanlışlığı oldu: Bir Kazak devriyesine esir düşen bir Türk tümen kurmay başkanının üstünden Enver Paşa'nın verdiği bir emir çıkmıştı; emirde Osmanlı hücumuyla (kâğıt üzerinde) ulaşılmak istenen hedefler pervasız ve dehşet saçıcı bir tumturaklı ifadeyle ortaya konulmaktaydı. Enver Paşa'nın aslında en iyi durum senaryosunu yansıtan metni sahadaki somut gerçeklerle karşılaştırarak değerlendirebileceği cepheden uzak olan Mışlayevskiy, uğradığı Kars, Erivan ve Tiflis kentlerinde peşi sıra panik havasını yaydı. Çok geçmeden demiryolu istasyonlarına, Müslümanların bir Türk zaferini izlemesi kesin olan intikam katliamlarından can havliyle kaçan Rus ve Gürcü siviller üşüştü. Tiflis komutanlığı 30 Aralık'ta öğleden sonra saat dörde yirmi beş kala, Brest-Litovsk'a yakın Baroniviçi'deki Rus askeri karargâhına (Ştavka) şu telgrafı çekti: "Durum kritik. Sarıkamış'la bağlantı kesildi. Demiryolu Türklerin elinde. Üç Türk kolordusu harekât yürütüyor. Ahali Türklerin safına geçiyor. Erdebil'in ve Azerbaycan'ın tahliye edilmesini tavsiye ederiz. Tiflis'te tahliye saat dörtte başlayacak." Tiflis komutanlığının birkaç dakika sonraki telgrafında ise şu yazılıydı: "Ardahan Türklerce alındı! Bütün Transkafkasya'da kısmi tahliyeyi başlatmaya karar verdik." Tiflis komutanlığı 1 Ocak 1915 öğle sonrasında saat üçü otuz bir geçe, Ştavka'ya Tiflis'i tahliyenin planlandığı şekilde başladığını bildirdi. Rus Başkomutanı Grandük Nikolay, Tiflis'ten gelen ve Kafkasya Ordusu'nun çöküşünü anlatan bu kederli raporları okuduktan sonra, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir İngiliz şaşırtma hamlesi yönündeki isteğini İngiliz askeri ataşesi Tümgeneral Sir John Hanbury-Williams'a iletti; bu istek 1915'teki Çanakkale Boğazı ve Gelibolu harekâtlarına yol açacaktı.[24]

Savaş sisinin Sarıkamış'taki gibi kalıcı sonuçlar doğuracak şekilde koyulaşmasının başka bir örneği yoktur. Sıfırın altında şartlarda yürütülen muharebe acımasızdı; Türkler kasabanın yukarısındaki tepelerde bulunan "taş barınaklar"ın sığ örtüsünden dağ toplarıyla mermiler yağdırırken, Enver Paşa'nın askerlerine düşman cephesinde bulunmadığının güvencesini

24 Tiflis komutanlığındaki Stolitsa'dan, 17/30 Aralık 1914 (iki kez) ve 19 Aralık/1 Ocak 1915, AVPRİ, fond 151, opis' 482, del' 4113, 12-14. Mışlayevskiy'in kurmay raporunu ele geçirişi ve tepkisi için bkz. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 267-268.

verdiği Rus ağır toplarıyla dövülmekteydi.* Cephane stoklarının tükenmeye yüz tutması üzerine, Osmanlı 17. Tümeni'ne bağlı öncü birlikler gece on sularında Sarıkamış-Çay Köprüsü'nden delice bir akına girişti ve batı kanadından kasabanın içine süngülü bir hücuma geçti. Yaklaşık 300 Türk askeri Rus 156. Alayı'nın kışlasına kısa bir süre hâkim oldu ve Ruslar kendi kışlalarını toplarla bombalamaya koyuldular. Sığındıkları palankada bir tür son çırpınışla direnen Türk askerlerden sağ kalan birkaçı gün doğarken teslim oldu. Sarıkamış'ın yukarısındaki "taş barınaklar"dan 30 Aralık sabahına doğru çekilen Türklerin muharebede ve gece soğuğu yüzünden verdiği kayıp 6.000 dolayındaydı. Daha doğudaki Kars ya da Tiflis şöyle dursun, Sarıkamış'a yönelik tehlike bile Kafkasya Ordusu komutanlığının paniğe kapılarak genel bir tahliye emri vermesinden yaklaşık on iki saat önce geçmişti.

Bu arada, Rusları paniğe düşüren haberin aksine, Osmanlı X. Kolordusu Kars'tan gelen demiryolunu hiç kesmiş değildi. Daha önce Osmanlı yönetiminde olan Kars, Ardahan ya da Sarıkamış yörelerinin Müslüman ahalisi de Türklere yardım etmek üzere ayaklanmış değildi. Ruslar 30 Aralık'ta Sarıkamış'ın yukarısındaki yamaçlarda IX. Kolordu'ya karşı saldırıya geçti ve Türkleri ta Bardız'a kadar sürdü. Sakdırıya açık hale gelecek şekilde Sarıkamış'ın kuzeyine ve doğusuna yayılmış olan X. Kolordu 1 Ocak'ta geri çekilmeye başladı; ancak ricat sırasında General N. N. Baratov komutasındaki iki tümenden oluşan güçlü bir Rus süvari grubunun saldırısına uğradı. (Oldukça tuhaf bir gelişmeyle, Baratov'un uzun süre ertelenen saldırısı için gerekli emri, General Mışlayevskiy sinirlerinin bozulmasından kısa bir süre önce vermişti.) Etrafı sarılan IX. Kolordu 4 Ocak'ta topluca teslim oldu. X. Kolordu'nun büyük bölümü karla kaplı Allahuekber Dağları'nda can verdi; sağ kalan 2.500 kadar asker dağınık halde Hasankale'ye döndü. Dönüş yolunun daha kısa olması sayesinde şansı daha yaver giden XI. Kolordu, Aras yöresinde çarpışarak ricat etti. Daha kuzeyde Stange'nin özel kıtası Ardahan'dan Çoruh Vadisi'ne yöneldi ve Mart 1915'e kadar orada kaldı. Üçüncü Ordu'dan geriye kalan birlikler, hücumun başladığı Köprüköy hatlarının gerisine çekildi. Enver Paşa'nın kendisi Erzurum'a döndü ve kurmay subaylarına Napoléon tarzı bir nutukla veda ettikten sonra birliklerinin başına gelen felakete ilişkin haberin yayılmasını önlemek üzere, 9 Ocak'ta Bronsart'la birlikte apar topar İstanbul'un yolunu tuttu. Sarıkamış Türkler karşısında moral bozucu bir aşağılanmaya maruz kalmak şöyle dursun, bir Türk bozgununa dönüşmüştü.

---

* Enver Paşa'ya haksızlık etmemek açısından şunu belirtmek gerekir: Sarıkamış'ı ele geçirmeyi *tasarladığı* Noel Günü'nde, Rusların kasabada sadece iki sahra topu ve iki makineli tüfeği vardı. Eğer Mışlayevskiy istediğini yaptırmış olsaydı, kasaba tamamen tahliye edilecekti. Ama Bardız'dan geçen Türk ikmal hatlarının zayıflığını fark eden Yudeniç, gelişmelerle sarsılan komutanını dinlemeyerek her gün takviyeler gönderdi. Belirleyici muharebenin yapıldığı 29 Aralık'ta, Rusların Sarıkamış'ta 34 topu ve yaklaşık 50 makineli tüfeği vardı.

Osmanlı Üçüncü Ordusu kendi tahminine göre Sarıkamış'ta 30.000 ölü ve 7.000 yaralı vermişti, yani fiili muharip gücünün yaklaşık yarısını kaybetmişti. Daha yüksek bazı tahminlerde, Rusların "sadece Sarıkamış civarında 30.000 donmuş ceset bulduğuna" dikkat çekilir; bunun dışında 27.000 Türk askerinin de esir alındığına işaret edilir. Bir askeri tarihçinin yakın dönemdeki tahmini Osmanlıların 47.000 asker kaybettiği ancak Rusların da 28.000 ölü verdiği yönündedir; bunun anlamı her iki taraftaki cephe hattı askerlerinin yaklaşık yarısının can verdiğidir.[25] Gerçek rakam ne olursa olsun, kurbanların büyük çoğunluğunun muhtemelen düşman ateşinden ziyade donma, beden ısısının düşmesi ya da soğukla ilişkili diğer sebepler yüzünden öldüğü açık gibidir. (Noel'den sonra sıcaklık eksi 25 derecenin üzerine hiç çıkmadığı gibi, eksi 40 dereceye kadar düştü.) Osmanlı X. Kolordusu askerlerinin karşılaştığı amansız şartları gösteren bir örnek, bizzat Hafız Hakkı Bey'in Şubat 1915 başlarında benekli tifüse yenik düşmesiydi. Rus Kafkasya Ordusu'na yönelik iddialı bir kuşatmanın böyle şartlarda başarısızlığa uğraması bir yüz karası sayılmazdı. Enver Paşa'nın askerlerine veda mesajında belirttiği gibi, "düşmanın yanı sıra hava ve arazi şartları"na karşı cesurca çarpışmışlardı. Bununla birlikte, Türkiye içindeki sıkı basın sansürüne rağmen, dış dünyada Enver Paşa'nın yenilgisinin çapını gizlemenin bir yolu yoktu. Bu bir felaketti.[26]

Kafkasya harekâtının devasa kapsamı ve sınırlı Osmanlı kaynakları göz önünde tutulunca, daha güneyde neredeyse eşzamanlı olarak büyük çaplı başka bir hücum harekâtının yürütüldüğünü hatırlamakta yarar vardır.

---

25 Ulrichsen, *The First World War in the Middle East*, 58.

26 Sarıkamış'a ilişkin bu anlatı için yukarıda belirtilen Rus ve Osmanlı belgelerinin yanı sıra şu kaynaklardan yararlandım: Erickson, *Ordered to Die*, 52-60; Strachan, *To Arms*, 722-728; Pomiankowski, *Zusammenbruch*, 103-104; Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 249-277; General Inostrantsev, "L'opération de Sarakamych", *Revue militaire française*, c. 105, no. 164-165, Şubat-Mart 1935. (Bu makalenin bir nüshası Hoover Institution Arşivleri'ndeki [Stanford, CA] Nikolay N. Baratov koleksiyonu kutu 1'de yer alır.)

Yorum açısından bakılınca, harekâttaki tekil olayların çoğuna ilişkin geniş mutabakat varken genel değerlendirmede ve sonuçlarda farklılıklar görülür. Çoğunlukla Osmanlı kaynaklarını kullanan Erickson genelde olumsuz yanları küçümser; ağır kayıplara rağmen Sarıkamış'a ve ötesine uzun yürüyüşlerde "dikkate değer bir başarı" (s. 60) görür. Vardığı sonuç şudur: "Türk kuşatmasının planlandığı gibi bitmeye kıl payı yaklaşmış olması, temel harekât kavrayışının doğruluğunu gösterir."

Başta Inostrantsev makalesi olmak üzere tercüme edilmiş Rus kaynaklarına dayanan Strachan ise Osmanlı harekâtının "esnekliğe ve yaratıcılığa değil, planlamaya ve zaman çizelgesine uyınaya ağırlık vermesi" açısından kusurlu Alman düşünce tarzının izlerini taşıdığına işaret eder (s. 724). Enver Paşa'nın nihai planının "insan zaaflarını ya da ikmal sorunlarını pek dikkate almayan bir yürüyüş programı belirlediğini" ve haliyle "arazi ve hava şartları"nın getirdiği kısıtlamaları çok az gözettiğini belirtir. Erickson'ın sempatiyle yaklaşan anlatımı Sarıkamış konusunda Batı literatüründe hâlâ ağır basan keskin olumsuz değerlendirmeleri dengelemeye katkıda bulunsa da Strachan'ın (Enver Paşa'nın şahsına olduğu kadar Alman doktrinine odaklı) eleştirisindeki dirayeti görmemek zordur.

Süveyş hücumu bazı bakımlardan Sarıkamış hücumundan daha iddialıydı; çünkü hedef sadece stratejik bir bölgeyi ele geçirmek ve öbür cephelerden düşman kuvvetlerini çekmek değil, küresel ulaşımın ağının temel halkasını koparark Britanya İmparatorluğu'nu ikiye ayırmaktı. Kanalın kritik öneminden dolayı İngilizleri tamamen gafil avlama şansı hemen hiç yoktu; ancak Osmanlı kuvvetlerinin yükleneceği kesimde yerel ve taktik düzeyde bir darbe vurulabilirdi. Londra'nın Mısır'ı resmen himaye altına aldığı 18 Aralık 1914'te, Sir John Maxwell komutasındaki Mısır Sefer Kuvveti'nin (MSK) asker sayısı 70.000 dolayındaydı. Hepsinin Süveyş'te konuşlu olmamasına karşın, Sina Yarımadası üzerinden bir düşman saldırısının belirtisi saptandığı anda, çoğunu birkaç saat içinde kanala yetiştirmek mümkündü. Kanalın batı yakasında kuzeyden güneye inen demiryolu sayesinde tehlike altındaki her noktaya takviyeler kolayca sevk edilebilirdi. (Makul bir yaklaşımla, demiryolu hattı uzun menzilli ağır topların hasar veremeyeceği şekilde kanala altı kilometre kadar uzakta döşenmişti.) Kanalın doğu yakasını ise bizzat Sina Çölü korumaktaydı; İngiliz keşif birliklerinin ara sıra devriye dolaştığı bu aşırı sıcak ve neredeyse susuz bölgeyi aşmak için 255 kilometrelik bir yürüyüş şarttı. Süveyş Kanalı'nı aşmak ya da elde tutmak şöyle dursun, sırf oraya ulaşmak bile gerçek bir lojistik başarı olacaktı.

Ancak Türklerin iyimser olmaları için gerekçeler vardı. Mezopotamya'dan XII. Kolordu'nun gelişiyle, Suriye'nin Şam, Halep ve Humus kentlerinde kurulmakta olan Dördüncü Ordu'ya iki hazır tümen eklendi. Trakya'dan 8. Rodosto Tümeni ile Ege kıyısından İzmir 10. Piyade Tümeni, Süveyş saldırısında VIII. Kolordu'ya katılmak üzere tam mevcutlu olarak Filistin'e gönderildi. Hicaz'da bulunan 22. Piyade Tümeni de VIII. Kolordu'nun bünyesine alındı. Aralık 1914 itibariyle, Filistin'de toplanan Süveyş vurucu kuvvetinin mevcudu, milislerle birlikte 50.000 kişiye yakındı ve bütün raporlara göre morali yüksekti.[27]

VIII. Kolordu'nun asıl gücü ise kurmay başkanından, dişli bir asker olan (ve fiyakalı bir ad taşıyan) Yarbay Friedrich Kress von Kressenstein'dan gelmekteydi. Kress'in yanında parlak bir Alman dilbilimci olan ve çoğu Türk subayın ne Arapça ne Almanca bildiği bir ordudaki iletişim sorunlarını gideren Curt Prüfer vardı. (Bu arada, Dördüncü Ordu'nun Genel Komutanı Cemal Paşa'nın bildiği tek yabancı dil Fransızcaydı.) Prüfer'in dil becerileri VIII. Kolordu için Bedevi aşiretlerden asker ve 10.000 deve toplamada da işe yaradı; İngilizlerin sürekli fiyat yükseltmesi nedeniyle, zor ve pahalı bir işti bu. Kress de lojistik mucizeler başararak Kudüs'ten gelen bir demiryolu bağlantısının yokluğuna rağmen Filistin'in güney ucundaki

27 Rakamlar için bkz. Erickson, *Ordered to Die*, 69-70.

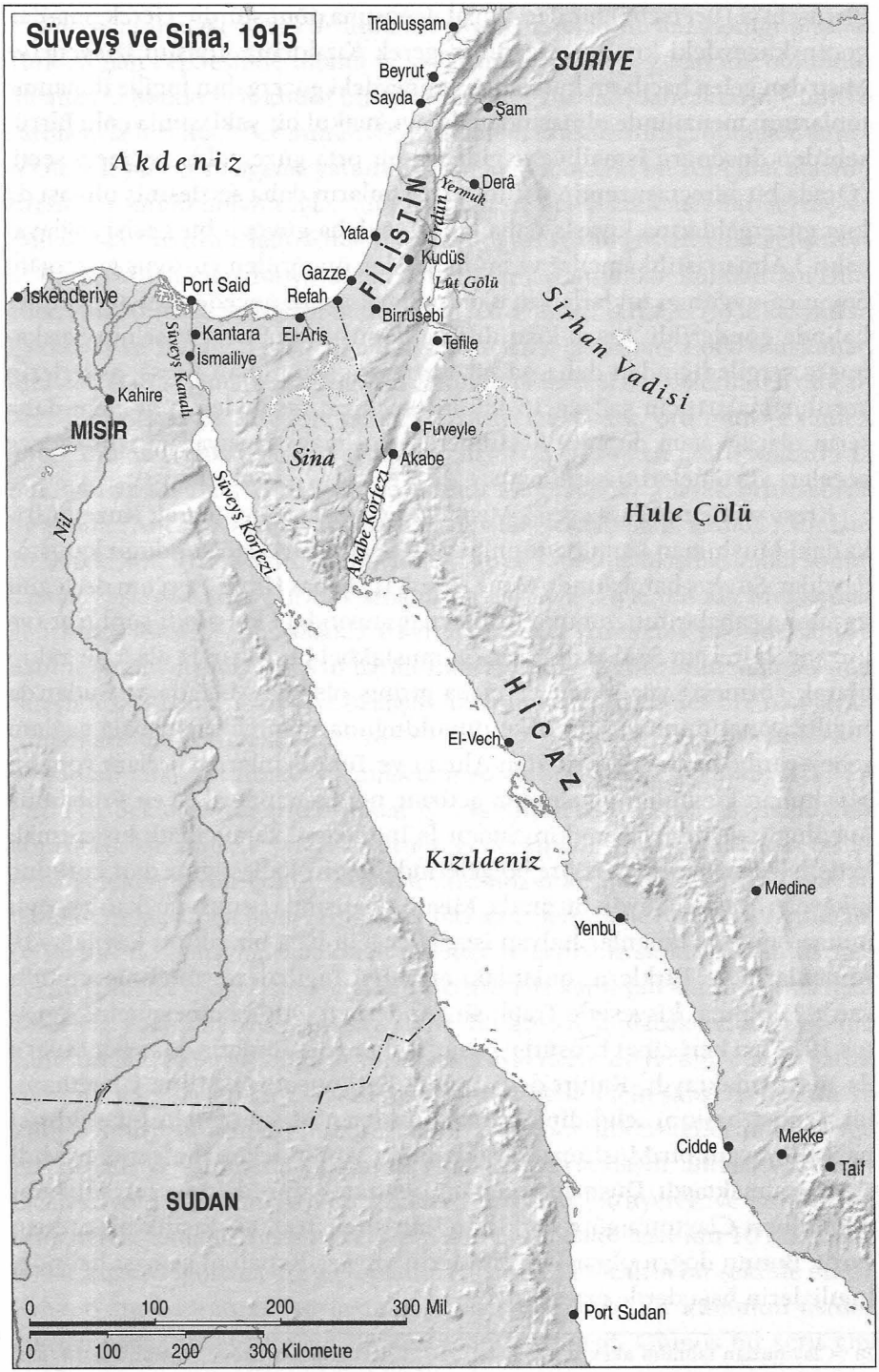
Süveyş ve Sina, 1915
Trablusşam
SURİYE
Beyrut
Sayda
Şam
Akdeniz
Derâ
Yermuk
Ürdün
FİLİSTİN
Yafa
Kudüs
Lût Gölü
Gazze
Refah
İskenderiye
Port Said
Birrüsebi
Sirhan Vadisi
Kantara
El-Ariş
Tefile
Süveyş Kanalı
İsmailiye
Kahire
MISIR
Fuveyle
Sina
Akabe
Hule Çölü
Nil
Süveyş Körfezi
Akabe Körfezi
HİCAZ
El-Vech
Kızıldeniz
Medine
Yenbu
Cidde
Mekke
Taif
SUDAN
Port Sudan
0 100 200 300 Mil
0 100 200 300 Kilometre

Birrüsebi'yi (Beerşeba) bir ileri ikmal deposuna dönüştürdü. Gerek Sina'dan geçen kuzeydeki kıyı güzergâhının gerek Kızıldeniz kıyısını izleyen (ve Mısır'dan gelen hacıların kullandığı) güneydeki güzergâhın İngiliz donanma toplarının menzilinde olmasından dolayı, makul bir yaklaşımla çölü Birrüsebi'den dosdoğru İsmailiye'ye gidecek bir orta güzergâhla geçmeyi seçti. (Orada bir kireçtaşı zemin üstündeki kumların daha sertleşmiş olması da kıyı güzergâhlarına kıyasla daha kolay ve daha güvenli bir geçişi sağlayacaktı.) Alman istihkâmcılar ve mühendisler, öngörülen yürüyüş güzergâhı boyunca uygun aralıklarla kuyular kazmak üzere önceden küçük ekipler halinde gönderildi. İnsan kısıtlılıkları konusunda Enver Paşa'nın Sarıkamış'ta sergilediğinden daha iyi bir kavrayışa sahip olan Kress, askerlerin yorulmamaları için sadece 15 kiloluk teçhizat taşımalarını ve hem daha serin olacağı hem de hava keşfinden kurtulmayı sağlayacağı için sadece geceleri yürümelerini şart koştu.

Kress ve Cemal Paşa ayrıca Mısır'daki ve daha genel olarak Kuzey Afrika'daki Müslüman kamuoyunun Süveyş'te gizli bir silah sunduğu kanısındaydılar. Süveyş harekâtında Mısır Hıdivi II. Abbas Hilmi Paşa'nın desteğini kazanma çabalarının, onunla İttihatçılar arasındaki karşılıklı şüpheler (ve kuzeni Sadrazam Said Halim Paşa'yı müstakbel bir Mısır'da olası bir rakip olarak görmesi) yüzünden çıkmaza girmiş olsa da Mısır'da ve Sudan'da İngiliz yönetimine yaygın öfke duyulduğuna inanmak için hâlâ sağlam sebep vardı. Kahire'de cirit atan Alman ve Türk ajanlar, gâvurlara yönelik Müslüman kızgınlığını galeyana getirme uğraşı içindeydi. Leo Frobenius öncülüğündeki gizli bir ekip, Sudan'da İngilizlere karşı cihadı kışkırtmak hedefiyle Kızıldeniz ve Eritre bölgelerinde İngiliz kalleşliğine dair korkunç hikâyeleri yaymaktaydı. Bu arada, Mısır'ın batısında Senusi tarikatına bağlı mutaassıp Müslümanlar İtalyan işgalciler için hâlâ bir sıkıntı kaynağıydı; Almanların ve Türklerin onlardaki ateşliliği İngilizlere yöneltme umudu vardı. Diplomat kisvesiyle Trablus'a gönderilen Otto Mannesmann, Ağustos 1914'ten beri cihat broşürleri dağıtmakta ve balonlarla sınırdan Mısır'a da ulaştırmaktaydı. Kahire'deki İngiliz başkonsolosu Milne Cheetham, bir Senusi baskını tehdidini, ayrıca Türklerin Mısır'a güçlü bir saldırısı halinde yaygın bir Müslüman ayaklanması yönündeki daha genel tehdidi ciddiye almaktaydı. Düşmanın gücünü abartan Kahire'deki askeri istihbarat şefi Gilbert Clayton'a göre Türklerin Filistin'de 100.000 kişilik bir ordusu vardı. Bunun doğru olması ve Türklerin Süveyş Kanalı'nı aşması halinde, İngilizlerin başı derde girecekti.[28]

28 Clayton'dan tahmini aktaran Strachan, 737. Cheetham'dan Grey'e, 7 Aralık 1914, akt. McGuirk, *Sanusi's Little War*, 63. Mannesmann ve Frobenius için bkz. McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, 87-90 ve Bölüm 7.

Cihat tantanası Kress'in iddialı Süveyş harekâtını hazırladığı sırada, Türk-Alman cephesinde morali yüksek tutmaya da epey katkıda bulundu. Bu amaçla Mekke'den kutsal bir yeşil sancak getirtildi; sancaktarın Kudüs'e varmasıyla birlikte, "her mümin Müslüman'ın kutsal sancağı öpmek istemesi" neredeyse bir hengâme yarattı. Kutsal kent içindeki bir tür cihat alayını, Kress'in sonraki anlatımıyla, "bütün ahali"de "tarif edilemez bir sevinç ve canlı coşku" havası izledi. Cihat fikrinin doğruluğunu gösteren bir gelişmeyle, bütün Müslüman dünyasından gönüllüler kazanılmıştı: Lübnan'dan Dürziler, Anadolu'dan ve Mezopotamya'dan Kürt süvari birlikleri, Kafkasya'dan Çerkesler ve Trablus'tan birçoğu İtalyanlara karşı çarpışmış 2.000 Müslüman mülteci. Hatta Cemal Paşa geleneksel külâhlı Mevlevî dervişlerinden oluşan özel bir bölüğü Birrüsebi'ye getirtti. (Ancak bu bölük, ordunun peşinden Sina Çölü'ne gitmedi.) Cihat ortamını güçlendirmek üzere, VIII. Kolordu'da bulunan az sayıdaki Hıristiyan ve Yahudi asker bilinçli olarak Birrüsebi'de bırakıldı. (Ancak Kress, Prüfer ve Alman subaylar harekâta katıldı.) Toplam 19.000 kişilik VIII. Kolordu'nun Hafirü'l-Evce vahasına ulaşmasından sonra, Cemal Paşa göz kamaştırıcı Osmanlı paşası kıyafetiyle, elinde Mekke'den getirtilmiş kutsal yeşil sancakla askerler arasında yürüyerek hepsine sancak üstüne yemin ettirdi. Kress'in hatıratında anlattığına göre ordu imamlarının "ateşli konuşmaları öylesine belagat doluydu ki, tek kelimesini anlamayan Almanları bile etkiledi."[29]

Morali yüksek tutmak küçümsenmeyecek bir başarıydı çünkü VIII. Kolordu'yu bekleyen askeri zorluklar göz korkutucuydu. Kanal kıyısında bir köprübaşı kazanmaya yetecek vurucu güçle İsmailiye'ye varmak için taşınması gereken şeyler çoktu: Kuyular arasındaki kesimlerde kullanılacak su tankları, sekiz topçu bataryasının her biri için mermilerle beraber 150 mm'lik (6 inçlik) iki obüs, ağır makineli tüfekler ve cephane stokları, sıhhi ikmal, ayrıca tekneler ve ağır Alman çelik dubalarını da kapsayan köprü kurma malzemeleri. Prüfer'in becerileri sayesinde, bu işte kullanılacak 12.000 devenin yanı sıra 300 öküz ve 1.000 at vardı. Ama askerlerin de yardım etmesi şarttı; (portatif karyolası olan Cemal Paşa dışında) herkes için şahsi teçhizatın 15 kiloyla sınırlı tutulmasının bir sebebi de buydu. Türk askerlerinin birçoğu postalsızdı ve kumlarda yalınayak yürümek zorundaydı. Birrüsebi'den 14 Ocak'ta yola çıkan bu kuvvet geceleri yedi saat yürüyerek ve gündüzleri dinlenerek, kanalın Tussum ve Serapeum arasındaki kesitinin 10 kilometre kadar kuzeydoğusuna düşen toplanma alanına 31 Ocak'ta bir şekilde ulaştı. Kress o ânı hatıratında şöyle anlatacaktı. "Yakındaki bir kumulun üstüne çıktığımızda, Süveyş Kanalı ilk kez gözümüze ilişti. Gümüş bir şerit gibi

29 Kress, *Mit den Türken zum Suezkanal*, 78-80, 88.

beyaz kumullar arasında dolanıyor, ara sıra geniş bir deniz halini alıyor ve ardından tekrar gözden kayboluyordu."[30]

Sina'nın neredeyse susuz çorak arazisini geçerek kanala varmak muazzam bir lojistik başarıydı. Ancak Kress'in kıyı güzergâhlarından kaçınma ve sadece geceleri yürüme gibi tedbirleri, düşman gözetlemesinden kurtulmaya yetmedi. Kanala yönelik bir gece taarruzu için son hazırlıkları yaptığı 2 Şubat öğle sonrasında, İngiliz askeri istihbaratı şunu bildirdi: "Şu anda Süveyş Kanalı'na 4 ila 12 mil (6 ila 19 kilometre) uzakta olduğu tahmin edilen toplam 19.000 askerli ve 16 toplu bir düşman kuvveti, Kantara'dan Süveyş'e kadar uzanıyor; ilave kuvvetin ileri sürüldüğü biliniyor." Sir John Maxwell'in o akşamüstü saat beşte Kitchener'a muharebe öncesindeki son telgrafında verdiği bilgi ise şöyleydi: "General Wilson gün boyunca İsmailiye dışında düşmanla temas halindeydi. Bu gece saldırıya uğramayı bekliyor ve 6.000 ila 8.000 kişilik düşman kuvvetin şu anda siperde olduğunu bildiriyor." İngilizler hazırdı.[31]

Başarı şansını Kress'in daha da aleyhine çeviren bir gelişmeyle, o akşam kanal bölgesini şiddetli bir kum fırtınasının basması, on buçukta başlaması öngörülmüş saldırıyı beş saat ertelemesine yol açtı. Türk birliklerinin ilk kolu 3 Şubat sabahına doğru üç buçukta Süveyş Kanalı'na çelik dubalar döşemeye başladı. Şafak sökerken, köprü kurma kollarının üçü, yaklaşık iki Osmanlı bölüğüne denk düşen bir kuvvet Tussum'da ve İsmailiye'de Süveyş Kanalı'nın batı yakasına geçmeyi başardı; ancak bu bir Pirus zaferiydi, çünkü sabahın ilk ışıklarıyla birlikte ölüm saçan İngiliz makineli tüfek ateşine maruz kaldılar. Maxwell 3 Şubat'ta Kitchener'a şunu bildirdi:

> [Türkler] geceleyin Tussum'un güneyinde kanalı aşmaya çalıştılar. Yaklaşmalarına ve köprü kurma malzemelerini ta kıyıya kadar taşımalarına göz yumuldu; köprü kurma operasyonlarına başladıkları görüldüğünde her bakımdan başarılı bir saldırıya geçildi. Türkler kaçarak köprü kurma malzemelerinin tamamını bize bıraktılar. Bazıları boğuldu ve köprü kurma malzemeleri şu anda getiriliyor. [...] Kırk esir alındı.

İsmailiye'de ilk başta biraz daha şanslı olan Türkler, sabaha doğru savunulabilir bir köprübaşı elde ettiler; ama onlar da püskürtüldü ve 8 subay ile 282 asker esir alındı. Makineli tüfekle tarama, bir İngiliz subayının biraz gaddarca ifadesiyle, bir "ormantavuğu sürek avı"na benziyordu.[32]

---

30 *Agy*, 90.

31 İngiliz askeri istihbaratından Denizcilik Bakanlığı'na, 2 Şubat 1915 ve Maxwell'den Kitchener'a, 2 Şubat 1915 (akşamüstü saat beş), PRO, WO 33/731. Bu arada, Erickson *Ordered to Die* kitabında "Türklerin her düzeyde tam bir baskını başardığını" vurgularken İngiliz kaynakları aksini belirtir.

32 Maxwell'den Kitchener'a, 3 ve 4 Şubat 1915, PRO, WO 33/731. "Ormantavuğu sürek avı" ibaresini akt. McGuirk, *Sanusi's Little War*, 84.

Kısacası, muharebe neredeyse başladığı anda bitti. Türkler İsmailiye'deki köprübaşında 3 Şubat öğleden sonra saat dört sularına kadar cesaretle direndiler; bu arada Kress'in doğu yakasındaki obüsleri (*Hardinge*'ı ciddi hasara uğratacak şiddetle) kanaldaki İngiliz gemilerine, ayrıca Ferdan, İsmailiye, Kantara ve Tussum'daki İngiliz tabyalarına ateş açtılar. Ama 4 Şubat'ta hava kararırken, Kress ve Cemal tam ricat emrini verdi; birlikler önce kanalın on kilometre gerisindeki üsse, ardından ta Birrüsebi'ye ve Gazze'ye kadar çekildi. İngilizlerin Süveyş'teki toplam zayiatı (büyük bölümü Hint askerleri olmak üzere) 20 ölü ve yaklaşık 90 yaralıydı.[33] Osmanlı kayıpları ise 192 ölü, 381 yaralı ve 727 kayıp ya da esir olmak üzere çok daha ağırdı. (Ricat sırasında 7.000 devenin kaybedilmesi, yakın gelecekte çölü aşmaya dönük yeni bir girişim ihtimalini ortadan kaldırdı.)[34] Bununla birlikte, Maxwell Türkleri Sina Çölü'nde takip etmekten kaçındı. Yılmak bilmeyen Kress'in örgütlediği ricatın düzenle yürütülmesi, VIII. Kolordu'nun büyük ölçüde bir muharip güç olarak kalmasını sağladı – tabii, ateş açılır açılmaz kaçan Bedevi başıbozuklar dışında. Apaçık bir İngiliz zaferine karşın, Süveyş harekâtı bir Sarıkamış'a dönüşmedi: Bir felaket değil, bir Osmanlı yenilgisi oldu.

Ne var ki Süveyş harekâtı önemli stratejik sonuçlar doğurdu. Muharebeden önce (tıpkı İngiliz başkonsolosu Cheetham ve askeri istihbarat şefi Clayton gibi) bir Türk başarısının Müslüman kamuoyu üzerindeki olası etkisinden endişe duyan Maxwell, elde ettiği zaferin ezici çapıyla böbürlenebilirdi artık. Kitchener'a 18 Şubat'ta şunu yazdı: "Bana ulaşan raporlar Türk birliklerinin kanaldan çekildiğine ve az çok bozuk moralle Kudüs'e döndüğüne işaret ediyor. Türk birliklerinin kanalda bir yenilgiye uğradığı, ülke [yani Mısır] halkı içinde artık herkesçe bilinen bir gerçek."[35] Aubrey Herbert'in Muhafazakâr milletvekili dostu Sir Mark Sykes'a bir mektubu, Süveyş harekâtının ardından Kahire'deki İngiliz kanaatinin havasını iyi yansıtır. Mektupta alaycı bir "istihbarat" tüyosunu şöyle aktarır: "Türkler kanala binlerce deve getirecekmiş ve ardından tüylerini tutuşturacakmış. Malum muhakeme yetilerini kullanan develer, ateşi söndürmek için kanala dalacakmış. [...] Türkler [böylece] onların üstünde yürüyüp geçecekmiş." Londra'da ise Başbakan Asquith, kaleminden akan kibirle Venetia Stanley'de şunu yazdı: "Türkler Süveyş Kanalı üzerinde bir köprü kurmaya ve bu mahirane tarzla Mısır'a varacak bir yol bulmaya çalışıyorlardı. Zavallı

33 Maxwell'den Kitchener'a, 4 Şubat 1915, PRO, WO 33/731.

34 Rakamlar için bkz. Erickson, *Ordered to Die*, 71. Develerin kaybedilişi için bkz. Strachan, *To Arms*, 742.

35 Maxwell'den Kitchener'a, 18 Şubat 1915, PRO, WO 33/731.

yaratıklar sözde köprüleriyle birlikte paramparça oldular ve çöle çekildiler."[36] Şattü'l-Arap'ta ve Süveyş'teki görünüşte kolay zaferleriyle sevince boğulan ve düşmanın sendelediği kanısına varan İngiliz savaş planlamacıları, Osmanlı İmparatorluğu'na temelli son verme kararını aldılar.

36 Asquith'ten Venetia Stanley'ye, 3 Şubat 1915 (gece yarısı), no. 288, *Asquith, Letters*, 414. Herbert'ten Sykes'a, akt. Fromkin, *Peace to End All Peace*, 121-22.

BÖLÜM 8

Çanakkale Boğazı

Donanmayla işbirliği halinde bir saldırıya girişilebilecek olması açısından Çanakkale Boğazı en uygun hedef gibiydi. Başarıya ulaşması halinde Rusya'ya ulaşım yeniden sağlanacak, Yakındoğu sorunu çözülecek, Yunanistan, belki de Bulgaristan ve Romanya safımıza çekilecek, şu anda Karadeniz'de kilitlenen buğday ihracatı ve sevkiyatı serbest kalacaktı.

—İngiliz savaş bakanı "Hartumlu" Feldmareşal Horatio Herbert Kitchener'ın Savaş Konseyi'nin Londra'daki kabine salonunda yapılan oturumundaki konuşmadan, 7 Ocak 1915[1]

Rus ordularının başkomutanı Grandük Nikolay 30 Aralık 1914'te, İngiliz askeri ataşesi Tümgeneral Sir John Hanbury-Williams'ı Baranoviçi'deki Ştavka'da acil bir görüşmeye çağırdı. Tiflis'ten akan raporlara göre Türklerin 100.000 kişilik bir ordu topladıklarını ve bütün cephelerde ilerlediklerini, bu yüzden de Tiflis komutanlığının bütün Transkafkasya'dan çekilmeye hazırlandığını anlattı. Bir panik havasıyla sesini tizleştirerek, Rusya'nın "müttefiklerinden gelen [istek] üzerine ortak [Alman] tehdidine karşı Kafkasya'dan birliklerinin yarısından fazlasını çekmeye mecbur edilmesi"nden, böylece Enver Paşa'nın ezici Sarıkamış hücumu için yolun açılmasından yakındı. İngiliz ataşesine Rusya'da sivil halkın moralindeki kırılganlığı (savaşın başlamasından kısa bir süre önce, Temmuz 1914'te St. Petersburg'daki grev dalgasının Fransız cumhurbaşkanıyla zirvenin yapıldığı haftada doruğa çıkışını) hatırlatarak, Rusya'nın geçmişte en çok patakladığı Türkiye karşısında uğranacak yeni kayıpların savaşta kalma gücüne vahim darbe indirebileceği uyarısında bulundu. Bununla birlikte, "düşmanın moralindeki mevcut yükseliş"in hızla tersine çevrilebileceğini, çünkü "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kafkasya'daki Türk zaferlerinin bir sıkıştırmayla geniş çapta telafi edilebileceği birçok yerin bulunduğunu" belirtti. Böyle bir "sıkıştırma"ya nerede girişilebileceği konusunda Rus başkomutanının görüşü belirsizdi; ama yardımcı olma babında, Türklerde "Konstantinapol'ün tehdit altında olduğu" kanısını uyandırmanın ideal olacağına işaret etti. Yaltaklayıcı bir tavır takınan grandük, sonunda kendini biraz acındıran havayla ağzındaki baklayı çıkardı: Rusya'nın müttefikleri Fransa'nın ve Britanya'nın "farklı kanaatte olmaları, Türklerin Kafkasya'daki

1 İngiliz Savaş Konseyi'nin 7 Ocak 1915 tarihli oturumunun tutanakları, akt. Miller, *Straits*, Bölüm 23, n. 49.

zaferlerinden yararlanmasının ortak çıkarı tehlikeye düşüreceğine inanmamaları halinde, hiçbir şey yapmama [*to pust' ne predprinimayut niçego*]" yoluna gidebileceklerini söyledi.[2]

Grandük Nikolay Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir İngiliz şaşırtma hamlesini pek de incelikli sayılmayacak yaklaşımla isterken, aslında kolay açılacak bir kapıyı zorlamaktaydı. Türkiye'ye karşı bir donanma güç gösterisinin işe yarayıp yaramayacağını dosdoğru soran Hanbury-Williams'ın sonradan aktardığına göre Rus muhatabı "sevinçle bu fikre balıklama atladı." Ondan Sazonov'la ve İngiliz sefiri Sir George Buchanan'la görüşmek üzere, Ştavka'daki diplomasi bürosunun direktörü Prens N. A. Kudaşev'in eşliğinde, şahsen Petrograd'a* giderek işleri hızlandırmasını rica etti. Böylece grandükün pasif-agresif mırıltısı olgun bir stratejik-diplomatik girişime dönüştü; Buchanan 1915 yılbaşında Sir Edward Grey'e acil bir telgraf göndererek Rusya'nın Kafkasya Cephesi'nde karşı karşıya kaldığı korkunç baskıyı hafifletmek üzere Britanya'nın *bir şey* yapmasını istedi. Grey'in bu görünüşte acil talebi hemen aktardığı Kitchener ve Churchill, Britanya'nın nasıl yardımcı olabileceğini görüşmek için 2 Ocak Cumartesi günü bir araya geldi. Kitchener aynı gün Fransa'daki İngiliz Sefer Kuvveti'nin komutanı Sir John French'e, Osmanlı cephesine birlik kaydırmanın mümkün olup olmadığını sordu. Ondan "boşta" birlik bulunmadığını öğrenince, Churchill'e "özellikle *grandükün söylediği gibi, Konstantinapol'ün tehdit altında olduğu haberleri aynı anda yayılırsa*, Doğu'ya takviyeleri durdurucu etki yaratabilecek bir güç gösteri için Çanakkale Boğazı'nın" Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tek uygun yer olduğunu bildirdi."[3]

İtilaf devletleri arasında savaş döneminin diplomasi ortamında, bundan daha iyi işleyen bir haberleşmeyi hayal etmek zordur. Doğu Avrupa'nın çok uzak bir köşesinde bulunan Ştavka'daki Rus başkomutanının dile getirdiği "aç tavuk" misali bir hayal, üç gün içinde, Londra'da Britanya'nın güçlü savaş bakanı ile denizcilik bakanı arasında yüksek öncelikli bir harekât değerlendirmesine dönüşmüştü. Hiç kuşkusuz, aynı üç gün Sarıkamış'a saldıran Türk kuvvetlerinin kesin ve tam bozgununa da sahne oldu; böyle bir gelişme grandükün bir şaşırtma hamlesi isteğinin bütün dayanağını tartışmalı hale getirmiş olmalıydı. Nitekim Hanbury-Williams tam da ertesi gün (3 Ocak) Kitchener'a, "Kafkasya'da durumun halihazırda biraz daha iyi olduğunu

---

2 Kudaşev muhtırası, 31 Aralık 1914, no. 11, *Konstantinopol i prolivyi*, c. 2, 128-29. "Konstantinapol'ün tehdit altında olduğu" ibaresi için sonraki nota bakınız.

* Almanya'yla savaşın başlamasından sonra, Rus başkentine çok bariz Germen tınılı sayılan *Petersburg* yerine bu ad verilmişti.

3 Kitchener'dan Churchill'e, 2 Ocak 1915, akt. Miller, *Straits*, Bölüm 22, n. 54. İtalikler bana ait.

ve kötü bir yenilgi yönündeki yakın tehlikenin geçmiş gibi göründüğünü" bildirdi. Gelgelelim, konuyu düşünüp taşınmak için artık çok geçti. Gazetelerin birinci sayfada tantanayla verdikleri haberin boş çıkmasından sonra çoğu kez tekzibi arka sayfalarda bir yere gizlemelerine oldukça benzer yaklaşımla, Hanbury-Williams da raporunun sonunda şunu yeniden teyit etti: "Türk baskısının biraz hafifletilmesi halinde, Rusların çok rahatlayacağını biliyorum."[4] Bunun üzerine Kitchener bir Çanakkale Boğazı şaşırtmasını planlamayı hızla sürdürdü.

Peki, Kitchener grandükten gelen isteğe niçin bu kadar sıkı sarıldı? Rus başkomutanının farkında olup olmadığı bilinmez ama sadece ses tonu değil, zamanlaması da kusursuzdu. Almanların İsviçre'den Manş Denizi'ne kadar neredeyse zapt edilemez yüksek mevzileri tahkim ettiği Batı Cephesi'nde bir açmazla karşı karşıya kalan İngiliz Savaş Kabinesi Aralık 1914'ün son haftasında, başka yerlerde açılması yarar getirebilecek cepheler üzerine canlı ve hararetli bir tartışma içindeydi. Savaş Konseyi Sekreteri Maurice Hankey (adı cuk oturan) 28 Aralık tarihli Hediye Günü Tezkeresi'nde,* "Almanya'ya en etkili ve dünya barışı açısından en kalıcı sonuçlar verecek darbenin belki müttefikleri, özellikle de Türkiye üzerinden indirilebileceği" görüşünü ortaya attı. Churchill ise Başbakan Asquith'e 29 Aralık'ta (yani, grandükün isteğini öğrenmesinden önce) yazdığı bir mektupta, Batı Cephesi'nden Alman birliklerini çekmek için bir Baltık şaşırtma harekâtını önerdi; ancak Hankey'nin tezkeresini okuduktan sonra, o da Türkiye'ye karşı bir hamleyi düşünmeye başladı. Asquith de Britanya'nın önereceği harekâtın "büyük ve etkili ölçekte bir şaşırtma" olması kaydıyla aynı yaklaşımı benimsedi. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda *nereye* saldırılacağı konusunda hiç kimsenin berrak görüşü yoktu. Maliye Bakanı David Lloyd George, Doğu Akdeniz kıyısında Suriye'ye bir çıkarmanın en uygun yol olacağı düşüncesindeydi. Odak ancak Ştavka'dan bomba haberin alınmasıyla Çanakkale Boğazı'na kaydı. Ama Savaş Kabinesi'ndeki herkes zaten Türkiye'yi akıldan geçirmeye başlamıştı.[5]

Gelgelelim, Kitchener'ın Osmanlı İmparatorluğu'nda saldırılabilecek öbür yerleri, hele de hiçbir şey yapmama gibi son derece makul bir seçeneği dışlayarak Çanakkale Boğazı harekâtında böylesine çabuk karar kılması biraz tuhaflık taşır. Ştavka'daki generaller daha 3 Ocak'ta, Türklerin Sarıkamış'tan çekilmekte olduklarını biliyorlardı. Sarıkamış'ta elde ettikleri zaferin tam kapsamını Ocak 1915 ortalarında öğrenmişlerdi. Üç Osmanlı kolordusundan

4 Hanbury-Williams'tan Kitchener'a, 3 Ocak 1915, akt. Miller, *Straits*, Bölüm 22, n. 56.

* Noel'in ertesine denk gelen Hediye Günü'nde, Britanyalılar geleneksel olarak yoksullara hediye verir; Hankey'nin önerdiği şey bir bakıma Osmanlılara karşı "muhtaç" Ruslara yardım etmekti.

5 Alıntıların kaynağı: *agy*, n. 26, 40, 41.

ikisi yok edilmişti ve acil takviye isteyen Ruslar değil, Enver Paşa'ydı.[6] Rusların bir şaşırtma hamlesine "ihtiyaç" duymaktan uzak oldukları gerçeği bir yana bırakılsa dahi, bir bakıma İngilizler Şattü'l-Arap'ta Osmanlılara karşı bir şaşırtma hamlesine *zaten* girişmişlerdi. Dahası, Çanakkale Boğazı'na kıyasla Mezopotamya, Kafkasya'ya çok daha yakındı ve Osmanlı Altıncı Ordusu'nun darmadağın olması, yakın gelecekte Bağdat'a yönelik ortak İngiliz-Rus harekâtları gibi gerçekçi bir ihtimali sunmaktaydı. Buna karşılık, Grandük Nikolay'ın Ocak 1915 başlarında önerdiği gibi, Rusya'nın bir Çanakkale Boğazı harekâtına katılmasının tek yolu, Vladivostok'tan bir Sibirya kolordusunu gemilere bindirip Pasifik ve Hint okyanusları (ayrıca Kızıldeniz ve Süveyş Kanalı!) üzerinden Doğu Akdeniz'e göndermekti.[7] Daha da önemlisi, Guido von Usedom'un deniz savunma uzmanlarından oluşan *Sonderkommando*'sunun aylarca süren yoğun çalışmasından sonra, Çanakkale Boğazı artık Osmanlı İmparatorluğu'nun en tahkimli kesimiydi. Boğazlar'daki (ayrıca Adalar'ın sıkı tahkim edildiği Marmara Denizi'ndeki) sahil bataryaları üzerine en son istihbaratı analiz eden Ruslar, daha Temmuz 1914'te "fazlasıyla uygulanabilir" bulunan İstanbul Boğazı'na bir saldırıyı rafa kaldırmışlardı. Ştavka'nın 1915 başlarında soruna ilişkin bir incelemede vardığı sonuç şuydu: "Boğazlar'ı ele geçirmek için uygun an kaçırılmış durumda."[8]

İngilizlerin savaş döneminde Osmanlılara ilişkin istihbaratı Rusya'nınki kadar iyi olsaydı, Kitchener ve Churchill herhalde aynı sonuca varırdı. Daha Ağustos 1914'te saldırıya açık Çanakkale Boğazı savunma hatları Ocak 1915 itibariyle sağlamdı. Usedom'un gelişinden önce, Çanakkale Boğazı komutanlığının elinde 150 ila 280 mm (6 ila 11 inç) kalibreli 20 sahil obüsü vardı; çoğunun anca kısa menzilde isbaetli olmasına karşın, daha büyük topların "azami menzil"i 15 kilometre dolayındaydı. İngilizlerin bildiği üzere, ana bataryalar Gelibolu Yarımadası'nın güney ucunda (İlyas Burnu ile Seddülbahir) ve karşı Asya sahilindeki Kumkale'deydi; boğazın dar geçidinde, Avrupa yakasındaki Kilitbahir'de ikinci bir savunma hattı, Asya yakasında ise Hamidiye ve Çanakkale tabyaları vardı. İngilizlerin bilmediği husus, Usedom'un ve 170 Alman topçu uzmanının Çanakkale'nin güneyine 355 mm'lik (14 inçlik) Krupp azmanları da dahil ağır toplar yerleştirdiğiydi. Yeni yerleştirilmiş topların birçoğu ustalıkla kamufle edilirken, düşman ateşini saptırmak üzere başka yerlere sahte bataryalar dikilmişti. Yılın sonuna doğru, top sayısı Çanakkale Boğazı (Çanakkale) komutanlığının Kumkale/Seddülbahir

6 Atina'daki Demidov'dan Petersburg'a, 7/20 Ocak 1915, AVPRİ, fond 151, opis' 482, del' 4113, 22; aynı tarihli Ştavka raporunu akt. Ayrapetov, "Sud'ba Bosforskoy ekspeditsiy", 202.

7 Planı akt. Ayrapetov, "Sud'ba Bosforskoy ekspeditsiy", 202. Miller aslında bizzat grandükün önerdiği bu yolu Churchill'in "tuhaf tasarıları"ndan biri olarak nitelendirir.

8 Akt. Ayrapetov, "Sud'ba Bosforskoy ekspeditsiy", 204.

girişinin gerisinde yeni bir "obüs alanı"nı tutmak üzere, "düşman gemilerine aşırtma ateşi açmakla görevli" üçüncü bir topçu taburu oluşturmasına yetecek düzeydeydi. Boğaz'ın her iki yakasında artık seyyar top bataryaları vardı; bunların beşi Avrupa, üçü ise Asya yakasındaydı. Şubat 1915 itibariyle, sahil savunma hatlarını 82'si sabit ve 230'u seyyar top olmak üzere 312 top tutmaktaydı. Dar geçidin aşağısına 11 mayın hattı döşenmişti; toplam sayısı 323'e varan mayınlara Almanya'dan çok büyük kurye torbalarıyla getirilmiş en son modeller de dahildi (bkz. s. 203'teki harita).[9]

Hepsinden önemlisi, Usedom çalışma ahlakına ve öğrenme becerisine hayran kaldığı Türk sahil topçularına Alman tarzı sessiz disiplin ve güven kültürünü aşılamayı başarmıştı. Alman astsubaylar yarımadanın her tarafına dağıtılmıştı; her Türk top mürettebatında en az bir Alman astsubay vardı. Usedom 18 Aralık'ta Kayzer II. Wilhelm'e şunu gururla bildirdi: "Sahil bataryalarında Türk topçularını eğitmede büyük bir başarıya ulaşıldı. Boğaz'a dönük son atış talimleri sadece isabette değil, çabuk kavrama yeteneğine beklenenden çok daha yüksek sayıyla sahip oldukları ortaya çıkan Türk subaylarının bataryaları idaresinde sağlanan büyük atılımları gösterdi."[10] ABD sefiri Henry Morgenthau 1915'te gezip gördüğü savunma hatları için şunu belirtecekti: "Sanki Almanya'daymışım izlenimini edindim; [...] her yerde Almanlar kum torbalarıyla payandalar kuruyor ve başka yollarla mevzileri güçlendiriyorlardı."[11]

Çanakkale Boğazı harekâtından sorumlu olanların daha sonra bir soruşturma komisyonu önünde kendilerini savunma durumunda kalmaları nedeniyle, tartışma ve planlama aşamasındaki düşünme tarzları konusunda öbür muharebelere kıyasla muhtemelen daha fazla yazılı bulguya sahibiz. Dolayısıyla şaşırtıcı görünse bile, İngiliz Denizcilik Bakanlığı'nın harekât planlarının uygulamaya girdiği Ocak 1915'te Usedom'un Çanakkale Boğazı sahil bataryalarındaki çalışmalarına dair hemen hiçbir şey bilmediğini oldukça güvenle ileri sürebiliriz. Sir Henry Jackson gibi donanma topçu uzmanlarının yere göğe sığdırılamayan ve daha sonraları harekâtın ardındaki kişileri kötülemek üzere tekrar tekrar ısıtılıp gündeme getirilen "muhalefet"leri bile, Osmanlı sahil bataryalarının gücünü doğru hesaplamaktan ziyade, sırf bir deniz harekâtının stratejik anlamı konusunda doktrine bağlı kuşkuculuğu yansıtır nitelikteydi. Jackson 5 Ocak'ta Churchill için yazdığı kritik bir tezkerede şunu belirtti: "Tükenmiş cephaneyle ve aldıkları top darbeleriyle neredeyse kullanılamaz hale gelmiş gemilerle İstanbul açıklarına varmak

9 Ayrıntılar için bkz. Wolf, *Gallipoli*, 77-81 (ve s. 192'deki harita); Erickson, *Gallipoli*, 11-14, 28-29.

10 Çanakkale'deki Usedom'dan Kayzer II. Wilhelm'e, 18 Aralık 1914, BA/MA, RM 40-1.

11 Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, 210.

vahim bir hata olur. [...] [Osmanlı başkenti] teslim olsa dahi, kara birlikleri olmaksızın işgal edilip elde tutulamaz." Yani, Ocak 1915 itibariyle Denizcilik Bakanlığı'ndaki en büyük "kuşkucu", (amaca ulaşmasını suya düşürebilecek oldukça ağır kayıplarla olsa bile) Çanakkale Boğazı'nın sırf donanma gücüyle aşılabileceğini hâlâ varsaymaktaydı; mayınlar, düşman toplarının kalibresi, sahil bataryalarının mevzilenişi, kamuflajın ve "sahte" bataryaların kullanılışı, seyyar topların sevk edilişi ya da Türklerin aylardır Usedom'un Alman uzmanlarından aldıkları yoğun eğitim hakkında söyleyecek hiçbir şeyi yoktu. Birinci Deniz Lordu Amiral John Arbuthnot "Jacky" Fisher'ın daha da mahut "sessiz" muhalefetine gelince, kararsızlığını yansıtan yazışmalarında Çanakkale Boğazı'ndaki en son Osmanlı tertibatı hakkında herhangi bir şey bildiğine dair hiçbir ipucuna rastlanmaz. (Amiral Jellicoe'ya 11 Ocak'taki özel mektubunda, "Atılan hiçbir adımla hemfikir değilim" diye yazmasına karşın, Savaş Konseyi'nin o ay içinde daha sonra düzenlenen her iki oturumunda da bir Çanakkale Boğazı hücumuna itiraz etmekten geri durdu.)[12]

Bizzat Churchill'in yaklaşımı en ilginç örnektir. Tercihinin bir Baltık şaşırtmasından yana olması nedeniyle, Çanakkale Boğazı harekâtı fikrine ilk başta tamamen soğuk bakan cevval denizcilik bakanının aklı bu işe ancak yavaş yavaş ve biraz gizemli kalan sebeplerle yattı. Akdeniz filosunun komutanı Amiral Carden'a 3 Ocak'ta çektiği telgrafta, "Çanakkale Boğazı'nı sadece gemilerle zorlamayı uygulanabilir bir harekât olarak görüp görmediği"ni sordu. Fikir Churchill'den ziyade Fisher'dan çıkmıştı. Fisher'ın rütbesi ve şöhreti çok daha genç sivil denizcilik bakanının konumuna, askeri meselelerde kabineye yön veren heybetli ve efsanevi "Hartum fatihi" Lord Kitchener'ın kişiliğine neredeyse yakın bir göz korkutuculukla baskındı. Fisher savaşın başında kendisini aktif görevden merkeze çeken Churchill'e o zamandan beri eziyet çektirmekteydi. Görünüşe bakılırsa, 3 Ocak'ta Çanakkale Boğazı'nı "zorlama" ihtimalini yoklamasını telkin edişi büyük ölçüde Baltık tasarısından yana olan Churchill'i açığa düşürmeye yönelikti. (Kitchener önceki gün sadece İstanbul'un tehdit altında olduğuna dair "haberlerin yayılması"yla birlikte bir "donanma güç gösterisi"nden söz etmişti.) Zor duruma düşen Churchill, ikilemi çözmesi için Carden'a başvurdu. Carden 5 Ocak'ta onu biraz şaşırtacak şekilde olumlu cevap verdi; ancak Çanakkale Boğazı'nın "çarçabuk" aşılamayacağı ve "çok sayıda geminin katılacağı uzun süreli harekâtlarla zorlanabileceği" uyarısında bulundu. Churchill onun 11 Ocak'ta Çanakkale Boğazı'na sırf bir deniz harekâtı için sunduğu dört maddelik bir planı, iki

12 Alıntıların kaynağı: Miller, *Straits*, Bölüm 23, n. 36 (Jackson) ve Bölüm 24, n. 27 (Fisher). Miller'ın anlatımı Çanakkale Boğazı harekâtıyla ilgili İngiliz kayıtlarına ve sonraki analizlere ilişkin en kapsamlı incelemeyi sunar; Churchill'in ya da amirallerinin yenilenen Osmanlı sahil bataryalarında nasıl bir durumla karşılaşılacağını bildiğine dair herhangi bir delil bulamaz.

gün sonraki bir Savaş Konseyi oturumunda mesai arkadaşlarına açıkladı; bu fikri benimsemesi bir anda herkesi şaşırttı.

Churchill açısından 13 Ocak'taki kritik Savaş Konseyi oturumundan önce iki etkenin dengeyi değiştirdiği söylenebilir. Birincisi, 7 Ocak'ta aldığı doğru bir istihbarat raporuna göre Noel Günü İstanbul Boğazı yakınında iki Rus mayınına çarpan *Goeben* nisana kadar devre dışı kalacaktı. İkincisi, hevesli görünme havasını sürdüren Fisher 12 Ocak'ta, saldırıyı yürütecek filonun büyük ölçüde yaşlı savaş gemilerinden oluşacağını ama top denemeleri için Cebelitarık yolunda olan Britanya'nın yeni süper dretnotu *Queen Elizabeth*'in yeni 15 inçlik (380 mm'lik) toplarını Türkiye'de deneyebileceğini belirtmişti. Churchill'in Savaş Konseyi'ndeki ifadesine göre *Queen Elizabeth* "denemelerini bir nişan alanı yerine Çanakkale Boğazı tabyalarına karşı yürütebilirdi." Harekâta İngiliz süper dretnotunun katılışı ile Alman dretnotunun devre dışı kalışı arasında bağlantı kuran Churchill, planı sunuşunu şu sözlerle tamamladı: "Tabyaların düşürülmesinden sonra mayınlı alanlar temizlenecek ve filo Konstantinapol'e yönelip *Goeben*'i yok edecek. *Ufak bir sıkıntının ötesine* geçmeyecekleri için sahra toplarından ya da tüfeklerden *korkmak için hiçbir sebep* olmayacak."[13] Belgesel kayıtlarda Churchill'in Çanakkale Boğazı harekâtını planlamadaki rolünden dolayı günah keçisi haline getirilmesini sağlayan tek bir satır varsa, onun bu olduğu kesindir.

Hiç kuşkusuz, eldeki eksik bilgilerle ve bütün asli faillerin başka savaş alanlarının kritik gündelik meseleleriyle yoğun meşgul olduğu bir ortamda, sıcağı sıcağına alınmış kararları aşırı sert yargılamamaya dikkat etmeliyiz – özellikle de benzer çok az harekâtın böyle titiz incelemeye tabi tutulduğu düşünülürse. Bununla birlikte, Churchill, Fisher, Kitchener ve onlara kulak veren kabine yetkililerinin karşıdaki Osmanlı gücünü haddinden fazla küçümsedikleri çok açıktır. İngiliz politika belirleyicileri Rus grandükünün bir şaşırtma hamlesi yönündeki (muğlak) isteğinde nasıl duymak istedikleri şeyler duydularsa, düşmanın tertibatı ve çarpışma kapasitesi konusunda da inanmak istedikleri şeylere inandılar. Carden'ın 3 Kasım 1914'te Seddülbahir'e yönelik yoklama saldırısı sınırlı olmasına karşın, kesin başarılı sayılırdı; oldukça uzun menzilden (yaklaşık 16.000 metre) büyük bir top bataryasını mukabil ateşe fırsat vermeden yok ederek beş subaydan ve 60 askerden oluşan mürettebatını öldürmüştü.[14] Aralık ortalarında da bir İngiliz denizaltısı Çanakkale Boğazı'nı aşmış ve Türk

13 Maurice Hankey'nin kabine tutanakları, 13 Ocak 1915, akt. Churchill, *World Crisis*, c. 2, 103-104. Churchill'in *Goeben* hakkındaki bilgiyi edinişi için bkz. Miller, *Straits*, Bölüm 23, n. 44-47. İtalikler bana ait.

14 Wolf, *Gallipoli 1915*, 85 (mükemmel bir Alman görgü tanığı anlatımını aktarır).

kruvazörü *Mesudiye*'yi torpilleyerek on dakikada batırmıştı.[15] Aynı ayın sonlarında *Doris*'in komutanı Albay Frank Larken, İskenderun'un kısıtlı sahil savunmasını sırf limanda görünmekle sindirmiş ve zevahiri kurtaracak garip bir uzlaşmayla, Osmanlı valisini bombardımana maruz kalmak yerine, iki lokomotifi dinamitlemeye razı etmişti. (Ancak Larken'ın saldırısı Cemal'i Şam'da tutulan İngiliz rehineleri serbest bırakmaya zorlayamadığı için asıl hedefine ulaşmamış sayılırdı.)[16] Son olarak, Süveyş'ten Londra'ya 3 Şubat 1915'te ulaşan haberler, Savaş Konseyi'nde Türklerin dayanıksız oldukları yönündeki genel izlenimi doğruladı.[17]

Buna karşılık, Şattü'l-Arap'taki başarılı donanma/amfibi harekâtına, Çanakkale Boğazı'yla en açık benzerliği taşıyan bir harekâta çok az ilgi gösterilmesi gariptir. Abadan, Fao, Basra ve Kurna düşmesine düşmüştü; ama Güney Mezopotamya'da Türkler zorlu bir direniş göstermişlerdi, hem de asker ve top sayısındaki büyük farka rağmen. Abadan'da İngiliz donanma topları savunmadaki Osmanlı birliklerinin kurdukları ilkel ama etkili kerpiç siperleri ancak nehir mecrasının konum itibariyle yandan derinliğine ateş açmayı sağlaması sayesinde bastırabilmişti. Tek başına Sahil Muharebesi, İngiliz-Hint sefer kuvvetine 54'ü ölü olmak üzere yaklaşık 500 zayiata mal olmuştu. Aynı şekilde kolay lokma olmayan Kurna'nın ele geçirilmesi tam bir haftayı almış ve 100 zayiata daha yol açmıştı. Şattü'l-Arap harekâtı elbette bir İngiliz zaferiydi; ama kanlı bir uğraşa dönüştüğü için, Enver Paşa'nın Kafkasya ve Süveyş hücumlarıyla meşgul olmasından dolayı Osmanlılarca neredeyse terk edilen hafif tahkimli bir suyolunu ele geçirmek bir ayı bulmuştu. Harekât açısından daha da önemli husus, ezici donanma üstünlüğüne rağmen Kurna'daki son İngiliz hamlesinin donanma ateşi ile amfibi kuvvetler arasında yakın eşgüdümü gerektirmesiydi.

Batı Cephesi'nin vahşi ölçülerine göre Britanya'nın Şattü'l-Arap harekâtındaki zayiatının sınırlı olduğu doğrudur. Ancak Osmanlı cephelerindeki İngiliz stratejisi açısından, harekâtı daha da anlamlı kılan bir sebepti bu. Küçük ama vurucu bir nehir filosu ve tek bir piyade tümeni, Britanya İmparatorluğu'ndaki en önemli petrol rafinerisini güvence altına almış ve Türkleri sendeleterek nehir boyunca Bağdat'a doğru apar topar bir ricata zorlamıştı. Ardından Kafkasya Cephesi'ndeki gelişmelerle ilgili gelen haberlere bakılırsa, Türkler kısmen Mezopotamya'dan çektikleri birlikler sayesinde, Ruslara karşı büyük bir zafer kazanmıştı; neyse ki bir süre sonra Türklerin tam tersine feci bir yenilgiye uğradığı anlaşıldı! İngilizler ve Ruslar eşgüdüme dönük bilinçli

15 Miller, *Straits*, Bölüm 22, n. 17.

16 *Agy*, n. 21-22; rehinelere ilişkin ayrıntılar için bkz. McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, 130-132.

17 Asquith, 3-4 Şubat 1915 (gece yarısı), no. 288 in Asquith, *Letters to Venetia Stanley*, 414.

çabalar olmaksızın, Osmanlı İmparatorluğu'nun güney ve doğu savunma hatlarına çok az bedelle arka arkaya iki güçlü yumruk indirmişlerdi.

Churchill ve Kitchener bölgesel strateji ve genel İtilaf stratejisi açısından zincirleme düşünmüş olsalardı, mantıklı hamle aralık sonlarındaki tartışmalı oturumlarda Lloyd George'un önerdiği yol, yani sonraki darbeyi Türkiye'nin "Suriye" kıyısındaki Asya savunma hatlarının eksenine vurmak olmalıydı.* Nitekim Kitchener Savaş Konseyi'nin 7 Ocak'taki oturumunda, nabız yoklamaya dönük bir öneriyle, "Türk ulaşımını vurmak" üzere İskenderun'a 30.000 ila 50.000 asker çıkarma fikrini ortaya attı. (Ancak bu bir faraziyeden ibaretti çünkü Kitchener'ın kendisi henüz bunun için verilecek birlikler bulunmadığını öngörmüştü.)[18] Akdeniz'in kuzeydoğu ucu can alıcı bir stratejik tıkama mevzisiydi; Bağdat Demiryolu'nun Ceyhan ve Dörtyol arasında kıyıya 10 kilometreden az uzaklıkta geçen kesimleri, İngiliz donanma toplarının menziline kolayca girecek konumdaydı. Kilikya'dan çıkan demiryolu ve karayolu hatları kuzeydoğuya doğru Kafkasya Cephesi'nde çarpışan Erzurum'daki Osmanlı Üçüncü Ordusu'yla, güneye doğru Şam'daki ve Filistin'deki Osmanlı Dördüncü Ordusu'yla, güneydoğuya doğru ise Bağdat'taki Osmanlı Altıncı Ordusu'yla bağlantıyı sağlamaktaydı. Bir İngiliz sefer kuvvetinin bu kıyı yöresini ele geçirmesi, Dördüncü ve Altıncı orduların bağlantılarını tamamen koparırken, Sarıkamış'tam sonra zaten sendeleyen Üçüncü Ordu'yu her türlü ikmal için Sivas'tan Erzurum'a giden tek bir şoseye bağımlı duruma düşürecekti. İngilizler böylece Osmanlı İmparatorluğu'nu ikiye ayırmakla, İstanbul'daki İTC liderlerine Almanya'nın yanında savaşa girmenin feci bedelini gösterebilirlerdi. Bunu Babıâli'yle ayrı bir barışın izlemesi kesindi; böylece İttihatçılar Arap vilayetlerinden mahrum bırakılan bir bakiye Türkiye'yi, yani aşağı yukarı 1923'te belirlenen fiili sınırlar içindeki toprakları yönetmek durumunda kalacaktı – tabii, sonraki sekiz yılda yaşanan kıyım olmaksızın.**

Böyle bir şey yapılabilir miydi? *Doris*'in girişimi İskenderun'u savunacak tedbirlerin hemen hiç alınmadığını ortaya çıkarmış ve Kahire'de Kilikya'ya daha büyük bir kuvvet çıkarma olasılığına ilişkin epeyce dedikodunun kı-

---

* Osmanlı döneminde Suriye aynı zamanda Lübnan'ı, yani Filistin'in yukarısındaki Doğu Akdeniz kıyısını kapsamaktaydı.

18 Savaş Konseyi'nin 7 Ocak 1915 oturumunun tutanaklarından aktaran Miller, *Straits*, Bölüm 23, n. 49 ve 51. Kitchener'ın ortaya attığı fikrin sadece farazi ("teorik") oluşu için ayrıca bkz. Churchill, *World Crisis*, c. 2, 93.

** Hiç kuşkusuz, Osmanlı başkentinin savaş sonrasındaki geleceğine karar verme konusu gündemde kalacaktı. Ne var ki Çanakkale Boğazı harekâtı (ayrıca ondan doğan diplomatik anlaşmalar) olmayınca Rusya İstanbul üzerinde hak iddia etmek için bir gerekçe bulamayacaktı. Kesin sonuç alan bir Kilikya çıkarmasından sonra, Jön Türkler'in Mezopotamya, Suriye ve Filistin'i bırakma, Mısır üzerinde hak iddiasından vazgeçme ve Boğazlar'ı Rusya'ya açma karşılığında iktidarda kalmasını sağlayacak bir anlaşmayı müzakere etmek mümkün olsaydı, İtilaf devletleri bu fırsata balıklama atlayacaklardı.

vılcımını çakmıştı. Akdeniz'in kuzeydoğu kıyısındaki demirlemeye ayrılmış yerlere yanaşmak kolaydı ve Boğazlar'ın aksine, sözü edilmeye değer çok az mayın vardı. Kıyıya çıkarılan birlikler Şattü'l-Arap'takinden bile daha cılız Türk direnişiyle karşılaşacaktı; sahilden yakındaki Amanos (Nur) ve Toros dağlarına uzanan yamaçlar, Gelibolu ve Troya yarımadalarındakilere kıyasla daha sığdı ve daha kolay tırmanılabilir yapıdaydı (bkz. ilgili harita). İşin en ilginç tarafı, Kilikya ahalisi ağırlıklı olarak Ermeni ve dolayısıyla alabildiğine İtilaf yanlısıydı. Nitekim Larken'ın İskenderun'a yönelik yoklama saldırısına dair haberin ardından, Ceyhan'a ya da İskenderun'a bir İngiliz çıkarması fikri Kahire'deki Ermeni sürgünler için bir tür saplantıya dönüştü. Rüşeym halindeki Ermeni hükümetinin İtilaf devletleriyle irtibatını sağlayan Ermeni Ulusal Heyeti'nin Mısır doğumlu başkanı Boğos Nubar Paşa, 3 Şubat'ta Sir John Maxwell'e, İngilizlerin Kilikya'ya asker çıkarmaları halinde, yerel Osmanlı Ermenilerinin "kusursuz ve tam destek" sağlayacağı sözünü verdi.[19]

Kilikya fikrinin küresel satranç tahtasında büyük bir hamle arayışındaki Kitchener'a ve Churchill'e pek cazip sayılmayacak kadar küçük çaplı (ve kolay) görünmüş olması son derece mantıklıdır. (Kitchener Savaş Konseyi'nin 7 Ocak'taki oturumunda farazi önerisini "küçük ama yararlı bir harekât" olarak nitelendirmişti.) Kabinede İskenderun'a olası bir çıkarmaya ilişkin görüşmeler ocak ve şubat boyunca sürdü, ama sadece Çanakkale Boğazı'ndaki asıl girişimin bir tali gösterisi (şaşırtma içinde bir şaşırtma ya da en kötü durum senaryosunda bir son çare seçeneği) çerçevesinde. Nitekim Maurice Hankey 17 Şubat'ta Arthur Balfour'a mektubunda, Çanakkale Boğazı'nı zorlamanın başarı şansı için şunu yazdı: "Donanmayla bu işin üstesinden gelebiliriz; eğer başarısız olursak, bu işe yanıltma amacıyla girişmişiz gibi görünerek İzmir'e ya da İskenderun'a yönelebiliriz."[20]

Churchill'in Kilikya seçeneğini göz ardı etmesi kısmen siyasal sebeptendi. Oraya yapılacak bir İngiliz çıkarması, bölge üzerinde savaş sonrası tasarıları olan ve Çanakkale Boğazı'na saldıracak filoya hangi devletin komuta edeceğine ilişkin gerilimli konuda zaten hassasiyet gösteren Fransızları kolayca rahatsız edebilirdi. Savaştan önce 1912'de varılmış mutabakat uyarınca 6 Ağustos 1914 imzalanan bir antlaşmaya göre Akdeniz'de genel donanma komutası Fransa'da olacak, Britanya ise Kuzey Denizi, Manş kıyıları ve Atlantik (Fransa'nın kuzeybatı kıyı şeridi dahil) için sorumluluk alacaktı. Carden daha önce Beşike Koyu'nda Çanakkale Boğazı'nı abluka altında tutan kuvvetin fiili komutasını üstlenmekle, bu antlaşmayı lafzen olmasa bile esasen ihlal

19 Akt. Lewy, *Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, 104-105.

20 Hankey'den Balfour'a, 17 Şubat 1915, akt. Miller, *Straits*, Bölüm 26, n. 30.

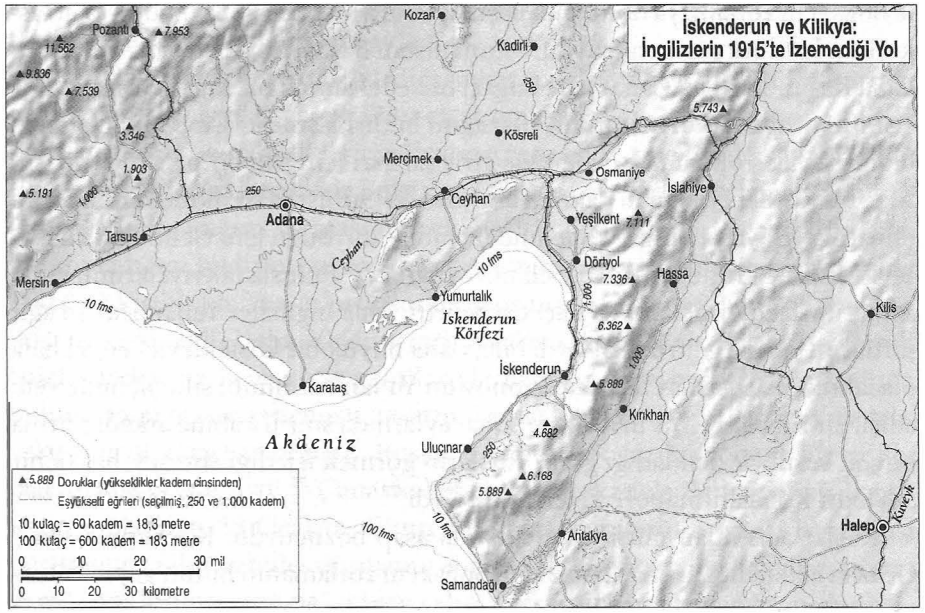

etmişti. Churchill Savaş Konseyi'nin 13 Ocak oturumundan sonra, Fransız deniz ataşesi Kont Saint-Seine'e, tasarlanan Çanakkale Boğazı hücumuna Fransa'nın katılmasına olumlu bakılmasına karşın, kısıtsız komutanın Carden'da olması gerektiğini bildirmişti. İskenderun'a birlikler çıkarmaya dönük planlara da temkinli dille değinmişti. Churchill tarzındaki bu iki emrivaki karşısında öfkeye kapılan Fransa Denizcilik Bakanı Victor Augagneur şahsen protestoda bulunmak üzere Londra'ya giderek Fransa'nın donanma komutasını üstlenmesinde diretti. Churchill kızgın mevkidaşını yatıştırmak için 26 Ocak'ta, Akdeniz'deki Fransız koramirali Émile Paul Amable Guépratte'nin, asker çıkarma konusunda takdir yetkisinin Fransa'ya bırakılacağı İskenderun da dahil olmak üzere, "Doğu Akdeniz" komutasını üstlenebileceğini söyledi. Churchill'in "Suriye bölgesindeki herhangi bir şeyle ilgili [Fransızlarda] şüphe uyandırmaması"nı kesinleştirmek isteyen Sir Edward Grey, ertesi gün Augagneur'a Britanya'nın İskenderun'a asker çıkarmayacağı yönünde resmi teminat verdi.[21] Böylece İngiliz politika belirleyicileri, önlerinde duran cazip İskenderun fırsatını, şüpheci Fransız müttefiklerini memnun etmek için bir tarafa bıraktılar.

Bir Çanakkale Boğazı harekâtının diğer bariz payandası, yani Osmanlı Avrupası'na eşzamanlı bir Yunan saldırısı ve/veya Gelibolu Yarımadası'na bir amfibi baskını benzer şekilde diplomatik müşküllere çattı. Fisher'ın Çanakka-

21 Alıntıların kaynağı: Miller, *Straits*, Bölüm 25, n. 9 ve 10. Kitchener: *yagy.*

le Boğazı'nı zorlamaya dönük ilk baştaki tasarısında, en az 100.000 Yunan askerinin katılımı söz konusuydu.[22] Yunanistan Başbakanı Elefterios Venizelos daha Kasım 1914'te, Çanakkale Boğazı'nı hedef alacak bir İngiliz harekâtında "işbirliği yapmaktan memnun" olacağını bildirmesine karşın, Yunanistan'ın henüz savaşta olmaması nedeniyle giriş şartları için sıkı bir pazarlığa girişti. Avusturya-Macaristan'ın taarruzu altındaki Sırbistan'ın akıbetinden emin olmadığı ve ayrıca Bulgar kanadından endişe duyduğu için Gelibolu'ya asker sevki riskine girmeden önce, Selanik'e İngiliz ve Fransız takviyelerinin çıkarılmasını istediğini Londra'ya açıkça belirtti. Ama İngilizler Yunanistan'ın ağır şartlarını yerine getirmiş olsaydı bile, daha büyük bir köstekleyici engel hâlâ olacaktı: Rus Dışişleri Bakanı Sazonov'un Yunan katılımını sıkı biçimde veto edişi. Sir Edward Grey'in ocak ve şubat aylarında sinirli kabine arkadaşlarına birçok vesileyle açıkladığı gibi, "Rusların görmek istediği son şey, başka bir devletin Konstantinapol'e zaferle girişi"ydi.[23]

Ruslar açısından müşküller daha da asap bozucuydu. Kitchener'ın ta 7 Ocak'ta açıkladığı üzere, Çanakkale Boğazı'nı zorlamanın bütün gayesi "Rusya'ya ulaşımı yeniden sağlamak, [...] şu anda Karadeniz'de kilitlenen buğday ihracatını ve sevkıyatını serbest bırakmak"tı. Dolayısıyla Rusya'nın harekâta *bir* katkıda bulunmasını beklemek makuldü, her ne kadar Grandük Nikolay'ın itiraf etmek zorunda kaldığı gibi, bir Sibirya kolordusunun zamanında yetişmesi mümkün olmasa da. Ştavka'da grandükün göstermelik komutası altında levazım dairesi başkanı sıfatıyla işleri asıl çekip çeviren Yuri Danilov, İstanbul Boğazı'na yönelik bir amfibi baskını için Avrupa cephelerinden birlik kaydırmaya kesin dille karşı çıkmıştı. Kendi sızlanmasının harekete geçirdiği bütün bu işten pişman olan grandük 24 Ocak'ta Hanbury-Williams'a bir Çanakkale Boğazı harekâtı için destek sözü vermeyeceğini, ama "fırsat çıkması halinde, İtilaf devletlerinin elini güçlendirmek için haliyle her türlü çabayı göstereceğini" bildirdi. Pek acele etmemekle birlikte bu sözünü yerine getirerek, 14 Şubat'ta Rus Karadeniz filosunun komutanı Amiral Andrey Eberhart'tan İstanbul Boğazı'na bir taarruz için hazırlıklara başlamasını resmen istedi. Ancak Türklerin İstanbul Boğazı'nın Avrupa yakasında 80.000 asker bulundurduğuna, ayrıca 150.000 askeri yedekte tuttuğuna işaret eden en son Rus istihbaratıyla Eberhart'ın hevesi kaçtı. Rusların katkıda bulunma sözleri şubat ve mart boyunca düzenli aralıklarla Londra'ya ulaştıysa da hiçbirinde belirli bir tarih verilmedi. Rus Denizcilik Bakanlığı 17 Şubat'ta verdiği gizli emirle, Rusya'nın müttefiklerini Çanakkale Boğazı'nda kasten

22 Akt. *agy*, Bölüm 24, n. 10.

23 "The Dardanelles Commission. Statements of evidence and documents concerning period 2/7/-15-5/9/17" (bundan böyle "Dardanelles Commission"), Grey sorgulaması, PRO, ADM 116/1437B.

zorda bırakırcasına, Karadeniz filosunun "son derece acil durumlar dışında" Sivastopol'den ayrılmasını *yasakladı*.[24]

Hazırlıkların son evreye girdiği şubat ortalarında, Churchill sinirden mosmor kesilmiş olsa gerek. Onu eleştirenlerin daha sonra ortaya attıkları savların aksine, kara birliklerinin devreye girmesi fikrine hiç de karşı değildi. İlk başta Carden'a Çanakkale Boğazı'nı "sadece gemilerle" zorlamanın mümkün olup olmadığını sormasının sebebi, Kitchener'ın verilecek birliklerin bulunmadığını bildirmiş olsaydı. Rusya'nın bir Sibirya kolordusunun ya da 100.000 kişilik bir Yunan ordusunun emrinde olmasına sevinirdi ama her ikisi de verilmedi. Daha 20 Ocak'ta Ştavka'dan, Çanakkale Boğazı'na dönük İtilaf harekâtına hem savaş gemileriyle hem de kara birlikleriyle katkıda bulunmasını resmen istemişti; tasarının esası "Çanakkale Boğazı'nın dış tabyalarının yıkılmasıyla birlikte" Rusların İstanbul Boğazı'na yönelik bir amfibi taarruzuna geçmesiydi.[25] Çanakkale Boğazı harekâtıyla ilgili yeni alt-komitenin toplandığı 28 Ocak'ta, Churchill savaş gemilerinin geçişi başarması durumunda bile, "sahiller düşmanın elinde kaldığı sürece, bu kanalları ticaret gemilerine açamayacağına" dikkat çekti. Bu konuda bastırmaması nedeniyle, Denizcilik Bakanlığı'nda en azından başlangıçta sırf bir deniz harekâtı yönündeki planlamanın şubatta sürdüğü ve bu arada Fisher gibi "kuşkucu"ların kararı etkileyebilecek Savaş Konseyi'nde hiç itirazda bulunmamakla birlikte, tasarıya muhalefeti yazılı kayıtlara geçirmeye başladıkları doğrudur. Ama ister İngiltere'den gönderilecek 29. Tümen, ister Rus kolordusu, isterse Süveyş Kanalı'na yönelik Türk-Alman hücumunun püskürtülmesinden sonra Mısır'dan sağlanacak Avustralya ve Yeni Zelanda birlikleri (yaklaşık 39.000 asker) biçiminde olsun, kara birliklerinin bir noktada devreye gireceğine dair bir genel fikir hep vardı. Savaş Konseyi'nin 19 Şubat'taki, yani Carden'ın Çanakkale Boğazı'nın dış tabyalarını bombalamaya başladığı günkü oturumunda, Churchill aslında Kitchener'ın Carden'a destek vermek üzere 29. Tümen'i göndermek istemediğini öğrenince ciddi hayal kırıklığını dile getirdi. "Bu umut verici harekât kritik anda yetersiz askeri destek yüzünden başarısızlığa uğrayacak olursa, kendimizi asla bağışlamamalıyız" dedi kabine arkadaşlarına. Ne var ki Kitchener Mısır'daki İngiliz Uluslar Topluluğu birliklerinin yeterli olacağına karar vermişti; ancak ne zaman ve hangi amaçla gönderileceği hâlâ belirsizdi. Savaş bakanının 19 Şubat'taki "nihai"

---

24 Alıntıların kaynağı: Ayrapetov, "*Sud'ba Bosforskoy ekspeditsiy*", 205, 210. Grandükten Hanbury-Williams'a, akt. Miller, *Straits*, Bölüm 25, n. 14. Tekrarlanan istekler için bkz. McMeekin, *Russian Origins*, 131-134. Rus Denizcilik Bakanlığı'nın 17 Şubat'taki gizli emrini akt. Pavloviç, *Fleet in the First World War*, 316.

25 Churchill'den Ştavka'ya, Buchanan ve Sazonov aracılığıyla, 7/20 Ocak 1915, KP, c. 2, 129-130.

kararı, 29. Tümen'i "zaruret halinde" göndermeye razı olacağı, ama "bunu yapmayı henüz istemediği" yönündeydi. Baş başa görüşmede Churchill'e tam anlamıyla iç rahatlatıcı olmayan şu güvenceyi verdi: "Sen işi bitir! Ben askerleri bulacağım."[26]

Carden'ın filosu dar geçidi aşmayı başardığında, bu "askerler" ne yapacaktı? Besbelli ki muarızların o zamandan beri işaret ettikleri gibi, donanma bombardımanı başladığında, Çanakkale Boğazı harekâtının ardındaki doktrin kavrayışı hâlâ değişkendi. Belli düzeyde bir hüsnükuruntu, neredeyse büyüye inanç unsuru söz konusuydu. Sir Arthur George'un daha sonra Çanakkale Boğazı Komisyonu'na anlattığı gibi, Churchill gerçekten Kitchener'a harekâtın "müthiş etki gücüne" ve "harika imkânlara" sahip *Queen Elizabeth* süper dretnotuyla neredeyse tek başına kazanılacağını söylemiş olabilir ya da olmayabilir. Ama ocak ayında Savaş Konseyi'nde görüşünü benimsetmesinin asıl dayanağı gemideki 15 inçlik toplardı ve (kanalın ancak kara birlikleriyle tam ele geçirileceğini defalarca belirtse bile) geminin kendi başına işi bitirebileceğini birçok vesileyle vurguladı. Kitchener'a gelince, herkesten daha sıklıkla fikir değiştirerek kâh birlik vermekten kaçındı, kâh 29. Tümen'in gönderilmesine kapıyı araladı ya da kapattı, kâh Mısır'daki Avustralya ve Yeni Zelanda birliklerinin kullanılmasını önerdi. Herkesin kafasını daha da karıştıran bir tutumla, 19 Şubat'ta (yani Çanakkale Boğazı'nın dış tabyalarına yönelik donanma bombardımanının başladığı gün) İskenderun'a bir amfibi harekâtının daha tercihe şayan olduğunu vurguladı.*[27]

---

26 Akt. Fromkin, *Peace to End All Peace*, 133. Savaş Konseyi'nin 19 Şubat 1915 oturumunun tutanaklarından "kendimizi asla bağışlamamalıyız" ibaresini akt. Miller, *Straits*, Bölüm 26, n. 36.

* Çanakkale Boğazı Komisyonu'nun önüne 1916'da çıkarılan Jacky Fisher, Churchill'in en büyük baş belası olarak tanındığı göz önünde tutulursa, biraz şaşırtıcı bir tavırla Çanakkale Boğazı'na yönelik taarruzun kara birlikleriyle gereğince eşgüdümünü sağlamamaktan dolayı Kitchener'ı çok daha hararetle suçladı. Ona göre "Kitchener [...] 3 Ocak'taki plan için gerekli askerlerin sağlanabileceğini çok iyi biliyordu ancak İngiltere'nin saldırıya uğrayacağı gibi acayip bir fikre sahipti; bazı insanların kafasından böyle akla ziyan şeyler çıkarılamaz." Fisher'ın Kitchener'a yönelttiği suçlamalar arasında "tereddüt, kararsızlık, oyalama, yaratıcılıktan ya da cesaretten yoksunluk" vardı.

Buna karşılık, aralarındaki görüş ayrılıklarına rağmen Churchill'e saygıyla yaklaştı. "Bay Churchill'i tanırım" dedi soruşturma heyetine. "Olağanüstüdür, bir buldok gibidir ve işin peşini bırakmaz."

Bununla birlikte, Churchill'in aksine, Kitchener'ın Kilikya seçeneğinin stratejik potansiyelini gördüğünü itiraf etmek gerekir – her ne kadar bu konuda da Fisher'ın ileri sürdüğü kadar tereddütlü ve kararsız davransa da. Kitchener ocak başından itibaren birliklerin verilmesi için bastırsaydı ve İskenderun konusunda tutarlı biçimde diretseydi, Osmanlı İmparatorluğu büyük olasılıkla 1915'te ortadan çatlayacaktı ve bütün dünya savaşı belki de çok farklı bir seyir alacaktı.

27 Savaş Konseyi'nin 19 Şubat 1915 oturumunun tutanakları, *yagy*.

Peki, İngilizler kara birlikleri meselesi hâlâ çözülmemişken, deniz taarruzuna niçin giriştiler? Bunun cevabı bir ölçüde Churchill'in işi olabildiğince çabuk, *Goeben*'in onarılmasından (yani nisan başından ya da ortasından önce) bitirmek istemesiydi. Şimdiki Yunan adası Limni'nin açığındaki Mondros Koyu'nda toplanan devasa armada, düşman denizaltıları için bir tür boy hedefi oluşturduğundan, boş geçirdiği her gün saldırıya daha açık hale geldi. Kara birlikleri verilsin ya da verilmesin, İngiliz donanma gücü hatırı sayılır düzeydeydi ve gerçekten etkili bir saldırının düşmanı paniğe düşürme ihtimali hep vardı. İstanbul'da bütün kış boyunca yakında Çanakkale Boğazı'na karşı bir İngiliz taarruzuna dair gelişigüzel söylentiler dolaşmıştı. Hem ABD sefiri Morgenthau'ya hem de Avusturya-Macaristan sefiri Johann von Pallavicini'ye göre Osmanlı hükümeti Ocak 1915'in ilk haftasında padişahı ve Jön Türk nazırlarını Ankara'ya, Osmanlı devlet arşivlerini ve altın rezervlerini ise Konya'ya nakledecek özel trenler hazırlamaya başladı. İyi istihbarat aldığı söylenen Alman sefiri Wangenheim bile, Morgenthau'dan "değerli eşyalarını koyduğu birkaç valizi Amerikan sefaretinde saklamasını" isteyecek kadar endişeliydi.[28]

İngiliz Dışişleri Bakanlığı bu söylentileri duymuştu ve saldırıya geçme yönündeki nihai kararda bunu hesaba kattığını söylemek abartılı olmaz. Sir Edward Grey Savaş Konseyi'nin 28 Ocak'taki oturumunda, "Tabyaların birer birer yıkıldığını duyan Türklerin korkudan felce uğrayacağı görüşündeyim" deyiverdi.[29] Daha sonraları soruşturmada ifade verirken bu görüşünü yadsımak şöyle dursun, İstanbul'da bir "devrim"in patlak vereceğine sahiden inandığını doğruladı; ancak İngiliz sefiri Sir Louis Mallet'in konuya ilişkin görüşünü sorma zahmetine girmediğini itiraf etti. Bilgi kaynağı ise pek akla yakın olmayan bir saptamayla "Türk psikolojisi konusunda [...] herkes kadar tecrübeli" olarak nitelendirdiği Kitchener'dı.* Böyle düşünen sadece Grey

28 Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, 185, 187 ve Pallavicini'nin bunu teyit eden raporu, 4 Ocak 1915, HHSA, Liasse Krieg 21a. Türkei, box 943. Bununla birlikte, söz konusu rapor İstanbul'daki sivil liderler ve diplomatlar arasındaki havaya dair iddiasına inandırıcılık katsa da Morgenthau "Alman ordu ve donanma yetkililerinin hemen hepsinin Çanakkale Boğazı'nı zorlama girişimini sadece mümkün değil, kaçınılmaz gördüklerini" ileri sürerken yanılıyordu. Von Sanders ve hele Usedom için bu geçerli değildi.

29 Grey'in sözlerini akt. Hankey, "Dardanelles Operations. Papers collected in Secretary's Office", PRO, ADM 116/3491. Burada verilen tarih 13 Ocak'tır; ama Miller (*Straits*, Bölüm 26, n. 27 ve 28) 28 Ocak tarihini verir.

* Çanakkale Boğazı Komisyonu oturumlarının daha aydınlatıcı bir karşılıklı konuşmasında, "[Kitchener'ın] Konstantinapol'deki Türkleri tanıdığını kastetmiyorsunuz, değil mi?" şeklindeki kuşkucu soruya, Grey şu cevabı verdi: "Hiç kuşkusuz, Sir Louis Mallet oraya varalı çok olmamıştı." (Grey'in fikri besbelli ki Kitchener'ın İstanbul'daki halkın ruh haline dair kanaatinin, kente ilişkin kayda değer bir bilgiye dayanmasa bile, Sefir Mallet'in somut ama sınırlı tecrübeye dayanan kanaatinden daha değerli olduğuydu.)

değildi. Sonradan Carden'ın yerine geçen Amiral John de Robeck soruşturma ifadesinde, "Filoyla Konstantinapol'e varırsak, orada bir devrim olacağına hep inandırıldık" dedi. Sir John French Şubat 1915 ortalarında en son planlar hakkında bilgilendirildiğinde, "İlk tabyaların düşüşüyle birlikte bir askeri kalkışma ve sonuçta devrim vaat ediliyor bize" yorumunda bulunmuştu. İngiliz donanma istihbaratının şefi ve dolayısıyla düşman tertibatı konusunda Churchill'in (ve kabinenin) asıl bilgi kaynağı olan Albay William Reginald Hall'un ifadesi ise şöyleydi: "Durumu bilecek konumdaki ajanlarımızdan edindiğimiz genel izlenim, Konstantinapol'deki Türk topluluğunun genellikle ev çatılarına çıkma ve İngiliz donanmasının gelip onları baskıdan kurtarmasını bekleme eğiliminde olduğuydu. Bu bilgiyi birçok kaynaktan aldık."[30]

Hall'un kaynakları kimlerdi? İstanbul'a İngiliz ajanları yığdığı imasının aksine, aslında bilgileri Atina'ya 1 Şubat'ta gönderdiği ve üst düzeyde olmayan iki özel görevliden gelmekteydi. Giriştiği operasyonun "beyni" (tabii doğru tabir buysa) İngiliz sefaretine teknik danışmanlık yapmış George Griffin Eady bir demiryolu mühendisiydi. Eady'nin nüfuz iddiasının tek dayanağı, Osmanlılarla ilişkilerin kopmasından kısa bir süre önce sadrazamla görüşmüş olmasıydı. Said Halim Paşa, tahmin edilebileceği gibi ona duymak istediği şeyi, yani savaş yanlısı kesime karşı ve Büyük Britanya'ya dost olduğunu söylemişti. Eady'nin asistanı Edwin Whittall'un Dahiliye Nazırı Talât Paşa'ya ulaşabilme iddiası ise yeğeninin onu tanıyan İstanbul başhahamının yanında çalışmasına dayanmaktaydı.[31] Anlaşıldığı kadarıyla, Hall bu iki ajana Churchill'in kendisine "gerekirse çok büyük çaptaki fonları" kullanarak Çanakkale Boğazı'ndan geçiş "bedeli" için 3 ya da 4 milyon sterlin önerme yetkisini verdiğini söyledi. Daha sonraları soruşturma ifadesinde, işin içinde Jön Türk liderlerinden hangisinin olduğunu belirtmeksizin, şu iddiayı ısrarla öne sürdü: "Konstantinapol'deki üst düzey bir şahsiyet çok yüksek mevkideki başka bir kişiyi ajanlarımızla gecikmeksizin görüşmeye gönderdi. Konstantinapol'deki üst düzey kişilerle 29 Ocak'ta [1915] temasa geçtiler ve 15 Şubat itibariyle meselenin tamamına sıkı sıkıya hâkimdik." Bu oldukça muğlak bilgilerin Denizcilik Bakanlığı'na aktarılması üzerine, Churchill ve onun aracılığıyla bütün İngiliz savaş kabinesi Osmanlı yetkililerinin Çanakkale Boğazı'nı açmak için bir pazarlığa oturma "hazırlığı" içinde oldukları kanısına vardı.[32]

---

30 Çanakkale Boğazı Komisyon Raporu, Grey sorgulaması, de Robeck sorgulaması ve (ikinci) Churchill sorgulaması, PRO, ADM 116/1437B. John French için bkz. Miller, *Straits*, Bölüm 30, n. 14.

31 Miller, *Straits*, Bölüm 30, n. 1-3.

32 "Dardanelles Commission", ikinci Churchill sorgulaması (Hall kendi "savunma"sını üstlenen Churchill'in gösterdiği bir tanık olarak sorgulanmıştı), PRO, ADM 116/1437B.

Jön Türk'lerin birkaç milyon sterlinlik bir rüşvetle Osmanlı İmparatorluğu'nu teslim etmeye razı oldukları düşüncesi günümüzde inanılmaz görünse bile, Çanakkale Boğazı harekâtı başladığında, böyle bir fikir Churchill'in zengin hayal gücüne takılıp kalmış gibiydi. Çanakkale Boğazı Komisyonu'nun 1916 sonbaharındaki birinci oturumunun bir hafta süren sorgulamasında, Churchill Aralık 1914'teki *Doris* olayını gündeme getirerek, Albay Larken'ın neredeyse yalnız sözünün gücüyle İskenderun'a girmesinden ve Türkleri kendi demiryolu hatlarını dinamitlemeye zorlamasından sonra, "herkesin çok memnun göründüğünü" hatırlattı. Neredeyse kendini suçlayıcı bir havada sözlerini şöyle sürdürdü: "Bu olay kafamızda her türlü durumda Türkiye'den beklenebilecek direnişin derecesine dair bir kanaat oluşturdu. [...] Tamamen etkili bir askeri güçle uğraşmadığımızın ve onlarla müzakereye girmemizin gayet mümkün olduğunun aklımdan her zaman geçtiğini söylemeliyim."[33]

Çanakkale Boğazı taarruzunun başladığı 19 Şubat 1915'te görünen durum şöyleydi: Kitchener'ın ısrarı yüzünden, tabyalara yönelik bir Fransız-İngiliz donanma saldırısıyla eşzamanlı olarak kıyıya çıkacak kara birliklerinin hemen sağlanmamasına karşın, daha sonra bilinmeyen sayıda ve hâlâ belirlenmemiş amaçlarla bazı askerler verilebilecekti. Yunanlar harekâta katılmaya ilgi gösterdikten sonra bundan soğumuşlardı. Etkili bir deniz harekâtının teşvikiyle tekrar ısınabilirlerdi, ama umulan şey *fazlasıyla* ısınmamalarıydı; aksi halde Ruslar telaşa kapılabilirlerdi. Yine de orta karar (yani ne çok sıcak ne çok soğuk, sadece yeterince ılık) bir Yunan müdahalesi tehdidi, Rusları dürterek tutumlarına yapıcı bir tarzda çekidüzen vermelerini sağlayabilirdi. Ancak Rusların ne zaman ve hangi güçle İstanbul Boğazı'na saldırmaya hazır olacakları konusunda, Londra'nın pek sağlam bir fikri yoktu. İngiliz Savaş Konseyi'nde Çanakkale Boğazı'na ciddi bir saldırının ardından İstanbul'da paniğin baş göstermesiyle, bir tür İtilaf yanlısı darbenin tetiklenebileceği ya da Jön Türk liderlerinin ceplerine girecek yüklüce bir rüşvetin benzer sonuçları sağlayabileceği yolunda, görünüşte herkesçe benimsenen belli bir beklenti vardı. İşin özü şu ki: Churchill, Grey ve Kitchener kervanı yolda düzeceklerdi.

Ardında yatan kafa karışıklığı göz önünde tutulursa, Çanakkale Boğazı harekâtı fena başlamadı. Amiral Duckworth'ün 1807'de Çanakkale Boğazı'nı sadece donanma gücüyle ilk ve tek zorlamasının yıldönümü olan 19 Şubat 1915 sabahı saat ona dokuz kala, *Cornwallis* Kumkale'ye ve bitişiğindeki Orhaniye tabyasına uzun menzilden ateş açtı. Ardından başka bir İngiliz savaş gemisi, muhtemelen Amiral de Robeck komutasındaki *Vengeance*, Seddülbahir'i yine uzun menzilden bombardımana tuttu. Daha sonra Carden'ın (dretnot öncesi Fransız savaş gemileri, yani Guépratte komutasında sancak

33 "Dardanelles Commission", birinci Churchill sorgulaması, PRO, ADM 116/1437B.

gemisi *Suffren* ve *Bouvet* dahil) 12 gemiden oluşan filosu yaklaşmaya başladı. Menzil dışındaki Türk topları henüz mukabil ateş açmamışlardı. Ama ilk bombardımanın etkisini gözlemleyemeyecek kadar uzak olmaları nedeniyle, Carden, de Robeck ve Guépratte üçlüsünün bu durumun ne anlama geldiğini bilmelerine imkân yoktu.

Sonradan ortaya çıktığı üzere, elde edilen sonuçlar en düşük düzeydeydi. Gemiler hareket halindeyken, donanma ateşi özellikle uzun menzilden isabetsizdi. Avrupa yakasındaki Seddülbahir bataryaları İngiliz toplarının Kumkale'ye ve Orhaniye'ye açtığı ateşin gümbürtüsü üzerine, tabyalarının dışında siper aldıkları için sadece üç kişi hafif yaralanmıştı. Carden'ın filosunun öğleden sonra ikide 6.000 yarda (5.5 km) yaklaşmasıyla tekrar gümbürdeyen toplar, bu sefer Seddülbahir ve Kumkale tabyalarına daha fazla hasar verdi. Saat dörtten hemen sonra, Orhaniye'nin yukarısındaki bir gözetleme noktasına isabet eden 150 mm'lik iki mermiyle, bataryaya komuta eden Alman teğmeni Woermann, Türk tercümanıyla ve telefon operatörüyle birlikte öldü. O günkü bombardımanın tek somut darbesi buydu; çünkü yirmi dakika sonra sahil bataryaları artık menzil içindeki İtilaf filosuna ateş açtı. Woermann'ın ölümünden yılmayan yardımcısı Topçu Çavuş Joerss, Orhaniye toplarının komutasını üstlendi ve saldırıya geçmiş gemiler yukarıdan yağan yoğun ateş üzerine hemen geriye döndü. Saat beşe doğru batan güneş altında gemileri tehlikeli biçimde açığa çıkan Carden, saldırıyı durdurup çekildi. Amiral Usedom o akşam Hamidiye'de ve Kumkale'deki hasarı teftiş ederken, bataryalarda "soğukkanlı ve sakin" bir ortam olduğunu saptadı. Silah arkadaşlığını teyit edercesine, iki Alman ve iki Türk ölmüştü. İtilaf devletlerinin ateşlenen 139 merminin büyük ölçüde boşa gitmesi dışında önemli kayıpları yoktu.[34]

Kötü havanın Carden'ı sonraki beş gün saldırıdan alıkoymasıyla, Ege Denizi'ne garip bir sahte savaş ortamı çöktü. Carden çok az şey başarmış ve baskın unsurunu kaçırmıştı. Ancak bu fasıla İngiliz ve Fransız diplomatlarına Yunanları ve Rusları yoklayarak, İstanbul üzerinde hak iddia eden iki rakipten birinin harekâta katılmaya istekli olup olmadığını anlayacak zamanı kazandırdı. Fransa 23 Şubat'ta resmen Rusya'dan İtilaf devletlerinin Çanakkale Boğazı hücumuyla eşzamanlı olarak İstanbul Boğazı taarruzuna başlamasını istedi. Londra'daki Rus sefir Benckendorff'un 25 Şubat'ta Grey'den gelen aynı isteği aktardığı Sazonov, her iki talebi 28 Şubat'ta Ştavka'ya iletti. Grandük Nikolay bu gecikmeli mesajları almadan önce, Eberhart'ın İstanbul Boğazı'na saldırmaya hazırlanması yönündeki eski isteğini 19 Şubat'ta ve ardından 23 Şubat'ta zaten yenilemişti: Ştavka yaklaşık 30.000 ila 40.000 askerden oluşan

34 Çanakkale'deki Usedom'dan Kayzer II. Wilhelm'e, 21 Şubat 1915, BA/MA, RM 40-1. Daha geniş ayrıntılar için bkz. Wolf, *Gallipoli 1915*, 87-88.

tam mevcutlu Kafkasya V. Kolordusu'nu onun emrine vermeye artık istekliydi. Ama İstanbul Boğazı'ndaki mayınlar ve sahil bataryaları konusunda, İngilizlerin Çanakkale Boğazı hakkında bildiklerinden çok daha sağlam istihbarata sahip olan Eberhart mart başlarına kadar ayak diremeyi sürdürdü.[35]

Bu arada, Atina'daki İngiliz elçisi Sir F. E. H. Elliott, 28 Şubat'ta Çanakkale Boğazı saldırısının "yoğun ilgiyle" görüşüldüğünü bildirdi ve "Konstantinapol'ün ele geçirilmesinin Yunan işbirliği olmadan gerçekleşmemesi gerektiği kanısının hızla güçlendiğine" işaret etti. İşi ağırdan alan Rusların önüne geçmek isteyen Venizelos ertesi gün Gelibolu Yarımadası'na üç Yunan tümeni göndermeyi önerdi; hatta (eşi Sophie'nin Kayzer II. Wilhelm'in kız kardeşi olması itibariyle malum bir Alman dostu olan) Kral Konstantinos'un karşı çıkması halinde, istifa tehdidinde bulunacak kadar ileri gitti. Dehşete kapılan Rus diplomatlar 3 Mart'ta Elliott'a, Yunanların Çanakkale Boğazı harekâtına katılmasının kesinlikle söz konusu olamayacağını bildirdiler.[36] Sazonov da Rusya'nın Yunan karşıtı vetosuna haklılık kazandırmak için 1 Mart'ta Eberhart'ı Karadeniz filosuna İstanbul Boğazı için "yola çıkmaya hazırlanma" emrini vermeye ikna etti. Rus vetosunun Atina'da büyük gürültü koparttığı 3 Mart'ta da İngiliz sefiri Sir George Buchanan'a, (İngilizlerin gözünden kaçan bir ironiyle, Sarıkamış'taki Türk bozgunu sayesinde serbest kaldığı söylenen) Kafkasya V. Kolordusu'nun yakında İstanbul Boğazı'na gitmek üzere hazırlandığı bilgisini verdi; ancak tasarı bir İtilaf yarma hareketinden sonra gemilere bindirilmesi yönündeydi. Eberhart bu şartlı sözden bile geri adım atarak, Ştavka'ya V. Kolordu'nun hazır hale gelmesinin "iki ya da üç hafta"yı daha alacağını bildirdi. (Bu bilginin Londra'ya aktarılışı bir haftayı aşkın bir süreyi buldu.) Eberhart'ın raporuna göre Rusya "ciddi bir İstanbul Boğazı saldırısı"na ancak Carden komutasındaki filonun Çanakkale Boğazı'nı aşmasından ve "Türk filosunu imha etmesinden" sonra girişecekti.[37]

İtilaf devletleri açısından kıvrandırıcı bir ikilem söz konusuydu. Yunanistan açık arayla daha iyi teklifte bulunmuştu: Gelibolu Yarımadası'na çıkarılacak üç tümenle, Carden'ın Çanakkale Boğazı'nda filosuna hemen yardım etme. Rusların yaklaşımı ise Yunan yardımını dosdoğru engellemekten ve yakın gelecekte İstanbul Boğazı'na saldırmak için bulanık bir söz vermekten ibaretti. Harekâta katılmayı düşman filosunun önceden yok edilmesi şartına

35 İzvolski'den Sazonov'a, 10/23 Şubat 1915; Benckendorff'tan Sazonov'a, 12/25 Şubat 1915 ve Sazonov'un bu mesajları Ştavka'daki Kudaşev'e aktarışı, 15/28 Şubat ve 28 Şubat/1 Mart 1915, AVPRİ, fond 138, opis' 467, del' 472/492, list' 2, 5, 7, 10-11. Grandük ve Eberhart için bkz. Ayrapetov, "Sud'ba Bosforskoy ekspeditsiy", 212-213.

36 Elliott'tan Grey'e, 28 Şubat, 1 ve 3 Mart 1915, akt. Miller, *Straits*, Bölüm 30, n. 19, 28, 32.

37 Akt. Ayrapetov, "Sud'ba Bosforskoy ekspeditsiy", 213. Buchanan'dan Grey'e, 3 Mart 1915, akt. Miller, *Straits*, Bölüm 30, n. 40.

bağlamak, aslında açıkça Carden'a yardımdan *kaçınmaktı*. Kariyerinin gittikçe sonu belirsiz Çanakkale Boğazı harekâtına bağlandığını sezen Churchill'e Ruslardan gına gelmesi pek şaşırtıcı değildi. Nitekim 6 Mart Cumartesi günü Grey'e şunu yazdı:

> Bu krizde olayların vardığı düzeyin aşağısına inme gibi bir hataya düşmemeni rica ediyorum. Yarım yamalak tedbirler her şeyi mahvedecek ve savaşın uzaması yüzünden bir milyon insan ölecek. Filomuz Çanakkale Boğazı'nı zorluyor. Bizim çağırmadığımız hiçbir ordu Konstantinapol'e ulaşamaz. [...] Ruslara Konstantinapol konusunda cömert ve olumlu bir anlayış göstereceğimizi söyle. Ama Yunan işbirliğinin önüne hiçbir köstek konmamalıdır; Yunanistan'ı kaybetmekten, üstelik bütün geleceği Rusya'nın eline bırakmaktan *çok* korkuyorum. Rusya eğer Yunan yardımını engellerse, Konstantinapol'ü almasına karşı koymak için elimden geleni yapacağım.*[38]

Benzer düşüncede olan Başbakan Asquith aynı gün Venetia Stanley'ye mektubunda şunu belirtti: "Diplomatik hava kararmaya başlıyor. Rusya bütün itirazlarımıza ve sitemlerimize rağmen, Yunanistan'ın Çanakkale Boğazı işinde ya da daha sonra Konstantinapol'e ilerleyişte yer almasına izin vermekten kesinlikle kaçınıyor."[39]

Ruslar elindeki zayıf kozu çok iyi oynuyordu. Asquith'in ve Churchill'in Rus inatçılığından dolayı küplere binmiş halde homurdandığı sırada, Sazonov Fransız sefiri Maurice Paléologue'u 5 Mart'ta görüşmeye çağırdı. Ona Rusya'nın zor durumdaki İtilaf devletlerinin ortak düşmanı alt ettikten sonra İstanbul'u işgaline muhtemelen yardımcı olma karşılığında, "İstanbul'un, İstanbul Boğazı, Marmara Denizi ve Çanakkale Boğazı'nın batı yakasının, ayrıca Enez-Midye hattına kadar Trakya Ovası'nın" Rusya İmparatorluğu'na "kalıcı katılması"ndan aşağı bir şeyi kabul etmeyeceğini bildirdi. Fransa'nın bunu kabul etmemesi halinde "hesaplanamaz sonuçların ortaya çıkacağı" uyarısında bulundu: Rus dışişleri bakanı "hemen istifasını sunacak"tı. (Sazonov'un Britanya'nın kabul edeceğinden zaten emin olması dikkat çekicidir.) Her ne kadar yerine kimin geçeceğini söylemese de Paléologue'un Paris'e bildirdiğine göre iması açıktı: Göreve Petersburg'daki

---

* Garip bir şekilde, Churchill bu mektubu hiç göndermedi; görünürdeki sebebi ise buna fırsat kalmadan, Venizelos'un teklifine Kral Konstantinos'un karşı çıkması üzerine, Yunan kabinesinin istifa ettiği haberinin gelmesiydi. Ama mektubu (daha sonra yayımlayacak olsa bile) o sırada elinde tutmasının başka sağlam sebepleri vardı. Rusya'nın İstanbul üzerindeki hak iddiasını müttefiklerine kabul ettirmeye dönük diplomatik atağı yoğunlaşmaktaydı; kabinenin zaten vermeye eğilimli olduğu bir şeye karşı resmen açıklamada bulunmanın bir yararı olmayacaktı.

38 Churchill'den Grey'e, 6 Mart 1915, Churchill, *World Crisis*, c. 2, 205.

39 Asquith, 6 Mart 1915, Asquith, *Letters to Venetia Stanley*, 460.

Osmanlı Padişahı (1876-1909) II. Abdülhamid.

Osmanlı Dördüncü Ordusu'nun Bahriye Nazırı, Şam'daki Dördüncü Ordu Komutanı ve savaş dönemi Suriye'sinin fiili diktatörü Cemal Paşa.

Alman korgenerali ve Heyet-i Islahiye Reisi Otto Liman von Sanders.

Alman amirali, *Goeben*'in komutanı ve Osmanlı donanması ferik-i evveli Wilhelm Souchon.

Osmanlı donanmasına Ağustos 1914'te *Yavuz* adıyla katılan *Goeben* İstanbul'un

İngiliz Denizcilik Bakanı (1911-1915) Winston Churchill.

Cemal Paşa komutasındaki Osmanlı Dördüncü Ordusu'nun Süveyş harekâtlarını yöneten Alman yarbayı Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein.

Çanakkale Boğazı'ndaki bir sahil bataryasında Alman komutasındaki Türk askerleri.

İngiliz feldmareşali ve savaş bakanı
(1914-1916) "Hartumlu"
Horatio Herbert Kitchener.

Birleşik Krallık
Başbakanı (1908-1916)
Herbert Henry Asquith.

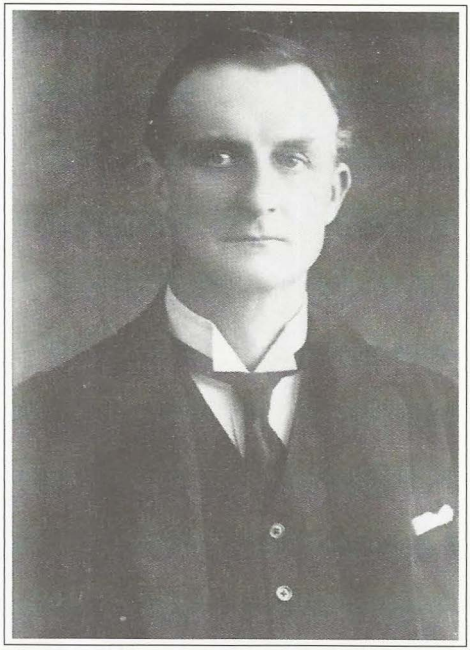

İngiliz Dışişleri Bakanı
Sir Edward Grey, 1905-1916.

Mustafa Kemal
Gelibolu'da, 1915.

Türk askerleri Gelibolu'da, 1915.

Gelibolu'daki İngiliz Akdeniz Sefer Kuvveti'nin komutanı General Sir Ian Standish Monteith Hamilton.

Venezuelalı paralı asker Rafael de Nogales Osmanlı askeri üniformasıyla.

Gelibolu'daki Avustralya ve Yeni Zelanda Kolordusu'nun (ANZAK) komutanı (1915), korgeneral (daha sonra feldmareşal) Sir William Riddell Birdwood.

Van ayaklanması sırasında Ermeni partizanlar, Nisan-Mayıs 1915.

Harput yakınında Osmanlı askerlerinin eşlik ettiği Ermeni sürgünler, 1915.

Ermeni mağdurlar, 1915; ilk kez Henry Morgenthau'nun anılarında yer alan bu fotoğrafın nerede çekildiği bilinmiyor.

Halep yakınında ölü olduğu sanılan çocuğunun başında yere çömelmiş Ermeni kadın mülteci, 1915.

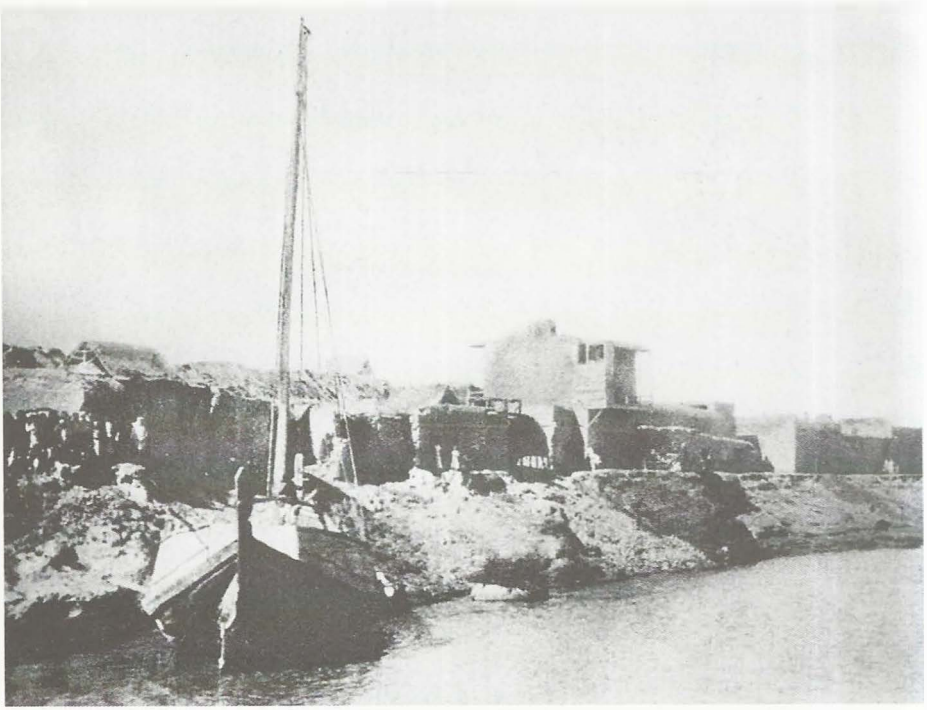

Dicle kıyısındaki Kutü'l-Amare, yak. 1914.

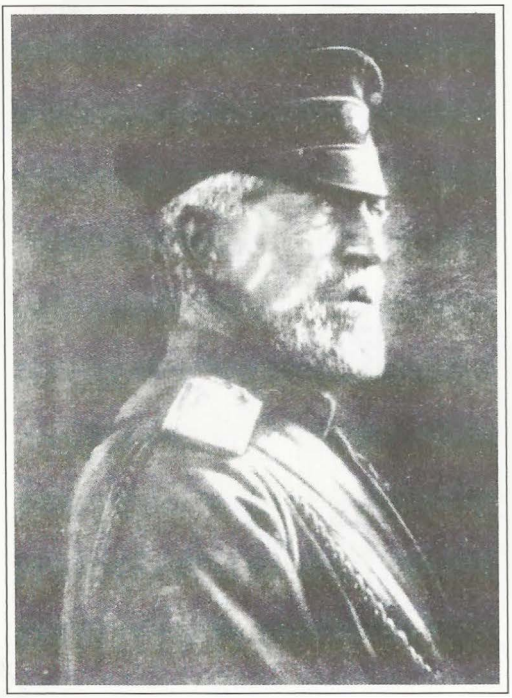

Rus Kafkasya Ordusu'nun başkomutanı (1915-1917) Grandük Nikolay.

Ruslar Erzurum'daki Mecidiye Tabyası'nda ele geçirilen Türk toplarının yanında poz veriyor, 1916.

Çarlık Rusyası Dışişleri Bakanı (1910-1916) Sergey Sazonov.

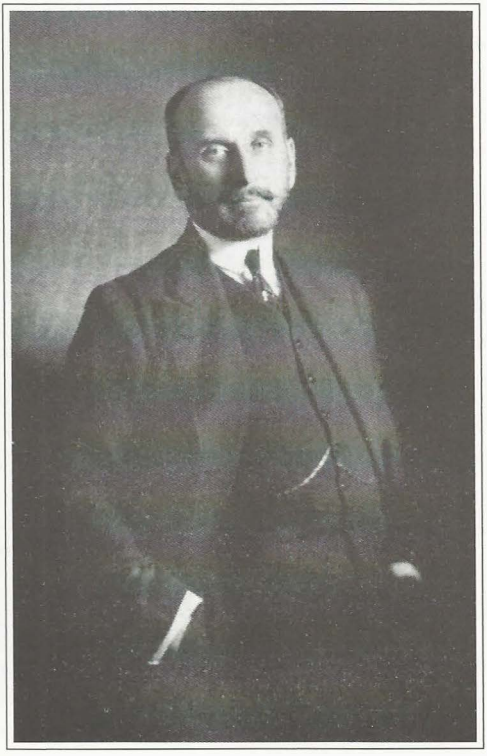

Gazze'deki İngiliz siperleri, 1917.

Alman genelkurmay başkanı (1914-1916) ve Filistin'deki Ordu Grubu'nun komutanı (1917) General Erich von Falkenhayn.

en büyük Alman dostu Sergey Witte getirilecekti. Rus dışişleri bakanının örtük tehdidi, İstanbul'un verilmemesi halinde Rusya'nın Almanlarla ayrı bir barış imzalayacağıydı.[40]

Sazonov'un bu şaşırtıcı diplomatik *démarche*'ındaki [girişimindeki] zamanlaması, tıpkı grandükün İngiliz yardımını ilk isteyişinde olduğu gibi enfesti. Carden havanın düzelmesinden sonra, Çanakkale Boğazı tabyalarına yönelik İtilaf taarruzunu 25 Şubat'ta yedi saatlik bir yaylım ateşiyle yeniden başlatmıştı. Topların Kumkale'de ve Seddülbahir'de (Hamidiye dışındaki) bataryalara ciddi hasar vermesine karşın düşman zayiatı düşüktü. İngiliz donanma topçularının içini ilk kez bir şüphe sardı. *Albion*'un komutanı Worsley Gibson, birçok tabyanın alçak yörüngeli ateşten neredeyse etkilenmemelerini sağlayan metrislerle örtüldüğünü fark etti. Onun raporuna göre bataryalardan biri "çok iyi direndi ve bir iskambil destesi gibi havaya uçurulan iki yel değirmeninin izlenmesi çok komik parçalarının tam üstüne boca edilmesine kadar çekilmedi." Ama Türk topçuları ardından dönüp tekrar ateşe başladı. Kumkale'de ve Seddülbahir'de (mürettebatları kaçmış olan) topları saf dışı etmek üzere kıyıya çıkarılan küçük İngiliz tahrip müfrezeleri 48 Osmanlı topunu parçaladıktan sonra, sadece dokuz zayiatla sandallarına bindiler. Dış tabya toplarının susturulmasıyla birlikte Boğaz'a girişi mayınlardan temizlemek mümkün hale geldi. Ne var ki ağızdan içeriye girmek bir Pirus zaferiydi; İtilaf filosu gizlenmiş seyyar obüs taburlarının açtığı "aşırtma ateşi"nin ortasına düştü. Tahrip edilmiş dış tabya toplarından kurtulan İtilaf mayın tarama gemileri, seyyar obüsler için kolay hedeflerdi. Türklerin ışıldaklar kullanmaları nedeniyle geceleyin mayın temizlemek imkânsızdı. Yunanların devreye girmeye çalıştığı ve Rusların bu tasarıyı veto ettiği 3 Mart'ta, İngilizlerin Kumkale'de ve Seddülbahir'de 400 deniz piyadesini kıyıya çıkarma girişimi sert direnişle karşılaştı ve 70 zayiata yol açtı; bu rakam 6 ölü ve 41 yaralı veren Türk tarafındaki kaybın iki katına yakındı. Dahası, Türklerin yaralı ele geçen İngiliz deniz piyadelerinden elde ettikleri değerli istihbarat, İtilaf niyetleri konusunda bir fikir edinmelerini sağladı.[41] Donanma topları için hedef saptamaya çalışan İngiliz deniz uçakları, tüfek ateşiyle tarandılar. Osmanlı obüsleri 5 Mart'ta *Agamemnon*'un subay salonunu ve mürettebat tuvaletlerini imha ettiler. Yere göğe sığdırılamayan *Queen Elizabeth* süper dretnotu bile 6 Mart'ta obüslerle vurulunca, 20.000 yardaya (18,3 kilometre) çekilmek zorunda kaldı. Türk toplarının bu beklenmedik darbelerinin ürküttüğü Carden, Churchill'e gemilerinin "çok yıkıcı" ateşle karşı karşıya

40 Paléologue'dan Delcassé'ye, 4, 5 ve 6 Mart 1915, (orijinal el yazısıyla) Nicholas de Basily koleksiyonu, Hoover Institution Arşivleri (Stanford, CA), kutu 9.

41 Çanakkale'deki Usedom'dan Kayzer II. Wilhelm'e, 17 Mart 1915, BA/MA, RM 40-1.

kalmasından yakındı.[42] Sazonov diğer İtilaf devletlerinin Çanakkale Boğazı'ndaki bozgununu sezmişçesine* onları daha da sıkıştırdı.[43]

Bu da işe yaradı. Carden'ın Çanakkale Boğazı taarruzunun çıkmaza girdiği kritik günlerde, Sazonov kesinlikle gözü pek bir diplomatik performans sergiledi. Churchill'in İstanbul Boğazı'na yönelik bir şaşırtma hamlesi yönündeki acil talebini, "Çargrad'ın bizsiz alınması hoş olmaz" çıtlatmasıyla Ştavka'ya hatırlattı (1 ve 5 Mart).[44] İttihatçıların karşılıklı müzakereyle St. Petersburg'a teslim olmaya karar vermesi halinde, Rusya'nın dayatacağı şartları ortaya koydu (2 ve 3 Mart).[45] Paris'te ve Londra'daki sefirler için Rusya'nın savaştan sonra İstanbul ve Boğazlar üzerindeki hak iddiasını ana hatlarıyla belirleyen resmi bir muhtıra hazırladı (4 Mart).[46] Almanya'yla ayrı bir barış imzalama şantajına başvurarak, Paléologue'un Paris'e Rusya'nın taleplerini yerine getirme tavsiyesinde bulunmasını sağladı (5-6 Mart).[47] Ştavka'ya ve Rus Denizcilik Bakanlığı'na İstanbul'un işgaline ilişkin bir plan oluşturarak, Rusların Eski İstanbul'u, Fransızların Pera'yı (Beyoğlu) ve İngilizlerin Asya yakasındaki Kadıköy'ü alacağı şekilde kenti üç bölgeye ayırma talimatını verdi (7 Mart).[48] İstifa tehdidinin önüne geçmek isteyen Paléologue'u, Rusya'nın taleplerini ilke olarak tasvip etme durumunda bıraktı (8 Mart).[49] Son olarak, Rusya'nın savaştan sonra İstanbul ve Boğazlar üzerindeki talepleri için Sir Edward Grey'den 12 Mart'ta tam onay aldı.

Sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun İtilaf devletleri arasında bölüşülmesine yol açan tarihsel önemdeki bu kararı daha yakından incelemek gerekir. Sazonov'un sunduğu yemi yutan Grey, Savaş Konseyi'nin 10 Mart'taki oturumunda, Britanya'nın Alman dostu muhtemel bir hükümeti "İngiliz

---

42 Churchill, *World Crisis*, c. 2, 206-208; Timothy Travers, *Gallipoli 1915*, 25-27; Wolf, *Gallipoli 1915*, 89.

* Rusların kendi ajanlarından ve (şifre sistemini çözdükleri) Avusturya telgraf trafiğinden elde ettikleri bilgilerle, Osmanlı tertibatı hakkında mükemmel istihbaratı vardı. Rus Dışişleri Bakanlığı 5 Mart'ta, Sofya'daki Avusturya elçisinden gelen ve Çanakkale Boğazı tabyalarının sıkı direndiğini bildiren bir mesajı çözdü. Sazonov'a 16 Mart'ta iletilen bir özete göre Carden "ciddi güçlük"lere çatmıştı. Dolayısıyla, Rus dışişleri bakanı Çanakkale Boğazı'nda olup bitenlerden haberdardı.

43 Rus istihbaratın Sazonov'a iletilişi, 20 Şubat/5 Mart 1915 ve Neratov'dan Kudaşev'e, 3/16 Mart 1915, AVPRİ, fond 138, opis' 467, del' 476/496, list' 46, 58.

44 Sazonov'dan Kudaşev'e, 1 ve 5 Mart 1915, AVPRİ, fond 138, opis' 467, del' 476/496, list' 32 (ve arka kısım), 38.

45 Sazonov'un muhtırası, 17 Şubat/2 Mart 1915 ve Sazonov'dan Yanuşkeviç'e, 18 Şubat/3 Mart 1915, AVPRİ, fond 138, opis' 467, del' 477, list' 3 ve 4.

46 Sazonov'un sefirler için hazırladığı muhtıra, 4 Mart 1915, no. XVI in RAT, 118-119.

47 Paléologue'dan Delcassé'ye, 5 ve 6 Mart 1915, *yagy*.

48 Sazonov'dan Kudaşev'e, 22 Şubat/7 Mart 1915, AVPRİ, fond 138, opis' 467, del' 477, list' 6.

49 Paléologue'un muhtırası, 8 Mart 1915, no. XX in RAT, 122-23.

politikasının daima Rusya'yı İstanbul'dan ve Boğazlar'dan uzak tutma yönünde olduğu, [...] bu politikanın hâlâ sürdürüldüğü" gerekçesinden yoksun bırakmak açısından, Rusya'nın her talebini kabul etmesi gerektiğini ileri sürdü. O kadar saf olmayan Churchill, Rusya'nın taleplerine Grey'in vereceği tasvibi, savaşın zaferle sonuçlanması şartına bağlamada ve Sazonov'un Osmanlı ganimetinden bir pay olarak belirsizce ima ettiği "istekleri gerçekleştirme"yi bizzat Britanya'nın üstlenmesinde ısrar etti. Böylece İngiliz hükümeti Osmanlı mirası üzerindeki kendi taleplerini pek de incelikli olmayan biçimde ortaya koymak durumunda kaldı. Asquith'in Savaş Konseyi'nin tarihsel önemdeki 10 Mart oturumunu Venetia Stanley'ye aktarırken belirttiği gibi, Rusya'yla ve Fransa'yla birlikte "Türk cesedinden yüklüce bir pay" kapma açgözlülüğüyle, görüşmelerin düzeyi hızla "bir korsan çetesi" derekesine indi. Petersburg'da bir ay daha direnen Paléologue, Sazonov'dan Suriye ve Doğu Akdeniz üzerindeki hak iddialarında, ayrıca mali talepler için teminatlarda Fransa'nın suyuna gitme sözünü kopardı. (Osmanlı kamu borçlarının büyük bölümünü sağlamış olan Fransa, Türklerden çok az alacağı olan Britanya'ya ya da hemen hiç alacağı olmayan Rusya'ya kıyasla, kendisine borçlu bir rejimi yıkmaya daha az hevesliydi.) Ancak Sazonov'un zaferi tamdı: Osmanlı İmparatorluğu'nu bölüşme artık resmi İtilaf politikasıydı ve en büyük ganimeti kapan Rusya'ydı.[50]

Savaş sonrasında Osmanlı "cesedi"nin kaderi Petrograd, Paris ve Londra'da hırsla tartışılırken, güya can çekişen düşmana ait sahil bataryalarının açtığı ateşin baskısı altındaki Amiral Carden'ın asabı iyice bozulmaya başlamıştı. Rusya'nın İstanbul üzerindeki hak iddialarının İngiliz kabinesince onaylandığı sırada, Carden tabyaları "yavaş yavaş düşürme" planının işe yaramadığı sonucuna çoktan varmıştı. Churchill'e 11 Mart'ta şunu bildirdi: "[Filonun] harekâtları, gizlenmiş obüs bataryaları yüzünden büyük ölçüde gecikiyor; [...] obüslerin etkisi şu anda sabit bataryalardaki ağır toplar kadar dehşet verici." En iyi hareket tarzı konusunda keskin görüş ayrılıkları olsa da izlenmekte olan yolun sonuç vermediğinde herkes hemfikirdi. Churchill "ihtiyat ve temkin yöntemleri"nden vazgeçme, bunun yerine "dar geçitteki tabyaları, bunaltıcı olmak kaydıyla büyük küçük demeden, olabildiğince çok sayıda topun kesin menzilden ateşiyle bastıracak" yoğun bir çabaya yöneltme zamanının geldiği görüşündeydi. Carden cevabında, "başarı için gayretli ve sürekli eylemin gerekli" olduğunu kabul etmekle birlikte, bununla tek başına

50 Paléologue'un muhtırası, 27 Şubat/12 Mart 1915, Sazonov'un cevabı, 28 Şubat/13 Mart 1915, AVPRİ, fond 138, opis' 467, del' 477, list' 7 ve 8. Paléologue'un Sazonov'a "sözlü notası", 10 Nisan 1915, no. XXXVII in RAT, 134. Grey'den Savaş Konseyi'ne (dipnotta), akt. Fromkin, *Peace to End All Peace*, 138. Asquith (dipnotta): 10 Mart 1915, Asquith, *Letters to Venetia Stanley*, 469.

işin üstesinden gelebileceğinin mi, yoksa kara birliklerine ihtiyaç olduğunun mu kastedildiği konusunda kararsız gibiydi. Filonun komutan yardımcısı Amiral de Robeck 13 Mart'ta, "toplu bir ağır bombardımanın ve Çanakkale Boğazı'ndan hızla geçişin düşünülmesi gerektiğini" belirtti. Bu yaklaşım Churchill'in görüşüne yakındı; ancak Kitchener'ın Limni'ye göndermeye söz verdiği kara birliklerini hâlâ endişeyle bekleyen denizcilik bakanına göre ideal olan yol bu birliklerin son hamlede (ya da varış zamanına bağlı olarak, onun ardından) harekâta katılmasıydı. Sir Henry Jackson ise önce düşman toplarının "temizlenmesi" gerektiği görüşündeydi; yani, en azından Avrupa (Gelibolu) yakasına, Türklerin gizlenmiş bataryalarının en etkili olduğu kesime asker çıkarılmalıydı. Her zamanki gibi acelesi olmayan Kitchener ise ordunun henüz tam belirlenmemiş katkısına öncülük edecek 29. Tümen'in harekât alanına varmasına kadar, donanmanın Çanakkale Boğazı tabyalarını dövmeyi sürdürmesinden memnundu.[51]

Çanakkale Boğazı'nda (umulan) belirleyici dönemecin yaklaştığı ve İstanbul'un savaş sonrasındaki statüsüne ilişkin bir karar için Rusların bastırdığı sırada, İngiliz yöneticileri kara birliklerinin harekâttaki rolünü nihayet tartışmaya başladılar. Savaş Konseyi'nin 10 Mart oturumunda, Kitchener 29. Tümen'i göndermeyi kabul etti; ancak bu kuvvetin denize açılması altı günü daha alacak ve Limni'ye varması daha da uzun sürecekti. Ayrıca insicamlı ve tam eğitimli tek tümen olmasından dolayı, Limni'de toplanmakta olan Avustralya ve Yeni Zelanda birlikleri harekete geçmek için onu beklemek zorunda kalacaktı. Grandük Nikolay'ın iyi niyetine biraz fazla bel bağlayan Kitchener, toplantıdaki herkese en az 47.600 Rus askerinin de hazır olduğunu bildirdi; ancak ne zaman nereye varacaklarına ve vardıklarında ne yapacaklarına dair sözleri muğlaktı. Kitchener'ın Çanakkale Boğazı'ndaki silahlı kuvvetlerin komutanlığı için karar kıldığı kişi, o sırada Britanya'yı savunmakla görevli ordunun başında olan Sir Ian Standish Monteith Hamilton'dı. Bununla birlikte, lafı dolandırma tutumunu sonuna kadar sürdürerek Hamilton'ın atandığını teyit etmek için iki gün bekledi ve ardından "karşılaşabileceği durumun onunla kapsamlı biçimde incelenmesine kadar" Londra'da kalması için (Churchill'in sert itirazına rağmen) diretti. Bildik gizli kapaklı üslubuyla, Churchill'i "Acele işe şeytan karışır" diye azarladı.[52]

Tarihçiler bu gecikme için minnettar olabilirler; çünkü Hamilton'ın atanmasından sonra aralarında geçen konuşma üzerine geride bıraktığı bir kayıt,

---

51 Carden ve Churchill, 11, 14, 15 Mart 1915, Churchill, *World Crisis*, c. 2, 220-221. De Robeck'in sözlerini aktaran Travers, *Gallipoli 1915*, 28.

52 Kitchener'dan Churchill'e ve Hamilton'dan Churchill'e, 12 Mart 1915, Churchill, *World Crisis*, c. 2, 209-210. Savaş Konseyi'nin 10 Mart 1915 oturumu ve 47.600 Rus, "Dardanelles Commission", Hankey sorgulaması, PRO, ADM 116/1437B. İtalikler bana ait.

Çanakkale Boğazı harekâtında işin içine ordunun giriş sürecindeki askeri meselelerin efsanevi erbabının aklından geçenlere dair yararlı bir kesit sunar bize. Tarihsel önemdeki yeni komutanlık görevini kabul etmek üzere Savaş Bakanlığı'na çağrılan Hamilton, bölge hakkında çok az şey biliyordu ve Kitchener da onu aydınlatmaya çok az katkıda bulundu. Düşman sahil savunma hatları için Hamilton'a gösterilen harita yıllara varacak kadar eskiydi ve "pek işe yarar" değildi. Birliklerin düşman topraklarına çıkmasından sonraki lojistik ve ikmal konusunda ise Hamilton daha sonraları şu itirafta bulunacaktı: "Doğrusunu söylemek gerekirse, bütün bu işler açısından zihnim bomboştu. Zira öğrendiğim tek şey, oranın kuş sütü eksik sofra gibi olduğuydu." Yüreğine su serpmek için Kitchener'ın biraz mantıksızca verdiği güvence şuydu: "Karaya çıkmama hiç de gerek kalmayacağı umudunu taşıyordu; çıksam bile, arkamda güçlü bir filonun olması zaman ve yer seçimimde etkili olacaktı." Kitchener'ın yeni komutana yardımcı olmaktan daha da uzak tembihi, kara birliklerinin aslında denizaltılara ihtiyaç duyduğuydu: "Dediğine göre Gelibolu kasabasının yanı başında bir denizaltı sudan pat diye çıkıp İngiliz bayrağını üç kez salladığında, yarımadadaki bütün Türk garnizonu tabanları yağlayacak ve Bolayır hatlarının kuzey tarafına olabildiğince hızla kaçacaktı." Yani, Kitchener'ın o sıradaki anlayışına göre İngiliz gemilerinin (ya da denizaltılarının) saçtığı dehşetle Türklerin Çanakkale Boğazı'nı terk etmelerinden sonra, Hamilton çıkarmayı Gelibolu Yarımadası'na *değil*, kuzeyinde bir yere yapacaktı. Bu da haliyle Kitchener'ı asıl meseleye, yani İngiliz birliklerinin nereye sevk edileceği meselesine getirdi. Hamilton'ın daha sonraki anlatımına göre Kitchener'ın bütün Boğazlar bölgesinin büyük ölçekli bir rölyef haritasını çıkarmasından sonra, aralarında şöyle bir konuşma geçti:

> Bana döndü ve nerede karaya çıkmam gerektiğini sordu. Daha yarım saat önce asla karaya çıkmayacağım söylenmişken, Konstantinapol'e gitmemin gündeme gelmesiyle biraz afallamış ve şaşkın haldeydim. Bir an düşündükten sonra, Çatalca hatlarına [Marmara Denizi'nin Avrupa yakasında, kentin aşağısında kalan kesim] hızla yönelerek, Edirne'den ve Trakya'dan gelen Türkleri geri çekilmelerine fırsat vermeksizin güneyden sarma yönündeki görüşü bildirmeye yeltendim. Lord Kitchener bunu çok riskli bir işlem olarak gördüğünü söyledi ve kendi kanaatince en uygun planın İstanbul Boğazı'nın Asya yakasına [Kadıköy] çıkmak olacağını belirtti. [...] [Orada] *benimle işbirliği yapacak ve emrim altında olacak bir Rus kolordusuyla beraber hareket edebilecektim.*

Hamilton'ın umutla beklenen Rus kolordusuyla buluşmak üzere karaya ne zaman çıkacağı konusunda fikir belirtmeyen Kitchener, sadece "sefer için gönderilen bütün İngiliz askeri kuvvetlerinin tam mevcutla ileri sürülecek şekilde toplanmasını" beklemesi gerektiğini vurguladı. Ona göre filonun tek

başına "boğazı aşamaması" mümkündü; bu durumda Hamilton, İstanbul'u ele geçirmeden önce, Gelibolu Yarımadası'nı güvenceye almak için askerlerini "tam mevcutla" kullanabilirdi. Ama düşmanın buna gerek duyulmasından çok önce teslim olması daha yüksek olasılıktı; İstanbul Boğazı'nın Asya yakasına konuşlanma tercihinin ardında yatan gerekçe zaten buydu. Hamilton'ın bu konuda Kitchener'dan aldığı talimat, "Konstantinapol'de garnizon kurmanın söz konusu olması halinde, gerek Rusların gerek Fransızların ilişkilerde sorunlar çıkaracağını görmesi ve çok dikkatli olması gerektiği" yönündeydi. Aslında izleyeceği en iyi yol, "Konstantinapol'ü Ruslara ve Fransızlara bırakarak kendi birlikleriyle demiryolu hattını ve Edirne'yi denetim altında tutmak" olurdu; böylece İttifak Devletleri'nin yumuşak karnı Balkanlar'a yüklenmek üzere "Tuna'ya kadar çıkmada serbest" kalırlardı. Kitchener tehlikeye atılmamak (ya da Rusları kıskandırmamak) açısından, Hamilton'ın yeni ordusu için ilk başta düşündüğü "Konstantinapol Sefer Kuvveti" adında, hedef yerinin üstünü çizerek yerine "Akdeniz" yazdı. Hamilton'a gösterişli olduğu kadar belirsiz talimatını bu şekilde ana hatlarıyla anlattıktan sonra, "konuyu öyle büyük aceleye gerek görmediğini söyleyerek bağladı." Bunun üzerine Londra'da bir gün daha kalan Hamilton ancak 13 Mart akşamı yola çıktı ve Mondros limanına (Marsilya üzerinden) dört gün sonra vardı.[53]

Kitchener'a haksızlık etmemek açısından, Mart 1915'te hayallere kapılan tek kişi olmadığını belirtmek gerekir. İstanbul'da bir devrimin yakın olduğuna dair (büyük kısmını Enver Paşa tarafından Çanakkale Boğazı tabyalarında bir geziye götürülmesine kadar ABD sefiri Henry Morgenthau'nun gayretle yaydığı) her söylentiyi fazlasıyla ciddiye alan Sir Edward Grey, Türkiye'deki İngiliz sefaretinin eski birinci dragomanı Gerald Fitzmaurice'i, teslim müzakerelerini yürütmek üzere diplomatik elçi sıfatıyla Atina'ya çoktan göndermişti.[54] Churchill "Türk tabyaları"nın "cephane sıkıntısı" çektiği, bu yüzden Türk-Alman cephesinde (tamamen hayali) bir moral çöküşünün yaşandığı, yeniden ikmal için Almanya'ya "umutsuz raporlar ve başvurular" gönderildiği yönündeki (büyük ölçüde abartılı) haberlere kafayı takmış durumdaydı. Bunun verdiği güven havasıyla, 13 Mart'ta Carden'a, "dar geçide kadar bir temizlik için 200 ya da 300 zayiatın ölçülü bir bedel olacağını" bildirdi.[55] Düşmanın gizlenmiş obüsleriyle ve mayınlarıyla fiilen karşı karşıya olan Carden ve de Robeck daha az iyimserlik taşırken, bir yarma hareketinin yakın olduğuna ilişkin beklenti Londra'daki hemen herkeste vardı. Maurice

53 "Dardanelles Commission", Hamilton sorgulaması, PRO, ADM 116/1437B.

54 Miller, *Straits*, Bölüm 30, n. 16.

55 Churchill'den Carden'a, 13 Mart 1915, "Dardanelles Operations. Papers collected in Secretary's Office. Correspondence by First Lord. (Churchill), also Colonel M. P. A. Hankey", ADM 116/3491.

Hankey'nin daha sonra anlattığı üzere, Savaş Konseyi'nin kritik 10 Mart oturumuna yön veren varsayım, "deniz saldırısının başarıya ulaşacağı" ve kara birliklerine (Rus kolordusu dahil) ancak "sonraki harekât" için yani "Konstantinapol'e yönelik saldırıda" ihtiyaç duyulacağıydı.[56]

Hamilton'un vardığı sırada, Mondros'taki ruh hali düzelme yolundaydı. Komuta edeceği askerler henüz toplanmamış (ve 29. Tümen ancak önceki gün İngiltere'den gemilere bindirilmiş) olsa bile, ordu nihayet işin içindeydi ve Denizcilik Bakanlığı düşmanın savunma hatlarını düşürmede Carden'ın her seferinde bir tabyayı hedef alan kademeli stratejisinden vazgeçmişti. Çanakkale Boğazı harekâtındaki beceriksizliğin timsaline dönüşen Carden, önceki gün sağlık gerekçesiyle komutanlıktan istifa ederek görevi çok daha güçlü bir kişi olan de Robeck'e bırakmıştı. Churchill yeni filo komutanına 17 Mart sabahı çektiği telgrafta şunu belirtti: "Sana duyduğum büyük güvenle, önerilen ivedi harekâtı ayrı ve bağımsız değerlendirmeden sonra, akıllıca ve uygulanabilir bulacağını [...] tahmin ediyorum." De Robeck hemen verdiği cevapta, "tam mutabık" olduğunu ve "hava şartlarının elvermesi halinde, harekâta yarın girişileceğini" bildirdi. Ayrıca General Hamilton'ın vardığını ve onunla görüşmesinin "tam anlamıyla tatmin edici" olduğunu belirtti. İngilizler dar geçide yönelik son hamleye hazırdı.[57]

Churchill ve de Robeck açısından işin üzücü tarafı, Türkler ve Almanlar da hazırdı. İtilaf filosu içinde, Carden'ın sinir krizi zayıf bir bünyeye bağlansa da olup bitenleri çevresindeki kişilerden daha iyi kavramaya başlamış olması pekâlâ mümkündür. İtilaf taarruzunun 19 Şubat'ta başlamasından beri, Osmanlı üst komuta kademesi, askerlerin yanı sıra topları ve mayınları da kapsamak üzere eldeki bütün takviyeleri Çanakkale Boğazı kale komutanlığına hızla ulaştırmıştı. Hâlâ onarımda olan *Goeben*'in birkaç topu, benzer şekilde Osmanlı *Mecidiye* kruvazörünün topları sahil bataryalarını güçlendirmek üzere sökülüp gönderildi. Rusların şaşırtma amaçlı bir saldırıyla müttefiklerine yardım etmedeki tereddüdünün sürdüğüne işaret eden (doğru) istihbarat üzerine, Osmanlılar Çanakkale Boğazı'nı takviye etmek üzere İstanbul Boğazı savunma hatlarını sökmeye sessizce giriştiler. Her biri 150 mm'lik (6 inçlik) dört adet toptan oluşan iki seyyar obüs bataryası 5-6 Mart gecesinin karanlığında İstanbul Boğazı'ndan güneye aktarıldı; bunu kısa bir süre sonra 220 mm'lik (8,7 inçlik), 240 mm'lik (9,45 inçlik) ve 355 mm'lik (14 inçlik) ağır toplar izledi. Usedom'un talimatıyla, Maydos'ta (Eceabat) Beşike Koyu'nu ve Çanakkale Boğazı ağzını mükemmel gören en yüksek dağ doruğuna bir gözetleme noktası kuruldu. En can alıcı gelişme

56 "Dardanelles Commission", Hankey sorgulaması, PRO, ADM 116/1437B. Morgenthau ve Enver Paşa için bkz. Pomiankowski, *Zusammenbruch*, 120.

57 Yazışmaları akt. Churchill, *World Crisis*, c. 2, 223-224.

ise 7, 10 ve 11 Mart'ta *Nusret* gemisindeki bir Türk ekibi, Binbaşı Nâzım Emin'in komutasında ve Alman deniz mühendisi Reeder'in danışmanlığıyla, karanlıktan yararlanarak dar geçidin aşağısına yeni mayın hatları döşemeyi başardı. İngiliz saldırıları gittikçe azalıp hiç düzeyine iner gibi görünürken, Çanakkale Boğazı savunma hatları her geçen gün güçlenmekteydi. Hamilton'un bölgeye vardığı ve de Robeck'in harekete geçmek için Churchill'den kesin emri aldığı 17 Mart'ta, Usedom Berlin'e şunu bildirdi:

> Son sekiz gündür dikkate değer bir değişim açıkça görülüyor. Bazen bütün günün kötü hava yüzünden düşmanın hiçbir işe kalkışmamasıyla geçtiği oluyor. Dış tabyalara yönelik cılız bir ateşin ardından, [Boğaz] girişinde birkaç geminin görünmesi bir düşman filosunun varlığına işaret eden yegâne belirtiler. Genelde herhangi bir plandan yoksun gelişigüzel bir girişim izleniminin edinilmesi, düşman planının belki şimdiden suya düştüğü umudunu yükseltiyor.[58]

İngilizler kendilerinden eminken, Türk-Alman cephesindeki moral kesinlikle coşkuluydu.

Hava 18 Mart şafağında umut verici görünse de Çanakkale Boğazı üzerindeki sabah sisinin dağılması birkaç saati buldu. *Queen Elizabeth* saat on biri yirmi beş geçe, dar geçit tabyalarına 15 inçlik (380 mm'lik) toplarıyla 14.400 yardadan (13,17 km'den) ateş açtı; onu modern muharebe kruvazörleri *Agamemnon*, *Lord Nelson* ve *Inflexible* art arda izledi. Büyük savaş gemileri hâlâ düşman menzilinin dışında olduklarından yaklaşık yarım saat boyunca bombardımanı rahatça sürdürdüler. İngiliz gözcüler saat on ikiye on kala, dar geçidin Asya yakasındaki Çanakkale'de "son derece ağır bir patlama" görüldüğünü bildirdiler. Associated Press adına Avrupa yakasındaki Kilitbahir'e yakın bir kasabadan muharebeyi izleyen Amerikalı gazeteci George Schreiner, topraktan koparak uçan bir kayanın altında kalmaktan ucu ucuna kurtuldu. Toparlanıp ayağa kalktıktan sonra gördüğü manzarayı daha sonra şöyle anlattı: "Hava un ufak olmuş harç ve toz gazlarıyla kaplıydı; [...] Çanakkale tabyalarının ve kasabalarının üstünde kalın bir duman bulutu vardı, Kilitbahir mevzisi uluyan, vızıldayan, çığlık atan, ıslık çalan çelik ve başka malzeme parçalarının uçuştuğu kalın toz buharlarıyla tamamen örtülmüştü." Her yerde binalar ve evler "temelleri altlarından koparılıp çekilmişçesine" çöküp yerle bir oluyordu. Ne var ki hasarın büyük bölümü bataryalarda değil kasabadaydı. Metrisler içindeki tahkimli top mevzilerini ancak doğrudan isabetler sökebilirdi ve uzun menzilli donanma toplarıyla böyle isabetler tek tüktü.[59]

---

58 Çanakkale'deki Usedom'dan Kayzer II. Wilhelm'e, 17 Mart 1915, BA/MA, RM 40-1.

59 George Schreiner'in Frederic Roy Martin'e mektubu, 19 Mart 1915 (İngiliz istihbaratınca ele geçirilişi), PRO, WO 106/1465.

De Robeck öğleden hemen sonra, Koramiral Guépratte komutasındaki Fransız filosunu daha kısa menzilden neler yapılabileceğini yoklamaya gönderdi. Guépratte'ın her zamanki atılganlığı yüzünden, *Gaulois*, *Charlemagne*, *Bouvet* ve *Suffren* dar geçit savunma hatlarının tam ortasına düştü. Her iki taraftan topların gümbürdemesiyle kanal neredeyse dumana boğuldu ve art arda patlamalarla sarsıldı. Saat biri yirmi geçe Hamidiye bataryasının menziline giren Fransız *Bouvet* gemisinin üzerine ateş yağdı. İkiye on kala, Hamidiye'nin 355 mm'lik bir Krupp topuyla tam isabet ettirdiği iki merminin yol açtığı muazzam patlamanın ardından "geminin güvertesinden gökyüzüne bir duman sütunu yükseldi." Yan yatan *Bouvet* daha sonra bir mayına çarptı, alabora oldu ve birkaç dakika içinde battı; Albay Rageot ve 639 kişilik Fransız mürettebatın çoğu boğuldu. Her iki tarafın sudaki kıyımı izlemesiyle, ortalığa tekinsiz bir sessizlik çöktü. Saat üç dolaylarında ateş eskisinden daha yoğun biçimde tekrar başladı. Türk toplarının ağır hasar verdiği *Gaulois* ve *Suffren* geri çekilmek zorunda kaldı; *Gaulois* daha sonra Beşike Koyu'ndaki küçük bir adanın kumsalında karaya oturdu. De Robeck'in başka bir savaş gemisinin batmasından önce dar geçidi temizleme umuduyla gönderdiği dört ana mayın tarama gemisi dosdoğru Türk obüslerinin aşırtma ateşi altında kalınca panik halinde geri döndü. Saat dörde doğru, Hamidiye'den ölüm saçan azman Krupp topunun menziline girmiş olan *Irresistible* ön kaptan köşkünün aldığı isabetle tutuştu. De Robeck dördü dokuz geçe, *Irresistible*'ın "sancak tarafına yattığını" saptadı; yeşil bir bayrağın çekilmesi, o tarafta ciddi bir isabetin işaretiydi. Hamidiye'nin menzili dışına çıkan gemi bu sefer sürüklenerek menziline girdiği Rumeli Mecidiye Tabyası'nın mermi yağmuruna tutuldu. Subayların yapabildiği tek şey, yaralıları yanaşan hızlı *Wear* destroyerine aktarmak ve olası çekişe hazırlanmak oldu. O zamana kadar hasar görmemiş olan *Inflexible*, saat dördü on bir geçe bir mayına çarptı ve hemen yatmaya başladı; daha da ciddi bir sorunla baş tarafından batmaya yüz tuttu. Güvertede bulunan 27 kişi patlamada can verdi ve geminin elektriği kesildi; vantilatörlerin çalışmaması nedeniyle güverte altındaki askerler su geçirmez kapıları kapatmak için uğraşırken ısıdan neredeyse boğulacak duruma geldi. *Inflexible* en azından muharebe alanından uzaklaşmasına elverecek kadar boğaz ağzına yakındı; Asya sahil şeridine sıkışarak düşman ateşinin ortasında kalan *Irresistible*'ın ise böyle bir şansı yoktu. De Robeck yangından bazı şeyleri kurtarma çabasıyla, yaralı muharebe kruvazörünü yedeğine alıp çekmesi için *Ocean*'ı gönderdi; ancak onun da saat altıyı beş geçe çok büyük bir patlamayla isabet alması,* her iki gemiyi kısa menzilde-

* İngiliz kaynakları düşman toplarının hakkını teslim etmedeki genel isteksizliğe uygun olarak, *Ocean*'ın bir mayına çarptığını ileri sürer. Türk kaynakları geminin Rumeli Mecidiye Tabyası'ndan gelen bir mermiyle battığını ısrarla belirtir; bu mermiyi ise bataryasının otomatik mermi

ki düşman ateşi altında çaresiz bıraktı. Schreiner sahilden tanık olduğu ve *Irresistible*'ı batıran "öldürücü darbe"yi şöyle anlatacaktı:

> Avrupa sahilindeki tabyaların birinden bir topun parıltısı geldi, bunu bir patlama ve havada uzun, yankılı bir gümbürtü izledi. Ben içimden 21'e kadar sayarken, yanımdaki adamlar nefeslerini tutmuş gibiydiler; mermi "Irresistible"ın biraz solundasuya düştü. "Kısa" dedi biri, Türkçe olarak. Bir parıltı, bir cayırtı, bir çığlık daha koptu. Tekrar saymaya başladım; bu sefer 19'a geldiğimde su püskürtüsü yoktu. "Irresistible"ın güvertesinden, patlayan bir merminin kızıl alevi yükseldi. Üçüncü bir atış. Yine güvertede bir patlama. Dardanos Tabyası ateş açmaya başladı. Elde edilen sonuçlar sırasıyla ıska-ıska-ıska-isabet-ıska-isabet-isabet-ıska-isabet şeklinde oldu; [...] "Irresistible" ["Karşı Konulmaz"] akşam yedi buçuğa doğru belli şartlarda isimlerin hiçbir şey ifade etmediğini gösterdi ve bir zamanlar Akhilleus'un Troyalı Priamos'la savaşa tutuşmak üzere askerlerini gemilerden indirdiği yerde denizin dibini boyladı.[60]

De Robeck daha önce Carden'ın başına geldiği gibi ürkmüş durumdaydı. Nasıl bir belaya çatmıştı? Türklerin 7, 10 ve 11 Mart'ta gece karanlığında mayın döşediğinden habersiz ve zaten düşman toplarını takdir etmeye isteksiz olması nedeniyle, Türklerin bir tür savaş hilesiyle dar geçidin aşağısına yüzen mayınlar gönderdiği kanısına vardı. Londra'ya 18 Mart akşamı telgrafla ilettiği raporunda, Churchill'e "saldırı planının gözden geçirilmesi ve yüzen mayınlarla başa çıkma yollarının bulunması gerektiğini" bildirdi. Bu tamamen yanlış olmasına karşın filodaki ortak bir kanaatti. Mayın tarama gemilerine komuta eden (ama panik halinde çekilmelerinde bir payı olmayan) ve de Robeck'in *Irresistible*'ı kurtarmaya dönük umutsuz görev için *Wear*'e bindirdiği Roger Keyes, o gecenin ilerleyen saatlerinde *Ocean* ile *Irresistible*'ı aramaya gönderildi ve her ikisinin de batması nedeniyle eli boş döndü. Daha sonraları pek beklenmedik bir yorumla, "yenik bir düşmanla karşı karşıya olduğumuz, [...] bize kalan tek işin gayretlerimizin semeresini toplamak üzere düzenli bir süpürme kuvveti oluşturmak ve sürüklenen mayınlarla başa çıkmanın bazı yollarını bulmak olduğu yönünde çok kalıcı bir izlenime" kapıldığını anlatacaktı. Girişimden caymaya hiç de niyeti olmayan Churchill 20 Mart'ta, de Robeck'e çektiği telgrafta "harekâtı askıya alma gibi bir görüntüyle düş-

---

yükleme düzeneğinin parçalanmasından sonra, mermileri sırtlayarak kundağa yerleştiren Seyit Ali adlı kahraman bir onbaşının ateşlediği söylenir. Bu hikâye pek inandırıcı olmayan bir yan taşır. Ama Alman kaynakları da *Ocean*'ı mayınların değil, sahil toplarının yan yatırdığına işaret eder. Usedom bu hususu raporunda vurgular.

60 *Agy.* İngiliz tarafındaki harekâtın ayrıntıları, de Robeck'ten Churchill'e, 18 Mart 1915, akt. Churchill, *World Crisis*, c. 2, 233-234; Moorehead, *Gallipoli*, 64-69. Türk-Alman tarafı, Usedom'dan Kayzer II. Wilhelm'e, 23 Mart 1915, BA/MA, RM 40-1; Erickson, *Gallipoli: The Ottoman Campaign*, 19-21.

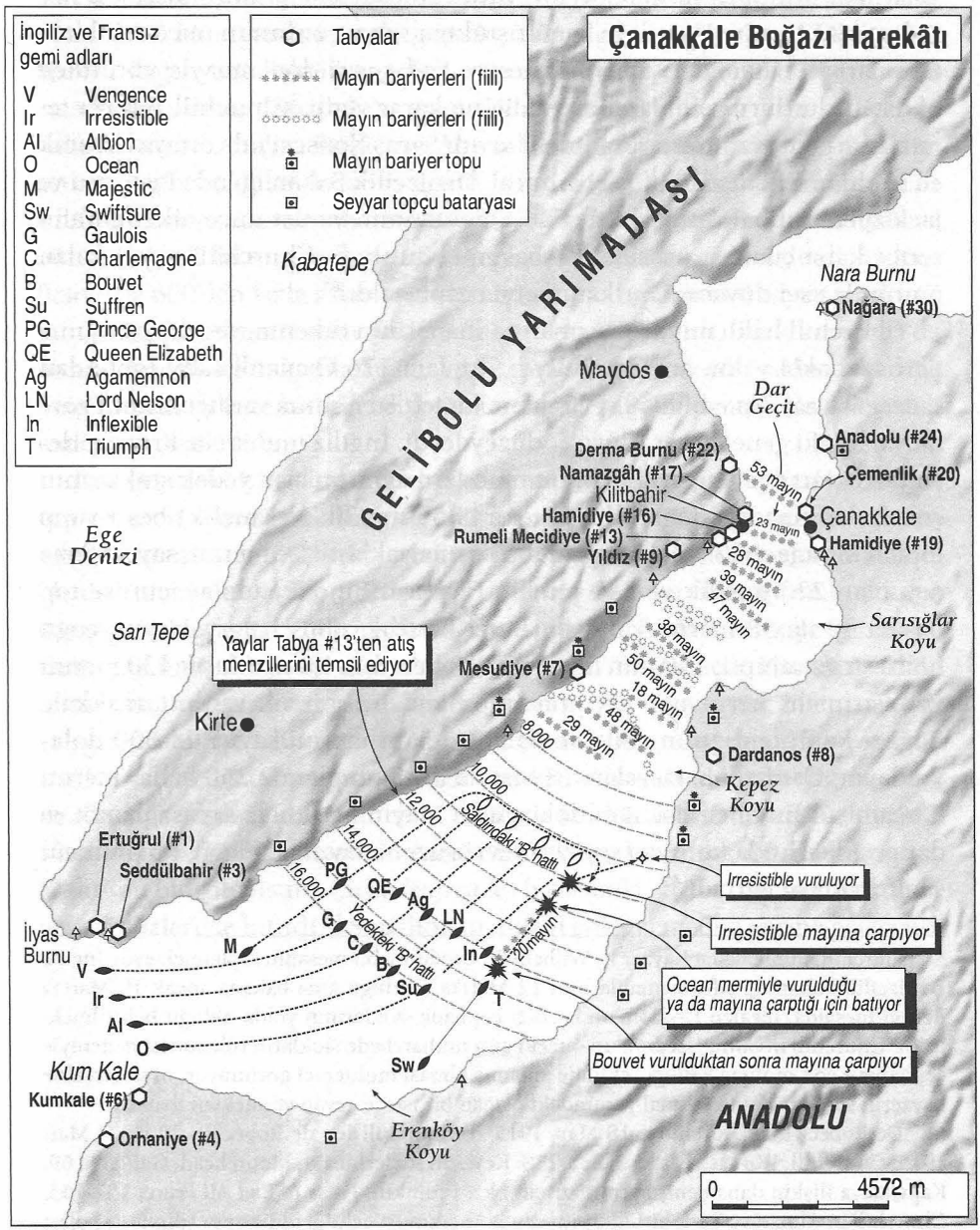
İngiliz ve Fransız gemi adları
V Vengence
Ir Irresistible
Al Albion
O Ocean
M Majestic
Sw Swiftsure
G Gaulois
C Charlemagne
B Bouvet
Su Suffren
PG Prince George
QE Queen Elizabeth
Ag Agamemnon
LN Lord Nelson
In Inflexible
T Triumph
Tabyalar
Mayın bariyerleri (fiili)
Mayın bariyerleri (fiili)
Mayın bariyer topu
Seyyar topçu bataryası
Çanakkale Boğazı Harekâtı
GELİBOLU YARIMADASI
Kabatepe
Nara Burnu
Nağara (#30)
Maydos
Dar Geçit
Anadolu (#24)
Derma Burnu (#22)
Namazgâh (#17)
Kilitbahir
Hamidiye (#16)
Rumeli Mecidiye (#13)
Yıldız (#9)
Çemenlik (#20)
Çanakkale
Hamidiye (#19)
53 mayın
23 mayın
28 mayın
39 mayın
47 mayın
Ege Denizi
Sarı Tepe
Yaylar Tabya #13'ten atış menzillerini temsil ediyor
Mesudiye (#7)
38 mayın
50 mayın
18 mayın
48 mayın
29 mayın
8,000
10,000
12,000
14,000
16,000
Sarısığlar Koyu
Kirte
Dardanos (#8)
Kepez Koyu
Ertuğrul (#1)
Seddülbahir (#3)
Saldırıdaki "B" hattı
Yedekteki "B" hattı
PG
QE
Ag
LN
G
C
B
In
Su
T
M
V
Ir
Al
O
Sw
20 mayın
İlyas Burnu
Irresistible vuruluyor
Irresistible mayına çarpıyor
Ocean mermiyle vurulduğu ya da mayına çarptığı için batıyor
Bouvet vurulduktan sonra mayına çarpıyor
Kum Kale
Kumkale (#6)
Orhaniye (#4)
Erenköy Koyu
ANADOLU
0
4572 m

mana cesaret vermemesi" gerektiğini bildirdi. Üç gün sonraki telgrafında, Çanakkale Boğazı "tabyalarının cephane sıkıntısı çektiği ve mayın ikmalinin sınırlı olduğu" yolundaki istihbarat raporlarına dayanarak "saldırıyı yenileme hazırlıklarının sürmesi gerektiğini" yazdı.* Ancak bu telgrafı göndermedi. De Robeck 22 Mart'ta Hamilton'la görüştükten sonra, ordunun önce sahildeki tabyaları ve bataryaları tahrip etmesine kadar, sırf donanmayla yürütülen harekâtı durdurma zamanının geldiğine karar verdi. Churchill Boğaz'ı temizleme işini sürdürme yönündeki savını Savaş Konseyi'nde ortaya koyarak en azından Kitchener'ı ikna etti; ancak Denizcilik Bakanlığı'nda Fisher'ın ve Jackson'ın muhalefetine çattı. Filo komutanının ve üst düzey iki amiralin sertçe karşı çıkması üzerine, Başbakan Asquith de Churchill'in geri kalan ömründe esef duyacağı bir kararla ona cephe aldı.[61]

Churchill haklı mıydı? Düşman cephanesinin tükenmeye yüz tuttuğuna dair savı akla yakın ama abartılıydı. Toplam 176 Osmanlı sahil topundan sadece 9'u saf dışı edilmişti ve Usedom'un teftişten sonra vardığı sonuca göre tabyalardaki genel hasar "düşük" düzeydeydi. İngiliz muharebe kruvazörlerine 18 Mart'ta en ağır hasarı veren modern ağır topların yedek stoklarının çok fazla olmadığı doğruydu. Nitekim 355 mm'lik (14 inçlik) beş Krupp topu için sadece 271 mermi, yani top başına yaklaşık 54 mermi, sayıca daha çok olan 220 mm'lik ve 240 mm'lik (kabaca 9 inçlik) toplar için ise top başına 30 ila 58 mermi kalmıştı. Buna karşılık, obüs bataryalarının çoğu bolca stoğa sahipti; 150 mm'lik (6 inçlik) her obüs için yaklaşık 130 mermi ve "aşırtmalı" her mayın savunma topu için 150 mermi vardı. Çanakkale Boğazı komutanlığının yedekte kalan toplam mermi sayısı 24.000 dolayındaydı; Osmanlı bataryaları 18 Mart'ta ancak toplam 2.250 kadar mermi harcamıştı. En önemlisi, tam dokuz adet mayın hattı hâlâ sapasağlamdı ve dar geçidi aslında koruyan şey efsanevi "yüzen mayınlar" değil, bu ölümcül sualtı patlayıcılarıydı.[62]

---

* Churchill muhtemelen Kayzer II. Wilhelm'in Usedom'a bir mesajını kastetmekteydi; İngiliz Denizcilik Bakanlığı şifre uzmanlarının 12 Mart'ta çözdüğü ama bakana ancak 19 Mart'ta ilettiği mesajda, mealen Usedom'un istediği cephane stoklarının yolda olduğu belirtilmekteydi. Churchill'in bunu Usedom'un önceki gün muharebede stokların tükenmesi nedeniyle cephaneye çok muhtaç kaldığı şeklinde anlamış olması muhtemel görünüyor; oysa gerçekte kayzerin sözleri yeniden ikmal yönündeki olağan bir isteğe cevap vermekten ibaretti.

61 De Robeck'ten Churchill'e, 18 Mart 1915 ve Churchill'den de Robeck'e, 20 ve 23 Mart 1915, Churchill, *World Crisis*, c. 2, 233-238. Keyes'in sözlerini akt. Moorehead, *Gallipoli*, 69. Kapışmaya ilişkin daha geniş ayrıntılar için bkz. Fromkin, *Peace to End All Peace*, 152-153. Churchill'in Alman ve Türk birliklerinin cephane sıkıntısı çektiği iddiasının (dipnotta) olası kaynağı için bkz. Travers, *Gallipoli 1915*, 320, n. 28.

62 Çanakkale'deki Usedom'dan Kayzer II. Wilhelm'e, 23 Mart 1915, BA/MA, RM 40-1; Wolf, *Gallipoli 1915*, 94; küçük kalibreli topların (Osmanlı askeri kaynaklarına dayanan) sayısı için bkz. Erickson, *Gallipoli: The Ottoman Campaign*, 26-27 ve Travers, *Gallipoli 1915*, 36-37.

Churchill'in düşman moralinin çökmek üzere olduğu düşüncesine gelince, mantık açısından öylesine havada kalır ki tarihçilerin buna prim vermiş olmaları ilginçtir. Hiç kuşkusuz, İstanbul'daki panikle ilgili söylentilere inanan Keyes ve Churchill durumu düşmanın perspektifinden düşünmeksizin bunu sahil bataryaları için de geçerli saymış gibi görünüyor. (Söylentiler *kısmen* doğruydu; Babıâli arşivleri, altın rezervleri ve önemli İslam kutsal emanetleri sahiden Anadolu'ya taşınırken, resmi yetkililerin çoğu yerlerinde kalmışlardı.) Sonuçta, Türkler ve Almanlar daha kısa bir süre önce sahilden açılan ateşle üç düşman savaş gemisinin deniz dibini boylayışını, dretnot sınıfına yakın modern muharebe kruvazörü *Inflexible*'ın devre dışı kalışını ve bütün Fransız filosunun bozguna uğrayışını gözleriyle görmüşlerdi. Sadece *Bouvet*'de 600'den fazla asker can vermiş, ayrıca İngilizler 60 zayiat vermişti. Buna karşılık Alman cephesinde 3 ölü ve 14 yaralı vardı, Türk kayıpları da biraz daha yüksek rakamla 26 ölü ve 52 yaralı düzeyindeydi; saldırıdaki düşman filosunun üçte birini (18 gemiden 6'sını) saf dışı etmek için ödenecek makul bir bedeldi bu.

Dar geçitteki büyük muharebeden sonra Türk-Alman cephesinde havanın coşkulu olması pek şaşırtıcı değildi. Amerikalı George Schreiner muharebenin ertesi günü, zaferlerini kutlayan sevinçli Türklerle çevrili halde, bir dostuna şunu yazdı: "Türk toplarının uygun menziline girmek, yıkıma davetiye çıkarmaktı. Top nişancılığı açısından, 18 Mart Türkiye ve dünya tarihinde unutulmaz bir gün olarak kalmalıdır."* Souchon, Kasımpaşa'daki Osmanlı donanma karargâhından eşi Violet'e, "Burada büyük zafer coşkusu (*Siegesfreude*) var" diye yazdı. Dar geçitteki büyük muharebede *Bouvet*, *Irresistible* ve *Ocean*'ın battığını, üç geminin daha hasarlı halde kaçtığını, Türk ve Alman kayıplarının ise "düşük" düzeyde kaldığını belirtirken Türkiye'nin savaşa girmesini sağlamadaki başarısından hiç bu kadar keyif almamıştı. Mektubu bir "oh olsun" (*Schadenfreude*) havasında, "Umarım, İngilizler geri gelir!" sözleriyle bitirdi.[63] Souchon'un dileği çok geçmeden yerine gelecekti.

---

* Nitekim günümüz Türkiye'sinde 18 Mart'ın *"Çanakkale Deniz Zaferi" adıyla resmi bayram olarak kutlanması şaşırtıcı değildir.*

63 Akt. Wolf, *Gallipoli 1915*, 93. Schreiner'in Frederic Roy Martin'e mektubu, 19 Mart 1915, *yagy.*

BÖLÜM 9

Gelibolu

Seddülbahir mevzisine baskın gibi girişimler [...] tarihte ilelebet yaşamalı; cesaretle sayısız kahramanlık eylemi ortaya konuldu; bu harekâtı mümkün kılan şey sadece sergilenen yiğitlik ve ölümü mutlak küçümsemeydi.

—AMİRAL JOHN DE ROBECK,
"Landing of Army on the Gallipoli Peninsula, April 25-26, 1915"[1]

Size ben taarruz emretmiyorum, ölmeği emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman zarfında yerimize başka kuvvetler ve kumandanlar kaim olabilir.

—MUSTAFA KEMAL,
25 Nisan 1915'te Arıburnu'nda 57. Alay'a verdiği emri belki süsleyerek aktarışı[2]

Müthiş 18 Mart çatışmasının ardından Çanakkale Boğazı üzerindeki duman dağılırken, Ege'ye yeni bir fasılanın tedirginliği çöktü. Muharebenin ertesi sabahı rüzgârlar şiddetlenerek fırtına düzeyine çıktı ve genelde kötü hava bir hafta boyunca sürdü. Görüş alanının yetersizliği nedeniyle her iki tarafın keşif uçuşları durdu. (Türklerin Çanakkale'de birkaç uçağı vardı; ancak İngiliz uçakları dolaşırken nadiren havalanıyorlardı). Dar geçitteki ölüm kalım kavgasında boğaz boğaza gelmiş olan taraflar, izleyen günlerde İtilaf filosunun çarpışmaya dönmekten kaçınmasıyla gittikçe birbirlerini göremez hale geldiler. Osmanlı Çanakkale Boğazı komutanlığındaki güvenli havanın sürmesine karşın, Usedom ve Türk mevkidaşı Cevad Bey, İtilaf deniz taarruzunun durdurulduğundan mı, yoksa düşmanın sadece havanın açılmasını beklediğinden mi tam emin olamıyordu.

Düşman niyetlerinin belirsizliği dışında, fasıla Türk-Alman tarafı için her bakımdan olumluydu. Hafif isabet almış olan tabyalardaki hasarlar çarçabuk onarıldı; en başta da 355 mm'lik Krupp top bataryalarının hepsi muharebeye tam hazır hale getirildi. Bütün kilit bataryalardaki metrisler, top mevzilerini çevreleyen yeni kum torbası hatlarıyla tahkim edilerek iki ila üç metre-

1 "Landing of Army on the Gallipoli Peninsula, April 25-26, 1915. By Vice-Admiral John M. de Robeck", PRO, ADM 116/3491.

2 Akt. Mango, *Atatürk*, 146. [*Devrin Yazarlarının Kalemiyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci, Abdullah Uçman (haz.), birinci basılış, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s. 13 (ç.n.)]

ye kadar yükseltildi. Almanya'dan silah sevkiyatı Balkanlar'daki müşküller (çarpışmayı sürdüren Sırbistan'ın hem İstanbul'la hem Tuna Nehri'yle Şark Ekspresi demiryolu bağlantısını kesmesi ve Romanya'nın rüşvet verildiğinde bile silahların geçişine izin vermemesi) yüzünden hâlâ gecikmekteydi. Bunun üzerine Usedom yeniden ikmal için başka yöntemler bularak İzmir'den ve Trabzon'dan mayınlar getirtti, Ruslara karşı tedbir amaçlı İstanbul Boğazı bataryalarından daha fazla top söktürüp taşıttı. Souchon'un dileğinin gerçekleşmesi ve İtilaf filosunun geri gelmesi halinde, Çanakkale Boğazı komutanlığı saldırıyı karşılamaya fazlasıyla hazırdı.[3]

Gelgelelim, muhtemel kapışmanın mahiyeti, her iki tarafın neredeyse esrarengiz kronolojik paralellikle aldığı kararlar yüzünden hızla değişme sürecindeydi. De Robeck 22 Mart'ta *Queen Elizabeth* gemisinde General Hamilton'la, onun kurmay başkanı Tümgeneral Walter Braithwaite'le ve Limni'de toplanmakta olan Avustralya ve Yeni Zelanda Kolordusu'nun (ANZAK) komutanı Korgeneral Sir William Riddell Birdwood'la kucaklaştı. Buluşmada kimin tam olarak ne söylediğine dair polemikler o zamandan beri sürse de iki noktayı güvenle ileri sürebiliriz. Birincisi, de Robeck ordunun Gelibolu Yarımadası'na birlikler çıkararak doğrudan işin içine girmesine izin vermeyi kabul etti. İkincisi, Birdwood'un tercih ettiği en atak hareket tarzı, yani dar geçitten Türk kuvvetlerini çekmek ve böylece deniz taarruzunun yeniden başlamasını sağlamak üzere, muhtemelen yarımadanın Bolayır'daki üst "boyun" kısmına sınırlı bir Anzak çıkarmasını öngören seçenek bir tarafa bırakıldı. Bunun yerine yarımadanın alt yarısına yönelik ortak bir ordu-donanma taarruzu benimsendi; böyle bir harekâtın (İngiltere'den henüz gelmemiş olan 29. Tümen'i de kapsamak üzere) mevcut bütün birliklerin katılmasını gerektireceği apaçıktı. Hamilton 23 Mart'ta Kitchener'a çektiği telgrafta, harekete geçmesi için ordu grubunun tam mevcutla toplanmasının şart olduğunu ve bunun ciddi bir çıkarmayı en erken nisan ortalarına erteleyeceğini bildirdi. Enver Paşa tam da ertesi gün, Liman von Sanders'i Osmanlı Harbiye Nezareti'ne çağırdı; ona Çanakkale Boğazı bölgesinin bir düşman amfibi çıkarmasına karşı genel savunmasında eşgüdümü sağlamak üzere oluşturulan ve karargâhı Gelibolu kasabasında bulunan yeni Osmanlı Beşinci Ordu Grubu'nun genel komutasını önerdi. Her iki tarafın ordu birlikleri artık kaçınılmaz görünen bir kara muharebesine hazırlanma sürecindeydi. Usedom, Churchill ve de Robeck Çanakkale Boğazı oyunundan çekilmemişlerdi; ama bundan böyle sahneyi von Sanders, Hamilton ve Birdwood üçlüsüyle, onların emrindeki subaylarla ve piyadelerle paylaşmaları gerekecekti.[4]

---

3 Ayrıntılar için bkz. Usedom'dan Kayzer II. Wilhelm'e, 23 Nisan 1915, BA/MA, RM 40-1; Wolf, *Gallipoli 1915*, 95.

4 *Queen Elizabeth*'te 22 Mart 1915'teki toplantı için bkz. Travers, *Gallipoli 1915*, 39-42. Von Sanders'in atanışı, Von Sanders, *Five Years in Turkey*, 57.

Enver Paşa gururunu bir yana bırakıp bir Alman komutanı söz konusu göreve atarken İngiliz politikasındaki köklü değişimin bütün ayrıntılarını elbette bilmiyordu; ama genel gidişat konusunda oldukça sağlam bir fikri vardı. Limni'de birliklerin ve asker nakliye gemilerinin toplanması, İskenderiye'yle iki yönlü yoğun deniz trafiği ve özellikle 18 Mart'tan sonra deniz harekâtındaki uzun fasıla bir hazırlığın işaretini vermekteydi. Ege'nin her tarafındaki Türk muhbirlerin pıtrak gibi artan raporlarının içerdiği bilgiler de aynı yöndeydi. Çanakkale Boğazı harekâtı çerçevesindeki istihbarat savaşının garip ve çok az bilinen yönü şudur: İngilizler 1915 kışında (Yunanistan'ın Balkan Savaşları'ndan sonra ele geçirdiği) Ege adaları Limni'nin ve İmroz'un limanlarında idareyi aşağı yukarı devralmalarına karşın, Yunan idarecileri adalardan ancak eylülde sürdüler. Bunun pratikte getirdiği sonuç, hâlâ kalabalık olan Türklerin gördükleri şeyleri kayda değer bir sansür olmaksızın serbestçe rapor edebilmeleriydi. Osmanlı istihbaratı öyle ahım şahım olmasa bile, Enver Paşa mart sonuna doğru (sırasıyla yaklaşık 40.000 ve 50.000 olarak tahmin edilen) Fransız ve İngiliz askerlerinden oluşan büyük bir ordunun Ege Adaları'na yığınak yaptığının ve herhalde tatil için gelmediğinin farkındaydı.[5]

Stratejik tablodaki en ilginç kapalı kutu Rus etkeniydi. Usedom harekâtın başından beri Rusların Çanakkale Boğazı'nda müttefiklerini yüzüstü bırakacaklarından oldukça emindi; Bahriye Nezareti'nden İstanbul Boğazı savunma hatlarındaki topların sökülmesini istemesi bundandı. Ancak Mart 1915 sonuna doğru, kuzeyden faaliyete ilişkin ilk somut belirtiler ortaya çıktı. De Robeck 25 Mart'ta Rus Karadeniz filosu komutanı Amiral Eberhart'a şu mesajı iletti: "Çanakkale Boğazı'na yönelik saldırımızla birlikte filonla herhangi bir güç gösterisinde bulunman etkili bir yardım olacaktır. [Planlarımızı] sana dört gün içinde bildireceğim."[6] Dar geçitteki büyük muharebede böyle bir yardımda bulunmamış olmaktan belki mahcubiyet duyan Eberhart 28 Mart'ta İstanbul Boğazı'na ilk saldırısına girişerek Rumelifeneri çevresindeki savunma mevzilerine 120 dolayında mermi attı; ama bazı evleri havaya uçurma dışında pek sonuç alamadı. Ertesi gün, Sazonov'un artan baskısıyla nihayet de Robeck'in donanma komutanlığına resmen tabi olmayı kabul etti. Rusların 30 Mart'ta İstanbul'a kömür sağlayan Karadeniz limanları Zonguldak, Kozlu, Ereğli ve Kilimli'yi bombalaması yine çok az hasar yarattı.[7]

Bu yarım yamalak Rus saldırıları yoklama ya da yanıltma amaçlı mıydı, yoksa müttefiklerle dayanışma jestlerinden ibaret miydi? İstanbul'da hiç

5 Bkz. Pomiankowski, *Zusammenbruch*, 125.

6 Akt. Ayrapetov, *Sud'ba bosforskoy operatsiy*, 216.

7 Usedom'dan Kayzer II. Wilhelm'e, 23 Nisan 1915, *yagy*.

kimse bunu kesin bilecek durumda değildi. Ama Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli ordu komutanlığını birdenbire üstlenen ve mizaç itibariyle çok temkinli olan von Sanders en kötüsünü düşünmeye eğilimliydi. Nisan 1915'te Gelibolu sahil savunma hatlarının en son halini hızlı bir motorbottan birlikte teftiş ettiği Avusturya-Macaristan askeri ataşesi Joseph Pomiankowski'ye, en büyük endişesinin Çanakkale Boğazı'na yönelik yeni bir Fransız-İngiliz saldırısını "İstanbul Boğazı'na yönelik bir Rus çıkarmasının izlemesi" olduğunu itiraf etti. Elindeki kuvvetlerin "Boğazlar'ı her iki kesimde savunmaya yetmeyeceğini" belirtti. Daha iyimser olan Pomiankowski, bu süvari generaline Rus filosunun amfibi harekâtlar açısından İngiliz filosuna nazaran daha az tecrübeye ve ayrıca daha az nakliye gemisine sahip olduğunu hatırlattı. Daha da önemlisi, Çanakkale Boğazı'na yönelik İngiliz deniz harekâtı sırasında İstanbul'da onarılan *Goeben*, yeniden donatıldıktan sonra 1 Nisan'da tekrar Karadeniz'e açılmıştı ve Rusların "onunla boy ölçüşebilecek bir gemisi yoktu". İstanbul Boğazı'na bir saldırı için uygun zaman gelip geçmişti ve Rusların yapabildiği tek şey Boğaz'ın ağzındaki fenere birkaç mermi ateşlemekten ibaretti.[8]

Churchill'in korktuğu gibi, *Goeben*'in yeniden devreye girişi stratejik denklemi değiştirmişti. Çanakkale Boğazı'nda kazanılan başarının şanını Usedom'a bırakan Amiral Souchon, ağırlığını tekrar hissettirmeye başladı. *Goeben* ve *Breslau* 1 Nisan'da batı kıyı şeridi boyunca ilerlerken, hâlâ tarafsız olan Bulgaristan'a ve Romanya'ya Karadeniz'e gerçekte kimin hükmettiğini hatırlattı. Souchon ertesi gün Rusya'nın Karadeniz kıyısına yönelip Sivastopol ile Odessa arasında iki ağır Rus vapurunu batırarak Eberhart'la adeta dalga geçti. Eberhart bir süre önce de Robeck'in emrine girmeye ve Çanakkale Boğazı'na yönelik Fransız-İngiliz saldırısıyla eşgüdümlü bir İstanbul Boğazı taarruzuna girişmeye samimiyetle niyetlenmiş olsun ya da olmasın, Souchon'un sinyallerini bozması gibi basit bir sebepten dolayı bunu artık yapamayacaktı. De Robeck'e 8 Nisan'da (Ştavka'daki Kudaşev, Petrograd'daki Sazonov, Londra'daki Rus sefiri Benckendorff ve Denizcilik Bakanlığı'ndaki Churchill aracılığıyla) *Goeben*'in müdahalesinin, onunla doğrudan iletişime girmesini ve böylece emirlerini yerine getirmesini maalesef imkânsız hale getirdiğini bildirdi.[9]

Souchon'un Eberhart'a verdiği gözdağının İstanbul Boğazı'na dönük Rus tehdidini etkisizleştirmesiyle, von Sanders artık Gelibolu Yarımadası'nın kıyı savunma hatlarını tahkim etme işine daha sakince koyulabilirdi. Ama görevi yine de çetindi. Türk askerlerinden birçoğunun tabyalarda ve garnizonda

8 Pomiankowski, *Zusammenbruch*, 127.

9 Eberhart'tan Sazonov'a, 26 Mart/8 Nisan 1915, AVPRİ, fond 138, opis' 467, del' 472, 53. *Goeben*'in Nisan 1915 başlarındaki hareketleri için bkz. Ayrapetov, *Sud'ba bosforskoy operatsiy*, 218.

hantallaştığını, talime ihtiyaç duyduğunu saptadı. Ama gündüz manevraları yapmak tehlikeliydi; çünkü "düşman gemileri her yerde dolaşıyor ve gözle görülebilen her kıtaya ateş açıyordu". Von Sanders'i şaşırtan ve korkutan şey, İngiliz donanma toplarının "tek bir atlıyı ya da yayayı bile görür görmez ateş açması"ydı.* Dolayısıyla, tahkimatın yanı sıra talimleri de geceleyin yapmak şarttı. İstanbul'dan ulaşım zordu; en yakın indirme istasyonunun bulunduğu Uzunköprü, Gelibolu'ya yedi günlük yürüyüş mesafesindeydi ve yarımadada karayolu hemen hiç yoktu. Von Sanders çoğunlukla eldeki malzemelerle çalışmak zorundaydı. Bulunabilen dikenli teller, kumsallara çıkarmayı engellemek üzere sualtına gerildi; bunlar bitince, yakındaki çiftliklerin arazilerinden "çitler ve teller" alındı. Türk gemilerinden sökülen torpil başlıkları eğreti kara mayınlarına dönüştürüldü. Kürek azlığından dolayı siperler çiftlik aletleriyle ve süngülerle kazıldı. Gelibolu kasabasında hastane yatakları hazırlandı; Nisan başlarında 1.000'e yaklaşan yatak sayısı pek yeterli olmasa da iyi bir başlangıç sayılırdı bu. Von Sanders'in İtilaf taarruzuna ne zaman girişileceğini bilmesine imkân yoktu; Gelibolu'ya 27 Mart'ta vardığında, "Keşke İngilizler bana sekiz gün zaman tanısalar!" demişti. Bu yüzden nisanda askerler her gece üst düzey teyakkuzda tutuldular.[10]

Von Sanders bir düşman saldırısının yakın olduğunun ilk ipucunu 17 Nisan'da Albay T. S. Brodie komutasındaki İngiliz *E 15* denizaltısının Kepez Burnu'na yakın bir sığlıkta karaya oturmasıyla elde etti. Marmara Denizi'ne geçmeye çalışan denizaltı bir Türk sualtı ağına çarparak rotasından sapmış ve olabilecek en kötü noktada sahile vurmuştu. Kumsalı doğrudan gören Dardanos bataryasının topçuları önlerine çıkan şansa inanamadılar ve mermi yağdırmaya koyuldular. Kumanda kulesine çıkan Brodie'nin doğrudan bir isabet alarak yanındaki yedi kişiyle birlikte ölmesi üzerine, geri kalan mürettebat beyaz teslim bayrağını salladı. Şansın Türklerden yana sürmesiyle teslim olan subaylardan Teğmen Clarence Edward Stanhope Palmer, daha önce Çanakkale'de İngiliz konsolos yardımcısıyken savaşın çıkması üzerine Atina'ya kaçarak gönüllü yazılmıştı ve de Robeck'in kurmay heyetinde bir istihbarat subayıydı. Hem Usedom hem Çanakkale Boğazı kale komutanlığındaki Türk mevkidaşı Albay Cevad Bey tarafından sorgulandı. Cevad Bey'in onu casusluk gerekçesiyle idam ettirme tehdidinden sonra İngiliz planlarına ilişkin bildiklerini aktarmayı kabul etti. Kurnazca bir tavırla, doğru istihbaratı

---

* Bu hiç de abartılı değildi. *Triumph* savaş gemisinin komutanı Robert Blackie'nin daha sonraki anlatımına göre Nisan 1915'teki genel talimatı "Türklerin yeni siper kazdıkları görülen her yere ara sıra bir top atışı yapma" yönündeydi. Blackie'yi melek kılan bir örnek, İngiliz destroyeri *Scorpion*'un "Az önce bir deveye altı mermi salladım ama kerata hâlâ sakince otluyor" şeklindeki unutulmaz mesajıydı.

10 Von Sanders, *Five Years in Turkey*, 61-62; lojistiğe ilişkin daha geniş ayrıntılar için bkz. Wolf, *Gallipoli 1915*, 102.

yanlış istihbaratla karıştırarak verdi. Örneğin, Ege'de iki İngiliz denizaltısının (*E 11* ve *E 14*) daha bulunduğu, İtilaf çıkarma kuvvetine General Hamilton'ın komuta ettiği, hem İlyas Burnu'na hem Kabatepe'ye çıkarmaların planlandığı yönündeki bilgileri doğruydu. Buna karşılık, Hamilton'ın asker sayısını yaklaşık 25.000 artırarak verdi ve İlyas Burnu'na çıkarmadan vazgeçildiğini, yeni İngiliz tasarısına göre ana kuvvetin Bolayır'a çıkartılacağını belirtti. Planlanan çıkarma tarihi konusunda ise hiçbir şey bilmediğini ileri sürdü.[11]

Palmer istihbarat vurgunu, tıpkı Sarıkamış'ta Rusların ele geçirdiği Osmanlı kurmay planı gibi, ciddi sonuçlar doğurdu. Von Sanders'in hatıratında herhangi bir bağlantıyı yadsımasına karşın, Palmer'ın Bolayır'la ilgili dezenformasyonuna kandığına işaret eden bulgular vardır. Aslında, Gelibolu Yarımadası'nın yoğun mayınlı Boğaz'a ve Asya yakasındaki sahil toplarına bakan doğu tarafının dışta bırakılması nedeniyle, sadece batı ve güney tarafında dört olası çıkarma yeri vardı. Bunlar İlyas Burnu'nun güney ucu, batı kıyısının aşağı yukarı ortasındaki Kabatepe, biraz daha kuzeyde Ege'ye doğru bir çıkıntı yapan Suvla Koyu ve Bolayır'daki kuzeydoğu boynuydu. Hamilton ana kuvvetlerini hangisine çıkarırsa çıkarsın, öbür yerlerde muhtemelen yanıltma hareketlerine girişilecekti. Yani, ilk hamle apaçıktı: Von Sanders elindeki en iyi tümeni (Balkan Savaşları'nda çarpışmış ve hâlâ tam mevcutlu tek tümen olarak Mustafa Kemal'in komuta ettiği 19. Tümen'i) tehdit edilen herhangi bir noktayı takviye edebilecek şekilde, Gelibolu Yarımadası'nın "rüzgâraltı" tarafındaki Maydos (Eceabat) ve dar geçit yakınında yedekte tuttu. Ancak von Sanders'in diğer beş tümeni nereye konuşlandıracağı büyük öneme sahipti. İkinci hamle olarak, 3. ve 11. tümenler Boğaz'ın "Troya" tarafındaki kale toplarını savunmak üzere Asya yakasında kalmalıydı; ama İtilaf donanma toplarının çıkarma birliklerine destek ateşi sağlayabileceği yegâne yerlerin Kumkale yakınındaki Beşike Koyu'nda olması nedeniyle, iki tümenin görevi oldukça açıktı. Geriye kalan üç tümenden en az biri (9. Tümen) İlyas Burnu'nun, her üç taraftan donanma ateşine açık olması itibariyle bariz bir hedef oluşturan güney sahilini savunmalıydı. Dolayısıyla akla yakın bir tedbir, en azından bir tam tümeni Kabatepe'nin ve Suvla Koyu'nun neredeyse bitişik çıkarma alanlarını gözetlemekle görevlendirmek, başka bir tümeni de Bolayır'da tutmak olacaktı. Von Sanders bunun yerine geriye kalan *her iki* tümenin, yani 5. ve 7. tümenlerin büyük kısmını Bolayır'ın kuzeyine konuşlandırarak Kabatepe'yi korumak için sadece tek bir alay (9. Tümen'e bağlı olan ve oraya çok iyi mevzilenen 27. Alay) bıraktı. Palmer'ın ifşaatlarından aşırı etkilenmiş olsun ya da olmasın, Alman komutanın Bolayır'a ağırlık verdiği yadsınamaz.[12]

---

11 Cevad Bey'den Enver Paşa'ya, 20 Nisan 1915, akt. Travers, *Gallipoli*, 48-49; Usedom'dan Kayzer II. Wilhelm'e, 23 Nisan 1915, *yagy*.

12 Von Sanders'in Bolayır'a odaklanışı için özellikle bkz. Travers, *Gallipoli*, 49-51. Kabatepe'deki 27. Alay'a ilişkin ayrıntılar için bkz. Erickson, *Gallipoli: The Ottoman Campaign*, 48-49.

Üstelik akla uygundu bu. Şubat ayında cazip İskenderun seçeneğinden vazgeçilerek sıkı tahkimli Çanakkale Boğazı'nın seçilişindeki duruma benzer biçimde, Birdwood'un *Queen Elizabeth*'teki kritik 22 Mart toplantısında gördüğü üzere, Bolayır neredeyse saldırıya davetiye çıkaran yapıdaydı. Gelibolu Yarımadası'nın genişliği kuzey ucunda ancak beş kilometreydi. Evet, Bolayır'ın önündeki sular mayınlıydı, bataklık çıkarma alanı da siperlerle ve dikenli tellerle tahkim edilmişti; ama bu durum diğer çıkarma alanlarının çoğu için de geçerliydi. İşin en çarpıcı tarafı, arazi büyük ölçüde düzdü; yarımadanın batı ve güney kıyı şeritlerinin büyük bölümünü süsleyen sarp uçurumlardan yoksundu. Nitekim von Sanders'in saptaması şöyleydi: "Düşmanın Saros Körfezi ile Marmara Denizi arasındaki dar sırtları işgal etmesi halinde, Beşinci Ordu'nun kara ulaşımı kesileceği gibi, İngiliz uzun menzilli [donanma] toplarının geceleyin ışıldakların yardımıyla, Marmara Denizi'nin bu dar kesimine hâkim hale gelmeleriyle birlikte, sudaki ulaşım da tehlikeye girecekti."[13] Mustafa Kemal'le ve Beşinci Ordu'nun diğer üst düzey komutanlarıyla birlikte, bizzat von Sanders çaresizce yarımadada kısılacaktı; kuzeye çıkarak bir yarma girişiminde bulunma, yani İngilizlerin seçebileceği arazide bir muharebeye tutuşma dışında bir seçenek kalamayacaktı. Böyle bir çıkarmanın olası sakıncalar taşıdığı doğruydu. Bolayır'da bir İtilaf kıyıbaşının oluşturulması ve birliklerin Gelibolu Yarımadası'nın boynuna yayılması halinde, Türkler de Trakya'daki Birinci Ordu'dan takviyeler sevk ederek düşmana kuzeyden saldırabilirdi. Hamilton'ın Bolayır'ı reddetmesinin ve orada bir yanıltma hareketinde karar kılmasının ardındaki başlıca kaygılardan biri buydu. Ancak bir bakıma böyle bir girişimi tartışmalı hale getiren şey, von Sanders'in Bolayır'a İngiliz çıkarmasını neredeyse düşünülemez kılacak kadar çok asker yığmasıydı. Hamilton daha sonraları neredeyse huşuyla şunu anlatacaktı: "Bolayır kıyısına ve hatlarına epeyce yakından göz gezdirmeyi başardık; derin ve dar siperlerin örümcek ağı gibi dallanıp yayıldığını görmek gözümü korkuttu. Kurmay heyetim bu iş için 10.000 askerin bir ay boyunca akşamdan şafağa kadar sıkı çalışmış olması gerektiğinde hemfikirdi."[14]

Nisan 1915'in üçüncü haftasına girilirken, yakın olduğu herkesçe bilinen çatışmaya dair her iki tarafın da somut endişesi vardı. İngiliz gemilerinden açılan top ateşinin dehşeti, Osmanlı askerlerinden çoğunun yanı sıra sivilleri gündüz sürekli yer değiştirmek zorunda bıraktı; öte yandan kumsal tahkimatlarındaki çalışmalar her gece hırsla yürütüldü. Bozcaada'da İtilaf yanlısı Yunanların "bir bağı sökerek" açtığı alanda inşa edilmiş 800 yarda uzunluğundaki bir pistten havalanan pilotlar Gelibolu Yarımadası üzerinde düzenli

13 Von Sanders, *Five Years in Turkey*, 60.

14 "Dardanelles Commission", Hamilton sorgulaması, PRO, ADM 116/1437B.

sortiler yapıyordu. İngiliz savaş uçaklarının 22 Nisan'da, Mustafa Kemal'in tam dar geçidin karşısındaki karargâhına yakın Maydos'a akında attıkları 100 librelik yedi bomba, kasabanın büyük bir bölümünü ateşe boğdu. Ne var ki hat ötesi uçuşların pilotları da ürküten bir etkisi oldu; çünkü İlyas Burnu'nda ve Kabatepe'nin kuzeyinde öngörülen çıkarma yerlerindeki tahkimatları gözlemleyebiliyor ve bazen fotoğraflarını da çekebiliyorlardı. Havacı Tuğgeneral Charles Rumney Samson'ın Hamilton'a düzenli aralıklarla aktarıp görüştüğü hava keşfi bulguları cesaret verici değildi. Hamilton 15 Nisan'da Kitchener'a çektiği telgrafta, çıkarma yapılacak kumsallardaki düşman siperlerine ve dikenli tellerine dair endişesini ifade etti. İlk çıkarmalarda zayiatın yüzde 50'ye kadar çıkabileceği yönündeki korkusunu gerek subaylarına, gerekse Kitchener'a söylemese de Samson'la kişisel görüşmelerinde dile getirdi.[15] Sakin görüntüsüne rağmen von Sanders'in de içinde bir kötü önsezi vardı; savunma hatları ne kadar sağlam olursa olsun, "bütün bu kıyı şeritlerini ve cephe gerisindeki kırsal alanı [...] büyük kalibreli İngiliz donanma toplarıyla açılan korkunç bir ateşin saracağı"nın farkındaydı.[16]

Bu arada, Rusların asıl büyük ganimet İstanbul'u kapmak üzere nihayet harekâta katılacağı yönünde, her iki tarafta da tamamen makul bir beklentinin hâlâ olduğunu unutmamalıyız. Hamilton çoğu yeniden düzenlenmek ve eğitimden geçmek üzere İskenderiye'ye gönderilmiş birliklerinin muharebeye hazır hale geldiği ve havanın düzeldiği nisan ortalarında, Gelibolu çıkarmalarının yapılacağı günü Aziz George Yortusu'na denk gelen 23 Nisan olarak belirledi. Sazonov 18 Nisan'da, de Robeck'in Rus Karadeniz filosuna "emri"ni Eberhart'a aktarırken, "Türkiye'ye çarçabuk gönderilebilmeleri" için askerleri nakliye gemilerine bindirmeye başlaması gerektiğini belirtti. Ardından 20 Nisan tarihli telgrafında, çıkarmaların başlayacağı günü bildirerek "harekâtını [Rusya'nın müttefikleriyle] eşgüdümlü" yürütmesini istedi.[17] Eğer Eberhart bu emre uyarak birliklerini 23 Nisan'da İstanbul Boğazı'na çıkarmış olsaydı, İtilaf armadasının Çanakkale Boğazı'nın her iki yakasına 75.000 asker çıkardığı sırada, Von Sanders ve Enver Paşa çok hızlı bir durum değerlendirmesi yapmak zorunda kalacaktı.

Ege'yi 21 Nisan'da yeni bir kötü hava dalgasının bastırması, Hamilton'ın planını birkaç gün erteletti; çünkü asker nakliye gemilerinin tam yüklenmeleri ve çıkarma kumsallarına gönderilmeleri iki günü alacaktı. Havanın nihayet açtığı 23 Nisan sabahı (yani ilk başta sahile asker çıkarmak için öngörülmüş vakitte), Hamilton yüklemenin başlaması emrini verdi. Nak-

15 Moorehead, *Gallipoli*, 123.

16 Von Sanders, *Five Years in Turkey*, 63.

17 De Robeck'in Eberhart'a emri, 5/18 ve 7/20 Nisan 1915, AVPRİ, fond 138, opis' 467, del' 472, list' 57 ve 59.

liye gemilerinde ordu ile donanma arasında yakın eşgüdümü ve ikmal için çapraşık planlamayı gerektiren büyük çaplı bir lojistik girişimdi bu. Askerler yanlarına üç günlük azık alacaklardı; hayati önem taşıyan büyük içme suyu varillerini de kapsayan yedek erzak, kumsalların ele geçirilmesinden sonra sahile bırakılacaktı. Her askere iki libre et (900 gram) ve peksimet, dolu bir su şişesi ve 200 tüfek fişeği verilmişti. Her çıkarma kolu kıyıya ayrıca urgan, halat, ip, kazma, kürek, balta, levye, fanus, sinyal lambası, dürbün, Mors bayrağı, megafon gibi malzemelerden oluşan özel teçhizat taşıyacaktı. En ünlü yenilik *River Clyde* adlı kömür gemisinin, karinasına istif edilmiş 2.000 kadar askerle bir tür "Troya atı"na dönüştürülmesiydi; sanki kaza geçirmiş gibi İlyas Burnu'na yanaşmasından sonra, güvertesinde saklı bir mavna ve üç ahşap salapurya çıkarma köprüsü işlevini görmek üzere ileri sürülecekti. Havanın 23 ve 24 Nisan'da iyi gitmesiyle bindirme işlemi neredeyse pürüzsüz yürütüldü. Hamilton daha sonraları bunu şöyle anlatacaktı: "Herhangi bir aksaklık olmadı; [...] 100'e yakın ticari teknenin terslik ya da kaza olmaksızın ve zaman çizelgesine sıkı sıkıya uygun olarak başarıyla yüklenişi, ortak donanma ve ordu kurmay heyetinin çok yüksek övgüyü hak ettiğini gösterir."[18]

Hamilton'ın o zamandan beri sürekli sorgulanan nihai çıkarma planı fena değildi. Yerel ve taktik düzeyin ötesinde gafil avlamanın açıkça imkânsız olmasından dolayı, hedef düşman komutanlarını ana saldırının nereye yöneltildiğini kestiremeyecek duruma düşürecek şekilde olabildiğince çok yerde çıkarma (ve yanıltma) hareketlerine girişmekti. Hamilton'ın en güçlü tümeni, Aylmer Hunter-Weston komutasındaki 29. Tümen en önemli görevi üstlenerek, çıkarma alanının yukarısındaki Alçıtepe'nin (Elçi Boba) hâkim yükseltilerini ele geçirme hedefiyle, İlyas Burnu'nda beş farklı kumsala çıkarma yapacaktı. Birdwood komutasındaki Anzak birlikleri, Kabatepe'nin hemen kuzeyindeki Brighton Kumsalı'na çıkacak, oradan Sarı Bayır tepelerini ele geçirmek üzere doğuya yönelecek, ardından dar geçide top ateşi için bir alan açacak, daha sonra İlyas Burnu'nu savunan Türk kuvvetlerini kıstırmak üzere güneye dönecekti. Fransız kuvvetleri Kumkale'nin (İlyas Burnu çıkarma alanına zar zor da olsa erişebilen) toplarını ele geçirip susturmak üzere Asya yakasına çıkacaktı. Son olarak, von Sanders'in yedek birliklerini kuzeye çekerek, Anzakların ve Hunter-Weston'a bağlı ana kuvvetin yarımadadaki tepeleri takviyelerin sevk edilmesinden önce ele geçirmesini sağlamak üzere Bolayır'a denizden ciddi bir yanıltma hareketine girişilecekti.

İngiliz ordu komutanlığında 25 Nisan'dan önceki günlerde tek ciddi görüş ayrılığı, çıkarmayı alacakaranlıkta mı, yoksa şafakta mı yapma konu-

18 Hamilton, "Report on operations in the Gallipoli Peninsula", PRO, WO 32/5118.

sundaydı. Hamilton gece çıkarmalarından yanaydı; ona göre, "filo toplarının desteğinden yoksun kalsalar bile, birlikler sahilden isabetli ateş altında teknelerde çaresizce oturmaya kıyasla daha az tehlikeyle karşılaşacaklardı." Hunter-Weston ise özellikle römorkörlerin Çanakkale Boğazı'ndan çıkan güçlü akıntıyla boğuşmak ve kayalıklardan sakınmak zorunda kalacağı İlyas Burnu'nda, görmeyi sağlayacak ışık olmaksızın kumsal çıkarmalarında eşgüdümü sağlamanın düpedüz çok zor olacağı görüşündeydi. Tahmin edilebileceği gibi, de Robeck ve deniz subayları Hunter-Weston'dan yana tutum takındı ve böylece (çoğu kumsalda saat dört buçuk ila beşe denk gelen) tan vaktinde karar kılındı. De Robeck'in anlatımıyla "24-25 [Nisan] gecesi hava sakin ve çok berraktı, gökte parlak bir ay vardı." Ayın batışı saat sekiz civarını bulacağından, çıkarmalar açık görüş alanı şartlarında yürütülebilecekti.[19]

Açık görüş alanı, tam da Hamilton'ın korktuğu gibi, haliyle iki ucu keskin bir kılıçtı. İlyas Burnu'nu savunan Binbaşı Mahmud Sabri komutasındaki Türk 26. Alayı'nın nöbetçileri, daha sabaha doğru üçü yirmi geçe bir düşman armadasının yaklaşmakta olduğu uyarısında bulundu. İlyas Burnu tabyalarına yönelik İngiliz donanma bombardımanının dört buçukta başlaması, bir çıkarmanın yakın olduğunu gayet açık belli etti. Saat altıya doğru ilk çıkarma römorkörleri X Kumsalı'nda (İkiz Koyu), W Kumsalı'nda (Tekke Koyu) ve V Kumsalı'nda (Ertuğrul Koyu) kıyıya yanaşmaya başladı. Türk topçuları aradaki mesafe 400 metre civarına indiğinde, römorkörlere makineli tüfeklerle ve hafif toplarla ateş açmaya başladı. Cephane tasarrufu için Osmanlı tüfekli piyadelerine ateş açmadan önce düşmanın 40 metreye kadar yaklaşmasını beklemeleri bildirilmişti. Çarpışma şiddetli ve karman çormandı ama İlyas Burnu'nun her yanında durum büyük ölçüde aynıydı: İngiliz birlikleri kıyıya tırmanmaya çalışırken, çoğu kez daha teknelerinden çıkmaya bile fırsat bulamadan korkunç zayiat verdiler. V Kumsalı'nda (*River Clyde*'daki "şanslı" askerlerin aksine) römorkörlerle yaklaşan askerler, Munster Piyade Alayı'ndan Albay Guy Geddes'in anlatımıyla, "bir kapandaki fareler gibi düpedüz kıyıma uğradı."[20] V Kumsalı açığındaki sığ sulara altıyı yirmi iki geçe giren *River Clyde*'daki birliklerin ilk başta aynı akıbete uğramaktan kurtulması, çıkarma köprülerinin planlandığı gibi kurulamaması sayesindeydi. (Arızalandığı için duran mavna, daha sonra ani ve sert bir rüzgâra kapılarak rotasından çıktı). *River Clyde*'dan sahile çıkmanın (dolu sırt çantasıyla yüzme dışındaki) tek yolu, Türklerin tüfek ateşiyle taradıkları dar bir kayalık dizisiydi. Öğleye doğru, bu sözde Troya atının iskele merdivenleri "ölen ve can çekişen askerlerle doldu." V Kumsalı'nda sahile yanaşan bir sandaldaki askerlerin akıbeti

19 *Agy*; "Landing of Army on the Gallipoli Peninsula, April 25-26, 1915. By Vice-Admiral John M. de Robeck", PRO, ADM 116/3491.

20 Akt. Travers, *Gallipoli 1915*, 65.

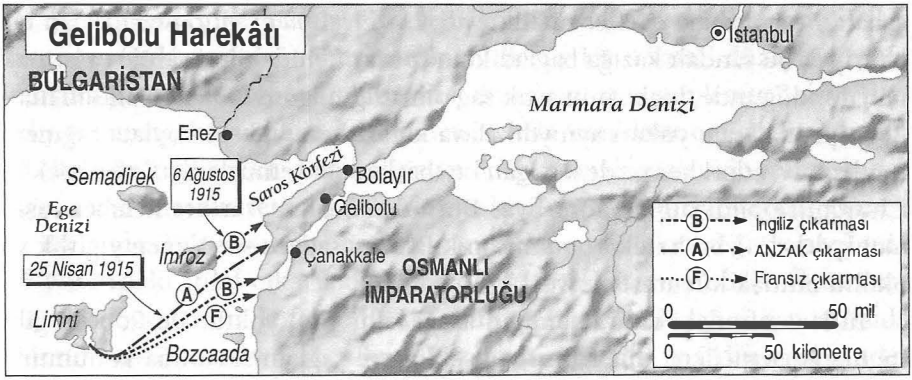
Gelibolu Harekâtı
BULGARİSTAN
İstanbul
Marmara Denizi
Enez
Semadirek
6 Ağustos 1915
Saros Körfezi
Bolayır
Gelibolu
Ege Denizi
İmroz
Çanakkale
25 Nisan 1915
OSMANLI İMPARATORLUĞU
Limni
Bozcaada
İngiliz çıkarması
ANZAK çıkarması
Fransız çıkarması
0 50 mil
0 50 kilometre

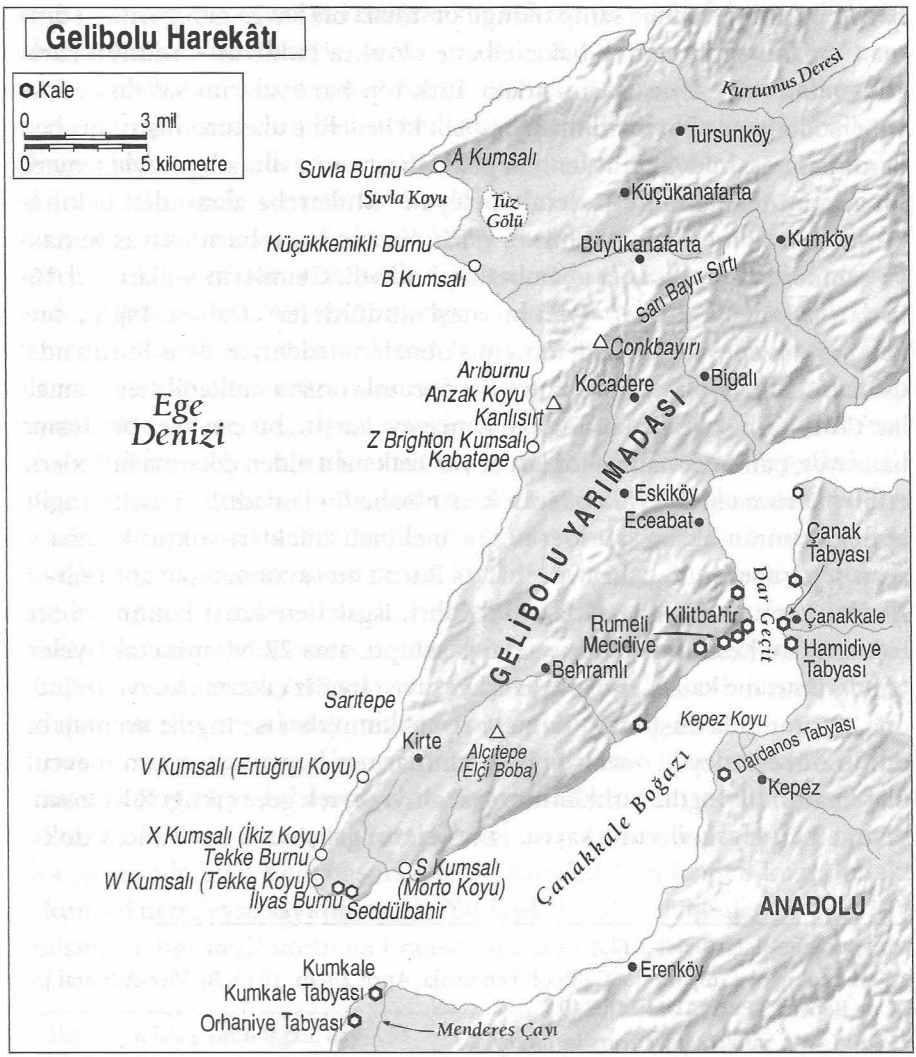
Gelibolu Harekâtı
Kale
0 3 mil
0 5 kilometre
Kurtunus Deresi
Tursunköy
Suvla Burnu
A Kumsalı
Suvla Koyu
Tuz Gölü
Küçükanafarta
Küçükkemikli Burnu
Büyükanafarta
Kumköy
B Kumsalı
Sarı Bayır Sırtı
Conkbayırı
Arıburnu
Anzak Koyu
Kanlısırt
Kocadere
Bigalı
Ege Denizi
Z Brighton Kumsalı
Kabatepe
GELİBOLU YARIMADASI
Eskiköy
Eceabat
Çanak Tabyası
Dar Geçit
Kilitbahir
Çanakkale
Rumeli Mecidiye
Hamidiye Tabyası
Behramlı
Sarıtepe
Kepez Koyu
Kirte
Alçıtepe (Elçi Boba)
Dardanos Tabyası
V Kumsalı (Ertuğrul Koyu)
Kepez
Çanakkale Boğazı
X Kumsalı (İkiz Koyu)
Tekke Burnu
W Kumsalı (Tekke Koyu)
S Kumsalı (Morto Koyu)
İlyas Burnu
Seddülbahir
ANADOLU
Kumkale
Erenköy
Kumkale Tabyası
Orhaniye Tabyası
Menderes Çayı

sabahki çarpışmayı özetler nitelikteydi; *Lord Nelson*'ın mürettebatından bir bahriyeli bu sandalı kazığa bağladıktan sonra, "içindekileri sahile çağırmak için döndüğünde, hiçbirinin artık sağ olmadığını gördü."[21] W Kumsalı'ndaki çarpışma aşağı yukarı aynıydı. Hava kararırken, yüksek zayiata rağmen, İngiliz kuvvetleri her yerde kırılgan kıyıbaşları elde etmişlerdi. De Robeck'in Churchill'e bildirdiğine göre İlyas Burnu'na baskın "tarihte ilelebet yaşamalı[ydı]; [...] bu harekâtı mümkün kılan şey sadece sergilenen yiğitlik ve ölümü mutlak küçümseme[ydi]."[22]

Türk tarafındaki kahramanlığın aşağı kalır yanı yoktu. De Robeck gibi İngiliz gözlemcilere, düşmanın yüksekliğe ve sağlam savunma konumuna bağlı her türlü avantaja sahip olduğu orantısız bir kavga gibi görünen duruma Osmanlı cephesinden bakış elbette oldukça farklıydı. Ordunun karaya çıkışından önce İlyas Burnu'ndaki Türk top bataryalarını saf dışı etmeye yönelik donanma bombardımanı besbelli ki hedefine ulaşamamıştı; ama bombardımanın sahildeki Türkler için pek dehşet verici olmadığı söylenemezdi. Bir Alman teğmeninin gözlemi şöyleydi: "Muharebe alanından bakılınca muhteşem ve müthiş bir manzara vardı. Yarımadanın burnu savaş ve nakliye gemilerinden oluşan bir çemberle çevriliydi. Gemilerin topları [...] Türk hatlarına yönelik dehşet verici bir ateşi sürdürdüler." Dahası, İngiliz savaş gemilerinin epeyce geride demirlemiş olmaları nedeniyle, İlyas Burnu'ndaki Osmanlı sahra topları asap bozucu bir durumla onlara mukabil ateş açamadılar. (Türklerin o sırada farkında olmamasına karşın, bu can alıcı bir düşman hatasıydı; çünkü donanma topları böyle uzak menzilden çıkarma birliklerine etkili "koruma ateşi" sunabilecek kadar isabetli olamadı.)[23] Üstelik İngilizlerdeki sanının aksine Türklerin ağır makineli tüfekleri yoktu; kıyıma yol açan şey isabetli tüfek ateşiydi.[24] İlyas Burnu'nu savunmaktan sorumlu 26. Alay'ın komutanı Binbaşı Mahmud Sabri, işgalcilere karşı konum ve arazi bakımından kesinlikle taktik avantaja sahipti; ama 27 Nisan'da takviyelerin gönderilmesine kadar, emrindeki asker sayısı İngiliz çıkarma kuvvetlerinden ona bir oranında düşüktü. (Tabur sayısı bakımından ise İngiliz avantajı bire on iki düzeyindeydi; ancak İngiliz taburlarının hepsi kıyıya tam mevcutla ulaşamadı.) İlk İngiliz birliklerinin saat altıyı çeyrek geçe çıktığı X Kumsalı'nı savunan Türk askerlerinin sayısı, takviyelerin gelişinden önce ancak dokuz-

21 Moorehead, *Gallipoli*, 142.

22 "Landing of Army on the Gallipoli Peninsula, April 25-26, 1915. By Vice-Admiral John M. de Robeck", PRO, ADM 116/3491.

23 Akt. Von Sanders, *Five Years in Turkey*, 70.

24 Teke (W) ve Ertuğrul (V) koylarının işgali, *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi* (25 Nisan 1915-04 Hazıran 1915), c. 5, 150-154.

du.[25] Çok sayıda çıkarmanın sürmesi nedeniyle, düşman niyetleri konusunda hem alay (Binbaşı Sabri) hem de tümen (Albay Halil Sami) düzeyinde kafa karışıklığı vardı. Bunu artıran en baştaki etken, ana hamlenin Bolayır'dan gelip gelmediği konusunda von Sanders'in hâlâ tereddütte oluşuydu; nitekim 25 Nisan'da İngiliz savaş gemilerinin ayrıldığını kendi gözleriyle görene kadar bu can alıcı mevziyi terk etmeye isteksiz bir tavırla bütün gün orada kaldı.[26]

Bu arada, Türk savunma hatlarının o kadar zorlu çıkmadığı kumsallarda 25 Nisan'daki İtilaf çıkarmaları neredeyse tam başarıya ulaştı. İlyas Burnu'nun doğu tarafında tek bir Türk müfrezesinin beklediği S Kumsalı'nda (Morto Koyu) Güney Galler Sınır Taburu, *Cornwallis*'in (Albay Alexander Davidson'ın emriyle karaya izinsiz çıkan) deniz piyadeleriyle ve bahriyelilerle birlikte sadece 63 zayiat verdi – tabii bütün sabah *Cornwallis*'in koruma ateşinden mahrum kalan V Kumsalı'ndaki askerlerin canını sıkan bir sonuçla. İlyas Burnu'nun batı ucundaki Y Kumsalı'nda Kraliyet İskoç Sınır Taburu saat beşte neredeyse direnişle karşılaşmadan karaya çıktı ve kumsalın yukarısındaki tepelere tırmandı. Kuşluk vaktine doğru kıyıda toplanan iki bine yakın askerin çoğu, böylesine kolay gerçekleşen çıkarmadan sonra ne yapacağını bilemez durumda kaldı. Çok geçmeden dile düşecek bir karmaşa içinde, Albay Koe ve Albay Matthews (Hamilton'ın buna ilişkin açık emir vermemiş olmasından dolayı) kimin komuta edeceğine dair kavgaya tutuştular ve talimat için Hunter-Weston'a gönderdikleri mesajlara hiçbir cevap alamadılar. Böylece değerli bir zaman kaybedildi. Askerler Y Kumsalı'nın yukarısındaki tepelere siper kazmadıkları gibi, V, W ve X kumsallarında biçilmekte olan silah arkadaşlarına yardım etmek üzere güneye de yönelmediler; oysa Türk hatları sadece bir saatlik yürüyüş mesafesindeydi. Bunun yerine "askerler sigara tellendirmeye ve bir fincan sabah çayı içmeye koyuldular". Hamilton *Queen Elizabeth*'ten Y Kumsalı'ndaki "rahat konuklama"yı görünce, Hunter-Weston'a mesaj çekerek oraya daha fazla birlik indirmeyi isteyip istemediğini sordu; ancak (iki saat sonra) daha güneydeki kanlı kumsallardan herhangi bir kuvvet çekmeyi reddeden öfkeli bir cevap aldı.[27]

Hamilton tarafından sırf bir şaşırtma hareketi olarak tasarlanan Fransız çıkarması benzer biçimde başarılı oldu. General Albert d'Amade komutasındaki ilk Fransız birliklerinin ancak saat dokuz buçuk sularında zorlukla Boğaz'ın Asya yakasında kıyıya çıkmasına karşın, Kumkale'nin hemen kuzeyindeki bu kumsal neredeyse savunmasızdı. Yaklaşık 3.000 kişiyi bulan ve *Henri IV* gemisinin açtığı ateşle korunan Fransız işgalciler Kumkale kasabasını ve tab-

25 İkiz Koyu bölgesinin işgali, *agy*, 155.

26 Erickson, *Gallipoli: The Ottoman Campaign*, 76.

27 Moorehead, *Gallipoli*, 145-146.

yasını on biri çeyrek geçe aldılarsa da gelişigüzel müsademeler gün boyunca sürdü. (Kuşatılan Türk garnizonunun direnen bazı birlikleri dışında teslim olmasıyla, ilk yirmi dört saatte 500 esir alındı.) Menderes Çayı'nın gerisinde bekleyen Türk yedeklerini sınama gibi bir niyet olsun ya da olmasın, Fransız donanma toplarının tek köprüyü yıkması böyle bir girişimi geçersiz kıldı. Hamilton görünüşe bakılırsa d'Amade'ın bir denemede bulunmasına izin vermeyi kısa bir süre aklından geçirdikten sonra, Fransızlara 26 Nisan'da İlyas Burnu'na yönelik ana taarruza katılmak üzere tekrar gemilere binme emrini verdi.[28]

Kabatepe'ye yakın Z Kumsalı'na Anzak çıkarmaları, başarı ölçeğinin ortasında bir yerdeydi. Birdwood'un nakliye gemilerinin hedefi kuzeye doğru birkaç yüz yarda ile iki mil arası (1-1,5 ila 3,2 km arası) bir sapmayla ıskalamaları nedeniyle, ana kuvvetin tam olarak nereye çıkarılmasının öngörüldüğüne dair tartışma günümüze kadar sürmüştür. İngiliz Denizcilik Bakanlığı'nın sağladığı Gelibolu haritalarının pek doğru olmadığı ve yarımadanın Kabatepe kısmına kadar bile varmadığı göz önünde tutulduğunda bu durum pek şaşırtıcı sayılmaz.[29] Ne var ki "yanlış kumsal" meselesine ilişkin polemiklerde ima edilenin aksine, Osmanlı bulguları Anzakların öngörüldüğü gibi Brighton Kumsalı'na çıkmaları halinde, Kabatepe'deki altı ana topun doğrudan ateşi altında kalmanın yanı sıra Osmanlı 27. Alayı'na bağlı olan ve kumsalın yukarısında mevzilenen 5. Bölük'ün tüfek ateşiyle taranmış olacaklarına işaret eder: Burası İlyas Burnu'nun aşağı kısmındaki V Kumsalı gibi "önceden planlanmış bir ölüm bölgesi"ydi.[30] Çıkarmanın yapıldığı Anzak Koyu'nu koruyan yarlar, birliklerin bir kıyıbaşı oluşturmalarına ve hatta iç kesime, nihayet ciddi direnişle karşılaştıkları Arıburnu'nun çalılık alanına kadar ilerlemelerine olanak verdi. Anzak Koyu'nda epeyce terslik vardı elbette. Yük boşaltmada ciddi sorunlar ortaya çıktı; askerlerin tam olarak nerede oldukları ve nereye gidecekleri gerektiği konusunda büyük kafa karışıklığı yaşandı. Bununla birlikte, çıkarmanın başlıca İlyas Burnu kumsallarındaki çıkarmalardan çok daha başarılı olduğu gerçeği ortadadır.

Türk tarafında da Anzak kesimine ilişkin hatırı sayılır kafa karışıklığının bulunması, Hamilton'ın birçok yere çıkarma anlayışının somut yarar taşıdığını gösterir. Anlaşıldığı kadarıyla Türk nöbetçiler daha gece yarısı iki buçukta kıyı açıklarında gürültüler duyduklarını bildirdiler; ama çıkarma yerlerinden hangilerinin gerçek, hangilerinin yanıltma amaçlı olduğu henüz açık olmadığından bu bilgi üzerine harekete geçilmedi. Bigalı'daki (Boğalı)

28 Travers, *Gallipoli 1915*, 75-78. Menderes Çayı üzerindeki köprü için bkz. Wolf, *Gallipoli 1915*, 110-111.

29 Bkz. Travers, *Gallipoli 1915*, 85.

30 Erickson, *Gallipoli: The Ottoman Campaign*, 49.

19. Tümen karargâhında olan Mustafa Kemal, şafak sökerken batıdan gelen ateş seslerini duydu ve Arıburnu'ndan sorumlu olan 9. Tümen'in komutanı Albay Halil Sami'den saat altı buçukta oradaki düşman faaliyetini bildiren bir mesaj aldı. At sırtında yarımadayı aşarak Conkbayırı'nın yüksek noktasına dokuz kırk civarında ulaştı.

Ardından meşhur bir sahne yaşandı. Ana kuvvetinin (57. Alay'ın yanı sıra bir süvari bölüğü ve dağ bataryası) gelişini hâlâ beklemekte olan Mustafa Kemal, Anzakları koydan sökemeyerek ricat eden 27. Alay'ın Türk askerleriyle karşılaştı. "Niçin kaçıyorsunuz?" diye sorduğunda, askerlerin cephanesiz kaldığı cevabını aldı. Bunun üzerine "süngü takıp yere yatmalarını" emretti. Efsaneye göre Bigalı'dan 57. Alay'ın gelişiyle birlikte, "Size ben taarruz emretmiyorum, ölmeği emrediyorum". dedi.* Albay Halil Sami'nin fedakârca bir tutumla 27. Alay'ın Mustafa Kemal'e tabi olmasına rıza göstermesiyle, bu enerjik genç subayın öğleden hemen sonra sert bir karşı-saldırıya komuta ederek Anzak birliklerini kumsallara püskürtmesini sağlaması can alıcı önemdeydi. Mustafa Kemal'in zaferi mutlak değildi. Çoğunlukla Arap acemi askerlerden oluşan ve o günkü çarpışmada neredeyse yok olan 77. Alay'da mahut sorunlarla karşılaştı. Saldırısı da her Türk komutanının umduğu gibi, "düşmanı denize dökme" sonucunu veremedi. Yine de Arıburnu'ndaki 25 Nisan çarpışması açık bir Türk zaferiydi. Anzak cephesinde moral, iki ana tümene komuta eden Tümgeneral W. T. Bridges'ın ve Tümgeneral Sir Alexander Godley'nin Anzak Koyu'nu derhal tahliye etmeyi savunmasına varacak kadar düştü. Birdwood'un bu isteği aktardığı Hamilton, konuyu üst düzey yaverleriyle ve subaylarıyla görüştü. Ardından askerlere "dayanmaları gerektiği" bildirildi ve "hiç durmaksızın siper kazmaları" tavsiye edildi.[31]

Sonucu bakımından asap bozucu bir belirsizlik taşısa bile dramatik bir çarpışma günü yaşanmıştı. Gelibolu'ya 25 Nisan çıkarmaları üzerine neredeyse hemen ardından başlayan analizler günümüze kadar sürmüştür. Besbelli ki İngiliz donanması V ve W kumsallarındaki çıkarma kuvvetleri daha sıkı donanma desteği sunabilirdi ve sunmalıydı; nitekim bu işi S ve X

---

* Besbelli ki bu hikâyenin en azından bir kısmı daha sonraları Mustafa Kemal efsanesini parlatmak üzere süslendi. Bununla birlikte, bir ölçüde gerçeklik payı taşır. Sonraki çarpışmada neredeyse yok olan 57. Alay'a mensup bir Türk askerinin cesedinde bulunan ve altında Mustafa Kemal'in adının yer aldığı bir emirde o kadar zarif sayılmayacak şu sözler yazılıydı: "İçimizde ve kumanda ettiğimiz askerlerde Balkan hacaletinin ikinci bir safhasını görmekten ise burada ölmeyi tercih etmeyenlerin bulunacağını katiyyen kabul etmem. Şayet böyleleri olduğunu hissederseniz derhal onları kendi ellerimizle kurşuna dizelim." [*Devrin Yazarlarının Kalemiyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci, Abdullah Uçman (haz.), birinci basılış, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s. 19. (ç.n.)]

31 Akt. *Agy*, 56; ayrıca bkz. Travers, *Gallipoli 1915*, 101. Mustafa Kemal'den alıntılar ve yorumları için bkz. Mango, *Atatürk*, 146-147.

ve Y kumsallarında, Kumkale'de ve Anzak Koyu'nda çok daha etkili yapmıştı. Donanma toplarının ilk bombardımandan sonra büyük ölçüde suskun kalmaları kısmen çıkarma kollarını "dost ateşi"yle tarama korkusundandı; ama bu durum isabetin şüpheli olduğu uzak menzilde demirleme kararının sonucuydu. V Kumsalı'na çıkan askerlerin kıyıma uğraması, *Cornwallis*'e komuta eden Davidson'ın orada çok daha işe yarayacakken hemen yakındaki S Kumsalı'nda bütün sabah boşuna dolanmasındandı. Anzak Koyu'nda her türlü terslik yaşandı; ancak birliklerin öngörüldüğü gibi Brighton Kumsalı'na çıkmaları halinde durum çok daha kötü olabileceğinden bu konuda tartışmaya girmek oldukça gereksizdir. Kumkale'deki Fransız çıkarmaları ya da S ve Y kumsallarındaki başarılı İngiliz çıkarmaları kıyımın yaşandığı V, X ve W kumsallarından oralara aktarılacak çıkarma kuvvetleriyle takviye edilebilir, böylece başarısızlıktan ziyade başarı pekiştirilebilirdi. Osmanlı tarafındaki tartışma büyük ölçüde Albay Halil Sami'nin İlyas Burnu kumsallarını daha hızlı takviye edemeyerek İngiliz sıkıntısından yararlanma ve işgalcileri Ege Denizi'ne püskürtme şansını kaçırması çerçevesindeydi. Komutasındaki 9. Tümen'e bağlı olan ve İlyas Burnu'nun 15 kilometre kadar kuzeydoğusunda Arıburnu'nu ya da güney kesimi takviye etmeye elverişli bir konumda stratejik yedek olarak duran 25. Alay akşam altı buçuk civarına kadar geride tutuldu. Bu arada da İlyas Burnu'ndaki İngiliz çıkarma kuvvetleri feci kayıplar vermekle birlikte kıyıbaşları elde etti. Mustafa Kemal bile büyük ölçüde Araplardan oluşan ve Kabatepe'nin güneyindeki Kumtepe'ye bir İtilaf çıkarmasına dair yanlış söylenti yüzünden geçici olarak güneye kaydırılmış 77. Alay'ı idare şeklinden dolayı eleştiriye uğradı. Von Sanders ise yanlış bir kararla Bolayır'ı takviye etmesinden ve İngiliz donanma saldırısının yanıltma amaçlı olduğunun çoktan anlaşılmış olması gereken 26 Nisan'da Beşinci Tümen'in oraya konuşlanması emrini vermesinden dolayı haşlandı.[32]

Ne var ki karmaşık seyir izleyen bir muharebenin kızışık ortamında verilmiş bu alternatif kararlardan herhangi biri yerel neticeleri değiştirebilmiş olsa bile, bir bütün olarak harekâtın düzenini belirleyen şey büyük ölçüde harekât alanındaki güç dengesiydi. Batı Cephesi'ndeki çarpışmalar gibi, Gelibolu'nun da ilk çatışmalardan sonra toz dumanın dağılmasıyla birlikte bir açmaza dönüşmesi neredeyse kaçınılmazdı. İtilaf devletleri ancak ilk günde Sarı Bayır'ın ya da Alçıtepe'nin yükseltilerini ele geçirmekle gerçek anlamda belirleyici bir avantaj kazanabilirlerdi; böyle bir başarı ise ancak Türklerin tamamen paniğe kapılmalarıyla mümkün olabilirdi. Mustafa Kemal'in Conkbayırı'ndaki başarısı somuttu ama bir mucizenin değil, baskı altında sergilenen sağduyunun ve ce-

32 Albay Halil Sami için bkz. Erickson, 71-73; genel analizler için bkz. Travers, *Gallipoli 1915*, Bölüm 3.

saretin eseriydi. Buna karşılık, savunmadaki Türk-Alman cephesi Gelibolu'yu ancak düşmanın çıkarma kuvvetlerini siperlere yerleşme fırsatını bulamadan denize püskürtmekle "kazanmış" sayılabilirdi. İlyas Burnu'nda ve Anzak Koyu/Arıburnu'nda güç dengesi, taktik konum bakımından olmasa bile, asker sayısı bakımından güçlü biçimde İtilaf kuvvetlerinin lehindeyken, bunun imkânsız olduğu apaçıktı. Sonuç olarak, Gelibolu çıkarmalarına ilişkin "ya öyle olsaydı" senaryoları biraz hayali kalmaya mahkûmdur. Albay Halil Sami'nin Mustafa Kemal tarzı bir tepkiyle düşmanı İlyas Burnu'ndan püskürtmesi için 25. Alay'ın yarımadanın güney ucuna kadarki 15 kilometrelik engebeli araziyi birkaç saatte aşması gerekirdi. (Böyle bir girişim sözgelimi 1915'te helikopterlerin bulunması halinde başarıya ulaşırdı.) Y Kumsalı'na bir tür İngiliz takviyesi ya da en azından oradaki askerlere güneye yönelip Türk mevzilerini arkadan vurmaları yönünde daha açık emirler verilmesi biraz daha gerçekçidir; ama bu 1915'te var olmayan türden gerçek zamanlı sahra muhaberesini gerektirirdi. Kıyıya yeni çıkmış subayların taşıyabildiği teçhizatta, o dönemde ağırlığı 300 kiloya kadar varan telsiz donanımı genelde yoktu. Bazı çıkarma kumsallarındaki "dağınıklık"ta İtilaf komuta kademesindeki sıkıntılı işleyişin epeyce payı vardı; ama çoğu daha önce çarpışma yaşamamış bu askerlerin ölüm saçan ateş altında kusursuz disiplini sürdürmelerini beklemek gerçekçilikten uzaktır. 25 Nisan'daki ilk çatışmaya ilişkin adil bir değerlendirmede varılacak sonuç, önlerindeki zorlu, çok değişkenli görevler göz önünde tutulunca, her iki tarafın oldukça iyi performans gösterdiği olmalıdır.

Tarihçiler açısından, Gelibolu'daki daha ilginç aykırılık, harekâta katılmaları beklenen Yunanların ve Rusların suskunluğuydu. Hiç kuşkusuz, Atina'nın bir katkısına Rusların açıkça karşı çıkmasından dolayı, 150.000 kişilik bir Yunan ordusunun Gelibolu'ya çıkması ya da Trakya'yı aşıp İstanbul'a yönelmesi tasarısını diplomatik şartlarda imkânsız saymak durumundayız. Oysa Ruslar Gelibolu çıkarmalarıyla eşzamanlı olarak İstanbul Boğazı'na bir şaşırtma saldırısına girişerek katkıda bulunmayı *aslında* kabul etmişlerdi – tıpkı şubat ayında Çanakkale Boğazı harekâtına destek söz verdikleri gibi. Türk sahil tertibatına ilişkin kusursuz istihbarattan dolayı, Amiral Eberhart şubat ve mart aylarında, yani tam da Osmanlıları Çanakkale Boğazı'ndan kuzeye kuvvet kaydırmaya zorlayabileceği dönemde kararsız kaldı.

Rusya'nın harekete geçmemesi Gelibolu'da İtilaf kuvvetleri açısından ne kadar vahim olursa olsun, suskun kalmasının sağlam sebepleri vardı. Enver Paşa, von Sanders ve Souchon amfibi çıkarma kuvvetlerinin ve asker nakliye gemilerinin toplanmasını da kapsamak üzere, Odessa'da süren donanma yığınağının gayet farkındaydı. *Goeben*'in ocaktan mart sonuna kadar onarımda olmasından yararlanan Eberhart, Türkiye'nin Karadeniz kıyıları boyunca yoklama hareketleri yürütme fırsatı bularak, Zonguldak yakınındaki kömür

limanlarını düzenli bombardımana tutmuştu. Ancak Souchon İstanbul Boğazı yakınında Rus girişiminin bir emaresinin bile görüldüğü her seferde Karadeniz'e çıktı ve Eberhart'ı ürkütüp uzaklaştırdı. Rus gemilerinin 15 Mart'ta kıyıya yakın bir yerde görülmesi üzerine, *Breslau*'ya ve iki hücumbota Rusya'nın Karadeniz limanlarına baskın düzenleme emrini verdi. Eberhart'ın 28 Mart'ta Rumelifeneri'ni yarım yamalak bombardımana tutması, onarımı yeni biten *Goeben*'in de katılmasıyla daha güçlü bir karşı hamleye yol açtı. Enver 31 Mart'ta Souchon'a bir gözdağı için (*Goeben* dahil) bütün Osmanlı donanmasını Rusya'nın Karadeniz kıyısına gönderme emrini verdi; asıl hedef Enver Paşa'nın sözleriyle, "[İstanbul Boğazı'na] asker çıkarma ihtimalini azaltmak üzere, olabildiğince çok sayıda nakliye gemisini imha etmek"ti.[33] Böylece 1-3 Nisan'daki çıkış harekâtında *Mecidiye* ve *Hamidiye*'nin yanı sıra bir hücumbot ve mayın tarama gemisi filosu Odessa'ya saldırırken, *Goeben* ve *Breslau* Bulgaristan'ın ve Romanya'nın yanından geçerek Sivastopol'ü bombardımana tuttu; bu böylesine bir korku uyandırdı ki Eberhart sonraki üç hafta boyunca Karadeniz'de dolaşmaya yeltenmedi. Ayrıca, *Goeben* başka bir gözdağı girişimiyle 11 Nisan'da Odessa'nın yanından geçti. Bu yüzden Eberhart, Gelibolu'ya 23 Nisan'da yapılması öngörülen İtilaf çıkarmalarıyla birlikte İstanbul Boğazı'na bir şaşırtma saldırısı için Sazonov'dan 18 Nisan emrini aldığında epeyce endişeye kapıldı.[34]

Rusların göz diktikleri ganimete konmak üzere ortaya çıkmaları için "ya şimdi ya hiç" anıydı bu. Hava şartlarının yol açtığı iki günlük gecikme Eberhart'a toparlanmak için daha da zaman sağladı; kaldı ki 23 Nisan'da yola çıkmaya hazır olması gerekirdi. İtilaf birliklerinin Gelibolu Yarımadası'nda 25 Nisan sabahı ölüm saçan düşman ateşi altında zorlukla kıyıya çıktıkları sırada, dar geçitteki can alıcı muharebenin üzerinden yaklaşık beş hafta geçmişti. Rusların eşzamanlı bir İstanbul Boğazı saldırısına girişmesinin istendiği ilk Çanakkale Boğazı saldırısı ondan bir ay önceydi. Hatırlanması belki de en anlamlı tarih, Churchill'in ilk kez yakındaki harekâta Rus katılımını istediği 20 Ocak'tı. Yani, Eberhart'ın Boğaziçi'ndeki şan anına hazırlanması için üç ay beş günlük bir süre vardı.* Rus komutan nihayet 25 Nisan'daki girişimi-

33 Enver Paşa'dan Souchon'a, 31 Mart 1915 ve Souchon'un 3 Şubat, 4 Mart ve 16 Mart 1915 tarihli harekât raporları, BA/MA, RM 40/454.

34 Souchon'un 29 Mart, 31 Mart ve 11 Nisan 1915 tarihli harekât raporları, BA/MA, RM 40/454. Rus tarafı için bkz. Ayrapetov, "Sud'ba Bosforskoy ekspeditsiy", 218. Ştavka'nın Batum'dan deniz yoluyla asker göndermeyi yasaklayışını akt. Pavloviç, *Fleet in the First World War*, 319.

* Gecikme tesadüfi değildi. İtilaf devletlerinin 18 Mart'ta dar geçitteki başarısızlığını öğrenen Ştavka, Kafkasya birliklerinin Batum'dan deniz yoluyla sevkini *yasaklayan* emirler çıkardı; bunun ardında yatan fikir Türk-Alman filosunun hâlâ bir tehdit oluşturması nedeniyle, kara yoluyla Odessa'ya göndermenin daha güvenli olmasıydı. Ştavka'nın ve Rus Denizcilik Bakanlığı'nın aldığı hemen her kararda olduğu gibi, Rusya'nın müttefiklerinin ihtiyaçları olsa olsa ikinci planda gözetilen bir hususta.

nin sonucunu, "Gemilerimizden atılan mermiler Sarıyer'e ve Beykoz'a kadar ulaştı" diye bildirdi. Doğrusu, bu mermilerin hiçbiri İstanbul Boğazı'nın Asya yakasında tahkimatsız küçük bir köy olan Akbaba dışında "meskûn bir alan"a gözle görülür hasar vermedi. Ama gemiler bir Boğaziçi tabyasının "yoğun ateş"i altına girmiş ve içlerinden biri mayına çarparak yan yatmaya başlamıştı; dolayısıyla geri dönmek zorunda kalmaları anlaşılır bir durumdu.[35] Eberhart bir hafta sonra İstanbul Boğazı'na beş savaş gemisinden, üç kruvazörden, sekiz destroyerden, tek bir "uçak taşıyıcı" platformdan (beş deniz uçağını taşıyacak şekilde dönüştürülmüş bir transatlantik) ve dört trol teknesinden (bazıları mayın tarama gemisi) oluşan daha büyük bir kuvvetle döndü. Ertesi gün şiddetli saldırıya geçen *Goeben*'in bu filoyu korkutup açık denize kaçırmasından sonra en uzun menzilli iki savaş gemisi, *Tri Svyatitelya* ve *Rostislav* kara menziline girerek İstanbul Boğazı'nın ağzındaki tabyalara 152 mm'lik altı mermi ile 254 mm'lik 39 mermi attı. Eberhart böylece Elmas tabyasında "inanılmaz" bir patlamaya yol açtığını ancak deniz uçaklarının hedef alanı gözlemleyememesi nedeniyle başka hasarı saptayamadığını gururla bildirdi.[36] Bahriye Nezareti'ne göre "sadece birkaç evin yıkıldığı" bu bombardımanı umursamayan Souchon 6 Mayıs'ta *Goeben*, *Breslau* ve *Hamidiye*'ye yeni Rus saldırılarını savuşturmak üzere Karadeniz'e çıkma emrini verdi.[37]

Eberhart verilen mesajı aldı. Kara birliklerinin İstanbul'a sevki için Sivastopol'de ve Odessa'da hazırlıkların sürmesine karşın Rus Karadeniz filosu yaz boyunca İstanbul Boğazı'na dönmedi. Eberhart 15 Mayıs'ta, de Robeck'e ve Hamilton'a Kafkasya V. Kolordusu adıyla bir sefer kuvvetini topladığını bildirdi; General İstomin'in komuta edeceği bu kuvvet deniz piyadelerinin, süvari ve sıhhiye birliklerinin de yer aldığı 40.000 kadar askerden oluşmak-

35 Eberhart'ın Dedeağaç'tan Serafimov aracılığıyla ilettiği rapor, 12/25 Nisan 1915, AVPRİ, fond 138, opis' 467, del' 472, list' 60. Türk sınırının Yunan tarafındaki en yakın "tarafsız" kasaba Dedeağaç'tan gönderilmesi bu mesaja Eberhart'ın verdiği önemi gösterir. Ama Türkler ve Almanlar pek etkilenmedi. İngiliz Denizcilik Bakanlığı dosyalarında bu gevşek saldırıya ilişkin bir kayıt bile yoktur. Ruslar da Eberhart'ın iddialarını pek önemsemiş görünmez: Pavloviç'in yarı resmi Sovyet tarihinde (*The Fleet in the First World War*) 25 Nisan saldırısına değinilmez. René Greger biraz daha ayrıntılı *Die Russische Flotte im Ersten Weltkrieg* kitabında (s. 49) Eberhart'ın kıyı tabyalarına ateş açma iddiasını aktarmakla birlikte atılan mermilere ya da yaratılan hasara dair rakamlara yer vermez.

36 Eberhart'ın Mankovskiy aracılığıyla ilettiği rapor, 20 Nisan/3 Mayıs 1915, AVPRİ, fond 138, opis' 467, del' 472, list' 61. Atılan mermiler için bkz. Ayrapetov, "Sud'ba Bosforskoy ekspeditsiy", 218. Pavloviç de 3 Mayıs saldırısı için aynı rakamları verir (s. 326). Gerek Pavloviç'in gerek Greger'in kitabında 2 Mayıs'ta atıldığı belirtilen yüz mermi açık denizde ateşlenmiş ve çok az etki yaratmış gibidir. (Büyük ihtimalle *Goeben*'in genel istikametine doğru açılmış bir panik ateşidir.)

37 Souchon'un 4 ve 6 Mayıs 1915 tarihli harekât raporları, BA/MA, RM 40/454. "Sadece birkaç evin yıkıldığı" ibaresi için bkz. Usedom'dan Kayzer'e, 23 Mayıs 1915, BA/MA, RM 40/1.

taydı. Ne var ki Fransızlar ve İngilizler şunu anlamalıydı: Birlikler aslında "Konstantinapol'ü ele geçirmeye katılmanın bir sembolü"nden ibaretti; çünkü "İtilaf gemilerinin Konstantinapol'e varmasına ve [muhtemelen *Goeben* ile *Breslau*'yu da kapsamak üzere] Türk filosunu yok etmesine" kadar karaya çıkamazlardı. Yani, Rusya kendi müttefiklerinin Boğazlar'ı ve "Çargrad"ı almasından sonra, ganimetine sahip çıkmaktan memnun kalacaktı. Üstelik Eberhart'ın sözlerini bitirirken yardımcı olma çabasından ziyade özlemini yansıtan bir ifadeyle belirttiği gibi, "O an büyük ihtimalle yakın gelecekte gerçekleşmeyecek"ti.[38]

Gelibolu'da sipere girmiş İngiliz, Fransız ve Anzak deniz piyadelerine bu mesajın yüksek sesle okunması halinde nasıl bir tepki vermiş olacakları kolayca tahmin edilebilir. Nitekim Rusya'nın ortalıkta olmayışının yol açtığı insan bedelinin belirginleşmesiyle birlikte Sazonov vicdan azabı duymaya başladı. Eberhart'a ve Ştavka'daki generallere 13 Mayıs'ta, "müttefiklerin bel bağladığı yardımı İstanbul Boğazı yoluyla sağlamaktan" kaçındıkları için sertçe çıkıştı; gerek o gerek grandük bu yardım için Churchill'e ve Kitchener'a açıkça söz vermişti. Rusya'nın silah arkadaşlarının çektiği acıların "büyük ölçüde Türklerin onlara var güçleriyle yüklenebilmesinden dolayı ağırlaştığını" yazdı. Bu gecikmeli çağrısını, "mevcut savaştan elde edilebilecek en değerli ganimet olan Çargrad'ın yalnız müttefiklerin çabalarıyla, Rus katkısı olmaksızın ele geçirilmesi"nin "katlanılmaz" olacağı uyarısıyla tamamladı.[39]

Katlanılmaz olsun ya da olmasın, Gelibolu Yarımadası'ndaki İtilaf kuvvetlerinin farkında olmasalar bile uğruna kan döktüğü ve can verdiği hedef tam da Rusya için "Çargrad"ı ele geçirmekti. Yeni Zelanda'dan ya da Avustralya'dan gelmiş bir askerin bu amaçla çarpışması tuhaf bir şeydi; ama daha yakından bakılınca, bir bütün olarak Gelibolu harekâtının kendisi iyice tuhaf görünür. Belki de öncelikle Türkiye'de bulunmalarının saçmalığından dolayı (birbirlerinden iki okyanusla ve binlerce kilometrelik mesafeyle ayrılan Anzaklar ile Türkler arasında ne uğruna kavga olabilirdi ki?), Gelibolu efsanesinde Anzak Cephesi her zaman özel bir yer tutmuştur. Harekâtı ciddi olarak gözden geçirme gereği ilk kez 25 Nisan gecesi Anzak Koyu'nun kırılgan kıyıbaşında duyuldu. Gündüz boyunca yaklaşık 15.000 asker karaya çıkarılmıştı. Anzaklar diğer cephelerdeki birliklere kıyasla iç kesime daha fazla ilerledikten sonra Mustafa Kemal karşısında bozguna uğramış ve birkaç saat önce umutla tırmandıkları yamaçların aşağısına püskürtülmüştü. Tek bir dramatik gün içinde zaferin verdiği ilk tat acılaşıp yenilgi burukluğuna

38 Kudaşev'in Sazonov aracılığıyla Eberhart'ın mesajını aktarışı, 2/15 Mayıs 1915, AVPRİ, fond 138, opis' 467, del' 472, list' 67.

39 Sazonov'dan Kudaşev'e, 30 Nisan/13 Mayıs 1915, AVPRİ, fond 138, opis' 467, del' 472.

dönüşmüştü. Birdwood o gece Hamilton'a, tümen generallerinin "sabahki yorgunluktan ve cesurca uğraştan sonra bütün gün maruz kaldıkları şarapnel ateşiyle askerlerinin tamamen dağılmasından çekindiklerini [...] ve eğer yeniden gemilere binilecekse, bu işin hemen yapılması gerektiğini" bildirdi.[40] Zaten Fransız askerleri Kumkale'den, Kraliyet İskoç Sınır Taburu'nun (büyük bölümü) Y Kumsalı'ndan gemilere bindirilmişti. Anzaklar da niçin çekilmesindi? Hatta İlyas Burnu'ndan çekilecek ana çıkarma kuvvetini gemilerle tekrar İskenderiye'ye gönderip yeniden donatıldıktan sonra (Kitchener'ın ilk isteği doğrultusunda) İskenderun'a yönlendirme yoluna gidilemez miydi?

Birdwood'un mesajı İtilaf komutanlarınca ilk başta yorumlandığı gibi* yersiz panikle uğranan bir şokun belirtisi olmak şöyle dursun, harekâtın sonuçtaki beyhudeliğinin kafada çakan şimşekle bir anlığına görülmesinin sonucuydu. Gerek Anzakların daha yüksek alanı ele geçirmek üzere Arıburnu'na bir dizi gelişigüzel saldırıda gerek İngiliz ve Fransız askerlerinin "Kirte muharebeleri"nde (28 Nisan ve 6-8 Mayıs) gösterdiği çok büyük çabaya karşın İtilaf kuvvetlerinin yapabildiği tek şey cephe hattını Arıburnu'nun sert çalılıklarında birkaç yüz metre, İlyas Burnu'nun yukarısında da birkaç kilometre ilerletmek oldu. Türklerin aynı ölçüde gelişigüzel karşı-saldırıları da düşmanı sökemedi. İlk muharebeler dizisinin bittiği 8 Mayıs'ta, İtilaf kuvvetleri 20.000, Türkler de 15.000 zayiat vermişti. Bu korkunç kıyımın getirdiği tek sonuç, Batı Cephesi'nin siper hatlarında yaşananların daha küçük çaplı bir tekrarıydı. Bir kez daha Almanlar (ev sahibi Türklerle birlikte) mühimmat stoğu çok daha yüksek bir düşman karşısında daha isabetli atış alanı ve biraz daha sağlıklı yaşam şartları sağlayan yüksek alandan "yararlandı" ve sonuna kadar çarpışma kararlığını sergiledi. (Gelibolu'da bu mühimmat üstünlüğünde payı olan donanma topları sonunda Alman denizaltıları tarafından etkisizleştirildi.)

Ordunun başarısında Hamilton gibi şahsen sorumluluk taşımadığından görüşlerini serbestçe söyleyebilen de Robeck, açmazı ana hatlarıyla gayet iyi kavramıştı. Churchill'e 10 Mayıs'ta şunu yazdı: "General Hamilton'ın bana verdiği bilgiye göre ordu durdurulmuş halde, Alçıtepe'ye ilerleyişi her seferinde ancak birkaç metreyle sürdürülebiliyor ve Kuzey Fransa'dakine yakın bir gidişat tehlikesi var." De Robeck "donanmanın orduya ilerleyişinde verebildiği desteğin öngörüldüğü kadar büyük olmamasına" üzüldüğünü belirterek Churchill'in orduya yardımcı olacağını düşünmesi halinde, dar

40 Akt. Moorehead, *Gallipoli*, 153-154.

* Birdwood'un mesajı daha sonraları çokça konuşulacaktı; ama o dönemde Anzak Koyu'nun tahliye edilmesi yönündeki istek başarıyla örtbas edildi ve kamuoyunda ancak Hamilton'ın *Gallipoli Diary [Gelibolu Güncesi]* kitabının 1920'de yayımlanmasıyla öğrenildi.

geçidi aşmaya yönelik yeni bir toplu saldırıya girişmeyi değerlendirmeye hazır olduğunu aktardı. Ancak yüklenerek dar geçidi aşması *halinde bile*, bunun neye yarayacağından emin olmadığını ekledi. "Düşmanın direnişindeki canlılığa bakılırsa, filonun Marmara'ya geçişinin belirleyici olması pek muhtemel değil ve dolayısıyla filonun arkasından Boğaz'ın kapanması aynı ölçüde muhtemel" diye akıl yürüttü. Churchill'le 18 Mart'tan sonra harekâtı sürdürme konusundaki tartışmasına dönük incelikli bir hatırlatmayla sözlerini şöyle bağladı: "Yarımadadaki Türk ordusunun ruh hali, Çanakkale Boğazı'nı zorlayıp geçmenin ve ardından Konstantinapol açıklarında görünmenin başlı başına belirleyici olmayacağına işaret ediyor."[41]

O halde İtilaf ordularına kalan seçenek neydi? Hamilton'ın Anzaklara tavsiye ettiği gibi, siper kazıp bekleyebilirlerdi ancak. Batı Cephesi'ne kıyasla Gelibolu'nun tek lütfu, Türkiye'nin "parlak güneş" diyarı olması sayesinde her iki taraftaki siperlerin daha kuru olmasıydı. Bunun iyi tarafları kadar kötü tarafları da vardı. Askerler çamurda debelenmek yerine, nefes alırken sıcak toz yutuyor ve sıcak çarpmasının sıkıntılarını çekiyordu; gölge sağlayacak ağaçların azlığı bunu ağırlaştıran bir durumdu. Termometrenin yükselişe geçtiği mayıs ve haziran aylarıyla acımasız Türk yazına girilirken, sıcaklıktaki her artış beraberinde siperleri sürünerek dolaşan yaratıkların bir hengâmesini getirdi: Karıncalar, bitler, akrepler, çıyanlar ve örümcekler. Bitleri yiyen karıncalar yararlı olabiliyordu ama sivrisineklerden kaçış yoktu. Sineklerin yaydığı dizanteri ve ishal her iki tarafta da kol geziyordu. En kötü azap ise ceset kokusuydu ve düşmanlar arasında isteksiz saygının ilk işaretlerinin ölüleri gömmeye yönelik ateşkeslerle ortaya çıkması tesadüfi değildi. Hattın öbür tarafına "hediyeler" atmaya, İngilizlerin "konserve et" kutularını, Türklerin de üzüm ve zeytin paketlerini paylaşmalarına dair hikâyeler boldur. Bununla birlikte, sonuçta Birinci Dünya Savaşı'nın en feci ölüm sahalarından birini romantikleştirmemeliyiz. Batı Cephesi'nde olduğu gibi, Gelibolu'daki her dostluk hikâyesine karşılık, siperlerden kalkan başların havaya uçuruluşuna dair de onlarca hikâye vardı.[42]

Gelibolu, satranç tahtasında Kitchener'ın ve Churchill'in hayal ettiği belirleyici hamle olmak şöyle dursun, başka bir açmaza dönüşmüştü. Her iki tarafta büyük cesaretle ve kahramanlıkla birlikte, sağlam siperli ve denk güçteki düşmanların yakın menzildeki durağan savaşına eşlik eden her türlü

41 De Robeck'ten Churchill'e, 10 Mayıs 1915, akt. Churchill, *World Crisis*, c. 2, 350-351.

42 Moorehead, *Gallipoli*, 225; sorunun daha teknik bir analizi için bkz. Hikmet Özdemir, "Unburied Corpses", *The Ottoman Army 1914-1918: Disease & Death on the Battlefield*. Özellikle Türk tarafında, Gelibolu siperlerindeki yaşama ilişkin bulabildiğim en güzel tasvirlerden bazıları Louis de Bernières'in hak ettiği değeri görmeyen kurmaca eseri *Birds Without Wings*'te (Bölüm 63, "Karatavuk at Gallipoli: Karatavuk Remembers") yer alır.

dehşeti ortaya çıkarmıştı. Yeni bir taktik yenilik ya da her iki tarafın henüz bulamadığı büyük çapta yedek sevki olmadığı sürece açmaz yaz boyunca sürecek gibiydi. Görünüşe bakılırsa, "Hasta Adam" Boğazlar'daki varoluş mücadelesinde yeni bir infaz ertelemesi kazanmıştı. Anadolu'nun öbür tarafında ise imparatorluğun ölüm sancıları yeni türden bir dehşeti ortaya çıkarmaktaydı.

BÖLÜM 10

Türkiye Ermenistanı'nda Katliam

Çanakkale Boğazı'nın doğusunda merhamet yok!

—RAFAEL DE NOGALES,
Venezuelalı paralı asker ve Nisan-Mayıs 1915'te Van'ı kuşatan Osmanlı kuvvetlerinin komutanı[1]

Gelibolu'daki dramda neredeyse unutulan husus, İngiliz üst komuta kademesinin oraya birlikler göndermesinin ilk baştaki sebebi, yani "muhtaç" Ruslara yardım etme gerekçesiydi. Ortada acil bir stratejik zorunluluk, Kafkasya'daki Rus çöküşüyle ilgili bir durum yok muydu? Birdwood ve Hamilton gibi adamların, daha yüksek alanda siper almış tam teçhizatlı bir düşmanı alt etmenin gerektirdiği çetrefilli taktik sorunlarla birlikte kumsalların yukarısında berbat bir açmazla karşı karşıyayken, Türkiye'nin doğu sınır bölgelerinde Gelibolu cephesine ancak dolaylı etkide bulunacak uzak gelişmelere niçin pek aldırmadıklarını anlamak elbette kolaydır. Tarihçilerin ise böyle bir bahanesi yoktur. Bu bakımdan sebep-sonuç ilişkisinin arapsaçı yumağını çözmeye, en azından Gelibolu çıkarmalarının ilk başta gündeme gelmelerine yol açan Doğu Anadolu'daki amansız mücadeleyi nasıl etkilediğini görmeye çalışalım.

İngilizlerin Çanakkale Boğazı manevrasının Kafkasya Cephesi'ne en somut etkisi, Tiflis'te toplanan Rus birliklerini umutla beklenen İstanbul işgaline katılabilmeleri için oradan çekmesiydi. Sarıkamış'taki kayıplarının yerini doldurmak isteyen Kafkasya Kurmay Başkanı Yudeniç Şubat 1915'te, Kafkasya 3. Tüfek Tümeni ile 1. ve 2. Plastun tugaylarından yeni Kafkasya V. Kolordusu'nu derlemeye koyuldu. Ne var ki bu işi henüz yeni bitirmişken, (İngiliz isteklerini yerine getirmeye çalışan Sazonov'un izniyle) Ştavka'dan Kafkasya V. Kolordusu'nun İstanbul Boğazı'na yönelik amfibi harekâtına hazırlanmak üzere Odessa'ya gönderilmesi emrini aldı. Rus generallerinin Avusturya'ya ve Almanya'ya karşı kritik Avrupa cephelerinden hiç kuvvet aktarılmamasında diretmeleri nedeniyle Grandük Nikolay bu iş için Yudeniç'i sıkıştırmaya mecbur kalmıştı. Böylece İngilizlerin ilk başta güya Kafkasya Cephesi'nde kuşatılan Rus birliklerine yardımcı olmanın bir yolu olarak tasarladığı Çanakkale Boğazı ve Gelibolu harekâtları, bizzat bu cepheyi Yude-

1 Nogales, *Memoirs of a Soldier of Fortune*, 269.

niç'in Sarıkamış'taki zaferinden yararlanmasını sağlayabilecek bir kolordunun tamamından yoksun bırakma sonucunu doğurdu.

Dahası, Kafkasya'daki Rus konumunun zayıflaması, Tiflis'te ortaya çıkan ve Çanakkale Boğazı "şaşırtma" hamlesini gündeme getiren panikle de ağırlaştı. Enver Paşa'nın imzasını taşıyan dehşet verici bir muharebe planını ele geçirdikten sonra Sarıkamış'tan çekilirken yaralanan General Mışlayevskiy'in yaydığı korkunun doruğa ulaştığı 30 Aralık 1914'te, Kafkasya Genel Valisi ve Rus Kafkasya Ordusu Başkomutanı Kont İ. İ. Vorontsov-Daşkov, General T. G. Çernozubov'a Rus kuvvetlerinin Kuzey İran'dan tam ricat etmesi emrini verdi. Tiflis'i terk etme yönündeki eşzamanlı emrin aksine fiilen uygulanan bu emri, stratejik olduğu kadar siyasal sebepler dayatmış olabilirdi. Çoğu 1908'den beri "İran Azerbaycanı"nda bulunan 12.000 kadar Rus askerinin varlığı İngiliz-Rus ilişkilerinde önemli bir rahatsızlık unsuruydu ve Tahran'daki yarı bağımsız Ahmed Şah hükümeti için işgale kızılması gibi anlaşılır bir sebeple daha da rahatsız ediciydi. Tahran'daki İngiliz konsolosu Sir Walter Townley, Rus birlikleri tahribatına dair aylardır şikâyetler almaktaydı. Sir Edward Grey'i "[İran] Azerbaycanı'nın Rusya ve Türkiye arasında bir savaş alanına dönüşmesini eğer mümkünse önlemek" üzere Rusları geri çekilmeye zorlaması için defalarca sıkıştırmıştı. Sarıkamış paniği sırasında Vorontsov-Daşkov, İngiliz kaygılarını yatıştırmanın bir fırsatını buldu ve böylece Çernozubov (Tiflis'ten demiryoluyla doğrudan ikmal sağlanan) Urmiye vilayetinden ve Tebriz'den çekildi; ancak Tahran'ın kuzeyine düşen Kazvin'de, Reşt'te ve Hazar kıyısındaki Enzeli'de bazı Rus birlikleri kaldı.[2]

Birbiriyle ilişkili bu iki gelişmenin garip sonucu, Enver Paşa'nın karlar içindeki feci yenilgisinin ardından Osmanlı Üçüncü Ordusu'nda umutların canlanması ve daha da stratejik bir husus olarak çarpışma odağının Kuzey İran'dan büyük çaplı Rus çekilmesinin bir Osmanlı baskınına adeta davetiye çıkardığı güneye kayması oldu. Nitelim Sazonov Sarıkamış'tan önce İran Azerbaycanı'nın boşaltılması yönünde Grey'den gelen istekleri geri çevirirken, Urmiye Gölü ile Van Gölü arasındaki alçak vadilerin hareketli ordulara çok az ciddi engel çıkaran bir tür stratejik gedik işlevini görmesinden dolayı, Rusya'nın bu güney cephesinde saldırıya açık oluşunu vurgulamıştı. Enver Paşa'nın hücumu her şeyden önce orduların Erzurum ile Tiflis arasındaki yüksek dağlarda manevra yapmasının ne kadar zor olduğunu kanıtlayarak bu cephenin daha baştan olması gereken şekilde derin dondurucuya konmasını getirmişti. Urmiye'nin çok daha sıcak vadi düzlükleri yerel Kürtleri,

2 Townley'den Grey'e, 8 Ekim 1914, telgraf no. 269, PRO, FO 438/3; Stolitsa'dan Ştavka'ya, 24 Aralık 1914/6 Ocak 1915, AVPRİ, fond 151, opis' 482, del' 4113, list' 18.

Ermenileri ve Asuri (Nasturi) Hıristiyanları (hâlâ Doğu Aramicenin bir lehçesini konuşan ve MS 1. yüzyıldan beri kendi havarilik kilisesi olan bir Sami halkı) kazanmaya yönelik Rus-Türk casusluk ve propaganda savaşlarının sıfır noktasıydı. Ajanlar Osmanlı, Rus ve İran imparatorluklarının belirsiz sınırlarından silah kaçırıyor, propaganda yürütüyor ve insan geçiriyordu. Uzun süredir içten içe kaynayan bu kritik etnik-dinsel sınır, dünya savaşının baskısıyla taşacaktı.

İlk darbeyi Türkler vurdu. Ocak sonlarında Enver Paşa bir yaş küçük amcası Halil Bey'i, sınır muhafızlarının, jandarma taburlarının ve başıbozuk Kürt süvari birliklerinin katılmasıyla asker sayısı artırılarak yeniden oluşturulan Osmanlı 36. Tümeni'ne komuta etmek üzere Diyarbekir'e ve ardından Van'a gönderdi. Mezopotamya'daki Altıncı Ordu'da görevli Halil Bey'in daha önce Enver Paşa'nın Sarıkamış'ta beklenen zaferinde yer almak üzere Erzurum'a çok geç vardığını belirtmekte yarar vardır. Şimdi bunun yerine İran Azerbaycanı'na yönelik Türk fethine öncülük edecekti.

Ne var ki Halil Bey'in nizami tümeninin varışından önce, Urmiye için muharebeye daha yakındaki kuvvetler katıldı. Rusların çekilmesinden yararlanan Türk yanlısı Kürt aşiretleri ocak başlarında Urmiye Gölü civarındaki kasabaları yağmaladıktan sonra, kuzeydeki Dilman'a ve Hoy'a yöneldiler. Hemen peşlerinde 1908'in eski bir komitacı olan ve Musul'daki *Teşkilâtı Mahsusa* şubesini yöneten Ömer Naci Bey komutasındaki Müslüman gönüllülerden oluşan bir tür mücahit ordusu vardı. Bu gönüllüler 14 Ocak'ta Tebriz'e baskın düzenleyerek oradaki Rus bankasını yaktı ve kalan az sayıdaki Rus subayını ve Kazakları kaçmak zorunda bıraktı. Halil Bey'in kuvvetlerini Van Gölü civarına yığmasıyla ve İran ile Afganistan'ı İngilizlere karşı cihada katmak üzere kurulmuş bir Türk-Alman heyetinin Bağdat'ta güç kazanmasıyla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınır bölgelerindeki tehlike sanki bir fırsata dönmüş gibiydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda en uzun süre görev yapan Alman subayı Goltz Paşa'nın Alman üst komuta kademesine 30 Ocak'ta bildirdiği gibi, Türklerin Sarıkamış'ta, Süveyş'te ve Basra'da yenilgiler almasına karşın, "İran'da işler ilerliyor[du]. Tebriz ve Hoy artık Türklerin elinde[ydi]."[3]

Bu bir seraptı. İran Azerbaycanı'nda o zamana kadarki çarpışmalara çoğunlukla milisler ve yerel güçler katılırken, her iki tarafın nizami ordu birlikleri hâlâ cephe hatlarının gerisinde toplanmaktaydı. Ömer Naci Bey'in gönüllüleri en fazla tek tük direnişle karşılaşmıştı. Rus Kafkasya V. Kolordusu'nun Odessa'ya gönderilmesinin gündemde olmasına karşın Yudeniç'in Tiflis'te

3 Goltz'dan Zimmermann'a, 30 Ocak 1915, PAAA, R 21035. için harekât ayrıntılar, bkz. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 289, 296-297.

karar verdiği anda İran Azerbaycanı için çatışmaya yetecek kadar kuvveti hâlâ vardı. Tam da Goltz Paşa'nın üstlerine Tebriz'in ele geçirilişini bildirdiği gün, kent Culfa'dan yola çıkan General Çernozubov'un komutasındaki Rus kuvvetlerinin baskınına uğradı. Türklerin ocak ayında ele geçirmiş olduğu Hoy ve Dilman, marta doğru Ruslar tarafından geri alındı. Gerçi Enver Paşa'nın amcası ana Osmanlı vurucu kuvvetiyle henüz İran Azerbaycanı'na varmamıştı. Ama nisan ortalarında vardığında Ruslar fazlasıyla hazırdı.

29 Nisan'da başlayan Dilman Muharebesi, Birinci Dünya Savaşı'nın tarih-yazımında pek bilinmez. Oysa bilinmeye değerdir. İran Azerbaycanı'nın can alıcı stratejik yumuşak karnında gayrinizami birlikler arasında aylarca süren inişli çıkışlı, dişe diş müsademeden sonra, Dilman her iki tarafta "dindaş" gönüllülerin destek verdiği nizami Rus birlikleri ile Türk birlikleri arasındaki ilk ciddi kapışmaya sahne oldu. Kenti General Nazarbekov komutasında bir Ermeni gönüllü *drujina*'sıyla ve altı topla birlikte tek bir Rus taburu savunmaktaydı. Altı buçuk kilometre kadar kuzeyde altı Rus taburu daha ve iki Kazak süvari taburu yedekte durmaktaydı. Böylece Nazarbekov'un 5.000'e yaklaşan toplam kuvveti, güçlü bir süvari unsurunu barındırmakla birlikte tümen mevcudunun altındaydı. Osmanlı tarafında ise Enver Paşa'nın amcası Halil Bey'in komutasında, atlı Müslüman Kürtlerin eşlik ettiği 36. Piyade Tümeni vardı. 10.000'i aşkın askerden oluşan bu vurucu kuvvetin sayıca Ruslara epey üstün olmasına karşın Nazarbekov'un iki ay boyunca bir savunma mevzisi tahkim etme fırsatı olmuştu. Girişeceği hücum için Halil Bey Muş'tan ve Bitlis'ten düzenli biçimde yola çıkarak haftalarca Van Gölü'nün güney sahilinden dolandı, Osmanlı sınır kasabası Başkale'den geçti ve sonunda İran Azerbaycanı'na girdi. Askerlerine dalgalar halinde Rus hatlarına saldırı emrini vererek 29 Nisan-2 Mayıs arasında Dilman'a beş taarruz düzenledi. Ama Nazarbekov ve komutasındaki Rus-Ermeni kuvveti ve aynı şekilde ihtiyaç duyulursa harekete geçmek üzere yedekte bekleyen Kazaklar hazırdı. Türkler bozguna uğradı. Halil Bey "muharebe alanında yaklaşık 1.000 ölü bırakarak" Osmanlı 36. Tümeni'yle birlikte sınırın öbür tarafında Van'a doğru çekildi.[4]

Diğer Osmanlı cephelerindeki eşzamanlı olayları irdelersek, çok az bilinen Dilman Muharebesi'nin niçin böylesine büyük önem taşıdığını anlayabiliriz. Anadolu'nun öbür ucundaki Gelibolu'ya yönelik İtilaf taarruzu 25 Nisan'daki ilk çıkarmalar ve Alçıtepe yükseltilerindeki büyük Kirte muharebeleri (28 Nisan ve 6-8 Mayıs) arasında kızışmaya yüz tuttu. Osmanlı Üçüncü Ordusu'nun ilerleyen sağ kanadı açısından Dilman doğudaki uç nokta, Enver Paşa'nın başarısız Sarıkamış hücumundan bir şeyler kurtararak Yudeniç'i ve Rusları geriletmek için son somut şanstı. Halil Bey bunun yerine yeğeninin

4 *Agy*, 298-299.

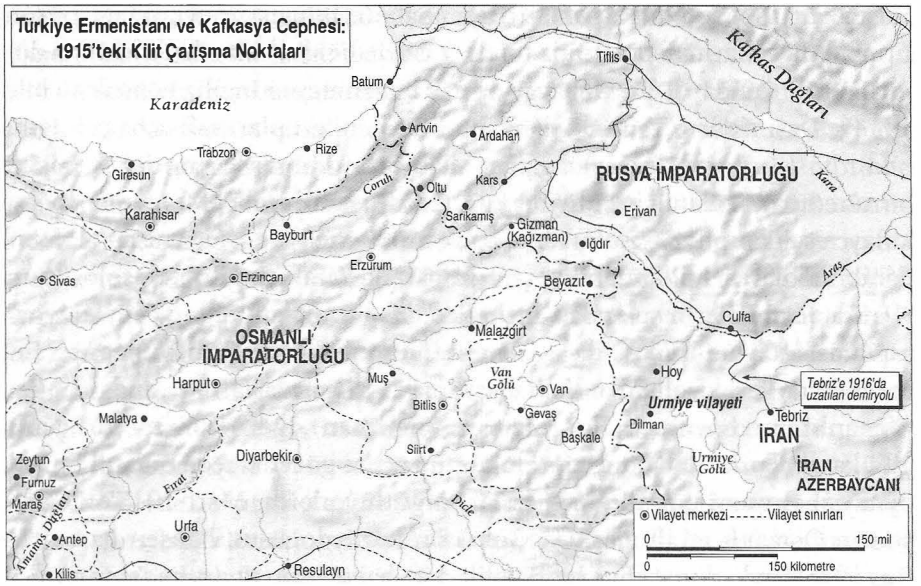

aşırı yayılma hatasını tekrarlayarak Türk sağ kanadını apar topar bir ricata zorladı ve stratejik Urmiye'yi Rusların sıkı kontrolünde bıraktı; böylece Osmanlı kentleri Van, Bitlis ve Muş üzerine ilerleyişin kapısı açıldı. Bu arada, Osmanlı hatlarının gerisinde Rusların Dilman'daki zaferiyle açılan yolun üzerindeki Van'da Osmanlı otoritesine karşı bir Ermeni isyanı patlak verdi.*

Van'daki Ermeni isyanı uzun bir oluşumun sonucuydu. Önde gelen Ermeni devrimci partisi/paramiliter örgütü Daşnaksutyun (Daşnaklar) karla kaplı dağlar ile Van Gölü arasındaki bu güzel manzaralı kentte hep güçlü olmuştu. Yerel Daşnak lideri Aram Manukyan Paşa kurt bir askerdi; işin ilginç tarafı, başında bulunduğu partizanlar en son Haziran 1913'te Kürt şakileri Van'dan kovan Osmanlı birliklerinin yanında çarpışmıştı. Aram Paşa'nın düzenli görüştüğü Rus konsolos yardımcısı S. Olferyev, dünya savaşından önceki aylarda Sazonov'a Van'la ilgili kilit önemde iki sonucu iletti. Birincisi, daha önce bağlılıkları biraz belirsiz olan (ve Daşnaklarla çekişme içindeki Hınçaklar ve Armenakan diğer devrimci partilerin de destek bulduğu) yerel Ermeni topluluğu artık sıkı biçimde "Rus dostu"ydu ve alana hâkim olan

* Halil Bey'in Dilman'dan çekildiği 2 Mayıs, aynı zamanda Avusturya Galiçyası'ndaki Rus hatlarını Gorlice-Tarnow'da delen Alman yarma hareketine girişilen gündü; Rusya'nın bu hareketle başlayan 1915 Büyük Ricat'ı sonuçta Rusya Polonyası'nın büyük ölçüde İttifak kuvvetlerinin eline geçmesini getirdi. Kafkasya ordusu ise Doğu Avrupa'da savaşın sonraki gidişatında can alıcı rol oynayan muharebenin etkisini ancak haftalar geçince, Rus öncü birliklerinin Van'a yaklaşmasından epey sonra hissetti. Osmanlıların o sıradaki stratejik duruma ilişkin kavrayışında söz konusu yarma hareketi Gelibolu, Dilman ve Van kadar hesaba katılmadı.

Daşnaklar "tamamen [Rusya'nın] yanında"ydı. İkincisi, Van çoktan "bütün Ermeni tüccarların depolarında tüfekler istiflediği [...] bir silahlı kamp"a dönüşmüş durumdaydı.[5] Yerel kavgayla pek ilgilenmeyen İngiliz konsolosu bile 1914'te Daşnakların Van'daki daha ılımlı Ermeni grupları saflarına çektiğini bildirdi. "[Bu parti] dışarıdan gizlice silah getirip yandaşlarına dağıtma işini bir süredir aktif olarak yürütüyor. [...] Gözde silahları olan Mavzer tabancası kolayca saklanıp kente sokulabiliyor ve 1.000 metreye kadar nişan alan bir karabina olarak kullanılabiliyor." İşin çarpıcı tarafı, İngiliz konsolosunun "Van'da Ermenilerin şu anda Kürtlerden daha teçhizatlı olduğu söyleniyor" saptamasında bulunmasıydı.[6] Ruslar bütün sonbahar ve kış boyunca Van Ermenileri'ne kaçak yollardan silah ulaştırmaya çalışmışlardı. Öte yandan bütün Osmanlı sınırı boyunca, Oltu, Gizman (Kağızman), Iğdır ve bizzat Sarıkamış gibi kasabalarda, daha önce gördüğümüz üzere gözetlemede önemli bir rol oynayan Ermeni gönüllü *drujina*'ları örgütlüyorlardı. Mart 1915'e doğru, sınırın Osmanlı tarafında, Van Gölü'nün kuzeydoğusuna düşen Bayazıt'ta Rus silahlarıyla donatılmış bin kişilik dört hazır Ermeni *drujina*'sı vardı.[7]

Van kentinde Ermeni partizanlar ile hükümet kuvvetleri arasında silahlı çatışma haberleri daha Eylül 1914'te, yani Türkiye'nin dünya savaşına girmesinden önce gelmeye başladı. Osmanlı Üçüncü Ordusu istihbarat dairesi 24 Eylül'de, Rusların sınırdan kaçak yollarla silah ve cephane geçirdiklerine dair bulguları bildirdi ve kaçakçılık yaparken yakalanan her uyruktan kişinin "hemen idam edilmesi" uyarısında bulundu. Savaşın başlamasıyla gerginlikler daha da tırmandı; raporlara göre askere çağrılan Ermeniler ya emre uymuyor ya da firar edip Rus hatlarına geçiyordu. Aralık ayında Osmanlı hatlarının gerisinde sabotaj olayları (telgraf tellerinin kesilmesi, yerel memurlara ve karakollara saldırılar, önemli yol kavşaklarında ulaşımı aksatan fünyeli bombalar) sıradanlaşan bir düzenlilikle görülmeye başladı; Ermeni partizan oldukları sanılan failleri takip edip yakalamak zordu. Osmanlı yetkililer 21 Aralık'ta Van vilayetinin Karçekan ve Gevaş yörelerinden Ermeni çetelerin açık isyan halinde olduğunu bildirdi. Ocak, Şubat ve Mart 1915 isyan faaliyetinin yayılmasına sahne oldu; en ciddi olayların cephe hattına yakın Van, Bitlis ve Erzurum'da yaşanmasına karşın, Erzincan, Sivas ve Kilikya gibi uzak yerlerde de olaylar vardı. Osmanlı ordu istihbaratı (doğru bir bilgiyle) Oltu, Gizman (Kağızman) ve Sarıkamış'ta Ermeni *drujina*'ların örgütlendiğini rapor etti; gözden kaçan tek yer Iğdır'dı. Sınırın Osmanlı tarafında partizanların "Müslüman köylerini talan ve tahrip edişi" çoktan başlamıştı. Osmanlı ordu

5 Van'daki Olferyev'den Girs'e, 18/31 Mart ve 25 Mart/7 Nisan 1913, AVPRİ, fond 180, opis' 517-2, del' 3573, list' 53-55, 85.

6 Smith'ten Mallet'e, 10 Ocak 1914, akt. McCarthy vd., *Armenian Rebellion at Van*, 184-185.

7 Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 299 ve n. 1.

istihbaratına göre pıtrak gibi büyüyen isyan faaliyeti "tahayyül edilemeyecek nispette bir felaket"in habercisiydi.[8]

Üçüncü Ordu ikmal hatlarının ve daha genel olarak Türkiye Ermenistanı üzerindeki kontrolün tehlikeye girmesinden çekinen Osmanlı üst komuta kademesi bu henüz eşgüdümsüz isyanın yarattığı tehdidin düzeyini muhtemelen abartan bir tutum içindeydi. (Örneğin, Van'daki komutan Rusların Ermeni *drujina*'larına makineli tüfekler ve toplar verdiği kanaatindeydi; epeyce tüfek, tabanca ve cephane sağlanmış olsa da bu bilgi doğru değildi.)[9] Ancak bu yaklaşımın önemini küçümsemeden önce, aynı gelişmelerle ilgili Rus raporlarının Osmanlı raporlarıyla neredeyse tam uyuştuğunu hesaba katmalıyız. Erzurum'daki Rus konsolosu A. A. Adamov, savaş halinin başlaması üzerine ayrılmadan önce, silahlı Ermeni partizanların (sadece Erzurum'da değil, "Erzincan, Sivas, Mamahatun ve Kayseri gibi bütün civar kentlerde, ayrıca köylerde ve kırsal alanlarda" da "onları Türk boyunduruğundan kurtaracak Rus birliklerinin gelişini sabırsızlıkla beklediklerini" bildirmişti. Makul bir saptamayla, bu Türkiye Ermenilerinin uygun ana, yani "Rusların kapı önüne gelişine" kadar "zulalara sakladıkları silahlarını [...] çıkarmaya yeltenmeyeceklerini" belirtti. Dolayısıyla zamanlama kritikti. Adamov'un Tiflis komutanlığına uyarısı şöyleydi: "[Ermenilerin] yardımına yetişmedeki en ufak gecikme tamamen yok edilmelerine yol açabilir."[10] Mesajı alan Sazonov bizzat Yudeniç'e 17 Aralık 1914'te, "bir Ermeni ayaklanması emri için önce Dışişleri Bakanlığı'ndan mutabakat alınması gerektiği" talimatını verdi.[11]

Peki, Ruslar bu mutabakatı verdiler mi? Şubat 1915 ortalarında, Kilikya'nın kuzeydoğusuna düşen dağlardaki Zeytun'dan bir Ermeni devrimci komitesinin delegeleri Tiflis'e giderek, Rusların silah ve cephane vermesi halinde, "Türk [ordusunun] ulaşım hatlarına saldırma" vaadinde bulundu. Konunun askeri olduğu kadar siyasal bir yön taşıması nedeniyle, Vorontsov-Daşkov teklifi engellemek için devreye girdi. Bu durum Tiflis'in Osmanlı hatlarının gerisinde bir Ermeni isyanına yardım etmek için Sazonov'un onayını almadığına işaret eder.[12]

---

8 Van'daki Şükrü'nün isyan faaliyetini Osmanlı Üçüncü Ordusu için özetleyişi, yaklaşık Nisan 1915, ATASE, 528-2061, 21 (1-18). Ayrıca bkz. TCGB, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c. 1 (aktarılan pasajlar s. 114'te).

9 *Agy.*

10 Adamov'un Erzurum'dan ayrılırken gönderdiği rapor, 19 Ekim/1 Kasım 1914, RGVİA, fond 2000, opis' 1, del' 3860, list' 613-614. *Russian Origins* adlı kitabımda bu belgenin bir fotostat taraması vardır (s. 162-163).

11 Gulkeviç'ten Vorontsov-Daşkov aracılığıyla (Sazonov'a katarılmak üzere) Tiflis komutanlığına, 4/17 Aralık 1914, RGVİA, fond 2000, opis' 1, del' 3851, list' 24.

12 Tiflis'teki Vorontsov-Daşkov'dan Ştavka'ya, 7/20 Şubat 1915, RGVİA, fond 2000, opis' 1, del' 3851, list' 82.

Ne var ki Rus izniyle onay verilmiş olsun ya da olmasın, Ermeni isyan faaliyetinin 1915 ilkbaharında, Van'daki kalkışmanın patlak vermesinden önce bile ciddi bir veçhe kazandığına şüphe yoktur. Nisanın ilk haftasında, bir Hınçak heyeti Tiflis komutanlığında Yudeniç'e, Adana ile Halep arasındaki bölgede (yani İngilizlerin Gelibolu yerine İskenderun'a asker çıkarmayı seçmiş olmaları halinde kolayca ele geçirmiş olabilecekleri bölgede) 3.000 ayrı silahlı hücreyle faaliyet gösteren Ermeni partizanların "bütün Kilikya'da" ayaklanmaya hazır olduğunu gururla bildirdi. Maraş'ta 12 Mart'ta Osmanlı jandarmalarınca tutuklanmaya karşı koyarak altısını öldüren Ermeni firari askerler sığındıkları Zeytun'da 23 Mart'ta 150 küsur Ermeni asiyle birleşerek bir Osmanlı teçhizat konvoyuna ve ordu kışlasına saldırdılar. Birkaç yüz zayiat verdirdikten sonra, yöredeki Ermeni sivillerle birlikte tepelere kaçtılar.[13] Nisan ortalarında Tiflis'teki Rus askeri istihbaratı "Kilikya'da genel bir ayaklanma"ya, Bitlis'te ve Muş'ta Ermeniler ile hükümet kuvvetleri arasında "kanlı çatışmalar"a, ayrıca "Erzurum'da, [...] Zeytun ve civarında sistematik kıyım"a dair raporlar aldı.[14] Bu Rus istihbaratıyla neredeyse tam uyuşan Osmanlı askeri kaynakları nisan başlarında Kilikya genelinde ayaklanmaları aktarmanın yanı sıra Kilis, Bayburt, Kayseri, Konya ve Sivas gibi uzak yerlerdeki silahlı Ermeni partizan çetelerinin hareketliliğine de dikkat çeker. Partizan faaliyetinin görüldüğü bir başka yer, Bağdat Demiryolu'nun saldırıya son derece açık bir dağ geçidini aştığı Pozantı'ydı.[15]

Bu haberler endişe verici görünse bile, Van'da Nisan 1915'in ikinci haftasında kritik aşamasına giren çatışmaya bir girizgâhtan ibaretti. Kenti çevreleyen kırsal kesimde kış boyunca yer yer şiddet olaylarının yaşanmasına karşın, o zamana kadar zayiat genellikle tek haneli rakamlar düzeyindeydi. Mart ayında asiler ve nizami ordu birlikleri arasında ilk müsademe yaşandı. Üçüncü Ordu komutanlığı İran Azerbaycanı'ndaki harekâta katılmış kurt bir asker olan Cevdet Bey'in başında olduğu 600 kişilik bir jandarma taburunu Van'a gönderdi. Sadece isyan faaliyetini değil, doğudan olası bir Rus baskınını göz önünde tutan Cevdet Bey 25 Mart'ta bir top ve bir piyade taburu istedi.[16] Durumun ciddiyetini kavrayan Enver Paşa, kenti savunmada ona

13 Erickson, *Ottomans and Armenians*, 164. Lewy'nin Zeytun çatışmasıyla ilgili verdiği 500 ölü rakamı (*Armenian Massacres*, s. 1040) yüksek gibidir.

14 Neratov'dan (Tiflis komutanlığına aktarılmak üzere) Benckendorff'a, 28 Mart/10 Nisan 1915 ve Tiflis komutanlığındaki Stolitsa'dan Sazonov'a, 3/16 Nisan 1915, RGVİA, fond 2000, opis' 1, del' 3851, list' 93-94.

15 Erickson, *Ottomans and Armenians*, 162-166 ve 179-181; McCarthy vd, *Armenian Rebellion at Van*, 194-197.

16 Akt. McCarthy vd., *Armenian Rebellion at Van*, 196-197.

yardım etmesi için güvenilir bir gönüllü subayı, Venezuelalı paralı asker Rafael de Nogales'i gönderdi. Ancak Nogales'in vardığı sırada, Van asilerin eline geçmişti.*

Van'daki kalkışmanın epeyce belirsiz yanı olduğu gibi, tarihler konusunda bile çok az mutabakat vardır. Ermeni kuryelerden alınan raporlara dayalı Rus kaynakları, Daşnak ağırlıklı ve rüşeym halindeki resmi isyan hükümeti Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (EDF) daha 15 Nisan'da kenti kontrol altına aldığını belirtir. Osmanlı kaynakları ise bu tarihi Ermeni partizanların Akkilise Manastırı'nı ele geçirdiği ve büyük Hamid Ağa Kışlası'nı yaktığı (ama içkalenin hâlâ Türklerin elinde olduğu) söylenen 18-20 Nisan dolayları olarak verir. Görünüşe bakılırsa, çarpışmalar karmakarışık bir seyir izledi; kentin genel olarak Müslüman ve Hıristiyan alanlarına "ayrılması"nın ardından barikatlar dikildi. Ermeni kaynaklar asilerin aslında Ermeni mahallelerinin durup dururken bombalanması üzerine silaha sarılmaya mecbur kaldıklarını ileri sürer. Bu doğru olsun ya da olmasın, yerel Ermenilerin yakındaki hükümet saldırısından korkmaları için her türlü sebep vardı, özellikle de karşılıklı etnik katliamın çevredeki kırsal alanlarda haftalardır tırmanmasından dolayı. Ermeni kuryelerin Rus ordu istihbaratına anlattığına göre Türkler daha önce Van vilayetinde yüz Ermeni köyünü yakarak sakinlerini katletmişlerdi.[17] Kentte ilk ateşi açan kim olursa olsun, Van vilayetinin genelinde yaşananlar Nisan 1915 ortalarındaki ayaklanmanın daha geniş çaplı çatışmanın sebebinden ziyade doruğu olduğuna işaret eder. Her halükârda, şiddeti *açıklamak* zor değildir. Asilerce girişilen yoklamaların ve saldırıların, hükümetin karşı-saldırılarının, partizanların rehine alma eylemlerinin, Hıristiyan (Ermeni ve Asuri) sivillere karşı sert hükümet misillemelerinin, asi olduğundan kuşku duyulanlara yönelik yargısız infazların, köyleri baştan aşağı yakmanın aylarca tırmanmasının ortaya çıkardığı en gaddar türünden bir etnik-dinsel savaş söz konusuydu. Nogales kendisini işin içinde bulmanın biraz şaşkınlığıyla, Van'daki korkunç ortamı şöyle aktarır:

> Şu işe bakın, [...] bir *gâvur*, yani pis bir Hıristiyan köpek olarak, 12.000 Türk askerinin başında 35.000 Ermeni'yi kendi vatanında kuşatma altına alıyorum. Ermenileri bana kızdıkları için pek suçlamıyorum; [...] kent ve kale kalın bir

---

* Nogales ilk başta Kral II. Leopold'la çocukluk döneminden gelen dostluğu nedeniyle Belçika ordusuna gönüllü yazılmak istemişti. Ancak ne Belçika (ilk tercihi) ne de Fransa (ikinci tercihi) ona Venezuela yurttaşlığını bırakmaksızın bir nizami ordu görevi vermeye yanaştı. Başıboş dolaşırken uğradığı tarafsız Bulgaristan'da Almanların ve Türklerin dikkatini çekerek istediği şartlarda bir görev kaptı.

17 Stolitsa'dan (Sazonov'a aktarılmak üzere) Ştavka'ya, 23 Nisan/6 Mayıs 1915, AVPRİ, fond 151, opis' 482, del' 3505, list' 2.

> duman bulutuyla kaplıydı. Yirmi günü aşkın bir süre topların gümbürtüsüyle ve uzaktan kocaman bir şelalenin boğuk gürleyişini andıran tüfek takırtılarıyla sarsılmışlardı; [...] Dantevâri bir sahneydi bu. Bana eski bir deyişi hatırlattı: "Çanakkale Boğazı'nın doğusunda merhamet yok!"[18]

Nogales'in edebi serbestliğine biraz ihtiyatlı yaklaşma kaydıyla, (çarpışanlara ilişkin sayılarının yüksek olmasına karşın) genel gözlemlerinin doğruluğundan şüphe duymak için bir sebep yoktur. Dönemin kaynakları her iki tarafta çarpışanların sayısı konusunda görüş ayrılığı içindedir. Hükümet kuvvetlerine ilişkin (Osmanlı arşiv kaynaklarına dayanan) yakın dönemin en sağlam tahminleri, 2.000 nizami asker ve jandarma, ayrıca belki 1.000 kadar Kürt milis dolayındadır; silahlı Ermeni partizanların tahmini sayısı (biraz daha yüksek değilse) buna yakındır. Her iki taraf besbelli ki sadece tüfeklerle ve tabancalarla değil, patlayıcılarla ve yangın çıkarıcı araçlarla gayet iyi donanmıştı. Osmanlı nizami askerleri partizanlarda bulunmayan toplara sahipti; ancak Ermeni tüfek ateşinin daha ölüm saçıcı olması mümkündü. Çünkü Daşnaklar savaştan önce bir C96 Mavzer makineli tabanca stokunu ele geçirmişlerdi; neredeyse makineli tüfekler kadar etkili olan bu tabancalar "her seferinde tek kurşun yerine, aynı hedefe doğru dört, beş ve bazen altı kurşun sıkacak" kapasitedeydi. Çatışmanın yarı resmi Ermeni tarihçisi Hayk Gossoyan bile, asi kuvvetlerin ve ellerindeki cephanenin büyüklüğünü anlaşılır sebeplerle düşük göstermeye eğilimli olmasına karşın, Van Ermenileri'nin tüfeklere ve toplu tabancalara ilaveten, 13.500 kurşunla birlikte 90 yarı otomatik Mavzer tabancasına sahip olduklarını ileri sürer.[19] Açıkçası, Van'da asilerin hükümet kuvvetlerinin şiddetli saldırısına direndiği gerçek bir muharebe yaşandı. Bu süre de kenti 20 Mayıs'ta, yani Cevdet Bey'in içkaleyi Ermeni asilere bırakarak genel bir çekilme emrini vermesinden dört gün sonra, 3.000 Ermeni *drujina* gönüllüsü eşliğinde gelen Rus Kazaklarına teslim etmeye yetti.

Başka hangi yönüyle anılırsa anılsın, Van'daki kalkışma gayrinizami savaşta parlak bir başarıydı. Galip gelen Ermenilerin tahmini yaklaşık 500 (Türk ve Kürt) düşman öldürürken, sadece 135 savaşçı kaybettikleri yönündeydi.[20] EDF, kuşatma altında bile Rus ordusuyla haberleşmeyi başardı; ancak telgraf hattının kesik olması nedeniyle bu iş kuryelerin elbise astarlarına dikilmiş mesajları taşımalarıyla sağlandı. 12 Mayıs tarihli tipik bir mesajda "Rus

---

18 Nogales, *Memoirs of a Soldier of Fortune*, 269-270.

19 Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, akt. McCarthy vd., *Armenian Rebellion at Van*, 209.

20 "Vozstanye v' Vane", *Russkoye Slovo*, no. 141 (20 Haziran/3 Temmuz 1915), kupür AVPRİ, fond 151, opis' 482, del' 3505, list' 7-8.

yardımını her gün bekliyoruz" diye belirtilmekteydi.* Aram Manukyan Paşa telgraf hattının onarılmasından sonra, "Van Ermenileri" adına 20 Mayıs'ta Vorontsov-Daşkov'a resmi bir telgraf çekerek kentin Rusya'ya teslim edildiğini duyurdu ve Ermeni gönüllülerin "Türk birliklerinin bir ay süren kuşatmasını alt etmesi"yle övündü. Genel valiye yaş günü kutlamasında da "Ermenistan'ın kurtarılışı"ndan dolayı bütün Ermenilerin şükranlarını aktardı ve "Büyük Rus Ordusu'nun bütün düşmanlarına karşı zaferi"ni selamladı.[21] O zamana kadar Van kalkışması ve süren Rus-Osmanlı savaşı arasındaki bağlantıyı örtbas etmeye çalışmış olan Tiflis'teki önde gelen Ermeni gazetesi *Mşak*, Ermeni partizanların Van'ı Ruslara teslim etmesiyle açıkça övündü.[22]

Halil Bey'in Kuzey İran'da Rus kanadını çevirme çabasının Dilman'da çıkmaza saplandığı ve İtilaf birliklerinin Gelibolu Yarımadası'ndaki tepeleri ele geçirmeye yönelik son hırslı girişimlerde bulunduğu sırada, Osmanlı askeri hatlarının gerisindeki bu şiddetli muharebe en yoğun evresine girmişti. Süveyş'te, Sarıkamış'ta ve Şattü'l-Arap'taki başarısızlıklardan zaten canı yanmış Osmanlı İmparatorluğu şimdi aynı anda üç yönden kıstırılmaktaydı. Gerek Suriye'deki Dördüncü Ordu gerek Mezopotamya'daki Altıncı Ordu Kilikya'da partizan saldırıları yüzünden mahsur kalma tehlikesi altındaydı. Hem kuzey cephesinde (Erzurum) hem güney cephesinde (Dilman-Van) yenilmiş ve hırpalanmış bir düşmanı kovalayan Rusları karşılama çabası içindeki Üçüncü Ordu en kötü durumdaydı. Gerçi Van'a doğru Rus ilerleyişi (sivillerin çapraz ateşte kalmasına yol açmayacak kadar) yavaştı ama bunun sebebi Yudeniç'in bölgede huzursuzca dolaşan göçerleri göz önünde tutmasıydı. Birliklere komuta eden Nazarbekov'un Kürtleri korkutmak ve Rusya'nın Sarıkamış harekâtından sonra ansızın çekilerek Kuzey İran'da kaybettiği itibarı yeniden sağlamak üzere atlı Kazak tümenleriyle (en başta da Transbaykal 3. Kazak Tugayı'yla) iyi bir güç "gösteri"sinde bulunması için ısrar etti. Her ne kadar düzenli tempo tam Yudeniç'in istediği gibi olmasa da plan işe yaradı. Hazirana doğru, Ermeni *drujina*'ların eşliğindeki Kazaklar Van Gölü'nün doğu, güney ve kuzey sahillerini ele geçirerek Halil Bey'in komutasındaki 36. Tümen'i tekrar Bitlis'in doğusundaki bir savunma hattına kıstırdı. Türkler bozgun halindeydi.

Çanakkale Boğazı ve Gelibolu hücumlarına denk gelen Doğu Cephesi'ndeki stratejik çöküş, Osmanlı üst komuta kademesinde tam bir paranoya

---

* Sazonov daha sonra bu mesajı Paris'e ve Londra'ya aktarırken kandırmaya dönük açık bir maksatla "Rus" kelimesini sildi; böylece mesaj Türkiye'nin savaş dönemi düşmanıyla haince bir haberleşmeden ziyade, masum sivillere yardım için bir çağrı gibi okunabilecekti.

21 Aram (Manukyan) Paşa ile "Van Ermenileri"nden Vorontsov-Daşkov'a (Begri-Kala yoluyla Tiflis'e gönderilen telgraf, 7/20 Mayıs 1915, AVPRİ, fond 151, opis' 482, del' 3505, list' 6.

22 *Mşak* kapak haberi, 30 Eylül 1915, Tiflis komutanlığında Rusçaya çevrilip Sazonov'a ve Grandük Nikolay'a iletilen kupür, AVPRİ, fond 151, opis' 482, del' 3480, list' 20.

fırtınasına yol açtı. Gelibolu'daki Yunan fitnesinden zaten endişe duyan (ve Nisan 1915'te Hıristiyan Rumları yarımadadan tehcir ettirmeye başlayan) İttihatçılar, ordunun cephe gerisinde geniş bir çaplı isyana girişmiş görünen Doğu Anadolu Ermenilerine çatmaya koyuldu. Rusya'yla cephe hatlarının gerisinde Ermeni partizanların faaliyet gösterdiği görüşü günümüzde (doğru yadsınmamakla birlikte) yoğun tartışılan bir konudur ama o sırada hiç de öyle değildi. Osmanlıları savunduğu pek söylenemeyecek olan (ve ABD'nin savaşa girmesinden sonra kaleme aldığı anıları, soykırım uzmanları tarafından kovuşturmayı gerektirecek sağlam deliller olarak sıkça alıntılanan) ABD sefiri Morgenthau 25 Mayıs'ta Washington'a şunu bildirdi:

> Van'da Ruslara yardım etmeye dönük bir Ermeni kalkışması patlak vermiş gibi görünüyor. [...] Bu asilerin şu anda Van'ın bir kısmını ellerinde tuttukları ve nizami askeri harekâtların son derece zor olduğu bir kırsal alanda gerilla savaşı yürüttükleri söyleniyor. Ne ölçüde örgütlü olduklarını ya da hangi başarıları elde ettiklerini söylemem imkânsız; *sayıları konusunda çeşitli tahminler var* ama *hiçbiri 10.000'den ve muhtemelen doğruya daha yakın 25.000'den aşağı değil.*[23]

Ermeni devrimci örgütlerinin Osmanlı topraklarında kaç kişiyi silahlandırabildiği şimdiye kadar açıklığa kavuşmamıştır. Yazılı delillerin bulunduğu Van gibi istisnai durumlar bir yana bırakılırsa, faaliyetlerinin Ruslarla ne kadar eşgüdümlü olduğu da açık değildir. (Van'la ilgili deliller dahi eşgüdümün tam kapsamını gösterecek kesinlikten uzaktır.) Bol miktardaki ve son derece sağlam belgelere dayanarak güvenle söyleyebileceğimiz *tek* şey, Rus cephelerinde (ayrıca Kilikya'da, Bağdat Demiryolu yakınında, Suriye'ye ve Mezopotamya'ya askeri ikmal hatlarının diğer geçitlerinde) Ermeni güvenlik tehdidinin Osmanlı üst komuta kademesi ve sivil yönetim tarafından çok ciddiye alındığıdır.[24]

Ermeni tehcir harekâtına ilişkin geleneksel anlatılarda, olayın başlangıcı genellikle İstanbul'da hepsi silahsız sivil olan 180 kadar Ermeni eşrafın tutuk-

---

23 Morgenthau'dan ABD dışişleri bakanına, 25 Mayıs 1915, akt. Lewy, *Armenian Massacres*, 92 ve Erickson, *Ottomans and Armenians*, 166-167. Bu alıntının Morgenthau'nun Van'da Türklerle çarpışan silahlı Ermenilerin sayısını "1.500 kişi" (s. 299) olarak verdiği hatıratına ters düştüğü çok açıktır. Hatıratının daha çok bilindiğini söylemeye gerek yok. İtalikler bana ait.

24 Erickson'ın *Ottomans and Armenians: A Study in Counterinsurgency* kitabındaki temel sav budur. Bizzat Erickson'ın (kavram somut terimden önce ortaya çıkmış olsa bile) 1915 açısından anakronik olduğunu kabul ettiği "isyana karşı koyma" teriminden başlamak üzere, savın tartışılabileceği açıktır. Enver ve Talât paşalar açısından, Osmanlı "tehdit algısı" gelişen olaylara sahiden makul bir tepkiden ziyade Ermenilere karşı önceden tasarlanmış kötülüğün arsızca bir sis perdesi olsun ya da olmasın, soykırım "kastı"nı yakıştırmaya çalışan tarihçiler Osmanlı ordusunun komuta kademesinde lojistik/güvenlik kaygılarının geliştiğini gösteren Nisan-Mayıs 1915'ten kalma belgeleri nasıl görmezlikten gelirse, Türkleri aklamaya çalışan tarihçiler de aynı yazın ikinci yarısında Ermeni sivillere dönük sistematik müsadere, baskı, tehcir ve katliama ilişkin kanıtları görmezlikten gelir.

landığı 24-25 Nisan 1915 (yani Gelibolu çıkarmalarının yapıldığı gece) olarak verilir. Ancak Osmanlı arşivlerindeki en son araştırmalar, tehcir harekâtının aslında ondan birkaç hafta önce, (ilk ciddi Ermeni ayaklanmalarının ortaya çıktığı) Zeytun'dan ve Maraş'tan Ermeni uyrukların 8 Nisan'da verilen emir uyarınca belli yerlere "nakil"leriyle başladığına işaret eder. Taner Akçam'ın arşiv çalışması nisan ve mayıs boyunca baskının gittikçe "arttığını" gösterir. İlk tırmanış 24 Nisan'da başkentteki Ermenilerin toplanmasıyla ve iki kritik kararnamenin çıkarılmasıyla yaşandı. Dahiliye Nazırı Talât Paşa'nın valilere ve kaymakamlara gönderdiği birinci kararname, düşmana yakınlık duyduğundan kuşku duyulan Ermenilere seyahat belgesi verilmemesini öngörmekteydi. Talât Paşa'nın talimatı üzerine Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın çıkardığı ve daha önemli olan ikincisinde, sınır yörelerinde Ermenilerin nüfustaki oranının yüzde 10'un altına indirilmesi emri verilmekteydi ve bilinen "asiler"in cephe hattı alanlarından başka yerlere nakledilerek buralara Müslümanların yerleştirilmesi tavsiye edilmekteydi. Bunları 2 Mayıs'ta daha da önemli iki kararname izledi. Birinde verilen emir (çoğunlukla Doğu Anadolu'da yer alan ama Edirne'yi, Batı Trakya sınırına yakın yerleri, bazı Karadeniz limanlarını ve Konya'yı da kapsayan) cephe hattı alanlarındaki gayrimüslimlere ait silahlara el konmasıydı. Diğerinin konusu ise "isyan yuvasını dağıtmak" üzere, Van Gölü yöresindeki *bütün* Ermeni topluluğunun başka yerlere gönderilmesiydi.[25]

O zamana kadar Ermeni tehcir kararnameleri biraz plansızdı. Gönderilecekleri yerler bile henüz kararlaştırılmıştı. Zeytun'dan ve Maraş'tan sürülen ilk mağdurların Konya'ya (yani cephe hatlarının uzağına) gönderilmeleri emredildi. Van vilayetine ilişkin 2 Mayıs tarihli tehcir kararnamesinin amacı, Ermenileri Rusya'ya kovmak ya da Müslüman komşularından sayıca düşük olacakları şekilde Anadolu içlerindeki çeşitli yerlere dağıtmaktı.[26] Erzurum'a yakın Hasankale'deki Üçüncü Ordu karargâhı civarından yaklaşık 30.000 Ermeni 16 Mayıs'ta, batıya ve Rus ordusundan olabildiğince uzağa sürme dışında belirli bir hedef olmaksızın "nakledildi".[27]

İlk başta düzensiz olan harekât yavaş yavaş daha sistematik havaya büründü. Önce Zeytun ve Maraş, ardından Van yöresi sürgünleri "güneydoğudaki Halep'e, Deyrizor'a ve Urfa'ya" yönlendirildi. Daha sonra Urfa'nın ve Halep'in uygun olmayacağına karar verildi ve Ermeni sürgünler daha da

25 Alıntıların kaynağı: Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, 185-89. Talât Paşa'nın 24 Nisan'da Enver Paşa'ya talimatının orijinal metni, in ATASE, BDH 401-1580, 1-3 ve TCGB, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c. 1, 127-129. Rum tehcirleri için bkz. McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, 251 ve n. 50.

26 Akt. Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, 189.

27 Akt. Erickson, *Ottomans and Armenians*, 189.

güneydoğuya, Suriye Çölü içlerine gönderildi. Talât Paşa'nın 31 Mayıs'ta çıkardığı mahut "Ermenilerin Nakil ve Sevklerini Gerektiren Siyasi Sebepler" kararnamesi uyarınca, cephe hattındaki altı doğu vilayetinin yanı sıra "Bağdat Demiryolu'na ve diğer demiryolu bağlantıları"na 25 kilometre mesafedeki Ermeniler sürüldü. Sürgünlerin başlıca varış yerinin çok uzak ve büyük ölçüde barınmaya elverişsiz Suriye Çölü'ndeki Deyrizor kazası olması, sürgünleri hayatta tutmanın Talât Paşa için birinci öncelik olmadığının güçlü bir belirtisiydi.[28] Osmanlı hatlarının gerisinde yeni bir dizi partizan ayaklanmasının çıktığı haziran ve temmuz ayları başka bir tırmanışa vesile oldu. Maraş, Zeytun, Antep, Antakya ve Urfa ayaklanmaları, Üçüncü Ordu komutanlığını, bunları bastırmak üzere Kilikya'ya tam üç tümen göndermeye yöneltti. Yeni kalkışma dalgası aynı zamanda Talât Paşa'ya Ermeni tehcir harekâtını doğu vilayetlerinin ötesine yayma bahanesini sağladı; yeni kararnamelerin hedefinde Samsun, Sivas ve Trabzon, ayrıca Akdeniz liman kentleri Mersin ve Adana vardı.

Kâğıt üzerinde Ermeni tehcirleri asla genel uygulama düzeyine çıkmadı ya da çıkarılamadı. Ankara, İzmir ve İstanbul'daki Ermeni sivillere dokunulmaması öngörülmüştü; ancak buralardan (nisanda tutuklanan 180 eşrafın dışında) binlerce kişinin toplandığını biliyoruz. Ermeni Katolikler ve Protestanlar, kadınlar, çocuklar, yaşlılar, muvazzaf askerler ve aileleri, yeri doldurulamayacak zanaatkârlar (sözgelimi Bağdat Demiryolu'nda çalışan demirciler, çilingirler, makinistler ve ateşçiler) kâğıt üzerinde tehcirden muaftı. Mersin'e ve Adana'ya nazaran daha az Ermeni'nin yaşadığı Antalya resmen muaf tutuldu. Yine kâğıt üzerinde, sürgünler geride bıraktıkları evler ve mülkler için (tabii yerel Müslümanlara haraç mezat fiyatlarla satarak ellerinden çıkarmışlarsa) tazminat alacaklardı; Ziraat Bankası'nda "kiralardan ya da satışlardan gelen bütün mevduatı almaları" için adlarına hesaplar açılacaktı.[29]

Tahmin edilebileceği gibi, bu hükümler büyük ölçüde lafta kaldı. Yayan yolculuk eden çoğu Ermeni sürgün pratikte ancak sırtlarında taşıyabileceği kadar eşyayı yanına alabildi. Yolculuğun sonunda sağ kalanlar dahi geride bıraktıkları mülkler için tazminat alamadılar; bunların çoğu fırsatçı komşu-

---

28 Talât Paşa'nın 31 Mayıs 1915 tarihli kararnamesi, ATASE, BDH 361-1445, 1-4; also TCGB, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c. 1, 131-137. Deyrizor ve Talât Paşa'nın Ermeni sürgünlerin nihai akıbetine ilişkin niyetleri meselesi için özellikle bkz. Reynolds, *Shattering Empires*, 152.

29 Alıntının kaynağı: Shaw, *Ottoman Empire in World War I*, c. 2, 1061-1062. Harekâtın genişlemesi, muafiyetler ve bunlara uyulmaması konusunda daha geniş bilgi için özellikle bkz. Bloxham, *Great Game of Genocide*, 89 ve 124-125. Bağdat Demiryolu çalışanlarına dair hükümler için bkz. McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, 254-258.

larınca gasp edildi veya daha sonra devletleştirildi.*[30] "Sadakatsiz" Ermenilere eziyet çektirmek için yıllardır bir bahane arayan yerel yetkililer ve subaylar, Talât Paşa'nın nizamnamelerine ve "muafiyet"lerine çoğu kez kasten uymadılar. Osmanlı ordusunun 1.000'den fazla mensubunun savaş sırasında Ermeni sivillere yönelik "saldırıları örgütlemekten ya da önlememekten suçlu" bulunarak divanıharbe verilmesi, emirlerin karışık mahiyetinin bir ölçüsüdür; nitekim bir dizi yetkili ağır insan hakları ihlallerinden dolayı idam edilecekti.[31] Adana'da Osmanlı valisi, Talât Paşa'nın süren tehcirleri durdurma yönündeki bir emrine açıkça kafa tutarken, "[dahiliye] nazırınca verilen emirlerin kendisi için hiçbir anlam ifade etmediğini, yerel Ermenilere ne yapılacağına tek başına karar vereceğini" bildirdi. Sokak lambalarını yakan işçilere de varıncaya kadar 6.000 Ermeni'nin sürüldüğü Adana'daki temizlik öylesine kapsamlıydı ki sonunda bütün kent boşaldı; evlerini terk edenler arasında buna adamakıllı müstahak olan kindar vali ve ailesi de vardı.[32]

Temmuz 1915'e varıldığında, şiddet içeren etnik temizliğe dönük büyük çaplı bir harekâtın yürütüldüğü Türkiye'de herkes için artık apaçıktı. Tehcir kararnamelerinde (özellikle kadınlara ve çocuklara tanınan) muafiyetler büyük ölçüde göz ardı edildi. Yerel idarecilerin, jandarmaların, sorumlu subayların ve Kürt Hamidiye Alayları'nın (ister tehcire direnme, isterse yakındaki silahlı partizanların saldırıları yüzünden günah keçisi haline getirilme sebebiyle olsun) Ermeni sivillere korkunç mezalim uyguladıkları hiç tartışmasızdır.** Van'da Dante cehenneminin yaşanmasında payı olan Rafael de Nogales, Siirt dışında gördüğü şu tür sahneleri daha sonra aklından çıkaramayacaktı: "Yakındaki bir yamaçta tıpkı bir dağ kenarındaki kar örtüsü

---

* Bu hatırı sayılır haksızlıklara tuz biber eken bir gelişmeyle, Rusların 1916'da Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümünü ele geçirmesinden sonra memleketlerine dönen Ermeni mültecilerin başvuruları ellerinde "geçerli tapu senetleri" olmayınca geri çevrildi; yanlarında senetleri bulunanlar haliyle çok azdı.

30 Ermeni mülklerinin elden çıkarılışı için özellikle bkz. Akçam, *A Shameful Act,* 272-273. Ayrıca bkz. Hovannisian, "The Allies and Armenia, 1915-18", 163.

31 Shaw, *From Empire to Republic*, c. 1, 58-59.

32 Bağdat Demiryolu Kumpanyası mühendislerinden Dr. Winkler'in Adana'nın dışındaki Kuşçular'dan gönderdiği raporlar, 16 Eylül 1915, PAAA, R 13531. Adana valisi ile Talât Paşa arasındaki sürtüşmeye ilişkin daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Lewy, *Armenian Massacres*, 184.

** Direniş (ve misilleme) meselesi netamelidir ama Osmanlı askeri kaynaklarının hükümet kuvvetleriyle çatışmalarda öldürülen Ermenilere ilişkin rakamları, Suriye'ye tehcir edilenlerin sayısından ayrı hesaplanmış şekilde verdiğini belirtmek gerekir. Örneğin, Osmanlı askeri raporlarına göre "çatışmalarda ölen ya da kaçan" Ermeni muhariplerin sayısı Trabzon vilayetinde 6.500, Erzurum vilayetinde 8.657 ve (toplam 109.521 kişinin yaşadığı) Bitlis vilayetinde 89.500'dü. Bu rakamlar büyük ihtimalle (çoğu kez uydurma) işbirliği suçlamalarına hedef olarak, silahlı partizanlarla birlikte infaz edilen Ermeni sivilleri de kapsamaktadır. Ancak *hiçbir* Ermeni mağdurun çarpışma ortamında ölmediği tezi, Osmanlı ve Rus arşivlerinin açık olduğu günümüzde artık savunulabilir değildir.

gibi üst üste yığılmış ya da ölümün son kucaklaşmasıyla iç içe geçmiş yarı çıplak ve kanayan binlerce Ermeni cesedi yatmaktaydı."[33] Bu arada Suriye'ye varabilen Ermeniler, pek azının trene binecek bilet parasını bulabildiği Bağdat Demiryolu'ndan görülebilen alanlarda çoğu kez susuzluğa ya da açlığa yenik düştüler. Bir tren yolcusu "gündüz saatlerinde çeşitli noktalarda demiryolunun yanında yatan 1.000 kadar ölü Ermeni'yi" kendi gözleriyle gördüğünü anlatacaktı. Kervan yollarında da "çürüyen cesetlerin etrafa saçıldığı" kesimlerde korkunç bir görüntü vardı. Suriye Çölü'ndeki Deyrizor kazasına tehcir, aralarında kadınların, çocukların ve yaşlı sivillerin bulunduğu yüz binlerce Osmanlı Ermenisi için feci ve haliyle ölümcül bir akıbetti. Zayiat özellikle bünyeleri yolculuğu kaldıracak güçte olmayanlar arasında ağırdı. Bir uzmanın tahminine göre doğu vilayetlerinden tehcir edilen yaklaşık 800.000 Ermeni'den "ancak 500.000'i belirlenmiş yerleşim alanlarına ulaşabildi."[34] Açlık, susuzluk, hastalık, sıradan yorgunluk ya da infaz mangaları yüzünden 1915'te can veren Ermenilerin gerçek sayısını kimse bilmemektedir. En son demografi araştırmalarına dayanan yakın dönemdeki bir dizi tahmin, rakamın savaş öncesindeki 1,5 milyonluk Ermeni nüfusu içinde 650.000 ila 700.000'i bulduğu yönündedir; ancak ölü sayısının bir milyona kadar vardığını ileri süren bazı tarihçiler de vardır. Sonuç açıktı: "Türkiye Ermenistanı"ndaki, yani Ermenilerin yüzyıllardır yaşadıkları Doğu Anadolu ve Kilikya bölgelerindeki Ermeni nüfusun kökünün kazınması.[35]

---

33 Nogales, *Memoirs of a Soldier of Fortune*, 287.

34 Reynolds, *Shattering Empires*, 152.

35 Ölen Ermeni sayısı konusunda, oldukça yakın döneme kadar basılı kaynaklardaki genel "mutabakat" 1,5 milyondu; ama yeni araştırmalar ışığında bu rakamı artık çok az uzman benimsiyor. Guenter Lewy 2005'te bütün çatışan rakamları tartarak, savaş öncesindeki 1,75 milyonluk Ermeni nüfusunun yüzde 37'sine denk düşen 642.000 kişinin yaşamını yitirdiği tahmininde bulundu. Fuat Dündar 2010'da bütün sayım ve zayiat rakamlarına ilişkin kapsamlı bir istatistiksel analizin ardından savaş öncesindeki yaklaşık 1,5 milyonluk nüfusun yüzde 45'ine denk düşen 664.000 gibi biraz daha yüksek bir rakamı ortaya koydu (*Crime of Numbers*, s. 151). Her iki tahmin de eleştirilere uğramış olsa bile şüphe çekecek kadar yuvarlanmış önceki rakamlardan daha akla yakın sayılmaktadır; Osmanlı Ermeni nüfusunun savaş öncesinde 1,5 milyon dolayında olduğu göz önünde tutulunca, söz konusu yüksek rakamlara göre kimsenin sağ kalmamış olması gerekir ki öyle olmadığı apaçıktır. Gerek Donald Bloxham (*The Great Game of Genocide*, 141), gerek Taner Akçam (*A Shameful Act*, 183) geleneksel soykırım anlatısına daha eğilimli olmakla birlikte, (alt uç saydıkları) 800.000'e daha yakın bir rakamı yeğ tutarlar ve bir milyonun üzerine çıkmazlar. "Çatışmalarda ölen ya da kaçan" Ermenilere ilişkin rakamlara da yer veren Osmanlı ordusunun tehcir kayıtları için bkz. TCGB, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, c. 1, 159.
Soykırım "kastı" ve bunu yorumlama meselesi üzerine sert tartışmalar haliyle sürmektedir. İşin ilginç tarafı, son yıllarda kamuoyundaki tartışmalarda Taner Akçam gibi Türk akademisyenlerin ağır basmasıdır; bunun sebebi büyük ölçüde Osmanlı arşivlerinde en kapsamlı araştırmaları yürütmüş olmalarıdır. Akçam'ın çalışmaları seçici yorumlarından ve kritik belgelerdeki çevirilerinden (örneğin, "yağma ve talan"ı "katliam" olarak çevirmesinden, belgelere

Türkiye'nin dünya savaşı potasına girişinin ardından, Osmanlı Ermenilerinin hikâyesi muhtemelen asla mutlu bir sonla bitemeyecekti. Bununla birlikte, stratejiyle ve askeri olaylarla ilişkili bir dizi durum daha yakından incelemeyi gerektirir. Öncelikle, Rusların iş işten geçmeden Ermenilerin yardımına yetişememesi söz konusudur. Yudeniç'e ve Vorontsov-Daşkov'a haksızlık etmeme açısından, Osmanlı Ermenileri için feci hesaplaşma anının tam da Rusya'nın Avrupa'daki stratejik krizine, yani Almanya-Avusturya kuvvetlerinin 2 Mayıs'taki Gorlice-Tarnow yarma hareketi sonucunda Polonya ovalarının düşmana açılmasına denk geldiğini göz önünde tutmalıyız. Rusya'nın 1915 yazındaki Büyük Ricat'ı peşinden kendi dehşetini getirerek, Alman yanlısı oldukları kuşkusundan dolayı cephe hattı alanlarından sürülen 500.000'i aşkın Yahudi'nin de aralarında bulunduğu yaklaşık iki milyon sivil mültecinin göçüne yol açtı. Rusya Polonyası'nda yakıp yıkma taktiği yüzünden Çarlık rejimini 1915'te yıkılmanın eşiğine getiren bir çöküş sürerken, Rus üst komuta kademesinin Osmanlı Ermenilerinin akıbetine tam odaklanmayışı şaşırtıcı değildir.

Öte yandan Rusların Doğu Anadolu'yla *ilgilendikleri* ölçüde Ermeni davasına yardımcı oldukları yadsınamaz. Kazakların nihayet ulaştığı 20 Mayıs'ta Van bombardımanla büyük çapta harabeye dönmüş olsa da Ermenilerin

---

dayanmadan "imha" kastını yakıştırmasından) dolayı Erman Şahin ve Fuat Dündar tarafından eleştirilmiştir. Genel bir değerlendirme için bkz. Erman Şahin, "A Scrutiny of Akçam's Version of History and the Armenian Genocide", *Journal of Muslim Minority Affairs* 28 (2), Ağustos 2008. Akçam *The Young Turks' Crime Against Humanity* adlı yeni kitabında (s. 243, n. 56), Dündar'ın "Türk devletinin bazı inkârcı savlarını eleştirisiz kabul ettiği"ni ileri sürer. (Şahin'e ise bu satırların yazıldığı sırada henüz cevap vermiş değildir.) Dündar'ın "kasıt" konusundaki görüşü için bkz. "Pouring a People into the Desert: The 'Definitive Solution' to the Armenian Question", Suny vd (ed.), *A Question of Genocide*.

Terminolojiyle ilgili bu kavganın niçin bir çalkantı yarattığı anlaşılabilir. Tanımlar ve aynı şekilde kasıt unsuru önemlidir. Ne var ki ister kasıtlı ("soykırım amaçlı") olsun, isterse "sırf" Osmanlı hükümetinin tehcir edilen sivil mültecilerin esenliğine ve can güvenliğine kötü niyetli kayıtsızlığının eseri olsun, akademisyenlerin en azından Ermeni mültecilerin maruz kaldığı acıların ve ölümlerin korkunçluğunda hemfikir olamamaları üzücüdür.

İşin bir başka yanı, birçok tarihçinin savaş sırasında cephe hattı alanlarındaki *Müslüman* sivillerin ölüm oranının yakın düzeyde oluşuna işaret etmesidir. Reynolds (*Shattering Empires*, 154-155) 1914-1921 arasında Van, Erzurum ve Bitlis vilayetlerinde toplam ölüm oranının ortalama yüzde 40 (Van'da muhtemelen yüzde 62), buna karşılık oranını Ermenilerde yüzde 45 (ve Asuri Hıristiyanlarda buna yakın) olduğunu ileri sürer. Ermeni rahip Grigoris Balakyan'a göre yurtlarından sökülen Kürtlerin ve Müslümanların "Deyrizor çöllerindeki Ermeni sürgünlerden gözle görülür bir farklılığı" yoktu. Ancak Reynolds'un makul bir yaklaşımla belirttiği gibi, bu durum savaşın baskılarıyla hırpalanan (ve hatta bazıları daha sonra Ermeni partizanlarca öldürülen) Müslüman sivillere yaklaşımın aksine, Osmanlı hükümetinin *kasten* yurtlarından sürülmüş Ermenilere koruma ve gıda yardımı sağlamamasını mazur göstermez. Hükümetin hedefi literatürde çoğu kez ima edildiği gibi Holokost tarzında kasıtlı bir "yok etme" olmasa bile, Talât Paşa'nın kararnamelerini çoğu kez suiistimal eden birçok Osmanlı yetkilisinin Ermeni sürgünlere karşı kötü niyetli kasıt güttüğü açıktır.

elindeydi. Kalkışma öbür yerlerde daha az teçhizatlı Ermeniler açısından vahim sonuçlar doğurmuş olabilirdi; ama Van'da mahallelerinin yerle bir edilmesiyle evlerinden olan ve sırtlarında taşıyabildikleriyle göç yoluna düşmek zorunda kalan kesim Hıristiyanlar değil, sağ kalmış Müslümanlardı.* Bu anlamda Ermeniler açısından Van isyanındaki sorun bu işe kalkışılmasında değil, yeterince çabuk yayılmamasında ya da Rus ordusuyla daha yakın eşgüdümün sağlanamamasındaydı. Dilman'dan Rus ilerleyişi yavaş olmakla birlikte başarıya ulaşmış sayılırdı.

Sürekli değişen muharebe hatlarına dönecek olursak, Ermenilerin mayısta Van'ı Ruslara teslim etmeleri, gelişen karmaşık hikâyedeki tek bir olaydan ibaretti. Daha Cevdet Bey'in Van'dan çekildiği sırada, Osmanlı Üçüncü Ordusu güney cephesindeki Halil Bey'i Erzurum'dan takviye etmek üzere üç yeni tümeni eğitip sevk ederek bir karşı darbe için hazırlanmaya koyuldu. Düşmanın dağınıklık içinde olduğunu sanan Rusların farkına varamadıkları bir gelişmeyle, haziran sonuna doğru Abdülkerim Paşa'nın komuta ettiği ve Alman binbaşısı Guse'nin kurmay başkanlığını yaptığı yeni IX. Kolordu'ya bağlı yaklaşık 70.000 askerden oluşan sekiz kadar güçlü Türk piyade tümeni, Rusların yürüyüş yolu üzerinde toplanmaya başladı. Van Gölü'nün kuzey sahili etrafından dönen Rus birlikleri, yani Kafkasya 1. ve 2. Kazak tümenleri, 66. Piyade Tümeni'ne bağlı General Truhin'in Transbaykal 2. Kazak Tugayı ve Ermeni *drujina*'ları Osmanlı IX. Kolordusu'ndan daha hareketli olmakla birlikte, sayıca yaklaşık üçe bir oranındaydı. Toplam Rus kuvveti üç nizami ordu tümeninden daha azdı.

Sanki bir jeopolitik çekim yasasıyla zorlanmış gibi, hasım kuvvetler Temmuz 1915'in ikinci haftasında, Alp Arslan komutasındaki Selçuklu Türklerinin 1071'deki meşhur muharebede Bizanslıları yenerek Anadolu'nun kapısını açtıkları Malazgirt (Manzikert) Ovası'nda karşı karşıya geldiler.** Birinci Dünya Savaşı'na ilişkin tarih kitaplarında bu muharebe, tıpkı Dilman gibi, çok az anılmasına karşın *bunu hak edecek* önemdedir. Daha önce Dilman'da yaşananlar, iki aşamalı Malazgirt Muharebesi'nde (12-15 Temmuz ve 20-26 Temmuz) o zamanın aksine daha büyük çapta tekrarlandı; aşırı yayılan Ruslar kendi kurdukları tuzağa düştüler. Birkaç hafta süren şiddetli çarpışmalardan sonra, Abdülkerim Paşa 22-23 Temmuz'da Rus sağ kanadını çevirdi. Malazgirt

---

* Bunlar teknelerle Van Gölü'nü aşıp Tatvan'a vardıktan sonra karadan Bitlis'e yöneldiler. Toplam 1.200 Müslüman mültecinin 700 kadarı kente sağ ulaştı; geri kalanlar göldeki bir fırtınada boğuldular ya da sahile vurduktan sonra Ermeni partizanlarca yakalandılar. Van'ın Müslüman mahallesi, hükümet kuvvetlerine yardım etmiş olan yakındaki Müslüman köylerle birlikte ateşe verildi.

** Alp Arslan'ın 1064'te Ermeni başkenti Ani'yi ele geçirmesi üzerine, son bağımsız Ermeni Krallığı Kars'ın hükümdarı güneydeki, Toros Dağları'ndaki topraklar karşılığında kentin

kasabasını 26 Temmuz'da boşaltan Rus birliklerine hat boyunca bir genel çekilme emri verildi. Ruslar 4 Ağustos'ta Van kentini, ardından Van vilayetinin tamamını bıraktıktan sonra sınırı aşıp İran Azerbaycanı'na döndüler.[36]

Bu İkinci Malazgirt olayı Rusların geride bıraktığı Ermenileri dosdoğru ve feci biçimde etkiledi. Vahakn Dadrian kenti mayısta Ruslara teslim etmelerine misilleme olarak 50.000 Ermeni'nin öldürüldüğünü ileri sürer.[37] Taner Akçam'ın savı Osmanlı kuvvetlerinin "kentteki bütün Ermeni halkı öldürdüğü" yönündedir.[38] Osmanlı askeri dosyalarının Van vilayetinde "kütüklere kayıtlı" Ermenilere ilişkin 67.792 rakamını verirken, 1915'te tehcir edilenlerin ve çarpışmada öldürülenlerin sayısını boş tahmin düzeyinde bırakması, böyle iddialara belgesel dayanak kazandırır niteliktedir. Osmanlıların bu asi vilayeti Ağustos 1915 başlarında Ruslardan geri almasından sonra çok az Ermeni'nin sağ kaldığı, belki de hiç kalmadığı açık gibidir.[39]

Acaba Van Ermenilerini, ayrıca Doğu Anadolu'nun başka kesimlerindeki ve Kilikya'daki Ermenileri kurtarmanın bir yolu var mıydı? Daha önce gördüğümüz üzere, Ruslar mayısta biraz geç varmış ve ardından büyük bir hatayla haziran-temmuz aylarında ileriye fazla açılmış olsalar bile Van vilayetine yardım etmede üstlerine düşeni kesinlikle yaptılar. Ama Rusya'nın müttefiklerini unutmamalıyız. Yine daha önce gördüğümüz üzere Boğos Nubar Paşa daha şubat başlarında Kahire'deki Ermeni Ulusal Heyeti adına, Sir John Maxwell'e İngilizlerin İskenderun'a asker çıkarmaları halinde Kilikya Ermenilerinin "kusursuz ve tam destek" sağlayacakları sözünü vermişti. Aynı ayın sonraki günlerinde Zeytun'dan gelen Ermeni heyeti destek için Ruslara başvurduğunda, Vorontsov-Daşkov Zeytun'un Tiflis'e nazaran Kilikya kıyı şeridine çok daha yakın olmasından dolayı Sazonov'a İngilizlerin ya da Fransızların bir amfibi çıkarmayla ya da kıyıya gizli sevkiyatla Ermeni asilere silah ulaştırmaya çalışmasını önermişti.[40] Kitchener ve Churchill yakındaki Çanakkale Boğazı ve onu izleyecek Gelibolu serüvenlerine, bu umut verici teklifler üzerinde durmayacak kadar bağlanmışlardı. Ama Ermeniler büsbütün unutulmadı. Amerikan Ermeni Ulusal Savunma Komitesi'nin temsilcileri

---

"anahtarlar"ını Bizans imparatoruna vermişti. Ancak Ermenilerin Bizanslılarla ilişkileri zayıftı. Bir uygarlık çatışması şeklindeki basite indirgeyici tabloyu çapraşık hale getiren bir gelişmeyle birçok Ermeni 1071 Malazgirt Muharebesi'nde fiilen Türk tarafında çarpıştı; bu tutum Selçukluların kaybedilmiş Ermeni krallıklarını geri vermelerini sağlamaya yetmedi. Her halükârda, Malazgirt'in 1915 yazında çarpışan askerlerden çok azının dikkatinden kaçacak bir tarihsel anlamı vardı.

36 Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 302-310.

37 Akt. McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, 248.

38 Akçam, *A Shameful Act*, 140.

39 Osmanlı ordusunun tehcir kayıtları, *yagy*, 159.

40 Tiflis'teki Vorontsov-Daşkov'dan Ştavka'ya, 7/20 Şubat 1915, *yagy*.

23 Mart'ta Boston'daki İngiliz konsolosuna "Ermeni topluluğunun büyük bir kesiminin Türk yönetimine isyan bayrağını açacağı Kilikya'ya gönüllüler gönderme" hazırlıklarının sürdüğünü bildirdi. Önerilen fikir İngilizlerin bu gönüllülere silah sağlamasıydı. Yine hiçbir şey yapılmadı.[41]

Ermeni sürgünlerin feci akıbetine ilişkin haberlerin haziran ve temmuz aylarında yayılmasıyla birlikte, bu başvurular haliyle daha acil bir veçheye büründü. Malazgirt Muharebesi'nin başladığı 10 Temmuz'da, ABD sefiri Morgenthau "birçoğu Rus uyruklu Ermeni gönüllülerin Kafkasya Rus Ordusu'na katılması ve bazılarının silahlı devrimci hareketlere karışması, bazılarının da Van yöresini işgalde Ruslara yardımcı olması nedeniyle korkunç intikam alındığını" bildirdi.[42] Bu gelişmelerden gayet haberdar olan (ve daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamaya yönelik 1916 antlaşmasının hazırlanmasına katkıda bulunan) Sir Mark Sykes Temmuz 1915 başlarında Kilikya Ermenilerine yardım etme olasılığını araştırmak üzere Kahire'ye gönderildi. Tümgeneral Charles Callwell'e 14 ve 16 Temmuz tarihli mesajlarında, Britanya'nın nakliye gemileri ve silah sağlaması halinde, Türkiye içindeki Ermeni asilerin Muş'u kısa sürede almayı umduklarını ve Mısır'daki Ermeni sürgünlerin bir Kilikya çıkarmasına 6.000 gönüllü toplayabileceklerini bildirdi.[43] Malazgirt'in kritik gelişmelere sahne olduğu 20 ve 22 Temmuz'da, Boğos Nubar Paşa tekrar Sir John Maxwell'e başvurdu. İlkinde vicdanına seslenirken ("Eğer kısa sürede koruma sağlanmazsa, [...] toplu tehcirler bölgedeki Ermeni topluluğunun imhasına yol açacak"), ikincisinde İngilizlerin Kilikya'da çıkarma yapması halinde silahlı işbirliği sözünü verdi:

> [Ermeni Ulusal Savunma Komitesi] şunu belirtmek ister ki söz konusu askeri harekât (geçitlerle birlikte) İskenderun, Mersin ve Adana'yı işgal etmek için 10.000 ila 12.000 savaşçıdan oluşan bir kuvveti gerektirecek, 10.000 Ermeni gönüllünün ve bölgedeki bütün Ermeni topluluğunun işbirliğini sağlayacaktır; [...] Kilikya'daki 25.000 Ermeni isyancıya ve civardaki vilayetlerden gelecek başka isyancılara güvenmek mümkün olacaktır. Hatta 50.000'e yakın bu müthiş kuvvet Kilikya sınırlarının epey ötesinde ilerleyebilecek ve böylece İtilaf devletleri için bir kazanıma dönüşecektir. Sonuçta sıkça tekrarlanan bir gerçek, [...] yani Türkiye'de sadece Ermenistan [yani Erzurum, Bitlis, Van vilayetleri] ve Kilikya Ermenilerinin Türk yönetimine başkaldırmaya açıkça eğilimli oldukları bir daha görülecektir.[44]

---

41 Alıntının kaynağı: Lewy, *Armenian Massacres*, 105.

42 Alıntının kaynağı: *Agy*, 105.

43 Sykes'tan Callwell'e, 14 ve 16 Temmuz 1915, akt. Erickson, *Ottomans and Armenians*, 201 ve n. 94 ve 95.

44 Ermeni Ulusal Savunma Komitesi'nden Sir John Maxwell'e, 24 Temmuz 1915, no. 119, Boğos Nubar Belgeleri, akt. Lewy, *Armenian Massacres*, 105.

Boğos Nubar Paşa hiç kuşkusuz Britanya'yı Ermenilerin savaştan sonra bağımsız bir devleti hak eden değerli bir savaş müttefiki olduklarına inandırma umudu içindeydi. Ne var ki önerisini taraflı sayıp geçiştirmeden önce, silahlı Ermeni asiler için verdiği rakamın (25.000) ABD sefiri Morgenthau'nun aynı sıralarda abartma saiki olmaksızın vardığı rakamla aynı olduğunu belirtmekte yarar vardır. Bu bilgi (her hücrenin beş ila on kişiden oluştuğu düşünülürse) "Adana ve Halep arasındaki bölgede 3.000 ayrı silahlı hücrenin faaliyet gösterdiği" yönündeki Rus askeri istihbaratıyla ve Osmanlı karşı tedbirleriyle de yakından uyuşur. Faal bir askeri cepheden tam üç tümenin çekilmesi için asilerin en az 25.000 kişiyi silahlandırmış olması gerekirdi.

Gelibolu harekâtı açısından bakılınca, daha ilginç nokta iç kesimdeki dost Ermeni asilerle ve sivillerle buluşmak üzere Kilikya kıyı şeridinde bir çıkarma için "10.000 ila 12.000 savaşçı"nın gerekli görülmesiydi. Sykes'ın İngiliz Savaş Bakanlığı'na Mısır'daki Ermenilerin bu kuvvetin yaklaşık yarısını (6.000 kadar kişi) sağlayacağını belirtmiş olması nedeniyle İskenderun'u ele geçirmek ve ardından Kilikya'ya yayılmak için Britanya'nın kendi birliklerinden sadece 6.000 askeri ayırması yeterli olacaktı. Böylece bölgenin (yakın dönemde Suriye'ye doğru kervan yollarından ve Bağdat Demiryolu hattından sapan sürgünlerin büyük çaplı akınıyla daha da artan) Ermeni ağırlıklı nüfusu onları kurtarıcılar olarak karşılayacaktı. Belki bu rakam iyimserdi ve Mısır'dan gelen Ermeni gönüllüler eğitimli İngiliz askerlerine denk sayılmayabilirdi. Başarıyı sağlama almak için Maxwell İngiliz birliğini iki kat artırıp 12.000 askere çıkarabilirdi; üstelik onlara acı çeken Osmanlı uyruklu kardeşleri kurtarmak üzere Akdeniz'i aşmaya hazır 6.000 silahlı Ermeni gönüllü de katılacaktı. Bu durumda bile söz konusu kuvvet, *İngilizlerin Ağustos 1915 başlarında Gelibolu'daki Anzak cephesini takviye etmek üzere İskenderun'da karşılaşmış olabileceklerinden birkaç misli güçlü düşman savunma hatlarına karşı fiilen gönderdikleri asker sayısının yarısından az olacaktı.**

Peki, İngilizler İskenderun'da (Çanakkale Boğazı felaketi yaşandığından) artık geride kalmış ilk fırsat kadar belki cazip olmasa da özellikle insani gerekçelerden dolayı daha acil bir altın fırsatın önlerinde durduğunu göremediler mi? Çanakkale Boğazı'na şubattaki apar topar saldırı bir stratejik tasavvur fiyaskosunun ifadesiyse, yeni Anzak/Suvla çıkarmaları da bir *ahlaki* tasavvur fiyaskosunun ifadesiydi. Britanya'nın ve Fransa'nın 1915'te Türkiye Ermenilerinin başına gelen felakette hiç kuşkusuz bir sorumluluğu yoktu – tabii Gelibolu çıkarmalarının nisan-mayıs aylarında Osmanlı hükümetini saran

* Sayıca 25.000'i aşan İngiliz askerlerinin yaklaşık 16.000'inin 6-7 Ağustos'ta çıkarıldığı Suvla Koyu'nun yalnız iki Osmanlı taburunca savunulduğu doğru olsa da bu çıkarmanın asıl hedef olan Sarı Bayır tepelerindeki sıkı tahkimli siperlere karşı ana Anzak taarruzuna bir destekten ibaret olduğu da aynı ölçüde doğrudur. İtalikler bana ait.

ve toplu tehcirlere bir bahane sağlayan paranoya havasına dolaylı katkıda bulunduğu bir yana bırakılırsa. Ama Temmuz 1915'te yardım etmek için iş işten geçmiş değildi. Tehcir harekâtı hâlâ yayılma sürecindeydi; Mersin ve Adana civarına ancak Ağustos'ta ulaştı. Mülteciler çoğu henüz Suriye Çölü'ne varmamıştı. Binlerce Ermeni can vermiş olsa da daha binlercesi sağdı. Gerçi Kilikya'ya bir İngiliz çıkarması, Osmanlı ordusunun bunu haber almasıyla birlikte Ermeni sivillere yönelik yeni bir misilleme dalgasına yol açabilirdi. Ama bu risk Kilikya'da yollara düşmüş binlerce Ermeni mülteciyi kurtarma ve Suriye'ye yeni tehcirlerin önünü kesme ihtimalinin* yanında düşük sayılırdı herhalde; ayrıca böyle bir çıkarmayla Osmanlı Dördüncü Ordusu'nun bağlantısı kesilmiş olacaktı.

Strateji alanına dönecek olursak, Kilikya'ya Temmuz 1915'teki bir İngiliz-Ermeni çıkarması, Van Gölü'nü kuşatan Rus kuvvetlerini karşılamak ve Kilikya'daki Ermeni partizanları bastırmak üzere gücünün büyük bölümünü zaten Erzurum'dan kaydırmış olan Osmanlı Üçüncü Ordusu için son darbe olacaktı. Çok dostça karşılandığı bir bölgede harekâta girişen İngiliz sefer ordusunu savuşturmak üzere birkaç tümeni daha güneye göndermek zorunda kalacaktı. Temmuz ve Ağustos 1915 Türkiye'nin doğu vilayetlerindeki Hıristiyanlar açısından (Rusların daha önce Ermeni asilerce ele geçirilmiş Van'ı tahliye etmesiyle başlayarak) kesin bir ölüm cezasına yol açan yeni bir Malazgirt'e dönüşmekten ziyade, Osmanlı Üçüncü Ordusu'nun nihai bozgununa sahne olabilirdi. Böylece İngiliz ve Rus himayesi altında bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması gibi tarihsel öneme sahip bir gelişmeye zemin hazırlayabilirdi.

Kahire'deki en az iki Britanyalı bu potansiyeli gördü. Mısır'daki İngiliz yüksek komiseri olarak, Mekke şerifi Hüseyin'i Osmanlılara karşı bir Arap isyanı için ayartmaya yönelik tertiplere zaten iyice bulaşmış olan Sir Henry McMahon, İskenderun'a "beklenmedik bir çullanma"nın (bir Arap isyanını gündeme getirecek bir sonuçla) Arabistan'da, (İngiliz ordularının zorlu bir ilerleyişle Dicle'nin yukarısına doğru çıkmaya çalıştığı ve Osmanlı Altıncı Ordusu'nun Bağdat'ta onları beklediği) Mezopotamya'da, Filistin'de ve Suriye'de Osmanlı ordularını kolayca mahsur bırakabileceği konusuna Dışişleri Bakanlığı'nın dikkatini çekti.[45] Diğer kişi ise daha sonra "Arabistanlı" unva-

45 McMahon'dan İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na, 24 Eylül 1915, akt. Erickson, *Ottomans and Armenians*, 201.

* Mersin'den ve Adana'dan Kilikya tehcirleri bu tartışmaların yapılmasından çok sonra başladı; aslına bakılırsa, yerel Ermenilerin tehcir edilmesinin görünüşteki sebebi İngiliz çıkarma kollarına yardım edecekleri korkusuydu. İngilizler Kahire'de bir Kilikya çıkarması üzerine bolca *konuşarak* Osmanlı hükümetine bu Ermenileri sindirmek için bir bahane sağlamak yerine dosdoğru bir çıkarmaya girişebilir ve böylece Ermenileri tehcir edilmelerinden önce kurtarabilirdi.

nıyla anılacak olan T. E. Lawrence'tı. Savoy Hotel'deki bürosunda Osmanlı İmparatorluğu'nun "büyük ölçekli harita"sını dikkatle inceleyen Lawrence 1915'te İskenderun'un, Suriye'yi ve diğer Arap vilayetleri imparatorluğun Türk Anadolu merkezinden koparacak ve bir İngiliz çıkarma kuvvetine kuzeydeki dost Kilikya Ermenilerinin yardım edeceği can alıcı stratejik bir düğüm noktası olduğu fikrine adeta bir saplantıyla kapıldı.[46] Ama ordu istihbaratında teğmen rütbeli geçici bir tercüman olduğundan, kimse ona pek kulak asmadı. Mühim bir kişi olan McMahon ise kendi İskenderun tasarısını ancak Eylül 1915 sonlarında, yani Anzak/Suvla Koyu çıkarmalarıyla fiilen geçersiz hale gelişinden bir ayı aşkın süre sonra ortaya attı.

Böylece İngilizler çok az savunulan İskenderun'a birkaç tümen çıkararak Osmanlı İmparatorluğu'nu ikiye ayırma, Malazgirt'te Osmanlı Üçüncü Ordusu'yla çarpışan Rus müttefiklerine yardımcı olma ve binlerce Ermeni sivil mülteciyi kurtarma yerine yüksek alanda siper almış Türk-Alman kuvvetlerinin amansız ateşine karşı koyacak 25.000 askeri daha Gelibolu'ya çıkararak başarısızlık pekiştirme yoluna gittiler. Osmanlı harekât alanında Britanya açısından 1915'te Basra'yla ve Süveyş'le gayet iyi başlayan işler tamamen bozulmaya yüz tutmuştu. Üstelik durum daha da kötüleşme yolundaydı.

46 Bkz. Scott Anderson, *Lawrence in Arabia*, 95-99. Anderson Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde İskenderun çıkarmasının avantajlarını ana hatlarıyla ortaya koyan 3 Ocak 1915 tarihli bir İstihbarat Dairesi "not"unun Lawrence tarafından yazıldığını ileri sürerken, akıl hocası David Hogarth'a yazdığı ve İskenderun'a şifreli göndermede bulunduğu sonraki bir mektuba dayanır.

BÖLÜM 11

Britanya İmparatorluğu İçin Soğuk Bir Kış

Türklerin çok güçlü ve çarpışmaya tam kararlı oldukları görüldü.

—SIR IAN HAMILTON,
Anzak yarma girişiminin başarısızlığa uğramasının ardından Lord Kitchener'a mesajından,
17 Ağustos 1915[1]

İtilaf hedefleri açısından 1915 bunaltıcı bir yıl oldu. En azından İngilizler Şattü'l-Arap'ta ve Süveyş'te Osmanlılara karşı önceki zaferlerin moraliyle, Çanakkale Boğazı'nda aptalca iyimserliğe kapılmışlardı. Fransızlar açısından o yıl çoğunlukla Clemenceau'nun gazetesi *La Justice*'in okurlarına serzenişle "les allemands sont toujours à Noyon" ["Almanlar hep Noyon'da duracak"] diye belirttiği durumu acıyla hatırlatan bir seyir izledi. Siper hatlarında Paris'in 95 kilometre kadar yakınına uzanan bu Alman çıkıntısı adeta alay edercesine İtilaf kuvvetlerini orayı kanatlardan yararak kuşatmaya dönük intihar saldırılarına yöneltir nitelikteydi. Almanların Gorlice-Tarnow'daki mayıs taarruzuna hazırlık için on tümeni Doğu Cephesi'ne kaydırmalarına karşın, Neuve-Chapelle (nisan), Arras/Ypres (mayıs) ve daha sonra Loos/Champagne (eylül) İtilaf saldırıları hiçbir sonuç vermedi. Churchill'in 18 Haziran'da İngiliz Savaş Konseyi için hazırladığı *Genel Askeri Durum Üzerine Rapor*'da belirttiği gibi, "1915 ilkbaharında Fransız [ve] Belçika [...] topraklarını kesinlikle temizleyecek ve ordularımızı Alman sınırının öbür tarafına taşıyacak harekâtların başlayacağı" yönünde önceki kış beslenen umutları çok fena boşa çıkarmıştı. "Fransa'da ve Belçika'da Almanların elinde olan yaklaşık 50.000 kilometrekarelik alanın ancak 20 kilometrekarelik kısmını geri alabildik" diye dokunaklı biçimde belirtti Churchill.[2]

İtalya'nın 23 Mayıs'ta Britanya'nın ve Fransa'nın yanında (yani Avusturya-Macaristan'a karşı) savaşa girmesi hızla düşen İtilaf moraline destek olabilirdi. Ama Rusları Avusturya Galiçyası'ndan söküp atan ve böylece Habsburglara yeniden hayat veren Gorlice-Tarnow'un üç hafta sonrasına denk geldi. Öte yandan İtalya'nın bizzat savaşa girişi paradoksal bir gelişmeyle,

1 Hamilton'dan Kitchener'a, 17 Ağustos 1915, PRO, WO 32/5119.

2 Churchill, "A Further Note on the General Military Situation", 18 Haziran 1915, *World Crisis*, c. 2, 420-428.

Avusturya-Macaristan'ın karşısına nihayet yardım almadan alt edebileceği bir hasım çıkardı. Ahlaki açıdan bile Almanların nisanda Ypres'te zehirli gaz kullanmalarıyla yeni bir dayanak kazanan "uygarlık için savaş" yürütme savına dayalı İtilaf propagandası, bizzat İngilizlerin eylülde Loos'ta zehirli gaza başvurmalarıyla lekelendi. (Gerçi ters esen rüzgâr, gazın İngiliz saflarına dönmesine yol açtı.)

En acılı olan şey Gelibolu'daki açmazdı. İtilaf kuvvetleri Ruslara yardım etmek üzere İttifak kuvvetlerinin cephe gerisine cüretli bir stratejik hamleyle, umut vermeyen Batı Cephesi'ndeki gidişatı tersine çevirmeyi umarken, aksine Fransa ve Flandre perişanlığını tekrar yaşama durumuna düştüler – üstelik bu sefer Almanlara çatma bahanesi olmaksızın. Osmanlı Beşinci Ordusu'nda bir hayli Alman subay bulunsa bile askerler çoğunlukla Türk'tü. Yazılı tarihteki en büyük imparatorluğa ve dünyanın rakipsiz donanma gücüne sahip Büyük Britanya Avrupa'nın Hasta Adamı'ndan acı bir ders almaktaydı. İngilizlerin ilkbahar ve yaz boyunca Çanakkale Boğazı harekâtına ve ardından Gelibolu hücumlarına, nafile olduklarını gösteren bulguların artmasına rağmen iyice batmaları ancak bir hayal kırıklığı ve küçük düşme duygusuyla açıklanabilir herhalde. Denizcilik Bakanlığı'ndaki, ordudaki, Savaş Konseyi'ndeki ve kabinedeki en güçlü beyinler daha birkaç yıl önce ayaktakımı bir Balkan koalisyonundan, ondan önce de İtalya'dan sıkı dayak yemiş Türklerin üstesinden nasıl gelemezdi!

Buna karşılık, İttifak Devletleri açısından stratejik tablo düzelme yolundaydı. Türkler için Basra'da, Sarıkamış'ta ve Süveyş'te ürkütücü anlar elbette olmuştu. Van'ın düşüşü ve peş peşe Ermeni ayaklanmaları Doğu Anadolu'da Osmanlı otoritesinin kesin yıkılışına işaret ediyor gibiydi. Ne var ki bizzat hükümet tepkisinin acımasızlığı, ayrıca Malazgirt'teki Rus yenilgisi ve İngilizlerin Kilikya'ya müdahaleden kaçınışı, Osmanlıların bölgede tekrar itibar kazanmasını sağladı. Hasta Adam bir kez daha Azrail'i atlatmış olsa da bu durum Doğu Anadolu'da zaferin eşiğine gelmiş gibi görünürken, bir insan faciasıyla karşı karşıya kalan Osmanlı Ermenileri açısından bir teselli değildi.

Bununla birlikte, Clemenceau'ya yaraşır sözlerle belirtmek gerekirse, İtilaf sefer kuvvetlerinin hâlâ Gelibolu Yarımadası'nda, Osmanlı başkentine sadece 300 kilometre uzakta konuşlu olduğu gerçeği ortadaydı. Harekât artık İngiliz üst komuta kademesinde bir hırçınlık kaynağıydı; ama bizzat Britanya için Türkiye'nin (ya da Noyon'daki Alman çıkıntısıyla Fransa'nın) karşı karşıya kaldığı türden bir tehlike söz konusu değildi. "Ada Britanya"nın koalisyon müttefiklerine kıyasla nispi güvenliği, erken modern çağ ve modern çağ savaş tarzında hep işlenen eski bir temaydı. Ama 1915'te tezat daha da çarpıcıydı. İster Britanya Adaları'ndan, isterse İngiliz Uluslar Topluluğu'ndan getirilmiş

olsunlar, İngiliz askerleri bir kez daha ya işgalcilere karşı savunma (Fransa) ya da imparatorluğa katma (Mezopotamya ve Gelibolu) amacıyla *öbür ülkelerde* çarpışmaktaydı. Süveyş bu garip kuralı doğrulayan istisnaydı; orada bile Britanyalıların Britanya'yı savunmasından ziyade, çoğunlukla İngiliz Hint askerlerinin İngiliz Mısırı'nı savunması gibi bir durum vardı.

Britanya'nın dünya savaşının hareketli cephelerinden coğrafi kopukluğu ona esneklik kazandırırken, bu lüks beraberinde tercih yükünü getirdi. Marne Muharebesi'nde Paris'in işgal tehlikesini atlatmasından sonra Fransa'nın ağır basan stratejik hedefi basitti: Almanları Fransa'dan kovmak. Doğu Cephesi'nde Rusya'nın 1914'te sahip olduğu manevra kabiliyetinin Gorlice-Tarnow'da uçup gitmesinden sonra, yegâne somut soru ne kadar geriye çekileceğiydi. İtalya'nın savaşa girişi yeni bir cephe açtı; coğrafi tesadüf yüzünden İtalya ve Avusturya-Macaristan altı üstü 32 kilometre genişliğinde bir cephede, yani Trieste ve Alpler arasında tek düzlükte çarpışmaya mahkûmdu. Alman başkomutanı Erich von Falkenhayn, mevcut askerleri ve mühimmatı Batı ve Doğu cephelerine, ayrıca Türkiye'ye nasıl dağıtacağı konusunda belirli bir esnekliğe sahipti. Ama Britanya'nın denizleri kontrol altında tutması ve İstanbul'a ulaşımın zor olması (hâlâ savaşta olan Sırbistan'ın Şark Ekspresi demiryolunu kesmesi ve Tuna Nehri'ni bombardımana tutması, ayrıca Rumen tarafsızlığının Türkiye'ye büyük çaplı Alman silah sevkıyatına engel çıkarması) nedeniyle, Alman seçenekleri de dardı. Yedek birlikleri nereye ve hangi amaçla göndereceğine karar verme serbestliğine sahip tek ülke Britanya'ydı. Dahası, Kitchener'ın sıfırdan yarattığı "Yeni Ordu"nun sahneye çıkışından çok önce Batı Cephesi'nin istikrara kavuşması nedeniyle, sadece Britanya'nın değişik cephelere kaydırılacak önemli sayıda yedek askeri vardı.

Peki, bunlar nereye gönderilmeliydi? Fransa bariz bir hedefti ama acemi askerlerin Almanlara karşı daha tecrübeli İngiliz Sefer Kuvveti'nden daha başarılı olması umudu çok az gibiydi. Churchill'in 18 Haziran'da sorunu Savaş Konseyi'ne açıklarken belirttiği gibi, "belli bir noktadan sonra asker sayısının Batı harekât alanındaki soruna çözüm yönünde bir önemi yok"tu; çünkü orada "savunmada olmanın sağladığı güç [...] iki taraftan birinin elde etmesi muhtemel sayısal ağırlığa sürekli üstün gelen bir etken"di.[3] Daha önce gördüğümüz üzere, her türlü stratejik ve ahlaki mantığın kesinlikle gerektirmesine karşın Kilikya üzerinde asla ciddi olarak durulmadı. Süveyş'e yönelik Osmanlı saldırısının şubatta kesin biçimde püskürtülmesinden sonra Mısır o sırada güvende sayılırdı. Mezopotamya bir olasılıktı ama Londra'nın ve Yeni Ordu'nun değil, Delhi'nin ve İngiliz Hint Ordusu'nun stratejik yetki alanı içindeydi.

3 *Agy.*

Bu durum Gelibolu'yu tek bariz hedef olarak bıraktı. Savaş Konseyi, Hamilton'ın Londra'ya 18 Mayıs'ta ilettiği takviye isteğine biraz gecikmeli cevapla, 7 Haziran'da "Temmuzun ikinci haftasında bir taarruz maksadıyla, Sir Ian Hamilton'ı Birinci Yeni Ordu'nun kalan üç tümeniyle takviye etmeyi" kararlaştırdı. Bunun üzerine Churchill ve Kitchener 11 Haziran'da Hamilton'a bu yeni tümenleri nereye sevk etmek istediğini sordular; onların tercihi Osmanlı Beşinci Ordusu'nun İstanbul'la bağlantısını kesme açısından Bolayır'dı. Hamilton'ın aslında karşı olmadığı bu fikir, de Robeck'in sığ sular ve mayınlar yüzünden donanma için çok riskli sayması nedeniyle devre dışı kaldı. Ona göre Suvla Koyu çok daha güvenli bir demirleme yeri sunmaktaydı. Böylece Churchill'i hayal kırıklığına uğratan bir kararla, Bolayır'da bir "kıstırma" harekâtından vazgeçilerek bunun yerine yeni birlikleri Anzak Koyu'ndan batı yönünde dar geçide doğru genel bir yarma girişiminin kanadında kullanmayı öngören bir "baskın" harekâtı benimsendi. Plan üzerine tartışmalardan dolayı kritik anda harekete geçme fırsatı kaçırıldı ve çıkarma tarihi ağustosun ilk haftasına kadar ertelendi. Aradan geçen süre ana çıkarma kuvvetinin yedeğinde tutulacak iki tümenin daha toplanmasını sağlarken, Limni'deki düzenli ve pek gizlenemeyecek asker yığılmasından dolayı, von Sanders'e de yakında geleceğini bildiği bir hücuma karşı plan hazırlayacak daha fazla zaman kazandırdı.[4]

Von Sanders bir tür çıkarmanın yakın olduğunu bilmesine karşın, nereye yapılacağını haliyle bilmiyordu. Böylece İtilaf kuvvetleri gerçek taktiksel baskın unsurunu yakalayabilirdi; ayrıca nisandaki durumun aksine, kıyıdaki mevcut birlikler şaşırtmaya dönük hücumlara girişerek çıkarmayı örtme gibi ek bir avantaj sağlayabilirdi. Hamilton'ın temmuz sonlarında subaylarıyla tartışarak son şeklini verdiği ve 6 Ağustos'ta uygulamaya girmesi öngörülen nihai plan hem karmaşık hem şıktı. Önceki iki günde ana taarruzu güçlendirmek üzere yaklaşık iki tam tümen, Anzak Koyu'nda olağan asker kaydırması kisvesi altında sessizce kıyıya çıkarılmıştı. Midilli Adası'ndaki Mytilini'de Asya kıyısına bir çıkarmaya dair söylentiler kasten yayıldı ve (Von Sanders'in nisanda yedeklerini çok uzun süre tutmuş olduğu unutulmayan) Bolayır'la ilgili söylentilerle dezenformasyon daha da yoğunlaştırıldı. Düşmanın hem asıl çıkarma yerini (Suvla Koyu) hem de asıl hedefi (Eceabat ve dar geçit yolu üzerindeki Conkbayırı ve daha genel olarak Sarı Bayır Sırtı) kestiremeyeceği düşüncesiyle, çıkarmayı Gelibolu Yarımadası'ndan güneyden kuzeye yayılmak üzere, bir tür stratejik yaklaşma barajı izleyecekti. İlk yanıltma hareketi

4 İngiliz Savaş Bakanlığı'ndan Hamilton'a, 11 ve 12 Haziran 1915, Hamilton'dan İngiliz Savaş Bakanlığı'na, 12 Haziran 1915 ve Churchill'den Kitchener'a, 15 Haziran 1915, *agy*, 416 -419. Yeni bir çıkarma yönündeki Türk-Alman beklenti için bkz. Çanakkale'deki Usedom'dan Kayzer II. Wilhelm'e, 25 Temmuz 1915, RM 40-1, 94; Von Sanders, *Five Years in Turkey*, 79.

İlyas Burnu cephesindeki Kirte siperlerine öğleden sonra iki buçuk sularında başlayan bir bombardıman olacaktı. Üç saat sonra Anzak cephesinin sağ kanadında Kanlısırt'a (Türklerin biri dışında bütün ağaçları kesmiş olmasından dolayı İngiliz kaynaklarında verilen adla "Yalnız Çam") doğru daha büyük bir yanıltmaya girişilecekti. Burada istihkâmcıların Türk hatlarının altında kazdığı 500 yardalık (yaklaşık 457 metre) bir tünelden "Avustralyalı askerler çılgına dönmüş karıncalar gibi çıkacaklardı." Birdwood'un ana saldırısı akşam dokuz buçuğa doğru Anzak sol kanadında başlayacak, birlikler "Türk ileri karakollarına çullanacak ve Conkbayırı'na giden sarp hendekleri birkaç kol halinde tırmanıp ilerleyecekti." Zinde Yeni Ordu'ya bağlı 11. Tümen'in askerleri saat on buçukta karanlıktan yararlanarak Suvla Koyu'nda karaya çıkacak, onları 10. Tümen gün doğarken izleyecek ve 53. Tümen yedekte kalacaktı. (Savaş Bakanlığı'nın daha sonra Çanakkale Boğazı Komisyonu'nca eleştirilecek beceriksizliğinin başka bir örneğiyle, 59. Tümen henüz oraya varmış değildi.) Korgeneral Frederick Stopford komutasındaki bu çıkarma kuvvetlerinin Hamilton tarafından "nispeten kolay" sayılan görevi, "Birdwood'a girişeceği saldırının durdurulması halinde yardım etme hedefiyle" Suvla Koyu'ndan güneybatıya doğru ilerlemekti.[5]

Canlı ve kararlı bir uğraşla yürütülmesi halinde, kâğıt üzerinde tam başarı şansı olan parlak bir plandı bu. Yarımadayı aşacak bir Anzak yarma girişimi dar geçidi koruyan sahil toplarını susturarak İngilizlerin Çanakkale Boğazı mayınlarını temizlemelerini ve filo için bir yol açmalarını sağlayabilirdi. Churchill Temmuz 1915'te Savaş Konseyi için hazırladığı bir tezkerede işin ciddiyetini taklit edilemez coşkulu üslubuyla şöyle açıkladı:

> Gelibolu Yarımadası'nda son derece kritik bir muharebenin arifesindeyiz. Eğer başarılı olursak, bunu en büyük çapta sonuçlar izleyecek ve Konstantinapol'ün düşüşü büyük savaşın bütün mahiyetine damga vurarak bütün diğer olayları gölgede bırakacak. [...] Şimdi Bulgaristan'ı yanımıza almalıyız; [...] eğer Bulgaristan'ı safımıza çekemezsek ya da onun desteği olmadan eylül sonundan önce Konstantinapol'e saldıramazsak [...] Balkanlar'da başka şartlar devreye girecek [yani, Bulgarlar Almanya-Avusturya-Türkiye'nin yanında Sırbistan'a karşı savaşa katılacak]. [...] Bu şartlar savaş açısından vahim sonuçlar doğurabilir ve Büyük Britanya'ya olağandışı çapta bir felaket getirebilir.[6]

Osmanlı Beşinci Ordusu'nun Alman komutanı von Sanders de Gelibolu'da Ağustos 1915'teki bir İngiliz yarma girişiminin olası stratejik etkisi konusunda Churchill'le hemfikirdi. Hatıratında İngiliz donanma toplarının Marmara

5 Hamilton'dan Kitchener'a, 17 Ağustos 1915, PRO, WO 32/5119. "Çılgına dönmüş karıncalar" ibaresini akt. Moorehead, *Gallipoli*, 248.

6 Akt. Churchill, *World Crisis*, 444-447.

Denizi'ne hâkim olmasıyla ortaya çıkacak sonucu o kadar coşkulu sayılmayacak şu sözlerle anlatacaktı:

> Türk-Bulgar savaşında başkenti korumuş olan [...] Çatalca hatları çok az değer taşıyacaktı çünkü her iki kanat düşman filolarının ateşi altında kalacaktı. İngiliz-Fransız harekâtına bir Rus çıkarmasının denk getirileceğinden hiç şüphe yoktu. O sırada Bükreş'ten ve Atina'dan gelen birçok raporda, Odessa'da birliklerin ve gemilerin toplandığı belirtilmekteydi. Batılı devletler ile Rusya arasında güvenli ulaşım sağlanacak ve Türkiye İttifak Devletleri'nden koparılacaktı.[7]

Gelgelelim, muharebeler kâğıt üzerinde değil, engebeli ve çoğu kez öngörülemez arazide doğanın her türlü kısıtlamasına maruz kalan subaylar ve askerler tarafından yürütülür. Köşeye sıkıştıklarında beklenmedik cesaretle ileriye atılabilecek hasımlara karşı yürütülür. Türkler martta Çanakkale Boğazı'nda, nisanda Gelibolu kumsallarında, mayısta Kirte'de, ilkbahar ve yaz boyunca Anzak cephesinde çarpışmadaki çaplarını kanıtlamışlardı. Bu genel dayanıklılık tablosu göz önünde tutulduğunda ağustos muharebelerinin gerçekten şaşırtıcı tek yanı, en son hücumu planlayan İngiliz subaylarının bir kez daha Türk cesareti karşısında şaşkınlığa uğramış görünmeleridir.

O zamandan beri sonu gelmez biçimde irdelenen Anafarta muharebelerinde büyük itibar kazananların yanında büyük itibar kaybına uğrayanlar da vardı. Hamilton'ın çıkarma birliklerinin komutanlığına Stopford'u, yani altmış bir yaşında ve daha önce bir muharebede birliklere hiç komuta etmemiş olması itibariyle en kötü vasıfları bir arada taşıyan bir adamı atama yönündeki kötü kararıyla başlamak üzere komutanların kararları açıkçası önemli rol oynadı. Stopford'un Suvla Koyu'ndan ağır ilerleyişi derhal dile düştü. Yeni Ordu birliklerinin kumsallardaki dağınıklığı Birdwood'u askerlerinin yoğun Türk ateşi altında Sarı Bayır Sırtı'na tırmandığı sol kanadından tamamen saldırıya açık hale getirirken, von Sanders'e Anzak kesimindeki savunmayı takviye etmek üzere XVI. Kolordu'yu Bolayır'dan indirtmek için fazlasıyla zaman kazandırdı. Türk cephesinden bakılınca, Atatürk efsanesi açısından Anafarta 25 Nisan'daki kahramanlığı kadar önemlidir. Bilindiği üzere, von Sanders'in Mustafa Kemal'e kolordu düzeyinde bu ilk komuta görevini verişi Sarı Bayır'daki can alıcı çarpışmadan hemen önceye denk geldi. Daha da iyi bilindiği üzere, Mustafa Kemal'in 10 Ağustos'ta "altı tabur"la bizzat yönettiği sert bir karşı-saldırı, Anzakları Conkbayırı'nın can havliyle yapılmış bir saldırıyla kazanılmış köşesinden ve daha sonra bütün Sarı Bayır Sırtı'ndan söküp attı.[8]

Bu komuta kararları önemli olsa da İtilaf yarma girişiminin büyük ölçüde Türklerin basbayağı daha iyi, daha şevkle ve daha gözü kara cesaretle dö-

7 Von Sanders, *Five Years in Turkey*, 89.

8 Ayrıntılar için bkz. Erickson, *Gallipoli: The Ottoman Campaign*, 139-166.

vüşmeleri nedeniyle başarısızlığa uğradığı sonucuna varmaktan kaçınmak zordur. İngiliz tarafındaki çekiştirme ise nisandakinden bile çirkindi. Stopford'u ve sahadaki diğer subayları "gayretten ve azimden yoksun" olmakla suçlayan Hamilton, acımasız ve haksız bir yaklaşımla, çarpışmayı sürdürmede "Stopford'un ve tümen generallerinin [...] yüreksizlik gösterdiklerini" ve "aslında [...] bu işe uygun olmadıklarını" ekledi. Stopford ise daha da haksız yaklaşımla, emrindeki birlikleri "saldırı açısından belirgin biçimde hayal kırıklığına uğratıcı vasıflar" taşımakla suçlarken, ona "örnek oluşturacak nizami birlikler" olmaksızın acemiler vermelerinden dolayı, suçu fiilen Hamilton'ın ve Kitchener'ın üzerine yıktı. Askerlerinin muharebeye yeni girmenin getirdiği yetersizliklerinin yanı sıra bedenen bitkin ve susamış olmalarının (kıyıya su çıkarmada bir türlü bitmeyen sorunlar vardı) mazur görülebileceğini kabul etmekle birlikte, yetersiz eğitimli askerlerinin şarapnel ateşiyle karşılaşınca genelde "yayılıp yatmak yerine kümeleşip ayağa kalkmaları"nın işi nasıl zorlaştırdığını belirterek yarayı deşti. Suvla Koyu'ndaki dağınıklığı izleyen Deniz Yarbayı Worsley Gibson, dosdoğru üst komuta kademesini suçlayan şu dokunaklı saptamada bulundu: "Öfkeyle sıkılan bir kurşunu hiç duymamış ve kesinlikle acemi askerleri ateş altında gece çıkarması gibi zor bir göreve göndermekle büyük bir hatanın işlendiği [...] apaçıktı." Buna karşılık, muharebe tecrübesi olan Anzaklar, bütün anlatımlara göre Kanlısırt'ta ve Sarı Bayır'da müthiş bir performansla, ateşi hiç umursamadan ilerlediler; nitekim Avustralyalı askerler, Mustafa Kemal'in Conkbayırı'nı geri almasından sonra bile Kanlısırt'ta tutundular. Gelgelelim, Türkler Anzak Cephesi boyunca İtilaf kuvvetleriyle kıyasıya çarpıştıkları için herhangi bir yarına girişimine ciddi olarak kalkışılmadı. Hamilton'ın emrindeki subayları günah keçisi haline getirmesi haksız olsa da Anafarta'ya ilişkin nihai hükmü gerçeklik payı taşır. Kitchener'a 17 Ağustos'taki raporunun sonunda şunu belirtti: "[Türk] takviyelerinin düşük kalitede olacağını ve bizimkilerle başa çıkamayacağını ummuştum; ama durum öyle değil ve maalesef Türkler yeni birliklerimizden bazıları karşısında geçici olarak moral üstünlüğü elde etmiş durumda. [...] İyi komuta edilen ve cesurca çarpışan bir Türk ordusuyla karşı karşıyayız."[9]

Anafarta için ölüm faturası her iki tarafta da yüksekti; sadece dört günde (6-10 Ağustos) İngilizler 25.000, Türkler ise 20.000 dolayında zayiat verdi. Tek başına Sarı Bayır'da Anzakların zayiatı 12.500'dü. Muharebelerden sağ çıkan askerlerden birinin en çok aklında kalan izlenim "her yere saçılmış, sıcak tozla kaplı, şişkin, kararmış ve pis kokulu cesetler"di.[10] Ağustosta binlerce asker de salgın boyutlarına varan dizanteriyle kırıldı. Ama iki tarafta

9 Hamilton'dan Kitchener'a, 17 Ağustos 1915, *yagy* ve Stopford Tezkeresi, 18 Ağustos 1915, PRO, WO 32/5119. Gibson'dan alıntıyı akt. Travers, *Gallipoli 1915*, 189.

10 Akt. *agy*, 172-73.

fedakârlığın bedeli aynı düzeyde değildi. Türkler vatanlarını ve başkentlerini savunmaya dönük bir muharebeyi kazanmışlardı ve bu arada büyük bir komutan zaten parlak olan şöhretini artırmıştı. İtilaf kuvvetlerinin on binlerce askeri ileri sürerek elde ettikleri tek şey ise Anzak siper hatlarını kuzeye doğru yaklaşık 12 kilometre ilerletmekten ibaretti.[11]

Ne var ki, Anafarta'nın stratejik sonuçları İngilizlerce arzulandığı gibi olmasa bile ciddiydi. Tarafsız Balkan ülkelerinin (Yunanistan ve Romanya) İtilaf devletlerine katılmasını, Bulgaristan'ın da Sırbistan'a saldırmak yerine tarafsız kalmaya ikna olmasını sağlayacak şekilde Türkiye'nin büyük ölçüde savaşın dışında kalacağı umulurken, İngiliz yenilgisi tam da Churchill'in korktuğu gibi, tersi etkiyi yarattı. Nafile Gelibolu hücumunun uyandırdığı kötü izlenim, Rusya'nın Doğu Avrupa'daki ricatı sırasındaki son umarsız çırpınmalarla çakışınca daha da ağırlaştı. Varşova ve İvangorod 5 Ağustos'ta, Suvla Koyu çıkarmalarından hemen önce, Kovno ise tam da Mustafa Kemal'in Conkbayırı'na yönelik büyük karşı-saldırıya geçtiği sırada düştü. Anzakların Sarı Bayır hattı boyunca püskürtüldüğü ertesi gün, Brest-Litovsk'taki görkemli Rus kalesi Almanların eline geçti. Sonuçta, Almanya-Avusturya ilerleyişi sırasında Ruslar sadece Polonya'yı kaybetmekle kalmayarak 325.000 kadar savaş esiri de verdiler. Gelibolu'da en son İngiliz bozgununa dair haberin ağustos ortalarında Sofya'ya ulaşmasından sonra, Bulgaristan "çar"ı Ferdinand'da Almanların savaşı kazanmasının güçlü bir ihtimal olduğu kanaatinin oluşması mazur görülebilirdi.

Alman başkomutanlığı da Gelibolu'dan gelecek haberi heyecanla beklemişti. Moltke'nin yerine genelkurmay başkanı olan Erich von Falkenhayn, Rusya Polonyası'nın düşüşünden memnun olmakla birlikte, Balkanlar için taşıdığı önemden dolayı Gelibolu konusunda hâlâ derin endişe içindeydi. "Çanakkale Boğazı kaybedilseydi, Ruslar karşısında elde edilebilecek bir avantajın yararı kalmazdı" diye yazacaktı hatıratında. İlkbahardan beri Sofya'daki Alman diplomatları Bulgaristan'ı savaş katılmaya ikna etme, Sırbistan'ı çatışmanın dışına çıkarma ve böylece İstanbul'a kesintisiz demiryolu bağlantısının önünü açma uğraşı içindeydiler. Alman subayları bütün yaz Tuna cephesini sessiz sedasız teftiş etmişlerdi. Anafarta'daki Türk zaferinden etkilenen Ferdinand, savaşa giriş şartlarına son şekli vermek üzere Yarbay Gantsçev'i Alman askeri karargâhına gönderdi. Sırbistan'ın yenilgisi ihtimalinin gündeme gelmesiyle Gelibolu'ya silah sevkıyatını hızlandırma peşinde olan Enver Paşa ve Osmanlı sadrazamı, Bulgar şartlarına hiçbir itirazda bulunmadılar. Bu şartlar arasında Meriç Nehri'nin batısındaki Osmanlı topraklarının Bulgaristan'a bırakılması ve Sofya'nın Batı Trakya'da stratejik bir tampon kuşak edinmesi için Edirne

11 Erickson, 166; Wolf, 161.

ve Dedeağaç arasındaki demiryolu hattının Bulgar kontrolü altında olması vardı. Türklerin bazı topraklardan vazgeçmek zorunda bırakılmaya kızmalarına karşın Avusturya, Alman, Türk ve Bulgar çıkarlarının aynı doğrultuda birleşmesiyle müzakereler çabuk ilerledi. Falkenhayn, Gantsçev ve Avusturya-Macaristan kara kuvvetleri kurmay başkanı Franz Conrad von Hötzendorf 6 Eylül'de, Almanya'nın ve Avusturya-Macaristan'ın otuz gün içinde Sırp sınırına altışar tümen sevk etmesi ve Bulgaristan'ın bundan en geç beş gün sonra Sırbistan'a karşı dört tümeni harekete geçirmesi konusunda anlaştılar. (Henüz savaşta olmayan Bulgaristan'ın en geç 21 Eylül'de genel seferberlik emri vermesi de öngörüldü.) Almanların ne kadar ciddi olduğunun bir göstergesi olarak, Falkenhayn genel komutayı haziranda feldmareşal rütbesine yükseltilmiş olan Gorlice-Tarnow kahramanı August von Mackensen'e verdi.[12]

Böylece Sırbistan'ın kaderi belli oldu. İngilizler arka arkaya iki sarsıcı yumruk gibi Bulgaristan'ın ordusunu seferber ettiğini (25 Eylül) ve Mackensen'in Sırp sınırına vardığını (4 Ekim) öğrenir öğrenmez bunu kavradılar.[13] Yedekteki hemen her İtilaf askerinin, topunun ve patlayıcısının (25 Eylül'de başlayan) Champagne/Loos hücumuna katılması nedeniyle, İkinci Balkan Savaşı'nın bir tekrarıyla Yunanların Bulgaristan'a saldırmasına bel bağlama dışında, Britanya'nın Sırbistan için yapabileceği pek fazla şey yoktu. Atina'nın isteği üzerine, İtilaf devletleri Selanik'e (siyasal simetri açısından biri Fransız, diğeri İngiliz) iki tümeni çarçabuk göndermeyi kabul ettiler. Kısa sürede bu birliklerin bulunabileceği tek yer haliyle Gelibolu'ydu. Churchill açısından durum, Rusya'nın Çanakkale Boğazı harekâtına Yunan katılımını veto ederek Alman dostu Kral Konstantinos'a İtilaf yanlısı başbakan Venizelos'la dış politikaya ilişkin mücadelesinde koz verdiği mart ayındaki diplomatik kâbusun bir tekrarı gibiydi. (Kralın bu kavgayı kazanarak başbakanı istifaya zorlamasına karşın, Venizelos ağustos ayındaki seçim zaferiyle görevine dönmüştü.) Ama Venizelos'un elini kolunu bağlayan şeyin bir Rus vetosu değil, Britanya'nın güçsüz olduğu yönündeki izlenim olması açısından, ekim kâbusu çok daha sancılıydı. Britanya tam da Türklerin sonuçta tutunabileceği kuşkusunun Romanya yöneticileriyle ve Balkanlar'daki herkesle birlikte, Kral Konstantinos'ta uyanmaya başladığı sırada Yunanistan'ı Bulgaristan'a karşı savaşmaya kandırmak için Çanakkale Boğazı'nda kuvvetleri zayıflatmak zorunda kaldı.

İngilizlerin Balkanlar'a yönelik hamlesi Mackensen'i Kral Konstantinos'tan daha fazla etkilemedi. İngiliz birliklerinin ilk kademesi, Avusturya-Almanya kuvvetlerinin Sırp mevzilerini bombalamaya koyuldukları 5-6 Ekim'de Selanik'e çıkmaya başladı. İngilizlerin Yunanistan'ı ya da Romanya'yı, o zamana

12 Falkenhayn, *General Headquarters and Its Critical Decisions*, 159-161.

13 Churchill, *World Crisis*, c. 2, 498.

kadar Türkleri bile alt edemeyen sakar bir müttefikin yanında savaş girmeye nasıl razı edeceklerini kestirmeye çalıştıkları 7 Ekim'de, Avusturya-Macaristan Üçüncü Ordusu Kupinovo ile Belgrad arasında Tuna'yı aştı. Aynı gün Ram'da nehri geçen Alman On Birinci Ordusu'nun sol kanadını ertesi gün sağ kanadı izledi. Belgrad 9 Ekim'de savaşta ikinci kez, bu sefer temelli olmak üzere İttifak kuvvetlerinin eline geçti. İki gün sonra Bulgarlar güneyden Sırbistan'a saldırarak Sırp ordusunu dev bir kıskaca sıkıştırıp acımasızca takibe koyuldu. Avrupa'daki Osmanlı savunma hatlarının eski temel taşı olan ve Birinci Balkan Savaşı'nda Sırbistan'a geçişinden önce Almanların tadil ettiği Skopje (Üsküp) 22 Ekim'de ele geçirildi; ikinci başkent Niş de kasımın ilk haftasında düştü. Sırp ordusundan geriye kalan birlikler Kosova'daki Karatavuk Sahrası'nda toplandıktan sonra, Arnavutluk dağlarına doğru kargaşa içinde çarpışarak çekilmeye koyuldular. Varlığı Rusya ve İtilaf devletleri için ilk savaş sebebi olan Sırbistan, Selanik'teki İtilaf birlikleri daha Sırp sınırına varamadan bir aydan az sürede haritadan silindi.[14]

Sırbistan'ın ezilmesi, Anafarta'da kana susamışlığın dindirilmesinden sonra yarımadaya yeni bir gergin fasılanın çöktüğü Gelibolu'daki İtilaf birlikleri için feci bir haberdi. Eylüle girilirken, İtilaf tarafında her gün kumsallardan 800 civarında hasta asker tahliye edilmekteydi; orada kalıp tozla ve sivrisineklerle boğuşmak zorunda olanların daha mutlu bir halde olduğu pek söylenemezdi. Bir generalin alaycı tavırla belirttiği gibi, ağustos "kazanım"ları "500 dönümlük kıraç otlak"tan ve "iki yerine üç kuşatmayla uğraşmak"tan ibaretti. Eylül başlarında Fransa'dan yeni takviyelere (tam mevcutlu dört Fransız tümeni!) dair konuşmaların en erken Kasım'a ertelenen, belki de hiç gerçekleşmeyecek bir ham hayal olduğu ortaya çıktı. Bizzat Hamilton eylül sonunda iki tümenin Selanik'e sevk edilmesi üzerine, oyunun sona erdiği kanısına vardı. Ekim başlarında güncesine şunu yazdı: "Hastalıktan çürürken rahat olmamızın söylendiği çaresiz ve umutsuz bir güç durumda bırakılmamızın suçunu tarih acaba kime yıkacak."[15]

Herkes pes etmeye hazır değildi. Churchill tam kişiliğine yaraşır yaklaşımla enkazdan bir şey kurtarma peşindeydi. Tam da Mackensen'in Tuna'yı aşmaya hazırlandığı 5 Ekim'de Savaş Konseyi için kaleme aldığı bir politika özetinde, bakan arkadaşlarına İttifak Devletleri'nin Sırbistan'a boyun eğdirmesinin zaman alacağını (oysa bu süre bir ayı bile bulmayacaktı), Alman cephanesinin trenle İstanbul'a varsa bile "Gelibolu Yarımadası'na taşınması gerekeceğini" ve Almanya'dan düzenli ikmal sağlansa da "sadece mevzilere dönük top ateşi şiddetinin artacağını, bunun da birliklerin tutunamaması gibi

14 Falkenhayn, *General Headquarters and Its Critical Decisions*, 175-192.

15 Alıntıların kaynağı Moorehead, *Gallipoli*, 297, 302.

bir sonuca yol açmayacağını" hatırlattı. Her ne kadar siperlerdeki şartların bir hayli düzeltilmeye muhtaç olduğunu kabul etse de ona göre bütün ana cephelerde arazinin bozuk ve engebeli oluşu, İtilaf askerlerine "etkili havale siperi oluşturmada sayısız fırsat" sağlamaktaydı. Daha serin sonbahar ve kış havası, askerleri daha sıcak tutacak elbiseleri gerektirse bile sağlık durumunu düzeltebilir ve ciddi su ihtiyacını azaltabilirdi. Dolayısıyla "neredeyse belirsiz bir dönem verilecek kayıplara rağmen tutunma gücünden şüphe duymak için" bir sebep yoktu. Hiç kuşkusuz, bizzat Churchill'in teslim ettiği gibi, "bu büyüklükte bir orduyu içinde bulunduğu durumu rahatlatacak bir hücum umudu olmaksızın, Gelibolu Yarımadası'nda düşman ateşiyle ve hastalıkla kırılmaya süresiz maruz bırakmanın makul olup olmadığı" ucu açık bir soruydu. Onun bu can sıkıcı soruna çözümü, ordunun ya da donanmanın cepheyi yarmasının bir yolunu bularak Gelibolu seferine amaç kazandırmaktı. Savaş Konseyi'ndeki bakan arkadaşlarından ricası, "çok geç olmadan önce canlanıp etkili ve gayretli girişimde bulunmaları"ydı.[16]

İlk ısırıcı soğuk hava dalgasının Ege'yi vurduğu Ekim başlarında zaten geç kalınmış sayılırdı. Kitchener 11 Ekim'de çekilme konusunu ilk kez açarak, Hamilton'ın Gelibolu'dan tam bir tahliyenin beraberinde getirmesini beklediği zayiata ilişkin bir tahminde bulunmasını istedi. Dehşete düşen Hamilton, "toplam kuvvetin yarısından az bir kayıpla Gelibolu'dan çıkmayı ummanın akıllıca olmayacağı" karşılığını verdi. Bunun Kitchener'ın (ya da Londra'daki başka birinin) duymak istediği cevap olmaması nedeniyle, Hamilton derhal görevden alındı. Yerine geçen General Sir Charles Monro, tahmini zayiatı "yüzde 30 ila 40" civarına indirdi; ama bu yaklaşımında esasen tahliyeden yana olmasının önemli payı vardı. Kitchener bu iç karartıcı cevapların verdiği bıkkınlıkla Churchill'den yana bir tutuma savruldu; Çanakkale Boğazı'na yönelik bir hamleye girişme umuduyla martta Churchill'le birlikte tutum almış olan Tuğamiral Keyes'i, Bolayır'a yeni bir çıkarmayla uyumlu bir deniz taarruzuyla Boğaz'ı zorlamaya yönelik yeni bir plan sunması için Londra'ya çağırdı. Onun gözü pekliğine kapılan Kitchener 3 Kasım'da, "En ağır felakete yol açacağını ve askerlerimizin büyük bir kısmını ölüme ya da esarete mahkûm edeceğini düşündüğüm tahliye emrini imzalamayı kesinlikle reddediyorum" diye yazdı. Monro komutanlıktan alınıp Selanik'e gönderildi. De Robeck'in tasarıya kesin karşı olması nedeniyle, Kitchener filo komutanlığını ondan alıp Amiral Sir Rosslyn Wemyss'e vermeyi ve çarpışma azmini koruyan Anzak kesimi komutanı General Birdwood'u kara birliklerinin genel komutanlığına getirmeyi önerdi. Destanın kahramanca son bölümüne öncülük etmek istediği için muharebe alanını ilk kez teftiş etmek üzere bizzat Gelibolu'nun yolunu tuttu.[17]

16 Churchill'den Savaş Konseyi'ne, 5 Ekim 1915, *World Crisis*, 507-510.

17 Kitchener'dan Birdwood'a, 3 Kasım 1915, *World Crisis*, 517-518.

Kitchener'ın şevki bu ziyaretiyle söndü. Keyes'in filoya takviyeleri ayarlamak için Londra'da kalması ve ardından Ege'ye geçmek üzere Marsilya'da Kitchener'la randevusuna yetişememesi, Churchill'in süren talihsizlik dizisinin bir parçasıydı. Dolayısıyla savaş bakanının Mondros'a varışında, de Robeck pişmiş aşa bir muhalefetle karşılaşmadan su katma fırsatını buldu. Ancak Boğaz'ı bir daha zorlamaya çalışma fikrinden Kitchener'ı caydıran şey, yaşının ve seyahat yorgunluğunun da etkisiyle dosdoğru sahildeki sonu gelmez, nafile gecelemelerin iç karartıcı görüntüsü olabilir. Keyes nihayet onu Selanik limanında *Dartmouth* gemisinde yakaladığında, yaşlanan dev "bezgin ve yılgın" görünmekteydi. "Eh, orayı gördüm" dedi Keyes'e. "Berbat bir yer ve asla başaramazsınız." Kitchener tam da harekâtın sonundaki girişimin eşiğinde, 19 Şubat'ta başladığında olduğu gibi çekingenliğe kapılmıştı. Kafasında aynı kavrayış şimşeği de çaktı. Kahire'deki McMahon'un ve Maxwell'in tavsiyesi üzerine, İngiltere'den ve Fransa'dan gelen yeni takviyelerin Gelibolu'dan çekilecek tümenlerle birlikte İskenderun'a çıkarılmasının doğru olacağına karar verdi.

Hiç kuşkusuz, bu fikir en diri ve umut verici olduğu kış ve ilkbahar aylarında ortada kalmıştı. En doğrudan yararı sağlayarak, Mezopotamya'da ve Suriye'deki Osmanlı ordularını mahsur bırakmanın yanı sıra binlerce Ermeni'nin hayatını kurtarabileceği temmuzda, bir Kilikya çıkarması Gelibolu'da zaten açılmış cepheye dönük dikkati dağıtıcı bir girişim olarak görülmüştü. Şimdi Selanik'te başka bir cephe açıldığından, Kitchener'ın en son parlak fikri Savaş Konseyi'ne daha da az çekici geldi: Doğuda tehlikeye açık biçimde tutulan iki kıyıbaşı varken bir üçüncüsü niçin açılsındı? Ayrıca kışın yaklaşması nedeniyle Alman silahlarının ve cephanesinin Balkanlar yoluyla akmasından önce nispeten sancısız bir çekilmeyi sağlayacak fırsat penceresi için zaman hızla geçmekteydi. Sırbistan'dan gelen haberi duyduktan sonra görüşünden cayan Birdwood'un bile aralarında bulunduğu generallerin ve üst düzey subayların tavsiyesi karşısında, bir deniz hücumundan yana olan Keyes'in yalnız kalmasıyla birlikte tahliye artık tek çözüm sayılırdı. Kitchener 22 Kasım'da Savaş Konseyi'ne çektiği telgrafta Suvla ve Anzak koylarının tahliye edilmesi, İlyas Burnu cephesinin ise (muhtemelen onları hemen izleyecek olsa bile) şimdilik tutunması gerektiğini belirtti. Ardından gerekçelerini açıklamak üzere Londra'ya döndü. Yeni bir polemik ve çekiştirme faslından sonra Savaş Konseyi 7 Aralık'ta Anzak ve Suvla koylarını tahliye etmeyi kararlaştırdı. Büyük Çanakkale Boğazı serüveni sona yaklaşmaktaydı.

Gelibolu harekâtına ilişkin nihai hükmü teyit edercesine, yarımadada kasımın son haftasında muazzam bir fırtına koptu; yirmi dört saat boyunca sicim gibi yağan bir yağmuru "iki gün süren kar ve buz gibi sulusepken" izledi. Anzak ve Hint askerlerinden birçoğunun daha önce hiç kar görmediği

Anzak Koyu'ndaki şok özellikle ağırdı. Kışlık elbiselerin henüz gelmemiş olması ve suların aşırı dalgalı olması nedeniyle gemilerin yanaşamaması daha ciddi bir sorundu. Kumsallarda soğuk ısırmasına veya vücut ısısı düşüklüğüne maruz kalan ya da düpedüz donarak ölen askerlerin sayısı 30 Kasım'da 10.000'e yaklaştı. İtilaf kuvvetlerinde kalmış olan çarpışma azmi nemli ve soğuk havada yavaş yavaş azalmaya yüz tuttu.

Böyle zorlu şartlarda yürütülmesi halinde, tahliye elbette kolay olmayacaktı. Neyse ki beklenmedik başka bir cilveyle, hava ilahları Ege'ye gülümsemeye başladı. Aralık ayı yumuşak ve çoğunlukla güneşli geçti; temiz ve zindeleştirici hava nihayet ısınan askerlerin sağlığını ve ruh halini düzeltmeye epey katkıda bulundu. Hasta düşmekten ve görev değişiminden dolayı hatlarından çekilmiş askerler, tekrar kumsallara gönderilmek yerine memlekete döneceklerini öğrenince hoş bir şaşkınlık yaşadılar. Belirtileri ortaya çıkan kademeli ve gizli çekilme, Anzak ve Suvla kesimindeki askerlere nihayet 12 Aralık'ta açıklandı. Her birliğin ayrılışından sonra aralıklı ateşi sürdürecek şekilde gazyağı kutularına yaslanan "kendiliğinden ateşlemeli tüfekleri" de kapsayan etraflı bir savaş hilesi düzeneği kuruldu. Milyonlarca mermiye varan cephanenin yanı sıra el bombaları denize atıldı. Kuzeydeki iki kıyıbaşının tahliyesi neredeyse hiç farkına varılmayacak şekilde 20 Aralık gece yarısına doğru tamamlandı. Bunu ocak ayı başlarında izleyen İlyas Burnu'ndaki İngiliz ve Fransız birliklerinin tahliyesi sadece 7 Ocak'ta Hendek Bayırı'nda son bir hamleyle girişilen Türk hücumu yüzünden biraz aksadı; hücumun çarpıcı bir başarısızlığa uğraması üzerine, von Sanders son 17.000 İtilaf askerinin neredeyse rahatsız edilmeden uzaklaşmasına göz yumarak takipten kaçınmaya karar verdi. İtilaf başarısızlığının timsaline dönüşmüş bir harekâtta, tahliye işi son bindirme aşamasındaki çok düşük zayiatla neredeyse kusursuzca yürütüldü.[18]

Hamilton'ın ve Monro'nun daha önce zayiatın yüzde 30-50 düzeyine varacağı uyarısında bulunmuş olmasından dolayı, tahliyenin böylesine başarılı olması İngilizleri haliyle rahatlattı. Ama Britanya'nın yenilgisi gizlenemeyecek çaptaydı. İtilaf tarafının zayiatı hesaplamalara göre çeyrek milyonun üzerindeydi; İngilizler ölü ya da yaralı olmak üzere 205.000, Fransızlar da 47.000 kayıp verdi. Türklerin zayiatı 190.000 ila 350.000 arasında değişen tahminlerle buna yakındı ya da daha fazlaydı; ama başkentlerini işgalden kurtarırken bizzat kuşatma altındaki Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalmasını sağlamışlardı. Gelibolu'daki Türk-Alman zaferi düşman topraklarını ele geçirmeyi kapsamama açısından bir savunma niteliğinde olsa bile

18 Tahliye konusunda çoğunlukla Moorehead'in enfes anlatımını (*Gallipoli*, Bölüm 17) esas aldım.

Birinci Dünya Savaşı'nın en büyük zaferlerinden biri sayılmalıdır. Nitekim von Sanders 9 Ocak 1916'da Enver Paşa'ya, "Tanrı'ya şükür, bütün Gelibolu Yarımadası düşmandan temizlendi" diye bildirdi. Hatıratında ise dikkatle koruduğu nesnellik havası, İlyas Burnu kumsallarının düşman tarafından tahliye edilişindeki sahneyi aktarırken sonunda bozulur:

> Güney grubundaki ganimet olağanüstüydü. Araba parkları, otomobil parkları, yığınlarla silah, cephane ve siper kazma aleti ele geçirildi; [...] çadır kamplarının ve kışlaların çoğu kısmen bütün teçhizatlarıyla birlikte sağlam bırakılmıştı. Vurulmuş ya da zehirlenmiş halde sıra sıra yatan yüzlerce at vardı ama ele geçirilen bir hayli at ve katır Türk toplarına koşuldu; [...] muazzam savaş malzemesi ganimeti Türk orduları için kullanıldı. Gemiler dolusu konserve, un ve odun Konstantinapol'e taşındı. Eski püskü elbiseler giyen ve yetersiz beslenen Türk askerlerinin alıp götürdüklerinin ise haddi hesabı yoktu.[19]

Daha doğudan gelen haberler İngiliz Savaş Konseyi açısından daha sevindirici değildi. Ekim başlarından beri Kâbil'e üslenmiş üst düzey bir Alman heyeti, Afganistan'ı İngiliz yönetimini devirmeye yönelik bir cihada katma çabası içindeydi. Parlak bir Bavyeralı topçu subayı olan Oskar von Niedermayer'in başkanlık ettiği bu heyette ittifak şartlarını müzakere etmeye yetkili üst düzey bir Alman diplomatı olan Werner Otto von Hentig'in yanı sıra biri Hindu (Raca Mahendra Pratap), diğeri Müslüman (Muhammed Bereketullah) iktidar talibi Hintli iki devrimci sürgün vardı. Niedermayer'in ekibi ayrıca Alman kayzeri II. Wilhelm'in ve Osmanlı padişahı V. Mehmed Reşad'ın Afgan Emiri Habibullah'a tebriklerini, İngiliz yönetimiyle aralarının açıldığı söylenen 27 Hint racasına hitaben yazılmış, hepsi Şansölye Bethmann Hollweg imzalı ve "şatafatlı deri ciltli" mektuplar taşımaktaydı. Habibullah ve maiyeti için götürülen süslü hediyeler arasında "mücevherli altın saatler, altın dolmakalemler, altın saplı bastonlar, elişi desenlerle bezenmiş tüfekler ve tabancalar, dürbünler, kameralar, pusulalar, bir sinema makinesi" ve bir düzine telsiz alarmlı duvar saati yer almaktaydı. İran sınırını aşmalarını önlemek için oluşturulmuş bir İngiliz-Rus kordonunu yakalanmadan geçen Niedermayer'in adamları Hayber Geçidi üzerinden İngiliz Hindistanı'na bir saldırıya öncülük edip etmemeye kafa yoran Afgan emirinin esirgemediği konukseverliğin tadını çıkarmaktaydı. O kış Habibullah'ın ince zekâsıyla tarttığı etkenlerden biri Gelibolu'daki İngiliz seferinin akıbetiydi.[20]

Yıl boyunca İngiliz istihbaratı Hindistan'daki İngiliz yönetimine karşı Alman ya da Türk kaynaklı tertiplere ilişkin endişe verici işaretleri almıştı.

---

19 Von Sanders, *Five Years in Turkey*, 103. "Tanrı'ya şükür" ibaresini akt. Erickson, *Gallipoli*, 180. Zayiat tahminleri için bkz. Özdemir, *Ottoman Army 1914-1918*, 114-115.

20 McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, 225-229.

Ocak ayında Bombay'da Hint Ordusu'na bağlı 130. Beluci Alayı'nda tezgâhlanan bir isyan bastırıldı. Şubat ayı Singapur garnizonunda Hint askerlerinin daha ciddi bir isyanına sahne oldu; Fransız, Rus ve Japon savaş gemilerinin yardımıyla düzenin yeniden sağlanmasına kadar 47 İngiliz subayı öldürüldü. Haziranda yine Singapur'da Vincent Kraft adlı bir Alman casusu yakalandı. Sorgulamasında Bengal'de bir isyanı kışkırtmakla görevlendirildiğini itiraf etti; üstünden çıkan ve bu bilgiyi doğrulayan haritadan yola çıkılarak kıyıya silah sevki için olası çıkarma noktaları saptandı. Kraft'ın verdiği ipuçları üzerine, İngilizler Güney Çin Denizi'nde ve Malakka Boğazı'nda devriyelerin yanı sıra Burma'ya ve Bengal'e yakın kıyı yörelerindeki donanma gözetlemelerini artırdı. Almanların sağladığı silahları taşıyan ve Hint Okyanusu'nda yakalanan en az bir tekneye (*Henry S.*) el kondu, başka bir tanesi de denizde batırıldı. İngilizler ayrıca Kalküta'da bir "Noel Günü" kalkışmasını kışkırtmaya yönelik Alman planlarını Aralık 1915 ortalarındaki bir dizi baskınla bozdu. Niedermayer'in Kâbil'de Emir Habibullah'ın gözüne girmeyi başarmasına karşın İngiliz yönetimini devirmeye yönelik eşgüdümlü bir saldırı ve cihat ayaklanması tehdidi o sırada engellenmiş oldu.[21]

Bu yaygın tertipler 1915'in sonuna yaklaşılırken Delhi'deki ve Londra'daki yöneticilere dehşet verici görünse de Mezopotamya'dan gelen haberler birçok bakımdan çok daha ciddiydi. O yıl Basra'da üslenen İngiliz-Hint sefer ordusu açısından oldukça umut verici başlamıştı. Dicle'nin sığ suları nedeniyle filonun Kurna'dan daha yukarıya geçişi zor olduğundan, İngilizler ilk başta nehrin aşağısındaki mevzilerini sağlamlaştırmaya ve Karun Nehri bölgesindeki petrol boru hatlarına yönelik Türk-Alman saldırılarını savuşturmaya odaklanmışlardı. Mart 1915 başlarında yaklaşık 5.000 düzensiz Türk askerinden oluşan bir kuvvet, küçük bir Alman subay ekibinin ve Beni Lam aşiretine mensup yerel Arapların eşliğinde Ahvaz'daki İngiliz garnizonuna saldırmak üzere İran sınırını aştı. Ancak Tuğgeneral C. T. Robinson'ın ön almaya dönük bir gece saldırısıyla gafil avlandıktan sonra kolayca püskürtüldü. Nisan ayı Basra'nın güneybatısına düşen Şeyba'da daha da orantısız bir muharebeye sahne oldu; Süleyman Askerî Bey yaklaşık 7.000 Hint askerinin koruduğu İngiliz sol kanadına yüklenme düşüncesiyle, oraya 4.000 Türk nizami askerinin yanı sıra 10.000 dolayında Arap ve Kürt milisi toplamıştı. Osmanlı kuvvetleri 12-14 Nisan'daki bir dizi sert çarpışmada bozguna uğrayarak yaklaşık 6.000 zayiat ve 700 esir verdi. Araplardan ve Kürtlerden çoğunun daha ateş açılmadan kaçması Osmanlıların işini zorlaştırdı. Birkaç bin Türk askerinin ve subayların kuzeye çekilmeyi başarmasına karşın başlarındaki

21 Ayrıntılar için bkz. Hopkirk, *On Secret Service East of Constantinople*, Bölüm 12 ("The Christmas Day Plot").

Süleyman Askerî Bey (küçük düşürücü yeni bir yenilgiden duyduğu utançla ya da savunduğu yerel Arap Müslüman topluluğunun ihanetine uğramış olma duygusuyla) kendini vurdu.[22]

Bir süre Mezopotamya'da İngiliz itibarı kesin üstünlük sağlayacak gibi bir izlenim doğdu. Şeyba sonrasında Beni Lam ve diğer aşiretlerin çoğu Osmanlı saflarını terk etti. General Charles Townshend 23 Nisan'da Sir John Nixon'ın genel komutası altındaki Pune Tümeni'nin (6. Tümen) başına geçmek üzere Basra'ya vardı. Nixon Hint Ordusu'nda ta 1895'te Kuzeybatı Sınır Bölgesi'ndeki Çitral Kalesi kuşatmasını kırmasıyla bir efsaneye dönüşmüş olan Townshend'e, Dicle'nin yukarısına ilerleyişi yeniden başlatma emrini verdi. Townshend'in kuvveti 31 Mayıs sabahı saat beşte Behren'deki Türk mevzisine ateş açarak orayı savunanları dağınık halde Amare'ye doğru püskürttü. Muşarre'nin Dicle'ye döküldüğü büklümde yer alan Amare kasabası, her iki nehrin 300 metre genişliğe vardığı ilkbahar sonlarındaki kabarmadan dolayı (İngiliz nehir filosunun işine gelecek şekilde) neredeyse sularla çevriliydi. Sir Percy Cox'la ve Albay Nunn'la birlikte *Espiègle*'ye binen Townshend, geri çekilen Türklerin peşine bizzat düştü ve bu şalupanın dibe oturmasından sonra *Comet* yatına geçti. Ancak Albay Mark Singleton komutasındaki dokuz kişilik bir mürettebatı olan en sığ çekimli tekne *Shaitan*'ın gerisinde kaldı. Bu on kişilik öncü kol, suların bastığı Amare'yi şaşırtıcı bir başarıyla tek başına ele geçirerek 250 Türk askerini ve 11 subayı esir aldı. Diğer birliklerin yetişmesiyle birlikte 128 Osmanlı subayı ve 1.384 asker daha silahlarıyla birlikte (12 sahra topu, 5 donanma topu ve 2.718 tüfek) teslim olurken, 2.000 kadar Türk kuzeye doğru çekildi. Townshend'in kaybı ise sadece 4 ölü ve 21 yaralıydı. Delhi'deki genel vali Charles Hardinge'den cesaret alan Nixon, pek şaşırtıcı olmayan bir kararla Townshend'e "Rusların yaklaşmasından önce" Bağdat'ı işgal etmek üzere, Türkleri Dicle ve Fırat nehirleri boyunca takip etme talimatını verdi.[23]

Bu vahim bir karardı. Askerler arasında Mezopotamya'nın berbat şartlarından (yoğun sıcak, sinek ve sivrisinek sürüleri) yakınmalar çoktan başlamıştı. Daha sıcak, daha nemli ve hatta daha sağlıksız olmak üzere Gelibolu'ya benzer bir ortam vardı; askerler çamurlu bir bataklıkta çarpışmak ve yaşamak zorundaydı. Aralıklı aşiret baskınları ve kanatlardan sürekli maruz kalınan amansız keskin nişancı ateşi rahatsızlığı artıran etkenlerdi. Her İngiliz zafe-

22 Albay Nunn, "Report on Naval Co-Operation with the Expeditionary Force in Mesopotamia", *yagy*, c. 2; Erickson, *Ordered to Die*, 110. Ahvaz için ayrıca bkz. Hans Lührs, *Gegenspieler des Obersten Lawrence*, 95-103.

23 Akt. Townshend, *When God Made Hell*, 107. Amare'ye ilişkin daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Lührs, *Gegenspieler des Obersten Lawrence*, 123-24; Albay Nunn, "Report on Naval Co-Operation with the Expeditionary Force in Mesopotamia", *yagy*, c. 2.

riyle birlikte Osmanlıları terk eden Arap aşiretlerinin arttığı doğruydu; ama bu iyi olduğu kadar kötü tarafları da olan bir durumdu. Muharebe alanında çoğu kez etkisiz olan Arap başıbozuklar, birliklerinden kopanlara ölüm saçabiliyorlardı, en başta da kendi taraflarında. Gerek İngiliz gerek Alman subaylar Mezopotamya'daki Bedevi gaddarlığı karşısında dehşete düştüler. General Sir Edmund Barrow şu saptamada bulundu: "[Osmanlı] sol kanat ilerleyişini ilk başta sevinç gösterileriyle karşılamış olan Amare Arapları, bu birliğe saldırarak askerlerini soydu, yağmaladı ve öldürdü." O ilkbaharda Karun bölgesinde görevli bir Alman subayı olan Hans Lührs'ün aktardığına göre Ahvaz'dan ricat sırasında "Araplar çarpışmada ölenleri tamamen soyduktan sonra çıplak ve açıkta bırakıyorlardı." Böyle olaylara tanık olmak her iki taraftaki nizami askerlere pek güven vermeyen bir şeydi.[24]

Temmuzda İngilizler Fırat kıyısında başka bir Pirus zaferi kazandılar. Basra'ya kuzeybatı girişini güvence altına almak ve Townshend'in sol kanadını korumak üzere Tümgeneral George Gorringe'in komuta ettiği bir destek kuvveti, her yerde hazır ve nazır Albay Nunn'ın *Sushan* teknesinin rehberliğinde Nasıriye'ye doğru gönderildi. Artık yaz ortasıydı ve gündüz sıcaklığı çoğu kez gölgede 50 derecenin üzerindeydi. İngiliz Hint piyadeleri Nasıriye'yi koruyan çayların ve kanalların kıyısındaki Türk mevzilerine yaklaşırken, "nemli bir bataklık sıcağında böceklerce ısırılırken metre metre, bir ıslak siperden ötekine sürünerek ilerlemek" zorunda kaldılar. Nihayet 14 Temmuz'da girişilen ilk İngiliz taarruzunun feci halde aksamasıyla 400 askerden 120'si kaybedildi; ardından Bedevi Arapların akbabalar gibi çullanmasıyla kurtarılmaları imkânsız hale gelen ölüler düpedüz yattıkları suda bırakıldılar. Gorringe tipik İngiliz hafifsemesiyle "son derece nahoş" bir konumda olduğunu bildirdi. Nehrin aşağı kısmındaki yegâne takviyelerin "hasta ama silah tutabilir" 350 kadar askerden ibaret olması Mezopotamya yazına özgü şartları simgeler nitelikteydi. Gorringe'in askerleri ancak 24 Temmuz'da hafif ve serinletici bir meltemin esmesiyle yeni bir saldırıya girişecek gücü toplayabildiler. Süngü hücumlarıyla ve göğüs göğse çarpışmalarla vahşice yürütülen Nasıriye Muharebesi yaklaşık 2.000 Türk askerinin yanı sıra 400 İngiliz Hint askerinin canına mal oldu. Basra artık güvencedeydi.[25]

O zamana kadar Hint Ordusu kesin başarılıydı. Ama endişe duymak için bolca sebep vardı. Mezopotamya'da yavaş ilerleyen İngiliz işgali arı yuvasına çomak sokmuşçasına siyasal düzeyde bir sürü soruna yol açtı. İlhaklar için Britanya'nın müttefiklerinden onay alınmış değildi. Fransızlar Osmanlı

24 Akt. Townshend, *When God Made Hell*, 97. Lührs, *Gegenspieler des Obersten Lawrence*, 81-82.

25 Albay Nunn, "Report on Naval Co-Operation with the Expeditionary Force in Mesopotamia", *yagy*, c. 2. Alıntıların kaynağı: Townshend, *When God Made Hell*, 109-119.

enkazından "istedikleri pay" içinde yer alan Kilikya'ya dönük apaçık İngiliz tasarılarından zaten kaygılıydılar. Ruslar Bağdat üzerinde bir hak iddiasında bulunmamakla birlikte, bir İngiliz hak iddiasına da tamam dememişlerdi. Ele geçirilen Arap topraklarının Hindistan'daki İngiliz yönetimine mi bağlanacağı, yoksa 1914 öncesinin Mısır'ına benzer bir tür himaye altına mı alınacağı ve ikinci durumda, göstermelik egemenliğin Arap aşiretlerinde mi olacağı açık değildi. Lojistik açısından Amare'ye ilerleyiş zaten İngiliz ulaşım hatlarını Dicle'den yukarıya, Kurna'nın yaklaşık 100 kilometre ötesine uzatmıştı; üstelik bunun 95 kilometresi keskin nişancılara bolca siper sağlayan bataklık çalılardan oluşmaktaydı. Nasıriye'nin alınmasıyla Fırat boyunca nehir ikmal hatları Basra'nın 200 kilometre yukarısına ulaşmıştı. Askerlere sırf karınlarını doyuracak kadar erzak sağlamak düpedüz zordu ve onları sağlıklı durumda tutmak neredeyse imkânsızdı. İngilizlerin ele geçirdiği her nehir büklümü, her kerpiç tabya ve her kasaba keskin nişancılar için yeni bir hedef haline geldi. Her muharebe tedavi için nehrin aşağısına gönderilecek daha fazla yaralı bıraktı geride, tabii yırtıcı Bedevilerin eline geçmeyecek kadar şanslı olurlarsa. Townshend'in askerleri geçtikleri her kilometreyle Osmanlı Altıncı Ordusu'nun yedekte beklediği, Türklerin hummalı bir uğraşla asker topladıkları ve yeni jandarma taburları oluşturdukları Bağdat'a bir kilometre daha yaklaşmaktaydılar.

Bu göz korkutucu sorunlardan yılmayan Townshend, Dicle boyunca yola devam ederek sonraki stratejik nehir büklümüne, Kut'taki düğüm noktasına yöneldi. Bağdat'ın karayoluyla 180 kilometre (ama nehir yoluyla 322 kilometre) güneyine düşen Kut, konum olarak Dicle Nehri ve Şattü'l-Hay kavşağının iki yakasındaydı; kara ticaret güzergâhları da orada kesişmekteydi. Tahıl ticareti sayesinde, Osmanlı Mezopotamya standartlarına göre oldukça müreffeh ve yaklaşık 6.000 nüfuslu bir kasabaydı; bir askeri garnizon, bir gümrük idaresi, nehir kıyısında bahçelerin ve hurma ağaçlarının çevrelediği "oldukça sağlam inşa edilmiş ve iskeleli birkaç konağı" vardı. Osmanlı 38. Piyade Tümeni'nden kalan askerlerin yanı sıra 35. Piyade Tümeni'nin bir kısmına komuta eden Nureddin Bey, bu kuvvetleri kasabanın 11 kilometre kadar güneyindeki güçlü bir savunma mevzisinde toplamıştı. Nehir batık teknelerle tıkanmış haldeydi. En çarpıcı unsur ise Townshend'in daha sonra "en modern türden bir metris, siper ve palanka hattı" olarak tarif edeceği tahkimattı. Dibe doğru daralan ve altta "yaklaşık bir metrelik sivri kazık" bulunan gizli çukurlar kazılmıştı. Siperler öylesine ustaca kamufle edilmişti ki İngiliz gözcülerce yüz metreye dek yaklaşmadan saptanamayacak yapıdaydı; muhabere siperlerinden bazıları üç ila üç buçuk metre derinliğindeydi. Ancak siperlerde daha kuru zeminin kazmayı zorlaştırmasından dolayı 300 metreye yakın bir boşluk vardı.[26]

26 *Agy*, 123-125.

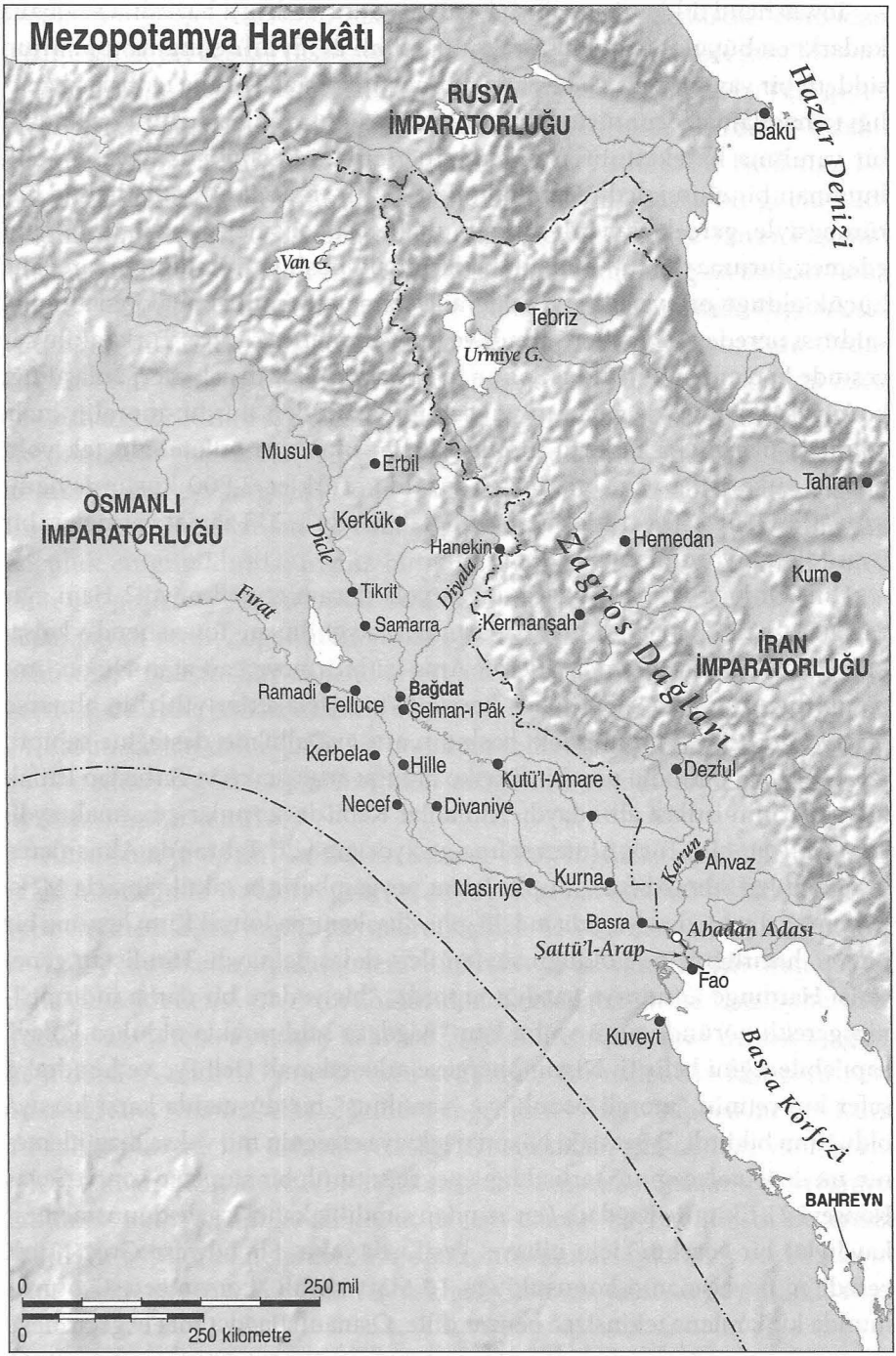
Mezopotamya Harekâtı
RUSYA İMPARATORLUĞU
Hazar Denizi
Bakü
Van G.
Tebriz
Urmiye G.
Musul
Erbil
Tahran
OSMANLI İMPARATORLUĞU
Kerkük
Dicle
Hanekin
Hemedan
Zagros Dağları
Kum
Tikrit
Fırat
Diyala
Samarra
Kermanşah
İRAN İMPARATORLUĞU
Ramadi
Felluce
Bağdat
Selman-ı Pâk
Kerbela
Hille
Kutü'l-Amare
Dezful
Necef
Divaniye
Karun
Ahvaz
Nasıriye
Kurna
Basra
Abadan Adası
Şattü'l-Arap
Fao
Kuveyt
Basra Körfezi
BAHREYN
0
250 mil
0
250 kilometre

Townshend dikkatli ve sabırlı keşiften sonra saldırıya hazırdı. O zamana kadarki en büyük Mezopotamya muharebesi 27 Eylül'de İngiliz toplarının şiddetli bir yaylım ateşiyle başladı; bunu istihkâmcıların ana taarruza hazırlığı tamamlama görüntüsüyle bir duba köprü kurdukları nehir kıyısındaki bir yanıltma hareketinin ardından siperlerdeki boşluğu aşmaya yönelik hummalı bir akın izledi. Hamlenin karışıklık yaratıcı bir yarış haline bürünmesiyle, gerçek zamanlı sahra muhaberesi gelişmeleri büsbütün takip edemez duruma düştü. Osmanlı hatlarındaki boşluğun sanıldığından daha küçük olduğu ortaya çıktı ve General Delamain komutasındaki ana İngiliz saldırısı neredeyse çembere alındı ve kuvvetler ancak yavaş Türk takibi sayesinde kapandan kurtuldu. Sonunda Nureddin Bey'in askerleri anlaşıldığı kadarıyla çoğu yerde zayiatın yüksekliği yüzünden durdu; moralin hızla çökmesi üzerine askerlerin topluca teslim olmasını önlemenin tek yolu nehrin yukarısına yeni bir ricatta görüldü. Türkler 2.800 küsur zayiatın yanı sıra 1.153 esir verdiler. Ama İngilizlerin de 1.233 zayiat vermeleri bir uyarı olarak yorumlanabilirdi.[27]

Hint Ordusu acaba Bağdat'a doğru yola devam etmeli miydi? Hem ağır zayiattan hem kırılgan ikmal hatlarından kaygı duyan Townshend'e kalsa, kışı Kut'ta geçirmeyi tercih ederdi. Ama işi bitirmeye can atan Nixon, imparatorluğun yaşadığı bu *annus horribilis*'tan [felaketler yılı] hiç olmazsa bir şeyler kurtarma yönündeki baskının arttığı Delhi'nin desteğine sahipti. Ekim 1915'te Gelibolu'nun bir fiyasko olduğu artık açıktı ve Sırbistan İttifak kuvvetlerinin istilası altındaydı. Almanlar Kâbil'de sorunlar çıkarmaktaydı. Tarafsız İran bile Türk-Alman safına geçiyor gibiydi; Tahran'da Almanlarca teşvik edilen Ahmed Şah'ın tıpkı İslam peygamberinin taktik amaçla Mekke'den ayrılıp Medine'ye gidişindeki gibi, "başkentten kutsal Kum kentine bir hicret" hazırlığı içinde olduğu söylentileri dolaşmaktaydı. Hindistan genel valisi Hardinge Londra'ya yazdığı raporda, "bir yerlere bir darbe indirme"nin gerekli göründüğünü ve bu işin "Bağdat'a saldırmakla oldukça kolay" yapılabileceğini belirtti. Nixon önergeye arka çıkarak Delhi'ye ve Londra'ya sefer kuvvetinin "morali bozuk" ve "sarsılmış" bir düşmanla karşı karşıya olduğunu bildirdi. Basra'daki Nixon'u takviye etmenin mi, yoksa dizginlemenin mi doğru olacağının tartışıldığı epeyce sıkıntılı bir süreçten sonra, Savaş Konseyi 21 Ekim'de Bağdat'a (en azından şimdilik kalıcı işgale dönüşmemesi kaydıyla) bir "baskın" için nihayet yeşil ışık yaktı. Sir Edward Grey "Türk cesedi"ni paylaşmanın konuşulduğu 10 Mart tarihli "korsan çetesi" oturumunda kullanılana tekinsizce benzer dille, Osmanlı Bağdat'ını ele geçirmeye

27 Albay Nunn, "Report on Naval Co-Operation with the Expeditionary Force in Mesopotamia", *yagy*, c. 2; Townshend, *When God Made Hell*, 125-130.

Londra'nın gevşek tasvibini Maurice Hankey'ye şöyle açıkladı: "Sonradan hazımsızlığa yol açacak olsa bile, *şimdi* yiyerek güç kazanmak şart."[28]

Townshend ve askerleri hazımsızlığa çabuk yakalandı. Bağdat'ı ele geçirmek "kolay" olmak şöyle dursun, Nureddin Bey'in yaklaşık 18.000 nizami askeri, 38 sahra topunu, iki siper hattını ve bir tür son tekne barikatını bir araya getirdiği Selman-ı Pâk'taki (Ktesifon/Medayin)* başka bir güçlü Türk savunma mevzisine cepheden bir taarruzu gerektirecekti. Enver Paşa'nın amcası Halil Bey, Osmanlı Altıncı Ordusu'nun komutanlığına atanan (ama henüz yolda olan) Alman feldmareşali Goltz Paşa'nın emrinde Bağdat'ı savunmaya öncülük etmek üzere kente bir süre önce varmıştı. Hint Ordusu'nun Pune Tümeni'ne bağlı 11.000 kadar nizami askerine komuta eden Townshend 22 Kasım sabahı saat sekizde, Mezopotamya standartlarına göre "keskin bir soğuk"ta Türk siper hatlarına üç koldan bir taarruza girişirken, dördüncü bir seyyar "geçici" kolla düşmanın sol kanadını çevirmeye çalıştı. Çoğunlukla Gurkalardan ve Pencaplılardan oluşan ortadaki "B" kolunun öncülük ettiği saldırıda, İngiliz birlikleri ilk siper hattını ve yaklaşık sekiz topu ele geçirmeyi başarmakla birlikte ikinci hatta püskürtüldü ve 4.000 kadar zayiat verdi; çoğunlukla yaralı olan bu askerlerin tahliyesi bir lojistik kâbusuna dönüştü. Townshend ertesi gün kısa süreliğine yeniden saldırıya geçtiyse de Türk hatları direndi. Kıyım öylesine acımasızdı ki her iki taraf 24 Kasım sabahı daha güçlü savunma mevzilerine çekilmeye başladı; Halil ve Nureddin beyler düşmanın ricat ettiğinin farkına varınca askerlerine ilerleme emrini verdiler.[29]

Amare'nin ya da Kut'un aksine, Selman-ı Pâk İngilizler açısından bir Pirus zaferi bile değildi. Türklerin genelde daha çok zayiat (18.000 kişiden 6.188'si) vermelerine karşın, İngiliz kayıpları (toplam 11.000 mevcutta 130'u İngiliz ve 111'i Hintli subay olmak üzere 4.200 ölü ya da yaralı) hem oran olarak daha yüksekti hem yerlerinin doldurulması çok daha zordu. Üstelik bu sefer Türkler muharebe alanında kalırken, işgalci düşman tekrar nehrin aşağısına indi. Geri çekilen Pune Tümeni ta ekimde Townshend'in kışı geçirmeyi önerdiği ama Nixon, Delhi ve Londra engeline takıldığı "şüpheli melce" Kut'a 1 Aralık'ta ulaştı. Townshend ve askerleri açısından işin talihsiz yanı, araya giren Selman-ı Pâk Muharebesi'yle takatleri ve moralleri azalırken, savunma tahkimatına harcanmış olabilecek değerli zaman kaybedilmişti. Bu arada silahları taşıyan teknelerden birçoğunun çamura saplandığı ve Türklerin eline geçmemeleri için mecburen yakıldığı nehirde yaşanan güçlüklerle ricat

28 Alıntıların kaynağı: Townshend, *When God Made Hell*, 133, 137, 143

* Bu Osmanlıca ad, Muhammed'in o civarda gömülü olduğu sanılan berberinden gelir.

29 Albay Nunn, "Report on Naval Co-Operation with the Expeditionary Force in Mesopotamia", *yagy*, c. 2; Townshend, *When God Made Hell*, 157-166.

aksadı. Albay Nunn'ın sonradan anlattığı üzere, mavnaların "sürekli dibe oturmaları" onları yedeğe almak için gerek duyulan diğer nehir teknelerini bağladı, özellikle de dibe oturan römorkörlerle Townshend'in geride bırakmayı hiç istemediği yaralıların taşındığı durumlarda. Nehrin aşağısındaki haberler daha iyi değildi; Basra'dan Kut'a kadar 800 kilometrelik ikmal hatları herhangi bir noktada İngiliz ricatından cesaret alan Bedevilerin sabotajına uğrayabilirdi.[30]

En meşum şey ise Osmanlı takibine dair raporlardı. Kasımın sonuna doğru, İngiliz hava keşfi "topların ve bir süvari tugayının eşliğinde tahminen 12.000 kişilik büyük düşman kollarının ilerleyişi"ni bildirdi. Nureddin Bey 8 Aralık'ta Kut'taki İngiliz mevzilerine üç taraftan bir topçu bombardımanı açtı. Türkler İngiliz direnişini kıramamalarına karşın Townshend'in kuvvetlerini kanatlardan kolayca çevirdiler; birkaç kilometre aşağıdaki Şeyh Saad'da nehrin aşılıp tutulmasıyla Kut'un çembere alınışı tamamlandı. Gerçi Townshend çemberin kapanmasından hemen önce süvarilerini uzaklaştırabildi; ama o ve piyadeleri (toplam 11.600 kadar muharibin yanı sıra birkaç bin destek personeli) sadece 60 günlük tayınla kerpiç surlu Kut'un içinde kapana kısıldı. Onları kuşatan daha yüksek sayıdaki Osmanlı kuvvetlerinin başına kısa bir süre sonra efsanevi bir Alman feldmareşali ve Osmanlı harbiye nazırının burada elde edeceği başarıyla şöhrete ulaşmayı amaçlayan amcası geçti. Londra'da soğuk bir kış yaşanacaktı.

30 *Agy*; Albay Nunn, "Report on Naval Co-Operation with the Expeditionary Force in Mesopotamia", *yagy*, c. 2; zayiat rakamlarını ve "şüpheli melce" ibaresini aktaran Erickson, *Ordered to Die*, 112-114.

BÖLÜM 12

Erzurum ve Kut

Ruslar sıkıştırırsa, Sivas'a kadar çekilebilirsin.

—ENVER PAŞA,
Osmanlı Üçüncü Ordusu Komutanı Mehmed Kâmil Paşa'ya talimatı,
Ocak 1916[1]

Kafkasya ve İran cephelerine, Van kentinin garip kaderinde simgeleşen 1915 yazındaki hışımdan sonra belli bir durgunluk çökmüş gibiydi. İlkbahar boyunca etnik katliamla sarsılmasının ardından mayısta Rusların eline geçen Van sağ kalan Müslümanların göçüne, Abdülkerim Paşa'nın Malazgirt'teki zaferden sonra ağustos başlarında kenti geri almasıyla, Osmanlıların Hıristiyanlara yönelik katliamına sahne olmuştu. Abdülkerim Paşa'nın Urmiye içlerine yönelerek daha önce Ruslarca işlenen bir hatayla hücum alanını aşırı genişletmesi üzerine, Rusların dört haftadan az bir sürede geri aldıkları o güzelim ve çokça çekişmeye konu olmuş Van artık bir hayalet şehirden ibaretti. Kasıma girilirken, Malazgirt'teki Osmanlı zaferi ve sonraki Ermeni katliamları hiç yaşanmamış gibi, Rus süvari birlikleri yeniden Van Gölü'nün güney sahillerinde devriye gezmeye ve Bitlis'e giriş yollarını keşfe başladı.

Başka yerlerdeki dramlar göz önünde tutulunca, Doğu Anadolu'nun 1915 sonbaharında daha düşük bir stratejik profil kazanmış olması şaşırtıcı değildir. Polonya'daki Rus ricatı Çarlık rejimini öylesine sarsmıştı ki II. Nikolay halkın savaşa destek vermesini sağlamak için eylülde bizzat komutayı üstlendi. Bulgaristan'ın ekimde savaşa girmesinin ardından Sırbistan'ın ağır yenilgiye uğraması Gelibolu'daki İtilaf kuvvetlerinin akıbetini belirleyerek aralık-ocak aylarındaki çekilmeye yol açtı. Osmanlı üst komuta kademesinin gözünde, Mezopotamya cephesi bile Kafkasya'yı gölgede bırakmaya başladı. Enver Paşa Üçüncü Ordu'ya bağlı 51. ve 52. tümenlerin tamamını Selmân-ı Pâk'ta kasımdaki büyük Türk zaferine katkıda bulunacak şekilde Erzurum'dan oraya kaydırdı. İngilizlerin Gelibolu'dan çekilmesinin ardından serbest kalan toplam 22 tümenden 7'sini ise kendi müttefiklerini bile şaşırtan bir kararla, Avusturyalılara yardım için Galiçya'ya (ve belki İtalya'ya) göndermeyi önerdi;

1 "Enver Paşa şöyle düşünüyordu", "Dördüncü Konferans" (Ocak 1916), *Birinci Dünya Savaşın'da Doğu Cephesi*, ed. Mareşal Fevzi Çakmak, 112.

bu arada 1916 ilkbaharında ikinci bir Süveyş Kanalı hücumuna hazırlıkların başlaması emrini verdi. Sarıkamış, Van ve Malazgirt şamatası ve hışmından sonra, Kafkasya Cephesi unutulmuş gibiydi.

Ne var ki Ruslarca unutulmamıştı. Önceliklerdeki değişikliğin Enver Paşa ve Almanlar tarafından daha dikkatle izlenmiş olması gereken bir işareti olarak, Kafkasya komutanlığı 24 Eylül 1915'te çarın daha önce genel komutanlıktan aldığı Grandük Nikolay'a verildi. 1915'teki Büyük Ricat'la cilası biraz dökülmüş olsa bile, itibarının Kafkasya harekât alanında tehlikede olduğunu gören bir Romanov grandükü bu durumu hafife almazdı. Almanların Baranoviçi'yi ele geçirmesinden önce daha doğudaki Mogilev'e taşınmış olan Ştavka'daki generaller, Doğu Avrupa'daki cephe hatları istikrara kavuşuncaya kadar oradan asker ya da savaş gereçleri kaydırmaya anlaşılır bir tavırla isteksizdi. Ancak kasıma doğru, Grandük Nikolay hatırı sayılır ağırlığını kullanarak, İran'a Rus süvari generali N. N. Baratov'un (Sarıkamış'tan sonraki takibin kahramanı) komutasında 14.000 kişilik (8.000 süvari ve 6.000 piyade) yeni bir sefer kuvvetinin sevk edilmesini sağladı. Baratov'un öncü kolunun başkente saldırmaya dönük örtük bir tehditle Kazvin-Tahran yolunda bir güç gösterisinde bulunması üzerine, Ahmed Şah 15 Kasım'da Tahran'ı Ruslara teslim ederek Almanya ve Avusturya konsoloslarını kaçmaya mecbur etti. Şubat 1916'ya varıldığında, Baratov'un süvarileri Kuzey İran'ı Alman ve Türk kuvvetlerinden temizleyerek Azerbaycan'daki Rus itibarını yeniden sağlamış ve Kut'ta kuşatmaya direnen Townshend'in askerlerine doğudan yardım etmek üzere Mezopotamya'ya saldıracak konuma (kâğıt üzerinde) ulaşmıştı.[2]

Bu atılımların asıl önemi ise çok geçmeden başka bir kesimde hissedildi. İran baskını Azerbaycan'ı düşmandan temizleme yönündeki kendi stratejik amacına hizmet etmenin yanı sıra Yudeniç'in (henüz Grandük Nikolay'ı bilgilendirmeksizin) Doğu Anadolu'ya karşı sessiz sedasız tezgâhlamakta olduğu çok daha iddialı bir Rus hücumu için önemli bir kamuflaj işlevini de gördü. Enver Paşa'nın Gelibolu'dan (üç ayı alacağı tahmin edilen bir süreçle) takviyeler yetiştirmesinden önce Osmanlı Üçüncü Ordusu'nu "kısmi bir imha" hedefiyle kesin yenilgiye uğratmayı uman Yudeniç, Erzurum'a varış yollarını kesen Köprüköy'deki Osmanlı hatlarını yaracak baskın niteliğinde sert bir saldırı tasarlamaktaydı. Baratov'u takviye görüntüsünü vermek için Aralık 1915'te Rus asker nakil trenleri hemen her gün Tiflis'ten güneydeki Tebriz'e doğru yola koyulup aynı akşam geri dönmeye başladı. Yudeniç süren bu *maskirovka*'yı (hileli strateji) taçlandırmak üzere, büyük ve gösterişli bir Noel yortusu hazırlıkları için subaylarına ve erlerine izin vermiş gibi bir

2 McMeekin, *Russian Origins of the First World War*, Bölüm 7.

hava yarattı. O dönemde bugünkünden bile daha görkemli bir kutlamaya vesile olan Ortodoks Noel'i çoğu kez bir haftaya ya da daha uzun süreye yayılırdı. Yeni askerlerin katılımıyla mevcudu 200.000'e yaklaşan Kafkasya Ordusu'nun bizzat çapından dolayı şenliklerin devasa boyuta varacak olması, daha fazla kamuflaj için mükemmel bir fırsat sundu; bir kış hücumu için gerekli askeri gereçler yortu hazırlığı kisvesi altında cephenin daha yakınına taşınabilirdi ve öyle de yapıldı. Yudeniç'in lojistik ekipleri zil ve içki yerine, kürklü kısa paltolar (*poluşubki*), yün astarlı pamuk pantolonlar ve eldivenler, keçe çizmeler ve kalpaklar dağıtmaya girişti. Özel bir ayrıntı da her askere Noel zamanına uygunmuş gibi görünen iki kısa kütük verilmesiydi; bunlar aslında Sarıkamış hücumu sırasında odundan yoksun birçok Türk askerinin donarak öldüğü Top Yolu'nun buz gibi çorak arazisinde ateş yakmak içindi. Çarlık Rusyası'nın hâlâ Gregoryen takvimin on üç gün gerisinden gelen Jülyen takvimi kullanması nedeniyle, cümbüşün 7-14 Ocak 1916 haftasında doruğa çıkması beklenmekteydi. Yudeniç'in planı Ortodoks Noel'inin dördüncü gününde, yani 10 Ocak'ta saldırıya geçmekti.[3]

Yudeniç'in bu hazırlıkları göreve 18/31 Aralık 1915'te getirilmiş olan Kafkasya başkomutanından bile gizli tutmayı başarması, *maskirovka*'daki büyük becerisinin bir ölçüsüydü. Kafkasya'nın sadece Osmanlılar için değil, Ştavka için de öncelik sıralamasında aylardır gerilediğini bildiğinden dikkatli olmak zorundaydı. Çar II. Nikolay ve kurmay başkanı General M. V. Alekseyev 1915 felaketlerinden sonra Galiçya'da daha zayıf Avusturya-Macaristan ordularına karşı yeni bir hücumu gözeterek Avrupa'daki Rus inisiyatifini (ve itibarını) tekrar kazanma peşindeydi. Sarıkamış ve Van Gölü civarındaki daha yakın yenilgilerin ardından Türklerin Kafkasya'da Rus konumu için açıkça tehdit oluşturmadığını düşünen Alekseyev, orada büyük bir kuvvet bırakmak için bir sebep görmedi ve Ocak 1916 başlarında Tiflis'in Polonya'ya takviye göndermesini istedi. Tahmin edilebileceği gibi, Grandük Nikolay yeni komutanlığının askerden yoksun kalması ve önemini yitirmesi ihtimali karşısında tedirgin oldu ve ağırlığını Yudeniç'in önerdiği hücumdan yana koydu.

Rus sürprizi tamamlanmak üzereydi. Saldırı başladığında, Osmanlı Üçüncü Ordusu Komutanı Mehmed Kâmil Paşa Harbiye Nezareti'yle görüşmek üzere İstanbul'da, Alman kurmay başkanı Guse ise geçirdiği ağır bir tifüs nedeniyle Almanya'da hastalık iznindeydi. Besbelli ki İran ve Noel *maskirovka*'sı iyi işleyerek Türklerin tam da üst düzey teyakkuzda olmasını gerektiren bir dönemde Erzurum komutanlığını uyuşukluğa düşürmüştü. Ancak Türk tarafında hiç kimsenin (bu kadar çabuk olmasa bile) yakın gelecekte bir Rus

3 Ayrıntılar için bkz. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 322-329; Nik Cornish, *The Russian Army and the First World War*, 88-89.

hücumunu beklemediğini söylemek abartılı olur. Mehmed Kâmil Paşa'nın başkentte olmasının sebebi tam da Rusların saldırmaya çalışmaları ihtimaline karşı Enver Paşa'dan takviye istemekti. Üçüncü Ordu komutanının anlatımına göre Enver Paşa öylesine kayıtsızdı ki ona Rusların saldırması halinde dosdoğru "Sivas'a çekilmesi" talimatını verdi.[4] Erzurum'a hemen birlik sevk etmeyi istemiş olsaydı bile, oraya çabuk ulaşmalarını sağlamanın bir yolu yoktu. Rus Karadeniz filosu *Goeben*'den çekinmekle birlikte, Türkiye'nin Karadeniz kıyı şeridini taciz etmeye, böylece Trabzon'a deniz güzergâhını fiilen devre dışı bırakmaya fazlasıyla yetecek güçteydi. İstanbul'dan Ankara'ya bir demiryolu bağlantısı vardı; ama John Buchan'ın savaş dönemini konu alan ve yüksek satışa ulaşan sürükleyici romanı *Greenmantle*'ın (*Yeşil Kaftan*) kahramanlarınca da saptandığı üzere, oradaki indirme istasyonundan Erzurum'a giden yol 800 kilometrenin üzerindeydi. Üstelik yoğun trafiğin bulunduğu bu tek şeritli şosede hayvanların koşulduğu arabalarla yavaş yavaş taşınan toplarla ve diğer teçhizatla birlikte, çoğu asker yayan yol almak zorunda kalacaktı. Dolayısıyla, Mehmed Kâmil Paşa'nın yokluğunda Erzurum'da Üçüncü Ordu komutanlığını vekâleten üstlenen Abdülkerim Paşa, mevcut güçle (IX., X. ve XI. Kolordulara dağılmış yaklaşık 74.000 piyade, 77 makineli tüfek ve 180 sahra topu) elinden gelenin en iyisini yapmak zorunda kalacaktı.[5]

Bu güç yeterli olmaktan uzaktı. Yudeniç sayıca ancak hafif bir üstünlüğe (yaklaşık 74.000 Osmanlı piyadesine karşı Ermeni *drujina* birliklerini de kapsayan 80.000 piyade) sahip olmasına karşın, Köprüköy hücumu için mermileri develerle taşınan 230 sahra topunun desteğinde, Türkistan II. Kolordusu'na, Kafkasya I. Kolordusu'na ve Kafkasya 4. Tüfek Tümeni'ne bağlı 85 harekât taburunun yarısından fazlasını ileri sürebilecek durumdaydı.[6] Sayısal avantajdan daha önemli husus, Yudeniç'in titiz hazırlıkları sayesinde Rus kuvvetlerinin Kafkasya kış şartları açısından Türklere kıyasla çok daha iyi donanımlı olmasıydı. Baskın unsuruyla birlikte bu unsur da belirleyici rol oynadı.

Yudeniç'in planlı hücumunun birinci aşaması 10 Ocak'ta, General Przevalski komutasındaki Türkistan II. Kolordusu'nun Karadağ tepelerini ele geçirmek ve Abdülkerim Paşa'nın 6.000 kişilik bir stratejik yedek gücü bulundurduğu Hasankale'den Osmanlı takviyelerini çekmek üzere, Tortum Gölü ve Çakır Baba sırtı arasındaki Osmanlı sol (kuzey) kanadına saldırmasıyla başladı. Özellikle Osmanlı makineli tüfeklerinin sert direnişiyle karşılaşan Türkistanlı askerler iki günlük kıyasıya çarpışmada tepeleri ele geçiremediler.

---

4 "Enver Paşa şöyle düşünüyordu", *yagy*.

5 Erickson, *Ordered to Die*, 121.

6 Bu ayrıntı için bkz. "Azap Yarması (Kroki-29)", 12 Ocak 1916 girişi, "1915 Yılı Sonunda Genel Durum", *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, *yagy*, 116.

Ama Przevalski'nin saldırısı asıl stratejik hedefine ulaştı; Abdülkerim Paşa'nın dikkatini kuzey kesime çekerek 31. ve 34. tümenleri oraya göndermesini sağladı. Ardından Yudeniç Kafkasya I. Kolordusu'nu Aras Nehri Havzası'ndaki Osmanlı sağ kanadına karşı harekete geçirerek Türklerin kafasını daha da karıştırdı. Oradaki çarpışma süngülü hücumlarla ve Osmanlı ağır makineli tüfek ateşi üzerine ilerleyişlerle daha da sert geçti. (Talihsiz mujiklere besbelli ki saldırının şaşırtma amaçlı olduğu söylenmemişti.) Üç gün süren kanlı ve sonuçsuz çarpışmalarda her iki düşman kanadına saldıran Ruslar sadece birkaç ileri siperi ele geçirdiler. Büsbütün aldanmayan Abdülkerim Paşa, Rus saldırılarından en az birinin, muhtemelen de kuzey saldırısının yanıltma amaçlı olduğu sonucuna vardığından stratejik yedeklerini güneye yönlendirdi.

Bunun üzerine, Rus kurmay başkanı Yudeniç kozunu oynadı. Köprüköy hatlarındaki en zayıf halkanın Çakır Baba Sırtı'nı izleyen merkez ve sağ kanatların kavşağında yer aldığı kanaatiyle en büyük vurucu gücünü oradaki Osmanlı 33. ve 34. tümenlerine karşı yığmıştı. Kafkasya 14., 15. ve 16. tüfek tümenlerinin tamamını kapsamak üzere 42 tabura bağlı 35.000 kadar askerden oluşan bu kuvvetin elinde 26 sahra topu ve sekiz obüs vardı. Yudeniç hücumun beşinci gününde başlamasını öngördüğü yarma taarruzunu öylesine iyi kamufle etmişti ki Abdülkerim Paşa askerlerini Yudeniç'in yığdığı gücün üzerine sürdüğünün farkına varmaksızın, sayıca çok zayıf 33. Tümen'e dördüncü günde (13 Ocak) saldırıya geçme emrini verdi. Böylece Türk merkezi daha ana taarruzun başlamasından önce Rus savunma ateşiyle yumuşadı.

Rus Ortodoks yılbaşına denk gelen 1/14 Ocak'ta şafak sökerken, Ruslar Karsin ve Kalender arasındaki Osmanlı merkezine "yoğun bir topçu bombardımanı" açtı. Saat on bire doğru Maslahat'taki başlıca Türk siperleri ele geçirildi; yenilgiye uğrayan Osmanlı 33. Tümeni'nin yanı sıra Osmanlı 18. Tümeni'ne bağlı unsurlar ricat etmek zorunda kaldı. Öğleden sonra Rus öncü kolları Koziçan ve Çilligül tepeleri arasındaki vadiyi hızla aşarak güneye doğru Köprüköy'deki Osmanlı karargâhına uzanan sağlam yolların bulunduğu Hızardere'deki kritik kavşağı ele geçirdi. Daha güneyde Rus sol kanadı Aras Nehri Havzası'nda yeniden saldırıya geçti ve düşmanın merkeze çekilmesinden dolayı daha fazla ilerleme sağladı. Rusların 15 Ocak'ta Çakır Baba Sırtı'nın merkez ve kuzey kesimleri ayıran bölümünü ele geçirmesiyle, önceki kış birçok Türk askerinin donarak öldüğü Top Yolu'nun uzun bir kesiminin önü açıldı. Keçe çizmeleri, kürklü paltoları ve kalpakları olan Ruslar çıplak sırttaki kış rüzgârlarına dayanmada daha az sıkıntı çektiler. Sıradan olsa bile düzenli bir ilerlemeyle, yedinci güne denk gelen 16 Ocak'ta Aras Nehri kıyısındaki Osmanlı sağ kanadını çevirerek Köprüköy karargâhıyla ulaşımı kestiler. Bozgun uç vermişti.

Ancak Abdülkerim Paşa için her şey bitmiş değildi. Tam da Enver Paşa'nın Sarıkamış'ta öğrendiği gibi, en sıkıca düzenlenmiş muharebe planları dahi özellikle kış ortasında askerlerin doğayla tanışmasıyla bozulur. Yudeniç'in bir Sibirya Kazak tümeniyle desteklenen ve ağırlıklı olarak Kafkasya Ordusu'na bağlı birlikleri oldukça dayanıklıydı ve 20. yüzyılın başlarında bir askerin bekleyebileceği soğuğa iyi hazırlanmıştı. Yine de hepsi insandı ve en güçlü dağ mujiği *bile* kar yığınları içinde en hızlı yürüyüş temposuna ulaşamadı. Zaferi sezen Yudeniç 16-17 Ocak gecesi öncü kollarına, Aras cephesinden bir Osmanlı ricatının önünü kesmek üzere güneye dönme emrini verdi. O gün muharebenin kaybedildiği sonucuna varan Abdülkerim Paşa'nın verdiği tam ricat emri Yudeniç'in komutunun yürürlüğe girmesinden saatler önce yerine getirildiği gibi, Rus takibi de Türklerin önünü kesemeyecek kadar yavaş ilerledi. Yudeniç'in Sibirya Kazaklarının dokuzuncu günde, yani 18 Ocak'ta Hasankale'ye vardığı sırada, Osmanlı ricatını korumak için sadece dört artçı tabur bırakıldığından orası adeta açık bir kasabaydı. Bu tam da Kazakların aradığı tarzda, yani mahsur kalmış ve çaresiz düşman kuvvetlerine çullanmaya uygun muharebeydi. Hasankale'de imhaya maruz kalan Türkler 1.000 ölü ve 1.500 esir vermenin yanı sıra dört top kaybettiler. Ruslar sonuçta Köprüköy hatlarını yardı ve bizzat Köprüköy'ü ele geçirdi. Ama Abdülkerim Paşa'nın hızlı düşünmesi sayesinde, ana Osmanlı kuvvetleri Rus ağından kurtulmuş ve yüksek dağların yanı sıra sağlam kalesiyle korunan güvenli Erzurum'a çekilmişti. Türkler tekrar dövüşebilmek için kaçmışlardı.[7]

Ne var ki Köprüköy apaçık bir Rus zaferiydi, hem de Kafkasya Cephesi'nde o zamana kadarki en büyük ve en önemli zaferi. Sarıkamış'tan beri sendeleyen Osmanlı Üçüncü Ordusu 22.000 zayiat daha vermişti; bunun her biri 5.000'e varan esirler ve firariler dışındaki 10.000 küsuru çarpışmada ölen, yaralanan ya da karda donarak ölen askerlerdi. Tek başına XI. Kolordu, mevcudunun yüzde 70'e yakınını kaybetti. Evet, Abdülkerim Paşa'nın tam zamanındaki ricatı yaklaşık 40.000 askeri kurtarmıştı ve bunlar nispeten güvenli olan Erzurum'dan çarpışmayı sürdürebilirlerdi. Düşmanın eline sadece 20 ya da 30 top geçmişti; bu küçümsenmeyecek bir sayı olsa da hâlâ sığınabileceği ve savunmaya uygun kalesi olan bir ordu için pek vahim değildi. Bütün bunlar doğruydu ama Yudeniç'in iki tarafın aşağı yukarı eşit güçte olduğu bir cephede Türkleri fena hırpaladığı da aynı ölçüde doğruydu. Merkezdeki Rus taktik üstünlüğünü mümkün kılan şey, aşırı atak yanıltma girişimlerine karşın kanatlardaki Osmanlı üstünlüğünün kabullenilmesiydi. Yudeniç'in zaferi stratejik hamlenin ve üstün kurmay çalışmasının ürünüydü. Bir Osmanlı

7 Bu muharebeyi anlatırken çoğunlukla Allen ve Muratoff'u (s. 330-343) esas aldım ve Osmanlı kaynağından (*Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, *yagy*, 12-16 Ocak 1916 girişleri, 116-117) elde ettiğim belli ayrıntılardan yararlandım.

askeri raporunun sonunda belirtildiği gibi, Rus kayıplarının (yaklaşık 10.000 zayiat), siper savunmasının sağladığı çarpıcı avantaja sahip Türklere kıyasla düşük olması üstün lojistik sayesindeydi: "[Rusların] kayıplarının bize göre az olmasının sebebi, kış hazırlığını yapmış olmalarından kaynaklanıyordu."[8]

Yudeniç artık aynı başarıyı Erzurum'da tekrarlama peşindeydi. Köprüköy'de Türk birliklerini çembere alacak ya da önlerini kesecek kadar hızlı takip edemediği için düşmana güç ve moral toplama zamanını vermeye niyeti yoktu. Esir alınan Türk askerlerinin ve subaylarının ehliyetsiz komutanlarından sert dille yakınmaları, Üçüncü Ordu'nun ciddi bir muharip güç olmaktan çıktığı, moralinin karlarda darmadağın olduğu görüşünü destekler nitelikteydi. Kazak devriyeleri, Ermeni yandaşlar ve hava keşfi raporları (Rusların harekât alanında 20 kadar uçağı vardı) geri çekilen Türklerin Erzurum'a giden yolları tamamen terk ettiklerini ve sanki son bir savunmaya geçer gibi kentteki tabyalara ve siperlere sığındıklarını belirtmekteydi. Bütün belirtiler cepheden güçlü bir saldırıya pek direnemeyecek ve morali bozuk bir düşmana işaret etmekteydi. Her halükârda, Yudeniç'in (cephane stoklarının yeni bir hücumla tükenmesi ihtimalinden endişe duyan) Grandük Nikolay'a, konuyu Ştavka'ya havale etmesi için sunduğu sav böyleydi. İşinin erbabı bir cephe komutanını nihayet bulmuş olmaktan etkilenen Alekseyev ve çar, Yudeniç'e hücumu yenilemesi için tam destek verdiler.

Erzurum'a saldırı kolay olmayacaktı. Kent bütün Osmanlı İmparatorluğu'nda Edirne'den sonraki ikinci sıkı tahkimli kalesiydi; doğudaki Hasankale'den gelen vadiyi tıkayacak şekilde toplam 16 tabyadan oluşan üç sağlam savunma hattının yanı sıra 12 kilometre kuzeyde ve 5 kilometre güneyde girişi tıkayan "yandan savunmaya dönük" iki kalesi daha vardı. 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'nın ardından kentin tahkimatlarını sağlamlaştırmaya bir İngiliz mühendis ekibi nezaret etmişti; bu çalışmayı 1890'lardan itibaren daha da ileriye götüren Alman teknik danışmanlar (günümüzde Türkiye'nin birinci sıradaki kayak merkezi olan) Palandöken'in dağ yükseltilerindeki güney tabyalarını inşa etmişlerdi. Saldıran bir kuvvete karşı dağlar başka bir çetin engeli oluşturmaktaydı; kente merkez ve kuzeydoğu giriş yollarına hâkim Deveboynu Sırtı'nda (2.500 metre) aşağıdaki atış alanını koruyacak bir kale yapılmıştı. Kentin kuzeyindeki Dumlu Dağı 2.963 metre yüksekliğe varmaktaydı. Üçüncü Ordu yaklaşık 40.000 hazır asker düzeyine inmiş olsa bile Erzurum'da 235 sabit ya da yarı sabit topa sahipti; bunlar kente giriş yollarına hâkim tepe üstü kalelere bolca serpiştirilmiş ve Yudeniç'in saldırıya geçen askerlerinin kış karlarında zorlukla yürümek zorunda kalacakları

8 "Azap Yarması (Kroki-29)", 16 Ocak 1916 girişi, "1915 Yılı Sonunda Genel Durum", *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, *yagy*, 118.

dar dağ geçitlerinin yukarısına yerleştirilmişti. Türklerin ayrıca görünüşte tehlikedeki herhangi bir noktayı takviye etmek için taşınabilecek 112 seyyar topu vardı. Ruslar zırha benzer bu engeller dizisini aşsalar bile bizzat kentin çevresinde siperlerden ve tel çitli alanlardan oluşan son bir eşmerkezli halkayla başa çıkmak zorunda kalacaklardı; orada iyi saklanmış tüfekli piyade ve makineli tüfek kıtaları ateş yağdırmaya hazırdı.

Kâğıt üzerinde çetin görünmekle birlikte, Türk savunma hatlarında oldukça büyük gedikler vardı. Üçüncü Ordu'nun Erzurum'daki toplarının çoğu tabyaların içinde sabitti ve esasen en ağır modern kalibrede değildi. En yüksek kalibreliler 150 mm'likti ve bunlar da çok azdı. Büyük kısım 87 mm'lik, 80 mm'lik ve 75 mm'lik sahra topluydu; 90 mm'lik seri atışlı Krupp toplarının sayısı 40 dolayındaydı. Onlarca Türk makineli tüfeği Köprüköy'de bırakıldığı için Erzurum'da sadece 39 tane vardı. Üçüncü Ordu 40.000 hazır askere inmiş durumdaydı; hiçbir birlik tam mevcuda yakın sayılmazdı. Özellikle XI. Kolordu 10.000'in altındaki asker sayısıyla ancak bir tümene varacak güçteydi. Bir Rus taburu 1.000 kişiden oluşurken, Türk "tabur"ları 350 kadar askerden oluşmaktaydı. Bunun pratikteki anlamı, Abdülkerim Paşa'nın istese dahi savunma hattının tamamını tutamayacak durumda olmasıydı. Dağ sırtlarının ve geçitlerinin birçoğu tabyalarla ya da sahra toplarıyla korunsa da Rusların 27-28 Ocak gecesi Kornes köyü yakınında basit bir keşif yoklamasıyla saptadıkları gibi bazıları korumasızdı. Türkçe konuşan az sayıda Rus askeri düşman hatlarını rahatça aşarak "38. Piyade Tümeni komutanını, sekiz kurmay subayını, tümen baytarını, tümen topçu komutanını ve kurmay heyetinden üç subayı esir aldı." Bu gözü pek zaferi taçlandıracak şekilde, Rus hatlarına dönüşte de 200 esirle birlikte üç topu ele geçirdi. Yudeniç bu işten "cephede son derece büyük boşlukların bulunduğu" sonucuna vardı. Bunların saptanması ve yeterince askerin geçirilmesi halinde, birçok Osmanlı tahkimli mevzisi arkadan ele geçirilebilirdi.[9]

Yudeniç'in Erzurum'a saldırı planı, daha önce Köprüköy'de olduğu gibi, oldukça ciddi yanıltma hücumlarını düşmanın zayıf noktasına ezici bir güç yığınağıyla birleştirmeye dayalıydı. Ancak bu sefer gelişim seyri daha çabuk olacak ve Osmanlıların kritik kesimi takviye çabalarını boşa çıkarmak üzere, bir dizi saldırı aşağı yukarı eşzamanlı yürütülecekti. Biraz farklı bir hamleyle, Deveboynu Sırtı'na yönelik ana yanıltma hareketi merkezde olacak ve Palandöken'in Uzunahmet'teki kuzeydoğu ucuna karşı destekleyici bir küçük şaşırtma saldırısına geçilecekti; sağ kanatta büyük çaplı bir yanıltma hareketine girişilmeyecekti. Ancak Yudeniç'in niyeti yine yarma hareketini Osmanlı hatlarının merkez ve sağ kesimleri arasındaki kilit bir dayanak noktasında, sadece (Türk

9 Erickson, *Ordered to Die*, 124-25.

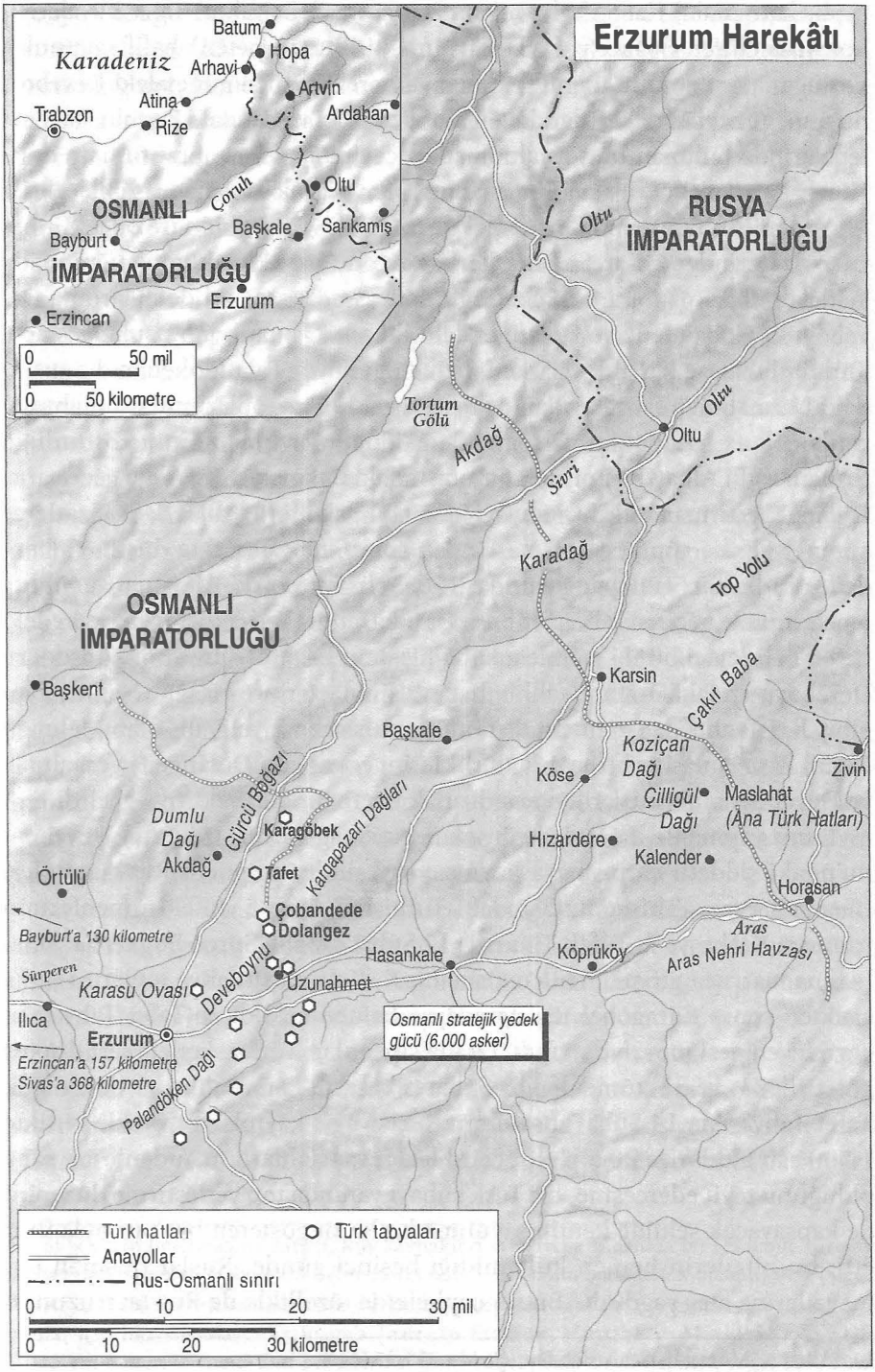
Erzurum Harekâtı
Karadeniz
Batum
Hopa
Arhavi
Artvin
Atina
Ardahan
Trabzon
Rize
Çoruh
Oltu
OSMANLI İMPARATORLUĞU
Başkale
Sarıkamış
Bayburt
Erzurum
Erzincan
0 50 mil
0 50 kilometre
RUSYA İMPARATORLUĞU
Oltu
Tortum Gölü
Akdağ
Siiri
Karadağ
Top Yolu
Çakır Baba
Karsin
Başkent
Başkale
Koziçan Dağı
Köse
Çilligül Dağı
Maslahat (Ana Türk Hatları)
Zivin
Hızardere
Kalender
Horasan
Dumlu Dağı
Akdağ
Gürcü Boğazı
Karagöbek
Tafet
Kargapazarı Dağları
Örtülü
Çobandede
Dolangez
Bayburt'a 130 kilometre
Süperen
Karasu Ovası
Deveboynu
Uzunahmet
Hasankale
Köprüköy
Aras
Aras Nehri Havzası
Ilıca
Erzurum
Erzincan'a 157 kilometre
Sivas'a 368 kilometre
Palandöken Dağı
Osmanlı stratejik yedek gücü (6.000 asker)
Türk hatları
Anayollar
Rus-Osmanlı sınırı
Türk tabyaları
0 10 20 30 mil
0 10 20 30 kilometre

cephe hattındaki) Karagöbek ve (kent kapılarına daha yakın) Tafet tabyalarıyla korunan Gürcü Boğazı yoluyla yürütmekti. Bu (nispeten) hafif savunulan boşluğa tam mevcutlu üç tüfek tümeni sürerek, hemen güneydeki Deveboynu'nun, güneybatıdaki Palandöken'in, kuzeydeki ve batıdaki Dumlu Dağı'nın tepelerinde bulunan bütün tahkimatları çevirebilecek ve Erzurum'un doğu (Kars) kapısına doğru akan Karasu'nun açık ve alçak ovasına ulaşabilecekti.[10]

Yudeniç'in tasarısında hız temel önemdeydi ve kısa bir süre önceki Köprüköy zaferinden cesaret alan askerleri de onu hayal kırıklığına uğratmadı. Yaklaşık 250 Rus topu 11 Şubat öğle sonrasında, saat iki dolaylarında Deveboynu, Çobandede ve Dolangez'deki iki ana Osmanlı tabyasına ateş açtı. Türkler bu ateşe karşılık verirken, hemen güneyde Palandöken'in dış sırtındaki Uzunahmet Tabyası'ndan da destek geldi. Rus toplarının Türk tabyalarında çok az hasar yaratmasına karşın şiddetli yaylım ateşinin coşturduğu Ermeni asıllı Albay Pirumyan komutasındaki Bakinski 153. Alayı gece yarısı Dolangez'e tırmanarak bu tabyayı savunan askerleri gafil avladı. Saatlerce süren "vahşice süngü çarpışması"ndan sonra, tabya şafakta düştü. Çobandede'nin hemen güneydoğusunda, 156. Yelizavetpolski Alayı da Küçüktuy tepelerini ele geçirerek benzer bir başarı kazandı. Yudeniç, birinci gecedeki hedef belirleyici bu iki zaferle ana hamlesinin kısa bir süre sonra dosdoğru Deveboynu'ndaki Osmanlı tahkimli mevzisinin üzerine olacağını işaret ediyor gibiydi. İstanbul'dan zamanında dönüp muharebeye yetişmiş olan Mehmed Kâmil Paşa, anlaşılır bir tavırla, birliklerini ertesi gün Dolangez'i geri almak ve Deveboynu'nu Ruslardan arındırmak üzere bir dizi saldırıya geçirdi.

Bunu yapmakla da Yudeniç'in ekmeğine yağ sürdü. Dikkatin Deveboynu'ndaki şiddetli çarpışmaya kayması sayesinde, en güçlü Rus tümenleri (General Przevalski komutasındaki Türkistan 4. ve 5. tüfek tümenlerinin yanı sıra Kafkasya 4. Tüfek Tümeni) 12 Şubat sabahı Gürcü Boğazı'na yönelik ana taarruza girişti. Yenilen Osmanlı X. Kolordusu tabya toplarını imha ettikten sonra Karagöbek'ten neredeyse hemen çekildi ve Tafet Tabyası'nı çevreleyen geri mevziye sığındı. Orada siper alan Türk askerleri sert direniş gösterdi; 31. ve 32. tümenler 13 Şubat'ta başarılı karşı-saldırılar düzenledi. Tafet Tabyası'na 14 Şubat'ta saldıran Ruslar ağır kayıplar vermekle birlikte 1.500 esir aldılar ve 20 top ele geçirdiler. Savaş ilahlarının Yudeniç'ten yana olduğunu teyit edercesine, bir Türk subayı yanında top yerleştirme düzenini de kapsayacak şekilde kentin savunma hatlarını gösteren bir haritayla firar etti; bu bilgilerin hemen kullanıldığı beşinci günde, Ruslar düşman top mevzilerine ateş yağdırdı.* Bütün cephelerde, özellikle de Rus taarruzunun

10 Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 355-357.

* John Buchan'ın *Greenmantle* romanında Güney Afrikalı bir maceraperest avcı, bir Alman subayından çaldığı kurmay haritasıyla Rus hatlarına geçer. Buchan'ın olayı dramatize edişinin

en zayıf olduğu Palandöken'in güney yamaçlarında tek tük çarpışmaların sürmesine karşın 15 Şubat'ta ikindiye doğru Rus uçakları genel bir tahliyenin yürütüldüğünü, kentin her yanında yangınların çıktığını bildirdi. Bir Terek Kazak alayı 16 Şubat sabahı yedi sularında Kars kapısından Erzurum'a girdi. Erzurum Kalesi düşmüştü.[11]

Birinci Dünya Savaşı'na damga vuran bir zaferdi bu. Ruslar Osmanlı Üçüncü Ordusu'nun neredeyse bütün stoğunu oluşturan 327 topu ele geçirmişlerdi. Kenti savunan 40.000 küsur Türk askerinin zayiatı en az 10.000 kadardı, esirlerin ve firarilerin sayısı da buna yakındı; sağ kalan askerler batıdaki Sivas'a doğru kaçış halindeydi. Ruslar Köprüköy'deki 10.000 küsur zayiatın yanı sıra 1.000 ölü ile 8.000 yaralı ve kangrenli vermekle birlikte, zapt edilemez sanılan bir kale kenti ele geçirmiş ve Osmanlı Üçüncü Ordusu'nu adeta yok etmişti. Yudeniç'in zaferi bölgede yankılanarak Rus itibarını çok yukarıya çekecekti.

Düşmanın hâlâ dağınıklık içinde olduğu aşamada zaferinden yararlanmayı uman Yudeniç, takibe girişilmesi için Köprüköy sonrasından daha gayretle diretti. Daha 16 Şubat'ta öğleden sonra Erzurum'un batısındaki en yakın kasaba olan Ilıca'ya (Aziziye) doğru yola çıkan iki Kazak alayı, hava kararırken orayı ele geçirerek 30 topla birlikte 3.000 esir daha aldı. Ricat ederken bir şeyleri kurtarmaya çalışan Mehmed Kâmil Paşa, muharebede pişmiş sınır muhafızlarından altı artçı tabura Bayburt'ta direnme emrini verirken, geri kalan subaylarını ve askerlerini yaklaşık 200 kilometre daha batıya düşen Erzincan'a çekti. Bir zamanlar Osmanlı Üçüncü Ordusu'nun temel taşı olan Erzurum artık Yudeniç'in Anadolu içlerine doğru yoklamalara ve taarruzlara girişebileceği sağlam bir Rus ileri üssüydü.

Bu arada, ilerleyen ordusunun kanatlarını Gelibolu'dan ciddi Osmanlı takviyelerinin gelişinden önce koruma altına almak isteyen Yudeniç hem sol kanatta (Urmiye-Van-Bitlis) hem sağ kanatta (Acara'dan başlayıp Karadeniz kıyısını izleyen hat) eşzamanlı hücumlara girişilmesi emrini vermişti. Merkezdeki saldırı için asker sevkinden dolayı, Tiflis komutanlığının sol kanada sadece Kafkasya 6. Tüfek Tümeni'ni vermesine karşın, Köprüköy'de felaket haberinin yarattığı etkiyle, bu kuvvet Muş'a ve Bitlis'e varış yollarını savunan Osmanlı 106. ve 107. piyade alaylarına fazlasıyla yetti. Şubat başlarındaki

---

pek akla yakın olmamasına karşın, Rus kaynakları muharebe sırasında bir Osmanlı kurmay haritasının Yudeniç'e teslim edildiğine işaret eder – Erzurum belki zaten düşmüş olsa bile.

11 *Agy*, 357-63. Türk savunmasına ve kentteki cephane stoklarının yanmasına ilişkin ayrıntılar için bkz. "Rusların Erzurum'a Taarruzu Erzurum Müstahkem Mevkii (Kroki-31)", "1915 Yılı Sonunda Genel Durum", *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, *yagy*, 124. Türk firarinin haritayı teslim edişine ilişkin Rus kaynakları için bkz. Ayrapetov, "Sud'ba Bosforskoy ekspeditsiy", 232.

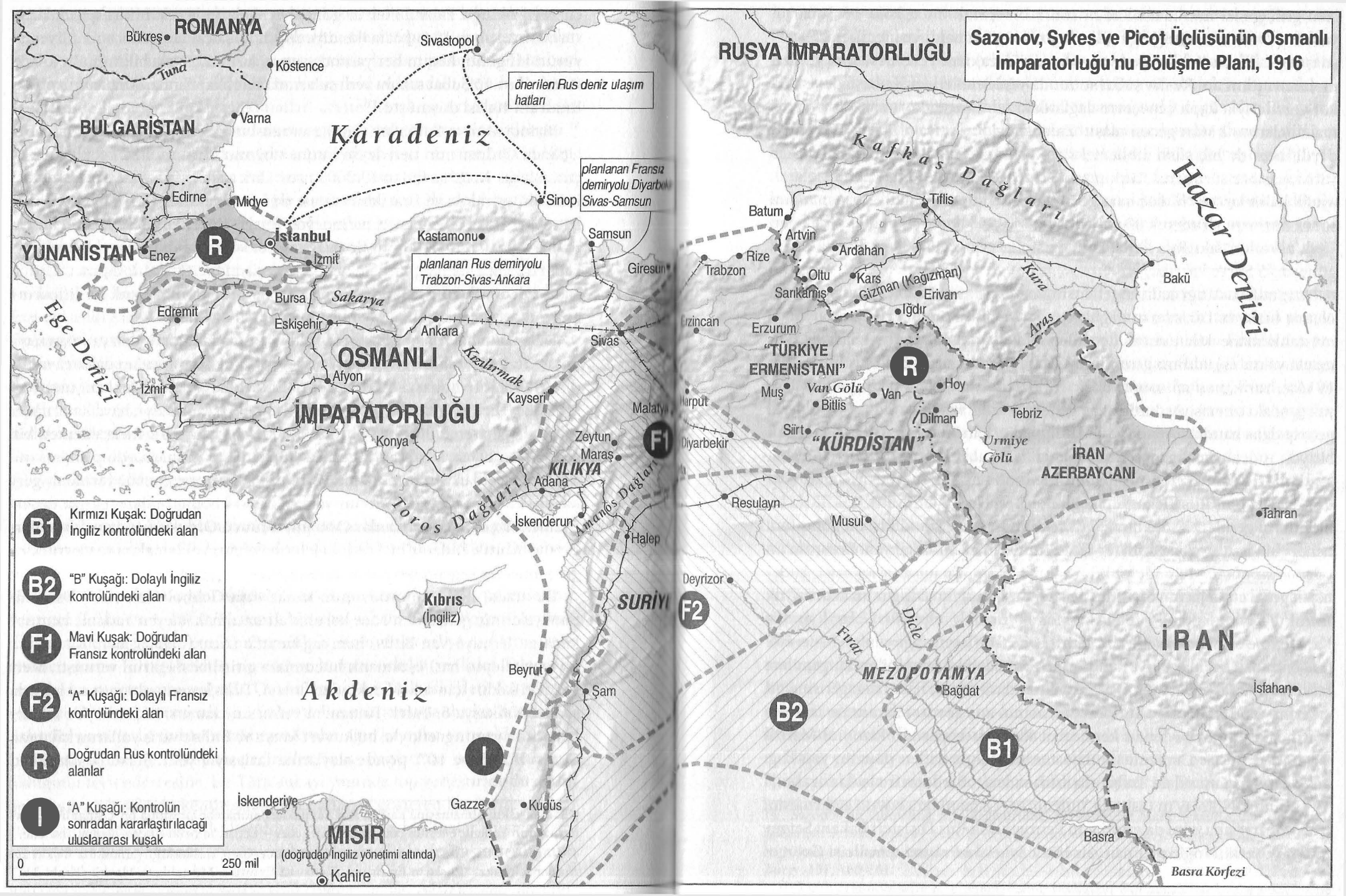
Sazonov, Sykes ve Picot Üçlüsünün Osmanlı İmparatorluğu'nu Bölüşme Planı, 1916
ROMANYA
Bükreş
Tuna
Köstence
Sivastopol
önerilen Rus deniz ulaşım hatları
BULGARİSTAN
Varna
Karadeniz
planlanan Fransız demiryolu Diyarbekir-Sivas-Samsun
Edirne
Midye
Sinop
İstanbul
Kastamonu
Samsun
YUNANİSTAN
Enez
R
İzmit
planlanan Rus demiryolu Trabzon-Sivas-Ankara
Giresun
Bursa
Sakarya
Ege Denizi
Edremit
Eskişehir
Ankara
Sivas
OSMANLI
Kızılırmak
Afyon
İzmir
İMPARATORLUĞU
Kayseri
Malatya
Konya
Zeytun
F1
Maraş
KİLİKYA
Adana
Toros Dağları
Amanos Dağları
İskenderun
Halep
Kıbrıs
(İngiliz)
SURİYE
Akdeniz
Beyrut
Şam
B1 Kırmızı Kuşak: Doğrudan İngiliz kontrolündeki alan
B2 "B" Kuşağı: Dolaylı İngiliz kontrolündeki alan
F1 Mavi Kuşak: Doğrudan Fransız kontrolündeki alan
F2 "A" Kuşağı: Dolaylı Fransız kontrolündeki alan
R Doğrudan Rus kontrolündeki alanlar
I "A" Kuşağı: Kontrolün sonradan kararlaştırılacağı uluslararası kuşak
İskenderiye
Gazze
Kudüs
I
MISIR
(doğrudan İngiliz yönetimi altında)
Kahire
0
250 mil
RUSYA İMPARATORLUĞU
Kafkas Dağları
Hazar Denizi
Batum
Tiflis
Artvin
Ardahan
Rize
Trabzon
Oltu
Kars
Gizman (Kağızman)
Kura
Bakü
Sarıkamış
Erivan
Iğdır
Erzincan
Erzurum
Aras
"TÜRKİYE ERMENİSTANI"
R
Muş
Van Gölü
Van
Hoy
Harput
Bitlis
Dilman
Tebriz
Siirt
Diyarbekir
"KÜRDİSTAN"
Urmiye Gölü
İRAN AZERBAYCANI
Resulayn
Musul
Tahran
Deyrizor
F2
Dicle
Fırat
İRAN
MEZOPOTAMYA
Bağdat
İsfahan
B2
B1
Basra
Basra Körfezi

bazı gelişigüzel müsademelerden sonra bir Kazak öncü kolu 16 Şubat'ta, yani Erzurum'un düştüğü gün dosdoğru Muş'a yöneldi ve hiç direnişle karşılaşmadı. Yeni tüfekli piyade tümeninin Kazaklara yetişmesi için verilen molanın ardından, Ruslar şubat sonunda yeniden ilerlemeye başladı ve hâlâ kar yığınlarıyla kaplı çepeçevre dağlardaki tahkimatla korunan Bitlis'in dış mahallelerine 2 Mart gecesi ulaştı. Zafer sırası Kafkasya 6. Tüfek Tümeni'ndeydi, hem de hiç silah ateşlemeksizin. Ruslar destansı bir cesaretle, gece yarısı sessizce sürünerek Türk mevzilerine yaklaştılar, süngü takmış olarak ayağa kalktılar ve "birkaç saat göğüs göğüse süren şiddetli çarpışma"dan sonra düşmanı alt ederek 20 topla birlikte 1.000 kadar esir aldılar. Sağ kalan Türk askerleri sıkı Rus ilerleyişi karşısında pes etmişçesine, batıya değil, güneydeki Siirt'e kaçtılar.[12]

Arazinin yarattığı çetin engellere rağmen, sağ kanattaki Rus ilerleyişi aynı ölçüde hızlıydı. Lazistan'ın dağlık ve sık ormanlı Karadeniz kıyısı boyunca müstahkem mevkilere ancak denizden saldırmanın mümkün olması, donanmayla yakın eşgüdümü gerektirdi. Cephe komutanı General Lyahov Şubat 1915'te, Sarıkamış'tan sonra ancak Türklerin Arhavi Deresi'nin yüksek batı yakasındaki direnişiyle durdurulan genel süpürme sırasında Hopa limanını ele geçirip daha batıdaki Arhavi'ye kadar ilerlediği için bu tarz harekâtta tecrübeli biriydi. Yudeniç'in kanadını korumak üzere 5 Şubat 1916'da yeniden hücuma geçtiğinde, Türk askerlerini siperlerinden sökmek için sadece bir hamle (Batum'da üslenmiş Rus filosunun iki günlük bombardımanı) yetti. Rus filosu bu birliklerin geride 500 ölü bırakarak çekildiği Viçe'ye (Fındıklı) on gün sonra benzer bir ceza ateşi yağdırdı. Böylece Türklerin 16 Şubat'ta, yani Erzurum'un ve Muş'un düştüğü günde yeni bir taktik çekilmeye mecbur kalması, Yudeniç'in genel stratejik kavrayışının ne kadar eşgüdümlü olduğunun belirtisiydi. Ancak Lyahov da kendince bir katkıda bulunarak "elpidifor" olarak anılan Karadeniz'e özgü yük gemilerini getirtti. Kıç taraflarının ağır olması nedeniyle bölgenin çok sayıdaki kıyı nehirlerine orsa ederek yanaşabilen bu gemilere birlikler bindirildi ve Atina (Pazar) yakınında Osmanlı hatlarının gerisine bir çıkarma yapıldı. Böylece Türk savunmasının ana gövdesi Batum ile Trabzon arasındaki en büyük liman kenti olan Rize'den koparıldı. Rize'yi 8 Mart'ta işgal eden Ruslar Osmanlı Üçüncü Ordusu'na denizden ikmalin yapıldığı ana depo konumundaki Trabzon'a artık sadece 50 kilometre kadar uzaktı.[13]

Grandük Nikolay'ın (aslında Yudeniç'in) Osmanlılara boyun eğdirmesini taçlandırırcasına, tam da ertesi gün Petrograd'da Rus Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov, yetkili İngiliz uzmanı Sir Mark Sykes ve Fransız temsilcisi Georges

12 Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 364-368.

13 *Agy*, 368-372.

Picot imparatorluğu bölüşme şartları üzerine müzakerelere başladı. Doğrusu, Mart 1916'dan önceki aylarda, yani Fransız-İngiliz kuvvetlerinin Gelibolu'dan rezil duruma düşmüş halde çekildiği ve Townshend'in Selman-ı Pâk'ta yenilen sefer kuvvetinin Kut'ta kuşatıldığı bir ortamda bu müzakerelere oturmak pek anlamlı olmayacaktı. Osmanlı işlerinde her zaman asıl itici güç olan Rusya'nın 1915'teki bütün kaçamak sözlerinin ardından muharebe alanına nihayet ağırlığını koymasıyla birlikte, enkaz artık çok ciddi biçimde paylaşılabilirdi.

Mart 1915'teki ön müzakerelerde eli zayıf olan Sazonov şimdi güçlü bir konumda pazarlığa oturabilirdi. Rusya'nın Çanakkale Boğazı ya da Gelibolu harekâtında hemen hiçbir katkıda bulunmamasına rağmen savaştan sonra İstanbul ve Boğazlar üzerinde hak talebini sökerek aldığı göz önünde tutulursa, bu sefer çok daha ileri gitmesi şaşırtıcı değildi. Sykes ve Picot daha Petrograd'a gelmeden önce, İngiliz kırmızı kuşağını Fransız mavi kuşağından ayıran geçici bir ikili mutabakata varmışlardı. Buna göre Britanya'nın payına Arabistan, Filistin ve Mezopotamya'nın büyük bir bölümü, Fransa'nın payına ise Suriye (Lübnan dahil), Kilikya ve Kilikya'dan Kuzey Mezopotamya yoluyla Urmiye'ye kadar uzanan "Türkiye Ermenistanı"nın ve "Kürdistan"ın büyük bir bölümü düşecekti. Sazonov'un bildiği üzere, Fransız kuşağının Britanya ile Rusya arasında bir tampon bölge oluşturmasını sağlamanın ötesinde, Sykes'ın ve İngilizlerin Rusya sınırındaki bölgeye dönük Fransız hak iddialarına destek vermede somut bir çıkarı yoktu. (Gerek Londra'daki gerek St. Petersburg'daki strateji uzmanlarının varsayımı Almanların yenilmesinden hemen sonra Büyük Oyun'un bu eski hasımlarının yeniden çekişeceği yönündeydi.) Böylece Sazonov 11 Mart'ta Sykes'la ve İngiliz sefiri Sir George Buchanan'la özel bir toplantıda, Sykes'ın "Türkiye Ermenistanı"nı ve "Kürdistan"ı kapsayan bir taslak haritada Fransız "mavi" kuşağını bizzat silerek, İran Azerbaycanı'yla ve Kuzeydoğu Anadolu'yla birlikte burayı tekrar Rusya'ya bırakması için ısrar etti. Nitekim 13 Mart tarihli resmi bir muhtırada şunu şart koştu: "Urmiye vilayetinden başlayıp [...] Van'ın aşağısında Bitlis, Muş ve Harput'tan [Elâzığ] geçerek, Toros ve Antitoros [Sivas yakınında] dağ sıralarına kadar uzanan bir hat ile Karadeniz arasındaki bütün topraklar Rusya'nın tasarrufuna bırakılmalıdır." Sykes da söyleneni yaptı.[14]

Tabir yerindeyse, bir diplomasi amatörü olan Sykes boyunu aşan bir iş içindeydi.* Ama Ruslar son derece ciddiydi. Sykes ve Picot ile sürdürülen

14 Sazonov'un talimatına göre değiştirilmiş haritanın Sir Mark Sykes'a sunuluşunu akt. Buchanan'ın muhtırası, 11 Mart 1916 ve Sazonov'un muhtırası, 29 Şubat/13 Mart 1916, Çar II. Nikolay tarafından imzalanışı 1/14 Mart 1916, no. LXXV ve LXXVII, *Razdel azyatskoy Turçiy*, 157, 160-161.

* Sykes'ın Fransa'ya şahsen savunma sözünü verdiği bir diplomatik haritayı yeniden çizme karşılığında Rusya'dan istediği tek şey Filistin'deki Siyonizm sorununda "ciddi bir yaklaşım benimsenmesi"ydi. Hiçbir maliyeti olmayacak bu ucuz sözü vermek Sazonov için kolaydı.

oldukça tek taraflı müzakerelere paralel olarak Sazonov Rusya'nın savaş sonrasında Anadolu'yla ideal sınırlarındaki pürüzleri gidermek üzere ordu ve donanma istihbarat şeflerini toplamıştı. Grigoreviç ve donanma (henüz ele geçirilmemiş olan) Trabzon'un yanı sıra Rusların 1853'te Kırım Savaşı'nı başlatan meşhur hamleyle Karadeniz'deki Osmanlı filosunu yok ettiği Sinop'u da içine alan stratejik yarımadayı istedi.* Böylece Rus Karadeniz filosunun stratejik Sivastopol-İstanbul-Sinop üçgenine hâkim olması, gelecekte Romanya'dan veya Bulgaristan'dan Karadeniz'in batı yarısına yönelebilecek bir donanma tehdidinin önünü kesmiş olacaktı. Sazonov nadir bir diplomatik temkin sergileyerek savaş sonrasında Türkiye'den geriye kalan kısmı *bir yerlere* koymanın şart olduğu gerekçesiyle amirallerinin talebini geri çevirdi. Sykes'tan Britanya'nın onayını kopardıktan sonra, Fransızlara 26 Nisan'da sunduğu nihai "uzlaşma" teklifi şöyleydi: "Rusya ileride Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinin yanı sıra Trabzon'un batısına düşen bir noktaya kadarki Karadeniz kıyısını ilhak edecektir." (Bu son kentin on gün önce zaten Rusların eline geçmiş olması, Sazonov'un talebine güç kazandırır nitelikteydi.) Teklife göre daha güneyde Rusya "Van'ın ve Bitlis'in aşağısında, Muş, [henüz alınmamış olsa da Rusların elindeki Bitlis'ten saldırıya açık] Siirt [...] ve dağ sıraları arasında kalan Kürdistan bölgesi"nde hüküm sürecekti. Bir rüşvet mahiyetinde, Fransa'ya Sivas, Harput ve Diyarbekir verilecekti; ancak her üçü de Rusya'nın savaş sonrasındaki sınırında yer alacağından, büyük ihtimalle nüfuzu altına girecekti. (Trabzon'dan Sivas yoluyla Ankara'ya varacak bir Rus demiryolunun inşasına yönelik planlar hazırlanma aşamasındaydı.) Sykes tarafından yalnız bırakılan ve Asya Türkiyesi'nde sahaya inmiş hiçbir Fransız birliği bulunmayan Picot'un boyun eğme dışında yapacağı pek bir şey yoktu. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nu bölüşmeye yönelik mahut Sykes-Picot (çok daha doğru ifadeyle *Sazonov*-Sykes-Picot) Antlaşması, Rusya'nın Türklere karşı süren muharebe alanı zaferlerinin ardından Rus başkentinde yoğun Rus baskısı ve nüfuzu altında kotarıldı.[15]

Birinci Dünya Savaşı'nın bu kritik ve hâlâ çok az anlaşılmış dönemecinde, sendeleyen Osmanlı İmparatorluğu'nu ayakta tutan tek şey açgözlülükle onu paylaşmaya koyulan İtilaf devletleri arasındaki sürtüşmeydi. Denebilir ki yaklaşık yüz yıl boyunca Türkiye'nin kaderini belirleyen etken, Britanya ile Rusya'nın paylaşım planlarında anlaşamamasıydı. Bizzat "Hasta Adam"

---

* Sinop'ta daha sonraları Soğuk Savaş döneminde bir Amerikan radar üssü kurulacaktı.

15 Sazonov'un Paléologue için yazdığı muhtıra, 13/26 Nisan 1916 ve Paléologue'un Sazonov'a "not"u, 26 Nisan 1916, no. CLLL ve CIV, *Razdel azyatskoy Turçiy*, 185-187. Nihai Fransız-İngiliz düzenlemesi için bkz. Cambon'dan Grey'e, 15 Mayıs 1916 ve Grey'den Cambon'a, 16 Mayıs 1916, Butler ve Woodward (ed.), *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, 1. dizi, c. 4, 244-247.

ibaresini ilk kez Çar I. Nikolay Mart 1853'te İngiliz sefiri Sir George Hamilton Seymour'la sohbetinde kullanmıştı; çarın maksadı genel bir Osmanlı paylaşımına dönük planları görüşme yolunu açmaktı. (Görüşleri tam aksine bir sonuçla, Stratford Canning gibi delifişekler tarafından Britanya'yı Kırım Savaşı'na girmeye zorlamanın gerekçesi olarak kullanıldı.)* Rusları 1878'de Ayastefanos'ta durmak zorunda bırakan da Disraeli'nin bölgeye bir filo göndermesiydi. Britanya ile Rusya'nın Fransa'yla birlikte savaş dönemi müttefikleri oldukları 1916'da, imparatorluğun ölüm çanı nihayet çalınmış gibiydi – tabii İngilizlerin ve Rusların Osmanlı harekât alanında izlenecek stratejide eşgüdümü bir türlü sağlayamamaları bir yana bırakılırsa.

Bunun sebebi İngilizlerin böyle bir çabaya girmemesi değildi. Ruslar Çanakkale Boğazı ve Gelibolu harekâtları sırasında Kitchener'a söz verdikleri birlikleri göndermiş olsalardı, Osmanlılarla savaş 1915 ilkbaharına doğru bitebilirdi. Ruslar kendilerine has alaycılıkla, Yudeniç'in ezici Köprüköy hücumunu 10 Ocak 1916'da, yani İlyas Burnu'ndan son İtilaf askerinin tahliye edilişinin ertesi günü başlatarak düpedüz Gelibolu'daki Fransız-İngiliz başarısızlığından yararlanmışlardı! Bu bir tür eşgüdümdü ama tek taraflı eşgüdüm; Yudeniç (çıkarcı olsa bile oldukça makul yaklaşımla) Enver Paşa'nın Gelibolu'dan Erzurum'a asker kaydırmasından önce saldırıya geçerse, başarı şansının daha yüksek olacağı sonucuna varmıştı. Hücuma önceki ilkbaharda veya yazda girişilmiş olması haliyle Gelibolu'dan Türk birliklerinin kaydırılmasına yol açarak İtilaf kuvvetlerine mayıstaki Kirte ya da ağustostaki Anafarta muharebelerinde bir başarı şansı sağlayabilirdi. Ama onların kavgası Yudeniç'in sorunu değildi – her ne kadar Çanakkale Boğazı harekâtı güya öncelikle Kafkasya'dan Osmanlı kuvvetlerini çekmek amacıyla başlatılmış olsa da. Zavallı Townshend'in ve İngiliz-Hint sefer kuvvetinin kerpiç surlu Kut kasabasına dönük kuşatmayla düştüğü kötü durum da Rusya'nın sorunu değildi. Bu tavır Yudeniç'in ve Grandük Nikolay'ın Ocak-Şubat 1916'da bütün güçlerini, İngilizlerin Rus Köprüköy hücumuyla neredeyse tekinsiz bir kronolojik paralellikle yürütülen bir dizi kanlı çarpışmayla kuşatmayı kırmak için çılgınca uğraştıkları Güney Mezopotamya'dan ziyade Erzurum'a sürmelerini açıklamayı kolaylaştırır. Korgeneral Sir Fenton Aylmer komutasındaki yaklaşık 19.000 askerden oluşan yeni Dicle Kolordusu 7 Ocak'ta, Kut'un güneyine düşen Hanna'da Osmanlı siper hatlarına karşı genel bir saldırıya girişerek hava kararmadan önce iki topla birlikte 800 kadar esir ele geçirdi. Ama taarruz bildik sebeplerle kısa sürede çıkmaza girdi. Askerler ertesi gün tekrar siperlere giremeyecek kadar yorgundular; derken düşen yağmurla her taraf çamura dönüştü. Zaten Osmanlı savunma mevzisinin

* Ancak yaygın biçimde sanıldığı gibi, "Avrupa'nın Hasta Adamı" diyen o değildi.

bazı yerlerde üç metreye varan derinlikte siperlerinin "son derece sağlam" olduğu ortaya çıktı. Sonraki iki hafta boyunca, peş peşe taarruzlar bir türlü Türk direnişini kıramadı. Aylmer 23 Ocak'ta saldırıyı durdurdu ve toplam 2.700 zayiat vermiş halde Dicle'nin aşağısına çekildi. Açıkçası, Rus yardımının geleceği filan yoktu.[16]

Tiflis elbette Bağdat'ın yüzlerce kilometre kuzeyindeydi. Yudeniç'in istese bile, Kut'tan Osmanlı kuvvetlerinin çekilmesini sağlamak üzere birlikler göndermesi zor olacaktı. Ancak Baratov'un İran'daki sefer kuvveti sadece 400 kilometre ötedeydi, yani Basra'daki İngiliz cephe gerisi üssünden daha yakındı. Kermanşah'ın ele geçirildiği 26 Şubat'ta, Kazaklar sınır kasabası Hanekin'e sadece 190 kilometre uzaktaydı ve Bağdat da oranın 130 kilometre ötesindeydi. General Nixon anlaşılır bir girişimle, Grandük Nikolay'dan Kut'taki Townshend'in yardımına gitmesi için Baratov'u sıkıştırmasını istedi; Türkler Goltz Paşa'nın, Gelibolu'dan gelen onlarca Alman subayın ve mühendisin yol göstericiliğinde neredeyse başa çıkılamaz kuşatma düzenekleri kurmuşlardı ve üstelik ellerinde "en son tipte" 150 Alman makineli tüfeği vardı.* Ama Baratov ve Townshend arasında doğrudan telsiz muhaberesinin kurulmasına karşın, grandük yardım için Baratov'u daha fazla zorlamakta duraksadı. (Rus komuta zinciri biraz hantaldı; Kuzey İran işleri nizami ordu komutanının değil, Tiflis'teki genel vali Vorontsov-Daşkov'un yetkisindeydi.) Nixon henüz Baratov'dan bir söz koparamamışken, martta Aylmer'a yeni bir kurtarma seferine girişme emrini vermekle kendi baskı gücünü zayıflattı. Bu acelenin sebeplerinden biri, Townshend'in erzakının 15 Nisan dolayında tükeneceğinin beklenmesiydi; ayrıca ilkbahar taşkınlarının kısa bir süre sonra Kut'un güneyindeki bütün yöreyi neredeyse aşılamaz hale getirmesi tehlikesi de vardı. Osmanlı sağ (güney) kanadını çevirmeyi amaçlayan Aylmer, son saldırının yöneltildiği Hanna'daki merkeze dönük bir yanıltma hamlesiyle gizlenecek şekilde, askerlerine Duceyle Palankası'na sürpriz bir saldırıya girişme emrini verdi. Yeni İngiliz hücumu 7-8 Mart'ta, yani tam da Sykes ile Picot'un Petrograd'a vardığı sırada başladı. Aylmer'ı bir kez daha hüsrana uğratan bu girişimde, "mevzilerin sürekli takviye gönderen düşman tarafından sıkıca savunulduğu anlaşıldı." Duceyle Palankası'nda 37. Tugay'a bağlı askerlerin elde ettiği bir tutunma noktası çok geçmeden şiddetli bir

16 Albay Nunn, "Report on Naval Co-Operation with the Expeditionary Force in Mesopotamia", *yagy*, c. 4.

* Bir Rus istihbarat raporundan elde edilen bu son detay, Baratov'u Türk-Alman kuvvetleriyle boy ölçüşmeye kalkışmaktan caydırmış olabilir; daha önce Osmanlı sahil bataryalarına ilişkin büyük ölçüde üstün Rus istihbaratından dolayı, Eberhart'ın İstanbul Boğazı'na saldırmaktan kaçınmasına aşağı yukarı benzer bir durumdu bu. Ruslar bencil olabilirlerdi ama aptal değillerdi.

Türk karşı-saldırısıyla geri alındı. Bu sefer muharebe birkaç saat içinde bitti ve İngilizler kasabanın içkalesini baskınla ele geçirmeye yönelik beyhude bir girişimde neredeyse 4.000 zayiat verdi. Hanna ve Duceyle başarısızlıklarıyla tamamen gözden düşen Aylmer, komutanlıktan ayrılarak yerini kurmay başkanı Tümgeneral Sir George Gorringe'e bıraktı.[17]

Bu arada, kerpiç surlu ve sıtma yatağı Kut'un içinde erzak tükenmek üzereydi. Sırf ayakta tutacak tayınla bile mayısa kadar yetmesi mümkün değildi. Martta garnizon yük hayvanlarının yanı sıra Kut'taki "sıska kedileri ve köpekleri" kesip yemek zorunda kaldı. Bir asker, açlığın etkilerini daha sonra şöyle anlatacaktı: "İnsanın yürürken ya da dikilirken ayak tabanları, sırtüstü yatarken omuzları ve sırtı, otururken de poposu sızlıyordu." Nisana girilirken, başka bir asker güncesine şu notu düştü: "Bacaklarım şok yaratacak kadar inceldi, kalınlıkları kollarımın eski halinden bile daha ince ve bacaklarımın derisini çepeçevre kıvırabiliyorum." Askerliğin perişanlığını artıran bir etken de sıcaklığın katlanılmaz düzeye çıkarak çoğu kez 50 dereceyi aşmasıydı. O zamana kadar Baratov'un ve İran'daki Rus sefer kuvvetinin yapacağı söylenen tek şey, sınıra doğru bir yanıltma hareketiydi.[18]

Grandük Nikolay 1 Nisan'da nihayet canlanıp harekete geçerek Kurmay Başkanı General Bolhovitinov aracılığıyla, Baratov'dan Bağdat'a doğru ilerleyerek Osmanlı kuvvetlerini çekmek üzere elinden geleni yapmasını istedi. Bu öylesine bariz bir hamleydi ki Goltz Paşa önceden Baratov'u karşılamak üzere İran sınırındaki Hanekin'e dört Osmanlı taburu ve 12 top göndermişti. Rus tehdidine verdiği (büyük olasılıkla abartılı) önemin bir işareti olarak, Hanekin komutanlığını bir Alman subayına, Binbaşı Bopp'a verdi. Bopp hayal kırıklığına uğrayacaktı. Eberhart nasıl 1915 ilkbaharında İstanbul Boğazı'nda boy göstermemek için sonu gelmez bahaneler bulduysa, Baratov da Bağdat'a yönelik uygun bir şaşırtma hamlesine girişmenin "uzun bir süreyi, öncelikle de düzenli kuvvetleri ve imkânları" gerektireceğini belirtti. Bunlar gelmeden Kermanşah'ın ötesine geçmeyi reddetti.

Geçmişteki sızlanmalarıyla Rusya'nın müttefiklerini Çanakkale Boğazı'nda ve Gelibolu'daki kanlı trajedilere sürüklemiş olan Grandük Nikolay, belki de hafif bir utanç duygusuyla, gönderilecek takviyelerin bulunmamasından dolayı Baratov'un elini çabuk tutmasını istedi. Böylece Baratov 20 Nisan'da nihayet Kazak birliklerini batıya doğru Osmanlı sınırına ilerleterek 25 Nisan'da sınır kasabası Hanekin'in dış mahallelerine ulaştı. Townshend'e "Bağdat'ın sadece beş günlük mesafesinde" olduğunu bildirdi. Görünüşe bakılırsa,

17 *Agy.*

18 Alıntıların kaynağı: Townshend, *When God Made Hell*, 243. Dipnotta yer alan Alman makineli tüfekleriyle ilgili Rus istihbarat için bkz. Strelianov, *Korpus generala Baratova*, 24. "Sıska kedileri ve köpekleri" ibaresini akt. Hopkirk, *On Secret Service East of Constantinople*, 213.

şaşırtma hareketi 30 Nisan dolayında gerçekleşecekti; bu da Townshend'in erzakının tükendiği ve bütün sefer kuvvetiyle birlikte Türklere teslim olmaya mecbur kaldığı günün ertesi demekti. Ruslar bir kez daha İngiliz cenazesine geç yetişmişlerdi.[19]

Aslında bu sefer, Eberhart'ın İstanbul Boğazı'na yönelik gevşek çıkışlarının aksine hiç yetişmediler. Kermanşah'tan Hanekin'e ilerleyişte 500 askerini güneş çarpması, sıtma ve kolera yüzünden kaybetmiş olan Baratov, telsiz haberleşmesinden Townshend'in teslim olduğunu öğrenince Bağdat'a hiç gitmemeye karar verdi. Atlara yem bulmada güçlük çekilmekteydi ve Kazak birliklerini mümkün mertebe korumak en uygun yol gibiydi; genel İtilaf şaşırtma planına lanet olsundu. İngilizlerin Tiflis komutanlığı nezdinde, müttefiklerinin bu kaba davranışından dolayı şikâyette bulunması üzerine, Grandük Nikolay mayıs sonlarında Baratov'a son bir defa, "Kutü'l-Amare'nin aşağısında Dicle Nehri boyunca harekât yürüten [İngiliz Hint kuvvetini] kurtarma" emrini verdi. Bu sefer Baratov emre uyuyormuş gibi yapmaya da gerek duymayarak, Kazak askerlerini ve süvarilerini Luristan'ın daha serin dağlarına çekme yoluna gitti. Grandük Nikolay Temmuz 1916'da, Townshend'i ve askerlerini herhalde nahoş bir şaka gibi sarsmış olabilecek bir tavırla, yine de Baratov'u İran'da sergilediği (ve besbelli ki Mezopotamya'dan esirgediği) "üstün cesaret"ten dolayı selamlayacaktı.[20]

Osmanlı İmparatorluğu bir kez daha, en tehlikeli iki düşmanının ona yönelik stratejide eşgüdümü sağlayamamaları sayesinde kurtulmuştu. Hiçbir Rus süvarisi kurtarmaya gelmediği için Townshend'in askerleri ilkbahar taşkınlarının vadiyi basmasıyla birlikte Kut'un sıtma yatağı çamurunda yavaş yavaş açlıktan ölüme terk edildi. Gorringe nisan ortalarında bir yarma hareketine dönük son bir umarsız girişimle, Senaiye yakınında Dicle'nin batısına düşen Osmanlı sol kanadını çevirmeye çalıştı. Askerlerinin ellerinden geleni yapmalarına karşın, Türklerin Bağdat'tan birçok birlik getirmesiyle bir yarma hareketi neredeyse imkânsız hale geldi. Bir dizi sert saldırı ve karşı-saldırı (15-16 Nisan ve 20-22 Nisan) sonunda her iki taraf da öbürünün hattında bir gedik açamadan binlerce zayiat verdi. Bir İngiliz subayının zoraki hayranlıkla belirttiği gibi, Türkler büyük güçle öylesine "muhteşem yüklendiler" ki korku salan Gurkalar bile çekildiler. O sırada Kut'ta sadece altı günlük tayın kalmıştı ve Townshend'in sıska askerlerini bir uyuşukluk basmıştı. Gorringe'in kurtarma kuvvetindeki askerler daha iyi durumda değildi ve yeni nafile taarruzlar için güç toplanamadı. İngiliz Hint Ordusu ocak ayından beri, Townshend'i kurtarma çabalarında toplam 23.000 zayiat vermişti. Gorringe'e göre Kut'un

19 Baratov, "Extract from the Order to Russian Expeditionary Corps in Persia", 10 Haziran 1918, Hoover Institution Arşivleri, Baratov koleksiyonu (Stanford, CA), box 3.

20 Strelianov, *Korpus generala Baratova*, 41-46.

"düşeceği" açıktı; geriye kalan tek mesele Townshend'in "kapıdaki açlıkla" birlikte müzakere edilmeye başlayan teslim olma şartlarıydı.[21]

Townshend 30 Nisan'da kalan topların ve mühimmat stoklarının yok edilmesi emrini verdi ve İngiliz bayrağının yerine beyaz bayrak çekti. Ardından kılıcını ve tabancasını Halil ("Kut") Paşa'ya teslim etti. Amcasından dolayı Enver Paşa'nın damgasını taşıyan bu zaferde, (Yorktown Muharebesi'nden beri İngiliz ordusunun yaşadığı en yüksek sayılı teslim olmayla) çoğu Hintli 13.000 kadar İngiliz uyruğu gözaltına alındı ve büyük kısmı Bağdat Demiryolu'nda çalışmaya gönderildi.[22] Bu büyük propaganda zaferinin heyecanını artıran unsur, Arapça bilen ve başını T. E. Lawrence'ın çektiği özel bir İngiliz istihbarat ekibinin Halil Bey'e, Townshend'i ve askerlerini serbest bırakması için 1 milyon altın sterlinlik rüşvet önerisinin sonuçsuz kalmasıydı. (Hatta rüşvetin 2 milyon sterline çıkarıldığı yolunda söylentiler vardı.)[23] Evet, Rusların zaferden zafere koştukları Doğu Anadolu'dan gelen haberler berbattı. Ancak Gelibolu'nun hemen peşinden, Mezopotamya'da kazanılan devasa zafer neredeyse inanılmazdı. Türkler dünyaya kök söktüren İngilizleri art arda iki defa yenebildiğine göre Hasta Adam da hâlâ hayatta olmalıydı.

Enver Paşa açısından işin üzücü tarafı, düşmanın da hayatta olmasıydı. Britanya İmparatorluğu girdiği savaşların çoğunda olduğu gibi, muharebe alanına belirleyici bir güç yığmada ağır davranmıştı. Ama kullanabileceği oldukça büyük yedekleri ve birçok değişik hileye başvurmasını sağlayacak küresel bir casus ve muhbir ağı vardı. Enver Paşa daha amcasının Kut'taki zaferinin keyfine varamadan, tam da İslam'ın merkezinde Müslüman uyruklara hükmetme yönündeki Osmanlı iddiasını tartışmalı hale getiren bir isyanla karşı karşıya kaldı.

---

21 Alıntıların kaynağı: Townshend, *When God Made Hell*, 237-248 ve Albay Nunn, "Report on Naval Co-Operation with the Expeditionary Force in Mesopotamia", *yagy*, c. 4.

22 Erickson, *Ordered to Die*, 151.

23 Townshend, *When God Made Hell*, 252.

BÖLÜM 13

Sözde Blöf: Osmanlı Cihadı ve Arap Ayaklanması

İslam topraklarına hükmeden kâfirleri katletmek vacip hale gelmiştir.

—Almanların hazırladığı Arapça cihat broşürünün çevirisi, yak. Kasım 1914[1]

Derken [İttihatçılar] Allah'ın kelamına, "Erkeğe kadının iki katı pay verilmelidir" hükmüne karşı çıkıp onları eşit kıldılar. [...] Padişahın şahsiyetini güçsüzleştirdiler; [...] onu kendi vüzera heyetinin reisini bizzat seçmekten men ettiler. Halifeliğin temelini çökertmek için başka benzer şeyler yaptılar.

—Mekke Şerifi Hüseyin'in dinsiz Osmanlı hükümetine başkaldırmaları için Arap Müslümanlara yaptığı çağrıdan, Haziran 1916[2]

Osmanlı padişahının Sünni İslam *ümmet*inin halifesi olma iddiası daima sonuçta dünyevi iktidarına, yani ordularının gücüne dayanmıştı. Türklerin 1517'de İslam'ın Arabistan'daki kutsal yerlerini (Mekke ve Medine) ele geçirmesinden sonra bu unvan neredeyse tartışmasız benimsenmekle birlikte imparatorluğun genişlediği yıllarda pek fazla kullanılmaz oldu. İmparatorluk güçlü olduğu sürece, padişahın artık doğal karşılanan üstünlüğünü daha düşük konumdaki Müslüman hükümdarlara sürekli hatırlatmaya gerek yoktu. Bu anlamda, Abdülhamid'in pan-İslamcı kimliği diriltmeye çalışması modern çağda Osmanlı itibarındaki gerilemeyi farkında olmaksızın kabul etmenin bir işareti, imparatorluğun ulus ya da din temelinde parçalanmasından önce Müslümanları ortak davada kenetlemeye yönelik son bir hamleydi. Benzer şekilde, İttihatçıların Kasım 1914'te Rusya'ya ve İtilaf devletlerine karşı padişah-halifenin "cihat" ilan etme yetkisine başvurmaları, Türkiye'nin Avrupalı hasımlarına karşı bir savaşta Almanya gibi "gâvur" devletlerin yanında yer almasına gösterilen gerekçenin zayıf mahiyetini yansıtır nitelikteydi. Savaşın amacı Enver Paşa'nın ağırlıklı olarak Müslüman askerlerince gerçekten anlaşılmış olsaydı, onlara yönelik böyle bir propagandaya gerek kalmazdı.

İngilizlerin yönettiği Mısır'da veya Hindistan'da büyük çaplı İslam ayaklanmalarına yol açamamasına rağmen cihat tam bir fiyasko sayılmazdı.

---

1 Halep'teki ABD konsolosu J. B. Jackson'ın ABD sefiri Morgenthau'ya ilettiği broşür, 8 Nisan 1915, Ankara'da ABD sefaretinin arşivi, M 353, roll 6.

2 Akt. Snouck Hurgronje, *Revolt in Arabia*, 43 vd.

Türklerin ve Almanların İngiliz yönetimindeki yerlerde propaganda savaşını kazanmakta olduğunu gösteren belirtiler vardı; padişahın küresel İslam'ın halifesi olma iddiasının çok uzaktaki Hint Yarımadası'nda daha yakın ülkelere kıyasla daha ciddiye alındığı yönündeki bulgular artmaktaydı. İran 1915 yazına doğru cihada dönük entrikaların yatağı haline geldi; ülkenin her yanındaki camilerde Britanya'ya ve Rusya'ya karşı ateşli cihat vaazları verilmeye başladı. Oskar von Niedermayer Afganistan'a giderken, Azerbaycan'da Rusların kullandığı köprülere ve yollara sabotaj saldırılarının, ayrıca İtilaf karşıtı terörizme kaynak sağlamaya yönelik Robin Hood tarzı bir dizi dehşet verici banka soygununun düzenlenmesinde rol oynamıştı. Buşehr yakınında Wilhelm Wasmuss adlı bir Alman ajanı, Basra Körfezi kıyısındaki İngiliz mevzilerine sabotaj eylemleri için Tangistan aşiretlerinin desteğini sağlamıştı. (Bu "Alman Lawrence"ının güya "Hacı" Wilhelm'le konuşmak için sahte bir telsiz cihazı kullanması dillere destandı.) Ahmed Şah'ın Tahran'dan Kum'a geçerek Britanya'ya ve Rusya'ya karşı cihat ilan edip etmemeye kafa yorduğu 1915 sonbaharına varıldığında, Kermanşah, İsfahan ve Şiraz Türk-Alman safına geçmiş ve buralardaki İtilaf konsolosları kaçmak zorunda bırakılmıştı. Gerçi Baratov'un Kazakları ortalığı sütliman ettiler ve İtilaf (ya da en azından Rus) itibarını yeniden sağladılar ama bizzat 14.000 kişilik sefer kuvvetine gerek duyulması, cihat ajanlarının ülkeyi istikrarsızlaştırmada elde ettiği başarının deliliydi.[3]

Kuzey Afrika'da bir cihat başlatmaya dönük Türk-Alman çabaları, İngilizler için daha da ürkütücüydü. Trablusgarp Savaşı (1911-1912) sırasında, Enver Paşa bağnaz Senusi tarikatına mensup Şeyh Şerif'le irtibat kurmuş ve kardeşi Nuri'yi Türkiye'nin mecburen İtalya'ya teslim olmasından sonra bile Osmanlı varlığını sürdürmesi için orada bırakmıştı. Dünya savaşına girilmesinden sonra gerek Enver Paşa'nın gerek Almanların Libya Çölü'ndeki Senusi kampına gönderdiği elçiler silah, hediye ve rüşvetin yanı sıra tatlı sözlerle İngiltere'ye cihat açılmasını sağladılar. Senusiler Kasım 1915'te Sidi Barrani'deki İngiliz ileri karakoluna baskın düzenleyerek telkinlerle 135 kadar Mısırlı Müslüman askeri İngiliz ordusundan firar ettirdiler. Aralık ve ocak aylarında Sellum, Bakbak ve Sidi Barrani köylerini istila ederek doğuda İskenderiye'ye sadece 280 kilometre uzaktaki Mersa Matruh'a vardılar ve "Nil'e kolayca erişilecek mesafedeki" üç Mısır çöl vahasını ele geçirdiler. Bu girişimler eski bir Mısır yöneticisi olan Kitchener'ın yüreğine korku salmaya yetti ve onu yeni Senusi baskınlarının "Mısır ve Sudan genelinde ciddi karışıklığa ve huzursuzluğa" yol açacağı uyarısında bulunmaya yöneltti.

3 Bkz. McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, Bölüm 13 ve 16.

Senusi hücumu Şubat 1916'da sönmekle birlikte Maxwell'in Mısır ordusuna 45 ölü ile 350 yaralıya mal oldu ve epeyce endişe yarattı.[4]

Osmanlı cephelerindeki çarpışmaların genel ölçeğiyle karşılaştırıldığında bu olaylar sinir bozucu ufak şeylerden ibaretti. Ancak başka bir anlamda, bu cephelerde "cihat"ın daha geniş çapta hissedilen etkisi, muharebe alanındaki aralıklı felaketlere rağmen Osmanlı ordusunu bir muharip güç olarak bir arada tutmasıydı. Almanların hazırladığı cihat broşürleri Müslüman sivilleri "İslam topraklarına hükmeden kâfirler"e (yani Fransız, İngiliz ve Rus Hıristiyanlara) karşı silaha sarılmaya yöneltmiş olsun ya da olmasın, din uğruna çarpışma düşüncesi zorlu İtilaf ordularıyla karşı karşıya gelen Osmanlı Müslüman askerlerine kesinlikle cesaret verdi. Gelibolu tarihçisi Alan Moorehead şu saptamada bulunacaktı: "Kilitbahir'deki Türk topçularını izleyenler çılgınca bir bağnazlıkla çarpıştıklarını, bir imamın okuduğu dualarla birlikte top mevzilerindeki işlerine koyulduklarını söylüyor." Türkleri İngiliz kâfirlere direnmeye yönelten her neyse, işe yaradığı belliydi. Çanakkale Boğazı harekâtının başlaması ve Kut'taki toplu teslim arasında geçen sürede, Osmanlı harekât alanında İngiliz silahlı kuvvetleri Asquith'in, Churchill'in ve başka birçok kişinin güya can çekiştiği gerekçesiyle ciddi direniş göstermeyeceğine inandığı bir hasma karşı 350.000 zayiat vermişti.[5]

Türk-Alman cihat propagandası sahada bir farklılık yaratmış olsun ya da olmasın, beraberinde getirdiği tehdidin İngilizlerce kesinlikle ciddiye alınması bütün işi kendini doğrulayıcı bir kehanet havasına büründürdü. Örneğin, Kitchener'ı Ocak 1915'te Gilbert Clayton'a mahut mektubu yazmaya yönelten şey, Alman destekli pan-İslamcılığın Süveyş Kanalı'nı ve Kahire'yi saracağı korkusuydu. Clayton'ın Mekke şerifi Hüseyin'e ilettiği mektupta şu çıtlatma vardı: "İleride halis bir Arap [Peygamber soyundan geldiği söylenen Hüseyin gibi bir Haşimî] Mekke'de veya Medine'de halifeliği üstlenebilir." Halifeliğin papalığa benzer bir manevi makam olduğunu sanan Kitchener, Hüseyin'e önerdiği şeyin sonuçlarını tam anlamış değildi. İslam dünyasının ya da en azından Asya Türkiyesi'nde Arapça konuşulan kesimleri kapsayacak krallığın üst yöneticisi olarak Osmanlı padişahının yerine geçmek anlamına gelen bu durum, bizzat şerifin 1915 yazında sözde Şam Protokolü'nde Kahire'den istediği şeydi.[6] Ama Kitchener ve Kahire'deki danışmanları Kasım 1914'te padişahın Britanya İmparatorluğu'na cihat ilanının ardından neyin tehlikeye gireceğini anlıyorlardı, daha doğrusu anladıklarını sanıyorlardı: Britanya'nın Hint Yarımadası'na, Basra emirliklerine, Mısır'a ve Sudan'a yayılmış

4 McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, Bölüm 15.

5 Anderson, *Lawrence in Arabia*, 182; Moorehead, *Gallipoli*, 76.

6 Fromkin, *Peace to End All Peace*, 103-104, 174.

100 milyon civarındaki Müslüman uyruğunun bağlılığı. Kitchener halifeliği İstanbul'dan Mekke'ye "taşıma" arayışına girmekle, fiilen Türk-Alman cihat oyununa katılarak bu makamın İslam dünyası (özellikle de halife olma fikrine gittikçe ısınan Hüseyin) için önemini pekiştirmiş oldu.*

Hiç kuşkusuz, gerek İttihatçıların kukla padişahı V. Mehmed Reşad'ın gerek Kitchener'ın kafasındaki aday Şerif Hüseyin'in 300 milyona varan dünya Müslümanlarından gerçek anlamda bir itaat görememesi tamamen mümkündü. (Her ikisini de halife olarak tanımayan azınlıktaki Şiiler açısından bu kesinlikle geçerliydi.)** Türkler ve Almanlar Osmanlı savaşını kutsamak için padişahın dinsel yetkisine başvurmakla güvenilirliğini zaten riske atmışlardı; tam istenen sonuçların alınamamasının bir sebebi kutsal İslam kentlerinin koruyucusu konumundaki Mekke şerifinin Osmanlı cihadını henüz açıkça onaylamamasıydı. İngiliz destekli bir halifelik vehmine kapılan Hüseyin, Müslümanları Osmanlı otoritesine başkaldırmaya çağırarak makama oturmaya kalkışsaydı, gücünün aslında padişahınki kadar sınırlı, belki de daha az olduğunu görebilirdi.

Dolayısıyla, padişahın yerine geçmeyi sağlayacak İngiliz destekli bir girişim fikri kâğıt üzerinde ne kadar cazip görünürse görünsün ve pratikte ne kadar kazançlı olursa olsun, Şerif Hüseyin'in Babıâli'yle açık bir bozuşmadan kaçınmasının sağlam sebepleri vardı. (Hüseyin 1908'de göreve gelişinden beri Kahire'deki İngiliz genel valiliğinden tahsisat almaktaydı; Türkiye'ye karşı açıkça isyan etmesi halinde meblağın çarpıcı biçimde yükseleceği kesindi.) Dahası, Haşimîlerin daha soylu bir şeceresi varsa, Osmanlıların çok daha büyük, Mekke'ye kolayca yönlendirilebilecek bir ordusu vardı. Üstelik Hüseyin şeriflik görevi üzerinde hak iddia eden tek Haşimî değildi. Selefi Ali Abdullah Paşa 1908'deki karışıklıklar sırasında zorla görevden alınmıştı ve Enver Paşa bir süre önce Hüseyin'i yoldan çıkması halinde yerine Haşimîlerin Zeyd koluna mensup Ali Haydar Paşa'yı atamakla tehdit etmişti. Kaldı ki bir yandan İngiliz yardımlarını cebe indiren Hüseyin'e, Osmanlı hükümetince düzenli altın ve silah sevkıyatı yapılmaktaydı; eğer doğru yaklaşılırsa, Almanların da devreye girip para vermeleri ihtimali vardı. Emir Habibullah'ın Afganistan'da öğrendiği üzere, her iki tarafla oynandığında, "cihat" için pey pazarlığı son derece kazançlı olabilirdi. (İngiliz yönetiminden 1916 itibariyle yılda 400 bin sterlin alan Afgan emiri, Hindistan'a bir mücahit ordusu göndermek için Almanlardan 10 milyon sterlin talep etti.)[7] Mekke şerifi bir

---

* Mustafa Kemal'in 1924'te halifeliği kaldırmasından sonra, Hüseyin sahiden kendini halife ilan ettiyse de artık dünyanın pek umursadığı biri değildi.

** Almanlar Kerbela'nın Şii başmüftüsünden 12.000 dolarlık bir pey akçesi karşılığında Osmanlı cihadı için tasvip aldılar. Ama bunun Niedermayer'in Afganistan Emiri Habibullah'tan İngiliz Hindistanı'na saldırı için aldığı vaat kadar içi boş bir söz olduğu ortaya çıktı.

şekilde hem Enver Paşa'yı hem İngilizleri memnun edebilirse, yandaşlarına silaha sarılma çağrısında bulunarak manevi otoritesini tartışmalı hale getirmeksizin çok zengin olabilirdi.

Savaşın birinci yılında Hüseyin'in yaptığı şey tam da buydu. Süveyş harekâtı sırasında olabildiğince incelikli bir orta yol tutturdu; Cemal Bey'i desteklemek için asker ya da deve göndermeye yanaşmamakla birlikte, altmış beş yaşındaki bir naibi Mekke'nin kutsal yeşil sancağını taşıması için gönderdi. (Yaşlı sancaktar cihat heyecanının kalbine ağır gelmesiyle 1914 Noel'inin arifesinde Kudüs'te öldü.) Kitchener'ın önerisinin ardından Hüseyin İngilizlerden nelerin koparılabileceğini yoklaması için ikinci büyük oğlu Abdullah'ı Kahire'ye, İttihatçıların ağzını araması için de üçüncü büyük oğlu Faysal'ı İstanbul'a gönderdi.

Faysal Osmanlı başkentine giderken Mart 1915'te Şam'a uzun bir ziyarette bulundu. Kimin kime tam olarak ne söylediğine dair kayıtlar hiç ortaya çıkmamış olsa da anlaşıldığı kadarıyla Faysal'ın hedefi, eğitimli Arap subayların kurduğu İTC tarzı gizli cemiyetlerin (ElAhd ve ElFetat) Türkiye'ye karşı İtilaf yanlısı bir Arap isyanı başlatma ihtimali konusundaki görüşlerini yoklamaktı. Haşimî Mekke şerifinin ilgisine mazhar olmaktan dolayı gururları okşansa da Arap komitacılar bu fikri soğuk karşıladılar. Görünüşe bakılırsa Faysal'a tavsiyeleri şuydu: O ve babası mevcut tutumu sürdürerek Britanya'ya ancak Arapça konuşulan bölgeler için savaştan sonra tam bağımsızlık sözünü vermesi halinde, Osmanlıları devirmede yardım vaadinde bulunmalıydı. Hangi tarafın Araplara en fazla şeyi vaat edeceğini anlamak için ikili oynamanın bir zararının olmayacağı konusunda herkes mutabıktı. Faysal Şam'da "Arap kamuoyu" sayılabilecek çevrelerdeki havayı kokladıktan sonra, İttihatçıları dinlemek üzere Osmanlı başkentinin yolunu tuttu.

İstanbul'daki karşılama o kadar sıcak değildi. Haşimîlerin İngiliz yönetimindeki Kahire'yle ilişkilerinden haberdar olan Enver Paşa ile Said Halim Paşa ilk başta Faysal'la görüşmeyi bile reddettiler. Kayzerin Britanya İmparatorluğu'nu çökertmeye yönelik cihat stratejisinin mimarı olan ve Hüseyin'i şerif olmadan önce İstanbul'da kaldığı dönemden tanıyan Arap uzmanı arkeolog-kâşif Baron Max Oppenheim aracı olarak devreye girdi. Saygı duyduğu Hüseyin'in cihada henüz destek vermemiş olmasından dolayı derin hayal kırıklığı içindeydi. Onun babasına ilgisini bilen Faysal, bir şirinlik gösterisine girişti. Pera Palas'taki dairesinde 24 Nisan'da (Gelibolu çıkarmalarında önce gün) ziyaret ettiği Alman oryantaliste, "İslam'ın çıkarlarının Almanya'nın çıkarlarıyla tıpatıp olmasından dolayı Allah'a şükrettiğini" belirtti. Ardından biraz pohpohlayıcı yaklaşımla, babasının Kasım 1914'te Osmanlı cihat

7 Seidt, *Berlin Kabul Moskau*, 81.

fetvalarını duyduğunda kendisine "Şu an ölürsem hiç gam yemem" dediğini aktardı. (İşin garip tarafı, Hüseyin bu gelişmeden Britanya'ya karşı cihadı açıkça tasvip edecek kadar etkilenmiş değildi – tabii, aldığı yardımların kesilmesini istemediği için.)[8]

Söylenenlerin büyük bir kısmı haliyle palavraydı. Ancak Alman-Osmanlı ilişkilerinde Faysal'ın yararlanmaya çalıştığı ilginç bir gerginlik vardı; bu da Hüseyin'in Şark yaltakçılığı görüntüsünün ardındaki düşünce tarzına ilişkin bir şeyi açığa vurur. Hüseyin'in ve Faysal'ın bildiği üzere, "Hacı" Wilhelm'in 1898'de Selahaddin Eyyubî'nin Şam'daki türbesini garip ziyaretinde, dünyadaki Müslümanlara "hep dost" olacağını ilan etmesinden beri cihat gözde bir Alman tasarısıydı. Enver Paşa ile İttihatçılar Kasım 1914'te bu fikri kendi açılarından, yani Britanya İmparatorluğu'nu yıkacak küresel bir cihat yönündeki romantik bir hülyadan ziyade, Türkiye'de Müslümanların desteğini güçlendirecek bir jest olarak benimsemişlerdi. Arap Mekke'nin bakış açısından, Enver Paşa'nın cihada sarılışı Almanlarınkinden daha da samimiyetsizdi. Son gerçek padişah (ve üstelik kayzerin dostu) II. Abdülhamid'i zorla tahttan indirip yerine güçsüz bir kuklayı geçiren İttihatçılar değil miydi? Abdülhamid'in pan-İslamcı dayanışma adına Arapları yüksek mevkilere atama yaklaşımına son veren onlar değil miydi? Gayrimüslimler vatandaş eşitliğinden kadın haklarına kadar İslam'a aykırı her türlü anlayışı benimsememişler miydi? Faysal'ın Pera Palas'ta Oppenheim'a açıkça hatırlattığı üzere, kutsal Mekke ve Medine kentlerine "gâvur" dillerinde ders verilen seküler okulları sokmamışlar mıydı?[9]

Mekke ile İttihatçılar arasında Kasım 1914'teki cihat ilanının yol açtığı yarı bozuşmadan önce zaten bir hayli dargınlık vardı. Hüseyin İtalyan savaşı sırasında asker toplamak şöyle dursun, Türkiye'ye retorik düzeyinde destek vermekten bile kesin biçimde kaçınmıştı. Görünüşte bunun sebebi İstanbul'daki yeni Jön Türk rejiminin dine saygısız yapısına duyulan kızgınlıktı. Oysa Trablus'la ilgili bozuşma, Hüseyin'in herhangi bir Avrupa devletini, en başta da ona altın göndermenin yanı sıra Hicaz ekonomisinin gerçek temeli olan Mekke'ye hac trafiğinin gittikçe artan bir kısmını denetim altında tutan Kahire'deki İngiliz genel valiliğini kızdırmak istemediğinin bir işaretiydi. Dünya savaşının hac trafiğinde yarattığı hızlı gerileme, ayrıca Osmanlı ordusunun müsadereleri ve 1915'te Suriye'deki çekirge istilası Haşimîleri dış yardımlara, özellikle de İngiliz gıda sevkıyatına eskisinden daha bağımlı

8 Oppenheim ile Faysal arasında 24 Nisan 1915'te Pera Palas'taki görüşme, MvO 1/19, "Algerien, Afrika und Vorderer Orient. 1886-1941".

9 *Agy.*

hale getirdi.[10] Hüseyin'i zaten güven duymadığı Enver Paşa'yla kader birliğine girerek kazançlı İngiliz bağlantısını koparmaya ikna etmek için İslam dayanışmasından çok daha fazlasına gerek vardı.

Bununla birlikte, İstanbul'a babasının işbirliğine gireceği güvencesini vermek için elinden geleni yapan Faysal, durumu tersine çevirecek bir hamleyle, Oppenheim'a İttihatçılardan Mekke ile Medine'deki resmi seküler okulları kapatmalarını ve bunun yerine genç Arapları İtilaf devletlerine karşı cihat konusunda eğitmelerini istemesi için telkinde bulundu. Cihat mesajının Mekke'de oturan binlerce İngiliz uyruğuna ve her yıl hacca gelen daha binlerce kişiye aşılanabileceğini ekledi. Sinsice bir tavırla, Türklerin ve Almanların Hicaz'da kitlesel açlığa dair hikâyeleri yaymaya yardımcı olabileceğini ve açlıktan dolayı İngiliz yönetimini suçlayabileceğini, hem de savaşın başlamasından beri İngilizlerin dört koca gemiyle Kızıldeniz kıyısına sürekli tahıl sevk ettiklerini ve yerel ahaliyi neredeyse tek başına beslediklerini bir ara ağzından kaçırmasına karşın. Daha da yanıltıcı bir fikirle, babasının İngiliz yönetimindeki Sudan'a ve Hindistan'a, İngiliz gemileriyle "ıslahatçı çeşitli cemiyetlerin yandaşları" kisvesi altında cihat elçileri göndermesini önerdi. Hüseyin'in kendi hamisine karşı cihada kalkışacağı sözünün ne kadar ciddi olduğu sorusuna şu cevabı verdi: "Biz görevimizi yerine getireceğiz ve başarıya ulaşıp ulaşamayacağımızı Allah'ın takdirine bırakacağız."[11]

Bunlar kolayca verilip bozulabilecek ucuz vaatlerdi. Enver Paşa'nın aslında öğrenmek istediği şey, Cemal Paşa'nın Süveyş Kanalı'na 1916 ilkbaharında düzenlemesi tasarlanan yeni taarruzuna yardım etmek için Hüseyin'in ne yapacağıydı. Şerif ilk seferinde kıvırma yolunu bulmuştu, ama ne Cemal Paşa ne Enver Paşa bunun tekrarlanmasına fırsat verme niyetindeydi. Hüseyin'in sadakati için Süveyş mükemmel bir mihenk taşı sağlayacaktı: Bu hayati harekâta (bir sancağın ve onu zar zor taşıyacak güçteki bir ihtiyarın ötesinde) somut bir katkıda bulunmazsa, Britanya'nın adamı olduğu açığa çıkacaktı. Faysal babasını ateşe atma tehlikesini göze alarak (Oppenheim aracılığıyla) Enver Paşa'ya onun "[gelecekte] Süveyş Kanalı'na yönelik bir taarruza katılmak üzere Arap süvarilerinden ve diğer Bedevilerden oluşacak bir ordu toplamaya" hazır olduğu sözünü verdi; ancak her zamanki gibi ayrıntılara girmemeye dikkat gösterdi. Bu cevabı duyan Enver Paşa, görüşmeye çağırdığı Faysal'dan, babasının oğullarından en az birini destek için Cemal Paşa'nın

10 Çekirge istilası ve bölgeye etkisi için bkz. Tamari, *Year of the Locust: A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past*.

11 Oppenheim-Faysal görüşmesi; Oppenheim, "Besuch be idem Scherifen Fessal [Faysal] in Bujukdere am 30 Nisan 1915", MvO 1/19, "Algerien, Afrika und Vorderer Orient. 1886-1941".

Şam'daki ordusuna göndermesini talep etti ve ardından yardımcı olma babında bizzat Faysal'ın bu işi gayet iyi yapacağını belirtti.[12]

Dördüncü Ordu karargâhının bulunduğu Şam, Enver Paşa'nın da bildiği üzere Faysal'ın çok uzun süre kalması açısından tehlikeli bir kentti. Mekke nasıl Müslüman dünyasının manevi başkenti idiyse, Şam da (özellikle Kahire'nin 1882'de İngilizlerce işgal edilmesinden sonra) Arap siyasal entrikalarının gayriresmi başkentiydi. Suriye şimdiki gibi, o zaman da şaşırtıcı çeşitlilikte etnik-dinsel kesimleri barındıran bir ülkeydi: Sünni ve Şii Müslümanlar, Aleviler, Marunî Hıristiyanları, Rum Ortodokslar, Ermeniler, Asuri Hıristiyanlar, Dürziler, yerli Mizrahi ve Sefarad Yahudileri. Lübnan ve Suriye üzerinde geçmişi görünüşte Haçlı seferlerine kadar inen emperyal özentilere sahip Fransa, uzun süreden beri (münhasıran olmasa bile) ağırlıklı olarak Hıristiyanlar olmak üzere yerel Araplarla bağlar kurma çabası içindeydi. Cemal Paşa'nın Aralık 1914'te Şam'daki Dördüncü Ordu komutanlığını üstlendikten sonra yaptığı ilk şeylerden biri, Fransız konsolosluğunu basmaktı; yapılan aramada İtilaf devletleriyle fitneye dönük Arap irtibatlarını gösteren bol miktarda delil bulundu. Sadece Hıristiyanların değil, ordudaki subaylar başta olmak üzere Suriyeli Müslümanların da düşmanla entrikalar çevirdiğini öğrenmek Cemal Paşa'yı dehşete düşürdü. Oppenheim'ı ziyaretinden sonra Faysal'ın Şam'a döndüğü Mayıs 1915 sonlarında, Cemal Paşa Dördüncü Ordu'nun sadece Araplardan oluşan üç tümenini dağıtmış ve düşman İtilaf devletleriyle entrikalar çevirdiklerinden kuşku duyulan onlarca askeri ve sivili tutuklatmıştı. (Bunların arasında daha önce Faysal'la görüşmüş birkaç kişi de vardı.) Cemal Paşa'nın Hıristiyan topluluktaki sadakatsizliğe ilişkin delillerin daha bol olmasına rağmen, ibret için Arap Müslümanları seçmiş gibi görünmesi birçok dış gözlemciyi şaşırttı. (Suriye Yahudileri Osmanlı hükümetine özellikle sadık olmamakla birlikte, İtilaf ajanlarıyla entrikalar çevirme konusunda Hıristiyanlara nazaran daha temkinli olma açısından arada bir yerde durmaktaydı.) Cemal Paşa'nın emriyle Ağustos 1915'te Beyrut'ta idam edilen 11 Arap hainden 10'u Müslüman ve sadece biri Hıristiyan'dı. *Giyaplarında* ölüme mahkûm edilen 45 hainin birçoğu Faysal ve Hüseyin dostu olarak tanınan kişilerdi. Enver Paşa'nın güya destek için Faysal'ın Cemal Paşa'ya gönderilmesini istemesinde pek anlaşılmayacak bir taraf yoktu. Orada bir rehine olarak dikkatle izlenecekti.[13]

---

12 "Texte des instructions au Grand Chérif de Mecque remis à son fils Chérif Faïsal Bey par son Excellence Enver Pacha le 9 mai 1915" ve Oppenheim, "Besuch be idem Scherifen Fessal [Faysal] in Bujukdere am 30 Nisan 1915", both in MvO 1/19, "Algerien, Afrika und Vorderer Orient. 1886-1941".

13 Enver Paşa bunu Humann gibi Alman meslektaşlarıyla sohbetlerinde gayet açık belirtti. Bkz. Humann'ın raporu, 12 Temmuz 1916, EJP, 1/35.

Enver ve Cemal paşaların Faysal'a dair şüpheleri, çevirdiği işlerin her ayrıntısını bilmeseler dahi tamamen haklıydı. İlk idamların Osmanlı Suriyesi'ni sarstığı sırada, Haşimîler gerçekten dile düşecek çapta, gırtlaklarına kadar ihanete batmışlardı. Hiç kuşkusuz, Kahire ve Mekke arasındaki ilişkilerde, Kitchener'ın bir "kutsal Arap Kureyşi halifeliği" (daha önce hiç olmamış bir şey) vaadinden, Hüseyin'in Osmanlı ordularındaki 100.000 (ve hatta belki 250.000?) Arap askerin firar edip sancağı altında toplanacağına dair muğlak ve pek güvenilmez teminatlarına kadar hep bir hayal unsuru var olmuştu. Ayrıca Hüseyin ile (Kitchener'ın Kahire'de yüksek komiser olarak bizzat seçtiği halefi) Sir Henry McMahon arasında, Filistin, Suriye ve Mezopotamya'nın gelecekte düzenlenmesine ilişkin talihsiz müzakereler söz konusuydu. Bu süreçte McMahon doğrudan vaatlerde bulunmaktan öylesine incelikle kaçındı ki diplomasi tarihçileri (ve bazı politikacılar) İngilizlerin savaştan sonra her bir bölgeyi yönetmek için kimlere söz verdiklerini bugün bile tartışmaktadırlar. O sırada süren Sazonov-Sykes-Picot müzakerelerinde Fransa'nın Filistin'e ve Suriye'ye dönük taleplerini dayattığı ve Londra'daki İngiliz yetkililerin görüş ayrılığı içinde olduğu göz önünde tutulunca, McMahon'un Hüseyin'e istediği şeyi vermekten kaçınması anlaşılır bir tavırdı. Her iki tarafın aynı ölçüde kötü niyetle yürüttüğü "McMahon-Hüseyin yazışmaları"na ciddiyet ve çığır açıcı önem atfedilmesi sonradan geriye dönüp gelişmelere bakmanın bir sonucudur. O sırada, Hüseyin düpedüz Kahire'yi kandırma yolunu ararken, İngilizler de ona ve Sir Edward Grey'in pek alışılmamış bir berrak ifadeyle "asla gerçekleşmeyecek hayaller" olarak nitelendirdiği, ilerideki Arap isyanı için vaatlerde bulunmakla meşguldü.[14]

Yeni bir Süveyş hücumu için hazırlıkların yapıldığı 1916'da Şerif Hüseyin'in ikili oyunu açısından zaman daralmaya yüz tuttu. Haşimîler Kahire'yle ilişkilerde oyalama tutumunu neredeyse ilanihaye sürdürebilirlerdi. İsyan etmelerini isteyen İngilizlerin Hüseyin'e karşı somut olarak kullanabilecekleri tek manivela, aldığı pey akçesiydi; bunu kesmeleri halinde ise muhtemelen para sızdırmak için Türkleri ve Almanları daha fazla sıkıştırma yoluna gidecekti. Buna karşılık, Enver ve Cemal paşalar Şam'daki Faysal'ın yakın çevresine dönük tutuklamaları sıkılaştırma, Mekke'ye silahlı gözdağı verme ya da dosdoğru şeriflik makamını ellerinden alma yoluyla Haşimîlere sert darbe vurabilirlerdi. Cemal Paşa'nın Süveyş harekâtıyla hodri meydan demesinden önce, İttihatçıları son kez sıkıştırmaya çalışan Hüseyin, 1916 başlarında Enver Paşa'ya resmi bir telgraf göndererek Osmanlı yetkililerinin kendi sadakatine güvenmelerini, Suriye'de 60 kadar Arap komitacının süren davasını kapatmalarını, "Hicaz'ın tamamında bağımsızlık ve babadan oğula

14 Akt. Fromkin, *Peace to End All Peace*, 185.

geçecek bir emirlik" için teminat vermelerini istedi. Şerifin İttihatçılardan talebi özünde Kitchener'ın ve McMahon'un ona daha önce söz verdiği şeyi sunmaları, yani (sadece Osmanlıların apaçık sebeplerle veremeyeceği halifelik unvanı dışında) bağımsız bir Arap krallığını tanımalarıydı. Denenmeye değer bir girişimdi bu.[15]

Cevap cesaret verici değildi. Nisan 1916 başlarında Faysal'ı makamına çağıran Cemal Paşa, ona Hüseyin'in küstah talebini gösterdi ve bir açıklamada bulunmasını istedi. Faysal'ın yapabildiği tek şey, babasının yanlış anlaşıldığı ya da mesajın Arapçadan Osmanlıcaya tercümesinde bir tür hata yapıldığı itirazına sarılmak oldu. Cemal Paşa bunu yutmadı. Telaş içindeki Faysal'a şunu söyledi: "Farz edelim ki [Osmanlı] hükümeti geçmekte olduğumuz bu sıkıntılı dönemde sırf sizi beladan alıkoymak için talebinize razı oldu. Savaş muzaffer bir neticeye vardığında, hükümetin en büyük sertlikle üzerinize gelmesine ne mani olabilir?" Cemal Paşa görüşmeden sonra Mekke'nin gerekli mesajı alması için Suriye'deki Arap milliyetçilerine dönük yeni bir tutuklama dalgasını başlattı ve Hüseyin'e (görünüşte Alman binbaşısı Othmar von Stotzingen'in Yemen'de Oppenheim için yeni bir cihat propaganda merkezi kurmasına yardım etmek üzere) Hicaz üzerinden 3.500 asker göndereceğini bildirdi.[16]

Mayıs 1916'da dananın kuyruğu koptu. Şam'a varan Stotzingen heyeti Hicaz'a ilerleyişin gösterişli hazırlıkları içindeydi. (Bunların arasında Oppenheim'ın Alman İslam uzmanı Karl Neufeld'in kutsal Mekke ve Medine kentlerine girişten önce İslam'a dönüşünü resmileştirmek üzere on sekiz yaşındaki Kürt cariyesiyle mecburi nikâhı da vardı.)* İkinci Süveyş hücumunun öngörülen başlama tarihine sadece haftalar kala Cemal Paşa Mekke'ye 50.000 libre altının yanı sıra Hüseyin'in söz verdiği Bedevi taburunu donatmak üzere silah (yaklaşık 1.500 tüfek) gönderdi. Bu arada 5 Mayıs'ta 21 Arap komitacının idam emrini imzaladı; ertesi gün de onları Şam'da ve Beyrut'ta astırdı. Asılanların bazılarını şahsen tanıyan Faysal'ın itirazı üzerine, ona yazılı suç delillerini gösterdi. Cemal Paşa'nın hatıratındaki ifadeye göre kapıldığı dehşeti bastıran Faysal, cezaların haklı olduğunu kabul etmek zorunda kaldı. Ardından Süveyş harekâtında vurucu kuvvet olarak yer alacak Hicaz Bedevilerini örgütlemek üzere Şam'dan ayrılmak için izin istedi. Şüpheleri adeta doğrulanan Cemal Paşa, ona 5.000 altın sterlin ve 5.000 Maria Theresa

15 Hüseyin'in gönderdiği telgrafın bir kopyası, MvO, 1/19, "Personalien [...] Stammbaum der Scherifen vol. Mekka. Fesal. Aufstand im Hedjaz."

16 McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, 293.

* Karl Neufeld Sudan'da Mehdi'nin elinde 18 yıl esir kaldıktan sonra, Kitchener'ın 1898'de Omdurman'da kurtardığı herkesçe bilinen kişiydi. Görünüşe bakılırsa, özgürlüğüne kavuşmasından dolayı İngilizlere minnettarlık duygusu içinde değildi.

gümüş taler (1780'de basılmasından beri Arap dünyasında çok değer verilen bir para) verip şans diledi, tabii küçük bir Osmanlı müfrezesinin ona eşlik etmesinde ısrar ederek.[17]

Arap başkaldırısının ilk perdesi hem öngörülebilir hem kirliydi. Faysal Hicaz'a varır varmaz Türk refakatçilerini atlattı ve kendi ihanetinin acısını çıkarırcasına Cemal Paşa'nın verdiği paralarla birlikte sıvıştı. Ardından, efsaneye göre Şerif Hüseyin 5 Haziran'da ya da dolayında geleneksel başkaldırı jestiyle Mekke'deki (doğrusu Medine'deki) Osmanlı askeri kışlasına tek bir tüfek atışı yaptı. Tarihe ilişkin bazı görüş ayrılıklarının hâlâ sürmesinin sebebi bir ölçüde, Hüseyin'in Kahire'ye verdiği en son söz uyarınca isyanı Cemal Paşa'nın dayatmaya dönük tehditlerinden dolayı 16 Haziran'da başlatmayı tasarlamış olmasından kaynaklanır. (Oysa asıl zorlayıcı etken Faysal'ın kendisine eşlik eden Türk müfrezesini soymasıydı.) İsyanın 5 Haziran'da başladığı yönündeki kaynak, Hüseyin'in dördüncü büyük oğlu Zeyd ile Kahire'de İngiliz Şark Dairesi Sekreteri Ronald Storrs arasında 6 Haziran'da Cidde'de yapılan bir görüşmedeki tesadüfi beyana dayanır. Storrs'un bir süre önce 70.000 sterlin talep eden Hüseyin'in Britanya tarafından ödenen bütün bu paralar karşılığında neyi yapmaya söz verdiğini sorması üzerine, Zeyd "Size şunu memnuniyetle bildireyim ki [Arap başkaldırısı] dün Medine'de başladı" dedi. İsyan önceki gün Medine'de (veya Mekke'de?) başlamış olsun ya da olmasın, Zeyd'in ifşaatı Storrs'u ona 10.000 sterlin daha, ayrıca Faysal ve Abdullah için beş karton sigara vermeye ikna etti. (Söz verilen bir Maxim makineli tüfeği ise ancak bir hafta sonra Cidde'ye vardı.) Gerçek başlangıç tarihi ne olursa olsun, anlaşıldığı kadarıyla Hüseyin'in başkaldırısı haziranın ikinci haftasına doğru istim aldı. Ayın sonuna varıldığında Hüseyin'in kuvvetleri Mekke'de, (Mekke'nin güneyine düşen dağlardaki) Taif'te, ayrıca İngiliz Kraliyet Donanması'nın düşmanı korkutup kaçırdığı Kızıldeniz liman kentleri Cidde'de ve Yenbu'da küçük Türk kıtalarını alt etmişti. (Ancak Şam'dan trenle ikmal edilen Medine'deki çok daha büyük garnizona bir saldırı yoktu.).[18]

Bu ilk başarılar yanıltıcıydı. Osmanlı otoritesine karşı Arap isyanından asıl beklenen yarar, bizzat Hüseyin'in başından itibaren Kahire'ye vaatlerinde belirttiği üzere toplu firarlarla Türk ordularını sarsmasıydı. Hüseyin'in olayı duyuran (ve Kahire'ye aktarılmış metinden farklı olan) Arapça basın bülteninde, başkaldırısını İslam'ın dindarlık kisvesine büründürürken bu tür asker isyanlarını aklından geçirdiği apaçıktı. Allah'ın hakiki Arap askerlerine, "İttihat ve Terakki" hükümetinin karşı çıkılan uygulamaları şöyle hatırlatılmaktaydı:

17 Pera'daki Wolff-Metternich'in Bağdat'taki Mecklenburg'den gelen raporu aktarışı, Haziran 1916, PAAA, R 13571.

18 Ayrıntılar için bkz. Anderson, *Lawrence in Arabia*, 188-189.

> Allah'ın kelamına, "Erkeğe kadının iki katı pay verilmelidir" *hükmüne karşı çıkıp onları eşit kıldılar.* Daha da ileriye gittiler; Mekke, Medine ve Şam kışlalarında askerlere yeni ve abes sebeplerle oruç bozdurarak [...] imanın beş rüknünden birini ortadan kaldırdılar. [...] Padişahın şahsiyetini güçsüzleştirdiler, [...] onu kendi vüzera heyetinin reisini bizzat seçmekten men ettiler. Halifeliğin temelini çökertmek için başka benzer şeyler yaptılar.

Propaganda açısından metin iyi tasarlanmıştı. Hüseyin'in Jön Türk rejimine yönelik dinsizlik suçlamaları büyük ölçüde doğruydu ve rejimin cihat propagandasını kolayca çürütecek yapıdaydı. Ancak tek bir Arap birliğinin dahi topluca Osmanlı ordularını terk edip İngiliz tarafına geçmediğine ve saf değiştiren subayların çok küçük bir kesimle sınırlı kaldığına bakılırsa çağrılar boşa gitti. Osmanlı cihadı gibi, Hüseyin'in cihadı da kitleleri ateşleyemedi.[19]

Ne var ki bu durum hiç etkili olmadığı anlamına gelmez. Hüseyin'in isyanının ilk ciddi sonuçlarından biri, garip bir cilveyle, Hindistan'daki İngiliz yönetiminin huzurunu kaçırmasıydı. Kahire'deki yetkililer "İslam'ın kutsal yerlerini barındıran Arap Yarımadası'ndaki toprakların tek bir zerresi tarafımızca ya da başka bir hükümetçe ilhak edilmeyecektir" şeklindeki mesajları Hicaz'a yağdırsalar da Britanya'nın kendi Müslüman uyrukları Mekke'deki başkaldırının arkasında gerçekte kimin olduğu konusunda aldanmadılar. Delhi'den gönderilen sıkıntılı raporlara bakılırsa, Britanya'nın 1916 yazındaki cihat hamlesi Hint Yarımadası'nda Müslümanların kızgınlığını Almanya'nın önceki kış cihat ihracı girişiminden daha fazla canlandırmış gibiydi. "Araplara yakınlık duymayan" Hintli Müslümanlar, Mekke'den gelen haberi düpedüz umursamazlıkla karşıladılar; birçoğu Hüseyin'i kalleşliğinden dolayı yüksek sesle kınadı.[20]

Mekke'deki başkaldırının İtilaf hedefleri açısından daha umut verici olan başka bir dolaylı sonucu, Türkler ve *Almanlar* arasında gerginlikleri kızıştırmasıydı. Öncelikle, Osmanlı üst komuta kademesinde Stotzingen-Neufeld askeri heyetini Hicaz üzerinden Yemen'e göndermeye ilişkin ciddi sürtüşme yaşanmıştı; ileri sürülen gerekçe ise bir Türk birliğinin gözdağı verecek havada bu heyete eşlik etmesinin Hüseyin'i isyana yönelttiğiydi. Neufeld'in Şam'da herkese açık saçma bir törenle İslam dinine geçişi ve daha genel düzeyde Alman destekli cihat propagandasının tantanalı havası Cemal Paşa'yı kızdırmıştı. Enver Paşa'ya ulaşan habere göre Şii başmüftüsünü kazanmak üzere gönderilen Alman heyetinin başındaki Binbaşı Fritz Klein, Kerbela'da

---

19 Akt. Snouck Hurgronje, *Revolt in Arabia*, 43 vd.

20 Alıntıların kaynağı Will, *Kein Griff nach der Weltmacht*, 223 ve 297. İngilizlerin Arabistan'ı parçalamama taahhüdü için bkz. Osmanlı istihbaratının ele geçirdiği İngilizce broşürün Fransızca çevirisi, yak. 1916 yazı, BOA, HR.SYS 2318-6.

kendini bir Müslüman gibi göstermeye çalışmıştı. Bunun getirdiği sonuç ise yerel Şii Müslümanların selamlama babında ellerini öpen adamların aslında Müslüman olmadıklarını öğrenince üç aşamalı bir arınma töreninden geçmeye mecbur kalmalarıydı. Enver Paşa (Oppenheim'ın parlak fikirlerinden biri uyarınca) Stotzingen heyetinin Yemen'e gidişini isteksizce onaylamadan önce Alman askeri ataşesine şu uyarıda bulunmuştu: "Bir Alman kafilesinin Türk muhafızların refakatinde bile Medine'den ve Mekke'den geçmesi imkânsız olacaktır. Hiç kimse yolda öldürülmeyeceklerine dair bir teminat veremez." Enver Paşa'nın uyarısını kanıtlarcasına Hüseyin'in haziranda başkaldırmasından sonra, Stotzingen heyeti Yenbu yakınında Bedevilerin saldırısına uğradı ve Türk muhafızlarının çoğu pusuya düşürülüp öldürüldü. (İşin garip tarafı, her iki Alman da bu baskından sağ kurtuldu; ancak başka bir Alman ajan grubu aynı ay Cidde'nin kuzeyinde katledildi.) Şoka uğrayan Stotzingen her ne kadar Enver Paşa'nın Hicaz'da güvenliği için teminat veremeyeceğini söylemekte haklı olduğunu itiraf etse de bu olayı Enver Paşa'nın Haşimî isyanını bastıramamasına bağladı.[21]

Osmanlı basınının ilk başta Hüseyin'in ihanetine değinmekten kaçınmasına karşın İngiliz ve Fransız propaganda makinelerinin yaz sonuna doğru dünyanın her tarafına keyifle duyurduğu olayı gizlemek imkânsız hale geldi. Hicaz'da İngiliz destekli başkaldırıya ilişkin haberler Arap askerleri bir türlü kandırıp firara yöneltmezken, çoğu Türk askerince genel olarak Avrupalıların, özellikle de imparatorluğun başına sadece Rus işgalini değil, Arap ayaklanmasını da saran Almanların kalleşliğinin yeni bir işareti olarak görüldü. Osmanlı ordusunda görev yapan Almanların sayıca artarak, ordunun dağılır gibi göründüğü 1916'da 10.000'e yaklaşması işleri daha da zorlaştırdı. Türk askerlerine "vatanı bir Alman müstemlekesine çevirmek uğruna" canlarını feda etmemelerini öğütleyen Alman karşıtı bir broşür erat arasında dolaşmaya başladı. Sırf 1916'nın ilk altı ayında 24 Türk subayı Alman uyruklarına saldırma ya da sataşma gerekçesiyle divanıharbe verildi. Trabzon'un düştüğü haberinin nisanda İstanbul'a ulaşması üzerine, Almanya'nın adamı olarak görülen Enver Paşa'nın kendisi bağnaz bir Müslüman'ın saldırısına uğradı; sağ kurtulduğu saldırının faili, ifadesinde onu Türkiye'yi Almanya'nın savaşına sürüklemekle suçladı.[22] Hüseyin'in başkaldırısının başladığı Haziran 1916'da, Rus ajanları Alman sefaretinin ve Pera'da Almanların oturduğu ya da çalıştığı bilinen diğer binaların gelebilecek kalabalıkların gazabına karşı Alman

21 Stotzingen'in El-Ula'dan (5 Mayıs 1916) ve Şam'dan (16 Temmuz 1918) gönderdiği raporlar, PAAA, R 21142. Ayrıca bkz. McKale, *War by Revolution*, 178.

22 Khogopian'ın Rus ordu istihbaratınca ele geçirilen telgrafı, 1/14 Haziran 1916; 24 subay için bkz. Bern'deki Bakherakt'ın Rus casusu Mandelştam'ın raporunu Sazonov'a aktarışı, 15/28 Haziran 1916, AVPRİ, fond 151, opis' 482, del' 4073, 99-100, 114.

makineli tüfek birlikleriyle korunduğunu bildirdi. Ağustosta Alman sivillere kendilerini savunmaları için el bombaları dağıtıldı ve Sivas'taki Alman subayları Türk mevkidaşlarınca Türkiye'den hemen ayrılmaları gerektiği, aksi halde "korkunç bir katliam"la karşı karşıya kalacakları yolunda uyarıldılar.[23]

Almanlar o feci yılda Türkiye'deki yaygın kızgınlığın tek hedefi değildi. Lazistan'daki Rus ilerleyiş hattı boyunca, (güya işgalcilere yardım ettikleri gerekçesiyle) Pontus Rumlarına yönelik bir dizi misilleme cinayetine ilişkin haberler geldi. Bunu mayısta Rusların limanı ele geçirmelerinden kısa bir süre sonra Rumların Trabzon vilayetinden sürülmesi izledi; bu sürgünler Rus saldırısına karşı (şimdilik) güvende olduğuna inanılan iç kesimdeki Kastamonu ve Sivas kentlerine gönderildi. Eylülde Yunanistan'ın nihayet savaşa girdiğine dair söylentilerin dolaşmasıyla birlikte, Trakya ve İzmir gibi batı yörelerine odaklı ve daha büyük çaplı bir Rum tehcir harekâtı başladı. Osmanlı Rumlarının asla Ermenilerin 1915'te yaşadıkları çapta acılar çekmemelerine karşın Balkan Savaşları ve 1914 arasında yurtlarından koparılmış 150.000 kişiye ilaveten, 1915'te ve 1916'da en az buna yakın sayıda kişi evini terk etmek zorunda bırakıldı.[24]

Şaşırtıcı olmayan bir gelişmeyle Osmanlı Ermenileri de 1916'nın sıkıntıları sırasında baskıya uğramaktan kurtulamadılar. Talât Paşa'nın Ermeni tehcir harekâtına 1915 sonbaharında kâğıt üzerinde son vermiş olmasına (ve bunu 15 Mart 1916'da bütün bölge valilerine bir mesajla teyit etmesine) karşın bazı resmi makamlar "tehlikeli kişiler" için bir tür mevzuat boşluğuna başvurmaya devam ettiler. Bu ucu açık bahaneyle 1916'da Konya, Ankara, Antep ve Maraş'tan binlerce Ermeni sürüldü. Kasım 1916'da bir mezarlıktaki silah zulasının ortaya çıkarılmasının ardından 300 kadar Ermeni İzmir'den çıkarıldı; ancak bir teftiş gezisi için şehirde bulunan Liman von Sanders, etkili Alman müdahalesinin nadir bir örneğiyle devreye girip sürgünlerin daha ileriye götürülmesinin önüne geçti. Jön Türk hükümeti sadece din temelinde

---

23 Sivas'taki Werth'in raporu, 14 Ağustos 1916, PAAA, R 13753.

24 Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, 105-111 ve (tehcir edilen Rumların toplam sayısına ilişkin tahminler) 87-89. Akçam Birinci Dünya Savaşı'nın tamamında 129.727'si Trakya'dan ve geri kalanı Anadolu'dan olmak üzere 481.109 Rum'un tehcir edildiği bilgisini verir. Kaynağı ise Şubat 1919'dan, yani savaşın hemen sonrasında Versailles'da ulusların kaderlerini müzakere etmekte olan İtilaf devletlerini etkileme telaşıyla her türden abartılı iddiaların havada uçtuğu bir dönemden kalma bir Yunanca basın bülteninin Türkçe baskısıdır. Bloxham'ın biraz daha düşük tahmini (*Great Game of Genocide*, 98-99) daha akla yakın olmakla birlikte gerçek anlamda sağlam bulgulara dayanmaz. Savaş öncesinde ve sırasında Anadolu'daki Rum nüfusuyla ilgili demografik araştırmaların Ermenilerle ilgili araştırmaların hâlâ gerisinde olması nedeniyle, bilgilerimizin artmasına kadar muhtemelen oldukça genel tahminlerde karar kılmak durumundayız. Her halükârda, Birinci Dünya Savaşı'nda yurtlarından sürülen Rumların sayısı ihmal edilebilir düzeyde değildi; görünüşe bakılırsa iki ana doruk Gelibolu harekâtı ve ardından 1916-1917 sonbahar-kış aylarıdır.

ayrımcılık yapmadığını gösteren bir tutumla 1916'da binlerce Kürt'ü de Rus ilerleyişine yakın cephe hattı alanlarından göç ettirmişti.[25]

Hiçbir yabancı ya da azınlık, 1916'da Osmanlı İmparatorluğu'nu saran yabancı düşmanlığı dalgasından gerçek anlamda muaf değildi. İstanbul'daki kozmopolit topluluğun atan kalbi konumundaki Pera, (Rumca ile Ermenicenin yanı sıra) bütün yabancı dillerdeki sokak tabelalarının sökülmesine sahne oldu. Alman, Avusturyalı ve Macar subaylara dikkat çekmemeleri için sadece Osmanlı üniformaları giymeleri bildirildi. Başkentteki üniversitelerde hocalık yapan Alman profesör doktorlara Türkçe ders verme ve sınıflarda fes giyme talimatı verildi. Enver ve Talât paşaların Berlin'i ve Viyana'yı kapitülasyonların kesin kaldırılışını tanımaları için sıkıştırmaya başlamalarını, Almanya ve Avusturya uyruklu birçok kişi Türkiye'den ayrılma zamanının geldiğinin gösteren işaret olarak yorumladı. (Bu tanıma kararı nihayet Ocak 1917'de baskı altında alındı.) Yabancı mühendislerden çoğunun ayrılması nedeniyle Bağdat Demiryolu "Türkleştirilme" yolundaydı. Projeyi finanse eden Alman bankerler Ekim 1916'da her şeyi kaybetmeden önce çekilmek istediler; ancak demiryolunun henüz bitmediği gerekçesiyle bu talep geri çevrildi. Enver Paşa'nın dostu Hans Humann Kasım 1916'da Oryantalist Ernst Jäckh'e şunu yazdı: "Kanaatimce, Almanya ve Türkiye artık birbirlerini hiç anlamıyorlar; sıradan insanlar kadar devlet adamları için de geçerli bu."[26]

Türkiye'yi 1916'da saran yabancı düşmanlığı havası, bir bakıma İtalya'ya ve Balkan Birliği'ne karşı üç yıllık savaşın peşinden gelen dünya savaşının beraberinde getirdiği yorgunluğun sonucuydu. Türkler 1916 yazı itibariyle en az 500.000 zayiat vermiş durumdaydı. Yeni askere alınanların yılda ancak 90.000'i bulduğu göz önünde tutulunca, kayıpların bu tempoda sürmesi halinde Osmanlı ordusu 1918'de ya da 1919'da düpedüz askersiz kalabilirdi. Asker sıkıntısı öylesine büyüktü ki Enver Paşa gayrimüslimleri askerlikten muaf tutan son hükümleri de Nisan 1915'te kaldırdı; ancak en hafif tabirle belirtmek gerekirse rejimin oldukça büyük Rum ve Ermeni topluluklarına dönük baskılarının sürmesi, sadık Hıristiyan askerleri canlandırma çabasını baltaladı. Hüseyin'in Arap başkaldırısının başladığı Haziran 1916'da, Osmanlı askerlik şubelerinin elli beş yaşındaki erkeklere bile celp çıkarmaları, İngiliz ve Rus casuslarınca keyifle aktarılan çaresizliğin gözle görülür bir belirtisiydi.[27] Nitekim Enver Paşa Türkiye'de artan yabancı düşmanlığını ve Alman karşıtı duyguları açıklama vesilesiyle, kasımda Humann'a şunu söyle-

25 Lewy, *Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, 205-208; Bloxham, *Great Game of Genocide*, 98-99.

26 Humann'dan Jäckh'a, 15 Kasım 1916, PAAA, R 13753.

27 İstanbul'daki İngiliz casuslarının 3-27 Haziran 1916'daki raporları, İskenderiye'den iletilişi 11 Temmuz 1916, RGVİA, fond 2000, opis' 1, del' 3888, 168.

di: "Yedi vilayeti kaybettik, halkımız kurban oldu ve ekonomimiz tamamen mahvoldu."[28]

Hiç kuşkusuz, imparatorluğun insan gücü açmazında bizzat Enver Paşa'nın politikalarının, özellikle daha önce belirtildiği gibi, Gelibolu'dan yedi usta tümeni 1916'da Avusturya-Macaristan cephelerini takviye için gönderme yönündeki garip kararının büyük payı vardı. Böylece bu tümenler Rus ilerleyişini savuşturmada, Cemal Paşa'nın ikinci Süveyş hücumuna takviye sağlamada veya Hüseyin'in Hicaz'daki isyanını bastırmada kullanılamadı. Erzurum'un düşmesinden sonra, bazı tahminlere göre sırf firarlarla 50.000 asker kaybeden Üçüncü Ordu fena halde çöktü.[29] Ruslar karşısındaki Kafkasya Cephesi'ni desteklemek için uğraşan Enver Paşa, Trakya'daki İkinci Ordu'nun dökümtülerini ve Mustafa Kemal'in büyük ölçüde Gelibolu gediklilerinden oluşturulmuş yeni XVI. Kolordu'sunu bir araya getirerek neredeyse sıfırdan yeni bir ordu yaratmak zorunda kaldı. Bu birlikler Yudeniç'in Üçüncü Ordu'dan geriye kalanı yok etmesinden önce, Bitlis'te Rus güney kanadına saldırmak üzere Diyarbekir'e gönderildi. Enver Paşa'nın umudu, her şeyin yolunda gitmesi halinde İkinci ve Üçüncü orduların Erzincan Ovası'nda bağlantıya girmesi, ardından da Trabzon'u ve Erzurum'u geri almasıydı. Gelgelelim, İkinci Ordu'nun 2 Ağustos'ta giriştiği hücum, Üçüncü Ordu'nun 25 Temmuz'da Erzincan'dan çekilmesi nedeniyle yaklaşık bir hafta gecikmiş sayılırdı. Böylece Mustafa Kemal'in komutasındaki kolordunun Bitlis'i ve Muş'u geri alması birer Pirus zaferi olarak kaldı. Dağlara ilk karların düştüğü eylül sonuna doğru Türklerin tekrar çekilmesiyle, Ruslar Trabzon'dan Erzincan ve Muş yoluyla (Osmanlı İkinci Ordusu'nun can havliyle direndiği) Bitlis'in yukarısından dağlara kadar uzanan sağlam bir hatta tutundu.[30]

Enver Paşa'nın Kafkasya Cephesi'ndeki Rusların üzerine son stratejik yedeklerini sürdüğü ağustosun ilk haftasında, eşzamanlı olarak pervasız iki Türk hücumuna daha girişildi. Hicaz isyanının patlak vermesinden sonra, Enver ve Cemal paşalar dosdoğru ikinci Süveyş Kanalı hücumunu iptal etme yoluna gidebilirlerdi. Aksine, Hüseyin'in küstahlığı İngiliz hamilerini sıkıştırmayı daha da acil hale getirmiş gibiydi. Ama aynı işe ikinci sefer kalkışmak çok daha zor olacaktı; çünkü birinci Süveyş saldırısı Kahire'yi Türk-Alman niyetlerine karşı teyakkuza geçirmişti ve İngilizlerin Gelibolu'dan çekilmesi şimdi General Archibald Murray komutasındaki Mısır Sefer Kuvveti'ni

28 Humann'dan Jäckh'a, 15 Kasım 1916, *yagy*.

29 Pomiankowski, *Zusammenbruch*, 225.

30 "Altıncı Konferans", Ağustos ve Eylül 1916 girişleri, *Birinci Dünya Savaş'ında Doğu Cephesi*, 215-18. Özetler için ayrıca bkz. Erickson, *Ordered to Die*, 127-133; Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 422-428, 440.

(MSK) dört tümenle takviye etme fırsatını sağlamıştı. Eski imparatorluk genelkurmay başkan yardımcılarından olan Murray, bir ileri savunma politikasında karar kılarak Sina Çölü'nde Kantara'dan kanalın 45 kilometre doğusundaki Katiye'ye tek hatlı yeni bir demiryolu inşa ettirmişti. Böylece İngilizler El-Ariş ile kanal arasındaki başlıca vaha kasabası Romani'yi tahkim edebilecekti. Bu planlardan haberdar olan Kress von Kressenstein, yeni İngiliz indirme istasyonuna 23 Nisan'da bir baskın düzenlemesine karşın, Katiye'yi ele geçirmeyi ya da İngilizlerin Romani'yle bağlantılarını kesmeyi başaramadı. Kress ağustos başlarında ana taarruz için döndüğünde, İngilizler Süveyş Kanalı'nın yaklaşık 50 kilometre doğusundaki Katiye-Romani'de bir ileri savunma hattı oluşturmuşlardı.

Bununla birlikte Kress elinden geleni yaptı. Bir kez daha El-Ariş'teki vahayı kullanarak İngilizleri en azından orada yendi. Ardından birkaç Alman makineli tüfek bölüğünün, dört tane Avusturya ve Almanya 100 mm'lik obüs bataryasının, siper havan taburlarının ve özel Alman komando kıtalarının eşlik ettiği Osmanlı 3. Piyade Tümeni'ne bağlı 12 taburla Sina Çölü boyunca ilerledi. Romani'ye 3-4 Ağustos gecesi ulaşan bu çetin Osmanlı kuvveti 3.293 tüfek, 56 makineli tüfek ve 30 sahra topu taşıyan 11.873 askerden oluşmaktaydı. Romani'deki İngiliz hatlarında bir zayıf nokta arayışından sonuç alamayan Kress, sonunda temkini bir yana bırakarak 4 Ağustos sabahı bir taarruza geçti; ama Avustralya 1. ve 2. hafif süvari tugayları ile Yeni Zelanda Atlı Tugayı'nın öncülük ettiği İngiliz süvarilerinin sert bir karşı-saldırısıyla püskürtüldü. İngiliz kaynaklarına göre en az yüzde 50'lik bir abartmayla toplam 18.000 olduğu söylenen düşman kuvveti 4.000 esir ve 9.000 zayiat verdi. Kress ise ancak 1.000 dolayında zayiat verdiğini ileri sürmekle birlikte, askerlerinin sıkı bir yenilgiye uğradığını yadsımadı. Türkler, Avusturyalılar ve Almanlar ikinci Süveyş hücumunda kanalı görecek noktaya bile varamadan 7 Ağustos'ta Sina Çölü boyunca El-Ariş'e doğru çekilmeye başladılar.[31]

Enver Paşa'nın 1916 yazında Avusturya Galiçyası'na 30.000 askerden oluşan XV. Kolordu'nun sevkine onay vermekten bile daha garip kararı, amcasının Mezopotamya'daki zaferinden yararlanarak İran'a saldırmaya kalkışmasıydı. Mayıs 1916'da bizzat Bağdat'a giderek Ali İhsan Paşa komutasındaki XIII. Kolordu'ya Rusların elindeki İran Azerbaycanı içlerine büyük çaplı bir hücuma geçme emrini verdi. XIII. Kolordu ağustosun ilk haftasında Hemedan'ın dış mahallelerine ulaştı. Birkaç gün süren müsademelerden sonra, Baratov oradaki Kazaklara 9-10 Ağustos gecesi tahliye emri

31 Kress'ten Tirpitz'e, 24 Ağustos 1916, BA/MA, RM 40/215. Daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Pomiankowski, *Zusammenbruch*, 227; Erickson, *Ordered to Die*, 153-155; Ulrichsen, *The First World War in the Middle East*, 107-108. İngiliz kaynaklarını kullanan Ulrichsen, muharebenin o tarafına ilişkin daha ayrıntılı bilgiler vermekle birlikte Kress'in vurucu kuvvetini aşırı abartır.

vererek ana kuvvetini tekrar Kazvin'e çekti. Bunun üzerine Ali İhsan Paşa Bağdat'tan uzun yürüyüşle bitkin ve hastalıktan takatsiz düşen askerlerine (ta kışa kadar sürecek) bir mola emrini verdi. Enver Paşa bu garip hücumla Baratov'un İran'daki sefer kuvvetine biraz sıkıntı verirken, İngilizlerin Mezopotamya'da yeniden girişebileceği hücuma karşı Bağdat'ın savunma hatlarını ciddi zaafa uğratmayı başarmıştı. Aynı sıralarda (5-22 Ağustos) Galiçya'ya varan XV. Kolordu, General Aleksey Brusilov'un haziranda yarmış olduğu Avusturya-Macaristan savunma hatlarını ayakta tutmak için zamanında yetişti. Eylülde Ruslarla girişilen şiddetli çarpışmalarda kuşatılan bu kuvvet, Avusturya-Macaristan monarşisini savunma uğruna 7.000 zayiat verdi.[32]

Osmanlılar açısından Gelibolu'da ve Kut'ta İngilizlere karşı çok umut verici başlayan 1916 yılı, Karadeniz'den Süveyş Kanalı'a kadar sadece İran ve Galiçya gibi yan harekât alanlarındaki donkişotça zaferlerle kesintiye uğrayan bir stratejik keder teranesine dönüşmüştü. Hiç kuşkusuz, savaşın diğer tarafları açısından da harika bir yıl sayılmazdı. Verdun'daki (şubat-aralık) Alman ve Somme'daki (temmuz-kasım) Fransız-İngiliz hücumları Batı Cephesi'nde kıyımla ve dehşetle özdeşleşti; her iki taraf kanlı beyhudelikte diğerini geçmeye çalışıyor gibiydi sanki. Gelibolu'nun ve Kut'un peşinden gelen Somme nihayet Asquith'in Liberal hükümetinin canına okudu ve Lloyd George başbakanlığı üstlendi. Almanya'da Falkenhayn'ın Verdun bozgununun sorumluluğunu üstlenmesiyle önü açılan Paul von Hindenburg'un ve Erich Ludendorff'un yeni acımasız rejimi, sivil şansölye Theobald von Bethmann Hollweg'i de kenara itti. Erzurum'da ve Brusilov'un hazirandaki yarma hareketiyle Galiçya'da çok başarılı olan Rusya bile sendelemekteydi. Tıpkı Hüseyin'in Arap başkaldırısı gibi, Brusilov'un hücumu da sonunda bir tür karşılıklı intihar sözleşmesi şekline büründü; Avusturya-Macaristan ordusu yıkıcı darbe yerken Ruslar da bir milyondan fazla zayiat verdi.[33]

Yine de 1916'da üçüncü feci yılına giren savaşın enkazından bir şey kazanmaya yakın bir taraf var idiyse, bu kesinlikle Rusya'ydı. Avrupa'daki orduları hırpalanmış olsa bile Avusturya-Macaristan kuvvetlerinden daha iyi durumdaydı ve Rusların henüz kullanılmamış köylü insan gücüne dayalı muazzam yedekleri hâlâ vardı. Rus savaş üretimi savaşın başındaki birçok aksaklıktan sonra 1916'da nihayet verimliliğe ulaştı; Moskova, Petrograd ve Tula fabrikaları Avusturya-Macaristan'ın dört katı mermi üretmeye başladı ve (ürettikleri mermilerin büyük kısmını Batı Cephesi'ne gönderen) Almanlarla bile eşit

32 Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 430-435. Galiçya'ya asker sevki için bkz. Erickson, *Ordered to Die*, 137-141.

33 Habsburg tarafı için özellikle bkz. Tunstall, "Austria-Hungary and the Brusilov Offensive of 1916", *Historian* 70 (1): 30-53. Rusya'ya etkileri için bkz. Timothy Dowling, *The Brusilov Offensive*.

düzeye yaklaştı. Rus üretimine İtilaf devletlerince kuzeydeki Murmansk limanına sevk edilen ve gittikçe artan bir silah akışı eklendi. Chantilly'de ve Petrograd'da 1917'ye ilişkin beklentilerin değerlendirildiği toplantılarda İtilaf generallerinin "çarpışmaya azimli" olmaları şaşırtıcı değildi; çünkü Batı ve Doğu cephelerinde artık "asker ve top sayısı bakımından en az yüzde 60'lık üstünlüğe" sahiptiler ve Ruslar 1917 yazına kadar 24 yeni tümeni donatmayı planlamaktaydılar. Türkiye'de Yudeniç'in levazım ve insan gücü avantajı en az bire iki düzeyindeydi ve muhtemelen daha yüksekti. Erzincan'dan Sivas'a ve Ankara'ya doğru ilerlemek üzere 1917'de yeniden hücuma geçmeye hazırlanan Rusların Türkler karşısındaki moral üstünlüğü hiç tartışmasızdı. Lazistan'da kıyı boyunca Batum'dan artık önemli bir ileri üs konumundaki Trabzon'a yeni bir demiryolu hattı çekme çalışması sürmekteydi. Karadeniz filosunun yeni komutanı Amiral A. V. Kolçak, İstanbul Boğazı'na yönelik büyük çaplı bir amfibi çıkarması için İstanbul'u ele geçirme öncülük edecek özel bir Çargradskiy Alayı'nın oluşturulmasını da kapsayan hummalı hazırlıkları denetlemekteydi. Rusya'nın uzun süredir beklenen Karadeniz dretnotu *İmperatriça Yekaterina II* 30 Kasım 1916'da tam kullanılmaya hazır hale gelirken, onu kısa bir süre sonra 1917 ilkbaharında tamamlanması beklenen *İmperator Aleksandr III* izleyecekti.* *Goeben*'in ciddi onarımlar için devre dışı olması sayesinde, Rusya Karadeniz'de Temmuz 1914'ten beri ilk kez tartışmasız donanma üstünlüğüne sahipti. Gelibolu harekâtı boyunca göz diktiği büyük ganimetin İtilaf kuvvetlerince kendi adına alınmasını dışarıdan seyrederek beklemiş olan Rusya artık İstanbul'u bizzat ele geçirmeye hazırdı.[34]

---

* İmperatriça Marya aslında önceki kış indirilmiş ve bazı çarpışmalara katılmıştı; ama Ekim 1916'da bir iç patlama yüzünden battı.

34 Ayrıntılar için bkz. McMeekin, *Russian Origins*, Bölüm 9. *İmperatriça Marya* için bkz. Bükreş'ten gönderilen (ve esir alınmış bir Rus deniz subayının ifadelerine dayanan) Alman donanma istihbaratı raporu, 29 Mart 1917, RM 40/192. *Alexander III* için bkz. Ayrapetov, "Sud'ba Bosforskoy ekspeditsiy", 245. Rusların 1917 yazına kadar 24 yeni tümeni donatma planı için bkz. Grandük Nikolay'ın imzasını taşıyan telgraf, 26 Aralık 1916, Nicholas de Basily koleksiyonu, Hoover Institution Arşivleri (Stanford, CA), kutu 1.

BÖLÜM 14

Sahne Sırası Rusya'da

Uluslararası sosyalizmin insancıl ve kozmopolit bir ülküsü uğruna [...] savaşın en büyük ganimetinden vazgeçmek saçma ve fahiş bir hata olur.

—PAVEL MİLYUKOV,
Liberal Kadet Partisi'nin kurucusu ve Rus Geçici Hükümeti'nin ilk dışişleri bakanı, Mart 1917[1]

Osmanlı İmparatorluğu'na dönük Rus savaş hedeflerinin öyle çok gizemli bir tarafı hiç olmamıştı. Çarlar yüzyıllardan beri İstanbul'a Ortodoks geleneğinin İkinci Roma'sı olarak göz dikerken, Rus strateji uzmanları bu beklenti doğrultusunda kente "Çargrad" adını vermişlerdi. Büyük Yekaterina 1768-1774 savaşında Osmanlıları yendikten ve Kırım üzerinde hak iddia ettikten sonra bu tasarıyı ilk kez ciddi biçimde açığa vurmuştu. Rusya'nın İstanbul hevesi 19. yüzyılda bir tür klişeye, İngiliz müzikhol ezgilerine konu olacak ölçüde yaygın bir temaya dönüştü. Hiç kuşkusuz, "Ruslar Konstantinapol'ü alamayacak" şeklindeki İngiliz nakaratı 1829'da, 1853-1856'da ve en son 1878'de Çarlık emellerinin önüne geçmeye hizmet etmişti. Ama durum artık farklıydı. Mart 1915'te ve nihai Sazonov-Sykes-Picot Antlaşması'nın imzalandığı Mayıs 1916'da, İngiliz hükümeti Rusya'nın İstanbul üzerindeki uzun süre can sıkmış hak iddiasını resmen onayladı. Çarların bu asırlık rüyasını gerçekleştirmenin önündeki tek engel, bizzat Rusya'nın ganimetine sahip çıkmak üzere İstanbul Boğazı'na asker çıkarmadaki tereddüdüydü.

Böyle bir amfibi baskınına ilişkin alametler 1916-1917 kışında her zamankinden daha uygundu; ilk işaret de *Goeben*'in (yani Türkler dışında kimsenin kullanmadığı adla *Yavuz Sultan Selim*) aktif harekâttan çekilmesiydi. Souchon'un Alman dretnotu 1914'teki İngiliz takibinden mucizevi biçimde kurtulmasından beri İtilaf devletlerinin başına bela kesilmiş ve Ruslarla bir dizi şiddetli kapışmada Osmanlı donanmasının "batmaz savaş gemisi" olarak haklı bir şöhret kazanmıştı. Zoraki bir İngiliz hayranı, Gelibolu harekâtının sonuna doğru Londra gazetesi *Morning Post*'un okurlarına şunu aktardı:

---

1 Akt. Stites, "Miliukov and the Russian Revolution", Önsöz, Milyukov, *The Russian Revolution*, xii.

> *Goeben*'in tekrar Karadeniz'de boy gösterdiği ve bir denizaltıya saldırarak hasar verdirdiği bildiriliyor. İster aşırı ihtiyatın ister efsaneye yaklaşan talihin sonucu olsun, bu Alman kruvazörü hep dört ayak üstüne düşüyor gibi. Savaşın başında ufak ama acar *Gloucester*'dan kaçmayı başardıktan sonra torpillendi, kendi döktüğü mayınların birine çarptı, açık deniz kavgasında hırpalandı, bunun sonucunda güvertesinde patlamalar oldu, koca topları sahilde kullanılmak üzere söküldü, yeterli kapasitede kuru havuzların bulunduğu meçhul bir ülkede, dip kısmına uydurma bir beton taban takıldı ve büyük çaplı başka onarımlardan geçti.[2]

Goeben Rus ilerleyişini durdurmaya yetmese bile, 1916 çarpışmalarında üstüne düşen rolü oynamıştı. Şubat 1916'da Trabzon'a topları ve makineli tüfek kıtalarını da kapsayan Osmanlı levazımını taşıyarak, (neredeyse başarıya ulaşmanın eşiğine gelen) Erzurum'u kurtarma girişimine katkıda bulunmuştu. Ama haberlere bakılırsa, yıkılmaz savaş gemisinin son yolculuğuydu bu. Gövdesi ve pervanesi ciddi hasara uğradığı, ayrıca İstanbul'da işleri bozan bir kömür sıkıntısı yüzünden yakıt sağlanamadığı için sökülmüş toplarıyla adeta çıplak halde Boğaziçi'nde demirliydi artık. İtilaf devletlerinin bu büyük baş belası besbelli ki nakavt olduğundan Amiral Kolçak oraya Çargradskiy Alayı'nı gönderdiğinde, Gelibolu harekâtındaki Churchill'e kıyasla daha şanslı olacaktı.*

Daha genel düzeyde, 1916 harekâtları *Goeben*'in sahneden çekilmek zorunda kalışından önce bile, Rusların Karadeniz'de tam donanma hâkimiyeti kurmalarını sağlamıştı. Rusya'nın ilk Karadeniz dretnotu *İmperatriça Marya* ekimde Sivastopol limanında batmadan önce, Ocak 1916'da *Goeben*'e 305 mm'lik (12 inçlik) 96 mermi ateşleyerek ve onun ancak beş mermiyle karşılık vermesinden sonra menzil dışına çıkarak Souchon'un yüreğine ciddi bir korku salmıştı. Bu sonuçsuz kapışmada her iki gemi de ciddi hasar görmedi. Ancak stratejik bakımdan *Marya* önemli bir mesaj verdi: *Goeben* artık Karadeniz'in efendisi değildi. Rus dretnotu Souchon'un sancak gemisinden daha yavaş olmasına karşın, top ateşinde onu alt etti.[3]

Goeben'in üstünlüğünün gölgelenişi büyük öneme sahipti çünkü Ruslar destroyerler, kruvazörler, hücumbotlar ve diğer suüstü savaş gemileri bakımından Osmanlılara karşı zaten büyük bir avantaj sağlamış durumdaydı. En

---

2 "Turkish Gunboats Sunk. Russian Exploits in the Black Sea", *Morning Post*, Londra, 28 Aralık 1915 (Alman Denizcilik Bakanlığı'nın sakladığı kupür, BA/MA, RM 40/223).

* Efsanedeki gerçeklik payını gösteren bir gelişmeyle, *Goeben/Yavuz* savaştan sağ salim çıkarak Türkiye Cumhuriyeti Deniz Kuvvetleri'nin sancak gemisi olacaktı. Soğuk Savaş döneminin başlarında kısa bir süre tekrar Ruslara karşı durduktan sonra, 1950'de nihayet hizmetten alındı ve ancak 1973'te sökülmek üzere çekildi; böylece Churchill'den ve öbür düşmanlarının çoğundan daha uzun süre yaşadı.

3 Halpern, *Naval History of World War I*, 237. İkincil kaynaklara dayanan Halpern *Marya*'yı *Yekaterina*'yla karıştırır ama bunun dışında verdiği ayrıntılar doğrudur.

parlak döneminde bile *Goeben* böylesine geniş bir denizin her yerine aynı anda hiç yetişemezken, Rus filosu savaş boyunca Karadeniz kıyılarının bir ucundan öbür ucuna Türk asker ve kömür nakliye gemilerini taciz etmede oldukça başarılı olmuştu. Souchon'un iki Alman savaş gemisinin 1916 başlarındaki belirleyici Köprüköy-Erzurum muharebelerinde oynadığı rolün zırhlı konvoyla sınırlı kalması dengesizliğin göstergesiydi; gerçek nakliye gemilerine refakat edecek yeterli sayıda Osmanlı savaş gemisinin bulunmaması nedeniyle, *Goeben* ve *Breslau* ambarlarında düpedüz asker ve savaş gereçleri taşıdılar. Nakliyenin sonuçları kısıtlıydı. *Goeben* Trabzon'a toplarla, makineli tüfeklerle ve 300 kasa mühimmatla birlikte 429 subay ve er, *Breslau* ise sadece silahlarıyla birlikte 71 asker taşıdı. Buna karşılık Ruslar, Rize'yi ve Trabzon'u ele geçirdikten sonra Yudeniç'e deniz yoluyla Kazak plastun tugayını, iki topçu tugayını ve iki düz piyade tümenini kapsayan önemli takviyeler gönderebildi. Rus filosu sadece Mayıs ve Haziran 1916'da işgal altındaki Türkiye'ye Karadeniz üzerinden atlarıyla, silahlarıyla ve teçhizatlarıyla birlikte 35.000 kadar asker taşıdı.[4]

Daha batıda da Ruslar, başkentin 240 kilometre doğusuna düşen ve İstanbul'un kömür ihtiyacının büyük kısmını karşılayan Zonguldak ve Ereğli çevresindeki suları kontrol etmeye dönük uzun soluklu bir dişe diş mücadelede üstünlüğü ele geçirmişlerdi. İstanbul Boğazı'nı koruyan Türk mayın katmanlarının Rus filosunu uzak tutmasına karşın, Ruslar biraz ötedeki doğu giriş yollarına Souchon'un ulaşımını aksatacak mayınlar döşemeye başlamışlardı. *Goeben* ve *Breslau* başkente giden kömür nakliye gemilerine birçok vesileyle refakat ederken Rus mayınlarına çarpmışlardı. Çatışmada bir tırmanışa sahne olan 1915 yazında, Almanların Karadeniz'e denizaltılar göndermesi üzerine Ruslar kendi denizaltılarıyla karşılık vermişlerdi; bunlar arasında işlevine uygun *Krab* ("Yengeç") adını taşıyan dünyanın ilk denizaltı mayın gemisi de vardı. Ama *Goeben*'in refakat ettiği durumlarda bile Türk kömür gemilerini ha bire batırarak en büyük hasarı veren güç, Rusya'nın suüstü savaş gemileriydi. Bir Alman deniz albayının saptaması şöyleydi: "Bu Rus destroyerleri toplarıyla ve hızlarıyla denizin gerçek efendileri ve hiç kimseden korkuları yok." Şubat 1916'da Ruslar Zonguldak yakınındaki çarpışmaya, (transatlantiklerden dönüştürülmüş) ilkel uçak gemilerinden oluşan bir filoyu kattılar; bunlardan havalanan deniz uçakları limanı bombalayarak bir kömür gemisini batırdılar. Rus Karadeniz filosunun o yıl batırdığı gemilerin bilançosu dört Alman denizaltısı, üç Türk hücumbotu, üç gambot, 16 buharlı nakliye gemisi ve mavna, dört motorbot ve 3.000 civarında yelkenli kömür teknesiydi. (Ancak bu toplam şişirilmiş olabilir çünkü Türk

4 Ayrapetov, "*Sud'ba Bosforskoy ekspeditsiy*", 236.

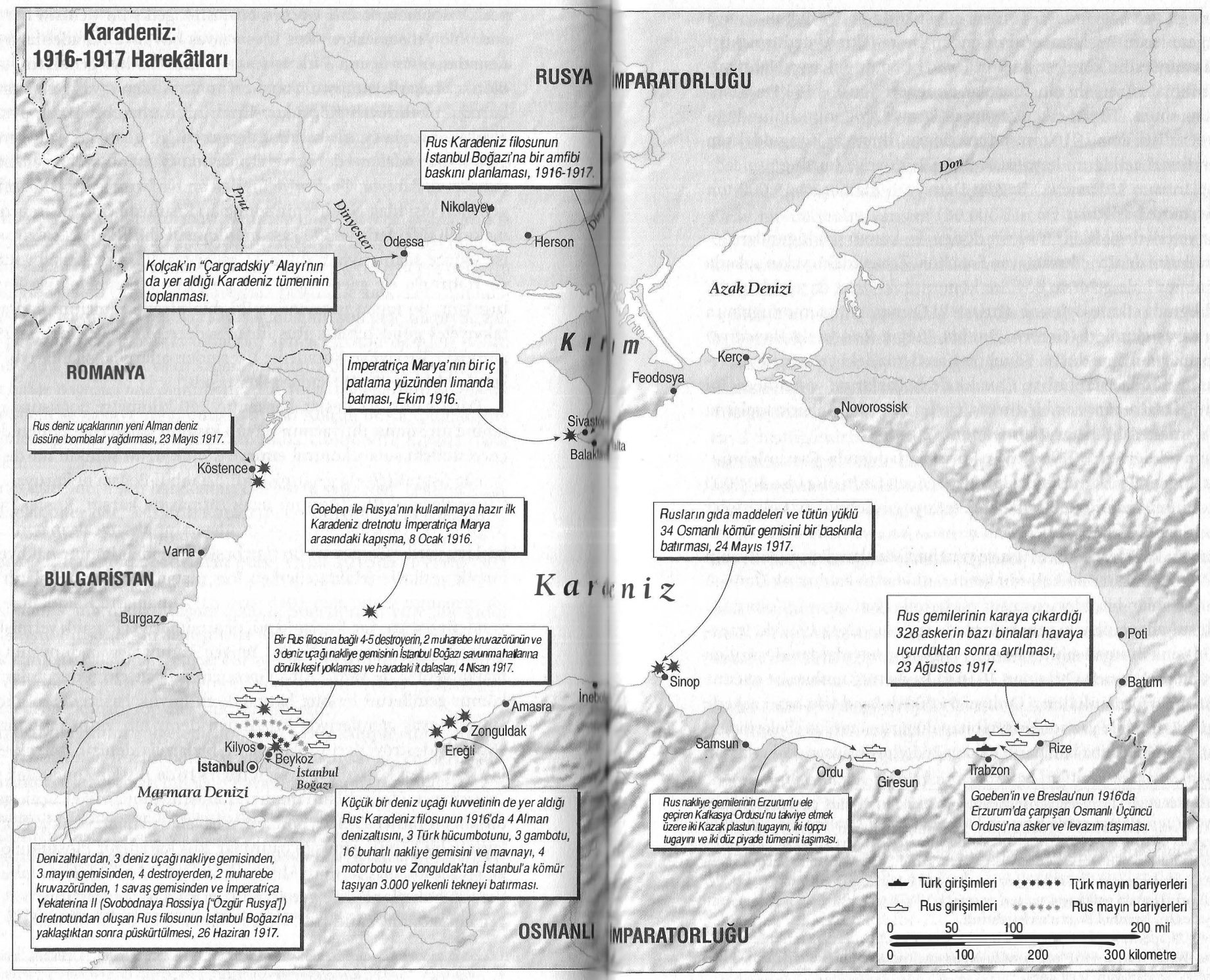
Karadeniz:
1916-1917 Harekâtları
RUSYA İMPARATORLUĞU
Rus Karadeniz filosunun İstanbul Boğazı'na bir amfibi baskını planlaması, 1916-1917.
Prut
Dinyester
Nikolayev
Odessa
Herson
Kolçak'ın "Çargradskiy" Alayı'nın da yer aldığı Karadeniz tümeninin toplanması.
Don
Azak Denizi
Kırım
ROMANYA
İmperatriça Marya'nın biriç patlama yüzünden limanda batması, Ekim 1916.
Kerç
Feodosya
Novorossisk
Rus deniz uçaklarının yeni Alman deniz üssüne bombalar yağdırması, 23 Mayıs 1917.
Sivastopol
Balaklava
Köstence
Goeben ile Rusya'nın kullanılmaya hazır ilk Karadeniz dretnotu İmperatriça Marya arasındaki kapışma, 8 Ocak 1916.
Rusların gıda maddeleri ve tütün yüklü 34 Osmanlı kömür gemisini bir baskınla batırması, 24 Mayıs 1917.
Varna
BULGARİSTAN
Karadeniz
Burgaz
Bir Rus filosuna bağlı 4-5 destroyerin, 2 muharebe kruvazörünün ve 3 deniz uçağı nakliye gemisinin İstanbul Boğazı savunma hatlarına dönük keşif yoklaması ve havadaki it dalaşları, 4 Nisan 1917.
Sinop
Rus gemilerinin karaya çıkardığı 328 askerin bazı binaları havaya uçurduktan sonra ayrılması, 23 Ağustos 1917.
Poti
Batum
İnebolu
Amasra
Zonguldak
Ereğli
Kilyos
Beykoz
İstanbul
İstanbul Boğazı
Marmara Denizi
Samsun
Ordu
Giresun
Rize
Trabzon
Küçük bir deniz uçağı kuvvetinin de yer aldığı Rus Karadeniz filosunun 1916'da 4 Alman denizaltısını, 3 Türk hücumbotunu, 3 gambotu, 16 buharlı nakliye gemisini ve mavnayı, 4 motorbotu ve Zonguldak'tan İstanbul'a kömür taşıyan 3.000 yelkenli tekneyi batırması.
Rus nakliye gemilerinin Erzurum'u ele geçiren Kafkasya Ordusu'nu takviye etmek üzere iki Kazak plastun tugayını, iki topçu tugayını ve iki düz piyade tümenini taşıması.
Goeben'in ve Breslau'nun 1916'da Erzurum'da çarpışan Osmanlı Üçüncü Ordusu'na asker ve levazım taşıması.
Denizaltılardan, 3 deniz uçağı nakliye gemisinden, 3 mayın gemisinden, 4 destroyerden, 2 muharebe kruvazöründen, 1 savaş gemisinden ve İmperatriça Yekaterina II (Svobodnaya Rossiya ["Özgür Rusya"]) dretnotundan oluşan Rus filosunun İstanbul Boğazı'na yaklaştıktan sonra püskürtülmesi, 26 Haziran 1917.
OSMANLI İMPARATORLUĞU
Türk girişimleri
Rus girişimleri
Türk mayın bariyerleri
Rus mayın bariyerleri
0 50 100 200 mil
0 100 200 300 kilometre

kaptanların çoğu kez başvurduğu yöntem sığ sularda geçici olarak karaya oturttukları gemilerini Rusların ayrılmasından sonra tekrar yüzdürmekti.) Denizde gidişat öylesine kötüleşti ki Türkler iç kesimde Sakarya Nehri yoluyla yeni bir ikmal güzergâhı oluşturdular. Souchon Ağustos 1914'te İstanbul'a vardıktan sonra, Tirpitz'e kentte yeterli kömür stoğunun bulunduğu güvencesini vermişti; ama 1916'nın sonuna doğru Almanlar Zonguldak'tan gittikçe artan ikmal açıklarını kapatmak üzere Türkiye'ye (artık güvencede olan Sırp bağlantısını kullanarak) Bağdat Demiryolu'yla her ay 14.000 ton kömür göndermeye başladılar.

Bu miktar yeterli değildi. Bir tür kısır döngüyle, kömür yokluğundan dolayı savaş gemilerini denize çıkaramayan Souchon, Zonguldak'a yakın sularda çatışmaya giremez hale geldi ve böylece kömür sevki daha da azaldı. Ocak 1917'ye varıldığında sıkıntı öylesine ağırlaştı ki Osmanlı İmparatorluğu'nun geriye kalan savaş gemileri (*Goeben*, *Breslau*, *Turgut Reis* ya da *Hamidiye*) manevra yapamaz duruma düştü. Souchon Karadeniz'deki çekişmeden vazgeçmişçesine, yakında İstanbul ve Çanakkale boğazlarına yöneltileceğini düşündüğü İtilaf taarruzuna son bir direniş için bu mağrur gemilerin toplarını söktürüp oralardaki sahil bataryalarına monte ettirdi.*[5]

Souchon'un bildiği üzere, nihai Rus saldırısı başladığında, Osmanlı orduları pek fazla direnebilecek durumda değildi. Üçüncü Ordu olsa olsa 30.000'i bulan bir güce inmiş ve birlikleri küçülerek maziye gömülmüştü: Kolordular tümen, tümenler alay, alaylar ancak tabur, hatta bazı yerlerde bölük düzeyindeydi. Sorunu kavrayan Enver Paşa ve yeni harekât alanı komutanı Vehip Paşa Eylül 1916'da bütün eski kolordu komutanlıklarını kaldırarak Üçüncü Ordu'dan geriye kalan birlikleri, iyimser yaklaşımla "Kafkasya I. Kolordusu ve II. Kolordusu" adı verilen iki yeni kolorduda topladı. (Oysa 1917'de Transkafkasya'ya ulaşma ihtimali sıfıra yakındı.) Düpedüz kayıtlardan düşürülen sekiz ordu tümeni, Üçüncü Ordu'nun 1916'da kaybettiği muharebe gücüne kabaca denkti. Yeni Osmanlı İkinci Ordusu 64.000 dolayındaki hazır askerle biraz daha güçlü olsa bile yaz sonlarının bitap düşürücü muharebelerinden, özellikle mutat zamana daha haftaların kaldığı 26 Eylül'de düşen ilk karlardan

---

* Souchon herhalde İngiliz parlamenter siyasetini pek bilen biri değildi; çünkü Çanakkale Boğazı Komisyonu'nun gittikçe şatafatlı havaya bürünen kendini cezalandırma tutumuna ayak uydurucasına 1916-1917 kışında Çanakkale Boğazı'na yönelik yeni bir İngiliz amfibi taarruzuna karşı tedbirleri planlama işine büyük gayretle sarıldı. Churchill'in haftalarca süren hasmane çapraz sorgulamadaki suçlamalar karşısında nasıl kıvrandığını görmüş olsaydı, kesinlikle 1915 ilkbaharındaki istikameti tersine çevirerek 1917'de Çanakkale Boğazı'nın sahil toplarını kuzey doğru, İstanbul Boğazı'na kaydırırdı.

5 *Agy*, 237-243; Halpern, *Naval History of World War I*, 234-244. Sovyet tarihçi Pavloviç (*Fleet in the First World War*, s. 446) "söz konusu dönemde Rus donanmasının denizde fiilen üstünlük sağladığı" saptamasını teyit eder.

sonra zor bir durumdaydı. Garip bir cilveyle, soğuğun en sert vurduğu kesim Türk sağ (güney) kanadıydı. Üçüncü Ordu Erzurum'un bir hayli batısına çekildiği için düzlüklerde konuşluyken, İkinci Ordu Bitlis (1.400 metre) çevresindeki tepelere, Dersim'e (1.500-1.700 metre) ve (dorukların 3.000 metreye kadar çıktığı) Bingöl'e yakın dağ vadilerine yayılmış durumdaydı. Bu cephede canlılığını koruyan tek güç Mustafa Kemal'in Bitlis'teki XVI. Kolordu'suydu; o da karlara çakılıp kalmıştı ve askerleri hatırlanan en berbat ve en uzun kışı atlatma uğraşı içindeydi. Mart 1917'ye varıldığında, İkinci Ordu mevcudunun yarısını (30.000'den fazla asker) donma, tifüs ve diğer salgın hastalıklar, kötü beslenme, açlık ya da dosdoğru yorgunluk yüzünden kaybedecekti. Mezopotamya'daki Osmanlı Altıncı Ordusu'nun mevcudu benzer şekilde 1917 başları itibariyle ancak 30.000 hazır asker düzeyindeydi.[6]

Rusya'nın bakış açısından daha da umut verici husus, bizzat Osmanlı başkentindeki durumdu. İtilaf kuvvetlerinin Gelibolu'dan çekilmesi üzerine, Enver Paşa'nın çok sayıda birliğini başka yerlere sevk ettiği Osmanlı Beşinci Ordusu'nun kalan iki tümeni İstanbul'a güney girişlerini korumaktaydı. Hâlâ Trakya'yı koruyan Birinci Ordu, Gelibolu'ya önceki birlik kaydırmalarıyla çok zayıf düştüğünden, sadece tam mevcutlu bir piyade tümeninin yanı sıra tek bir süvari tugayı vardı. Enver Paşa'nın Gelibolu'dan kuzeye takviyeler yönlendirmesinin en az iki haftayı alacağını tahmin eden Kolçak (ordu kurmay başkanı Alekseyev aracılığıyla) çara ilettiği raporda, İstanbul Boğazı'na ya da yakınına çıkarılacak Rus birliklerinin sadece bir Trakya tümeninin direnişiyle karşılaşacağını bildirdi. Onlarca tümeni gerektireceğini düşündüğü sonu belirsiz bir amfibi baskını için Avrupa harekât alanından önemli sayıda asker kaydırmaya kuşkuyla bakan Alekseyev'in aksine, Boğaziçi'nin hem Asya hem Avrupa yakasını ele geçirmek ve Rusya'ya en büyük ganimeti Çargrad'ı kazandırmak için 5 Rus piyade tümeninin yeteceğine emindi.[7]

Hiç kuşkusuz, çarın mujikleri de bitkindi ve havanın sertliği düşmanları kadar onlar için de geçerliydi. Savaşın üçüncü kışı Avrupa'nın her yanında en feci kıştı ve keskin soğuğa yakıcı açlık eşlik etmekteydi. Almanların verdiği adla "turp kışı"ndaki gıda krizi öylesine ağırdı ki Ludendorff Almanların çektiği sıkıntıların müsebbibi olarak gördüğü İngiliz ablukasına misilleme olarak İngiltere'yi aç bırakmak üzere ocak ayında meşhur "kısıtsız denizaltı savaşı"nı başlattı. Türkiye'nin maruz kaldığı diğer dertlerde ilaveten, İstanbul'da günlük ekmek tayını zaten düşük olan 250 gramdan açlık düzeyine yakın 180 grama indirildi. Bu arada, Rusya genelinde tipiler demiryolu hatlarını karla örterek lokomotifleri işlemez hale getirdi ve feci ikmal aksamalarına

6 Erickson, *Ordered to Die*, 135-137; Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 438. Ayrıca bkz. Pomiankowski, *Zusammenbruch*, 225-226.

7 Ayrapetov, "Sud'ba Bosforskoy ekspeditsiy", 246.

yol açtı. Petrograd'daki sıkıntılarla yakıt ve ekmek fiyatlarının çok yukarıya fırlaması, yüksek makamlarda Alman yanlısı ihanete dair zehir zemberek söylentileri körükledi.

Rusya'daki 1917 Şubat Devrimi'nin hikâyesi burada tekrarlamayı gerektirmeyecek kadar iyi bilinse de daha yakından bakmakta yarar olan önemli unsurlar vardır. Savaş bezginliği özellikle Avrupa'daki cephe hatlarında gelişen ruh halinin önemli bir unsuruydu elbette; ama en azından siyasal krizin ilk aşamalarında başkentteki olaylara yön veren şey savaş karşıtı duygu değildi. Duma'nın 1/14 Kasım 1916'daki kritik oturumunda Kadet Partisi'nin kurucusu saygın liberal politikacı Pavel Milyukov, çarın en son Bakanlar Konseyi başkanı Boris Stürmer'e (meşhur "Bu ahmaklık mı, yoksa ihanet mi?" sözleriyle) yüklenirken, işlediği tema hükümetin savaşa son vermesi gerektiği değil, bu işi yeterince sıkı yürütmediğiydi. O gün Duma'da "ihanet" temasını daha da çığırtkan şekilde işleyerek iktidarı topa tutan Sosyalist Devrimci Aleksandr Kerenski bile çarın bakanlarını savaş çığırtkanları olarak değil, "kardeş katilleri ve korkaklar" yakıştırmasıyla yerden yere vurdu. Köylü şarlatan Rasputin ve Çariçe Aleksandra arasındaki ilişkilere dair zehir zemberek söylentiler benzer şekilde çiftin Almanlarla dolap çevirdiği fikri üzerine kuruluydu. (Çarın o sırada zamanının çoğunu cephede geçirmesi nedeniyle, Stürmer'i o yılın başlarında iktidara getirenin çariçe olduğuna inanılmaktaydı.) Soyadının kökeni talihsiz biçimde Almanca olan Stürmer'in halkı yatıştırmak için istifaya zorlanmasından sonra Duma'nın karşısına çıkma sırası 2 Aralık'ta A. P. Trepov'e geldi. Trepov sinir bozucu sorular yönelten milletvekillerini susturmak için Britanya'nın ve Fransa'nın savaştan sonra İstanbul'u ve Boğazlar'ı Rusya'ya bırakmayı vaat ettiğini ilk kez alenen belirtti. Bu açıklama bir Rus devlet adamının kamuoyunu sakinleştirmek amacıyla Çargrad konusuna başvurmasının son örneği olmadı. Fransız sefiri Paléologue'un Paris'e bir telgrafında dikkat çektiği üzere, Petrograd'da o kış gittikçe daha çok duyulan popüler terane şuydu: "Eğer bize İstanbul'u kazandırmayacaksa, bu savaşın ne anlamı var?"[8]

Alekseyev'in kuşkuculuğuna rağmen bu fikir zamanla Mogilev'deki Rus askeri karargâhında da rağbet kazandı. Çarın Ştavka'daki diplomasi kurmayının başında olan Nikolay Bazili 1915'te Sazonov için Rusya'nın ilhak planlarını hazırlamasından beri İstanbul Boğazı'na bir amfibi baskınını savunmaktaydı; ancak generaller kişisel taraflılığından dolayı fikirlerine itibar etmemişlerdi.*

8 Paléologue'dan Briand'a, 31 Ekim 1916, Nicholas de Basily koleksiyonu, Hoover Institution Arşivleri (Stanford, CA), kutu 9. Trepov: Pipes, *Russian Revolution*, 257-258.

* Bazili bir Fenerli Rum ailesindendi. İstanbul'da doğan ve Konstantinos adını taşıyan dedesi Akdeniz'deki Osmanlı donanma gücünü yok eden ve Yunan bağımsızlığını sağlayan 1827 Navarin Deniz Muharebesi'nde çarpışmıştı.

Kolçak'ın ve Bazili'nin ateşliliğine kapılan Çar II. Nikolay 24 Aralık 1916'da, özel bir amfibi Karadeniz tümeni oluşturulmasına izin verdi. Kolçak'ın Çargradskiy Alayı'nın başını çekeceği bu kuvvet ancak 3.000 dolayında faal askere sahipti ve Alekseyev İstanbul Boğazı yerine Zonguldak'a çıkarak kömür madenlerini güvenceye alması ve Sakarya Nehri'nden yukarıya ilerlemesi için ısrar etti.

Çarlık Rusyası'nın son dışişleri bakanı N. N. Pokrovskiy 21 Şubat/6 Mart 1917'de Ştavka'ya sunduğu bir tezkerede, o yıl savaşın bitmesi halinde Rusya'nın göz diktiği ganimetten müttefiklerince mahrum bırakılmamasını sağlamak açısından İstanbul Boğazı'na bir baskına olabildiğince erken girişilmesi tavsiyesinde bulundu.

Ştavka'nın cevabını göndermesinden önce, Petrograd'da devrim patlak verdi. Grevdeki işçilerin 23 Şubat/8 Mart'ta uluslararası kadınlar günü vesilesiyle gösteri yapan kadınlara katılmasından iki gün sonra Pavlovskiy Muhafız Alayı Znamenskiy Meydanı'ndaki kalabalıklara ateş açtı ve Pavlovskiy Kışlası'ndaki askerlerin protestoculara ateş açmayı reddetmesiyle birlikte bütün Petrograd garnizonuna bir isyan yayıldı. Alekseyev 26 Şubat/11 Mart'ta eski Ştavka'ya ziyarette bulunan rejimin emekli devlet adamları Sazonov'un ve Stürmer'in yanı sıra Bazili'yi, Petrograd'dan gelen rahatsız edici haberlerin ışığında Pokrovskiy'in isteğini görüşmeye çağırdı. Yaygın kitlesel gösteriler konusunda tam bilgi sahibi olan Stürmer, İstanbul'u ele geçirmenin "Rusya'da kamuoyunu yatıştırma açısından artık zaruri" olduğunu açıkça savundu. Alekseyev Avrupa'dan birlik kaydıramayacağı itirazında bulunmasına karşın Trabzon'u koruyan üç taburun bir amfibi kuvvetinde katılabileceğini kabul etti. Ama kendi kurmay başkanı Anton Denikin ve donanmanın Ştavka'daki temsilcisi Amiral Bubnov, İstanbul Boğazı tasarısına hevesliydiler. Kolçak'la birlikte, Alekseyev'in gerekli birlikleri vermeye razı edilmesiyle girişilecek bir İstanbul Boğazı baskını için nakliye gemilerini toplamaya başladılar. Zaten Karadeniz'deki hava şartları hazirandan önce büyük çaplı bir amfibi girişimine elvermediğinden hâlâ zaman vardı.[9]

Daha bu planlar hayata geçirilirken devrim şaşırtıcı bir çabuklukla Petrograd'ı sardı. İsyancı askerler 26-27 Şubat/11-12 Mart'ta kentin her tarafına yayılarak arabalara el koymaya ve tersaneleri, mağazaları, restoranları, zengin konaklarını yağmalamaya giriştiler. Çarlık polisleri linç edildi; kalabalıklar İçişleri Bakanlığı'nın ve gizli polis örgütü Ohrana'nın karargâhını bastı. Kışlık Saray'ın üzerinde kızıl bayrağın dalgalandığı 28 Şubat/13 Mart'ta, "sovyet" adı verilen işçi ve asker konseyi Petrograd'da otoriteden geriye kalmış yapının yönetimini üstlendi. Petrograd Sovyeti ertesi gün Rus silahlı kuvvetlerine

9 Ştavka'daki Bazili'den N. N. Pokrovskiy'e, 26 Şubat/11 Mart 1917, AVPRİ, fond 138, opis' 467, del' 493/515, list' 1 (ve arka kısım).

hitaben yayımladığı "Bir Numaralı Emir"le orduyu kendisine bağladı; askeri teçhizat ve silahlar üzerindeki kontrolü de asker ve bahriyeli komitelerine devretti. Sıradan mujikler Rus sosyalist aydınlarına özgü tumturaklı dille ifade edilen Bir Numaralı Emir'in ne anlama geldiğini kestirmekte güçlük çekmediler: "Subayları silahsızlandırın." Bunu Çarlık rejiminin bütün siyasal mahkûmlarını kapsayan bir af ve polis örgütlerinin kaldırılışı izledi. Petrograd Sovyeti 3/16 Mart'ta yani Alekseyev'in ve generallerin baskısıyla Çar II. Nikolay'ın tahttan çekilişinin ertesi gün, Kafkasya Ordusu Komutanı Grandük Nikolay dahil, Romanov sülalesinin bütün mensuplarının tutuklanması emrini verdi.

Başkentte Çarlık rejiminin çöküşüyle birlikte Ştavka'da İstanbul'u ele geçirmek üzere hazırlanan iddialı planların bir tarafa bırakıldığı sanılabilir. Oysa Petrograd'daki kargaşa yeni bir canlılık kazanmalarını sağladı. Dram sahnelerinin gerisinde, Rusya'yı fiilen yöneten rejimde şaşırtıcı ölçüde pürüzsüz bir geçiş sürecine girildi. Petrograd Sovyeti'nin oluşturulmasına paralel olarak 27 Şubat/12 Mart'ta kurulan Devlet Duması Geçici Komitesi, kamusal alanı Petrograd Sovyeti'ne bırakma kaydıyla bir hükümet kabinesinin görevlerini üstlendi. Yeni kabinede işleri çekip çeviren kişiler kurulu düzene bağlı liberallerdi. Kadet lideri Milyukov dışişleri bakanı sıfatıyla Pokrovskiy'den dizginleri devralırken, İlerici Blok'un kurucularından ve savaş üretimini denetleyen Duma Askeri Sanayi Komitesi'nin başkanı Aleksandr Guçkov savunma bakanı olarak atandı. Mart boyunca Guçkov'un iş dünyasındaki geniş çaplı irtibatları kullanılarak Kolçak'ın planladığı İstanbul Boğazı baskını için kömür gemileri ve ticaret gemileri temin edildi.[10] Yeni liberal dışişleri bakanı tam da Pokrovskiy'in bıraktığı yerden, halkın Çargrad'ı ele geçirmeye desteğini yeniden kazanma yolunu Bazili'yle birlikte tasarlamaya girişti. Bir liberal dostuna, "Uluslararası sosyalizmin insancıl ve kozmopolit bir ülküsü uğruna [...] savaşın en büyük ganimetinden vazgeçmek saçma ve fahiş bir hata olur" demesi, bunun açık belirtisiydi.[11] Bazili 23 Mart/5 Nisan'da Milyukov'a, tam mevcutlu iki tümenin mayıs ortalarında ve her şey yolunda giderse, üçüncü bir tümenin yaz başında İstanbul Boğazı'na doğru yola çıkmaya hazır olacağını bildirdi.[12] Bu arada Kolçak'ın verdiği bilgiye göre artık yeterli sayıda nakliye gemisi vardı. Bunu sağlayan ise Guçkov'un cansiperane çabalarının yanı sıra 27 Ağustos 1916'da düşüncesizce bir kararla savaşa giren Romanya'nın Avusturya-Almanya karşısında uğradığı bozgundan sonra Her-

10 Guçkov'un Ştavka'ya telgrafı, 19 Mart/1 Nisan 1917, Nicholas de Basily koleksiyonu, Hoover Institution Arşivleri (Stanford, CA), kutu 11.

11 *Yagy*.

12 Bazili'den Milyukov'a, 23 Mart/5 Nisan 1917, AVPRİ, fond 138, opis' 467, del' 493/515, list' 4-6 (ve arka kısımlar).

son'a sığınan Rumen askeri ve ticari gemilerine el konmasıydı.[13] Alekseyev'in ayak diremeyi sürdürmesine karşın Milyukov'un 8/21 Nisan 1917'de Bazili'ye umutla yazdığı gibi Denikin her zamankinden daha şevkliydi.[14]

Bunlar boş yazışmalar değildi. Bütün kış ve ilkbahar boyunca büyük çaplı bir İstanbul Boğazı seferi için hazırlıklar yürütülmüştü. Karadeniz tümeninin toplandığı Odessa'ya iç kesimlerden her gün trenle askerler gelmekteydi. Tuna nehir mavnalarından Yunan yelkenli kömür teknelerine ve petrolle çalışan okyanus vapurlarına kadar Karadeniz'deki elverişli her tekne amfibi harekâtı için donatılmaktaydı. Almanların Tuna Havzası'nı ele geçirmesinden önce Karadeniz'e kaçan dört Rumen yolcu gemisi (*Regele Carol I*, *Dacia*, *İmperator Trajan* ve *Romania*) deniz uçağı nakliye gemilerine dönüştürülmüştü. Rusya'nın *Almaz*, *İmperator Aleksandr I* ve *İmperator Nikolay I* nakliye gemileriyle birlikte bunların her biri 4 ila 7 deniz uçağı taşıyabilecek kapasitedeydi. Mart ayında Bir Numaralı Emir'in etkileri Rusya'nın bütün kentsel merkezlerinde olduğu gibi Odessa, Sivastopol, Kerç ve Novorossisk'te de hissedilmekle birlikte ilk başta sönüktü. Nitekim İngiliz donanma irtibat subaylarından G. W. Le Page 29 Nisan'da Sivastopol'den şunu bildirdi: "Aşırılar diğer yerlerde olduğu gibi, burada da var elbette; ama genel hava İttifak Devletleri'nin askeri gücünün ezilmesine kadar savaşın sürdürülmesi gerektiği yönünde." Rusya'nın Avrupa cephelerinde olmasa bile Osmanlı cephesinde subaylar ve erler arasındaki gerginlikler herkesin inandığı bir davaya ilişkin ortak duyguyla yumuşadı. Le Page'in çarpıcı bir üslupla saptadığı gibi, "savaş [...] hiç şüphesiz, fazla kan dökülmesinin önüne geçti." Nisan ortalarında Amiral Kolçak daha güçlü Baltık filosunun komutanlığını üstlenmesi yönündeki öneriyi, İstanbul'u ele geçirmeyi planlamak ve kendi gayesini paylaşan askerlere komuta etmek üzere "görevinde kalmak istediği" gerekçesiyle geri çevirmişti.[15]

Öyle ya da böyle, Alekseyev'in işbirliği olsun ya da olmasın Kolçak Çargradskiy Alayı'nı çarpışmaya sürmeye kararlıydı. Dolayısıyla, Petrograd Sovyeti'nin "emperyalist" ilhaklar içermeyen bir barış hedefinin ana hatlarını ortaya koyduğu Mart 1917'nin son haftasında, Rus Karadeniz filosu İstanbul Boğazı savunma hatlarına yönelik ilk ciddi yoklamasına girişti. Kolçak'ın deniz uçağı nakliye gemilerinden üçü 26 Mart'ta, iki destroyerin eşliğinde

13 Kolçak'tan Rus Donanma Komutanlığı'na, 23 Mart/5 Nisan 1917, AVPRİ, fond 138, opis' 467, del' 493/515, list' 11.

14 Ştavka'daki Bazili'den Milyukov'a, 8/21 Nisan 1917, AVPRİ, fond 138, opis' 467, del' 493/515, list' 12-16. Rumen gemileri için bkz. G. W. Le Page'den Albay H. G. Grenfell'e, 4 Ocak 1917, PRO, ADM 137/940.

15 Sivastopol'deki *Almaz*'da bulunan G. W. Le Page'den Albay H. G. Grenfell'e, 29 Nisan 1917, PRO, ADM 137/940.

İstanbul Boğazı'nın hemen batısındaki Türkiye Trakyası kıyılarına ulaştı. Anlaşıldığı kadarıyla, bu bir ön keşif harekâtıydı; uçaklar hat ötesi uçuşlarla kıyı hedeflerine birkaç gelişigüzel bomba attı ve pek etkisi olmayan iki torpil ateşlendi.[16] Milyukov'un Petrograd Sovyeti'yle başını derde sokacak bir basın toplantısıyla Rusya'nın İstanbul'u ve Boğazlar'ı ele geçirmeye dönük savaş hedefinden vazgeçmediğini duyurduğu 4 Nisan'da, Ruslar (Amiral Usedom'un kayzer raporundaki ifadeyle) "şaşaalı tarzda" bir kez daha İstanbul Boğazı'na yöneldi. "Beş ya da altı destroyer"den, iki muharebe kruvazöründen ve en az üç deniz uçağı nakliye gemisinden oluşan bir filo, İstanbul Boğazı'nın Asya yakasındaki Beykoz'un baktığı bir Karadeniz kıyı şeridine girdi. Bu sefer havada gerçek it dalaşları yaşandı; Almanların ve Türklerin hemen havalandırdığı yedi deniz uçağı, Rus pilotları kentin savunma hatlarında keşif yapma fırsatını vermeksizin nakliye gemilerine püskürttü.[17]

Kolçak'ın 1917 ilkbaharındaki Boğaziçi sortileri günümüzde çok az hatırlansa da Petrograd'da Rus dış politikasının esasına ilişkin süren bir kavgadaki önemli salvolardı. Savaş hedefleri meselesi, çarın ve gizli polis örgütünün devrilişini izleyen genel coşku havasında ilk başta gölgede kalmış olsa bile, Şubat Devrimi'nin gündeme getirdiği *asıl* siyasal sorun sayılabilirdi. Sonuçta, Finlandiya Körfezi'nden Besarabya'daki Siret Nehri'ne, Karadeniz üzerinden Anadolu içlerine, Türkiye Ermenistanı'na ve İran Azerbaycanı'na kadar binlerce kilometreye varan bir cephede milyonlarca perişan mujik ne uğruna çarpışıp ölmüştü? Bir Numaralı Emir'in Mart 1917 ortalarında orduya iletildiği sırada, Baratov'un Kazakları Kuzey Mezopotamya'ya dalmaya başlamıştı. Baratov'a askerlerinin ne uğruna çarpıştıkları sorulsa, cevabının "Rusya'yı Büyük İskender'in tarihsel yolunda ilerletmek" olacağı açıktı.[18] Türkiye'ye karşı 1916'da kazanılan büyük zaferlerin mimarı ve (grandükün devre dışı kalışıyla) artık Kafkasya Ordusu komutanı olan Yudeniç'e sorulsa, cevabı aşağı yukarı aynı olurdu. Nitekim Yudeniç kendi askerlerinin Bir Numaralı Emir'i tartışmalarından sonra, "asker komiteleri üyelerince" alınan kararın "savaşı zaferle bitene kadar yürütmek" olduğunu bildirdi.[19] İstanbul Boğazı'na yönelik amfibi baskınını kotarmak için birlikte çalışan Kolçak ve Denikin kalpten hemfikirdi; nitekim 1917'de Osmanlı İmparatorluğu'na boyun eğdirmede en kararlı tutuma sahip bu üç adamın daha

16 Petrograd'daki Le Page'den Grenfell'e, 3 Nisan 1917, PRO, ADM 137/940.

17 Usedom'dan Kayzer II. Wilhelm'e, 16 Nisan 1917, BA/MA, RM 40-4. Yedi deniz uçağı için bkz. Greger, *Russische Flotte im Ersten Weltkrieg*, 61.

18 Baratov, "Prikaz' zakluçitel'nyi voyskam' Otdelnago Kavkazkago Kavaleriyskago Korpusa [...] Generala ot' Kavaleriy Baratova", 10 Haziran 1918, Hoover Institution Arşivleri (Stanford, CA), kutu 3, folder 3-5 ("Rus Expeditionary Force. Farewell to Troops").

19 Akt. Kazemzadeh, *Struggle for Transcaucasia*, 61. Ayrıca bkz. Wildman, *End of Rus Imperial Army*, c. 2, 141.

sonra Bolşevik karşıtı Beyaz Ordu'nun liderleri olarak öne çıkmaları bir tesadüf değildi. Petrograd'da Guçkov ve Milyukov tamamen Rusya'nın yayılmacı savaş hedeflerinden yana bir tutum içindeydi – her ne kadar Milyukov Rusya'nın "ulusların kendi kaderini tayin hakkı" temelinde bir "kalıcı barış" peşinde olduğu yolundaki 10 Nisan tarihli açıklamasıyla tutumunu sulandırarak Petrograd Sovyeti'ni yatıştırmaya çalışsa da. Söz konusu soru yatıştırılmak istenen sosyalist politikacılara yöneltilse, alınacak cevap "bu canavarca savaşla kanları emilen [mujiklerin] mahvedildiği" olurdu; açıkça ifade etmekten kaçınılsa bile bu yaklaşımdaki ima Rusya'nın yayılmacı savaş hedeflerinin haksız olduğu ve bir tarafa atılması gerektiğiydi. Fiilen savaşı yürüten askerlere sorulduğunda ise cevap bulundukları cepheye ve başlarındaki komutanlara bağlı olarak değişirdi. (Rusların kazanmakta olduğu Türk ve İran cephelerinde isyan duygusu, Almanlarla çarpışılan Avrupa cephelerine nazaran haliyle daha düşüktü; 1917 ilkbaharındaki linçlerin büyük çoğunlukla Alman soyadlı subaylara yönelik olması, savaşın niçin yürütüldüğü konusunda kafaları pek berrak olmasa bile askerlerin kayzer ordusunca alt edilmek istemediklerine işaret eder.)[20]

Savaş hedeflerine ilişkin kavga Lenin'in 3/16 Nisan gecesi saat on biri on geçe Petrograd'a varmasıyla yoğunlaştı. Bu konuda kesin tavırlı biri varsa, o da Bolşeviklerin sürgündeki bu lideriydi; 1914'ten beri kaldığı tarafsız İsviçre'de "emperyalist savaş"ı kınayan manifestolar yayımlamıştı.* Petrograd Sovyeti'nin tutarsız uzlaşmaları, hele Milyukov'un, Guçkov'un ve liberallerin apaçık yurtseverliği Lenin'e uyacak şeyler değildi. Alman askeri eskortuyla Zürih'ten gönderildiği Stockholm yoluyla Finlandiya İstasyonu'na varışından hemen sonra yaptığı ateşli konuşmada, Geçici Hükümet'i mevcut savaşı sürdürmesinden dolayı kınadı ve "Bütün İktidar Sovyetlere" sloganıyla devrilmesini istedi. Lenin'in Nisan Tezleri'nde ortaya koyduğu savaş karşıtı kesin tutum, onun yurtdışında güvenle kaldığı dönemde Rusya içinde mücadele vermiş Bolşeviklerden hatırı sayılır muhalefet görmesine karşın *Pravda*'da 7/20 Nisan'da yayımlandı ve savaş sorununda Rus sosyalistlerini sınayıcı nitelik kazandı. Katışıksız devrimci mi, yoksa emperyalist hâkim sınıfların kuklası mı olacaklardı?

Geçici Hükümet'in dışişleri bakanı olması itibariyle Milyukov siyasal fırtınanın merkezindeydi. Kadet lideri Petrograd Sovyeti'ndeki radikalleri yatıştırmak için elinden geleni yapmakla birlikte 6 Nisan'dan beri ABD'yi de kapsayan Batılı müttefiklere, Rusya'nın ortak davadan vazgeçmeyeceği ve Almanlarla ayrı bir barış imzalamayacağı güvencesini verme uğraşına da girdi. Zor bir işe kalkışarak Petrograd Sovyeti'nde hâlâ ağırlıklı yer tu-

20 Alıntıların kaynağı Pipes, *Russian Revolution*, 329, 399-400. Alman soyadlı subayları hedef alan başka isyanlar için bkz. Ayrapetov, "Sud'ba Bosforskoy ekspeditsiy", 248 vd.

* Lenin savaş başladığında Viyana'daydı. Avusturya-Macaristan hükümeti, onun Rusya Ukraynası'nın ayrılmasını desteklediğini öğrenince İsviçre'ye geçmesi için bir vize verdi.

tan köylü destekli Sosyalist Devrimci Parti'nin liderlerinden, özellikle de radikaller ve hükümet arasındaki arabulucu olarak öne çıkmış Aleksandr Kerenski'den tavsiye almaya çalıştı. Ama yürütme komitesinin kabinede de görevli tek üyesi olarak adalet bakanlığını yürüten Kerenski de Sosyalist Devrimci Parti'nin lideri Viktor Çernov'un baskısı altındaydı. Tıpkı Lenin gibi, savaşı sürgünde geçiren ve müzakereye girecek havada olmayan Çernov'a göre Milyukov görevden alınmalı ve yerine Rusya'nın emperyalist savaş hedeflerinden vazgeçecek biri atanmalıydı. Dış politikada söz sahibi olma fırsatını gören Kerenski, araya girerek bir tür zehir hapı uzlaşmasını sağladı; böylece Milyukov Rusya'nın müttefiklerine hitaben, "yükümlülüklerini yerine getirme" kararlılığını teyit eden, yani tam böyle ifade edilmese bile savaş hedeflerini yeniden onaylayan bir notaya imza attı.

Bu "Milyukov notası" metninin 20 Nisan/3 Mayıs'ta Rus basınında yayımlanması, sosyalist muhalefet içinde bir heyecan dalgası yarattı. Petrograd Sovyeti "devrimci demokrasinin [...] saldırgan hedefler uğruna kan dökülmesine izin vermeyeceği" gerekçesiyle buna karşı çıkan bir karar çıkardı. Theodore Linde adlı sosyalist bir subayın başını çektiği Finli muhafızlardan oluşan bir alay protesto için Maryinski Sarayı'na yürüdü. (Genellikle toplantılarını orada yapan Geçici Hükümet o gün Guçkov'un Savaş Bakanlığı'ndaki makam odasında toplanmıştı.) Geçici Hükümet'in Şubat Devrimi'nden sonra ilk ciddi sokak gösterileriyle karşılaşması üzerine Petrograd askeri mıntıkasının komutanı General Lavr Kornilov, erler arasında gelişen isyanı bastırmak için izin istedi. Kerenski'nin görüşü doğrultusunda kabine bu isteği reddetti. Kan kokusunu alan Lenin, Bolşevik Merkez Komitesi'ni topladı ve Geçici Hükümet'i "tamamen emperyalist" tutumundan dolayı kınayan bir karar aldırdı. Ardından Bolşevik göstericiler "Kahrolsun Geçici Hükümet" ve "Bütün İktidar Sovyetlere" afişleriyle sokaklarda yürüyüşe geçtiler. Bolşevik askeri örgütünün şefi N. İ. Podvoyskiy, Finlandiya Körfezi kıyısındaki Kronstadt deniz üssünün (kavgacılıklarıyla nam salmış) Bolşevik yanlısı bahriyelilerini kente çağırdı. Nevski Bulvarı'nda hükümet destekçileri ve Bolşevikler arasında 21 Nisan/4 Mayıs öğle sonrasında başlayan şiddet olaylarında üç protestocu hayatını kaybetti. Kornilov'un sadık birliklerle asayişi sağlamak için izin isteği tekrar geri çevrildi; bu sefer Petrograd Sovyeti açık bir meydan okuma havasıyla, askerlere yürütme komitesinin onay imzasının yer aldığı bir emri göstermeyen (Kornilov gibi) üst subayları dinlememe talimatını verdi. Bezginliğe düşen Kornilov, Petrograd'da yetkileri tırpanlanmış görevinden alınmasını ve Galiçya cephesindeki Sekizinci Ordu'nun komutanlığına atanmasını istedi.[21]

21 Alıntıların kaynağı: Pipes, *Russian Revolution*, 399-403.

Perde gerisinde kalmış olan Lenin, hükümeti devirme gibi bir niyetinin olduğunu daha sonraları reddetse de "Nisan Günleri" karışıklıklarında parmağı olduğu gözle görülecek kadar açıktı. Nisan Tezleri'nde belirgin siyasal çizgiler çekerek hem savaşa hem de Geçici Hükümet'e karşı çıkmıştı. Bolşevikler hükümeti devirmeyi başaramamakla birlikte Kerenski'nin Sosyalist Devrimciler ile Guçkov-Milyukov liberalleri arasında savaşa ilişkin çatlağı açığa çıkararak ciddi hasar vermiş ve ordunun Petrograd Sovyeti karşısında hâlâ koruduğu sınırlı bağımsızlığı da yok etmişti. Bunun farkına varan Guçkov 30 Nisan/13 Mayıs'ta istifasını verdi ve Milyukov da onu dört gün sonra izledi. Rus liberallerinin zayıf düşmesinden dosdoğru kazançlı çıkan Kerenski, Guçkov'dan boşalan savaş bakanlığını üstlendi. (Yeni dışişleri bakanı M. İ. Tereşçenko, büyük ölçüde Kerenski'nin denetimi altında çalışacak önemsiz bir kişiydi.) Yenilenen kabine savaş hedeflerine ilişkin 5/18 Mayıs tarihli yeni bir açıklamada, "orduyu demokratik yapıya kavuşturma" sözü verdi. Emperyalist savaş hedeflerini reddederken daha az inandırıcı bir ifadeyle, "Rusya'nın ve İtilaf devletlerinin yenilgisi, bütün halklar için büyük bir talihsizlik olacak ve genel bir barışı geciktirecek ya da imkânsız hale getirecektir" görüşünü ileri sürdü.

Milyukov'un sahneden çekilmesiyle cephedeki hoşnutsuz ve gittikçe isyana eğilimli askerlere savaşı açıklama sırası Kerenski'ye geldi. Önünde zor bir iş vardı ama Rusya'da buna ondan daha uygun biri yoktu. Duma'da Çarlık rejimini ve ihaneti yerden yere vuran kin dolu konuşmalarıyla şöhrete ulaşmasından önce bile bir savı nasıl ortaya koyacağını bilen, son derece başarılı bir dava avukatıydı. Cephelerde bir nutuk çekme gezisine çıkarak askerleri yeni bir Rusya'nın öncüleri oldukları, artık sefil çar için değil demokrasi ve İtilaf devletleri, sosyalizm ve halk için çarpıştıkları fikrinin ardında kenetlemeye yönelik coşturucu konuşmalarla tükenmez bir enerji sergiledi. Bunlara tanık olanlardan biri Kerenski'nin cepheden geçişini bir "kasırga"ya, başka biri de "yakıcı ateş demetleri savuran bir yanardağ"a benzetecekti.

Bu büyük Sosyalist Devrimci hatibin konuştuğu yerlerde, canlı bir havaya giren askerler taşkın, yurtseverce duygularla dolu ve coşkulu görünüyordu. Ama daha eleştirel bakan gözlemcilerin işaret ettiği gibi, konuşmaların etkisi "Kerenski'nin ayrılışıyla birlikte uçup gidiyordu." Askerlerin birçoğu sakin kafayla durumu düşünüp taşınma fırsatını bulur bulmaz Kerenski'nin çektiği nutkun pek yerinde olmadığı kanısına varıyordu. Rusya'nın ilk baştaki savaş sebebi olan Sırbistan daha 1915'te saf dışı kalmışken, mujiklerin İstanbul ve Boğazlar, hatta (bizzat Kerenski'nin tumturaklı laflar arasında önerdiği gibi) Avusturya Galiçyası için değil Rusya'nın müttefikleri Britanya, Fransa ve ABD için çarpışmaları niçin daha iyi olsundu? Kerenski'nin demokrasi ve ortak idealler üzerine konuşmaları ne kadar güzel olursa olsun, aslında

cephe hattı askerlerinden istediği şey uzak başkentlerde tasarlanmış savaş hedefleri uğruna ölmeleriydi. Bu başkentin Petrograd, Paris ya da Londra olmasının önemi yoktu. Dönemin popüler bir teranesi şöyleydi: "Artık özgürlüğümüzü kazandıysak ve toprak sahibi olacaksak, ne diye gidip kendimizi sakat bırakalım?"[22]

Yutturmaya çalışırken ne kadar samimi olursa olsun, Kerenski'nin dış politikasında epeyce riyakârlık vardı. İtilaf devletlerinden herhangi birinin Almanya'yla ayrı bir barış imzalaması yolunu kapatan Londra Sözleşmesi'yle (Eylül 1914), önceki kış Petrograd'da ve Chantilly'de yapılan genel İtilaf zirvelerinde, Batı Cephesi'ndeki yükü hafifletmek için 1917'de Doğu Cephesi'nde bir Rus şaşırtma hamlesi yönünde alınan kararla ve Murmansk'a yıl boyunca akan İtilaf savaş gereçleri gibi moral-maddi etkenler, ayrıca Mayıs 1917'de Chemin des Dames'da Fransız ordusu saflarında yayılmaya başlayan isyanlarla elinin kolunun bir noktaya kadar bağlı olduğu doğruydu. Adlarına konuştuğu sovyetlerde ve sokaklardaki insanlar gittikçe savaşın dışında kalmayı istese bile, Rusya'nın kuşatılmış müttefiklerini rahatlatacak, Almanların Fransa'yı ezmek üzere Doğu Avrupa'daki ordularını kaydırmalarını önleyecek *bir şeyler* yapması yönündeki baskının altında oluşunu anlayışla karşılamamak zordur. Kerenski'nin ikilemi bizzat Rusya'nın ikilemiydi. Tıpkı onun gibi, çoğu Rus da iki arada bir derede kalmıştı: Savaşı sürdürmemeyi istemekle birlikte Almanlara onursuzca teslim olmayı da istememek. Bu anlamda, Kerenski halkın ruh halini hem konuşmalarına hem politikalarına yansıtan ideal bir demokrat politikacıydı.

Ne var ki bir devlet adamı tıynetinde çıkmadı. Rus halkının ruh halindeki sorun, Kerenski'nin sunmaya yatkın olduğundan çok daha sıkı yol göstericiliği gerektiren bir hamlık ve tutarsızlık taşımasıydı. Niyetinin sokaklarda asayişi ve ordularda disiplini yeniden sağlamak olması halinde, Kornilov'a nisan karışıklıklarını bastırması için yol verebilir ve ardından Batılı müttefiklere söz verilen Galiçya hücumu için cephe hattı askerlerini hizaya getirebilirdi. Buna karşılık, bir "emperyalist savaş"a sona vermeyi ve "orduyu demokratik yapıya kavuşturma"yı gerçekten istemiş olması halinde, Avusturya Galiçyası'na yönelik hücumu reddetmeliydi; sonuçta bu tam da Petrograd Sovyeti'nin defalarca kınamış olduğu türden bir emperyalist saldırganlıktı. Rus genelkurmayı 1914'te Avusturya Galiçyası'nı işgal etmeyi, Karpat Dağları'na

---

* David Lean'in destansı *Doktor Jivago* filminde ustaca tasarlanmış bir sahne vardır. Kerenski'ye benzer bir komiser bir bira fıçısının üstünde dikilmiş olarak askerlere Almanlara rezilce teslim olmak yerine vatanlarını ve kadınlarını savunmalarını öğütleyen hararetli bir konuşma yapar. Askerlerin gürültülü tezahüratıyla fıçı çökünce komiser biranın içine düşer. Kahkahalar atan askerler onu kurşunlar.

22 Akt. *Agy*, 413.

ulaşmak ve Rusya'nın Avrupa'daki savunma hatlarını sağlamlaştırmak amacıyla planlamıştı. Brusilov 1916'da Avusturya-Macaristan'ın direnişini kırmak amacıyla Galiçya'ya yeniden saldırmıştı. Kerenski eski rejimin generallerine mahkûmmuş gibi bir tutum içindeydi. Nitekim önceki yaz bu cephede nam salmasını sağlayan hünerini tekrar göstereceği umuduyla Brusilov'u ordunun yeni başkomutanı olarak atadı. Bu atama askerlerden 16/29 Haziran 1917'de Galiçya'yı işgal etmek için çarpışmalarını isterken somut bir fikre sahip olmadığının örtük kabulüydü. Girişim can çekişen bir ordunun son nefesiydi. Alman takviyelerinin 6 Temmuz'da varmasıyla birlikte Rus askerlerinin sendeleyip apar topar kaçması, Kerenski'nin konuşmalarının aslında onlara pek sökmediğini gösterdi.

Aynı çelişki Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na dönük savaş hedeflerinde de geçerliydi. Milyukov'dan sonra Dışişleri Bakanlığı 15/28 Mayıs'ta, Sazonov-Sykes-Picot hükümlerini Petrograd Sovyeti'nin nisandaki "ilhaksız barış" bildirisiyle bağdaştırmaya çalıştı. Devrimci Rusya'nın savaş hedeflerine ilişkin bu yeni açıklamada Rus emperyalizmi hayaletinin kolay gömülemeyeceğini doğrularcasına "Asya Türkiyesi'nin savaş hakkıyla alınmış vilayetleri"nden söz edildikten sonra, belirgin bir çelişkiyle eski Osmanlı vilayetleri Van, Bitlis ve Erzurum'un "ilelebet Ermeni" kalacağı ileri sürüldü. Eski emperyalist paternalizmi yeni aydın insancıllıkla bağdaştırmaya çalışan politika tezkeresi, tuhaf bir yaklaşımla Rus yetkililerin bu "Ermeni" vilayetlerini yöneterek Ermeni, Kürt ve Türk mültecilerin dönmelerine yardımcı olmasını öngördü.[23]

Rusya'nın Türkiye'ye dönük savaş hedeflerine ilişkin bu gözden geçirilmiş açıklamada anlamlı bir eksiklik vardı. Değinilmeyen aşikâr hedef hiç kuşkusuz İstanbul ve Boğazlar'dı. Bunlar henüz "savaş hakkıyla" alınmadığına göre, Kerenski'nin "çekidüzen verdiği" Dışişleri Bakanlığı, sanki yıllarca Rus devlet adamlarının takıntısı olmamış ve yeni rejimin ilk siyasal krizinin çerçevesini belirlememiş gibi bu konuyu geçiştirebilirdi. Ama işin gerçeği, Petrograd Sovyeti'nin izni olsun ya da olmasın, Rus amiralleri hâlâ Osmanlı başkentini ele geçirmeye yönelik tertipler içindeydi. Bir Numaralı Emir'in duyurulmasından sonra isyanın Karadeniz filosunun saflarında bile yayılarak toplam 20 kadar deniz subayının canına mal olmasına karşın Kolçak nisan sonuna doğru disiplini yeniden sağladığı iddiasındaydı.* Mayıs ortalarında

23 "Rukovodiashçiya ukazaniya General'Komissaru oblastey Turçiy, zanyatyih' po pravu voynyi", Petrograd Sovyeti'nin "ilhaksız barış" bildirisiyle bağdaşacak şekilde düzeltilmiş hali, 15/28 Mayıs 1917, AVPRİ, fond 151, opis' 482, del' 3481, list' 81-82.

* Sayı yüksek gibi görünse bile Baltık filosunda 1917 ilkbaharındaki isyanların çok daha ciddi boyuta vararak en az 150 ölüme yol açtığını hatırlatmak gerekir. Dahası, Karadeniz filosunda hedef alınan subaylardan çoğunun (eski başkomutan Eberhart gibi) Alman soyadı taşıması, Rusya'nın 1916'da çok baskın konumda olduğu bu cephede bir tür geçmişten kalma yurtseverliğin devreye girmiş olabileceğine işaret eder.

Sivastopol'deki bahriyeliler sovyeti (savaşı hemen sona erdirmeyi savunduğu herkesçe bilinen) Lenin'i kente davet edip etmemeyi tartıştı. Oylamanın sonucu 20'ye 342 aleyhte çıktı.[24] "Bahriyeli"lerin üstlerine selam vermelerinin hoş karşılanmadığı karada daha eşitlikçi bir havanın ağır basmasına karşın gemilere binildiğinde çoğu bahriyeli emirlere uymaktaydı. Kerenski'nin Galiçya hücumu öncesinde yurtseverliği kamçılamak üzere cepheleri dolaştığı sırada, Rus savaş gemileri Karadeniz kıyısının bir ucundan öbür ucuna rahatlıkla kol gezerek Zonguldak'tan İstanbul'a kömür ikmalini adeta bitirdiler. Kolçak'ın filosu 23 Mayıs'ta Romanya'da (artık Alman kontrolünde olan) Tuna Deltası'na sürpriz bir saldırıya girişti ve deniz uçakları Köstence'ye bombalar yağdırdı. Ertesi gün Sinop'a yönelik sürpriz bir baskında gıda maddeleri ve tütün yüklü 34 Osmanlı kömür gemisi batırıldı. Britanya'nın donanma ataşesi memnuniyetle şunu saptadı: "Türkler besbelli ki Rusların denize çıkamayacak kadar kendi içişleriyle meşgul oldukları kanısındaydı." Bir Rus filosu 25 Mayıs'ta İstanbul Boğazı açıklarında tekrar görüldüyse de bu girişim sadece bir mayın döşeme seferiydi. Ürken Souchon ertesi gün İstanbul Boğazı'nın batısındaki Kilyos açıklarında bir Rus muharebe kruvazörünün görüldüğü yolundaki hayali bilgiyi rapor etti. Rus Karadeniz filosu devrimden sonra silah bırakmak şöyle dursun, eskisinden daha aktif gibiydi.[25]

Ne var ki karada bir moral çöküşü vardı. Bir Numaralı Emir'in etkilerinin daha yeni hissedildiği nisan başlarında Le Page, "Subaylar ve erler arasında duygudaşlık yok" diye bildirmişti. "Subayların askerlerini rahat ettirme gibi bir derdi yok, boş zamanlarını dolduracak eğlenceler tertiplemiyorlar."* Kolçak hâlâ saygı duyulan biri olsa dahi konumu kırılgandı. Şubat Devrimi sırasında açıkça limanda bir isyanın önüne geçmek amacıyla filoyu denize çıkardığı yolunda zehir zemberek bir söylenti dolaşmaktaydı. Türk kıyıları boyunca süren faaliyetin gösterdiği üzere çoğu bahriyeli gemide görevini yerine getirmeye istekliyken, Karadeniz tümeni için toplanan askerlerde tereddüt vardı. Örneğin, 24 Mayıs'taki Sinop harekâtında limanı ateşe vermek üzere 2.000 askeri karaya çıkarmanın öngörülmesine karşın gitmeyi kabul eden tek bir piyade çıkmadı. Kolçak bile bir Çargrad çıkarması konusunda çekingen tavra girdi. "Karadeniz filosunun demir disiplinine dair gazete haberlerinin

---

24 Sivastopol'deki *Almaz*'da bulunan G. W. Le Page'den Albay H. G. Grenfell'e, 23 Mayıs 1917, PRO, ADM 137/940.

25 Usedom'dan Kayzer II. Wilhelm'e, 24 Eylül 1917, BA/MA, RM 40-4; Sivastopol'deki *Almaz*'da bulunan Le Page'den Grenfell'e, 23 ve 30 Mayıs 1917, PRO, ADM 137/940; 4 Temmuz 1917 tarihli Alman istihbarat raporu, BA/MA, RM 40-192. 25-26 Mayıs 1917'deki Rus harekâtlarına ilişkin daha geniş ayrıntılar için bkz. Greger, *Russische Flotte im Ersten Weltkrieg*, 61-62.

* Le Page çağının ilerisinde olduğunu gösteren bir yaklaşımla askerlere futbol öğretmeyi önerdiğinde, Rus subay arkadaşlarından "böyle barbarca ve vahşi eğlencelerin teşvik edilemeyeceği" cevabını almıştı.

hepsi palavra" diye anlattı Le Page'e. Bezginliğe kapıldığı için komutanlıktan alınmasını istedi. Yerine geçici olarak Koramiral Lukin'in atanmasına karşın bahriyeliler komitesinin sıkı gözetimi altında tutuldu.[26]

Ordunun Galiçya'ya takviye sevk ettiği 21 Haziran'da, Odessa yeni bir isyanla sarsıldı; askerler "sakıncalı" dört subayı tutukladı. Bu isyanın çok çabuk tırmanmasıyla bahriyeliler komitesi Kolçak'ın görevden alındığını duyurdu; mağrur amiral isyancılara onu silahsızlandırma keyfini tattırmamak için kılıcını denize attı. Limanda kargaşanın hüküm sürmesine rağmen o zamana kadarki en büyük Rus filosu bir şekilde toplandı. Denizaltılar, üç deniz uçağı nakliye gemisi, üç mayın gemisi, dört destroyer, iki muharebe kruvazörü, bir savaş gemisi ve en önemlisi, ilk kez muharebeye girecek *İmperatriça Yekaterina II* (yeni adıyla *Svobodnaya Rossiya* ["Özgür Rusya"]) 26 Haziran'da, yani Galiçya hücumunun başlamasından tam üç gün önce İstanbul Boğazı'na doğru yola çıktı. *Svobodnaya Rossiya* mürettebatı öğleden sonra ikiyi çeyrek geçe, *Breslau*'dan çıkan dumanı görünce ön taretten ateş açtı; ama dokuz salvonun hiçbiri hedefi tutturamadı. Ardından birkaç Rus destroyerinin peşine düştüğü *Breslau* mayınlı alanda gözden kaybolarak İstanbul Boğazı'na kaçtı. Bunu izleyen kısa süreli it dalaşında bir Türk uçağının deniz uçağı nakliye gemilerinden birini taramayı başarması üzerine Ruslar saldırıyı durdurup geri çekildi.[27]

Etkisi azalmakla birlikte Çargrad düşü bir türlü sönmedi. Bir düşman savaş uçağının 9-10 Temmuz gecesi Ayastefanos'taki (Yeşilköy) pistin yukarısında dolandıktan sonra Haliç'e *Goeben* ve *General* gemilerini hedef alan on bomba, ardından Harbiye Nezareti'ne iki bomba atması İstanbul'da bir korku yarattı. *Goeben*'in yakınında demirli birkaç hücumbotunun hasar görmesine ve Harbiye Nezareti'ndeki at ahırının bir bombayla yıkılmasına karşın bütün salvolarda hedefler ıskalandı. Souchon'un ve Usedom'un anlayabildiği kadarıyla, bu bombardıman uçağı Ege'den geldiği için Ruslara ait olamazdı. (Nitekim saldırı Mondros'tan bir Handley Page 0/100 3124'le havalanan bir İngiliz pilotunun işiydi.)[28] Bir Rus filosu 23 Ağustos'ta aşağı yukarı Trabzon

---

26 Sivastopol'deki *Almaz*'da bulunan Le Page'den Grenfell'e, 3 Nisan ve 30 Mayıs 1917, PRO, ADM 137/940. Kolçak'ın Şubat Devrimi sırasında filoyu denize gönderdiğine dair söylentiler için bkz. *Novoye Vremya*'nın 20 Nisan/3 Mayıs 1917 tarihli makalesi, kupür BA/MA, RM 40-192.

27 Sivastopol'deki *Almaz*'da bulunan Le Page'den Grenfell'e, 23 Haziran 1917, PRO, ADM 137/940. Ayrıca bkz. Halpern, *A Naval History of World War I*, 252-253 ve Pavloviç, *Fleet in the First World War*, 460-463.

28 Usedom'dan Kayzer II. Wilhelm'e, 24 Eylül 1917, BA/MA, RM 40-4. Ancak Usedom'un verdiği ayrıntılardan birkaçı yanlıştır. İngiliz savaş uçağı Yeşilköy pistine hiç bomba atmadı; ayrıca Haliç'i rastgele bombaladığı ve *Goeben*'i hedef almadığı kanaati, yakınındaki hücumbotların isabet almasıyla perk uyuşmaz. Bu baskının daha ayrıntılı bir anlatımı için bkz. Harvey, "Bombs on Constantinople", *Cross and Cockade International Journal*, c. 38 (no. 3): 165-167.

ile Samsun'un ortasındaki Ordu'ya 328 askerle bir amfibi çıkarmasına koruma sağlamak üzere Türk kıyıları açıklarında belirdi. Pek şevkle girişilmeyen bu harekâtta mujikler limandaki birkaç binayı havaya uçurmakla birlikte yıkılması emredilmiş ana hangarı ateşe veremedi ve tekrar gemilere binip döndü. Dört gün sonra yakındaki Vona'ya (Perşembe) başka bir gevşek çıkarma düzenleyen Ruslar, Türklerin sahilden ateş açması üzerine bu girişimden hemen vazgeçti. Ta Ekim 1917'ye yani Bolşeviklerin iktidara el koymasının arifesine kadar, Karadeniz komutanlığından geriye kalan bir subay kadrosu, Sinop'a yönelik büyük çaplı bir amfibi çıkarmasını planlamayı sürdürdü. İlk başta tam mevcutlu bir kolordunun katılması öngörülen harekât sekiz piyade ve sekiz süvari taburuyla girişilecek bir "sürpriz baskın" düzeyine indirildi, ardından hepten bir yana bırakıldı.[29] Ama harekâta önem kazandıran sembolik hamle Odessa'daki yeni bir isyandan sonra, 26 Temmuz'da tek bir Rus motorbotunun mayınlı alanları aşıp İstanbul Boğazı'na girmesiydi. Sahile yeterince yanaşan mürettebat, "Rus Devrimci Donanmasından Türk Ulusuna Bildiri" başlığı altında, şu ifadeleri içeren bir mesajı şişe içinde suya bıraktı:

> Almanlar ellerini Rusya'dan ve Türkiye'den çekmelidir. Türklerin asıl düşmanı, bizim de düşmanımız olan Almanya'dır. Dolayısıyla bütün Alman askerler, subaylar ve görevliler Türkiye'den sepetlenmelidir. Ondan sonra iyi komşular olarak birlikte yaşayabiliriz. [Rus Devrimi'nden sonra] dünyada kalan yegâne despotizmler Almanya ve Avusturya rejimleridir.

Böylece Rusya'nın köklü Çargrad düşü devrimin sığlıklarında battı.[30]

Acaba öyle miydi? Rus devrimci filosunun şişedeki mesajı dikkatle okunduğunda, eski rejimin Osmanlı Boğazları'na ilişkin politika tezkereleriyle pek de tesadüfi denemeyecek benzerliği açığa çıkar. Tıpkı Kerenski gibi Sivastopol'ün ve Odessa'nın devrimci bahriyelileri de iki arada bir deredeydiler. Rus yurtseverleri olarak, "Türkiye'nin İtalyan ve Balkan savaşları sırasında Boğazlar'ı kapatma" gibi ilan edilmemiş bir savaş eylemiyle, "Rusya'ya muazzam zarar vermiş olması"na hâlâ öfkeliydiler. (İkinci çatışmayla ilgili yanılgıları, konuya ilişkin yaygın Rus kanaati hakkında bir fikir verir niteliktedir.) Bu Kızıl bahriyeliler "Türk Ulusu"na Petrograd'daki devrimci kardeşlerinin "Konstantinapol'den vazgeçtikleri"ni gururla bildirmelerine karşın "hiçbir şart altında Almanların İstanbul ve Çanakkale boğazlarını ele geçirmelerine izin verilmeyeceğinin, çünkü bu durumda Rusya'nın Alman nüfuza altına gireceğinin" bilinmesini hâlâ istiyorlardı. Bildiriyi yazanlar, Yakındoğu'daki kendi emperyal çıkarları uğruna "Almanya'nın Türkiye'yi zorla bu savaşa

29 Greger, *Russische Flotte im Ersten Weltkrieg*, 63.

30 "Proklamation der revolutionaeren russischen Flotte um die tuerkische Nation", Usedom'un Kayzer II. Wilhelm'e raporunun ilişiğinde, 24 Eylül 1917, BA/MA, RM 40-4.

soktuğu"nu ileri sürme açısından Churchill'i ve İngiliz kabinesindeki arkadaşlarını çağrıştıran bir yaklaşımla, kimlik bilincinden yoksun oluşlarına denk düşecek şekilde Osmanlı siyasetine ilişkin kasıtlı bir safdil anlayışı sergilemekteydiler. Sazonov'un İstanbul üzerinde pazarlık konusu ettiği hak iddiasından vazgeçme bir yana bırakılırsa, bu devrimcilerin taleplerini (Alman personelin Türkiye'den kovulması ve Rusların Boğazlar'dan serbest geçişi için teminat verilmesi) Osmanlı İmparatorluğu'na karşı özünde zorbaca üslubuyla geleneksel Çarlık dış politikasından ayıran ne vardı?[31]

Burada amaç ve araç konusunda, bütün devrimci hareketlere özgü ve aynı ölçüde ilginç bir kafa karışıklığı söz konusuydu. Tıpkı Kerenski ve bakan arkadaşları gibi Karadeniz'in bahriyeli devrimcilerinin de asıl niyeti savaşı kazanmak idiyse, neden Kolçak'ı görevden almış ve donanmanın komuta yapısını tırpanlamışlardı? Rusya'nın o zamana kadar Karadeniz'e hâkim filosunu zar zor işlev görebilecek kadar zayıflattıktan sonra Osmanlı hükümetinden taleplerde bulunmak için hangi güce dayanıyorlardı? Öte yandan bu cahil ideologlar, savaşın sorumluğunu Türkiye'ye yönelik Alman emperyalist hedeflerine yıkmakla Türklerin çarpışma azmini sarsarak Yudeniç'in işgalini kolaylaştırmak amacıyla Rus ordu istihbaratınca uydurulmuş temaları tekrarlıyorlardı sadece. Devrimcilerin benzer bir kışkırtıcı propagandaya başvurmadaki hedefi tam olarak neydi? İttihatçıları kendi velinimetleri Almanya'ya savaş açmaya ikna etmek mi? Şişedeki mesaj Türklere şu çağrıyla bitmekteydi: Her yerde demokratik ülkeler, "en başta da özgür Amerika" artık Almanya'ya savaş açtığına göre özgür bir Türkiye de öyle yapmalıydı. Çargrad'ı ele geçirmekten bile daha az gerçekçi bir düştü bu.[32]

Devrimci Rusya'da iktidar çekişmesine giren siyasal hizipler arasında sadece Bolşevikler dış politikada böyle bir kafa karışıklığından uzak durdular. Rusya'nın düpedüz emperyal kazanım uğruna yürüttüğü savaşı demokrasiye dönük, Alman otokrasisine ve emperyalizmine karşı bir tür mücadele gibi şirin göstermek için Kerenski'nin başvurmak zorunda kaldığı ayak oyunları Lenin'e uygun değildi. Lenin'in barış, toprak ve ekmek vaadinin üçte ikisi (verecek ekmeğinin ve aslında devletleştirmek istediği toprakları köylülere bırakmaya niyetinin olmaması açısından) kandırıcı olsa bile "barış" kısmı gerçekti: Lenin sonuçta Almanlara teslim olmayı getirse de savaşa son vermeyi gerçekten istemekteydi. Rusya'nın daha cazip savaş hedeflerinden vazgeçmesinde bir sakınca yoktu. (Bolşeviklerin sloganlarından biri "Çanakkale Boğazı'nı istemiyoruz!" şeklindeydi.) Britanya, Fransa ve "özgür Amerika" gibi "demokratik" müttefiklerle yan yana durma görüntüsünün bozulmasında

31 *Agy*. Odessa isyanı (19-20 Temmuz) üzerine İstanbul'daki bir Alman ajanın gönderdiği rapor, 2 Eylül 1917, BA/MA, RM 40-193.

32 "Proklamation der revolutionaeren russischen Flotte um die tuerkische Nation", *yagy*.

bir sakınca yoktu; sonuçta hepsi emperyalistti. Düşmandan ateşkes istemenin Alman ajanlığı suçlamasına maruz kalmayı getirmesi, bir "emperyalist savaş"a son vermek ve dünya devrimini başlatmak için ödenecek küçük bir bedeldi. Yani, Rus devrimciler arasında sadece Lenin dış politikada bir devrimi, eski rejimin politikalarından gerçek bir kopuşu istemekteydi.

Rusya'daki gidişat 1917 sonbaharında Lenin'in lehindeydi. Kerenski ile en son başkomutan Kornilov arasında ağustos sonlarında patlak veren kavga, hükümet ile ordu arasında vahim bir çatlağa yol açtı. Temmuzdaki ikinci başarısız Bolşevik darbesinden dolayı hâlâ hapiste yatan az sayıdaki Bolşevik 30 Ağustos/12 Eylül'de bir genel afla serbest bırakıldı. (Lenin Finlandiya'ya kaçarak tutuklanmaktan kurtulmuştu.) Böylece Moskova ve Petrograd sovyetleri için 19 ve 25 Eylül/2 ve 8 Ekim'de yapılan seçimlerde var gücüyle çalışan Bolşevik Partisi ilk kez ikisinde de çoğunluğu elde etti. Sosyalist Devrimcilerin kırsal kesime hâkim olması nedeniyle Bolşeviklerin kasımda yapılması öngörülen ülke çapındaki meclis seçimlerini kazanma şansının olmadığı doğruydu. Ama Lenin böyle inceliklere pek aldırmayan biriydi. Kerenski'nin ve Sosyalist Devrimcilerin yalpaladıkları, Menşeviklerin ise devrimin proletarya diktatörlüğünden önce bir "burjuva parlamenter" aşamadan geçmesini öngören kendi ilkeleriyle eli kolu bağlı kaldıkları bir ortamda, Bolşevikler bir tasarıya sahip tek parti olarak kaldılar: Savaşı hemen sona erdirmek. Bu bir siyasal program olarak, büyük kısmı hâlâ Almanya karşısında zafer umudunu taşıyan Ruslardan çoğunlukla onay görmeyebilirdi. Ama Kerenski hükümetini devirmek için fazlasıyla yeterli bir sebepti.

Çinli strateji ustası Sun Tzu'nun öğüdü doğrultusunda, yılın büyük bölümünde kendi kendini yok eden Rus ordularına karışmaktan kaçınmış olan Almanlar Ekim 1917'de Baltık kıyısı boyunca yeniden ilerleyerek Riga Körfezi'ndeki birkaç adayı ve ardından bizzat Riga'yı ele geçirdiler. Rus kuvvetleri Alman hattı ve Petrograd arasındaki son silahlı kale Tallinn'i de boşalttılar. Hâlâ savaş bakanı olan Kerenski 9/22 Ekim'de cepheye takviyeler gönderilmesi emrini verdi; ancak onu başka günahlarının yanı sıra Kornilov'u görevden almakla suçlayan garnizon komiteleri bu emre aldırmadı. Rus yurtseverleri kadar savaş karşıtı devrimcilerce de horlanan ve yalnız kalan Kerenski, Kışlık Saray'daki koltuğuna çakılarak Petrograd'daki herkes gibi yakın olduğunu bildiği Bolşevik darbesine karşı hazırlandı. Bu arada Lenin (şimdiye kadar kimsenin ne zaman ve nasıl olduğunu öğrenemediği bir şekilde) Finlandiya'dan dönmüştü; saldırıya geçip geçmemeyi oya sunmak üzere 10/23 Ekim'de Bolşevik Merkez Komitesi'ni topladı. Canını sıkan bir gelişmeyle Troçki yeni bir Sovyet Kongresi'nin toplanmasıyla darbe için akla yakın bir bahanenin sağlanmasına kadar devrimi iki hafta erteleme yönünde bir önerge verdi. Önerge 2'ye karşı 10 oyla kabul edildi. Bu yüzden silahlı

Bolşevik militanlar ancak 25 Ekim/6 Kasım'da Petrograd'a yayılarak çok az Rus'un farkına varabileceği kadar sessizce yürütülen bir darbeyle kilit noktaları teker teker ele geçirdi. Ordunun artık Kerenski'ye destek verme gibi bir derdi olmadığı için tek direniş Geçici Hükümet'in hâlâ kaldığı Kışlık Saray'ın muhafızlardan geldi. (Bolşevikleri zor yoluyla ezmek için nihayet bir bahane bulduğuna sevinen Kerenski, cephede sadık bir ordu toplama umuduyla bir Amerikalı diplomattan ödünç aldığı arabayla kentten sıvışmıştı).* Kabine 26 Ekim/7 Kasım gece yarısı ikiyi biraz geçe tutuklandı. Bir Kızıl Muhafız'ın o âna damga vurmak için durdurduğu saatin kolları hâlâ 02.10'u gösterir.

Bolşeviklerin Moskova'ya ve Avrupa Rusyası'nın diğer kentsel merkezlerine hâkim olmaları birkaç haftayı, geri kalan Çarlık topraklarını ele geçirmeleri ise beş yılı daha aldı. Ama Rus dış politikasındaki devrim hemen gerçekleşti. İkinci Sovyet Kongresi Lenin'in talimatıyla yazılan bir barış kararnamesini 8/21 Kasım'da kabul etti; dünya savaşında genel ateşkese dönük bir tür çağrı niteliğindeki bu bildirinin esas aldığı fikir, halk devrimlerinin ardından savaşın diğer taraflarının da silah bırakacağıydı. Lenin'in 9/22 Kasım'da diplomatik temsilcilere iletilen barış kararnamesi, onu bir Alman ajanı olarak gören İtilaf devletlerinin eline geçtiğinde hükümsüz sayıldı. Rusya'da Alman diplomatlarının bulunmaması nedeniyle üç gün sonra Doğu Cephesi'ndeki Alman askeri karargâhına ulaştırıldığında ise tek taraflı bir ateşkes olarak yorumlandığı için çok daha sıcak karşılandı. Ne de olsa, Alman Dışişleri Bakanlığı tam da bu sonucu gözeterek Lenin'i nisanda Rusya'ya göndermişti. Varılan nokta neredeyse fazlasıyla mükemmeldi. Ertesi gün Berlin'in Stockholm'deki Bolşevik Dışişleri Heyeti'yle irtibatı sağlayan temsilcisi Kurt Riezler, yurtdışındaki bütün Alman diplomatlara bir genelge göndererek toplu kabullerde "sevinçlerini gizlemeleri"ni istedi.[33] Almanya açısından Lenin'in iktidara el koyması, savaşın başladığı 1914'ten beri alınan en güzel haberdi.

Babıâli açısından da haberin daha az önemli olduğu söylenemezdi. Rus Karadeniz filosunun Türklere peş peşe korkular yaşattığı bir yıldan sonra İstanbul nihayet güvendeydi ve ilkbaharda Orta Anadolu'ya dalma tehlikesi bulunan Kafkasya Ordusu şimdi kışı sağ salim atlatabilirse şanslı olacaktı. Ama kuzeyden gelen köklü tehdit çekilirken, imparatorluğun güney savunma hatları eskisinden daha büyük baskı altındaydı. Osmanlı üst komuta kademesi Rusya'daki dramla mest olduğu için Britanya açısından harekete geçmesinin tam zamanıydı.

---

* Kerenski Bolşevikleri bir karşı-darbeyle devirmek için cephedeki askerleri ateşleyerek destek kazanma girişimi tamamen başarısızlığa uğrayınca Rusya'dan ayrıldı ve bir daha Petrograd'ı göremedi. 50 yıl sonra Rus Devrimi üzerine konferans vermek üzere Stanford Üniversitesi'ne davet edildi. Devrimdeki rolünden dolayı hiç pişmanlık duymadığını belirtti.

33 Kurt von Lersner'in Alman Dışişleri Bakanlığı'na telgrafı, 25 Kasım 1917, PAAA, R 10085; Stockholm'deki Riezler'in Alman Dışişleri Bakanlığı'na telgrafı, 26 Kasım 1917, PAAA, R 2000.

BÖLÜM 15

Arapları Kışkırtma

İngiliz birliklerinden yardım almak hoşuna gidecek olsa da Fransızlardan herhangi bir yardım almak ya da onlarla ilişkiye girmek istemiyordu.

—Bir İngiliz ajanının aktarımıyla,
Mekke şerifinin oğlu Faysal bin elHüseyin'in görüşü, 30 Ocak 1917[1]

Osmanlı askeri tarihinde 1917 garip bir yıldı. Bütün dünya savaşı açısından 1916'da en aktif harekât alanı olduğu söylenebilecek Kafkasya Cephesi öylesine sakin geçti ki bugün bile o dönem hakkında bilinenler çok azdır. Osmanlı Üçüncü Ordusu 1916 ilkbaharında ve yazındaki harekâtta yok olmanın eşiğine geldiği için Rusya'yı darmadağın eden devrim sırasında dinlenmekle ve toparlanmakla yetindi. Henüz yenilgi görmemiş olan Kafkasya Ordusu'ndaki sağlam moralden dolayı Avrupa cephesindeki belirgin isyan duygusu, Kuzeydoğu Anadolu'yu işgal etmiş Rus birliklerinde çoğunlukla yoktu. Yudeniç'in Mayıs 1917'de Muş'u tahliye emrini vermesi Tiflis Sovyeti'ni memnun etmeye yönelik bir siyasal jestti ve Türklerin herhangi bir girişimiyle ilişkisizdi. Nitekim Türk Genelkurmayı'nın yayımladığı toplam 1.660 sayfalık resmi savaş tarihinde, 1917'nin tamamına sadece 20 sayfa ayrılmıştır ve burada da Ruslardan pek fazla söz edilmez.[2]

Ne var ki Türk resmi tarihinin 1917'ye ilişkin suskunluğunun tek sebebi Rusya'nın stratejik çöküşü değildir. Güney cephelerinde o yıla kuzeydeki kadar çarpıcı bir tersine dönüş damga vurdu. Von Sanders ve Mustafa Kemal ikilisinin Çanakkale Boğazı'nda ve Gelibolu'da İtilaf hamlesini boşa çıkarması ve ardından Kut'ta Townshend'in bütün sefer kuvvetinin esir alınması, Osmanlı İmparatorluğu'nu 1915 ve 1916 yıllarında beklenmedik bir yedek güç kaynağına kavuşturmuştu. Ancak amcasının Mezopotamya'daki zaferiyle sevince boğulan Enver Paşa'nın daha bunu kutladığı sırada Britanya'nın nihai zafer tohumları ekilmeye başladı.

Dönüp geriye bakıldığında, İngiliz-Osmanlı savaşındaki belirleyici dönüm noktasının Ağustos 1916'daki ikinci Süveyş hücumu olduğunu görmek zor

1 T. E. Lawrence'tan Gilbert Clayton'a, 22 Ocak 1918, PRO, WO 158/634.

2 Erickson, *Ordered to Die*, 160-161. Muş ve Yudeniç'in hamlesinin sebepleri için bkz. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 449; Reynolds, *Shattering Empires*, 168-169.

değildir. Kress'in makineli tüfek ve topçu bataryalarının yer aldığı büyük bir kuvvetle Sina Çölü'nü aşarak tekrar bir lojistik mucizeyi başarmasına karşın Türkler kanala yaklaşık 50 kilometre kala durduruldu ve bir daha Süveyş'in havasını soluyamadı. Mısır Sefer Kuvveti'nin Aralık 1916'da El-Ariş'i ve Refah'ı ele geçirerek Sina'yı sıkı İngiliz kontrolü altına alması, Kantara'dan gelen demiryolunun çöl boyunca doğuya doğru uzatılmasını sağladı. Sembolik bir nöbet değişimiyle 1917 başlarına doğru İngilizlerin inşa ettiği Sina demiryolu, Hicaz demiryolunun başmühendisi Heinrich August Meissner Paşa'nın gözetiminde Almanların ve Türklerin Cenin'den ve Birrüsebi'den güneybatıya doğru inşa etmiş olduğu tek hatlı demiryoluyla kesişti. Böylece Osmanlı Filistini artık Kahire'nin tehdidi altına girerken, İngiliz Mısırı saldırıya karşı güvende olacaktı.[3]

Bu arada, Hüseyin'in Mekke'deki milliyetçi/İslamcı isyanı Osmanlı cephe hattı gerisini yangına çevirememekle birlikte Filistin'e doğru ilerleyen İngiliz kuvvetlerinin sağ kanadında kalan Kuzey Hicaz'da Osmanlı ulaşımını tehdit etmeye başladı. Sözde Arap başkaldırısının savaş sonrası Ortadoğu'sunda güçlü bir siyasal iz bırakması nedeniyle tam olarak ne olduğunu ve ne olmadığını çözmek açısından, burada bir ara vermekte yarar vardır. Birincisi, daha önce belirtildiği gibi Hüseyin'in silaha sarılma çağrısı bir bütün olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Arap kamuoyunu ateşlemede tamamen başarısızlığa uğradı; Müslüman Arap askerlerinin büyük çoğunluğu padişaha sadık kalıp çarpışmaya devam etti. Subay kadrosunda saf değiştirenler bir avuç kişinin ötesine geçmedi ve tek bir Arap alayı bile firar edip düşmana katılmadı. Hüseyin'in ikinci büyük oğlu Abdullah'ın komutasındaki Arap savaşçılar Mekke'de, ayrıca oraya yakın dağlardaki "yazlık başkent" Taif'te küçük Osmanlı garnizonlarını çarçabuk alt etti. İngiliz donanma toplarının yardımıyla ele geçirilen Kızıldeniz limanı Cidde, Kahire ve Mekke arasında gelişen askeri ittifakın ana lojistik merkezi haline geldi. Ama alınan mesafe bununla sınırlıydı. Hicaz'ın en büyük kenti olan ve Şam'dan trenle ikmal edilen Medine sıkı biçimde direndi. Hüseyin'in üçüncü oğlu Faysal'ın öncülüğünde Ekim 1916 başlarında Medine'ye karşı girişilen son Arap saldırısı Türklerden "kötek" yedi ve kaçabilenler Rabiğ yakınındaki dağlara çekildi. Doğu Anadolu'da 1916'daki ezici Rus ilerleyişinin aksine Arap başkaldırısı sinir bozucu ufak bir olayın, küçük çaplı bir oyalamanın ötesine geçemedi.

Derken, tam da Arap başkaldırının çöküşe doğru gittiği aşamada T. E. Lawrence işin içine girdi – en azından efsanedeki anlatım böyledir. En meşhur çeşitlemesi David Lean'in destansı *Arabistanlı Lawrence* filmi olan geleneksel hikâye, kilit an konusunda doğru olmakla birlikte o sırada alınan kritik kararların mahiyetini gizler. Aslında, Lawrence 16 Ekim 1916'da Cidde'ye ilk

3 Bkz. McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, 270-271 ve 271n.

kez uğradığında yirmi sekiz yaşında sıradan bir yüzbaşıydı. Sezgileri güçlü bir istihbarat subayı olmasına karşın gerek Kahire gerek Hicaz nezdinde çok az önem taşıyan bir kişiydi; Kahire'deki Şark Dairesi'nin sekreteri Ronald Storrs'un öncülüğündeki bir heyete iznini kullandığı sırada katılmasının sebebi, daha ziyade Storrs'un muhabbetinden hoşlanmasıydı. (Storrs, nizami orduda görev alma isteğinin çok kısa boylu olması nedeniyle geri çevrildiğini bildiği dostundan "minik Lawrence" diye söz ederdi.) Yani, Lawrence'ın gerek daha fazla savaş gereçleri için İngilizlere yalvarmak üzere Cidde'ye gelmiş olan Abdullah'la gerek Hicaz'a gönderilen ve toplam 42 subay ile 983 askerin yer aldığı kalabalık bir Fransız askeri heyetinin başındaki Albay Eduard Brémond'la tanışması büyük ölçüde tesadüf eseriydi. Kahire'de Hotel Savoy'da dikkatli harita okumayla elde ettiği ayrıntılı bilgiler sayesinde bölgesel muharebe düzenini çarçabuk özetleyivermesi besbelli ki ilgi görmesini sağladı. (Abdullah'ın hayretle, "Bu adam Allah mı ki her şeyi biliyor?" diye sorduğu söylenir). Bundan etkilenen Abdullah, onun Kahire'deki İngiliz yetkililere askeri duruma ilişkin ilk elden bir rapor sunabilmek için Hicaz'ı kişisel konuğu olarak ziyaret etme isteğini kabul etti. Lawrence açısından bu gerçek bir kariyer başarısıydı. Ancak Faysal'ın Rabiğ yakınındaki kampına topu topu 26 saatlik ziyareti, daha da kapsamlı sonuçlar doğuracak olan Cidde'deki diğer karşılaşma olmasa pek önem taşımayacaktı.[4]

Bu olay görünüşe bakılırsa hiç dikkatini çekmediği Brémond'la karşılaşmasıydı. Fransız subay İngiliz mevkidaşlarını ağırladığı akşam yemeğindeki konuşmalarda, gizli kalması kaydıyla ve Abdullah'ın duymayacağı şekilde "Arapların Medine'yi almalarına izin verilmemelidir" mealindeki sözleri ağzından kaçırdı. Osmanlı İmparatorluğu'nu bölüşme konusunda önceki aylarda varılan Sazonov-Sykes-Picot Antlaşması göz önünde tutulduğunda makul sayılacak bir düşünceyle Fransa'nın Arap sorununa temel yaklaşımının müttefiklerince paylaşıldığını sanmasından dolayı, "Arap başkaldırısı"nın ileride Hicaz'ın kuzeyine yayılmasının Filistin, Suriye ve Mezopotamya üzerindeki İngiliz ve (özellikle) Fransız toprak taleplerine zarar verebileceği yolundaki Fransız kaygılarını açığa vurdu. Bir politika olarak istediği şey hem Hüseyin'in bocalayan "başkaldırı"sını ayakta tutmak hem aslında işin arkasında kimin olduğu konusunda belirsizliğe yer bırakmamak amacıyla 10.000'e kadar varacak nizami Fransız ve İngiliz birliklerini Hicaz'a göndermekti. Farkında olmaksızın kırdığı potla dosdoğru bir tuzağa düşmüş, güvenini kötüye kullanacak kadar ilkesiz bir dinleyiciye günümüzde kullanacağımız terimle tam bir "lokma" sunmuştu.[5]

4 Akt. Anderson, *Lawrence in Arabia*, 199-200. "Minik Lawrence" ibaresini akt. Fromkin, *Peace to End All Peace*, 226.

5 Akt. Anderson, *Lawrence in Arabia*, 198.

Lawrence böyle bir adamdı. Daha sonraları mükemmel bir görev adamı olarak kazanacağı şöhretin aksine bu genç istihbarat subayının asıl dehası İngiliz imparatorluk bürokrasisini anlama ve yönlendirme becerisinde yatmaktaydı. Storrs'un Kahire'ye dönüş yolunda ona verdiği bilgiye göre Mısır Yüksek Komiseri Henry McMahon, Araplarda ve daha genel olarak Müslümanlarda yaratacağı siyasal etkilerin korkusuyla Hicaz'a İngiliz birlikleri göndermeye karşıydı. İslam'ın en kutsal iki kenti Mekke ile Medine'nin kâfirlere yasak olduğu Kur'an'da açık seçik belirtilmekteydi. Belki daha da önemlisi, Lawrence bu görüşünün Kahire'deki istihbarat şefi ve Arap Bürosu'nun kurucusu olan sıkı dostu Gilbert Clayton tarafından paylaşıldığından haberdardı. Clayton hem Mısır Sefer Kuvveti'ne hem Sudan'daki Mısır Ordusu'na nüfuz edebilecek konumdaydı; McMahon'un General Murray'la ve Hartum serdarı (genel vali) Sir Reginald Wingate'le irtibatını sağlayan subaydı. Britanya'nın Suriye-Filistin cephesinde Osmanlılarla savaşını yöneten üç adam (Murray, McMahon ve Wingate) arasında Arabistan'a kara birlikleri göndermekten yana olan sadece Wingate'ti. Ancak Storrs ve Clayton onu ikna edilebileceği kanısındaydı. Bunun sebebi kısmen General Haig'in temmuzda Verdun'da Fransızlar üzerindeki baskıyı hafifletmek için giriştiği (ve acı sona doğru yaklaşırken Britanya'nın yaklaşık 500.000 zayiat verdiği) Somme hücumunun ardından İngilizlerde ağır basan Fransız karşıtı genel dalgaydı. Kısa istihbarat gezisinden olabildiğince yararlanan Lawrence, ilk iş olarak 7 Kasım'da Hartum'daki Wingate'e, Faysal'ın aslında ihtiyaç duyduğu tek şeyin "moral ve maddi destek" olduğunu ve Brémond'un Hicaz içlerine göndermek isteyebileceği Fransız danışmanların bir İngiliz askeri eskortu olmaksızın çalışmasının uygun olacağını bildirdi. Wingate tam ikna olmamasına karşın kendi katkısını bir tugayla sınırlamayı ve bunu da ancak acil bir durumda sevk edilmek üzere kıyı açıklarında tutmayı kabul etti.

Kahire'de Lawrence ve Clayton bahsi yükselttiler. McMahon'un yerine yüksek komiserliğe atandığını öğrendikleri Wingate'in Cidde'deki Fransız askeri heyetini takviye edecek bir tugay gönderme planını, Brémond'un adını karalayarak bozmak için görüş birliğine vardılar. Lawrence 16 Kasım'da Clayton'la görüşmesinden kısa bir süre sonra kaleme aldığı ve çok geçmeden meşhur olacak bir politika tezkeresinde saf idealist rolünü oynayarak Arapların İngiliz desteğine "derin minnettarlık" duyduklarını ve "bağımsızlıklarına saygı gösterildiği sürece çok sağlam dostlar" olarak kalacaklarını bildirdi. Ama şu uyarıda da bulundu: "Eğer İngilizler [Medine'yi tehdit etmeye] yetecek bir silahlı kuvveti, şerifin desteğini alarak ya da almadan Rabiğ'e çıkarırsa, [Arap ordusunun] 'İhanete uğradık' diyeceği ve dağılıp çadırlara döneceği kanısındayım." Ardından öldürücü darbeyi vurmak üzere, İngiliz politika belirleyicilerine Brémond'un "Arapların Medine'yi almaması gerektiği"nde

ısrar ettiği, böylece Arap başkaldırısının başarıya ulaşmasının Fransızlarca aslında istenmediğini açığa vurduğu bilgisini verdi. Clayton kurnazca bir tavırla Lawrence'ın manevraya dönük tezkeresini, kendi görüşlerinin sahadaki bir subayca böylesine etkili dille teyit edilmesinden memnun kalacağını bildiği MSK Komutanı General Murray'e sunarken, itiraz etmiş olabilecek Wingate'e göndermekten *kaçındı*. Murray tezkereyi Londra'daki İmparatorluk Genelkurmay Başkanı William Robertson'a derhal iletirken eklediği yorumda Faysal'ın ve Lawrence'ın Fransızlarca tercih edilen "Arabistan'a beyaz asker sevki"ne amansız biçimde karşı çıktıkları notunu düştü. İzleyen birkaç günde, Lawrence adı Londra'da Savaş Konseyi'ndeki herkesin dilinde dolaşır oldu. Arap uzmanı sıfatıyla artan nüfuzu öylesine belirgindi ki Brémond'a destek için asker gönderme gibi sakıncalı bir şeyi önerdiğini inkâr etmeye başlayan Wingate, Rabiğ'e gidecek yeni ve küçük askeri irtibat heyetinin başına Lawrence'ın getirilmesini bizzat savundu! Hasım olacağını dahi bilmediği bir kişi tarafından tam bozguna uğratılan zavallı Albay Brémond, onun sızdırdığı bilginin Batı Cephesi'ndeki üst komuta kademesine aktarılmasından sonra, Fransız başkomutanı Mareşal Joseph Joffre'un çektiği sert bir telgrafta Arapların Medine'yi Türklerden almasının Fransa tarafından istenmediğini ima etmesinden dolayı azar işitti.[6]

Böylece T. E. Lawrence (daha doğrusu muhtemelen bu tezgâhın asıl fikir babası Gilbert Clayton) Kasım 1916'nın belirleyici birkaç haftası içinde Britanya'nın Osmanlı sonrası düzenlemede Fransa'ya karşı izleyeceği siyasal yaklaşımın çerçevesini çizdi. Buna göre özerk bir biçimde ortaya çıkan ve Mekke şerifi adına Faysal'ın öncülük ettiği "Arap başkaldırısı" İtilaf savaş uğraşına maddi katkıda bulunmaktaydı ve dolayısıyla ilerideki barış anlaşmasında (en azından Sazonov-Sykes-Picot Antlaşması uyarınca Fransa'nın talep ettiği topraklarda) dikkate alınmalıydı. Lawrence'ı İngiliz politikasının belirlenmesinde zirveye çıkaran şey, Arap zihniyetini okumada doğuştan gelme bir yeti ya da gerilla savaşı becerisi değil bu gelişmeydi.

Lawrence elde ettiği nüfuzu, süreç içindeki bir dizi talihli tesadüfün de yardımıyla sonuna kadar kullandı. "O muhteşemdir", "Gerçek bir yırtıcıdır" gibi sözlerle göklere çıkardığı Faysal, daha Kasım 1916'da bir Türk atlı devriyesine yakalanıp kapana kısılınca neredeyse daha baştan çuvallayacaktı. Arap askerler sığındıkları dağ mağarasından panik halinde Yenbu kıyısına doğru kaçarken, Faysal'ın umudu İngilizlerin onu kurtaracak bir filo göndermesiydi. Garip bir cilveyle, Yenbu'da Lawrence'ın karşısına çıkan kişi Brémond'dan başkası değildi; Brémond derhal Kahire'deki Wingate'e bir telgraf çekerek "şerifi ve Arapları gayriihtiyari kurtarmak" üzere İngiliz ve Fransız askerlerinin

6 *Agy*, 233.

karaya çıkarılmasını istedi. Ama Fransız subayın görünüşteki intikamı kısa sürdü; çünkü Arapların peşindeki Türkler limandaki İngiliz savaş gemilerini görür görmez Yenbu'dan döndüler ve böylece takviyeye gerek kalmadı. Türklerin Medine'ye çekilmeleri üzerine İngiliz silahlı Araplardan oluşan (ve Faysal'ın yer almadığı) küçük bir birliği Yenbu'nun kuzeyine düşen liman kasabası El-Vech'te kıyıya çıkarabildiler; İngiliz donanma gücünün Mekke Haşimîlerinin sunabileceği desteği gölgede bıraktığı bir kez daha görüldü. Bu gerçeğin biraz rahatsız edici bir belirtisi, Faysal'ın Aralık 1916'nın büyük bir bölümünde Yenbu'ya yönelik Türk tehdidinin geçmesine kadar bir İngiliz savaş gemisinde kalmakta ısrar etmesiydi. Kahire'ye dönmesi için kesin emir almış olan Lawrence, Faysal'ın bu fiyaskosuyla rezil olabilirdi. Ancak Faysal dostunun hoşgörüsüne ve yaltakçılığına öylesine minnettardı ki (Cidde yoluyla) Kahire'ye bir telgraf çekerek ayrılmasına izin verilmemesini istedi. Ayrıca dostunun akıl verdiği besbelli bir girişimle, Ocak 1917'de bir İngiliz muhatabının şu mesajı iletmesini sağladı: "İngiliz birliklerinden yardım almak hoşuna gidecek olsa da Fransızlardan herhangi bir yardım almak ya da onlarla ilişkiye girmek istemiyordu." Lawrence bu Haşimî prensi öylesine büyülemişti ki alçaltıcı başarısızlık sadece onları daha sıkı kenetliyor gibiydi.[7]

Lawrence'ın entrikaları sonucunda İngiliz ya da Fransız takviyesinden yoksun kalan Arap başkaldırısı askeri açıdan bir kör mermi olarak kaldı. Kahire'de 1917'ye ilişkin asıl stratejik öncelik, Osmanlıların kıyıdaki Gazze'den iç kesimdeki Birrüsebi'ye kadar yaklaşık 50 kilometre uzanan bir savunma hattına çekildiği Filistin'e saldırıydı. İngiliz mühendislerin Kantara'nın ötesine uzattığı Sina demiryolunun ocak ayında kilit vaha kasabası El-Ariş'e ulaşması, Murray'in komutasındaki MSK'nin Osmanlı Filistini'yle olan sınıra kadar asker ve savaş gereçleri yığmasına fırsat verdi. Harekât alanındaki asker sayısının 200.000'i aşması, her gün kanaldan demiryolu vagonlarının yanı sıra binlerce deveyle 1,2 milyon galona varan miktarda su taşımayı gerektirdiği göz önünde tutulunca gerçek bir başarıydı. Sina Çölü'nün aşılmasından sonra Gazze'nin ve/veya Birrüsebi'nin sulak vahalarını ele geçirmeye dönük teşviki sağlamak zor değildi. Bir İngiliz teğmenin bayındır Filistin'i görür görmez belirttiği gibi "kilometrelerce çıplak kum"dan sonra bu "hoş ülke"yi seyretmek insanın içini ilhamla dolduran bir şeydi.[8]

Ne var ki karşı tarafın morali İngilizlerinkinden aşağı kalmayacak düzeydeydi. Hücum konumundan savunma konumuna geçen Osmanlı ordusu artık imparatorluğun ayrılmaz ve son derece stratejik bir parçasını elde tutmak için çarpışmaktaydı. Gazze ve Birrüsebi arasındaki 50 kilometrelik cepheye

7 *Agy*, 235-243, 257-258 ve 264.

8 Akt. Ulrichsen, *The First World War in the Middle East*, 109. Osmanlı muharebe düzenine ilişkin ayrıntılar için bkz. Pomiankowski, *Zusammenbruch*, 274-275.

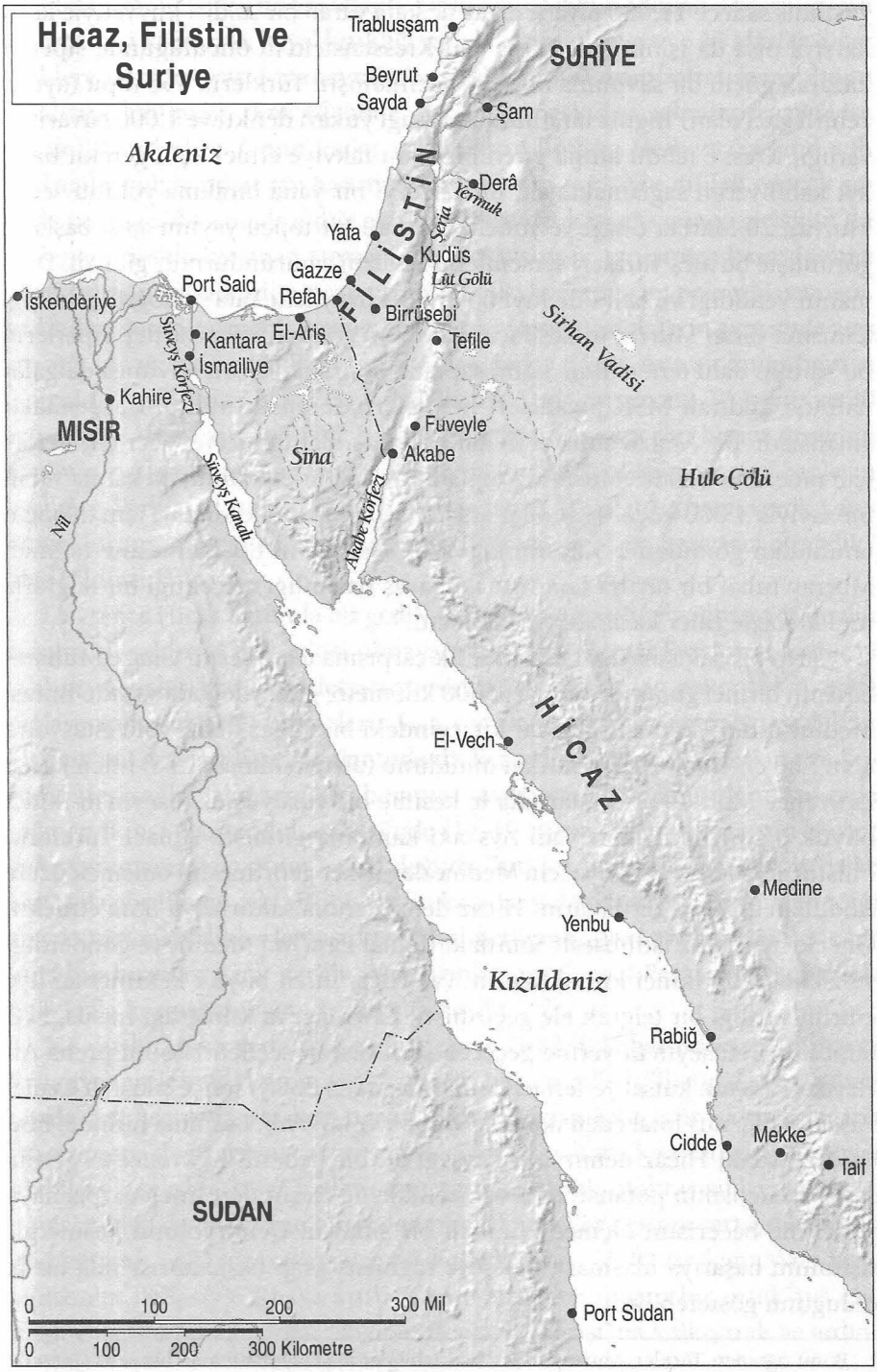
Hicaz, Filistin ve Suriye
Trablusşam
SURİYE
Beyrut
Sayda
Şam
Akdeniz
FİLİSTİN
Derâ
Yermuk
Seria
Yafa
Kudüs
Gazze
Lût Gölü
Port Said
İskenderiye
Refah
Birrüsebi
Sirhan Vadisi
Süveyş Körfezi
Kantara
El-Ariş
Tefile
İsmailiye
Kahire
MISIR
Fuveyle
Sina
Akabe
Hule Çölü
Süveyş Kanalı
Akabe Körfezi
Nil
HİCAZ
El-Vech
Medine
Yenbu
Kızıldeniz
Rabiğ
Cidde
Mekke
Taif
SUDAN
Port Sudan
0 100 200 300 Mil
0 100 200 300 Kilometre

yayılmış sadece 11.000 piyade en az üç kata varan bir saldırı kuvvetiyle karşı karşıya olsa da işinin ehli Kress von Kressenstein'ın öncülüğünde siperler kazarak güçlü bir savunma mevzisi hazırlamıştı. Türklerin 150 topu (ayrıca zehirli gazı olan) İngiliz tarafınınkine aşağı yukarı denkti ve 1.000 süvarinin varlığı, Kress'e tehdit altına giren bir alanı takviye etmek için gerekli hareket kabiliyetini sağlamaktaydı. Birrüsebi'yi bir yana bırakma yolunu seçen Murray, 26 Mart'ta Gazze'ye yönelik şiddetli bir topçu yaylım ateşi başlattı; görünüşte bu ateş Türkleri sersemletip sessizliğe büründürmüş gibiydi. Düşmanın yenildiği ve belki de kıyı boyunca kuzeydeki Yafa'ya doğru çekildiği kanısına varan Murray'in keşif için kasabaya gönderdiği süvariler, siperlerin bir santim dahi terk edilmediğini saptadı. Sonraki iki gün boyunca dalgalar halinde saldıran MSK piyadeleri her seferinde püskürtüldü. Çarpışmalar amansızdı. Bir Alman subayının daha sonra anlattığı üzere, "her çit, her ev için mücadele edildi." Murray'in toplam zayiatı Türk tarafının iki katına varan bir sayıyla 4.000 kadardı; bunlar arasında alanda bırakıldıkları için düşman tarafından gömülen 1.500 ölü de vardı. Gazze'nin düşmemesine rağmen Murray tuhaf bir tavırla Londra'daki Savaş Bakanlığı'na çektiği bir telgrafla muharebede zafer kazandığını iddia etti.*[9]

Garip bir çakışmayla, Lawrence ilk çarpışma tecrübesini Gazze Muharebesi'nin birinci gününde, yaklaşık 800 kilometre güneydoğuda yaşadı. Burası Medine'nin 65 kilometre kadar kuzeyindeki bir Hicaz demiryolu istasyonu olan Ebu en-Naam'dı. Faysal'dan umudunu (alenen olmasa bile) fiilen kesen Lawrence Mart 1917 ortalarında iç kesime bir yürüyüşle Hüseyin'in ikinci büyük oğlu Abdullah'ın Vadi Ays'taki kampına gitmişti. Amacı Türklerin Filistin'deki Kress'i takviye için Medine'den asker getirtmesini önlemek üzere Abdullah'ın Arap gerillalarını Hicaz demiryoluna saldırmaya ikna etmekti. Önceki ay İngiliz istihbaratı Şam'daki Cemal Paşa'nın Medine'ye gönderdiği ve İslam'ın bu ikinci kutsal kentini (ve Hicaz'ın en büyük kentini) tahliye emrini verdiği bir telgrafı ele geçirmişti. Lawrence'ın bilmediği husus, İTC tarafından Hüseyin'in yerine geçecek şerif olarak seçilen Haşimî prens Ali Haydar Paşa'nın kutsal yerleri terk etme fikrinden dolayı sertçe çıkıştığı Cemal Paşa'nın ilk emri iptal eden ikinci telgraf bir çektiğiydi. Bununla birlikte, Ebu en-Naam'daki Hicaz demiryolu kavşağı iyi bir hedefti; Lawrence'ın gerilla savaş stratejisinin potansiyelini ve özellikle de Haşimîleri fiilen çarpışmaya yöneltme becerisini ölçmede önemli bir sınavdı. Demiryolunu kesme girişiminin başarıya ulaşması, her şeye rağmen "Arap başkaldırısı"nda bir iş olduğunu gösterebilirdi.

---

* Bunu öğrenen Türkler, Murray'i "Sen bizi tebliğlerde yeniyorsun ama biz seni Gazze'de yeniyoruz" diye alaya alan bir el ilanını uçaklarla düşman hatlarının gerisine attılar.

9 Von Sanders, *Five Years in Turkey*, 164-165.

Alınan sonuçlar yarım yamalaktı. Tıpkı Faysal gibi Abdullah da çarpışmaya katılmaktan kaçınarak hayal kırıklığı yarattı. Ancak Lawrence 25 Mart'ta diğer şeyhlere dönük siyasal manevralarla, yaklaşık 800 Arap aşiret mensubunu kendisine katılmaya ikna edebildi; ertesi gün peşinden gelenlerin sayısı ise ancak 300'ü buldu. Onun kadar tanınmayan Binbaşı Herbert Garland adlı bir İngiliz subayından ray hattının altına trenin geçişiyle infilak edecek şekilde patlayıcı döşemede aldığı eğitim sayesinde, kavşağa güney girişinin iki makineli tüfekle korunan stratejik bir noktasını mayınlamayı başardı; ama kuzey girişine gönderdiği Arap timinin bu işi becermesini pek sağlayamadı. Ardından dört bir yandaki tepelere gizlenmiş Arap nişancıların aynı anda ateş açacağı bir pusu kurdu. Plan bir noktaya kadar işledi. Ana su tankı havaya uçuruldu; gafil avlanan yaklaşık 400 kişilik Türk garnizonu 70 kayıp ve 30 esir verdi. Ama kavşak Türklerin elinde kaldı. Lawrence'ın bizzat döşediği mayının patlamasına karşın o noktayı makineli tüfeklerle tutan Arapların kaçması, Türklerin rayları rahatsız edilmeden onarmalarına fırsat verdi. Lawrence durumu pek alışılmamış alçakgönüllülükle, "Tam başarısız olmadık" diye bildirdi.[10]

Lawrence Hicaz hattında bir gedik açmayı başarsaydı bile Filistin'e yönelik eşzamanlı saldırıya pek etkisi olmayacaktı. Evet, Cemal Paşa'nın Medine'yi tahliyeye ilişkin kararını değiştirmesinde ve (Hicaz'dan asker takviyesini sağlayamamış olsa da) İngilizlerin Gazze'yi alamamasında onun hatası yoktu. Murray'in Osmanlı harekât alanında ilk kez zehirli gaz kullanmasına ve koruma ateşi sağlamak üzere kıyı boyunca savaş gemilerini konuşlandırmasına rağmen İkinci Gazze Muharebesi'nde (17-19 Nisan) savunma hattını *bir kez daha* yaramaması da onun hatası değildi. Türkler (daha önce Gelibolu'da ve Kut'ta da görüldüğü gibi) Britanya'nın karada ve denizde cepheye sürebileceği en sıkı nizami birlikler karşısında bükülmediğine göre Lawrence'ın ikide bir kurulup bozulan Arap gerilla koalisyonlarının Cemal Paşa'ya ya da Kress'e öyle fazla korku salmasını beklemek zordu.

Ne var ki başka yerlerdeki gelişmelerle 1917 ilkbaharında savaş nihayet Britanya'nın lehine dönme yoluna girdi; bunun etkisi Filistin'de ve Arabistan'da çok geçmeden hissedilecekti. Şubat Devrimi Rusların savaş çabasına yılın sonuna doğru büyük zarar verecek olsa da, aslında kısa vadede belirleyici olabilecek şekilde İtilaf hedeflerine yaradı. Çarlık otokrasisini yıkarak ve böylece İtilaf devletlerinin ortak demokratik idealler uğruna çarpıştığı savına güç katarak ABD'nin savaş girişini kolaylaştırdı. (ABD başkanı Woodrow Wilson'ın ifadesiyle Rusya artık "Onur Birliği'ne uygun bir ortak"tı.) Hiç kuşkusuz, bizzat Almanlar "kısıtsız denizaltı savaşı"na kalkışarak ve ardın-

10 Akt. Anderson, *Lawrence in Arabia*, 283.

dan olası bir ABD müdahalesini gerçekleşmeden önce baltalamaya çalışarak buna çanak tutmuşlardı. Mexico City'ye 16 Ocak 1917'de (üstelik bir ABD sefaretinin hattı üzerinden!) çekilen telgrafta, ABD'ye savaş açması halinde Meksika'nın savaş sonrasında Texas, Arizona ve New Mexico eyaletlerini alacağı sözü verildi. Kısa sürede dile düşen bu "Zimmermann telgrafı"na Rusya'da "demokrasi"ye geçişin eklenmesi, Wilson'a Almanya'ya karşı (henüz müttefiklerini kapsamayan) bir savaş ilanını 6 Nisan'da ABD Kongresi'nden geçirmek için gerekli siyasal kılıfı sağladı.[11]

ABD'nin savaşa girişinin etkisini en azından propaganda düzeyinde artıran bir gelişme, aşağı yukarı aynı sıralara denk gelen bir İtilaf halkla ilişkiler başarısıydı. Gazze'ye yönelik birinci İngiliz taarruzunun henüz yeni püskürtüldüğü 28 Mart'ta, Cemal Paşa Gazze'nin 65 kilometre kuzeyindeki Yafa'nın güvenlik sebepleriyle tahliye edilmesi emrini verdi. Bu kararda başlı başına bir olağandışılık yoktu. Gazze de şubatta İngiliz taarruzundan önce tahliye edilmişti; savunmadaki orduya bir yarma hareketi ihtimaline karşı ricat hattını açmak üzere faal askeri cephelere yakın nüfus merkezlerini boşaltmak aslında komutanların her zaman başvurdukları bir yoldu. Yafa'daki sorun, kararın Hamursuz Bayramı'na denk gelmesinin, Tel Aviv adlı kuzey kesimde yoğunlaşmış Yahudi topluluğu kaçınılmaz olarak kızdırmasıydı. Cemal Paşa'nın tahliye emrinde hedef sadece Yahudiler değildi: Kasabadaki (Müslüman ve Hıristiyan) Arapların çoğu da sürüldü. Aslında, Yahudi liderlerin güçlü protestoları üzerine Cemal Paşa işlerini toparlamaları için Yahudilere ilave bir haftalık süre verdi; buna göre en geç 6 Nisan'da, yani tam da ABD'nin Birinci Dünya Savaşı'na girdiği gün ayrılacaklardı. Sonuçta, Nisan 1917'de 10.000 kadar Osmanlı uyruğu Yafa'dan iç kesime, çöllük Suriye topraklarına sürüldü; bunların yaklaşık üçte biri Yahudi'ydi.* Cemal Paşa ya da Osmanlılar açısından en uygun an olmasa bile savaş boyunca imparatorlukta ya da başka yerlerdeki tehcirlerin bağlamında oldukça ufak bir olaydı bu.

Gelgelelim, Yafa'da olup bitenler dünyaya böyle anlatılmadı. O sırada pek dikkat çekmeyen ya da bildirilmeyen bir gelişmeyle Cemal Paşa'nın Filistin kıyısındaki bu küçük ama stratejik kasabadan tehcirleri Mayıs 1917'de dünya Siyonist hareketinin bir *cause célèbre*'sine ["meşhur dava"] dönüştürüldü. Bu dönüşümdeki kilit sima, Osmanlı İmparatorluğu'nu bölüştürme planını 1916'da Georges Picot ve Sergey Sazonov ile birlikte hazırlamış olan Sir Mark Sykes'tı. Fransa ve Haşimî Araplar arasında Suriye'ye ilişkin çatışan hak iddialarına hakemlik etmek üzere Kahire'de bulunduğu 27 Nisan'da, bir Osmanlı Yahudi tarım uzmanı olan Aaron Aaronsohn'la görüştü. Cemal

11 Konuyu en iyi anlatan kaynak, Tuchman, *Zimmermann Telegram*.

* Daha 1914'te olası güvenlik risklerinden dolayı 750 kadar Rus Yahudisi Yafa'dan sürülmüştü.

Mısır Sefer Kuvveti'nin komutanı General Edmund Allenby'nin Kudüs'e girişi, Aralık 1917.

Bağdat fatihi (Mart 1917) General Sir Frederick Stanley Maude'un heykeli.

Son Osmanlı sadrazamı
Ahmed Tevfik Paşa.

Osmanlı padişahı (1909-1918)
V. Mehmed (Reşad).

Son Osmanlı padişahı (1918-1922) VI. Mehmed (Vahdeddin).

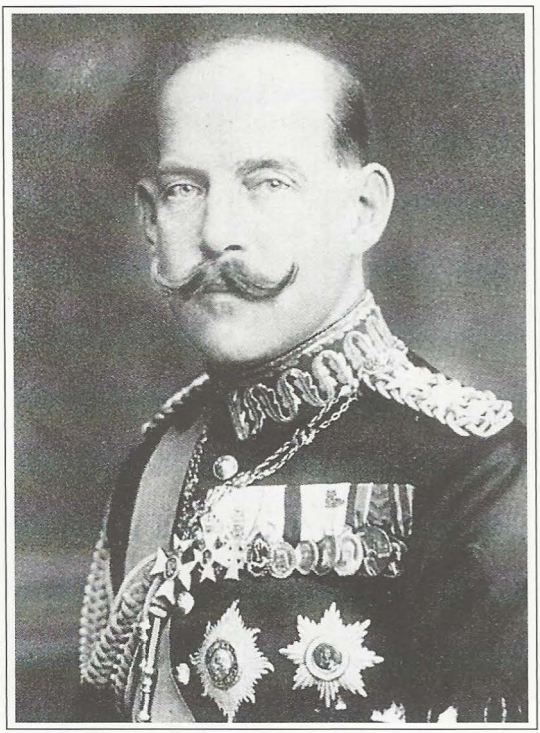

Yunanistan kralı (1913-1917 ve 1920-1922) I. Konstantinos.

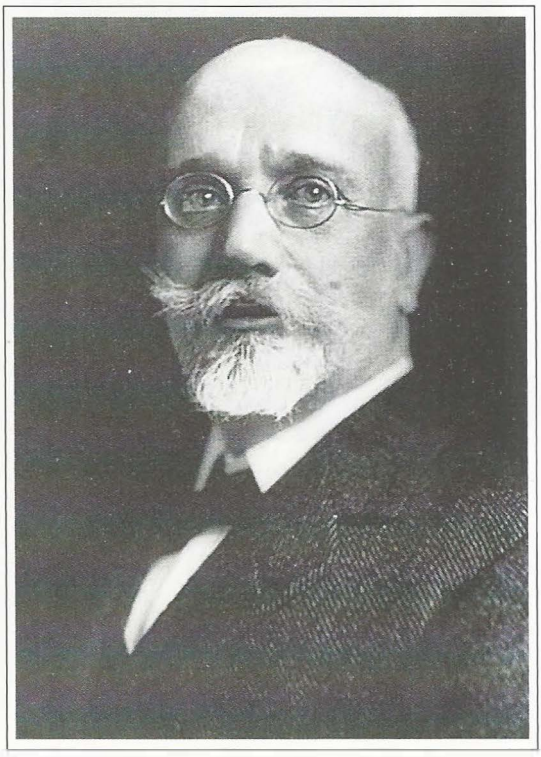

Yunanistan başbakanı (1910-1915, 1917-1920) Elefterios Venizelos.

Mustafa Kemal 1918'de.

Türk Kuva-yı Milliyecileri Sivas'ta, 1919. Soldan ikinci, üçüncü ve dördüncü kişiler: Rauf (Orbay), Bekir Sami (Kunduh), Mustafa Kemal.

Sakarya Muharebesi (Ağustos-Eylül 1922); Mustafa Kemal soldan dördüncü sırada.

Türk romancı, Kuva-yı Milliyeci ve feminist önder Halide Edib (1884-1964).

Mustafa Kemal ve eşi Latife Hanım, 1923.

Winston Churchill, T. E. Lawrence ve Mavera-i Ürdün Emiri Abdullah Kudüs'te, 1921.

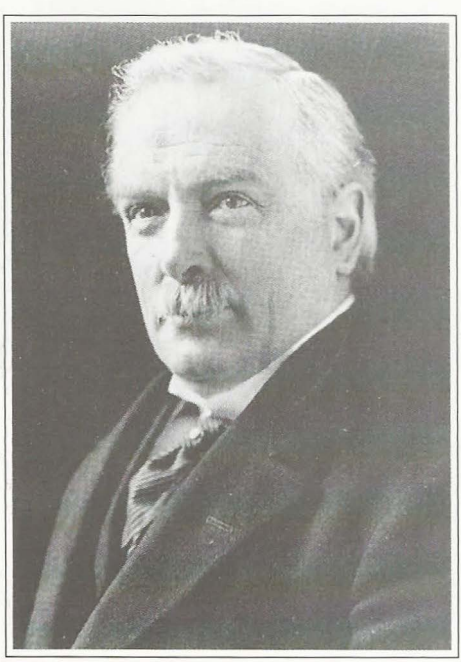

Birleşik Krallık Başbakanı (1916-1922) David Lloyd George.

Paşa'ya Suriye'deki çekirge istilası ve makine yağlarıyla ilgili konular üzerine danışmanlık yapmanın yanı sıra Filistin'de İtilaf devletleri adına bir casus ağını yöneten Aaronsohn, ona "Televiv'in yağmalandığı" ve "10.000 Filistinli Yahudi'nin evsiz ve yiyeceksiz durumda olduğu" bilgisini verdi. Sykes bu hikâyeyi Londra'daki *Jewish Chronicle* adlı Siyonist gazeteye ve bizzat Aaronsohn'un adlarını verdiği New York'taki önde gelen Siyonistlere aktardı. Birkaç gün içinde dilden dile dolaşırken iyice abartılan olay, *New York Times*'ın birinci sayfasına "Yafa'dan Sürülen Yahudilere Mezalim" manşetiyle taşındı. Daha önce (Berlin'in hâlâ Dünya Siyonist Yürütme Komitesi'ne ev sahipliği yapması ve Rusya'nın öteden beri dünya Yahudilerinin ve Siyonizm'in en büyük düşmanı olarak görülmesi nedeniyle) iki savaş koalisyonu arasında bölünmüş olan Batılı Siyonistlerin çoğu yaza doğru ABD'nin ve demokratik yönetimle canlanacağı umulan Rusya'nın desteğiyle savaşı kazanacak gibi görünen İtilaf devletlerinden yana bir tutuma kesin biçimde yöneldi.[12]

Bu yönelimleri güçlendiren bir etken, Londra'da daha güçlü bir koalisyon hükümetinin başa geçmesiydi. Yeni hükümet savaşı kazanma yönünde sıkı bir kararlılık göstermenin yanı sıra bu hedefe asıl odağı doğuya kaydırarak ulaşma peşindeydi ve paketin bir parçası olarak Siyonizm davasını benimsemeye fazlasıyla istekliydi. Gelibolu'da ve Kut'taki felaketlerin küçümsenmeyecek katkısıyla Liberallerin gözden düşmesi üzerine, Başbakan Asquith Aralık 1916'da Savaş Bakanı David Lloyd George dışında kabinesiyle birlikte istifa etti. Lloyd George'un derhal harekete geçip Birlikçi-Muhafazakâr Parti'yle kurduğu koalisyon hükümetinde eski başbakanlardan Arthur Balfour dışişleri bakanlığını üstlendi. Grey ile Asquith'in sahneden çekilmeleri, Gelibolu'nun günah keçisi haline getirilen Churchill'in bir tür siyasal sürgün konumuna düşmesi ve Kitchener'ın ölmesi,* savaşa yeni bir yaklaşım için uygun ortamı hazırladı ve Lloyd George kendi tercihini saklamadı: Osmanlı İmparatorluğu'na boyun eğdirmeye odaklı bir Doğu stratejisi. 1917 ilkbaharına varıldığında, Maurice Hankey'nin ifadesiyle kabinedeki herkes "Ll[oyd] G[eorge]'un [...] asıl çabaları Türkiye'ye karşı hasretmek gerektiği görüşüne tamamen gelmiş" durumdaydı. Başbakanın Siyonizm'e kucak açısı yeni dışişleri bakanının 2 Kasım'da açıkladığı Balfour Bildirisi'ne açıkça yansıdı.

---

12 Alman Siyonizmi ve savaştaki rolü için bkz. McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, Sondeyiş. *New York Times* manşetini akt. Anderson, *Lawrence in Arabia*, 303.

* Garip bir çakışmayla Kitchener bir görev gezisi için Rusya'ya giderken 5 Haziran 1916'da yani giriştiği tertiplerle hazırlanışında payı olan Arap başkaldırısının başlamasıyla aşağı yukarı aynı sıralarda gemisinin Kuzey Denizi'nde bir mayına çarpmasıyla can verdi.

Churchill (kısa süreli) siyasal düşüşüne tepki mahiyetinde 1916'da Batı Cephesi'nde çarpışmaya giderek 6. Kraliyet İskoç Piyade Taburu'nun komutanlığını üstlendi. Pervasızlık noktasına varan kendine has cüretkârlığıyla ara bölgeye tek başına 36 kez baskın yaptı; cephedeki yavaş ilerleyişten sıkılınca Londra'ya döndü.

"Yahudi halkı için Filistin'de bir ulusal yurt oluşturulması" yoluna işaret ederken, "Filistin'de Yahudiler dışındaki mevcut toplulukların medeni ve dinsel hakları"nı koruma sözünü de veren bu metin, Osmanlı harekât alanına verilen yeni stratejik ağırlığın önemli bir parçasıydı – her ne kadar Britanya'nın Fransa'ya, Şerif Hüseyin'e ve Araplara belki de çelişkili vaatlerinden daha önemli olduğu söylenemezse de.[13]

Hiç kuşkusuz, Lloyd George'un Doğu stratejisinin bir anlam kazanmasının önünde Britanya'nın o zamana kadar Osmanlı harekât alanında çoğunlukla rezil düşmesi gibi can sıkıcı bir sorun hâlâ vardı. Gelibolu ve Kut beceriksizliğin timsali olarak dururken Birinci ve İkinci Gazze muharebeleri Filistin cephesi açısından çok daha iyiyi işaret ediyor gibi değildi. İngiliz askeri performansına bakılırsa, en başta Hüseyin'in oğulları Abdullah ve Faysal olmak üzere Arap aşiret mensuplarının muharebe alanında hayatlarını düpedüz riske atarak Kahire'deki velinimetleriyle kader birliğine girmekte duraksamaları kesinlikle anlaşılabilir.

Ne var ki, tam da bütün umutlar yitirilmiş görünürken Mezopotamya'dan Araplar nezdinde ve daha genel olarak Yakındoğu'da İngiliz itibarının yeniden sağlanmasına büyük katkıda bulunan haberler geldi. Kut'taki rezaletten sonra yeniden düzenlenen Dicle Kolordusu (Hint III. Kolordusu) işin temeline dönerek 1916'nın sonraki aylarında büyük ölçüde lojistik ve ikmal konusuna odaklandı. Townshend'in Türklere esir düşmesi, Aylmer'ın ve Gorringe'in ehliyetsizliğinin ortaya çıkması üzerine üst komuta kademesi işleri yoluna koyması için dışarıdan bir kişiyi, Korgeneral Sir Frederick Stanley Maude'u göreve getirdi. Bir Kırım Savaşı kahramanının oğlu olan ve Boer Savaşı'ndan Batı Cephesi'ne ve Gelibolu'ya kadar birçok harekâtta görev alan Maude su katılmamış bir askerdi. Sykes-Picot siyasetiyle ve Arap dünyasına dönük İngiliz niyetleriyle pek ilgilenmeyerek kendini tamamen işine verdi. Basra limanını modernleştirdi, hastaneler ve gemi onarım tesisleri kurdurdu, mühendislerini Dicle boyunca Amare'ye doğru (58 kilometrelik kısmı taşkına karşı yükseltilmiş) bir karayolu, ayrıca 70 yeni köprü ve hatta Nasıriye'ye bir demiryolu hattı inşası işine koşturdu. Üstelik bu yollar ve köprüler sadece yürümek için kullanılmayacaktı. Maude'un ABD'den sipariş ettiği 1.000 Ford kamyonetin 700'ü kışın vardı. Kut harekâtından sağ kurtulan askerlere tekrar sağlıklarına kavuşmaları için zaman tanındı ve Hindistan'dan takviyeler akmaya başladı. Aralık 1916'da Dicle Kolordusu 100.000'den fazla muvazzaf askere sahipti; Kut'u ve Bağdat'ı hedef alan ana Dicle cephesine 45.000 piyade, 3.500 süvari ve 174 sahra topu verildi. Karşıdaki Osmanlı kuvvetinin

13 Alıntının kaynağı: Fromkin, *Peace to End All Peace*, 236. Balfour Bildirisi için ayrıca bkz. bu kitapta Bölüm 18.

yani Halil "Kut" Paşa'nın XVIII. Kolordu'sunun mevcudu ise sadece 11.000 hazır asker dolayındaydı.[14]

Gelgelelim, Aylmer'ın ve Gorringe'in önceki ilkbaharda farkına vardığı, Maude'un çok geçmeden farkına varacağı üzere Türkler Kut'un aşağısında son derece sağlam siperlerdeydi. Dicle'nin Haydiri büklümündeki tahkimli bir mevzinin 13. Tümen tarafından düşürülmesi yaklaşık on günlük "zorlu çarpışma"yı (9-19 Ocak 1917) gerektirdi. Bütün III. Kolordu'nun şubat ortalarında Dehra büklümünü ele geçirmesi yine on günü aldı, hem de Türklere karşı bire yirmi oranındaki top üstünlüğüne rağmen. Bir İngiliz askeri Dehra'deki Türkler için "Düşmanımız olmalarına karşın sergiledikleri muhteşem gösteriye hayran olmamak elde değil" diye yazdı. Senaiye'deki siperler neredeyse Batı Cephesi'nde Alman standartları düzeyindeydi; öyle ki 7. Tümen'in askerleri (sonuçta boşa çıkacak) saldırı öncesinde üç günü hava keşfi bilgilerine göre oluşturulan bir makete karşı talimle geçirdi. İkinci Kut Muharebesi kadar amansız ve sürüncemeli geçen Üçüncü Kut Muharebesi hava durumuna bağlı fasılalarla Aralık 1916 ortalarından 22 Şubat 1917'ye kadar sürdü. Maude'un askerleri sonunda Kut'un yukarısında Dicle'yi aşınca Halil Paşa'nın 160 kilometre kadar yukarıdaki Bağdat'a doğru çekildiğini gördü.[15]

Harekât alanındaki son durum esas alındığında Bağdat Muharebesi'nin o kadar zorlu geçmeyeceğini beklemek için bir sebep yoktu. Ancak bu sefer İngiliz takibi düzenli bir savunmayı örgütlemeye pek şans bırakmayacak kadar çabuk oldu. Halil Paşa'nın bütün kozlarını Kut'a ayırarak Bağdat'ın dışında ciddi tahkimatlar hazırlamaktan geri kaldığı ortaya çıktı. Şaşırtıcı bir şekilde Selman-ı Pâk'taki eski hatları bile terk etmiş olması, Kut'un fiilen Bağdat'tan önceki son hazır savunma mevzisi olduğunu gösterdi. Türklerin sadece Kut'ta esir düşen 7.000'e yakın asker kaybetmeleri nedeniyle geriye kalan şey bir ordu iskeletinden ibaretti. (İngilizler Kut'taki Osmanlı kuvvetini 20.000 gibi bir tahminle abartmış olmalarından dolayı bunu tam kestirememiş olabilirler.) Bu arada, Enver Paşa'nın ta 1916 yazında saçma bir kararla İran'a gönderdiği Osmanlı XIII. Kolordusu hâlâ Hemedan'da beklediği için, Kut hezimetinin haberi Ali İhsan Paşa'ya, Halil Bey'in yardımına yetişmesine elvermeyecek kadar geç ulaştı. Dicle'deki nehir filosunu sıcak takipte bir tür "süper süvari" gibi kullanan İngilizlerin 26 Şubat 1917'de Bağdat'a yaklaşmaları üzerine, Halil Bey artık kentin savunulamayacağı sonucuna vardı. Meseleyi strateji ve itibar

14 Albay Nunn, "Report on Naval Co-Operation with the Expeditionary Force in Mesopotamia", *yagy*, c. 4; Townshend, *When God Made Hell*, 337-342. XVIII. Kolordu'nun mevcudu için bkz. Pomiankowski, *Zusammenbruch*, 273.

15 Albay Nunn, "Report on Naval Co-Operation with the Expeditionary Force in Mesopotamia", *yagy*, c. 4; Townshend, *When God Made Hell*, 343-359.

açısından düşünen Enver Paşa onun kararını bozdu ve Bağdat'ın savunulması emrini verdi. Halil Bey elinden geleni yaparak Dicle'yle Bağdat'ın güneyinde birleşen Diyala Nehri'nin kıyılarında 13 kilometreye varan bir cephe boyunca siperler kazdırdı. Ama çok az zamanı vardı; İngilizlerin oraya ulaştığı 7 Mart'ta top mevzileri henüz bitmemişti. Üç gün sonra, 38. Tugay'a bağlı Doğu Lancashire Alayı yoğun ateş altında Diyala'yı aştı. İngiliz süvari devriyelerinin demiryolu istasyonunu yani İstanbul'dan ve Berlin'den gelen meşhur (ama henüz bitmemiş) demiryolunun son durağını çevirmeleri üzerine direnme umudu kalmayan Halil Bey XVIII. Kolordu'nun kalan askerlerine 10 Mart gecesi saat sekizde kenti terk etme emrini verdi. Bağdat düşmüştü.[16]

Askeri açıdan Bağdat Muharebesi Kut'ta yaşanan heyecandan sonra bir tür rezilce düşüştü. Doğrusu, İngilizlerin kenti ele geçirişi saatlerce süren yağmanın ve kundakçılığın damgasını vurduğu oldukça kirli bir seyir izledi. Maude'un askerlerinden çoğu aylardır görmedikleri taze meyve bulmaktan genellikle memnun olmakla birlikte, Şark'ın bu masalsı kentinin gerçekte "yer yer harabe evlerle ve çöp yığınlarıyla tıkanmış [...] daracık, pis ve berbat kokulu sokaklar"ın bir keşmekeşinden ibaret olduğunu görünce hayal kırıklığına uğradı. İşgalcilerin idari işler için el koydukları büyük binalar bile "tarif edilemeyecek derecede kirli ve haşere dolu"ydu. Dahası, kötü izlenim karşılıklıydı; Maude teşrifata pek katlanamayan kişiliğiyle kente çok sade bir törenle girdi ve halka öyle azametli bir duyuruda bulunmadı.*

Yine de Maude'un elde ettiği zaferin sembolik anlamı güçlüydü. Bağdat İslam'ın parlak döneminde 750'den 1258'e kadar Abbasi halifeliğinin merkezi olmasının yanı sıra daha yakın dönemde kayzerin Kuzey Denizi'nden Basra Körfezi'nde uzanacak rüya demiryolunun ana garı olması itibariyle Alman stratejisinin odak noktasıydı. Arap halkına yönelik resmi politika bildirisini yazması istenen ve Maude'a kıyasla hayal gücü daha geniş (buna karşılık vicdani kaygıları daha az) bir kişi olan Sir Mark Sykes'ın kalemiyle, Bağdat'ın düşüşü adeta kutsallık havasına büründü. Sykes kentin 1258'de Moğollar tarafından yağmalanışını izleyen dönemdeki, özellikle "birçok asil Arap'ın yabancı yöneticilerin, Türklerin boyunduruğu altında Arap özgürlüğü uğruna can verdiği" Osmanlı yönetimindeki hazin hikâye teranesini tekrarladıktan sonra şunu bildirdi: "Sadece kralımın ve ona bağlı halkların değil, ittifak kurduğu büyük ülkelerin dileği topraklarınızın bereketli [...] ve Bağdat'ın dünya harikalarından biri olduğu geçmişteki gibi refaha kavuşmanızdır."[17]

---

16 Von Sanders, *Five Years in Turkey*, 161-163.

* Bağdat'ın merkezine dikilen bir Maude heykeli 1958 devriminde yıkılıncaya kadar orada kaldı. Şöhretinin ise sürmesi nedeniyle 2003 savaşından sonra Bağdat'ın Yeşil Kuşak kesimindeki İngiliz karargâhına Maude Konağı adı verildi.

17 Akt. Townshend, *When God Made Hell*, 373.

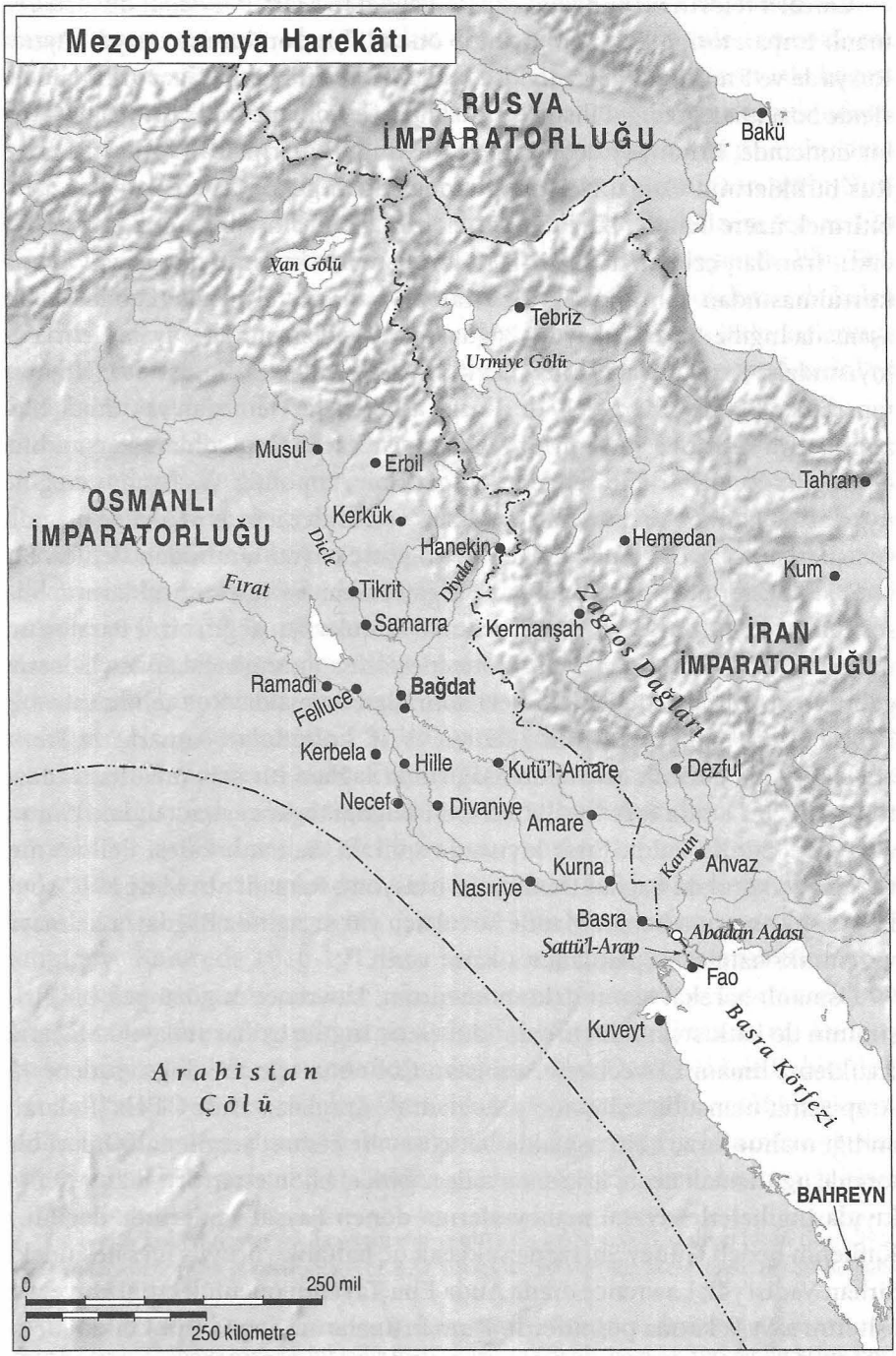
Mezopotamya Harekâtı
RUSYA İMPARATORLUĞU
Bakü
Van Gölü
Tebriz
Urmiye Gölü
Musul
Erbil
Tahran
OSMANLI İMPARATORLUĞU
Kerkük
Dicle
Hanekin
Hemedan
Kum
Fırat
Tikrit
Diyala
Zagros Dağları
İRAN İMPARATORLUĞU
Samarra
Kermanşah
Ramadi
Bağdat
Felluce
Kerbela
Hille
Kutü'l-Amare
Dezful
Necef
Divaniye
Amare
Karun
Ahvaz
Kurna
Nasıriye
Basra
Abadan Adası
Şattü'l-Arap
Fao
Kuveyt
Basra Körfezi
Arabistan Çölü
BAHREYN
0
250 mil
0
250 kilometre

Cafcaflı retorik bir yana bırakılırsa Bağdat'ın Mart 1917'deki düşüşü Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünde önemli bir dönüm noktasıydı. Ayrıca Rusya'da ve Fransa'da MSK'nin kısa bir süre önceki Birinci Gazze Muharebesi'nde bozguna uğradığı Filistin'de İtilaf hedeflerinin müşkül duruma düştüğü bir dönemde, Britanya'ya çok ihtiyaç duyduğu itibarı kazandırdı. İngiliz ve Rus birliklerinin Osmanlı Altıncı Ordusu'ndan geriye kalan kuvvetin işini bitirmek üzere beraber hareket etmesi ihtimali bile kısa bir süreliğine ortaya çıktı. İran'dan çekilen Türk XIII. Kolordusu'nun kuşatılmaktan ucu ucuna kurtulmasından sonra kritik bir stratejik hamleye elvermiş olabilecek bir aşamada İngiliz süvari subayları Bağdat'ın kuzeydoğusunda, Diyala Nehri'nin kıyısındaki Kızıl Rabat'ta Rus mevkidaşlarıyla ilk kez buluştular. Nihayet toparlanan Baratov Mart 1917'de, Kazak askerlerine Hemedan yakınında Mezopotamya sınırını aşma emrini vermişti. Ne var ki Osmanlılara karşı sahici bir İngiliz-Rus işbirliğini engelleyen gizli bir jeopolitik yasasının gereğine uyarcasına Baratov'un hücumu İngilizler ve Türkler için aynı ölçüde gizemli sebeplerle başlar başlamaz durdu. Petrograd Sovyeti tarafından iletilen Bir Numaralı Emir üzerine, Baratov'un atılgan Kuban ve Terek Kazaklarının bile sovyetler oluşturdukları ve "sadece ikmal konuları"nı değil, bizar Baratov'un ifadesiyle "son derece genel mahiyette meseleler"i görüşmek amacıyla "sonu gelmez toplantılar" düzenledikleri sonradan anlaşıldı. Rus tehdidinin bir kez daha boş çıkmasıyla Türk XIII. ve XVIII. kolorduları Samarra ve Tikrit arasında toparlanarak Musul'un aşağısında sağlam bir savunma hattı oluşturabildi; bu arada ana İngiliz kuvveti Bağdat'ın kuzeybatısındaki Sünni üçgenine çakılıp kaldı. Fırat kıyısında sonraki Osmanlı kalesi Felluce'nin ve daha yukarıdaki Bağdat Demiryolu istasyonu Ramadi'nin Mart 1917 sonlarında alınmasına karşın Maude kavurucu yaz sıcağında Bağdat'ta kalmaya ve sonraki hamlesini planlamaya karar verdi.[18]

Osmanlı harekât alanındaki momentum, Lawrence'ın gözü pek bir girişiminin de katkısıyla Filistin'e döndü. Genç İngiliz irtibat subayı 9 Mayıs'ta Kızıldeniz limanı El-Vech'ten Arabistan Çölü'nün içlerine doğru sadece 45 Arap aşiret mensubu eşliğinde yola çıkarak Arapların Hule ("Bela") olarak andığı mahut kıraç çölü aşmakla hatırı sayılır cesaret sergiledi. (Onları bir törenle uğurlamak üzere iç kesime sadece birkaç kilometre yürüdükten sonra kıyıda İngilizlerle siyasal manevralarına dönen Faysal yanlarında değildi.) Kafilenin hedefi Güney Suriye'de yaklaşık üç haftalık yürüyüş mesafesindeki Sirhan Vadisi'ydi; Lawrence orada Auda Ebu Tayî'nin öncülük ettiği Huveytet aşiretini savaşa katma peşindeydi. Kum fırtınalarına özgü bütün bildik deh-

18 Baratov, "Borba v' Persiy vo vremeniy Revolyutsiy", Baratov koleksiyonu, Hoover Institution Arşivleri (Stanford, CA), kutu 3. Harekâta ilişkin daha geniş ayrıntı için bkz. Pomiankowski, *Zusammenbruch*, 273; Von Sanders, *Five Years in Turkey*, 163-164, 181-182.

şetlerin, su kaybının ve yorgunluğun yol açtığı sıkıntılara rağmen yolculuk başarıyla tamamlandı. Ebu Tayî'den ona katılacağı yönünde (az çok) söz alan Lawrence, Haziran 1917 başlarında başlıca vaha kasabalarındaki havayı yoklamak üzere kuzeydeki Suriye Çölü'nün yolunu tuttu. Azrak'ta bulunduğu sırada Şam, Aşağı Mezopotamya ve Kuzey Arabistan arasındaki çöl bölgesinin deve yetiştiriciliğiyle geçinen en güçlü Bedevi aşireti Ruvala'nın şeyhi Nuri bin Şelân'la tanıştı. Bu kişi aralarında iki kardeşi de olmak üzere "en az 120 adamı kendi elleriyle öldürdüğü" söylenen acımasız bir savaşçıydı. Ebu Tayî kadar kararlı destek vermese bile, bu tuhaf genç İngiliz'in çok kuzeyde kalan düşman topraklarına girmeyi göze alışından etkilendi.* Kahire'deki üstlerinde de aynı etkiyi bırakan Lawrence'a daha sonra Suriye Çölü görevinden dolayı Seçkin Hizmet Nişanı verilecekti.[19]

Sıra Lawrence'ın gizemli görevinin üçüncü ve en kritik aşaması olan Akabe hücumundaydı. Bu girişimi başından itibaren sarmış bir efsane havası vardır. Öncelikle Akabe'yi ele geçirmek Lawrence'ın özgün bir fikri değildi. Kızıldeniz'in kuzeydeki Sina Yarımadası'yla buluştuğu yerdeki bu küçük liman kasabası öylesine stratejikti ki 1906'da Akabe krizi olarak anılan olayda Britanya'yı ve Osmanlı İmparatorluğu'nu neredeyse savaşın eşiğine getirmişti.** Kasabaya 120 kilometre içerideki Maan'dan daha yakın bir indirme istasyonunun bulunmaması nedeniyle limanı koruyan Osmanlı garnizonunun mevcudu barış döneminde 150 dolayındaydı ve savaştan sonra çok fazla artmamıştı. İngilizlerin daha Ekim 1916'da alınması için Şerif Hüseyin'in onayını sağlamaya çalışacakları ölçüde bariz bir askeri hedef olan limana yönelik bir amfibi harekâtı Gelibolu'nun yanında bir çocuk oyuncağı gibi kalacaktı. Kızıldeniz kıyısındaki Cidde, Yenbu ve El-Vech'in ele geçirilmesine kıyasla sadece biraz daha güçlük çekilecekti. Bu hamle zaten sonraki mantıklı adımdı ve Kahire'de 1916-1917 kışı boyunca geniş çapta tartışılmıştı.

Uygulamaya geçmemesinin sebebi tamamen siyasetti ve Lawrence'ın bir kez daha kozlarını doğru oynamasıydı. Albay Brémond Fransız üst komuta kademesiyle fikir alışverişinde bulunduktan sonra Ocak 1917'de Kahire'deki yeni yüksek komisere, Akabe'ye yönelik bir Fransız-İngiliz amfibi baskınını önerdi. Wingate'in olumlu bakmasına karşın Lawrence'ın (Gazze'ye yardım yetiştirmedeki başarısızlığıyla henüz gözden düşmemişken) kışkırttığı Fran-

---

* Tabii onu asıl etkileyen şey Lawrence'ın verdiği söylenen 6.000 kraliyet altını değildiyse.

19 Anderson, *Lawrence in Arabia*, 311-323. Akabe krizi için bkz. McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, 26-27 ve n. 26.

** Alman mühendis Heinrich August Meissner Paşa 1905'te Hicaz demiryolunu inşa ederken batıya doğru Akabe'ye varacak bir şube hattı eklemeyi önerdi; böylece Türkler bu kritik limanı tehdit altına girdiğinde doğrudan takviye edebileceklerdi ve askerleri Maan'daki indirme istasyonundan develerle nakletmeye gerek kalmayacaktı. Hem Britanya'nın hem Türkiye'nin 1906'da Sina'ya birlikler göndermesiyle Akabe krizi neredeyse savaşa yol açacak kadar tırmandı.

sız karşıtı kızgınlıktan hâlâ sıyrılamamış General Murray buna karşı çıktı. Brémond'un teklifine karşı tutumun kesinleşmesinde, Faysal'ın Fransızlardan yardım istemediğini açık seçik belirttiğini ileri süren Lawrence'ın itirazının payı vardı. Böylece Brémond'un Akabe'yi denizden ele geçirme yönündeki son derece makul fikri süresiz rafa kaldırıldı.*[20]

Lawrence 18 Haziran'da (çoğu Huveytet mensubu) yaklaşık 500 aşiret savaşçısı eşliğinde Sirhan Vadisi'den yola çıktığında Akabe hâlâ kolay bir lokmaydı. Maan'a giden başlıca vaha güzergâhı Bayır'da, Lawrence'ın kafilesi Türklerin üç kuyuyu havaya uçurduklarını, dördüncüsünün ise barutun tutuşmaması yüzünden patlamadığını saptadı. Düşmanın bu ilerleyişi beklediğini kavrayan Lawrence kuzeye doğru, şimdiki Ürdün'ün başkenti Amman'da bulunan indirme istasyonuna yönelik bir yanıltma hareketine girişme emrini verdi. Türkler bunun üzerine Maan'dan 550 kişilik bir kurtarma kolu gönderdiler. Neredeyse denk iki kuvvet on gün boyunca bir türlü karşılaşamadılar. Sonunda Araplar 2 Temmuz şafağında Maan'dan gelen yol üstünde, Akabe'ye sadece 65 kilometre uzakta kilit bir geçit olan Fuveyle'de Türkleri uykudayken pusuya düşürdüler. Kaçan yüz küsur Türk dışındakiler öldürüldü, esir alındı ya da muharebe alanına yakın küçük bir çayın kenarında ölüme terk edildi. Bu kıyımın yanında, Akabe'nin ele geçirilişi "düş kırıklığı" yaratacak kadar hafif geçti. Osmanlı garnizonunun komutanı 6 Temmuz'da, "neredeyse tek bir mermi sıkılmadan" dosdoğru teslim oldu. Lawrence zaferini taçlandırmak üzere iki Arap rehberle birlikte Sina Çölü'nde 240 kilometre yürüyerek Süveyş'e ulaştı; Akabe'nin alındığını zamanında bildirmesi sayesinde İngilizler oraya Türklerin geri almak için dönüşünden önce birlik ve levazım çıkarma fırsatını buldular.[21]

Akabe'yi ele geçirmenin stratejik önemi bazı tarihçilerce ileri sürüldüğünden çok daha küçük olsa da (Lawrence'ın kariyerindeki başka birçok şeyde olduğu gibi) çok uygun zamanlamanın da katkısıyla gerilla savaşında elde edilmiş örnek bir başarıydı bu. Bağdat'ın martta düşmesinden sonra İngilizler Gazze'de can sıkıcı iki muharebeyi kaybetmişti; Batı Cephesi'ndeki Nivelle hücumu sırasında Chemin des Dames'da Fransız ordusunda isyanlar çıkmıştı; Rusya'daki devrim mayısta liberallerin çöküşüyle ve ardından haziranda Kerenski'nin felaket getiren hücum harekâtıyla yalpalayarak coş-

---

* Türklerin Akabe'de denize doğrultulmuş 12 inçlik toplarının bulunduğu doğrudur; nitekim David Lean'in destansı filminde Lawrence karadan bir harekât görüşünde bunu gerekçe gösterir. Ama bunlar altı üstü iki taneydi ve daha uzun menzilli İngiliz ya da Fransız donanma topları tarafından kolayca susturulabilirdi. Çanakkale Boğazı'yla karşılaştırıldığında Akabe bir amfibi oyunu gibi olacaktı.

20 Akt. Anderson, *Lawrence in Arabia*, 264.

21 *Agy*, 328-338.

kudan umutsuzluğa savrulmuştu. Lawrence'ın Akabe'deki başarısının haberi 9-10 Temmuz'da Kahire'ye ve İngiliz üst komuta kademesine ulaştığında iyi habere hasret İtilaf devletleri mal bulmuş Mağribi gibi sevindiler. Murray'in Gazze'deki azametli başarısızlıklarının ardından askerlerinin "Boğa" lakabıyla andığı heybetli bir kişi olan Sir Edmund Allenby'nin MSK komutanlığını üstlenmek üzere haziran sonlarında Kahire'ye varışı bunun etkisini artırdı. Yeni başkomutanın 12 Temmuz'da bilgi almak için görüşmeye çağırdığı Lawrence, Arap davasını tanıtmaya dönük bütün belagatini döktürerek, Filistin'de yeniden hücuma geçmesi gerektiğine işaret ettiği MSK'nin sağ kanadında, Türk hatlarının gerisinde etraflı bir gerilla harekâtını önerdi. Osmanlı harekât alanında birinin dişe dokunur bir şey yapmış olduğunu duymaktan memnun kalan Allenby, bu öneriye şaşırtıcı şevkle katıldı. Adeta coşmuş bir havayla Londra'ya şunu bildirdi: "Yüzbaşı Lawrence'ın önerdiği hatlardaki Arap işbirliğinin sunduğu avantajlar kanaatimce öylesine önemli ki bundan tam yararlanmak için hiçbir çaba esirgenmemelidir."[22]

Bunlar boş sözler değildi. Şerif Hüseyin'e ve oğullarına asla cimriliğe düşmeden yapılmış İngiliz yardımları çarpıcı bir yükselişe geçti. Haziran 1916'daki isyan ilanından sonra ayda 50.000 sterlinlik pey akçesine bağlanan Hüseyin, yürüttüğü kulislerle bunu 1917 kışında 125.000 sterline, ardından 200.000 sterline çıkarmıştı. Lawrence'ın söz konusu görüşmede Allenby'nin ilgisini çekmesinden sonra Arap başkaldırısına İngiliz yardımı 1917 sonbaharında ayda 500.000 sterlin gibi şaşırtıcı bir toplama ulaştı; bu da 1917'deki değerle yılda 20 milyon dolara, yani şimdiki değerle 2 milyar dolara denkti. Üstelik tamamı, Arapların güvendiği tek para türü olan kraliyet altınıyla ödendi. Ronald Storrs'un daha sonraları yaptığı hesaplamaya göre savaşın sonuna doğru varılırken, Britanya Kahire'deki idarenin *bütün altın rezervinin* ancak 2,6 milyon sterlini bulduğu bir dönemde, "Arap başkaldırısı"na altın cinsinden yaklaşık 11 milyon sterlin harcamıştı. (Bunun anlamı, sonuçta Hüseyin'in pey akçesinin Londra'daki Maliye Bakanlığı, yani İngiliz vergi mükellefleri ve Amerikalı tahvil alıcıları aracılığıyla ödenmesiydi.) 50 yıl sonra David Lean'in filmi üzerine, "Arabistanlı Lawrence"ı hatırlayıp hatırlamadığı sorulan bir Bedevi şeyhinin gevrek bir gülüşle, "Ha, altınla dolaşan adam" diye cevap vermesine pek şaşırmamak gerekir.[23]

Bu paranın akıllıca bir yatırım olup olmadığı ayrı bir konuydu. Gemilerle Akabe'ye sevk edilen Faysal'a ve bin küsur Bedevi aşiret savaşçısına, Lawren-

22 Chief, Egypforce to C-in-Chief, Londra, 19 Temmuz 1917, PRO, WO 158/634.

23 Akt. Fromkin, *Peace to End All Peace*, 312 ve (Storrs'un tahminine göre toplam tutar) 223. Geçiş dönemi rakamları ve Kahire'deki altın rezervinin miktarı için bkz. Wingate'in Kahire'den raporu, 29 Ocak 1917; Wingate'in Ramallah'tan raporu, 18 Temmuz 1917; Wingate'in Kahire'den raporu, 15 Kasım 1917, PRO, FO 371/3048.

ce kadar cerbezeli olmamakla birlikte işini bildiği anlaşılan yeni bir irtibat subayı, Yarbay Pierce Charles Joyce tarafından ilk kez düzenli eğitim verildi. Gelgelelim, yere göğe sığdırılmayan bu "Arap kolordusu" savaş esiri kamplarından serbest bırakılan 2.500 eski Osmanlı askeriyle takviye edildikten sonra bile MSK'nin sağ kanadında bir yan kuvvet olmanın ötesine geçemedi ve cephe hatlarında kullanılacak kadar Allenby'nin güvenini kazanamadı. Yerel Bedevileri ayaklandırmak üzere doğuya, Suriye Çölü'nün güney kesimine gönderilen Lawrence, operasyonun asıl hedefinde tamamen başarısızlığa uğradı. Allenby'nin verdiği bu görev, Osmanlı ulaşımını aksatmak amacıyla Derâ'nın 25 kilometre kadar batısına düşen Yermuk Boğazı'na yakın yüksek kemerli bir demiryolu köprüsünü yıkmaktı. Bedevi gönüllülerin birçoğu her zamanki gibi daha yolda kayıplara karıştı. Ancak sonuçta Lawrence'ın başarısızlığı bir talihsizlik yüzündendi: Düşürülen bir tüfeğin çıkardığı gürültü bir Türk nöbetçinin tetiğe basmasına yetti. Araplar sıvıştı ve Lawrence peşlerine takıldı.[24]

Lawrence sabotaj görevini başarsaydı bile Yermuk'a ulaştığı kasım başlarında Üçüncü Gazze Muharebesi'nin zaten yürütülüp kazanılmış olması nedeniyle, bunun stratejik etkisi anlamsızlaşacaktı. Lawrence'ın palavralarıyla eğlenmeye yatkın olmasına karşın Allenby'nin Filistin hücumunu başlatmak için çölden gelecek haberi beklemeye niyeti yoktu. (Acelesinde Lloyd George'un savaştan bezmiş İngiliz halkına bir "hediye" olarak Kudüs'ü Noel'den önce almasını istemesinin de payı olabilir.) MSK'nin topları 31 Ekim'de Gazze'ye yeni bir bunaltıcı yaylım ateşi açtı. Bu sefer girişim yanıltma amaçlıydı çünkü asıl İngiliz hamlesi iç kesimdeki Birrüsebi'ye yönelikti. Avustralya 4. Hafif Süvari Tugayı'nın başını çektiği müthiş bir hücumla 17 kuyudan 15'inin sağlam halde ele geçirilmesi, MSK'ye Filistin içlerine ilerleyişte yeterli içme suyu ikmalini sağladı. Kress'in yeniden düzenlenerek Sekizinci Ordu'ya dönüştürülen kuvvetinin ana gövdesi Gazze'de olduğu gibi dursa bile Birrüsebi'den Kudüs'e giden yol artık Allenby için açıktı. Kanadını güvenceye almak isteyen Allenby, XVI. Kolordu'yu aynı yoldan kıyıya döndürerek 2 Kasım'da Gazze'ye baskın düzenledi. Son Osmanlı mevzileri 7 Kasım'da, yani Lawrence'ın Yermuk köprülerini havaya uçurma girişiminde başarısızlığa uğradığı gün düştü. Kendilerine (ve aynı zamanda General Kress von Kressenstein'a) güvenleri sarsılan Türkler apar topar bir ricatla kuzeydeki Kudüs'e doğru çekildi. Yafa 16 Kasım'da düştü. Ama Türkler kasımın ikinci yarısında Yahudiye Tepeleri'nde sıkı bir direniş göstererek, ilerleyen MSK'ye bir dizi sert çarpışmada ağır zayiat verdi. Sonunda Kudüs'ün 9 Aralık teslim olması, Allenby'ye kutsal kente Yafa Kapısı'ndan törenle girme fırsatını verdi. Fatihe

24 Anderson, *Lawrence in Arabia*, 389-390.

eşlik eden takımda Arap dostlarından geçici olarak ayrılan Lawrence da vardı. (Allenby anlaşıldığı kadarıyla onun Yermuk başarısızlığını bağışlamıştı.)[25]

Sembolik açıdan bakılınca Kudüs'ün Aralık 1917'deki düşüşü Bağdat'ın marttaki düşüşüne kıyasla en azından Hıristiyanlar için daha da görkemliydi. Allenby'nin zaferini taçlandıran husus, yendiği Osmanlı ordusunun göstermelik bile olsa yeni Yıldırım Ordu Grubu'nun (Almanların verdiği adla F Grubu) başına geçmek üzere mayısta Türkiye'ye gönderilen eski Alman genelkurmay başkanı Erich von Falkenhayn'ın komutasında olmasıydı. Enver Paşa'nın ilk başta Bağdat'ı geri almak için kullanmayı tasarladığı bu ordu grubu, Allenby'nin sonbaharda saldırıya geçmesi üzerine Filistin'e yönlendirilmişti; ancak gruba bağlı üç Alman piyade taburu ve (Enver Paşa'nın daha önce Galiçya'ya sevk ettiği birliklerden dönen askerlerden oluşturulmuş) dokuz Türk tümeni bölgeye neticeyi etkileyemeyecek kadar geç vardı. Kudüs'e 6 Kasım'da gelen Falkenhayn'ın da yapabildiği tek şey Gazze'den çekilmeyi ve Kudüs'ü Allenby'ye teslim etmeyi yönetmek oldu. İtilaf devletlerinin Batı Cephesi'ndeki Passchendaele'de yeni ceset yığını dehşetleriyle, Chemin des Dames'da Fransız askerlerinin isyanlarıyla, Rusya'da süren çöküşle ve Almanya-Avusturya'nın Caporetto'da İtalya'yı bozguna uğratışıyla (Kasım 1917) karşı karşıya kaldığı bir yılda, "Noel için Kudüs" Lloyd George'un umduğu mucizeydi. Nitekim İngiltere'nin her yanında kilise çanları çalınarak kutlandı.

Doğrusu, tıpkı Bağdat'ın düşüşü gibi Kudüs'ün düşüşü de başlı başına çok az askeri öneme sahipti. Asıl muharebeler daha önce Birrüsebi'de ve Gazze'de yürütülüp kazanılmıştı. Mezopotamya'da olduğu gibi Türk ordusu hâlâ gücünü koruyan bir şekilde kaçmıştı; bir kuşatma ya da toplu esir alma yoktu. Kahire, Londra ve daha genel olarak İtilaf devletleri için çok iyi bir haber olsa bile Kudüs'ün ele geçirilişi Osmanlı İmparatorluğu'na indirilmiş belirleyici bir darbe olmaktan uzaktı. Nitekim haberin İstanbul'a ulaştığı sırada Enver Paşa başka yerlerde yeni fetih planları kurmaya çoktan başlamıştı.

25 Ayrıntılar için bkz. Pomiankowski, *Zusammenbruch*, 292-293; Ulrichsen, *The First World War in the Middle East*, 111-113; Kudüs'ü Noel'den önce ele geçirme isteği için bkz. Fromkin, *Peace to End All Peace*, 308.

BÖLÜM 16

Brest-Litovsk: Tatlı Baldıran

Bolluk bereket diyarı olduğu söylenen Ukrayna başkentinde ekmek bile bulamıyoruz.

—Wilhelm Groener'den Erich Ludendorff'a, 23 Mart 1918[1]

Lenin'in iktidara el koyması Osmanlı İmparatorluğu'nun imdadına tam zamanında yetişti. Önce Osmanlı Üçüncü Ordusu'na 3 Aralık'ta iletilen Rus ateşkes isteği, 17-18 Aralık gecesi bütün Osmanlı cephelerinde yürürlüğe girdi. Aradaki iki haftada İstanbul'da zaten günde 180 gram gibi yetersiz bir düzeyde olan ekmek tayınının yarıya düşürülmesi o kış için kitlesel açlık tehlikesini getirdi. Bolşevik darbesinden önce, Sivastopol'ün "devrimci bahriyeliler"i Türk kıyı şeridine kömür gemilerini Zonguldak'a yaklaşmaktan korkutacak kadar düzenli baskınlar yapıyorlardı. Lenin'in ateşkesi bir anda İstanbul'a kömür akışının yeniden başlamasının, hatta (bir umutla) Karadeniz yoluyla Ukrayna'dan tahıl sevk edilmesinin önünü açtı. Sonuçta (en azından başkentte oturacak kadar şanslı) Türkler o kış açlık çekmeyebilir ya da donmayabilirdi.[2]

Karadeniz'in ulaşıma açılması Alman-Türk ilişkilerinde tırmanan bir krizin tehlikeli düzeye varmadan önlenmesine de yaradı. Alman karargâhındaki Ludendorff'un Aralık 1917 başlarında, Rus ateşkesinden kısa bir süre önce Almanya'nın artık Türkiye'ye kömür veremeyeceği uyarısında bulunması, ekmek kısıntısına yakıt sıkıntıları heyulasını eklemişti. Martta Bağdat'ın düşüşünden Almanları sorumlu tutan suçlamalar yaygındı; Halil "Kut" Paşa'nın kasabayı İngilizlere terk etmesinden kısa bir süre önce Alman subayların ayrıldığına dair bir hikâye ortalıkta dolaşmaktaydı. Ludendorff'un yeni Yıldırım Ordu Grubu'nun komutanlığını üstlenmek üzere Falkenhayn'ı göndermesi, kısmen bu söylentiyi engellemeye ve Osmanlı İmparatorluğu'nun güney savunma hatlarını desteklemeye yönelikti. Ancak eski Alman genelkurmay

1 Ayrıntılar için bkz. Pomiankowski, *Zusammenbruch*, 292-293; Ulrichsen, *The First World War in the Middle East*, 111-113; Kudüs'ü Noel'den önce ele geçirme isteği için bkz. Fromkin, *Peace to End All Peace*, 308.

2 Rus-Osmanlı mütareke şartları için bkz. Kurat, *Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı*, 378-379. Rus-Osmanlı cephelerinde ve denizde uygulanışına dair ayrıntılar için ayrıca bkz. Halpern, *A Naval History of World War I*, 255; Ayrapetov, "Sud'ba Bosforskoi expeditsii", 252.

başkanı, Kudüs'ü Allenby'ye teslim etme rezaletine katlanmak durumunda kaldı. Yayılan yeni söylenti, Falkenhayn'ın Hıristiyan kutsal yerlerinin zarar görmesini önlemek amacıyla Allenby'nin kente girişine göz yumduğuydu.[3] Üstüne üstlük, popüler basında gıda ve yakıt sıkıntılarını Almanlara yıkmak sıradanlaşmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'na Alman yatırımının en büyük sembolü olan Berlin-Bağdat Demiryolu'nun ana istasyonu Haydarpaşa'da 6 Eylül'de çıkan bir yangının cephane, yakıt ve patlayıcı istifleri sarmasıyla, suyun öbür yakasındaki "Pera evlerini havaya uçuran" muazzam bir patlama yaşandı. Hiçbir fail yakalanamasa da bunun bir kundaklama olduğu yolunda yaygın kuşku vardı. Sıkıntıların kış aylarında sürmesi halinde hangi Alman varlığının öfkeli bir Türk kalabalığının sonraki hedefi olacağını kestirmek mümkün değildi. Gittikçe tepki çeken Almanlar İstanbul'a çok ihtiyaç duyulan erzakı Lenin'in sayesinde, savaştan çekildiği için dostça ilişkiler kurulan Ukrayna'dan ya da işgal edilmiş Romanya'da Alman Denizcilik Bakanlığı'nın yeni Karadeniz donanma komutanlığını kurduğu Tuna Deltası'ndan deniz yoluyla sevk edebilirlerdi artık.[4]

Osmanlı cephe hatlarında, Petrograd'dan gelen haber aynı ölçüde olumlu karşılandı. Başkentte gıda tayını yetersizken cephelerdeki durum çok daha kötüydü. Von Sanders'in çabuk gözden düşen Falkenhayn'dan Suriye'deki Yıldırım Ordu Grubu komutanlığını devralmasından sonra saptadığı gibi askerler "yarı aç ya da açlıktan ölmek üzere ve paçavralar içinde"ydi.[5] Rusya'da 1917 ilkbaharında ve yazındaki devrimci altüst oluş İstanbul Boğazı'na asker çıkarmaya dönük Rus planlarını bozmaya ve Yudeniç'in Erzincan'da planladığı hücumu aksatmaya yetmişti. Doğu Anadolu'daki Rus hatlarını savunmayı pekiştirme çerçevesinde Muş daha mayısta boşaltılmıştı. Hatların az sayıda askerle tutulmasına karşın Erzincan'da, Trabzon'da, Erzurum'da ve Van Gölü sahillerinde konuşlu Rus birlikleri hâlâ vardı.[6] Bir Numaralı Emir Kafkasya'ya ve Doğu Anadolu'ya da iletilmişti; ama isyan duygusu diğer cephelere nazaran düşüktü. Bunun apaçık sebebi Rus Kafkasya Ordusu'nun 1916'da kesin zafer kazanmış olmasıydı. Tiflis'te Nisan 1917'de toplanan bir asker sovyetinde üst düzey bir generalin başkanlığa seçilmesi, askerlerin başlarındaki subaylara hâlâ bir ölçüde saygı duyduklarının göstergesiydi. Bolşevikler bütün yaz Kafkasya Ordusu'nda radikal hücreler oluşturmaya çalıştılarsa da 2. Ağır Piyade Tümeni ile Kafkasya 1. Tümeni'nin birkaç alayı dışında çok az

3 Mango, *Atatürk*, 167.

4 Usedom'dan Kayzer II. Wilhelm'e, 24 Eylül 1917 in BA-MA, RM 40-4. Türk-Alman gerginlikleri için bkz. McMeekin, *Berlin-Baghdad Express*, Bölüm 18. Ayrıca bkz. Halpern, *A Naval History of World War I*, 257.

5 Von Sanders, *Five Years in Turkey*, 189-191, 195.

6 Pomiankowski, *Zusammenbruch*, 329.

ilerleme sağladılar. Tiflis Sovyeti'ne savaş yanlısı Menşeviklerin ve Kerenski'ye bağlı Sosyalist Devrimcilerin yanı sıra 1915 katliamlarının öcünü almak için Türkleri yenmeye son derece kararlı olan az sayıda Daşnak ve diğer Ermeni sosyalistler hâkimdi. Tiflis Sovyeti'nin 8 Kasım 1917'de Bolşevik darbesini gayrimeşru sayıp kınaması, askerlerin Türkiye'ye karşı savaşı sürdürmek istediklerinin işaretiydi. Ama ateşkes bu duruma son verdi. Savaş bitmişken ve ülkede köylülerin arazi kapışması başlamışken en hevesli mujiğin bile çok uzak Anadolu'da kazık çakmasına ne gerek vardı?[7]

Bolşevik ateşkes emrinin sonuçlarını vurgulamak önemlidir; çünkü Lenin'in "barış, toprak ve ekmek" sloganının *kilit* payandasıydı; Bolşevikleri Rusya'da iktidar için çekişen diğer hiziplerden ayırt eden noktaydı. Menşevikler, Sosyalist Devrimciler, Kadetler, muhafazakârlar ve monarşi yanlıları Almanya'yla ve Türkiye'yle savaşı kazanmayı kendi anlayışları doğrultusunda istiyorlardı. Kerenski'nin partisinin yüzde 40,4, iktidardaki Bolşeviklerin yüzde 24 ve onlarla birlikte hareket eden "Sol Sosyalist Devrimciler"in yüzde 1 oy aldığı Kasım 1917 seçimlerine bakılırsa, Lenin'in "barış" politikası Rus halkının en fazla dörtte birinin desteğine sahipti. Bolşevik ateşkes emri sanki tartışmalı mahiyetine tüy dikercesine cephelere düşmanla "dostça ilişkiler kurma" yönündeki sarsıcı talimatla birlikte iletildi. Başkomutan General Duhonin aldığı bu emre uymayı reddetti. Bunun üzerine Lenin askerlere yayımladığı bir mesajda onu bir "karşı-devrimci" olarak kınadı. Gerekli işareti alan radikal askerlerin topladığı bir güruh Duhonin'i derhal linç etti. Tıpkı Kafkasya Ordusu'nun erimesi gibi, Rus askeri karargâhındaki isyan da 1917'nin genel devrimci altüst oluşunun değil, bilinçli Bolşevik politikasının sonucuydu. Rusya'nın Türkiye'ye karşı savaşını sona erdiren Kerenski, sovyetler ya da Rus halkı değil Lenin'di.[8]

Dahası, Lenin'in bütün cephelerde teslim olma kararının tek sonucu Osmanlı İmparatorluğu'nun *ayakta kalabilmesi* değildi. Bir bakıma, Şubat Devrimi Rus ordularının Erzincan'dan öteye ilerleyişini durdurmakla ve Kolçak'ın İstanbul Boğazı'na bir baskın düzenleme çabalarını zorlaştırmakla bunu zaten mümkün kılmıştı. Böylece Rus cephelerinde Osmanlıların stratejik konumu umutsuz savunmadan karşılıklı bitkinlikle belirlenen bir tür pata düzeyine çıkmıştı. Ekim Devrimi'nden sonra ise düşman kuvvetlerinin dağılmaya yüz tutması durumuyla karşılaşıldı. Rusya'nın hâlâ üstün Karadeniz filosu, mütareke şartları uyarınca süklüm püklüm limanlara çekildi – tabii isyancıların ayaküstü alınmış kararlarla batırdıkları gemiler dışında. Anadolu'da mütareke komisyonu güya mevcut Rus-Türk cephe hatlarını pekiştirmek üzere

7 Kazemzadeh, *Struggle for Transcaucasia*, 43-44, 61; Wildman, *End of Rus Imperial Ordu*, c. 2, 135.

8 Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace*, 70-73.

Erzincan'ın yaklaşık 45 kilometre kuzeyindeki Kelkit'te müzakerelere oturdu. Ama hattın Rus tarafındaki askerler hemen evlerine dönmeye koyuldu ve bu pek de düzenli olmayan bir şekle büründü. Şaşırtıcı bir gelişmeyle savaş kazanmış konumuna geçen Osmanlı Üçüncü Ordusu'nun komutanı Vehip Paşa, ayrılan Rusların geçtikleri her yerde acımasızca yağmaya ve soyguna girişmelerini sert dille protesto etti.[9]

Modern çağda Osmanlı İmparatorluğu'nu ölüm döşeğinden kurtaran mucizeler arasında Lenin'in devrimi kesinlikle en büyüğüydü. Önceki kış bir ayağı çukurda görünen Türkiye'nin beli bükülmüş orduları İstanbul'a yönelik nihai Rus hamlesi başladığında dayanmak için debelenirken, Britanya ve Fransa Osmanlı enkazından geriye kalana konmaya hazırdı. Oysa şimdi Rus ordularının erimeye yüz tutmasıyla birlikte artık sadrazamlık makamında olan Talât Paşa, Lenin'in darbesiyle "Türkiye'nin şark imparatorluğunu gerçekleştirme yolunun açıldığı" kanısındaydı. *Sabah* ve *Tasvir-i Efkâr* gibi ciddi Osmanlı gazeteleri "Doğu Anadolu'da ve Transkafkasya'daki toprakların derhal geri alınması"nı tartışmaktaydı. Bunun politika dilindeki anlamı, Brest-Litovsk'taki mütareke görüşmelerine gönderilen Osmanlı diplomatlarının sadece Türkiye'nin Rusya'yla 1914 sınırlarına dönülmesini değil, 1877'deki son Rus-Osmanlı savaşında Elviye-i Selâse'yi, yani Kars, Ardahan ve Batum livalarını da kapsamak üzere ele geçirilmiş toprakların geri verilmesini talep edebileceğiydi. Rus petrol sanayisinin merkezi ve Hazar'a giriş kapısı Bakü'nün yanı sıra Türkî Orta Asya'yı bile gündeme getirebilirdi; ancak bu konuda Türklerin aynı şekilde petrol peşinde olan Alman müttefikleriyle çekişmeleri gerekecekti. Enver Paşa 1916'daki feci gidişattan sonra tarihte yaşayan en büyük Türk, imparatorluğun kuzeydeki baş düşmanını yenen adam olarak geçmeye göz dikmiş gibiydi.[10]

Hiç kuşkusuz, Bolşeviklerin iktidarı ele geçirirken yapmaya koyuldukları asıl şey, Enver Paşa'yı bir gazi kahramana dönüştürmek değildi. Lenin'in perspektifinden, ateşkesin Çarlık ordularının dağılışını hızlandırarak karşı-devrimin en tehlikeli silahını bertaraf edişi iyi bir şeydi. Ama bundan Rusya'nın zarar görmesi pahasına düşmanlarının kendi imparatorluklarını kurmalarına fırsat vermesini istediği anlamı çıkmazdı. Fırsatçı olmasına fırsatçı olsa da Lenin aslında Kerenski'nin ve İtilaf devletlerinin sandığı gibi bir Alman ajanı değildi. Bolşeviklerin dışişleri bakanı Troçki Kasım 1917'de Sazonov-Sykes-Picot Antlaşması'nın hükümlerini *Manchester Guardian*'a keyifle sızdırdığında, amacı çıplak emperyalist tutumlarını teşhir ederek savaşın

9 Pomiankowski, *Zusammenbruch*, 330. Ayrılan Rusların mezalimine ilişkin daha geniş bilgi için ayrıca bkz. "Nouvelles alarmantes", *Ribal*, 8 Şubat 1918, Alman Denizcilik Bakanlığı'nın sakladığı kupür, BA/MA, RM 40/215.

10 Alıntıların kaynağı: Gökay, *Clash of Empires*, 17-18.

bütün taraflarını utandırmaktı, sadece arşivlerde yazışmalarını tesadüfen fark ettiği İtilaf devletlerini değil. Benzer şekilde, Lenin'in ateşkesi kabul etme ve Brest-Litovsk'a temsilciler gönderme stratejisi Almanlara istediklerini vermeye değil, Rusya'nın ağır teslim şartlarını imzalamaya mecbur kalmasından önce Avrupa genelinde Rus ilhamlı devrimlerin patlak vermesi için yeterli zaman kazanmaya yönelikti. Troçki bunu daha sonra şöyle açıklayacaktı: "Barış müzakerelerine Almanya ile Avusturya-Macaristan'ın yanı sıra İtilaf ülkelerindeki işçi partilerini harekete geçirme umuduyla başladık. Bu sebeple Avrupalı işçilerin Sovyet devrimini anlamalarına zaman sağlamak açısından müzakereleri mümkün mertebe ertelemeye mecburduk."[11]

Brest-Litovsk mütareke görüşmelerinin birinci oturumu (22-28 Aralık 1917) bir tür komediydi. Önde gelen iki Bolşevik delege, Adolf Yoffe (Troçki'nin Menşeviklik döneminden kalma güvenilir bir dostu) ve Lev Kamenev (Lenin'in eski bir Bolşevik sırdaşı) oldukça ciddiydi. Ama onlara eşlik eden heyet kural tanımaz ve sabıkalı tiplerin acayip bir karışımıydı. Aralarında bir genel valiye suikast suçundan yattığı bir Sibirya hapishanesinden serbest bırakılmış Madam Anastasya Bitsenko'nun yanı sıra Yoffe'nin yola çıktıktan sonra bir "köylü temsilcisi"nin bulunmadığının farkına varınca Petrograd'da basbayağı sokakta bulup yanına aldığı bir köylü olan Roman Staşkov da vardı.* Almanların ve Avusturyalıların Noel ruhunun İtilaf devletlerini bir ihtimal heyetler göndermeye yöneltebileceği umudunu hâlâ taşımaları nedeniyle kimsenin pek acelesi yoktu ve herkes güzelce eğlendi. Staşkov'un her iki avucuna koyduğu yemeği "kırpılmamış kocaman sakalını aralayarak" ağzına tıktığı görüldü. Yemekle birlikte kırmızı mı, yoksa beyaz şarabı mı tercih ettiğini soran Alman ev sahiplerine, keyifle "Hangisi daha sert?" diye sordu.[12]

Ne var ki bu neşeli havanın altında müzakere masasının her iki tarafındaki gerginlikler yatmaktaydı. Avusturya-Macaristan'ın savaştaki durumu 1916'daki Brusilov hücumundan sonra Türkiye'ninkinden daha da umutsuzdu. İmparator I. Franz Josef'in o yılın kasım ayındaki ölümünün ardından, herkesin beklentisi imparatorluğun 1917'de ulusal ayrımlar temelinde çatlayacağıydı ve bunun eşiğine kadar varıldı. Rus Devrimi'nin Habsburgları kurtarışı Osmanlıları kurtarışından aşağı kalmayacak kadar çarpıcıydı; Viyana'da gıda durumu İstanbul'dakinden daha iyi değildi. Avusturya'nın

---

11 Akt. Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace*, 115.

* Yoffe'nin yardımcıları "Nereye gidiyorsun, yoldaş?" diye seslendiler Staşkov'a. "Bizimle Brest-Litovsk'a gel ve Almanlarla barış imzala." Ardından bu "Rus köylü temsilcisi"ni yoklamak için hangi siyaseti benimsediğini sordular. Çoğu köylü gibi bir Sosyalist Devrimci olduğunu öğrenen Yoffe'nin "Sol mu, sağ mı?" sorusuna, "Sol, yoldaş!" karşılığını verdi Staşkov çarçabuk. "Hem de en solda." Bu doğru cevaptı.

12 *Agy*, 85-87, 114.

Brest-Litovsk'taki baş müzakerecisi Kont Ottokar Czernin, müzakerelerin çok uzun sürmesi halinde İkili Monarşi'nin çökeceği yolunda uyarılmıştı. Noel ruhunun (ya da Bolşeviklerin barış propagandasının) heyecanına kapılmışçasına İtilaf devletlerinin Brest-Litovsk'a gelip müzakereye oturması halinde, Avusturya-Macaristan'ın savaşta ele geçirilmiş bütün topraklardan vazgeçeceğini açıklaması herkesi şaşırttı. (Lenin'i bir Alman kuklası olarak gören İtilaf devletleri bunun gerçek bir barış konferansı olduğu fikrini benimsemeye yanaşmadılar.) Czernin'in önerisi oradaki Alman generallerin yanı sıra Berlin'deki sertlik yanlısı basını da küplere bindirdi; gazetelerde Almanya'nın baş müzakerecisi Dışişleri Bakanı Richard von Kühlmann, Czernin'in "kanla ve yüz binlerce canla" alınmış toprakları bırakmayı ima etmesine fırsat verdiği için kınandı. Küçük Bulgar heyeti de işgal edilen Sırbistan'ı, Yukarı Dobruca'da ve Aşağı Besarabya'da Sofya'nın hevesle göz diktiği kesimleri (hatta belki Batı Trakya'da Osmanlıların 1915'te bıraktığı ve şimdi Türklerin geri istediği bölgeyi) geri vermeye mecbur bırakılma fikrine kızgındı. Hariciye Nazırı Ahmed Nesimî'nin belirttiği biçimiyle Türkiye'nin tutumu daha incelikli olmakla birlikte aynı ölçüde açıktı: Toprak taleplerinden vazgeçmeyi ele almak için önce Rusya işgal ettiği bütün Osmanlı topraklarından çekilme işini tamamlamalıydı. Rusya karşısında galip devletler arasındaki sürtüşmenin artması üzerine, herkesin durumu değerlendirmesi için 28 Aralık'ta konferansa ara verildi.[13]

Zamanın kendi lehlerine çalıştığına inananlar sırf Troçki ve Lenin değildi. Bolşevikler Orta Avrupa'da devrimin başlamasıyla Almanya'nın Rus topraklarını yutma planlarının boşa çıkabileceği umudunu taşıyor olabilirlerdi. Ama Almanlar da aynı oyunu oynayabilecek durumdaydı, üstelik aralıkta Ukrayna'nın bağımsızlığını ilan etmiş Rada'nın üç delegesi gibi Rusya'dan kopmaya hevesli ayrılıkçı hizipleri Brest-Litovsk'a davet etmeye varan daha ciddi bir girişimle. Bu arada Türkler eski Osmanlı livaları Kars, Ardahan ve Batum'da güya halkın imparatorluğa yeniden katılması isteğini yansıtan bildiriler dağıtmayı akıl etmişlerdi. Enver Paşa Türkiye'nin savaştaki müttefikleriyle Elviye-i Selâse'nin yeniden Osmanlı İmparatorluğu'na katılmasını müzakere etmek üzere 22 Aralık'ta bir "Kafkasya Heyeti" oluşturdu. İstanbul'daki Alman sefiri Kont Johann Heinrich von Bernstorff, Enver Paşa'nın "Şark pazarlığı" diye küçümsediği hak iddiasına karşıydı.[14] Ama Enver Paşa'nın da bildiği üzere, (aslında İstanbul doğumlu olan ve daha önce Türkiye'de sefirlik yapan) Kühlmann Türk emellerine çok daha sıcak bakan biriydi. Ukrayna'daki Rada tarzı yaklaşımı tercih ettiği için Türkiye'ye eski Osmanlı livalarında ilhaka

13 *Agy*, 118-119; Reynolds, *Shattering Empires*, 174-175.

14 Bernstorff'tan Kühlmann'a, 17 Aralık 1917, PAAA, R 13755.

gerekçe sağlayacak plebisitler düzenlemesini önerdi. Türkiye'nin Elviye-i Selâse üzerindeki hak iddialarının Alman dışişleri bakanınca onaylanması ve Çarlık Kafkasya Ordusu'nun eski gücünden düşmüş olması nedeniyle Enver Paşa'nın Türkiye'yi 1877 sınırlarına tekrar kavuşturması artık sadece bir zaman meselesi gibiydi.[15]

Gelgelelim, Bolşeviklerin elinde hâlâ kozlar vardı. Geçici Hükümet döneminde Rus azınlıkları imparatorlukta tutmak amacıyla kurulmuş Milliyet İşleri Komiserliği, Ekim Devrimi'nden sonra Stalin'e emanet edildi. Stalin aralıkta Türk sızmasına direnmeyi gözeten bir yaklaşımla Kafkasya Ordusu'nun eski Ermeni askerlerini silahlandırmaya başladı. Ayın sonuna varıldığında Ermenilerin ileride bir ulusal orduya dönüşmesini umduğu Ermeni Kolordusu 24 tüfekli piyade taburu, sekiz milis taburu ve yaklaşık 1.000 süvariyle 20.000'e yakın mevcuda ulaştı.[16] Lenin ve Stalin 11 Ocak 1918'de Ermenistan'la ilgili, 28 Mayıs 1917 tarihli muğlak bildiriyi güncelleyen özel bir kararnameye birlikte imza attılar. Bu metinde "Türkiye Ermenistanı" için "kendi kaderini tayin hakkı" ilkesi açıkça onaylandı. Talât Paşa 20 Ocak'ta Bolşeviklerin Ermeni lejyonlarını silahlandırmasına karşı resmi bir protesto sundu.[17] Bolşeviklerin bütün barış propagandasına rağmen "Rus parsının beneklerinin değişmemesi"nden yakındı.[18] Savaşın sona erişinden kısa bir süre sonra muharebe hatları yeniden şekillenirken, Bolşevikler ve Ermeniler Yudeniç'in çoğunlukla Rus-Kazak ordusunun yerini aldı. Brest-Litovsk'ta Noel'e dair hoş sözler edilse bile yeni bir Kafkasya katliamına zemin hazırlanmaktaydı.

Brest-Litovsk'taki müzakereler İtilaf katılımının bir belirtisi olmaksızın 9 Ocak'ta yeniden başladığında, somut işlerin gündeme gelmesiyle gösterişten vazgeçildiği yönünde bir hava vardı. Bolşevikler artık Almanların Ukrayna'yı Rusya'dan koparmayı tasarladığının ve Türkiye'nin zorla Kafkasya'ya tekrar girmeye hazırlandığının farkındaydı. Lenin'in Troçki'ye müzakereleri bizzat üstlenme talimatını vermesi pek şaşırtıcı değildi. Troçki'nin bedava şarapla ve şampanyayla yoldan çıkmamaları için (aralarında Staşkov'un da bulunduğu) ekibini Almanlardan ayrı yerlerde yatmaya ve yemek yemeye zorlamasıyla yortu şenliği gıcırtılı bir frenle durdu. Ardından Bolşevik hatip, ABD başkanı Woodrow Wilson'ın 8 Ocak'taki "On Dört Madde" duyurusuyla bir anda ivedilik kazanan "ulusların kendi kaderini tayin hakkı"nın tam an-

15 Reynolds, *Shattering Empires*, 175-176.

16 Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 458-459.

17 Kararnamenin Türkçe çevirisi için bkz. Kurat, *Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı*, 385 -386 ve (Talât Paşa'nın protestosu) 390.

18 Akt. Reynolds, "The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908-1918", 333.

lamı üzerine Kühlmann'la günlerce sürdürdüğü düelloda çarpıcı bir canlılık sergiledi.* Almanların görüşme tutanaklarının dünya basınına sızdırılmasına garip biçimde göz yumması, Alman emperyalizmine ve riyakârlığına sayıp sayıştıran Troçki'ye megafonu uzatmış oldu. Muhatabının maskaralıklarına kızan Kühlmann, onu halk egemenliğinin adaleti konusunda sıkıştırmaya çalışırken, tartışmayı gittikçe daha soyut bir mecraya çekmekle oyuna geldi. (Alman tasarısı Ukrayna'nın ve Baltık eyaletlerinin Rusya'dan ayrılmasını haklı göstermek için demokratik plebisitlere başvurmaktı.) Ama Troçki öyle herkesin boy ölçüşebileceği biri değildi. Tek bir laf söylemeye fırsat bulamayan Czernin, "bu vahşi yaratıkla sonu gelmez fikir güreşleri"nden gına getirdiği bir aşamada, bir Charlotte Corday'in** ortaya çıkıp keçi sakallı Bolşevik'i küvetinde öldürmesi dileğini güncesine not olarak düştü.[19]

Brest-Litovsk'ta Alman üst komuta kademesini temsil eden General Max Hoffman, egemenlik ve kendi kaderini tayin üzerine akademik tartışmadan bıkınca 18 Ocak'ta Troçki'ye savaş sonrasında Rusya'nın öngörülen sınırlarına ilişkin bir taslak harita sundu. Buna göre Polonya ve Baltık bölgesinin büyük bölümü dahil olmak üzere Alman birliklerince işgal edilmiş bütün topraklar Rusya'dan kopacaktı. Hoffman'ın gerek Kühlmann'da, gerek Czernin'de hemen hayıflanma duygusu uyandıran ifadelerle ağzından kaçırdığı başka bir husus, Almanya'nın eski Rus topraklarından "barışa varılmasından bir yıl sonra bile" asker çekmeye kesinlikle niyetli olmadığıydı. Alman silahlarıyla dayatılan bu acımasız emrivakiye karşı koyacak gücü bulamayan Troçki'nin yapabildiği tek şey, "halkın iradesini ifade etmede referandumun en iyi araç olduğu" yolunda heyecanlı bir konuşmadan sonra Petrograd'dan daha kapsamlı talimat almak üzere görüşmelere ara verilmesini istemek oldu.

Bolşevik dışişleri bakanı zor bir durumdaydı. İkinci ve üçüncü oturumlar arasında Petrograd'a dönüşünde küçük düşürücü bir barış antlaşması mı imzalama, yoksa açgözlü bir emperyalist Almanya'ya karşı "devrimci savaş"ı mı başlatma sorununda Bolşevik Partisi'nin Leninist ve muhalif kanatları arasında arabuluculuk yapmak durumunda kaldı. Almanların Doğu Avrupa'daki kazanımlarından vazgeçme niyetinde olmadıkları haberinin Rus başkentine ulaşmasından sonra, Lenin başlıca Bolşevik kalelerinden (Moskova, Ural-

---

* Bolşeviklerin İtilaf "gizli antlaşma"sını the *Manchester Guardian*'da yayımlatmasından sonra Lenin'den ahlaki üstünlüğü kapma maksadını taşıyan Wilson'ın sömürgeci hak iddialarını "ilgili halklar"ın görüşüne (daha sonra basitleştirilen ifadeyle "kendi kaderini tayin hakkı" ilkesine) göre düzeltme gereğine dair retoriği, Brest-Litovsk'ta Bolşevikleri sindirecek bir sopa olarak İttifak Devletleri'nin işine yaradı. Ancak Wilson'ın niyeti bundan çok uzaktı; 6. Madde Alman birliklerinin "Rus topraklarından çıkması"nı öngörmekteydi.

** Jakoben lider Marat'nın katili (ç.n.)

19 Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace*, 165-166. Ayrıca bkz. Baumgart, *Deutsche Ostpolitik*, 20.

lar ve bizzat başkent) parti liderlerinin katılacağı bir Petrograd konferansı topladı. Delegeler 21 Ocak'ta savaşa ilişkin üç olası politika konusunda oy kullandılar. Lenin'in sert hükümler içerse bile Almanya'yla hemen bir barış antlaşması imzalama önerisi 63 oydan 15'ini aldı. Buharin'in Alman hatlarının gerisinde devrimin patlak vereceği umuduyla* İttifak Devletleri'ne karşı savaşı yeniden başlatma önerisi 32 oyla ucu ucuna bir çoğunluk elde etti. Almanya'yla savaşı uzatma yoluna gitmesi halinde Rusya'nın yenileceğinin "apaçık" olduğunu ileri süren Troçki, ekimde Bolşevik darbesinin zamanlaması konusunda bulduğu çözümü hatırlatan yeni bir mahirane uzlaşmayı ortaya koydu. Biraz şaşkına dönen Bolşevik arkadaşlarına açıkladığına göre yapılması gereken şey "savaşın bittiğini duyurmak ama Almanya'nın dayattığı ilhakçı bir barış antlaşmasını onaylamaktan kaçınmak"tı. Böylece Bolşevikler Brest-Litovsk'ta bir tür "pedagoji gösterisi"nde bulunabilecekti. Savaş halini askıya almak ve şatafatlı bir propaganda jestiyle Rus ordusunu terhis etmek aynı anda iki şeyi başarılabilirdi: "Hohenzollern tahtının ajanları" oldukları yolundaki yaygın inancı yıkmak ve antlaşmanın bir meşruiyet taşımadığını, "Alman süngüleri"yle Rusya kabul ettirildiğini "bütün dünyadaki işçi sınıfları"na açıkça göstermek. Troçki'nin meşhur "ne barış ne savaş" ibaresine indirgenen yeni önerisi, parti liderleri konferansında 63 oyun sadece 16'sını aldı. Ama asıl iktidarı elinde tutan Merkez Komitesi'nde Troçki'nin önerdiği uzlaşma daha büyük ağırlıkla, 7'ye karşı 9 oyla kabul edildi. Troçki elinde bu garip yetkiyle Brest-Litovsk'a döndü.[20]

Bunu izleyen oturum en dramatik olandı. O zamana kadarki görüşmeler bir bakıma savaş sonrasının en önemli meselesine bir girizgâhtı: Ukrayna. Ne de olsa Polonya ve Baltık bölgesinin büyük bölümü daha 1915'te Almanlara kaptırılmıştı; Troçki'nin bu toprakların Rusya'dan koparılmasını protesto edişi tarihin rüzgârına doğru tükürmek gibiydi biraz. Zengin "karatoprak" tarım arazileriyle, kömür madenleriyle ve sanayi merkezleriyle çok daha büyük bir ganimet olan Ukrayna'yı kaybetmek her Rus hükümeti için facia olacaktı. Stratejik açıdan, Ukrayna'yı ve özellikle 1783'te ilhak edilen Kırım Yarımadası'nı kontrol altında tutmak modern çağda Rusya'nın yükselişinde (ve Osmanlı gücünün gerileyişinde) kilit rol oynamıştı. Çarlar Karadeniz'e hâkim olduğu sürece, ne Türkiye'nin kuzey kıyı şeridi ne İstanbul'un kendisi güvende olmuştu. Buna karşılık, Ukrayna'nın tarafsızlaştırılması halinde başkentleri artık güvende olacak Osmanlı yöneticileri, Rusya'nın büyük

* İşin ilginç tarafı, tam bir hafta sonra "ilhaksız barış" fikrinin harekete geçirdiği büyük çaplı bir dizi grevin Alman sanayi merkezlerini sarsması Buharin'in bir ölçüde öngörülü olduğuna işaret eder gibiydi. Ancak grevlerin çarçabuk bastırılması Troçki'nin Ocak 1918'de Alman moralinin gücü konusunda haklı olduğunu gösterdi.

20 Baumgart, *Deutsche Ostpolitik*, 21; Pipes, *Russian Revolution*, 582-83.

devletler arasında ikinci sınıfa inmesiyle birlikte tekrar ağırlıklarını ortaya koymaya başlayacaklardı. Dahası, Transkafkasya'nın aksine Ukrayna İttifak Devletleri'nin hemfikir oldukları bir konuydu. Bu ülke üzerinde ne Bulgaristan'ın ne Türkiye'nin hak iddiası vardı. Ukrayna'nın bağımsızlığının kendi Slav azınlıklarına bir emsal oluşturmasını istemeyen Avusturya-Macaristan'ın elbette makul korkuları vardı. Ama Viyana'daki gıda durumunun vahimliği böyle kaygılara kolayca ağır basacak düzeydeydi. Avusturyalıların gerçekte istediği şey olan tahıl, patates ve kömür (Almanya-Avusturya-Macaristan işgal ordularıyla birlikte) bağımsız bir Ukrayna'nın Rada'sı tarafından görünüşte sağlanabilirdi. En önemlisi, Rus gücünü zayıflatmada İttifak Devletleri'nin ortak bir temel çıkarı vardı ve bunun bariz yolu Ukrayna'yı koparmaktı. Talât Paşa mütareke görüşmelerinde üçüncü oturumun başladığı 1 Şubat'ta, Enver Paşa'ya çarlar kadar emperyalist olan Bolşeviklerin Ukrayna'yı da içine alan bir "Birleşik Rusya Cumhuriyet" yaratma peşinde olduklarını yazdı. Kuzeydeki geleneksel tehdidin tekrar ortaya çıkmasının önüne geçmek için Ukrayna'yı Brest-Litovsk'ta tanıyarak Rusya'dan koparmak için Almanlarla ve Avusturyalılarla birlikte çalışacağını bildirdi.[21]

Troçki'yi köşeye sıkıştırmak isteyen Kühlmann ve Czernin, Ukrayna'dan gelen Rada delegelerinin oturum açılırken söz almalarına fırsat verdiler. Bu idealist genç sosyalistler, Bolşeviklere karşı devrimin ruhuna ihanet ettikleri, seçilmiş bir meclise saldırdıkları, özgürlüğe can atan Ukraynalıları ve diğer azınlıkları bastırdıkları gerekçesiyle sert bir tirada giriştiler. Troçki buna aynı sertlikle karşılık vererek Rada'nın ancak Almanların delegelerine tuttukları otel odaları büyüklüğünde bir bölgeyi temsil ettiğini belirtti. General Hoffman'ın farkında olduğu üzere Troçki'nin alaycı saptamasında gerçeklik payı vardı. Kiev'deki Rada'nın konumu sallantıdaydı ve silahlı Bolşevikler güç kazanmaktaydı. (Nitekim bir hafta sonra, 8 Şubat'ta kenti ele geçirmeleriyle Rada kovulacaktı.) Karadeniz filosunu da saran Bolşevizm, yerel bir Rada'nın Lenin'in partisine bağlılığını bildirdiği Odessa gibi liman kentlerine yayılmıştı.[22] Alman ordularında bile destek kazanma yolundaydı. Kayzer II. Wilhelm'in 9 Şubat'ta Brest-Litovsk'a bir telgrafta açıkça yakındığı üzere mütareke görüşmeleri kisvesi altında "Bolşevik hükümeti askerlere açık telsiz kanalından sesleniyor, onları ayaklanmaya ve askeri üstlerinin emirlerine alenen uymamaya çağırıyor"du.*[23] Bolşeviklerin ikiyüzlülüğüne öfkelenen Almanlar, Avusturya-Macaristan'dan ve Türkiye'den destek alarak Ukrayna

21 Akt. Reynolds, *Shattering Empires*, 183.

22 Braila'daki Hoffman'ın NATEKO için raporu, 28 Mart 1915, BA/MA, RM 40-251.

* Bizzat Troçki'nin Brest-Litovsk'a girerken trenden dışarıya "barış" elilanları attığını gören tanıklar vardı.

23 Akt. Pipes, *Russian Revolution*, 584.

Radası'yla ayrı bir barış imzaladılar. Kühlmann ardından Troçki'ye ya yirmi dört saat içinde antlaşmayı imzalamasını ya da savaş haline dönüşü göze almasını bildirdi. Troçki de kozunu oynayarak Rusya'nın savaşı bıraktığını ve ordularını dağıttığını ama "toprak ağalarınca ve kapitalistlerce hazırlanmış bir barış"ı imzalamayacağını duyurdu. Savaştan bezmiş halklarına ordusu olmayan bir ülkeyle niçin hâlâ savaştıklarını açıklamak zorunda olan, artık Almanya ve müttefikleriydi. Bunu duyan General Hoffman ancak "*Unerhört!* [Duyulmamış şey!]" diye kekeleyebildi. Troçki propaganda hamlesinden memnun halde Petrograd'a döndü. Lenin'in hâlâ resmen tanınmayan hükümeti nezdindeki ABD irtibat subayı Albay Raymond Robins'in Troçki'yi "her tarafından puştluk akan biri ama İsa'dan sonra gelen en büyük Yahudi" olarak nitelendirirken, aklından geçirdiği şey muhtemelen bu olaydı.[24]

Troçki'nin benzeri görülmemiş manevrasıyla afallayan Almanlar muhtemelen haftalar önce tartışmış olmaları gereken bir konuyu 13 Şubat'taki imparatorluk konseyinde ele aldılar. Üst komuta kademesi adına konuşan Ludendorff, Troçki'nin oyalama taktiklerinden bıktığını belirtti. Amerikan birliklerinin ağırlıklarını ortaya koymalarından önce ezici bir ilkbahar hücumuyla Fransa'daki İtilaf direnişini bitirmeyi umduğu için Batı Cephesi'ne asker kaydırabilmek açısından Doğu Cephesi'nde hızlı bir kararlılık sergilenmesini istedi. Bolşeviklerin antlaşmayı imzalamama direnişinin sürmesi halinde, Almanlar dosdoğru Petrograd'a yönelip Rus hükümetini devirmeliydi. Dışişleri Bakanlığı adına konuşan Kühlmann, Troçki'ye benzer bir kızgınlık duymakla birlikte "bulaşıcı devrim hastalığının merkezi"ne iyice çekilmeye karşı çıkarak bunun yerine 1917'nin Sun Tzu tarzı politikasına dönmeyi, yani Bolşeviklere karşı yurtsever eğilimli bir karşı-devrimi kışkırtmamak açısından Doğu Cephesi'nde hiçbir şey yapmamayı önerdi.[25]

Kühlmann'ın yaklaşımı mantıklı olsa da imparatorluk konseyindeki hava aksi yöndeydi. Kayzer II. Wilhelm verilen bütün desteğe rağmen, Bolşeviklerin Alman askerlerini isyan için tahrik etmelerinden şahsen rahatsızdı; ayrıca Bolşevikleşmiş Petrograd'da "hüküm süren çılgınlık" (örneğin, özel banka hesaplarına "el koyma" yönündeki hükümet kararnameleri) hakkında ilk raporları almaya başlamıştı. Yaşlı genelkurmay başkanı Feldmareşal Hindenburg, genellikle Ludendorff'un ona verdiği akla kendi fikir kırıntılarını katarak, Almanya'nın Ukrayna'yı ve tahılını Bolşeviklere kaptırma riskini göze alamayacağını, bunun yerine onları ezmenin çok daha iyi olacağını belirtti. Bethmann Hollweg'den sonra sınırlı yetkilerle şansölyeliğe getirilen Kont Georg von Hertling, cesur bir çıkışla arabuluculuk etmeye çalıştı ama

24 Alıntıların kaynağı: Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace*, 152, 226-228.
25 Alıntıların kaynağı: Baumgart, *Deutsche Ostpolitik*, 23-25.

kayzerin ve generallerin verdiği gözdağıyla sindirildi. Petrograd'ı işgal meselesinin şimdilik askıda bırakılmasına karşın Doğu Cephesi'nde 18 Şubat'ta yeniden hücuma geçme yönünde kesin bir karar alındı.[26]

Her ne kadar bazı kaynaklarda Ekim Devrimi'nin kaçınılmaz sonucu olarak olağan sayılsa da Troçki'nin Brest-Litovsk blöfünün Ludendorff tarafından görülmesi bizzat bu blöf kadar beklenmedik ve tuhaf bir karardı. Troçki'nin telkin ettiği "ne barış ne savaş" politikasının önceden belirlenmiş hiçbir yanı yoktu. Daha geniş bir parti konferansında reddedildikten sonra Bolşevik Merkez Komitesi'nde çok az farkla kabul edilmişti; bu oylama Almanya'nın grevlerle sarsıldığı ertesi hafta yapılmış olsaydı, Buharin'in lehine sonuçlanabilirdi. Rus ordusuna 29 Ocak'ta verilen "gönüllü" terhis emrinin tarihteki belirgin bir emsali yoktu.[27] Benzer şekilde, Ludendorff'un Şubat 1918 sonlarında güçsüz bir Rusya'ya saldırma önerisi hem devirmek istediği hükümetin adeta Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından başa geçirilmiş olması hem saldırıya katılacak her askerin Batı Cephesi'nde tam da ertesi ay başlaması planlanan hücumda kullanılamayacak olması açısından şok yaratacak ölçüde mantıksızdı.* Birlikleri bizzat Almanya'nın Rusya'ya musallat ettiği Bolşevik hastalığının kökünü kazımaya göndermenin ya da Amerikalı piyadelerin muharebeye sürülmesinden önce, eldeki her kaynağı Fransa'ya yönelik büyük bir hücuma yöneltmenin bir anlamı olabilirdi. Ama her ikisini aynı anda yapmak bir tür çılgınlıktı.[28]

Bununla birlikte, ilk sonuçlar çarpıcıydı. Baltık kesimindeki Dvinsk'in 17 Şubat'ta hiç çarpışma olmaksızın düşmesinden sonra, Almanlar Letonya ve Estonya içlerine ilerledi. Ayın sonuna doğru Alman savaş uçakları Petrograd'a bombalar yağdırmaya başladı. Cephenin merkez kesiminde Beyaz Rusya içlerine dalan Alman birlikleri Minsk'i ve Pskov'u kolayca ele geçirdi. Daha güneyde Alman, Avusturya ve Macar birlikleri Ukrayna içlerine hızla yöneldi. "Başkent" Kiev'in 1 Mart'ta düşmesi, Almanların Ukrayna tahılının Berlin'e, Viyana'ya ve İstanbul'a nakli için Rada'yla anlaşmaya varmasını sağladı. Alman üst komuta kademesinin bilinçli olarak Kiev'den uzak tuttuğu Avusturya-Macaristan bir-

---

26 *Agy*, 25-26. Özel banka hesaplaerına el konması için bkz. McMeekin, *History's Greatest Heist*, Bölüm 1.

27 Keegan, *The First World War*, 382.

* Alman resmi tarihi 1917-1918 kışında Ludendorff'un Batı Cephesi hücumu için Doğu Cephesi'nden (aralarında muhafız alayları, *Jäger* taburları, en sağlam Prusya, Schwaben ve Bavyera tümenleri olmak üzere) 38 tümenin kaydırıldığını ileri sürer. Kâğıt üzerinde geriye kalan kuvvet otuz beş yaş altındaki askerleri ve atlarının çoğu alınmış ikinci sınıf birliklerden ibaretti. Ne var ki Ludendorff'un amaçlarına en uygun hesaplamaya göre bile Ludendorff'un Batı Cephesi'ne saldırdığı 21 Mart itibariyle, *yaklaşık 50* Alman tümeninin, yani bir milyonu aşkın askerin Doğu Cephesi'nde tutulduğu gerçeği ortadadır.

28 Ludendorff'un hücumundan önce asker sayıları ve Alman birlik sevkinin analizi için bkz. Stevenson, *Cataclysm*, 398-399.

likleri Odessa'yı hedef aldı. Bu arada General Wilhelm Groener komutasındaki Alman öncü kolu hızla Harkov'a ve Donetsk'e yönelirken, korku saçan General Mackensen komutasındaki bir güney ordu grubu Kırım Yarımadası'na saldırdı. Almanlar 8 Mayıs'a doğru Rostov-na-Donu'ya ve Taganrog'a ulaştı; Volga kıyısındaki Çaritsin'e (daha sonra Stalingrad) ve Güney Kafkasya'ya öncü keşif kolları gönderildi. On haftayı biraz aşan bir sürede (savaş öncesindeki) Almanya'dan bile daha geniş topraklar ele geçirilmişti. Nitekim Doğu Cephesi genel komutanı General Hoffman keyif alan bir havayla şöyle böbürlendi: "Bu şimdiye kadar gördüğüm en komik savaş; neredeyse sadece trenlerle ve otomobillerle yürütülüyor. Makineli tüfeklerle ve bir topla birlikte trene konulan birkaç piyade sonraki demiryolu istasyonuna gönderiliyor; oranın ele geçirilmesinden ve Bolşeviklerin tutuklanmasından sonra trene başka bir kıta bindiriliyor ve harekât sürüyor." Yaraya tuz basmaktan kendini alamayan Hoffman'a göre "Troçki'nin teorileri gerçekler karşısında tutunamamıştı."[29]

Osmanlı cephesindeki ilerleme aşağı yukarı aynı hızdaydı. Troçki'nin oyalamalarından duyulan ortak bezginliğin de etkisiyle, Almanlar daha önce Türklerin Kafkasya'ya girmesine karşı gösterdikleri muhalefetten vazgeçerek Brest-Litovsk Antlaşması'nın nihai metninde "Ardahan, Kars ve Batum yörelerinin [...] Rus birliklerinden temizleneceğini" öngörmüşlerdi. Dağıtılan Osmanlı İkinci Ordusu'na bağlı tümenlerin de katılmasıyla yeniden düzenlenen ve Vehip Paşa'nın komuta ettiği Osmanlı Üçüncü Ordusu'nun 24 Şubat'ta Trabzon'u alışı sırasında biraz kan döküldü. (Bir cephane deposunda kazayla olup olmadığı tam anlaşılmayan bir patlamanın bilançosu yaklaşık 600 ölü ve 700 yaralıydı; bunların 1.050'si Rus, 250'si ise Rum'du.)[30] Erzincan-Erzurum cephesinde Musa Kâzım Karabekir Paşa komutasında yeni oluşturulan Birinci Kafkasya Ordusu 24 Şubat'ta Mamahatun'u, birkaç gün sonra da Erzincan'ı aldı. Erzurum 12 Mart'ta düştü. Böylece 1916'daki feci durumun tersine dönmesiyle Karabekir ve Vehip paşalar tekrar 1914 sınırlarına ulaştılar. Osmanlı birlikleri 4 Nisan'da, Enver Paşa'nın 1914'te saldığı cinleri kovarcasına Sarıkamış'a girdi. Türklerin kaybedilmiş üç livaya yönelmeleriyle, sıra 1870'lerdeki zamanı geriye sarmaya geldi. Ardahan'ı birkaç günde aşan Vehip Paşa 12 Nisan'da (birkaç saatlik düzensiz direnişin ardından) Batum'u teslim aldı. Birinci Kafkasya Ordusu'nun 25 Nisan'da direnişle karşılaşmadan Kars'a girmesiyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun kırk yıldaki toprak kayıplarını telafi edişi iki ayda tamamlanmış oldu.[31]

---

29 Baumgart, *Deutsche Ostpolitik*, 119-127. Hoffman'dan alıntıyı akt. Pipes, *Russian Revolution*, 586-587.

30 Humann'ın İstanbul'dan raporu, 9 Mart 1918, BA/MA, RM 40-251.

31 "Augenblicklichen Lage im Kaukasus", 6 Nisan 1918, BA/MA, RM 40/215; Pomiankowski, *Zusammenbruch*, 335.

Hiç kuşkusuz, Almanların ve Türklerin Bolşevikleşmiş Rusya içlerine zaferle ilerleyişi karargâh kurmay haritalarında görünen duruma kıyasla bir hayli karışıktı. Ukrayna'nın kaynaklarını kullanmayı uman Almanlar ve müttefikleri yakıp yakılmış bir ülkeyle karşılaştılar. Almanların Mart 1918 başlarında yaklaştığı Odessa ve Sivastopol, "Bolşevik haydut inleri"ne dönüşmüşlerdi; "kentlere doluşan silahlı çetelerin yağmaya, hırsızlığa ve cinayete koyulmaları, burjuvaları ve subayları tutuklamaları ile ortaya çıkan tam kargaşa" yüzünden her türlü "terör olayı"nın kol gezdiği yerlerdi.[32] Almanlar 13 Mart'ta Odessa'ya vardıklarında, tankların ateşe verilmiş olması nedeniyle petrolün hiç kalmadığını görerek dehşete düştüler. Yüksek fiyattan dahi kömür satın almak mümkün değildi ve tahıl fazlası bulma ihtimali yoktu; kent kırsal kesimden 200.000 mültecinin gelişiyle büyüyen nüfusunu bile besleyebilecek durumda değildi.[33] Karadeniz kıyısındaki en büyük tersanelerin bulunduğu (ve Rusya'nın dretnotlarını inşa ettiği) Nikolayev tamamen Bolşeviklerin eline geçmişti. Almanların ve Avusturyalıların tersaneleri ve telgrafhaneyi ele geçirme girişimi sırasında bu liman sert çarpışmalara sahne oldu; zayiat 12 ölü, 40 yaralı ve 70 kayıp düzeyindeydi.[34] Herson'da dört Alman bölüğü "Bolşevik çeteler" tarafından pusuya düşürüldü. Denizde ise garip bir açmaz sürdü; Alman denizaltıları Ukrayna limanlarını kuşatmakla birlikte, güvenle yanaşabilecek durumda değildi; çünkü savaş gemilerinin çoğu Bolşevik isyancıların elindeydi ve ne yapacakları belli olmazdı. Durumun çok ciddi olması nedeniyle Alman ordusunun yardım istediği Osmanlı Bahriye Nezareti'ndeki Souchon, yeni onarılmış *Goeben*'i Sivastopol, Odessa ve Herson limanlarında Alman bayrağını göstermek üzere derhal gönderdi.[35]

Rus Karadeniz filosu, Almanların sağlam halde el koymayı umdukları değerli bir varlıktı. Lenin hükümetinin 3 Mart'ta onayladığı Brest-Litovsk Antlaşması, Rus savaş gemilerinin "genel bir barışa varılmasına kadar" limanlarda "alıkonulması"nı öngörmekteydi; Almanların niyeti barıştan sonra onlara konmaktı. Ne var ki Ukrayna'nın kıyı limanlarına ulaşıldığında Rus filosundan geriye çok fazla şeyin kalmadığı açıkça görüldü. Örneğin, *İmperatriça Marya* dretnotu Rus sancak gemisi rolünü tekrar üstleneceği beklentisiyle 1917'nin büyük bölümünü onarımda geçirmişti. Bolşeviklerin iktidara el koymasından kısa bir süre sonra onarımın durdurulmasıyla

32 Hoffman'ın Rumen amirali Balescu'ya mesajı, 8/9 Mart 1918, BA/MA, RM 40-251.

33 Hoffman'ın Braila'dan raporu, 28 Mart 1918, *yagy.*

34 *Agy.* Komando birliği komutanının sahadan Bene'ye raporu, 23/24 Mart 1918, BA/MA, RM 40-251.

35 Hoffman'ın Braila'dan raporu, 23 Mart 1918 ve Bene'nin sahadan raporu, 26 Mart 1918, BA/MA, RM 40-251.

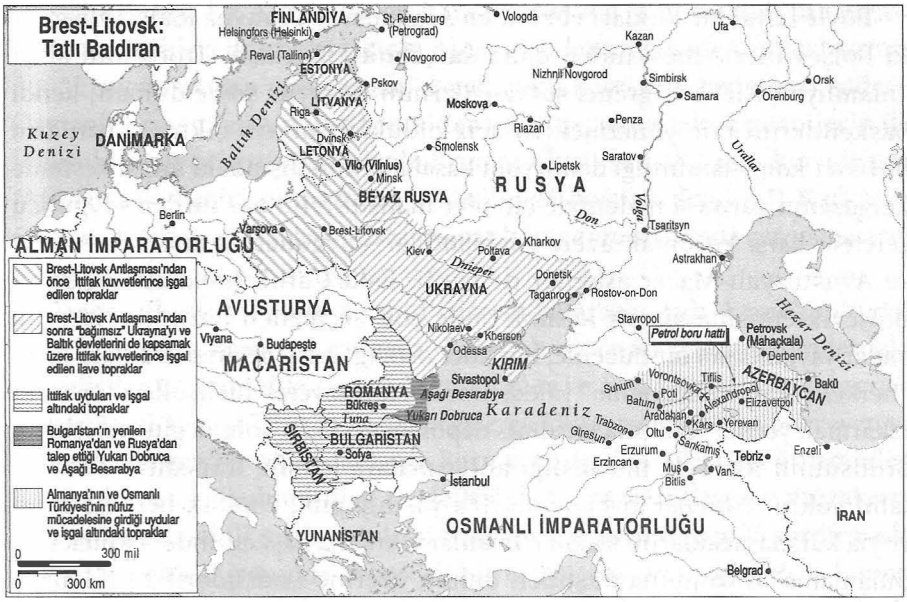

tekrar su almaya başladı ve bu sefer temelli olmak üzere bir anda battı. Rus Karadeniz filosundan geriye kalan kısım (oldukça güçten düşmüş *Volya* ve *Svobodnaya Rossiya* dretnotları, beş destroyer, bazı nakliye gemileri ve hücumbotlar, birkaç denizaltı) Sivastopol'de demirlemeye gönderildi. İlk Alman öncü birliklerinin oraya vardığı sırada Bolşevizm'e karşı çıkan bütün subayların linç edilmiş olması nedeniyle bunlar bile adeta işe yaramaz durumdaydı. Bir Alman albayın Mart 1918 ortalarında bildirdiğine göre bir amiral ya da bir filoya komuta etmeye yetecek tecrübeye sahip üst rütbeli bir subay yoktu. Böyle birileri bulunsa dahi, ne gemileri çalıştırmaya yetecek kömür ya da petrol ne ateşlenecek cephane vardı. (Mermilerin ve diğer mühimmatın çoğu çeşitli gemi isyanlarında denize atılmıştı.) Şubat Devrimi'nden sonra Rus filosu harekâtlarını neredeyse normal şekilde sürdürerek Karadeniz'deki hâkimiyetini korumuş ve Türkiye'nin kıyı şeridini 1917 sonbaharına kadar tehdit etmişken Alman istihbaratının Nisan 1918 başlarındaki tahmini, vurucu gücünün yüzde 99 azaldığı yönündeydi.[36] Üstelik Sivastopol'ün yukarısındaki tepelerde ilk Alman sahra bataryalarının görüldüğü 30 Nisan'daki geniş çaplı gemi imhasından *önce* yapılan bir tahmindi bu. Rusya'nın son iki Karadeniz dretnotunun yanı sıra 20 hücumbot, destroyerler ve nakliye gemisi kendi mürettebatlarınca batırıldı.[37]

36 Rusya'nın Karadeniz limanlarını gezen Yüzbaşı Nusret'in İstanbul'dan raporu, 14 Nisan 1918, BA/MA, RM 40-252.

37 Baumgart, *Deutsche Ostpolitik*, 162.

Böyle hayal kırıklıkları yüzünden Almanların Ukrayna Radası'yla meşki Bolşeviklerle meşkinden daha da çabuk tatsızlaştı. Troçki'nin alayı anlamlıydı: Kiev'in öğrenci sosyalistlerinin Ukrayna şöyle dursun, kendi başkentlerini bile yönetmekten aciz oldukları ortaya çıktı. Almanların birlikler konuşlandırdığı demiryolu kasabalarının dışındaki kırsal kesimde kargaşanın sürmesi nedeniyle çiftçiler mahsullerini her türden soyguncu çetelere karşı korumak üzere silahlandılar; soyguncular arasında Alman ve Avusturyalı-Macar askerler de vardı. Eski Çarlık imparatorluğunun Bolşevik etkisine girmiş kesimlerinde çok geçmeden hazinliğe varacak kadar yaygınlaşan bir düzenle, köylüler ortalığı kırıp geçiren ordulara karşı "herkesin canı cehenneme" yaklaşımını benimseyerek mahsullerini pazara çıkarmak yerine yeraltına kazılmış depolara saklama yoluna gittiler. Alman ordusunun Rada'yla imzaladığı antlaşmalara karşın, düpedüz verilecek tahıl yoktu. Groener'in Ludendorff'a yazdığı gibi, "bolluk bereket diyarı"yla karşılaşacaklarını sanan Almanlar Ukrayna başkentinde "ekmek bile bulamama" durumuna düştüler. Bunun üzerine Ludendorff 23 Nisan'da Groener'e gıda sevkıyatının yapılmaması halinde Rada'yı devirme ve özel mülkiyete saygı göstererek, köylüleri tahıllarını paylaşmaya ikna edecek bir asayiş rejimi kurma yetkisini verdi. Alman askerleri 28 Nisan'da Rada'yı bastı ve milletvekillerini tutukladı. Groener heyecanlı bir girişimle, Orta Ukrayna'da 1649-1764 arasında hüküm sürmüş Zaporojiya Kazak Ordası reislerinden birinin soyundan gelen Pavlo Skoropadskyi adlı eski bir Kazak Çarlık subayını ataman ilan etti. Troçki gibi kural tanımaz Bolşeviklerin ve Rada'daki Ukraynalı öğrenci radikallerin iktidara gelişine katkıda bulunan, ardından Wilson'ın kendi kaderini tayin ilkesi konusunda Troçki'yle kavgaya tutuşan Almanlar 17. yüzyıldan beri görülmeyen bir Kazak diktatörlük yönetimini geri getirme durumuna düşmüşlerdi.[38]

Kafkasya Cephesi'ndeki gelişmeler ahlaki açıdan daha iyi sayılmazdı. Savaşta dördüncü kez el değiştiren Van, Rusların ayrılışından sonra kente sahip çıkmak için kalan 1.000 dolayındaki Ermeni savaşçının canlarını pahalıya ödetmeleriyle sert çarpışmalara sahne oldu.[39] Karabekir'in şubat sonlarında Erzincan'a varan kuvvetleri, "bütün kuyuların cesetlerle dolu" ve çoğunun Müslüman olduğunu bildirdi. Trabzon-Batum cephesi boyunca benzer dehşet sahnelerine tanık olan Vehip Paşa, "Osmanlı Müslümanlarını yok etmeye kararlı" görünen Ermenileri durduracak bir şeyin yapılması için Tiflis'teki Rus karargâhına acil bir telgraf çekti.[40] Kafkasya'daki Ermeni

38 *Agy*, 124-29.

39 "Augenblickliche Lage im Kaukasus", 6 Nisan 1918, *yagy*.

40 Reynolds, "The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus", 372.

Ulusal Konseyi ise Ardahan'a ve Kars'a ilerlerken yeni bir zulüm dalgası başlatan Türkleri durdurması için Alman üst komuta kademesine başvurdu. "Ermenileri kan gölü içinde" bırakan bu harekâtın hedefinde sadece Osmanlı Ermenilerinin değil (eskiden) Rus uyruğundaki Ermenilerin de bulunduğunu belirtti. Başvuruda Ermeni ulusu ve halkı için kurtuluşun "Almanya'ya bağlı" olduğunun bildirilmesi boşuna değildi.[41] Kafkasya Cephesi'nde 1918 ilkbaharındaki Osmanlı hücumu sırasında çarpışmaların eskisi kadar acımasız olduğu açıktı.

Transkafkasya'yı kimin kontrol edeceği hâlâ belirsizdi. Lenin'in iktidara el koyuşunu izleyen kargaşada, Bolşevik olmayan çeşitli eğilimlerdeki sosyalistler (çoğunlukla Gürcü Menşevikler ve Ermeni Daşnaklar, ayrıca birkaç Azeri Tatarı) Tiflis'te bir araya gelerek Ukrayna Radası'na benzeyen ve Seim adı verilen bir ön parlamento kurmuşlardı. Yine Ukrayna örneğinden hareketle, Seim kendini İttifak Devletleri'yle bir barış antlaşması müzakeresine girmeye yetkili saydı ancak işi resmen bağımsızlık ilanına vardırmadı. Brest-Litovsk'a zamanında yetişecek bir heyeti oluşturamadığı için bunun yerine bir ikili barış antlaşması çerçevesinde Türklerce tanınma umuduyla Trabzon'a temsilciler gönderdi. Böylece Transkafkasya'nın rüşeym halindeki yarı devleti Ardahan, Kars ve Batum içlerine ilerleyen fetihçi Osmanlı ordularıyla müzakereye oturma gibi garip bir durumda kaldı. Aslına bakılırsa, Seim'in bağımsızlık ilan etmesini isteyen Osmanlı paşalarıydı; bu yolla tıpkı Almanların Rada'ya (daha sonra uygulamaktan aciz olduğu ortaya çıksa bile) kabul ettirdiği şekilde, barış şartlarının dayatılabileceği bir muhatap olacaktı. Seim olsa olsa meşum bir başlangıç olarak nitelendirilebilecek bir kararla 22 Nisan'da, Batum'un Vehip Paşa'ya teslim olmasının hemen ardından Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan etti. İtip kakacakları kendi "Rada"larına kavuşan Türkler, barış şartlarını dayatmakta gecikmediler. Hükümlerden biri "bütün Transkafkasya demiryollarının Türkler tarafından serbestçe kullanılması"ydı. Mesaj açıktı: Osmanlı ordularının maksadı Bakü'yü almaktı.[42]

Kiev gibi, Tiflis de bağımsızlığın parlak şafağının çarçabuk söndüğünü gördü. "Transkafkasya" Osmanlı İmparatorluğu tarafından tanınır tanınmaz ayakta kalmaya dönük amansız bir çekişmeyle ulusal hiziplere bölündü. Ermenilerle uygun geçici ittifaktan vazgeçen Gürcüler himaye için Almanlara başvurdular. Suriye'den yeni gelen Albay Kress von Kressenstein Tiflis'e tam yetkili askeri temsilci olarak derhal tanındı. Berlin için cömert maden imtiyazlarını kopardıktan sonra 27 Mayıs'ta Tiflis belediye meclisinde Gürcü

41 Alman askeri arşivindeki 13 Nisan 1918 tarihli nüsha, BA/MA, RM 40-251.

42 Reynolds, "The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus", 467; Gökay, *Clash of Empires*, 26.

bağımsızlığının duyurulmasına izin verdi; böylece kısa süreli Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti fiilen son bulurken Seim de dağılmış oldu. Dindaşları Hıristiyan Gürcülerce yüzüstü bırakılan Ermeniler, Tiflis'teki Ulusal Konsey'i yeni Ermeni Cumhuriyeti'nin başkenti olacak Erivan'a taşıdılar. Transkafkasya'nın üçüncü ana ulusal topluluğu Azeri Tatarları (yani bugün bildiğimiz adla Azerbaycanlılar) da "iç istikrarın ve ulusal güvenliğin gerektirmesi halinde Azerbaycan hükümetine askeri destek sağlama" sözünü veren Osmanlıların himayesi altında bağımsızlık ilan etmeye kaçınılmaz olarak yöneldiler. Açıkça belirtilmeyen maksat (tıpkı Almanların Kiev'i Rada için geri alması gibi) Türklerin Bakü'yü Azeri Tatarları için almasıydı. Bakü o sırada yerel Bolşeviklerin ve Ermeni Daşnakların alelacele oluşturduğu radikal bir "komün"ün kontrolü altındaydı; nisan başlarında silahlı bir Bolşevik-Daşnak kuvvetinin Şemkir'de birkaç bin Azeri Tatar Müslüman'ını katlettiği kanlı sokak çarpışmalarından sonra Müslüman ahalinin büyük bölümü tepelere sığınmıştı.[43]

Transkafkasya'nın üç yeni ülkesinden sadece Ermenistan bağımsızlığı için savaşacaktı. Mayıs sonunda Gümrü'den püskürtülen Ermeniler Karakilise'de (Vanadzor) ve Erivan'ın dışındaki Serdarâbad'da (Armavir) sert bir direniş göstererek, ilerleyen Osmanlı ordusuna 1918'in ilk gerçek yenilgisini tattırdı. Ermenilerin başkent için ilk tercihi Erivan değildi: Tiflis her ne kadar Gürcistan Krallığı'nın eski başkenti olsa da Ermeni kültürünün çok daha önemli bir merkeziydi. Kentin savaş öncesi nüfusunda yüzde 40'lık oranı bulan Ermeniler yüzde 35 oranındaki Gürcülerden daha ağırlıktaydı, üstelik yerel ekonomi onların hâkmiyetindeydi ve en yaygın okunan gazeteler onlara aitti. Erivan ise Transkafkasya'nın Batum'dan Tiflis yoluyla Bakü'ye uzanan, bir demiryolunun ve bir petrol boru hattının geçtiği ana stratejik arterden uzak ve sönük bir taşra kasabasıydı. Vehip Paşa kısmen tam da bu sebeple Erivan'ı Türkiye'nin baş düşmanına bırakmayı kabul etti. Ermenistan (en azından şimdilik) yaşayacaktı.[44]

Transkafkasya'da en çok çekişmeye konu olan ganimet, Bakü'nün petrol yataklarıydı. Rüşeym halindeki Azerbaycan hükümeti Osmanlı ordusunu resmen davet ettiği bu kente hâkim değildi. Boru hattının Gürcistan'dan geçen orta kısmını (Batum'daki terminalini kapsamasa bile) ellerinde tutan Almanlar, kente önce ulaşma ya da Bolşeviklerin kenti onlara bırakmasını sağlama peşindeydi. Alman askerlerinin ve deniz piyadelerinin Suhum ve Poti yoluyla Gürcistan'a akmasıyla ve Türklerin Batum'a takviyeler çıkarmasıyla birlikte Bakü için yarış hız kazandı. Mayıs sonunda Batum'daki Alman

43 "Augenblickliche Lage im Kaukasus", 6 Nisan 1918, *yaşy*; Reynolds, *Shattering Empires*, 200; Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 495, n. 1.

44 Reynolds, *Shattering Empires*, 206-215.

irtibat subayı General Otto von Lossow, Türklerin Transkafkasya'ya girmesini protesto için ayrılarak dosdoğru Berlin'in yolunu tuttu; sunduğu raporda Türklerin "[Azerbaycan'ı] idare etmekten ve [Bakü'deki] petrol üretimini düzenlemekten aciz" oldukları yönünde oldukça sert bir hükme yer verdi. Alman karargâhındaki Ludendorff 9 Haziran'da, Enver Paşa'dan kuvvetlerini Brest-Litovsk'ta mutabık kalınan sınır hattına çekmesini istedi. Vehip Paşa ise Enver Paşa'ya Karakilise'de Alman askerlerinin Ermenilerle birlikte çarpıştıklarının saptandığını bildirdi. Baskıya boyun eğmeyerek kuzeye doğru Gürcistan içlerine yönlendirdiği kuvvetleri Gümrü-Tiflis yolunda, Vorontsovka kasabası yakınında Kress'in derme çatma Alman bölüklerinden birkaçıyla karşı karşıya geldi. Böylece 10 Haziran'da Türkler ile Almanlar arasındaki ilk silahlı çatışma yaşandı. Türkler sayıca çok zayıf olan Almanları bozguna uğratarak "oldukça yüksek sayıda esir" aldılar. Küplere binen Ludendorff hemen Enver Paşa'yı uyararak, Vehip Paşa'nın esirleri Kress'e vermemesi halinde, Almanya'nın o sırada Osmanlı İmparatorluğu'nda 20.000'e varan askerlerini çekeceğini belirtti. Enver Paşa isteksizce buna uydu ve Vehip Paşa'ya tekrar güneye çekilme emrini verdi.[45]

Enver Paşa'nın geri adımı sadece taktik amaçlıydı. Gürcistan'ı Kress'e ve Almanlara bırakırken Vehip Paşa'dan hücum harekâtını güneye ve doğuya yönlendirerek Ermenistan topraklarından geçmesini ve Azeri Tatarlarının Bakü'den kaçtıktan sonra merkez edindikleri Yelizavetpol'e doğru ilerlemesini istedi. Bakü'yü ele geçirmeye öncelik verdiğini bir işareti olarak, amcası Halil "Kut" Paşa'yı cephenin genel komutanlığını üstlenmesi için Mezopotamya'dan çağırttı. Ayrıca (daha önce Libya'da Senusilerle ilişkileri yürüten) küçük kardeş Nuri Paşa'yı, Kafkasya 5. Tümeni'ne bağlı Türk nizami askerlerinin Azeri Tatar ve diğer Müslüman gönüllülerle bir araya getirileceği yeni bir İslam Ordusu'nun komutanlığına atadı. İslam Ordusu harekâta anlam katmaya, bütün Transkafkasya Müslümanlarının (haliyle Osmanlı güvenlik şemsiyesi altında) devletleşme emellerini somutlaştırmaya yönelikti. Gönüllüler toplamak üzere 25 Mayıs'ta Yelizavetpol'e tezgâh kuran Nuri Paşa düşük katılımdan dolayı hayal kırıklığına uğradı* ve sonuçta Vehip Paşa'nın 20 Haziran'da Ermenistan yoluyla gelen nizami askerleriyle yetinmek zorunda kaldı. İslam Ordusu (10.000 muvazzaf askerden oluşan mevcuduyla) umulandan daha küçük olmasına karşın, temmuz ortalarında Bakü'nün 80 kilometre kadar yakınına vardı. Büyük dehşete kapılan Bakü Ermenileri, Hazar Denizi'ni aşıp kenti kurtarması

45 Pomiankowski, *Zusammenbruch*, 361-363; Erickson, *Ordered to Die*, 186-87; Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 476-478.

* İşin eğlenceli tarafı, Nuri Paşa'nın sorunlu gönüllülerinden birinin yaşlı bir ***hocayla karşılaşınca*** "İslam Ordusu'nda din adamlarına yer yok" dediğinin duyulmasıydı.

için Kuzey İran'da bulunan General Dunsterville komutasındaki 1.000 kişilik bir İngiliz kuvvetini yardıma çağırdılar.[46]

Bu arada, Gürcistan Almanlar için bir tuzak ödüle dönüşmüştü. Tiflis'in Töton nüfuzunu kurmaya uygun bir ileri üsten ziyade, Ermenistan'da ve Azerbaycan'daki acımasız çarpışmalardan kaçanlar için bir ara durak olduğu ortaya çıktı; bunların arasında Almanya ve Avusturya-Macaristan uyrukları da vardı. Ağustos 1918'e varıldığında, Kress zamanının büyük bölümünü mültecilerin Poti yoluyla tahliyesi ve askerlerine Ukrayna'dan tahıl sevkıyatı için Alman donanma komutanlığından yardım istemekle geçirmek durumunda kaldı. (Almanların Berlin, Viyana ya da İstanbul için yeterli tahıla el koyamamaları nedeniyle, tahmin edilebileceği gibi, bu sevkıyat bir türlü yapılamadı.) Mültecileri geçirmenin Nuri Paşa'nın kuvvetlerine ikmal hatlarını tıkayacak olmasından dolayı, Türkler hiçbir şekilde yardımcı olmadılar. Almanların yakındığı bir başka konu da Mezopotamya, Suriye, Trakya ve Çanakkale Boğazı'ndaki kırılgan savunma hatlarını takviye etmek yerine Osmanlı İmparatorluğu'ndaki neredeyse bütün yedek birliklerin İslam Ordusu'nu güçlendirmek üzere Batum'a gönderilmesiydi.[47]

Türkler de Ludendorff'un büyük ilkbahar hücumunun Temmuz 1918'deki İkinci Marne Muharebesi'nin ardından gerilemeye yüz tutmasından sonra bile Almanya'nın zaruri insan gücünü doğuya, işgal edilen Rusya topraklarına kaydırması için aynı şeyi elbette söyleyebilirlerdi. Alman birlikleri Rusya'dan bağımsızlığını kazanması istenen Finlandiya gibi çok uzak yerlere gönderilmişti ve hatta (ağustostan itibaren) Bolşeviklerin daveti üzerine İtilaf kuvvetlerini kovmak üzere Murmansk'a 50.000 kadar asker gönderme meselesi gündemdeydi. Batılı İtilaf devletleri böylece (Kuzey Rusya'ya müdahaleyi gözeten stratejik hedefle) "Doğu Cephesi'ni yeniden canlandırma"da kendilerine ne kadar pay çıkarmak istemiş olsalar da işin doğrusu söz konusu sevkıyatların, en başta da işgal altındaki Ukrayna'ya asker göndermenin ardında yatan şey bizzat Almanların ahmaklığıydı. Bolşevizm gazabını Çarlık Rusyası'na kendi elleriyle musallat eden Almanlar komünizm iktisadında acılı bir eğitim görme yolundaydılar. Özel mülkiyetin altüst olması herkesin birbiriyle çatıştığı bir savaşa yol açmıştı; Almanlar "soygunculuğun, cinayetlerin, kanlı başkaldırıların, haydut kavgalarının, yangınların, patlamaların, sıkıyönetim bildirilerinin vs. günlük olaylara dönüştüğü" bir ülkeyi (seçtikleri ataman aracılığıyla)

46 Reynolds, *Shattering Empires*, 227; Pomiankowski, *Zusammenbruch*, 365.

47 Kress'ten Oberste Heerestleitung ve Reichskanzler'den Hertling'e, 6 Ağustos 1918 ve 24 Ağustos 1918 tarihli cevap, BA/MA, RM 40-254. Türk birliklerinin Batum'a yönlendirilişi için bkz. Alman ajanın "Rundreise im Asow-Meer" üzerine raporu, 19 Ağustos 1918, BA/MA, RM 40-254.

yönetmek durumundaydı artık. Ukrayna kömür fazlası ihraç edeceğine, trenleri işletmek için Almanya'dan kömür ithal etmek zorunda kaldı. Pazara hiç tahıl gelmemesi nedeniyle Alman birlikleri gıda maddelerini köylülerden zorla müsadere etmeye başladılar; bu da her geçen gün daha fazla askerin sevk edilmesini gerektirdi. Eylül-Ekim 1918'de yani savaşın kaderinin Batı Cephesi'nde belirlendiği bir dönemde, devrimci Ukrayna'nın kursağına giren Alman askerlerinin sayısı 600.000'e ulaşmıştı. Gerçi bunlar "ateş hattı" askerleri değildi ama kesinlikle gördükleri iş çoğu kez gıda stoğu için köylü partizanlarla müsademe biçimine bürünen fiili çarpışmaydı. Ludendorff'un ve üst komuta kademesinin sırf Ukrayna içlerine iki ya da üç orduya denk bir kuvveti kaydırmasıyla el konabilen gıda maddelerinin toplamı Kasım 1918 itibariyle ancak 35.000 vagondu. Bundan Avusturya-Macaristan 20.000, Almanya 14.000, Bulgaristan ve Türkiye ise 200'erden bile az pay aldı.[48]

Ludendorff o zamana kadar doğuya aşırı yayılmasından tatmin olmamışçasına, Rusya'ya 1918 sonbaharında daha fazla birlik göndermeyi bile tasarladı. Batı Cephesi'nde Almanya'nın talihi ne kadar nahoş görünürse görünsün, Doğu Cephesi'ndeki imkânlar hâlâ sonu gelmez gibiydi. Bir hesaplamaya göre Çarlık Rusyası'ndan 30 farklı devlet doğmuştu; başında Lenin'in olduğu devlet (Moskova'yı ve Petrograd'ı kontrol etmekle birlikte) olsa olsa bir tür *primus inter pares* [eşitler arasında birinci] sayılırdı. Serbest bırakılan İtilaf yanlısı 40.000 Çekoslovak savaş esirinden oluşan bir lejyon mayısta Çelyabinsk'te Alman yanlısı Macarlarla çatıştıktan sonra Kazan'daki altın rezervleriyle birlikte Batı Sibirya'yı ele geçirmişti. Artık savaş bakanı olan Troçki bu lejyonu silahsızlandırma emrini verdiğinde elindeki silahlı kuvvetten daha büyük olduğunu gördü. Bu olay Troçki ve Çekoslovakların yanında yer alan İtilaf heyetleri arasındaki güveni sarstı. Akıllıca tavır artık Bolşeviklerin devrilmesi ihtimalini gözeten yatırımdı; nitekim Lenin rejimi nezdindeki İngiliz elçisi Bruce Lockhart temmuz sonlarında, Bolşeviklerin Moskova'da 200 İngiliz ve Fransız uyruğunu tutuklamasından kısa bir süre önce Bolşevik karşıtı Gönüllü Ordusu'nun komutanı General Alekseyev'e 10 milyon ruble verdi. Lenin 1 Ağustos'ta Almanlardan İtilaf kuvvetlerini Murmansk'tan çıkarmak ve (umulan bir ihtimalle) Kuzey Kafkasya'daki Kuban Kazaklarının koruması altında faaliyet gösteren Gönüllü Ordusu'nu bastırmaya katkıda bulunmak üzere birlikler göndermelerini istedi. Almanların o sırada hem Kuban Kazaklarıyla hem (İngilizlerin Gönüllü Ordusu'na verdiği parayı aşan bir miktarla en az 15 milyon ruble gönderdikleri) Don Kazaklarıyla pazarlıklar yürüttüklerinden ikinci şık söz konusu olamazdı.

48 Baumgart, *Deutsche Ostpolitik*, 132-133, 147, 150, n. 166.

Ancak Ludendorff Kuzey Rusya'ya kuvvet yığma fikrinde Petrograd yoluyla sevk edilmesi *şartıyla* yarar gördü. Böylece 6 Ağustos'ta ucu açık bir hedefle, Petrograd'a "altı ya da yedi" Alman tümeni gönderilmesi emrini verdi. (Aklındaki hedef Bolşevikleri devirmek olsa da sonuçta onları iktidara getirmeye yardım etmiş olan Kühlmann'ın ve Dışişleri Bakanlığı'nın sert muhalefetini aşabilmiş değildi.) Ne yazık ki Ludendorff'un Schlußstein ["Bitirme"] adını verdiği bu harekâtın nasıl sonuç vermiş olabileceğini asla bilemeyeceğiz çünkü 27 Eylül'de iptal edildi.[49]

Öte yandan Bakü için mücadele kızışmaktaydı. Almanların Kazaklarla pazarlık yürüttükleri Kuban ve Don bölgelerinin aksine, burada (Enver Paşa'ya ve Osmanlı hükümetine karşı) Bolşevik Moskova'nın ve Berlin'in çıkarları gayet uyumluydu. Troçki'nin Merkez Komitesi'nde ileri sürdüğü gibi, Bakü stratejik anlamda Moskova'dan daha önemliydi; oranın petrolü olmadan Rusya'nın demiryolu şebekesinin büyük bir bölümü ve Volga'daki gemi ulaşımı duracaktı.* Alman hükümeti Brest-Litovsk Antlaşması'nın 27 Ağustos'ta onaylanan bir ekiyle, Bakü dahil Azerbaycan'ın büyük bölümünü kapsayan askeri hatların "Kafkasya'daki üçüncü bir devlete [yani Türkiye'ye] ait askeri kuvvetlerce aşılmasını önleme"yi kabul etti. Türkleri Hazar Denizi'nden uzak tutmaya yönelik bu söz karşılığında Bolşevikler Berlin'e "Bakü yöresinde çıkarılan ham petrol ürünleri"nden yüzde 25'lik kalıcı bir kota vermeye razı oldu. Ayrıca Almanların ısrarı üzerine, Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıdı. Tiflis'teki hükümet ise Maykop'un ve Grozni'nin ele geçirilmesinden sonra, bu Kuzey Kafkasya kentlerinden Almanya'ya işlenmiş petrol sağlamaya söz verdi. Enver Paşa'nın diplomatik baskı altında İslam Ordusu'nun harekâtını durdurmaması halinde, Azerbaycan için kapışmayı göze alan Kress'in bölgeye gönderilmesi emrini verdiği iki Alman bataryası ve üç sahra topçu bataryası temmuzda Poti yoluyla Tiflis'e varmıştı. Ağustos 1918 itibariyle Gürcistan'da Kress'in emrinde 5.000 civarında Alman askerinin bulunması yerinde bir hamleydi; çünkü Almanya yanlısı Bolşevikler 31 Temmuz'da Bakü Sovyeti'nden atılmıştı. (Ancak Almanlara güvenmeyen Lenin hükümeti bunu bildirmekten kaçındı.)[50]

Bakü konusundaki anlaşmazlık Berlin ile İstanbul arasında zaten azalmış olan güveni bozdu. Ludendorff 4 Ağustos'ta (Dunsterville'in ve İngiliz kuvve-

---

49 *Agy*, 109-117 ve (Don Kazaklarına yardım) 142. Kuban Kazaklarıyla Alman savaş esirlerinin iadesi ve Azak Denizi'ndeki Alman ulaşım hakları gibi konulardaki anlaşma için bkz. "Niederschrift der Besprechung am 15. August zu Jeisk", BA/MA, RM 40-254.

* Aslına bakılırsa, Kızılordu'nun Nisan 1920'de Bakü'yü almasına kadar da öyle oldu.

50 Baumgart, *Deutsche Ostpolitik*, 194, n. 80, Gürcistan'la Maykop ve Grozni konusundaki anlaşma için bkz. Alman ajanının "Rundreise im Asow-Meer" üzerine raporu, 19 Ağustos 1918, BA/MA, RM 40-254.

tinin Bakü'ye vardığı gün) General von Seeckt aracılığıyla, İslam Ordusu'nun Bakü üzerine yürümesi halinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndan bütün Alman subayların çekileceği yönünde sert bir tehditte bulundu. Belçika'nın Spa kasabasındaki Alman karargâhına 14 Ağustos'ta çağrılan Seeckt, Almanların Bakü'ye bir Türk girişini, Nuri Paşa'nın ordusuna ikmal için kullandığı demiryollarına sabotaj düzenlemeyi de kapsamak üzere, "eldeki bütün imkânlarla" karşı koyması için Ludendorff'la mutabık kaldı. Ludendorff'un Petrograd'ı ele geçirmeye dönük planları, Bakü'yü bırakmamak için Kafkasya'ya birkaç ordu tümeni gönderme gereğine ters düşer hale geldi. Kress'in kuvvetini güçlendirmek üzere 22 Ağustos'ta Gürcistan'a tam mevcutlu bir tümenin ve bir süvari tugayının sevkine izin verirken, umudu böylece Enver Paşa'yı korkutup Bakü hücumundan vazgeçirmekti. Bu arada Nuri Paşa'nın Enver Paşa'ya aktardığı bir yakınma, Bolşevik ağırlıklı Bakü Komünü'nün (en azından 31 Temmuz'da bu yapıdan atılmalarına kadar) Ukrayna'daki Almanlara Hazar ve Volga vapurlarıyla petrol göndermesiydi. Almanlar İslam Ordusu'nu sabote etmek amacıyla Azerbaycan'ı Gürcistan'a ve Batum'a bağlayan bir demiryolu köprüsünü yaktılar. Nuri Paşa bu düşmanca eylemin öcünü, Almanların Azerbaycan'a birlikler göndermesini önlemek üzere yakındaki bir karayolu köprüsünü havaya uçurarak aldı. Enver Paşa bir Alman dostu olarak tanınmasına rağmen Bakü'yü ele geçirme işine şahsen öylesine sarıldı ki kardeşine Hazar yolunda karşısına çıkabilecek Alman birlikleriyle çatışma iznini açıkça verdi.[51]

Alman planlarına dair günümüzde bildiğimiz şeyler göz önünde tutulduğunda, bu hiç de içi boş bir talimat değildi. Ludendorff 13 Eylül'de Kress'e ("elden ele" aktarılmak üzere) gönderdiği "çok gizli" bir emirde, yakında Bakü'ye saldırı için hazırlıklara başlanmasını bildirdi.* İki gün sonra, Nuri Paşa'nın İslam Ordusu Bakü'nün batısındaki Kurt Kapısı'na şiddetli bir topçu yaylım ateşi açtı. İzleyen muharebede 7.500 kadar Türk askeri ve aşağı yukarı aynı sayıda Azeri Tatarı milis, hızla dağılmaya yüz tutan yaklaşık 8.000 kişilik Ermeni-İngiliz kuvvetiyle karşı karşıya geldi. Öğleden sonra Türk top mermileri ana Hazar limanına kadar ulaştı ve genel bir tahliye hazırlığı başladı. Hazin bir kaçınılmazlıkla, Bakü'nün mülteci akınıyla artmış olan Ermeni topluluğu, görünüşte nisan başlarında Müslümanlara karşı (Ermeni Daşnaklar kadar kentten ayrılmış Bolşeviklerin de katkısıyla) işlenen katliama misilleme olarak kentten temizlendi. Çoğunlukla Azeri Tatar milisler

51 Reynolds, "The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908 -1918", 468-469; Baumgart, *Deutsche Ostpolitik*, 200.

* Türklerin 15 Eylül'de Bakü'yü ele geçirmelerinden iki hafta sonra bile (bu haberin Avrupa'ya geç ulaşmasından dolayı) Spa'dan Alman birliklerine kenti ele geçirmeleri ve "Alman bayrağını Hazar'a dikmeleri" yönünde emirler gönderilmeye devam etti.

tarafından en az 9.000 ya da 10.000 Ermeni öldürüldü; 50.000 ya da 60.000 Ermeni de Dunsterville'le ve İngiliz kuvvetiyle birlikte teknelere binip Hazar'ın öbür yakasına kaçtı.[52]

Kafkasya savaşının bu en büyük ganimetini kapmak için dökülen kana bakılırsa, Bakü'nün 15 Eylül'de düşüşünün İstanbul'da çılgınca şenliğe vesile olması beklenirdi. Ancak çok az kutlama yapıldı. Brest-Litovsk'un ayartmalarına kapılarak Rusya içlerine çekilen Enver Paşa ve Türkler, imparatorluğun güney ve batı sınırlarında toplanan kuvvetlere hiç de yeterli dikkati göstermemişlerdi. Almanlar da Doğu Cephesi'ndeki büyük zaferin getirdiği semerelerin keyfini uzun süre çıkaramadı. Rusya'da yaşanan muazzam drama rağmen, savaşın neticesini asıl belirleyen gelişmeler başka yerlerdeydi.

52 Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, 494-495. Bakü'ye saldırma ve "Alman bayrağını Hazar'a dikme" emrini akt. Baumgart, *Deutsche Ostpolitik*, 204-205. "Şemkir"deki tartışmalı zayiat rakamları ve Bakü katliamları için bkz. Kazemzadeh, *Struggle for Transcaucasia*, 70-73, 83-84; Pipes, *Formation of Sovyet Union*, 103; Gökay, *Clash of Empires*, 23. Şemkir'de 12.000 Azeri'nin öldürüldüğü yönündeki ilk Türk iddialarının abartılı olduğu neredeyse kesindir; ancak en az 3.000 küsur ölü akla yakın bir tahmindir. Benzer şekilde, eylülde Bakü'de 70.000 kadar Ermeni'nin öldürüldüğü yönündeki söylenti, toplu bir tahliyenin oldukça düzenli biçimde yürütülmüş olmasından dolayı genellikle ciddiye alınmaz. Bununla birlikte, kentin İslam Ordusu'nca ele geçrilmesinden sonra, Azerilerin yerel Ermenilerle şiddetli bir hesaplaşmaya girmeleriyle ölü sayısının binlere ulaştığı açıktır.

KISIM III
Ölüm ve Yeniden Doğuş

BÖLÜM 17

Mondros

Sırf Fransızlar Suriye'yi ya da Ermenistan'ı veya İtalyanlar Antalya'yı istiyor diye, İngilizlerin Türklerle çarpışmayı sürdürmesi mümkün olmayacaktır.

—DAVID LLOYD GEORGE[1]

Geriye dönüp bakılınca, 1918'de Bolşevikleşmiş Rusya'ya yönelik Türk-Alman hamlesinin, özellikle de İtilaf kuvvetlerinin cepheleri art arda yarmaya başladığı eylüldeki Bakü kavgasının saçmalığını görmek kolaydır. Ancak Enver Paşa'yı ve Ludendorff'u *Götterdämmerung*'u ["Tanrıların Alacakaranlığı"] öngöremedikleri için yargılamak haksızlık olur; çünkü o sırada savaşın sona yaklaştığının farkına varan hemen hiç kimse yoktu. Daha 3 Eylül'deki bir İngiliz hükümeti tezkeresinde, ABD askeri gücünün tam devreye girmesiyle Temmuz 1919'a doğru "en üst düzeyde askeri çaba"nın ortaya konulacağı öngörüldü. Beş gün sonra, Fransız ordularının komutanı Philippe Pétain bu İngiliz değerlendirmesine destek verdi. İtilaf üst komutanı Ferdinand Foch düşman direnişini kırma olasılığı konusunda daha iyimser olsa bile Eylül 1918 başlarında sonucun ertesi yaz belirleneceği varsayımıyla planlar yapmayı sürdürdü. Eylülün son haftasına girildiğinde, İtilaf kuvvetleri "sekiz kilometrelik derinliğiyle savaş tarihinin en çetin savunma mevzisi" olduğuna inanılan Siegfried ya da Hindenburg hattını henüz yarmış değildi. Zeki bir güç dengesi analizcisi olan Lenin, Alman birliklerinden yardım istemesinin yanı sıra Bolşeviklerin Brest-Litovsk çerçevesindeki yükümlülüklerini itaatkâr biçimde yerine getirmesinin ve Almanya'ya tazminatın beş taksitinden (93 ton altını kapsayan) ilk ikisini 10 Eylül'de ve 30 Eylül'de göndermesinin de açıkça gösterdiği üzere Almanların savaşı kazanacağı kanısındaydı. Almanlar Hindenburg hattından püskürtülseler dahi Ren'e çekilebilir ve köprübaşlarını havaya uçurabilirlerdi. Doğuda Alman kanıyla bir imparatorluk kazanılmışken Almanların savaşmayı sürdürmeleri için her sebep vardı.[2]

Sonuçta, İttifak Devletleri'nin yenilgisinde asıl katalizör savaşın en sakin cephelerinden Makedonya'da çok az beklenen bir cilve oldu. İlk başta

1 Akt. Dyer, "Turkish Armistice", 316.

2 Alıntıların kaynağı: Lloyd, *Hundred Days*, 139-140. Altın sevkıyatı için bkz. McMeekin, *History's Greatest Heist*, Bölüm 5.

dört tümenle sınırlı tutulan Selanik'e Fransız-İngiliz çıkarması, Gelibolu dramında adeta unutulmuşken, ardından Rus Devrimi'yle ve Brest-Litovsk'ta ganimet kavgasıyla herkesin kafasında daha da arka plana düşmüşken Doğu Cephesi'nde savaşın dengesini değiştirmeye yetecek büyüklükte bir çokuluslu güç yığınağına neredeyse tesadüfen eklemlendi. Bu İtilaf kuvveti bölgeye birkaç haftalık gecikmeyle Ekim 1915 sonlarında varınca Sırbistan'ın Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ortak kuvvetlerince istila edilmesini önleyememişti. Bu da beraberinde Yunanistan'ı İtilaf saflarında savaşa katmaya dönük ikincil hedefe ulaşılamamasını getirmişti. Gelibolu batağına gittikçe derine inerek saplanmayla tekinsiz benzerlik taşıyan bir süreçte, Makedonya'ya güç yığınağının bizzat beyhudeliği takviye edilmesini gerektirdi; çünkü harekâttan (Yunan müdahalesi gibi) işe yarar bir sonucun çıkması ancak Selanik'e daha fazla asker göndermekle sağlanabilirdi. Nisan 1917 sonuna varıldığında Makedonya'da İtalyan birliklerinin, Sırp ordusundan geriye kalan kısmın ve hatta birkaç Rus tümeninin de yer aldığı İtilaf kuvvetinin mevcudu yaklaşık 250.000 asker ve ayrıca 150.000 küsur destek personeli düzeyindeydi. Rusya'daki devrimden ve Fransız ordularındaki yarı isyan halinden dolayı, İtilaf cephesi açısından savaşın bu müşkül döneminde Makedonya'daki kuvvetin tedarikinden ve iaşesinden sorumlu İngiliz Denizcilik Bakanlığı, yadırganmayacak bir yaklaşımla daha faal bir cepheye kaydırılmasını istedi. Ne var ki İngiliz Savaş Bakanlığı konuyu inceledikten sonra Mayıs 1917'de, statükoyu korumakla yetinme yerine bir çekilme harekâtına girişmenin zaten aşırı zorlanan İngiliz donanması üzerindeki yükü daha da artıracağı sonucuna vardı. Böylece İtilaf kuvveti esasen gelişmeleri beklemek üzere yerinde kaldı.[3]

Eski Osmanlı Makedonyası'ndan çekilmemenin bütün savaş boyunca en kritik kararlardan (daha doğrusu kararsızlıklardan) biri olduğu ortaya çıktı. Bu tutum öncelikle Yunanistan'ın savaşa girme ihtimalini canlı tuttu. Fransızlar Makedonya ordusunu güneye, Yunanistan içlerine göndererek Alman dostu Kral Konstantinos'u tahttan indirme ve İtilaf yanlısı Venizelosçulara yol açma fikrini sıkça ortaya atmışlardı. Atina'daki İngiliz diplomatlarının tam bir istilanın yanlış olacağına dair sert uyarılarına karşın sonunda İngiliz donanmasının haziran başlarında Yunan limanlarını ablukaya almasından sonra Atina'nın güneydoğusundaki Pire limanına bir Fransız çıkarmasına girişilmesini öngören bir uzlaşmaya varıldı. İtilaf devletleri 11 Haziran'da Yunan kralına bir ültimatom verdi. Mesajı alan Konstantinos, Girit'te sürgün olan Venizelos'u geri çağırarak Yunanistan'ın 2 Temmuz'da İttifak Devletleri'ne savaş açmasına zemin hazırladı. Bunun Fransa'da hâlâ süren siper

3 "Correspondence in the Event of a Withdrawal from Salonika", PRO, WO 106/1359.

savaşı açmazına yakın durumdaki bir cepheye ilk etkisi oldukça sınırlı kalsa da 1918'de Yunan katkısının 9 tümene ulaşması, İtilaf kuvvetine düşman karşısında bir yarma hareketi mümkün hale geldiğinde kullanabileceği açık bir yerel sayı üstünlüğü kazandırdı.

Ne var ki sonunda Makedonya'daki stratejik dengeyi bozan şey, İtilaf devletlerinin herhangi bir girişiminden ziyade düşman koalisyonun Brest-Litovsk ganimeti konusunda çatlaması oldu. Bulgaristan'ın 1915'te Sırbistan'ın ezilmesine ve böylece İttifak Devletleri'nin Balkanlar üzerindeki sıkı kontrolüne belirleyici katkısına rağmen diplomatlarına Rusya'yla mütareke görüşmelerinde figüran konumunun reva görülmesi Sofya'da derin bir kızgınlık uyandırdı. Makedonya'daki aşırı İtilaf yığınağının öbür taraftaki yansıması, olası bir Balkan yarma girişimine karşı koymada aslan payının Bulgaristan'a düşmesiydi. Bu görevin güneyde 200.000'den fazla asker tutmasını zorunlu kılması, 1918'de Rusya İmparatorluğu'na dönük büyük paylaşıma katılmasını önledi. Bulgarlar bu durumdan Makedonya için yeterli takviyeyi ya da genel düzeyde yeterli erzakı asla sağlamayan Almanları sorumlu tuttular. (Bulgaristan'ın 1918'de işgal edilen Ukrayna'dan aldığı gıda maddeleri payının 200 vagondan az olduğunu daha önce belirtmiştim.) Alman üst komuta kademesi Sofya'daki en ağır şüpheleri doğrularcasına Mayıs-Haziran 1918'de Makedonya cephesinden altı piyade taburu ve altı sahra bataryası çektiler.[4] Ne de olsa Bulgaristan Rus desteğiyle yaratılmış bir Slav ülkesiydi ve toplumun genelinde Rusya'ya yakınlık hâlâ güçlüydü. İstanbul'daki Almanlar ve Avusturyalılar, Bulgar halkının "en az üçte ikisi"nin, belki de daha fazlasının gizlice İtilaf yanlısı olduğunu tahmin ederken yanılmıyorlardı. Bulgarları İttifak saflarında tutan şey sadece Alman silahlarının üstünlüğüne inançtı ve bir dizi yenilgi halinde süremeyebilirdi.[5]

Bulgaristan'ın Babıâli'yle ilişkilerine gelince, Türklerin daha 1913'te savaştıkları bu ülkeyi uygun bir ittifak ortağı olarak görmeleri gönülsüz bir kabullenmenin ötesine hiç geçmemişti. Bulgar diplomatların gözleri hâlâ iki Balkan Savaşı arasında Sofya'nın yönettiği Osmanlı Edirne'sine dikiliydi ve 1915'teki ittifakın bedeli olarak Türkiye'nin Trakya'daki bazı toprakları bırakmasında ısrar etmişlerdi. Brest-Litovsk'ta Yukarı Dobruca'ya ve Aşağı Besarabya'ya ilişkin taleplerini ileri sürdüklerinde, Türkler de Sofya'nın 1915'te Türkiye'den aldığı toprakları geri vermesinde diretmişlerdi. Sorunu çözmek için 7 Mayıs 1918'te Bükreş'te imzalanan antlaşmada, Bulgaristan'a sadece Yukarı Dobruca'nın güney yarısı verildi ve geri kalan kısım İttifak Devletleri'nin ortak idaresine bırakıldı.* Türklerin ve Almanların Transkafkasya ganimeti

4 Mühlmann, *Oberste Heeresleitung und Balkan im Weltkrieg*, 212-213.

5 Pomiankowski, *Zusammenbruch*, 379.

* Bir tür Brest-Litovsk eklentisi olan Bükreş Antlaşması, İttifak Devletleri ile Rusya'nın çöküşünden sonra teslim olmaya zorlanan Romanya arasında imzalandı.

için Vorontsovka'da ilk kez çatıştıkları Haziran 1918'de, Bulgarların müttefiklerine duydukları kızgınlığın patlama noktasına varması, Vasil Radoslavov kabinesinin düşmesiyle sonuçlandı; başbakanlığa getirilen ılımlı Aleksandar Malinov, İtilaf devletleriyle gizli görüşmeleri sessiz sedasız başlattı.[6]

Savaşın kilit savunma mevzilerinden birini İttifak Devletleri adına tutarken, ortak çıkarlar uğruna kan dökmenin ve can vermenin yarattığı bezginlikten dolayı Bulgarların savaşma isteği azalmaktaydı. (Bulgaristan'ın Birinci Dünya Savaşı'nda verdiği toplam 266.000 zayiatın büyük çoğunluğu Makedonya cephesindeydi.)* Louis-Félix-Marie-François Franchet d'Esperey gibi tumturaklı bir ad taşıyan Selanik'teki yeni İtilaf komutanı, karşıdaki hasmın moral çöküşünü iyi bildiği için Eylül 1918 başlarında bir dizi yoklamaya girişmekten sonra 15 Eylül'de bütün cephe boyunca genel bir saldırı emrini verdi. Birkaç saat içinde İtilaf kuvveti düşman hattında yaklaşık 11 kilometre uzunluğunda bir gedik açtı. Yarılan alan ertesi gün 25 kilometre genişliğe, 17 Eylül'de de 35 kilometre genişliğe ve 15 kilometre derinliğe ulaştı. Alanın gerek genişliği gerek derinliği 20 Eylül'de 50 kilometreyi buldu.[7]

İtilaf orduları Batı Cephesi'nde zapt edilemez olduğu söylenen Siegfried hattının önünde hâlâ çakılı dururken Doğu Cephesi'nde tam mevcutlu bir ordunun ilerleyebileceği genişlikte bir gedik açmışlardı. Kuzeye doğru Balkanlar'a ve Orta Avrupa'ya gidilebileceği gibi, doğuda Franchet d'Esperey'ye bağlı ordunun sağ kanadındaki İngiliz generali George Francis Milne hızla Trakya'yı aşıp İstanbul'a da yönelebilirdi. Churchill'in ve Kitchener'ın Çanakkale Boğazı harekâtında boşuna hayalini kurdukları stratejik bir yarma hareketiydi bu. Bulgaristan'ın düştüğü haberini alan Ludendorff, en yakın yaverlerinden biriyle özel konuşmasında bunun İttifak Devletleri açısından savaşı kaybetmek anlamına geldiğini söylerken pes etmişçesine ellerini havaya kaldırdı.[8] Almanya'nın ateş hattı birliklerinden geriye kalan kısım tırmanan bir dizi İtilaf saldırısıyla hırpalanıp örselenmesine ve moralinin çökmeye yüz tutmasına karşın batıdaki Siegfried hattında son bir direnişe geçebilir ya da Franchet d'Esperey'nin ordusuna karşı Orta Avrupa'nın geniş ve tamamen

---

6 Mühlmann, *Oberste Heeresleitung und Balkan im Weltkrieg*, 225 vd.

* Bu zayiatın büyük bölümü elbette Makedonya'da Eylül 1918'de nihayet muharebeye girilmesiyle verildi. Ancak Bulgaristan'ın Makedonya cephesinde o aşamaya kadarki kayıpları 40.000 ya da 50.000 gibi ihmal edilemeyecek bir düzeydeydi. Bulgar devlet adamlarını 1915'te İttifak Devletleri'ne katılırken sergiledikleri fırsatçılıktan dolayı kötülemek kolay gibi görünse de Yunanistan'ın ve Sırbistan'ın Birinci Balkan Savaşı'ndan sonra birleşip saldırıya geçmeleriyle İkinci Balkan Savaşı'nda alınan yenilginin öcünü alma yönündeki saikleri anlaşılabilir. Hiç kuşkusuz, bunun Sofya'ya tek yararı elde ettiği zaferlerin semerelerinden bir kez daha müttefiklerince yoksun bırakılmasıyla 1918'de aynı acıyı tekrar yaşamak oldu.

7 *Agy*, 229; Pomiankowski, *Zusammenbruch*, 380-381.

8 Akt. Stevenson, *Cataclysm*, 468.

askersiz alanlarını savunmak üzere doğuya kaydırılabilirdi. Her ikisini aynı anda yapmak mümkün değildi.

Savaşın stratejik ağırlık merkezinin 1918'de Balkanlar'a, yani büyük yangının başladığı yere dönmesi işin özüne yaraşırdı. Makedonya'daki yarma hareketinin Siegfried hattında 26 Eylül'de başlayan belirleyici muharebelere tam etkisini ölçmek zordur. Az önce belirtildiği üzere, Ludendorff'un moralini yıktığı kesindi; bu durum teslim olma eğilimi artan askerler açısından da belki geçerliydi.[9] Her halükârda, olayın Osmanlı cephelerine etkisi hiç tartışmasız ani ve sert oldu. Sadrazam Talât Paşa Berlin'e diplomatik bir geziden (İtilaf kontrolüne girişinden kısa bir süre) Şark Ekspresi demiryoluyla dönerken, Bulgar çöküşüne ilk elden tanık oldu. Üst düzey Bulgar yetkililerden (29 Eylül'de resmen alınacak) teslim kararının yakın olduğunu öğrenince yanındaki Türk yaverlerinden birine dönerek "Boku yedik" demekle yetindi.[10]

Bulgar cephesinin çöküşünden sadece dört gün sonra, Allenby Filistin'de tekrar hücuma geçti. Filistin/Suriye cephesi her iki tarafın diğer harekât alanlarına asker ve levazım kaydırması nedeniyle 1918'in büyük bölümünde sakin geçmişti; İngilizler Ludendorff hücumundan sonra Batı Cephesi'ni, Türkler ise Enver Paşa'nın Transkafkasya serüvenini desteklemek için bu yola gitmişlerdi. MSK martta Eriha'yı ele geçirmesine karşın, mart ve mayıs aylarında giriştiği küçük çaplı iki hücumda Şeria Nehri'nin öbür yakasındaki Amman'ı ele geçiremedi. Lawrence'ın Arap başıbozuklarının toparlanarak Güney Suriye'de cephe hatlarının gerisine pusu tarzı baskınlarla Türklere dehşet saçmaları garip bir cilveyle hemen herkesin Filistin'i unuttuğu bu sakin döneme denk geldi. Lawrence 15 Ocak'ta ya da dolaylarında (harekâta bizzat katılmayan) Faysal'ın Arap Lejyonu'na bağlı 500 savaşçıyla ve develere binmiş olarak kanatlarda yer alan Bedevilerle şimdiki Ürdün'de, Lût Gölü'ne yakın Tefile'deki Türk garnizonuna baskın düzenledi. Arapların İngiliz Vickers makineli tüfekleriyle ve Hotchkiss toplarıyla ateş açtığı, Türklerin de Maxim makineli tüfekleriyle karşılık verdiği bu çatışma gerçek bir muharebe değildi. Arap tarafı aslında daha ağır kayıp (25 ölü ve 40 yaralı) vermiş görünmekle birlikte garnizonu Tefile'den çıkarmayı ve 200 esir almayı başardı. Ama Lawrence Eriha'da Allenby'nin MSK'siyle bağlantıya girme yönündeki asıl hedefine bir kez daha ulaşamadı. Tefile'den 26 Ocak'ta gönderdiği rapor sahada büründüğü şekliyle "Arap başkaldırı"sına ilişkin ilginç bir kesit sunar:

> Burada işler oldukça garip. Hedefteki yer (gelen iki yanlış haberin ve son bir küçük çarpışmanın ardından) 15 [Ocak'ta] teslim oldu. Yerel halk çok zıt iki

9 Yakın dönemdeki değerlendirmeler için bkz. Lloyd, *Hundred Days* ve Stevenson, *With Our Backs to the Wall: Victory and Defeat in 1918*.

10 Akt. Mango, *Atatürk*, 185.

> hizbe ayrılmış durumda ve dolayısıyla hem birbirlerinden hem bizden korkuyorlar. Her gece sokaklarda sağa sola ateş açılıyor ve genel bir gerginlik var. Fikir ayrılıkları, yerel kavgalar ve grup çıkarları (bütün yörenin yıllardır hasretle beklediği bu kargaşa ortamında) öylesine çığırından çıkmış ki hiç kimse onları öyle çabucak yola getiremez.[11]

Enver Paşa'nın en sağlam birlikleri Kafkasya Cephesi'ne kaydırmasıyla güç kaybına uğrayan ve firarlarla asker sayısı daha da azalan Türkler, Eylül 1918'de Allenby'nin taarruzu başladığında, göstermelik bir direnişin ötesinde bir şey yapabilecek durumda değildi. Kâğıt üzerinde Suriye'ye konuşlanmış üç Osmanlı ordusu hâlâ vardı; Yedinci ve Sekizinci ordular kıyıda, (Cemal'in ilk baştaki kuvvetinin kalıntısı) Dördüncü Ordu iç kesimde, Amman yakınındaydı. Ancak bunlar birer iskeletten ibaretti. Von Sanders'in belirttiği gibi, askerleri "mühimmat sıkıntılarından ve kötü beslenmeden mustaripti, paçavralar içindeydi ve çoğunlukla yalınayaktı." Susuzluk çeken ve günde ancak bir kilo arpa verilen yük hayvanları "öylesine takatsizdi ki artık silah ve teçhizat taşıyamıyordu." Askerlerin "yığınlar halinde" firar etmeleri yüzünden saldırı başladığında Yıldırım Ordu Grubu'ndan geriye kalan kuvvet yaklaşık 29.000 askerle zar zor bir kolordu düzeyindeydi. Cephenin merkez kesimini tutan Yedinci Ordu'nun komutanı Mustafa Kemal'in emrinde sadece 7.000 dolayında cephe hattı askeri vardı. Allenby'nin hücuma geçişinden yaklaşık bir hafta önce, "[Düşmanın] yolu üzerinde çekilen bir pamuk ipliği gibiyiz" diye yazdı.[12]

Allenby'nin kuvvetleri 19 Eylül sabahına doğru saat dört buçukta, Akdeniz kıyısı ve Megiddo (Kitabı Mukaddes'teki Armageddon) yakınındaki dağlar arasında kalan bütün hat boyunca Osmanlı Sekizinci Ordusu'na bunaltıcı bir topçu yaylım ateşi açtı. Günün ilk ışıklarıyla birlikte Türk hatları üzerinde uçmaya başlayan İngiliz savaş uçakları bir dizi Osmanlı komuta ve kontrol noktasına bombalar yağdırdı ve telefon hatlarını kopardı. Dolayısıyla von Sanders ve Mustafa Kemal kıyıda saat yediden kısa bir süre önce gerçekleşen yarma hareketini ancak iki saat kadar sonra öğrenebildiler. (Filistin'de ilerleyişi yavaşlatacak dikenli tellerin çok az oluşu İngiliz birliklerin işine son derece yaradı.) Allenby'nin kıyıda Sekizinci Ordu'nun sınırlı direnişini bertaraf ettikten sonra doğuya dönerek saldırdığı Yedinci Ordu, Şeria Nehri'ne doğru çekilmeye başladı. Nehrin aşılmasına karşın, geri çekilen Türkler uygun fırsatın doğduğunu sezen yerel Arapların ve Bedevilerin taciz saldırılarına maruz kaldı. Üstünlüğün el değiştirmesini simgeleyen bir gelişmeyle, Osmanlı Sekizinci Ordusu'na bağlı bir Arap alayının tamamı silahlarını atıp

---

11 Tefile'deki T. E. Lawrence'tan Gilbert Clayton'a, 22 Ocak 1918, PRO, WO 158/634.

12 Alıntıların kaynağı: Von Sanders, *Five Years in Turkey*, 269; Pomiankowski, *Zusammenbruch*, 383-384; Mango, *Atatürk*, 179.

İngiliz saflarına geçti. Filistin'i savunmaya yetecek askerlerinin kalmadığını kavrayan von Sanders ve Mustafa Kemal önce Şam'a, ardından daha kuzeyde Lübnan'ın Bekaa Vadisi'ndeki Baalbek'e çekildiler. Bozgun apaçıktı.[13]

Sovyet Dışişleri Bakanı Georgiy Çiçerin tam da ertesi gün yaraya tuz ekercesine, Osmanlı sefirine Bolşeviklerin Brest-Litovsk Antlaşması'nın Türkiye'ye ilişkin hükümlerini artık geçersiz saydığını bildirdi. Rusya karşısında Almanlar sayesinde kazanıldığı apaçık olan Osmanlı "zafer"inde yanıltıcı bir yan zaten hep vardı. Enver Paşa'nın rejimi eşzamanlı iki askeri felaketin etkisiyle sendelerken, Bolşevikler sahte görüntüyü sürdürecek havada değildi.* Böylece Osmanlı üst komuta kademesi, başkenti koruyacak bir Trakya cephesi açma gereğine eklenen Filistin'de ve Suriye'de genel bir çöküş ihtimalinin yanı sıra Kafkasya'da ve Türkiye'nin Karadeniz kıyı şeridi boyunca Rus askeri faaliyetinin tekrar canlanması durumuyla karşı karşıya geldi. Enver Paşa etrafındaki dünyanın yıkılmaya yüz tutması üzerine, sonunda von Sanders'in (ve asla kulak asmadığı Mustafa Kemal'in) 1914'te ona vermeye çalıştığı tavsiyesine uydu ve imparatorluğun savunma hatlarını desteklemek amacıyla öbür cephelerden birlikler çekme yoluna gitti. Önce 2 Ekim'de Transkafkasya'yı tahliye emrini vererek (kâğıt üzerinde) başkenti savunacak 4 tümen sağladı.** Osmanlı Altıncı Ordusu'na bağlı olan ve hâlâ İran cephesine yayılmış olarak duran 9. Tümen'e, Bağdat'tan kuzeye doğru ilerleyen İngiliz Hint Ordusu'na karşı Musul'u savunmak üzere dönme emri verildi.[14]

Bu takviye çok azdı ve en az bir yıl gecikmeliydi. Türkiye'nin muharip gücü 1917'nin sonuna doğru öylesine harcanmış, sınırlı savaş gereci stokları ve ulaşım hatları öylesine zorlanmıştı ki von Sanders daha Brest-Litovsk arifesinde Enver Paşa'ya tavsiye mahiyetinde ancak "*tek* bir cephedeki güçlü bir harekât" için yeterli güç yığılabileceğini belirtmişti. Osmanlı başkomutanı bunun yerine, Osmanlı İmparatorluğu'nu Hazar'a doğru yayılma gibi çılgınca bir kumara sürüklemişti. Enver Paşa'nın "pan-Türkçülük" yani Orta Asya, Afganistan, İran ve Kafkasya'nın Türkî halklarını Türkleştirilmiş bir Osmanlı

---

13 Ayrıntılar için bkz. Erickson, *Ordered to Die*, 197-99; Mango, *Atatürk*, 179-180; Fromkin, *Peace to End All Peace*, 333.

* Birkaç hafta sonra Almanların da yenilgiye doğru gittiğinin belirginleşmesiyle bu eğilim güçlendi. Bolşevikler Brest-Litovsk hükümlerini tamamen geçersiz saymakla kalmayarak Petrograd'da Alman konsolosluğunu basıp yağmalarken, son derece ağır 30 diplomatik posta çuvalına tıka basa doldurulmuş 250 milyon ruble bulmaktan özel bir keyif aldılar.

** İşin çarpıcı tarafı, bu tedbirin bizzat Ludendorff'un Enver Paşa'dan Trakya'da gelişmekte olan felaketi savuşturmak üzere bütün uygun birlikleri oraya çekmesini acilen istemesinden ve Almanya'nın 16. Tümen'i Kırım'dan Edirne'ye göndererek katkıda bulunmayı önermesinden tam bir hafta sonra alınmasıydı.

14 Pomiankowski, *Zusammenbruch*, 384-385; Mühlmann, *Oberste Heeresleitung und Balkan im Weltkrieg*, 250-251.

İmparatorluğu'nda birleştirme fikrine romantik bağlılığının çapı bazı kaynaklarda abartılmış olsa da imparatorluğun azalan gücünün en sağlam tümenleri kapsayan epeyce bir kısmını 1918'deki Transkafkasya hücumuna ayırdığı yadsınamaz. Seferin komutasına kardeşini ve amcasını getirmesi, Bakü'yü ele geçirmeye verdiği somut önceliğin açık bir belirtisidir. Rumen cephesinde serbest kalan ateş hattı birlikleri, Almanların yakınmasına rağmen Trakya'ya ya da Filistin'e, Batum'a ve Azerbaycan'a gönderildi. Allenby'nin Filistin'deki hücumu için İngiliz güç yığınağının sürdüğü sırada, Avusturya-Macaristan askeri ataşesi Joseph Pomiankowski şu saptamada bulundu: "Türk tarafında [...] mevcut bütün personel ve savaş gereci yedekleri ve takviyeleri Kafkasya'ya gönderildi." Bütün ilkbahar boyunca von Sanders'ten zehir zemberek eleştiriler duyan Enver Paşa, nihayet haziranda II. Kafkasya Kolordusu'na bağlı 37. ve 47. tümenleri Filistin'deki von Sanders'e vermeye razı oldu; ama oraya varışları çok uzadığı için eylül muharebelerine sadece ilk sekiz tabur katılabildi. Yıldırım Ordu Grubu 1918 ilkbaharında Şeria'nın öbür yakasına İngilizlerin giriştiği baskınları önleyebilecek güçteydi. Eylülde gücü 26.000 piyade, 1.200 süvari ve 250 top düzeyine inmişti; karşısında ise Allenby'nin 57.000 piyadesi, 12.000 süvarisi ve 550 topu vardı.* Gözlerini Bakü'ye diken Enver Paşa (belki de siyasal tasarı gereğince) Arap Filistin'i ve Suriye'yi adeta düşmana bırakmıştı. Suriye'nin başkenti ve Osmanlı Dördüncü Ordusu'nun uzun süreden beri karargâhı olan Şam'ın Türklerce savunmasız bırakıldığı için Avustralya hafif süvari birliklerince 1 Ekim'de direnişle karşılaşmadan ele geçirilmesi başkomutanın yanlış önceliklerinin bir kanıtıydı.[15]

Özellikle Bağdat'ın, tıpkı Şam gibi, bir çarpışma olmaksızın terk edilmesi açısından Mezopotamya'daki hikâye benzerdi. Musul'da İsmail Hakkı Bey'in komuta ettiği ve 1917 sonuna doğru mevcudu 30.000 hazır asker civarına inmiş olan Osmanlı Altıncı Ordusu, Eylül 1918'e varıldığında açlık ve hastalık yüzünden daha da küçülmüş durumdaydı. Mart sonlarında Tikrit yakınlarındaki bazı müsademeler dışında pek çarpışmaya girilmemesine rağmen kaybedilen asker sayısı 17.000 dolayındaydı.[16] Mezopotamya cephesi 1918'de öylesine durgundu ki başka hiçbir çarpışma yaşanmayabilirdi. Ama Makedonya'dan ve Suriye'den gelen haberlerin (Kasım 1917'de koleradan ölen) İngiliz-Hint sefer kuvvetinin komutanı Maude'un yerine atanmış William Marshall'ın Musul'u

---

* Enver Paşa'ya haksızlık etmemek açısından, Yıldırım Ordu Grubu'nun bu kadar zayıflamasının tamamen onun hatası olmadığını belirtmek gerekir. Ludendorff haziranda von Sanders'in komutası altındaki Alman birliklerinin Avrupa'ya gönderilmesini istemişti. (Enver Paşa'nın Kafkasya'dan Filistin'e takviye kaydırmadaki isteksizliğinin en yakın sebebi buydu.) Bütün birlikler gitmese bile von Sanders 8 taburdan yoksun kaldı. Sonuçta Filistin Cephesi hem Enver Paşa'nın Kafkasya hamlesinin hem Fransa'daki genel Alman krizinin kurbanı oldu.

15 *Agy*; Von Sanders, *Five Years in Turkey*, 196.

16 *Agy*, 243.

ele geçirmesine fırsat kalmadan savaşın bitebileceğine işaret etmesi durumu değiştirdi. İngiliz Savaş Konseyi 2 Ekim'de, bütün savaş döneminin siyasal amaçlı olduğu daha açık seçik kararlarından birini alarak Marshall'a "petrol barındıran bölgelerin olabildiğince geniş bir kesimini işgal etme" talimatını verdi.[17]

Marshall, Londra'nın istediği kadar şevkle olmasa bile bunun gereğini yerine getirdi. Şarkat'ta 28 Ekim'de Osmanlı hatlarını yardıktan sonra, Hakkı Bey'in teslim olma şartlarını kabul ederek 30 Ekim sabahı saat yedi buçukta 11.322 esir aldı. Aynı gün Britanya ve Türkiye arasında 31 Ekim öğle vakti yürürlüğe girmek üzere bir mütareke imzalandı. Churchill'in ve Britanya'nın tam dört yıl önce Basra Körfezi'nde savaşı erken başlatmasını Türklere acı biçimde hatırlatan bir gelişmeyle, Marshall mütarekenin imzalanmasından *sonra* şartların açıkça ihlaliyle ilerleyerek 2 Kasım'da Musul'a vardı. Bunun sebebini anlamak zor değildir: İngiliz hükümetinin Musul'u söz verildiği gibi Fransa'ya bırakmaya niyeti artık yoktu. İttifak Devletleri'nin Brest-Litovsk'taki bozuşmasına tekinsiz bir benzerlikle (Rusların Almanya'yla ayrı bir barış imzalayarak taleplerinden vazgeçmesinden sonra) yalnız kalan Britanya ve Fransa Osmanlı enkazı için kavgaya tutuşmuştu.[18]

Ne var ki Filistin, Suriye ve Mezopotamya'daki İngiliz ilerleyişi Ortadoğu'nun savaş sonrasındaki geleceği için önem taşımakla birlikte, doğrusu Osmanlı savaşının neticesiyle pek ilgisi yoktu. Enver Paşa'nın ahmakça Kafkasya hamlesinin asıl bedeli, Osmanlı "güç havuzu"nun adeta boşalmasıyla İstanbul'un fiilen savunmasız kaldığı Avrupa Türkiyesi'nde ödendi. Oradaki Birinci Ordu peyderpey alınan birliklerle 1917'de iki tam tümenden daha az bir mevcuda inmişti ve 1918 yazındaki budamalarla neredeyse hiçbir gücü kalmadı. Makedonya'da ve Filistin'deki eylül felaketlerinin ardından, Enver Paşa 10. Kafkasya Piyade Tümeni'nin Trakya'ya dönmesi emrini verdi. Ama mütarekenin imzalandığı sırada bu tümen henüz varmadığı için Franchet d'Esperey'nin Bulgaristan'ı 28 Eylül'de bir mütarekeye zorlamasından sonra İstanbul'a ilerlemesine izin verilen General Milne'in komutasındaki yedi tümenlik İngiliz kuvvetine direnebilecek sadece 7.500 dolayında asker vardı. (Ana Selanik kuvveti ise kuzeye ilerleyerek Sırbistan'ın Belgrad'ı geri almasını sağladı ve ekim sonuna doğru Tuna'ya ulaştı.) Gelibolu'da 1915'te İtilaf kuvvetlerini ustaca püskürtmüş olan Osmanlı Beşinci Ordusu 1918 yazında yeterli savunma sahil bataryalarından yoksun ve çok düşük mevcutlu 49. ve 57. tümenlerden ibaretti. Orada da Enver Paşa'nın Kafkasya'dan getirttiği takviyeler, savaşın son perdesini etkileyemeyecek kadar geç yetişti.[19]

17 Alıntının kaynağı: Fromkin, *Peace to End All Peace*, 364.

18 Mezopotamya'daki son aşama için bkz. Townshend, *When God Made Hell*, 432-435.

19 Bkz. Erickson, *Ordered to Die*, 188, 197, 202 (tablo 7.3, 7.4, 7.5). Franchet d'Esperey ve Milne için bkz. Stevenson, *Cataclysm*, 483-484.

Başkenti savunma ihtimali kalmayınca, Talât Paşa Ekim 1918'in ilk haftasında, yani Ludendorff'un aynı adımı attığı sıralarda mütareke için İtilaf devletlerine başvurdu. Osmanlı kabinesini buna razı etmesini sağlayan şey de Berlin'in barış istediğinin öğrenilmesiydi. En ağır toprak kayıplarından kaçınmanın bir yolunu sunuyormuş gibi görünen On Dört Madde temelinde Başkan Wilson'ın arabuluculuğunu istemesi bile Almanların başvurduğu diplomatik hamleyle aynıydı. Amerikalılara şirin görünmek isteyen Talât Paşa (yine Ludendorff örneğini izleyerek) mütareke şartlarını hafifletecek daha İtilaf dostu bir hükümete fırsat vermek üzere, Enver ve Cemal paşalarla birlikte istifa etmeyi önerdi. Temmuzda V. Mehmed Reşad'ın ölmesiyle yerine küçük kardeşi VI. Mehmed (Vahdeddin) geçtiği için zaten tahtta yeni bir padişah vardı. Kardeşinin aksine iradesini gösteren Vahdeddin, Talât Paşa'nın yerini Abdülhamid döneminin sadık adamlarından biri olarak 1899'dan 1909'a kadar hariciye nazırlığı yapmış Ahmet Tevfik Paşa'ya bırakmasını istedi. "31 Mart Vakası"ndan sonra kısa süre sadrazamlık makamında bulunduğu için İTC karşıtı muhalefetin sembolik lideri konumunda olan Tevfik Paşa, şaşırtıcı sayılmayacak bir tavırla bütün İTC mensuplarının kabineden temizlenmesi için ısrar etti. Talât Paşa bu şarta uymaya yanaşmadı. Bir hafta süren pazarlığın ardından, 1916'da Kafkasya Cephesi'ne komuta eden (ve emrindeki Mustafa Kemal gibi, Almanya'nın yanında yer almanın bir hata olduğunu düşünen) Ahmed İzzet Paşa'nın sadrazamlığında bir uzlaşma hükümeti kuruldu ve (Alman ittifakına her zaman karşı çıkmış Cavid Bey gibi) birkaç İTC mensubuna yer verildi. Diplomatik açıdan bakılınca savaş sırasında Almanlarla kavga etmesiyle nam salmış malum bir İngiliz dostu olan Albay Hüseyin Rauf'un (Orbay) bahriye nazırlığına getirilmesi asıl kilit atamaydı.* Enver, Cemal ve Talât paşaların 13 Ekim'deki istifasından sonra teslim olmanın yüz karasını, tıpkı Berlin'deki Friedrich Ebert ve Sosyal Demokratlar gibi, bu yeni kabine taşıyacaktı.[20]

Ne yazık ki tıpkı Ludendorff gibi, Türkler de On Dört Madde'nin asıl içeriğine dair biraz eksik bilgiye sahipti. Yaygın inancın aksine Wilson gerek bu metinde gerek onu izleyen Dört Husus'ta galiplerin toprak kazanmamasını öngörmemişti; daha ziyade böyle ilhakları ("her egemenlik düzenlemesi [...] ilgili toplulukların çıkarı ve yararı gözetilerek yapılmalıdır" gibi) belli genel ilkelere bağlamıştı. Almanlar yeni ortaya atılan "kendi kaderini tayin"

---

* Rauf Ocak 1915'te Afganistan'a gönderilen Alman diplomatik heyetinin başındaki Oskar von Niedermayer'in teçhizatına ve silahlarının çoğuna el koymuştu. Almanlarca hiç sevilmeyen biriydi ve kariyerini İkinci Dünya Savaşı'nda Londra'da Türk sefirliğiyle tamamladı.

20 Ayrıntılar için bkz. Mango, *Atatürk*, 185-86. Rauf için bkz. Wangenheim'ın (Niedermayer'den aldığı bilgileri) Berlin'e aktarışı, 18 Ocak 1915, PAAA, R 21034 ve Sarre'dan Nadolny'ye, 20 Nisan 1915, PAAA, R 21042. Olayın Rauf cephesinden anlatılışı için bkz. Keleşyılmaz, *Teşkilat-i-Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, 91-94.

kavramına uyması kaydıyla, Fransızların Alsace-Lorraine'i geri almalarına Wilson'ın hiç itirazının olmadığını çok geçmeden öğreneceklerdi. (Nitekim Wilson 16 Ekim'de Fransızlarla baş başa görüşmede bu teminatı verdi, tabii Berlin'e haber vermeksizin.) Türkler ise Wilson'ın 12. Madde'de Osmanlı ulusal azınlıkları için ortaya koyduğu "özerk gelişme" fikrinin, Britanya'nın ve Fransa'nın onları imparatorluktan zorla koparmasıyla bağdaşmayan bir yan taşımadığını öğreneceklerdi. Üstelik Talât Paşa'nın Wilson'a güvenmesi, Ludendorff'un güvenmesinden daha az anlamlıydı. ABD Osmanlı İmparatorluğu'yla savaşta olmadığı gibi, parçalanmasıyla ilgili antlaşmaların hiçbirine taraf da değildi.[21]

İşin gerçeği, Makedonya'daki İtilaf yarma hareketi ve peşinden Almanların çöküşü Babıâli'nin Amerikalılarla ya da başkalarıyla olası pazarlık gücünü sarsmıştı. Franchet d'Esperey'ye bağlı kuvvetlerin 12 Ekim'de Berlin ve İstanbul arasındaki Balkan demiryolu bağlantısını kesmesi, İttihatçıların sonuna kadar çarpışmayı göze alması durumunda bile başkenti savunmayı fiilen imkânsız hale getirdi. Hiç kuşkusuz, Transkafkasya'da muharip Osmanlı tümenleri hâlâ vardı ve Kuzey Suriye'de Yıldırım Ordu Grubu'ndan kalan kuvvet çarpışarak çekilmekteydi. Mustafa Kemal'in 5.500 muvazzaf askere inmiş bakiye "ordu"su 25 Ekim'de Halep'i Faysal'ın Arap başıbozuklarına karşı savundu. Lawrence'ın yöntemine başvuran Mustafa Kemal, rüşvetle Bedevileri şehirden ayrılmaya razı etti.*[22] Halep'te asayişi (kısa süreliğine) sağladıktan sonra kuzeybatıya yönelerek Anadolu içlerini işgalden koruyan Amanos (Nur) Dağları'nın alçak yamaçlarındaki Ketme kasabasına çekildi ve efsaneye göre orada "Türk süngüleriyle çizilen sınır"ı belirledi.** von Sanders Paşa kış ortalarına kadar sürmesi halinde, savaşın seyrini *belki* değiştirebilecek sembolik siyasal öneme sahip bir hareketle, Suriye'deki komutanlığını 31 Ekim'de Mustafa Kemal'e devretti ve onu "birçok şanlı muharebe"de kendini kanıtlamış biri olarak şahsen selamladı. Mustafa Kemal'in subay arkadaşlarını ve askerlerini Allenby'nin "çok üstün" kuvvetlerine karşı "fedakârca cesaret"le direndikleri için överek zarif bir tavırla görevini bıraktı. Ama mütarekenin ilan edilmesinden sonra Mustafa Kemal'in yapabileceği pek bir şey yoktu. Özellikle Rusların çekilmesinde dolayı, Sazonov-Sykes-Picot Antlaşması

---

21 Fromkin, *Peace to End All Peace*, 258-259.

* Lawrence'ın kendisi Halep'te hiç görülmedi. Düşüşüne hiçbir katkıda bulunmadığı Şam'a özel şoförlü bir Rolls-Royce binek aracına ("Mavi Sis") kurularak girdikten iki gün sonra Allenby'den İngiltere'ye dönmek için izin istedi ve kendi efsanesini yazmaya koyuldu.

22 Lawrence'ın Ekim 1918'deki durumu için bkz. Anderson, *Lawrence in Arabia*, 473-474, 484. Ayrıca bkz. Allenby'nin *London Gazette* röportajı, PRO, WO 32/5128.

** Ama bu efsaneye Lawrence'ınkinden daha fazla inanmamamız yerinde olur. Aslında Mustafa Kemal mütarekeden sonra İstanbul'a döndü ve başkente akın eden diğer işsiz eski subaylarla birlikte siyasal manevralara girişti.

değiştirilemez nitelikte olmasa da İngilizler ve Fransızlar aşağı yukarı diledikleri mütareke şartlarını dayatabilecek konumdaydılar. Onları sınırlayan tek şey, birbirlerine güvensizlikleri ve fırsatçı müttefiklerini tatmin etmek için İtalya'ya ve Yunanistan'a yeterli parsa atma gereğiydi.[23]

Türkiye'yi savaşa sürüklemiş adamlarca yüzüstü bırakılan İzzet Paşa ve Rauf Bey (Orbay), imparatorluğun (ağırlıklı olarak) İngiliz fatihlerine karşı manevra yapmak için ellerinden geleni yaptılar. Ama bu zorlu süreç kendi tecrübesizlikleri yüzünden daha da zorlaştı. Düştükleri ilk hata, Kutü'l-Amare'de teslim olan General Charles Townshend'in sözlerine inanmaları oldu. Çoğu Hint asıllı asker Bağdat Demiryolu'nda ağır işçilik yapmaya gönderilirken, Townshend 1916'dan beri İttihatçılardan garip biçimde ihtimam görmüş, Büyükada'da şatafatlı bir köşke yerleştirilmiş ve kent ahalisi arasında serbestçe dolaşmasına izin verilmesi sayesinde hem İzzet Paşa'yla hem Rauf Bey'le tanışmıştı.* Böylece 17 Ekim'de onların adına İngilizler nezdinde arabuluculuk yapmayı önerdi. Sonuçta iki buçuk yıldan beri kendi hükümetiyle irtibat halinde olmaması nedeniyle daha tecrübeli yetkililerin kuşkuyla karşılamış olacağı teklifi, Londra'dan Osmanlıların (hâlâ ellerinde olan) Transkafkasya'da ve hatta İngiliz işgalindeki Suriye ve Mezopotamya'da (bu bölgelere On Dört Madde'de öngörülen çerçevede özerklik verme yoluyla) tutunmalarını sağlayacak bir barışı istemekti. Dahası, kendi gördüğü âlicenap davranışı kanıt göstererek İngilizlere "Türkiye'nin İngiltere'yle dostça ilişkiler içinde olmayı her şeyden çok istediği" güvencesini verecek ve bunun karşılığında Londra'nın savaş sonunda Alman yardımlarının kesilmesiyle ortaya çıkacak sıkıntıları hafifletmek üzere mali destekle devreye girmesini rica edecekti. Bu üzümün bağını sormayı akıl edemeyen Rauf Bey ve İzzet Paşa, Townshend'in onlar adına İngiliz Denizcilik Bakanlığı'yla irtibata geçmesini kabul ettiler. Kendinden menkul çöpçatan 20 Ekim'de Mytilini kıyısı açıklarındaki bir İngiliz teknesine alındı ve Limni Adası'nın Mondros limanında demirli *Agamemnon*'daki Akdeniz filosu komutanı Amiral Somerset Calthorpe'la görüşmeye çarçabuk götürüldü. Türkler böylece Britanya'nın aslında onlar için tasarladığı akıbeti öğreneceklerdi.[24]

Osmanlı İmparatorluğu'na dönük İngiliz niyetleri hâlâ değişkendi. Son büyük çaplı Alman tahkimatı olan Hermann hattı 20 Ekim'de, yani Townshend'in Calthorpe'la irtibata geçtiği gün yarıldı ve Almanlar ateşkes istedi.

---

23 Von Sanders, *Five Years in Turkey*, 320. "Türk süngüleriyle çizilen sınır" ibaresinin kaynağı Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980*, 114. Petrovsk'un düşüşü için bkz. Reynolds, *Shattering Empires*, 251.

* Townshend'in bu ihtimam karşısında pek minnettar olduğu söylenemezdi. Köşkünde maruz kalmaktan yakındığı "eziyet"lerden biri, bakkaliye harcamalarını kendi cebinden karşılamaya zorlanmasıydı.

24 Townshend, *When God Made Hell*, 432-33. Townshend'in önerdiği şartlar için ayrıca bkz. Dyer, "Turkish Armistice", 319.

Ancak hâlâ direnen Alman orduları Ren'e doğru düzenli biçimde çekilirken, İtilaf kuvvetlerine ağır zayiat verdirmekteydi. Savaş Kabinesi'nde Britanya'nın Boğazlar'ı açmak ve Karadeniz'e İttifak Devletleri'ni arkadan tehdit edecek kuvvetler göndermek üzere bir Osmanlı mütarekesine neredeyse Türkler kadar muhtaç olduğu yönünde bir kanaat vardı. Evet, Britanya savaşın bitişinden önce Musul'u ve Halep'i ele geçirmeyi istemekteydi (ve buna ilişkin emirler 24 Ekim'de verilecekti). Ama başka bir konu da Asya Türkiyesi'ndeki çarpışmalara çok az katkıda bulunmuş müttefiklerinin açgözlü talepleriydi. Lloyd George 3 Ekim'de kabineye, "Sırf Fransızlar Suriye'yi ya da Ermenistan'ı veya İtalyanlar Antalya'yı istiyor diye, İngilizlerin Türklerle çarpışmayı sürdürmesi mümkün olmayacaktır" demişti.[25] Hatta Türkiye'yle uzlaşmayı hızlandırmak için Sykes-Picot Antlaşması'nı bir tarafa bırakma fikrini ortaya atmıştı. Ancak Muhafazakâr kabine arkadaşları Dışişleri Bakanı Arthur Balfour'ın ve Maliye Bakanı Andrew Bonar Law'un dayatmasıyla sonunda bundan caymıştı. Versailles'da 6-8 Ekim'de düzenlenen bir genel İtilaf zirvesinde Fransa'ya ve İtalya'ya isteksizce kabul ettirdiği Osmanlı mütarekesi taslağının hükümlerinden biri, Türkiye'nin başvurduğu ilk devletin barış görüşmelerini başlatabilmesiydi. (Varsayımı nasılsa bunun Britanya olacağıydı.) Ödenen bedel ise Fransız ve İtalyan ısrarı üzerine İtilaf birliklerine "Ermeni vilayetlerinin herhangi bir kısmı"nı ya da daha da geniş anlamda "herhangi bir stratejik nokta"yı işgal etme hakkını tanıyan bir dizi sert hüküm eklemekti. (Ne Fransa ne İtalya İngilizlerin yaptığı gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda göz diktiği yerleri koparmayı henüz başarmış değildi.)

Townshend ve Calthorpe görüşmesinin duyulmasından sonra, Savaş Kabinesi 21 Ekim'de tekrar toplandı. Britanya'nın Türkiye'ye tek başına bir mütareke dayatması gerektiğini savunan Lloyd George'un görüşünden yana geniş mutabakat vardı artık. (Franchet d'Esperey'nin zaman kazanmak ve Sırbistan içlerine kuvvet kaydırmak üzere Bulgarlara Fransa adına tek taraflı olarak mütarekeyi dayatarak bir bölgesel emsal oluşturması işi kolaylaştırdı.) Diplomasi uygulamasında bunun anlamı Calthorpe'un İngiliz mütareke şartlarında ısrarcı olması ama müttefiklerinin şartlarında buna mecbur olmamasıydı. Kraliyet Danışma Meclisi Başkanı George Curzon'un Türkleri "fena hırpalanmış düşman" olarak gördüğü için Britanya'nın tam boyun eğmede diretmesi gerektiğine inanmasına karşın, Lloyd George Alman niyetleri konusunda hâlâ emin olmadıklarından Boğazlar'ın kıştan önce açılmasını isteyen askeri şefleri kendi yanına çekti.* Böylece Savaş Kabinesi Amiral Calthorpe'a Türklerce sakıncalı sayılacak Fransız

25 Akt. Dyer, "Turkish Armistice", 316.

* Boğazlar'ı açmaya dönük İngiliz acelesi stratejik bakımdan sağlamdı. Filonun Boğazlar'dan geçişi Ukrayna ve Karadeniz üzerindeki Alman hâkimiyetini hemen sarsarak Berlin'in bir barış konferansındaki pazarlık konumunu büyük ölçüde zayıflatacaktı.

ve İtalyan şartlarını bir tarafa atmada oldukça hareket serbestliği tanıdı. Fransız ve İtalyan hükümetlerine Calthorpe'un onlar adına Osmanlı İmparatorluğu'yla mütareke görüşmelerine oturduğu usulünce bildirilirken, taslakta 24 şartın tamamını kabul ettirmenin umulduğu ama sadece geniş çerçevede "İstanbul'a ve Karadeniz'e tamamen serbest ve güvenli geçiş durum"unu güvence altına alan ilk dört şartta ısrar edileceği belirtildi.[26]

Türkler Mondros'a tecrübeli diplomatlar göndermiş olsalardı, Britanya'nın işi çabuk halletme isteğini, müttefiklerinin açgözlü hedeflerine karşı kullanarak nispeten yumuşak bir mütareke elde edebilirlerdi. İngiliz Savaş Kabinesi, özellikle de Lloyd George Türkiye'ye dönük Fransız ve İtalyan tasarılarından hoşnutsuzdu; çünkü her iki devlet de bunun için doğrudan çarpışmamıştı ve işgal hakkı konusunda diretmeleri savaşı uzatabilirdi. İzzet Paşa görüşmelere Townshend'in sözlerine güvenmiş olan İngiliz dostu Rauf'u (Orbay) gönderdi. İngiliz deniz subaylarınca eğitilen Rauf, İngiliz "centilmenlik" ve "hilesiz oyun" kavramlarını tam benimsemiş biriydi. Türk bahriye nazırını 27 Ekim sabahı saat dokuz buçukta *Agamemnon*'da karşılayan Amiral Calthorpe, onda "dürüst ve açık görüşlü bir adam izlenimi"ni bıraktı. Mondros'ta Calthorpe'un "iyi polis" rolüne karşı bir tür "kötü polis" rolünü oynayan yardımcısı ve Ege filosu komutanı Tümamiral Seymour bile Rauf'a "intikam ruhundan etkilenmiş gibi" görünmedi. Rauf'un bu kişilik değerlendirmelerini, en ağır Fransız ve İtalyan taleplerini dahi ufak çekincelerle kabul ederek paçayı Calthorpe'a kaptırmasından *sonra* yapmış olması daha da şaşırtıcıydı.[27]

Görünüşe bakılırsa Rauf'un anlamadığı şey, İngiliz "centilmenliği"nin çok kurnazca bir pazarlık stratejisinden başka bir şey olmadığıydı. Almanların Brest-Litovsk'ta kural tanımaz Bolşevikleri yemeğe ve içkiye boğmaları boşuna değildi; Troçki aynı ölçüde sağlam sebeple ikramı kesip tecrit ettiği müzakerecilere Rus gururunu ve diplomatik inisiyatifini tekrar kazandırmıştı. Havayı bozacak bir Troçki olmadığından, *Agamemnon*'da yürütülen mütareke görüşmelerinin son derece dostane geçtiği ve her iki tarafta da asabi parlamaların görülmediği konusunda bütün kaynaklar hemfikirdir. Acelesi yokmuş gibi davranan Calthorpe şartları öylesine ihtiyatla geçirdi ki "Hicaz, Asir, Yemen, Suriye, Mezopotamya ve Kilikya'daki bütün [Osmanlı] garnizonlarının en yakın İtilaf komutanına ya da Arap temsilcisine teslim olmasını" öngören tartışmalı 16. Madde'ye varılması ikindiyi buldu. İtilaf devletlerine muğlak ve meşumca ucu açık ifadeyle "herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkı"nı tanıyan (ve İtalyan ısrarıyla metne konulan) 7. Madde, Calthorpe tarafından önemsizmiş gibi geçiştirildi; ne anlama geldiğini

26 Alıntıların kaynağı *agy*, 316, 321-322. Ayrıca bkz. Fromkin, *Peace to End All Peace*, 364-365, 370-371.

27 Akt. Dyer, "Turkish Armistice", 335.

sormak için Londra'ya danışacağını söylemekle yetindi. Fransa'nın zehir hapı olan ve "Ermeni vilayetlerinde karışıklık çıkması halinde İtilaf devletlerinin herhangi bir yerini işgal etme hakkını saklı tutmasını" öngören 24. Madde'ye varıldığında hava kararmıştı. O aşamada Rauf Bey itiraz edemeyecek kadar bitkindi. Gün boyunca bölük pörçük itirazlarda bulunmuştu; ama Calthorpe'tan koparabildiği tek taviz İtalyan ya da Yunan birliklerinin herhangi bir Boğaz tabyasını işgaline izin verilmeyeceği sözüydü.

Rauf Bey'e haksızlık etmemek açısından, karşısında usta bir müzakerecinin bulunduğunu belirtmek gerekir. Calthorpe Osmanlı bahriye nazırını şu hususlara bir şekilde ikna edebildi: 7. Madde asla İtilaf devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda *her yere* asker gönderebileceği anlamına gelemezdi; sadece "bazı stratejik noktalar" söz konusuydu ve Britanya'nın müttefikleri bunu herhalde biraz daha açık tanımlayacaktı. "İstanbul'u bir deniz üssü olarak kullanma" ibaresi sırf tersaneleri kontrol anlamındaydı ve açıkça öngörülecekti. 24. Madde İtilaf devletlerine [örneğin Fransa'ya] "Ermeni" yörelerine sadece "karışıklık tehlikesi halinde" asker gönderme hakkı tanımaktaydı ve bu aslında (yeni bir katliam ya da Türkiye'de hükümet değişikliği gibi) istisnai şartlarda geçerli olacaktı. Son olarak, Calthorpe (mütarekeye madde olarak koyamasa bile) Yunan savaş gemilerinin İzmir'e ya da İstanbul'a yanaşmamasını şahsen tavsiye edecekti. Türkiye'nin Alman yardımlarının yerini tutacak mali destek yönündeki karşı isteği yekten reddedildi. Rauf'u sıkıştırmak isteyen Calthorpe, padişahın ve sadrazamın 7. Madde'ye onayı için İstanbul'a telgraf çekme isteğini, "mütareke görüşmeleri uzadıkça hepten kesilme ihtimalinin artacağını" kızgınca belirterek geri çevirdi. Rauf 30 Ekim gecesi saat dokuz olarak belirlenen sürenin dolmasından önce, acımasız taslak mütarekesine imza atıp atmamaya tek başına karar vermeliydi. O da imzaladı.[28]

Türkiye aslında Enver Paşa'nın Hazar'a yönelik ahmakça hamlesiyle ektiklerini biçmekteydi.* Mondros Mütarekesi'nin maddeleri tek tek ele alındığında makul görünebilirdi. Topluca ele alındığında ise Osmanlı İmparatorluğu'nun tam parçalanması demekti. "İtilaf kuvvetlerinin Çanakkale ve İstanbul boğazlarındaki tabyaları işgali" ve "Karadeniz'e geçiş için Çanakkale ve İstanbul boğazlarının açılışı" (1. Madde) mutlaka başkentin işgal edileceği anlamına gelmemekteydi. Ama Calthorpe'un "bütün Türk limanlarında ve tersanelerinde gemi onarım tesislerini kullanma" talebi şeklindeki yumuşatılmış ifadesiyle

28 *Agy.*

* Üstelik bu girişim bitmiş değildi. Mütareke haberinin Kafkasya'ya geç ulaşması nedeniyle, İslam Ordusu Transkafkasya'da ilerlemeyi sürdürerek Bakü'nün düşüşünden sonra kuzeydeki Dağıstan'a yöneldi. Dağıstan başkenti Petrovsk'un (şimdi Mahaçkala) düştüğü 8 Kasım'da, işgalci orduya savaşın kaybedildiği ve bütün diğer Kafkasya kazanımlarıyla birlikte oranın da geri verileceği bildirildi.

bile, 9. Madde'de ima edilen şey buydu. Mondros Mütarekesi'ne göre İran ve Transkafkasya'da (11. Madde), Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Mezopotamya'da (16. Madde), Trablus ve Sirenayka'da (17. Madde) Osmanlı garnizonları çekilecek ve/veya teslim olacaktı; ayrıca Bağdat Demiryolu'nun (Almanlarca 1918'de nihayet tamamlanan ve imparatorluğu Arap vilayetlerine bağlayan) "Toros tünel sistemi" üzerindeki kontrol İtilaf devletlerine bırakılacaktı. Böylece Osmanlı İmparatorluğu henüz resmi bir antlaşma şekline bürünmemiş olsa bile Anadolu bakiyesine indirgenmekteydi. Hâlâ sıkı Türk kontrolü altındaki iki önemli liman kenti, Batum ve Bakü tahliye edildikten sonra bütün Transkafkasya demiryollarıyla birlikte İtilaf devletlerince işgal edilecekti. Dahası, İngilizler mevcut Osmanlı idari birimlerine denk düşmeyen Antikçağ coğrafi terimlerini ("Filistin", "Mezopotamya" ve "Kilikya") kullanarak kasten yoruma oldukça açık bırakmışlardı. Osmanlı ordularının 5. Madde uyarınca terhis edilmesiyle Osmanlı enkazının nihai paylaşımını sınırlayacak tek şey Rauf Bey'in talihsizce bel bağladığı İngiliz dürüst oyun kavramıydı.[29]

Daha beteri gelecekti, hem de yakında. Rauf Bey'in Calthorpe'tan koparabildiği az sayıdaki tavizlerden biri, 16. Madde'de Türkiye'nin "Kilikya"da "asayişi sağlama"ya yetecek birlikler bulundurmasını sağlayacak bir değişiklik yapılmasıydı. Mezopotamya'da ve diğer Arap vilayetlerindeki durumun aksine söz konusu birlikler teslim olmayacaktı. Bundan açıkça belirtilmemekle birlikte çıkan bir sonuç, Allenby'ye bağlı birliklerin bizzat "ateşkes" gereğince mütareke hatlarının ötesine geçmemesiydi. Daha 5 Kasım'da, yani Marshall'ın (mütareke şartlarının açık ihlaliyle) Musul'u ele geçirmesinden kısa bir süre sonra, İngilizler adeta meydan okurcasına, Mustafa Kemal'e İskenderun'u işgal etme niyetinde olduklarını bildirdiler.

Mustafa Kemal çatılacak yanlış adamdı. İki gün önce İzzet Paşa'dan kendi komuta alanına ilişkin oldukça belirsiz mütareke şartlarının açıklığa kavuşturulmasını istemişti. Hepsini olmasa bile bazı birliklerini çekeceği bu "Kilikya" tam olarak neresiydi? İskenderun'a dönük İngiliz isteğinin görünüşteki bahanesi, Halep'in işgal edilmesinden sonra kuvvetleri ikmal ve yaralıları tahliye için yakın bir limana duyulan ihtiyaçtı. İngiliz centilmenliğine Rauf Bey kadar güvenmeyen Mustafa Kemal'e göre ise asıl sebep ordusunun önünü keserek teslime zorlamaktı. Sadrazama 6 Kasım'da çektiği bir telgrafta birliklerine İskenderun'a çıkarılacak askerlere ateş açma iznini verdiğini bildirdi.*

29 Ufak değişiklikler içeren nihai mütareke şartları ve tek tek maddelere ilişkin Osmanlı yorumları için bkz. Shaw, *From Empire to Republic*, c. 1, 81-93.

* Britanya'nın İskenderun'u işgal etmeye savaş bitene kadar zaman ayıramaması ve buna giriştiğinde ise Mustafa Kemal'in Suriye ordusundan geriye kalan birliklerin sızmasıyla kentteki savunmanın kolayca alt edilebilmiş olacağı savaş dönemine nazaran daha sağlam olduğunu görmesi, Osmanlı savaşındaki garip tercihlerini yansıtan bir örnektir.

Tutumunu İzzet Paşa'ya şöyle açıkladı: "İngilizlerin kandırıcı muamele, teklif ve hareketlerini İngilizlerden ziyade muhik [haklı] ve nazik gösterecek [...] emirleri tatbik etmeye yaradılışım elvermediğinden, [...] komutayı hemen teslim etmek üzere, yerime tayin edeceğiniz zata ivedi tebliğini hassaten istirham eylerim."[30]

Mustafa Kemal'in içgüdüleriyle İngiliz ve İtilaf niyetlerini yorumlayışı sağlamdı. Ama zamanlaması zayıftı. İzzet Paşa bu mağrur komutanı itaatsizlikten dolayı sertçe azarladı ve İskenderun'da İngilizlere direnme emrini iptal etmeye zorladı. Yıldırım Ordu Grubu 7 Kasım'da padişahın emriyle resmen dağıtıldı ve Mustafa Kemal de Harbiye Nezareti'ne çağrıldı. Dört yıllık dünya savaşından ve ondan önceki üç yıllık bölgesel savaştan sonra Türklerin, hatta ülkenin en büyük komutanı Mustafa Kemal'in çarpışma azmi kalmamıştı. Ama elini kolunu bağlayacak şekilde görevden alınması üzerine Osmanlı başkentine dönerken, İtilaf kuvvetlerinin Toros tünellerini ele geçirmesinden önce askeri stokların Kuzey Anadolu içlerine taşınması ve Antep'te kurulan milis gruplarına silah dağıtılması yönünde gizli bir emir verdi. Mustafa Kemal adı tekrar duyulacaktı.

30 Akt. Mango, *Atatürk*, 192.

BÖLÜM 18

Sevr

Doğu hakkında bildiğim şeylerden hareketle, kurulmakta olan bu büyük iskambil kulesinin neredeyse ilk fiskede dağılıp yıkılacağını düşünmekten kendimi alamıyorum.

—GEORGE CURZON,
Kraliyet Danışma Meclisi Başkanı, Hindistan eski Genel Valisi ve kısa süreliğine Dışişleri Bakanı.[1]

Calthorpe'un Türkiye'yi kandırıp taslak mütarekenin hemen her maddesini kabul ettirmedeki büyük maharetine rağmen İtilaf cephesinde herkes sonuçtan memnun değildi. Ne de olsa savaştan galip çıkanlar nadiren bağışlayıcı olurlar, özellikle de 1914-1918 arasında Avrupa'da ve Ortadoğu'da görülen türde amansız çarpışmalar yaşanmışsa. Calthorpe'a Fransız çıkarlarına diğerkâm müsamaha gibi görünen tavır, Paris'te hiç de öyle algılanmadı. Fransızlar Calthorpe'un askeri üstü konumundaki Amiral Dominique Gauchet adına bir Fransız müzakerecinin *Agamemnon*'da bulunmasına izin vermeye yanaşmadığını öğrenince küplere bindiler. (İtilaf devletlerinin 1914'teki mutabakatı uyarınca Akdeniz komutanlığı Fransa'ya verilmiş olsa da o zamandan beri buna pek uyulmamıştı.) Fransa'nın güçlü başbakanı Georges Clemenceau, tam da Mondros'ta mütarekenin imzalandığı 30 Ekim'de Quai d'Orsay'de Lloyd George'la buluştuğunda bu hakareti sertçe protesto etti. Nitekim Başkan Wilson'ın İtilaf Başkomutanlığı nezdindeki irtibat subayı Albay E. M. House, bu hasmane karşılaşmayı "Balık satan kadınlar gibi atıştılar, en azından Lloyd George'un tavrı öyleydi" diye anlatacaktı. Clemenceau'nun mütareke görüşmelerinde Fransa'nın dışlanmasından yakınması üzerine İngiliz başbakanı şöyle çıkıştı: "İngilizler üç ya da dört Türk ordusunu esir aldı ve Türkiye'ye savaşta yüz binlerce zayiat verdirdi. Diğer hükümetler sırf Kutsal Kâse'yi çalmamamızı sağlamak için birkaç zenci polis göndermekle yetindi!" Kaldı ki İngiliz Dışişleri Bakanı Arthur Balfour'ın Clemenceau'ya biraz daha diplomatik dille hatırlattığı üzere Franchet d'Esperey'nin daha önce Bulgaristan'a kendi belirlediği mütarekeyi dayatması nedeniyle Calthorpe'un yaptığı şey sadece Fransız emsalini izlemekti. Clemenceau boyun eğdiyse de bunu baskı altında yaptığı açıktı. Lloyd George'un kabadayıca

1 Akt. Shaw, *From Empire to Republic*, c. 2, 400.

üslubu Türkiye'yi avucuna alan Britanya'nın Sykes-Picot Antlaşması'na uyma niyetinde olmadığının işaretiydi.[2]

Arap vilayetlerinde Osmanlı mirası için kavga çoktan başlamıştı. İngiliz birlikleri Mezopotamya'nın ve Filistin'in büyük bölümünü işgal ettiğinden, Clemenceau'nun Aralık 1918'de her ikisi üzerindeki İngiliz kontrolünü (sözlü olarak) onaylamakla zımnen kabul ettiği üzere, Fransa'nın taleplerini dayatmak için yapabileceği pek fazla şey yoktu. Buna (artık Bolşeviklerin yönetimindeki) Rusya'ya karşı bir tampon oluşturmak amacıyla 1916'da açıkça Fransız kuşağı içine alınan Musul da dahildi. Fransa ancak Mondros Mütarekesi'nin ucu açık hükümleri çerçevesinde Suriye Lübnanı ve Kilikya üzerindeki hak iddialarını ortaya koymak üzere Beyrut'a, İskenderun'a ve Mersin'e asker çıkarabilirdi ve öyle de yaptı. Ama 1918'de ele geçirilen ve artık Allenby'nin ordusunun işgali altında olan İç Suriye başka bir konuydu. İngilizler 1916'daki Sazonov-Sykes-Picot müzakereleri sırasında, Osmanlı Suriyesi'nin büyük bölümünü Fransız nüfuz alanına bırakmayı kabul etmişlerdi. Ancak kıyı yöresi (yani şimdiki Lübnan) doğrudan Fransız hâkimiyetine girerken, iç kesimler pratikte Faysal ve kardeşlerinin idaresi anlamına gelen "bağımsız" Arap idaresi altında kalacaktı. Kâğıt üzerinde iki kuşak arasında, hâlâ doğrudan Fransız "nüfuz alanı" içinde sayılmakla birlikte, hepsi Arap tarafına bırakılan Şam, Humus, Hama ve Halep kentlerinden geçecek şekilde çizilmiş bir tür sınır olacaktı. Peki, Fransa artık İngiliz birliklerinin işgali altındaki yörelerde hâkimiyetini nasıl sağlayacaktı?

Bu sorunları daha da çapraşık hale getiren şey Woodrow Wilson etkeniydi. Batı Cephesi'nde Alman moralinin çöküşünde Amerikan birliklerinin belirleyici katkısından, ayrıca ABD bankacılık kurumlarının borçlu İtilaf devletleri karşısındaki mali manivelasından dolayı Paris'te Ocak 1919'da başlayacak barış görüşmeleri arifesinde Amerikan başkanı adeta her şeye kadir sayılmaktaydı. Alman ve Osmanlı barış başvurularında gördüğümüz üzere, Wilson'ın "kendi kaderini tayin" ideali 1918'de her amaca uygun bir diplomatik ve siyasal tılsım niteliğini kazanmıştı. Dolayısıyla gerek Britanya'nın gerek Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmaya koyulurken buna en azından lafzen bağlı kalması gerekecekti.

Osmanlı çözümünde (ABD Türkiye'yle savaşa girmemiş olsa bile!) Amerikan duyarlılıklarını yatıştırmaya dönük yeni garip diplomasi oyununda, Lloyd George ve İngilizler Faysal'ın ve ona bağlı Arap başıbozukların ellerinde bir son koz olduğu, arkadan yönetilecek bir perde sağladığı kanısındaydılar. Nitekim Faysal'a bağlı Araplar henüz kilometrelerce ötedeyken Türk askerlerinin (Osmanlı resmi yetkililerinin çoğuyla birlikte) Şam'dan çekilmelerine karşın

2 Akt. Fromkin, *Peace to End All Peace*, 373.

Allenby'nin bunu Faysal'ın işi gibi göstermeye çalışması Suriye'deki İngiliz işgalini Arapların kendi kaderlerini tayin kisvesine büründürmek içindi. Faysal'ın kendisi oraya ancak 3 Ekim'de, yani Şam'ın düşüşünden iki gün sonra Haşimî yanlısı küçük bir kliğin İngilizlerce gülünç bir oyunla kentin yönetimine getirilmesinin ardından vardı. Bizzat Allenby oyunu kuralıyla oynayarak Faysal'a İç Suriye'yi "Fransız rehberliği ve mali desteği altında" yönetmesi gerekeceğini bildirdi; ama Şam'ı İngiliz (daha doğrusu Avustralyalı) askerlerin aldıkları ve oradan ayrılmayacakları gerçeği ortadaydı.[3]

Osmanlı Suriyesi'nin İngiliz, Avustralyalı ve Hintli fatihleri bir tür diplomasi simyasıyla Araplara dönüştürülecekti. Tam da bu katakulliyi sezen Fransız basını Lawrence'ın yönlendirici rolünü abratarak Faysal'a bağlı Arapların altını oymaya çalıştı. Lawrence'ın daha sonra dünya çapında şöhrete kavuşması göz önünde tutulduğunda asıl şaşırtıcı olan savaşın bitmesinden önce Batı kamuoyunun büyük ölçüde kasten ondan tamamen bihaber tutulmasıydı. Gerek Allenby gerek siyasal işler dairesinin başındaki Gilbert Clayton, Faysal'ın siyasal geleceğini tehlikeye atmamak açısından genel bildirilerde Lawrence'ın rolünü gizlemişlerdi. *London Gazette* 30 Aralık gibi geç bir tarihte bile Şam'ın düşüşünü aktarırken Lawrence'a değinmedi.[4] Lawrence üzerindeki "sis perdesi"ni ilk kaldıran aslında bir Fransız gazetesiydi ve amacı açıkça Faysal'ın Araplarını küçük düşürmekti. *Echo de Paris* Eylül 1918 sonlarında, "Bedevilerden ve Dürzilerden" oluşan bir süvari kuvvetinin başındaki Albay Lawrence'ın "Derâ yakınında Hicaz demiryolunu keserek Şam ile Hayfa arasındaki düşman ulaşımını baltaladığını", böylece "Filistin zaferinde çok önemli bir rol" oynadığını bildirdi.[5]

Fransızlar T. E. Lawrence'ı dünyaya tanıtmakla kendi kalelerine en sarsıcı türden bir gol attılar. *Echo de Paris* Faysal'ın altını oymaya çalışırken onun en büyük savunucusunu, zaten efsane yaratmaya teşne bir adamı yüceltmişlerdi. Lawrence Arap başkaldırısındaki rolünü yadsımak yerine, yeni elde ettiği şöhreti kurnazca kullanarak kendisini Arap gerillalarının bazı demiryolu kavşaklarını havaya uçurmalarına yardım etmiş etkili bir irtibat subayı olarak değil, Arap ulusal uyanışının bir tanığı olarak sundu. İlk başta incelikle, sonra gittikçe arsızlaşan bir güvenle Suriye'deki Arap katkısı konusunda dosdoğru yalanlara başvurarak Şam'a önce Faysal'ın öncülüğündeki 4.000 Arap askerinin girdiğini ve böylece Suriye başkenti üzerinde sağlam bir hak iddia edecek duruma geldiğini ileri sürdü. Ardından Lloyd George bu rakamı daha da şişirerek Faysal'ı komutasında en az 100.000 Arap savaşçının

3 Akt. *Agy*, 341.

4 Allenby'nin *London Gazette* röportajının sansürlü ve sansürsüz biçimleri, PRO, WO 32/5128.

5 Akt. Barr, *A Line in the Sand*, 61-62.

çarpıştığına dair bir basın açıklaması yapmaya teşvik etti. Faysal'a yardımları *ayda* 150.000 sterlin düzeyine çıkan İngilizler yatırımlarının karşılığını ikiye katlama peşindeydiler.[6]

Yaptıkları propagandanın çekiciliğine kapılan İngilizler, Siyonizm davasını şirin göstermek için bile Faysal'ı kullandılar. Britanya'nın Balfour Bildirisi blöfünü gören Vladimir Jabotinsky'nin Filistin'de Allenby'nin yanında çarpışmak üzere oluşturduğu özel bir Yahudi Lejyonu Şubat 1918'de cephe ulaşmış ve Yafa ile Kudüs'ün daha önce düşmesi nedeniyle Filistin'in fethine katılamamakla birlikte Şam'a yönelik saldırıya zamanında yetişmişti. Ama İngiliz hükümeti Filistin'i işgal sürecinde, bir Siyonist devlet kurmak şöyle dursun, yeni Yahudi göçlerini teşvik etmenin yerel Arap Hıristiyanlar ve (özellikle) Müslümanlar tarafından hiç de hoş karşılanmadığını gecikmeli olarak fark etmişti.* Dolayısıyla İngiliz Dışişleri Bakanı Arthur Balfour Aralık 1918'de Londra'yı ziyaret eden Faysal'ı Dünya Siyonist Örgütü'nün başkanı Haim Weizmann'la bir tür anlaşmaya varması için sıkıştırdı. Böylece bu ikilinin 3 Ocak 1919'ta imzaladığı Faysal-Weizmann Antlaşması, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın son derece gülünç bir parlak fikriydi. Buna göre Siyonizm'e "Yahudilerin Filistin'e büyük çapta göçünü özendirmek ve canlandırmak için bütün gerekli tedbirlerin alınması" hükmünü de kapsamak üzere "Arap" onayının verilmesi karşılığında, Siyonistler de Faysal'ın Suriye üzerindeki hak iddiasını tanımayı kabul etti. Ne var ki bütün bu bağdaşmaz yapı Suriye Arap bağımsızlığına kendi kaderini tayin ilkesi temelinde, yani Yahudilerin çoğunluktan uzak olduğu Filistin üzerindeki Siyonist talepleri onaylamakla, bizzat Faysal'ın sembolik düzeyde çürüttüğü bir ilke temelinde ulaşılması şartına dayandırılmıştı. Faysal bunu yaparken belki farkında olmadan, kıyı Filistin'in üzerindeki hak iddiasından da vazgeçmişti; ancak kardeşi Abdullah'a daha sonraları bu bölgeden koparılan geniş çöllük alanda bir krallık (Mavera-i Ürdün ya da şimdiki adıyla Ürdün) verilecekti. Dahası, Balfour'ın zehir hapını yutmanın Faysal'a bedeli, ailesinin Araplar adına konuşma iddiasının ciddi biçimde sarsılmasıydı; çünkü Arapların büyük çoğunluğu Siyonizm'e şiddetle karşıydı.[7]

Faysal'ın Suriye'deki Arap "özyönetim"i davasını sunmak üzere 6 Şubat 1919'da Paris'e vardığı sırada, Lawrence ve İngilizler onun adına dört dörtlük bir halkla ilişkiler ekibi oluşturarak kolay aldanan (özellikle Amerikalı) gazetecilere Haşimî prensin gözü pekliğine dair masalları pompalamışlardı.

---

6 Akt. Fromkin, *Peace to End All Peace*, 377.

* Lloyd George hatıratında gizlemediği bir buruklukla şunu yazacaktı: "Filistinli Araplarla temas kuramadık çünkü bize karşı çarpışıyorlardı." Kastettiği şey bu Arapların Faysal'a katılmak yerine, Osmanlı ordularında sadakatle görev yapmalarıydı.

7 Anderson, *Lawrence in Arabia*, 485-486.

Rolünü benimseyen Faysal hitap edeceği İtilaf Yüksek Konseyi'nin karşısına "yaldız nakışlı beyaz kaftan" içinde ve "beline takılı bir palayla" çıkarak Arap liderlerinin diplomatik heyetlere tam silahlı halde hitap etme yönündeki garip 20. yüzyıl geleneğini başlattı. Lawrence onun Yüksek Konsey'e söylediği şeyleri dokunaklı bir havayla "tercüme" etti ve Arapların öncelikle kendi kaderlerini tayin etmek istediklerini belirtti. (Aslında Lawrence'ın Arapçası gayet yetersiz olduğundan, yaptığı şey Faysal'ın savlarını kendince dile getirmekti; hatta Faysal'ın sadece Kur'an'dan ayetler okuduğu söylentisi vardı.) Albay House'un ("Araplara karşı sevecen bir duygu uyandırdı") ve ABD Dışişleri Bakanı Robert Lansing'in ("Buhur esansı soluyor gibiydi") Faysal'la ilgili coşkulu ifadelerine bakılırsa, Lawrence-Faysal şovunun Amerikalıları adamakıllı kandırdığı söylenebilirdi. Köşeye sıkıştırılan Fransızlar ise sinir bozucu Faysal'ı "Arap kefiyeli İngiliz emperyalizmi" yakıştırmasıyla yerdiler.[8]

Her iki tarafın sergilediği kötü niyet baş döndürücüydü. Wilson'ı ve Amerikalıları yatıştırmayı gözeten Lloyd George ve Clemenceau 9 Kasım 1918'de, görünüşte Arapların kendi kaderlerini tayin etmelerini onaylayan (ve "otoritelerini yerli toplulukların inisiyatiflerini ve tercihlerini serbestçe kullanmalarından alacak ulusal hükümetlerin ve idarelerin oluşturulması"nı öngören) ortak bir "İngiliz-Fransız bildirisi" yayımlamışlardı. Aslında ikisinin de böyle bir ilkeye uyma niyeti olmasa da, Lloyd George Suriye'ye dönük bir Fransız talebinin önünü kesmek için Clemenceau'nun bu sözü vermesini istemekteydi. Hiç de aptal olmayan Clemenceau, bunun üzerine bildiriyi "hükümetlerin düzgün işlemesini sağlayacak desteği ve yeterli yardım" için İtilaf devletlerinin söz vermeleri şartına bağlamıştı. Faysal'ın Suriye halkını temsil etme yönündeki şaibeli iddiasıyla karşı karşıya kalan Fransızlar önce onu kazanıp Britanya'dan uzaklaştırmaya çalışmış ve ona *Légion d'honneur* nişanı takacak kadar ileriye gitmişlerdi. Bundan sonuç alamayınca, Paris'teki yetkili delegeler listesinden adını silerek onu devre dışı bırakma çabasına girmişlerdi.* Faysal'ın Şubat 1919'daki gösterisinden sonra, Clemenceau herkese (özellikle Amerikalılara) Mekke Haşimîlerinin geçmişte Suriye'yle bağlantısının olmadığını hatırlatmak üzere "Orta Suriye Komitesi" adına konuştuğunu iddia eden Şükrü Ganem adlı bir Arap delegeyi toplantıya çağırdı. Bu sav hiç kuşkusuz doğruydu. İngilizler (anadili Arapçayı dahi

8 Barr, *A Line in the Sand*, 75-76.

* Anlaşıldığı kadarıyla Fransızlar, Britanya'nın Faysal'a para yardımının muazzam çapından habersizdi. İngilizler de Faysal'a ödenen pey akçesinin, onu Jön Türkler'e Mekke çarşılarında Müslümanların İngilizlerce kasten toplu açlığa mahkûm edildiği hikâyelerini yayma sözünü vermekten alıkoymaya yetecek sadakati sağlayamadığından aynı ölçüde habersizdi. Doğrusu, bu üçlü tam da birbirlerine yakışan fırıldakçı diplomasi dansının partnerleriydi.

unuttuğu ortaya çıkan) Ganem'in son 35 yılı Paris'te geçirdiğine dair bir notu el altından Başkan Wilson'a ulaştırdılar.[9]

Maskaralıktan bıkan Clemenceau 15 Şubat'ta Lloyd George'a dosdoğru bir karşılıklı taviz önerdi. Buna göre Britanya'nın Büyük Suriye üzerinde manda yetkisini ve Fransız Suriyesi'nden geçecek boru hatlarıyla piyasaya sürülmesi öngörülen Musul petrolünün dörtte birini vermesi kaydıyla, Fransa da Sykes-Picot Antlaşması'nı çöpe atıp Musul'u ve Filistin'i resmen bırakacaktı. Faysal kozundan vazgeçmek istemeyen Lloyd George buna yanaşmadı.[10]

Faysal'ın sahne şovunun asıl hedefi Woodrow Wilson bundan pek etkilenmiş değildi. Washington'daki kısa süreli bir iş için ayrıldığı Paris'e martta döndüğünde, hiçbir şekilde ilkelerinden vazgeçmemeye kararlıydı. Clemenceau ile Lloyd George'un arasını bulmasının istendiği 20 Mart'taki görüşmede, Suriye'ye ilişkin ayak oyunlarına bir süre katlandıktan sonra Britanya başbakanının blöfünü gördü. Savaş sonrası Arap dünyasının düzenlenmesinde "yönetilenlerin rızası" esas alınacağına göre "bir çözüm için olabilecek en bilimsel temel"i sağlamak üzere "bu bölgelerdeki ahalinin isteklerini saptayacak" bir araştırma komisyonu niçin gönderilmesindi? Blöf sırası artık Clemenceau'daydı. Suriyelilerin Fransa tarafından yönetilmeyi isteyip istemediğini anlamak elbette gerekirdi ancak Filistin ve Mezopotamya sakinlerine de İngiliz uyruğuna girmeyi isteyip istemedikleri sorulmalıydı. Clemenceau'nun blöfünü gören Wilson, İtilaf Yüksek Konseyi'ne hükümetlerin "mevcut sakinlerin rızasıyla" kurulmasını sağlamak açısından "Filistin'i, Suriye'yi, Filistin ile Suriye'nin doğusuna düşen Arap ülkelerini, Mezopotamya'yı, Ermenistan'ı, Kilikya'yı ve belki Anadolu'da ilave yerleri [...] kapsayan belli bölgelere", görüşleri yoklayacak "tarafsız" komiteler göndermesini tavsiye etti.*[11]

ABD yönetimi Osmanlı sorununda, Wilhelm Almanyası'nın 1890'larda II. Abdülhamid için en az tehdit edici devlet olarak birdenbire öne çıkışına bazı bakımlardan benzeyen garip bir konumdaydı. Tam da Türkiye'yle savaşa girmemiş olmaları nedeniyle bölgeye dönük emperyal emellerle lekelenmemiş Amerikalılar neredeyse bütün Osmanlı hiziplerince savaş sonrasının ideal hamileri olarak görülmekteydi. Wilson'ın tavsiyesi doğrultusunda Asya Türkiyesi'nde görüşleri yoklamaya gönderilen komisyonun başında Amerikalılar Charles Crane ve Henry C. King vardı. Gerek Clemenceau'nun gerek Lloyd

9 MacMillan, *Paris 1919*, 390-391.

10 Barr, *A Line in the Sand*, 77; "Anglo-French Declaration of 7 November 1918." http://www.-balfourproject.org/- anglo-french-declaration/

* Söylentiye göre Faysal bunu öğrendiğinde kutlama için şampanya içmiş ve böylece (bu olayı duyan herkeste) Arap Müslüman davasını sadakatle temsil ettiği iddasıyla ilgili daha fazla şüphe uyandırmıştı.

11 Akt. Shaw, *From Empire to Republic*, c. 2, 425.

George'un önem vermiş görünmemek için başkanlığına kendi adamını atamaktan kaçındığı komisyon, Filistin'de ve Suriye'de Amerikan mandasından yana neredeyse ortak bir kanaat bulunduğunu, çünkü ABD'nin Arap bağımsızlığını kabul etmeye en yatkın devlet olarak görüldüğünü bildirdi.[12] Lawrence'la dostluğuna ve aldığı muazzam İngiliz pey akçesine rağmen Faysal'ın bile Şubat 1919'da Suriye için bir ABD mandası fikrine onay vermesi Amerikalıları oldukça şaşırttı. "Mısır'ı da kapsayacak bir tampon devlet yaratma hedefiyle" Filistin için Washington mandası fikrini bir ara kafasında tartan Savaş Kabinesi Sekreteri Maurice Hankey gibi İngiliz yetkililer dahi çıktı.[13]

Kurtuluş için Wilson'a umut bağlayanların başında, dünya genelindeki diaspora adına konuşan Boğos Nubar Paşa'nın ve yeni Ermenistan Cumhuriyeti'ni temsil eden eski Daşnak yöneticilerinden Avedis Aharonyan'ın yer aldığı Paris'teki Ermeni heyeti gelmekteydi. Amerikalı misyonerler Osmanlı Ermenilerinin yıllardır çekikleri acılara tanıklık etmişlerdi ve 1915 katliamlarına ilişkin beyanları Batı başkentlerinde kamuoyunun şekillenmesinde özellikle yararlı olmuştu. Bizzat ABD'de Ermeni davasını savunan onlarca aktivist grup vardı. Bunların en önemlisi ise ABD'nin önceki Berlin sefiri James Gerard'ın başkanlık ettiği ve eski dışişleri bakanlarından William Jennings Bryan'ın, Yüksek Mahkeme başkanı ve geleceğin dışişleri bakanı Charles Evans Hughes, New York valisi, Harvard ve Columbia rektörleri gibi tanınmış simaların yer aldığı Ermenistan'ın Bağımsızlığı İçin Amerikan Komitesi'ydi. Wilson'ın Paris için yola çıkmasından önce, Beyaz Saray'a "Ermeni halkının savaş sırasında uğradığı feci kayıpların yeterince telafi edilmesi için Ermenistan'a yardımcı olması"nı talep eden dilekçeler yağdırılmıştı.[14]

Türkiye Ermenistanı ya da bir bütün olarak Anadolu üzerinde Amerikan mandası için elbette söylenecek çok şey vardı. Başkan Wilson Ermeni davasına şahsen yakınlık duymasına rağmen Türklerin de kendi kaderini tayin hakkına sahip olması gerektiğini sürekli vurgulayarak Amerikalı yetkililerin olabildiğince adil bir arabuluculuk için ellerinden gelen her şeyi yapacaklarını çıtlatmıştı. Büyük devletler arasında sadece ABD, Anadolu'da muhtemelen Ermenileri ve diğer azınlıkları korumak üzere ve bazı uzmanlara göre 100.000 kadar askeri gerektirebilecek uzun süreli bir işgale mali kaynak ve uygun insan gücü ayırabilecek durumdaydı. Eğer bunu yaparsa, İngiliz ve hatta (daha isteksizce olsa bile) Fransız desteğine güvenebilirdi. Albay House 7 Mart'ta Lloyd George'a ve Clemenceau'ya ABD'nin sonuçta

12 *Agy*, 429.

13 Akt. Fromkin, *Peace to End All Peace*, 374.

14 Akt. Shaw, *From Empire to Republic*, c. 2, 378-379.

bir mandayı kabul edeceğini belirttiğinde, Britanya başbakanı Amerikalıların nihayet bu "yüce görev"e soyunduğunu duymaktan "memnun" kaldı. Hiç kuşkusuz, Lloyd George'un bütün taşkın ifadeleri gibi bunun ardında da büyük ihtimalle gizli bir saik vardı; Amerikalıların bu görevi üstlendikten sonra muhtemelen Fransızları Anadolu'dan uzak tutacaklarını tasarladığını tahmin etmek zor değildir. Ancak "Ermenistan" için bir ABD mandasının, ne kadar geniş tanımlanmış olursa olsun, Paris'teki İtilaf Yüksek Konseyi'nde kabul görmüş olacağı tartışmasızdır.[15]

Türkler bile Paris'te bir ABD mandası yönünde önerilerin ortalıkta dolaştığını öğrenince bu fikri benimsediler. İstanbul'da Amerikalıların şöyle ya da böyle "Rumlardan ve Ermenilerden kurtarmak" üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nun *tamamında* (daha doğrusu geriye kalan bölümünde) manda yönetimini üstlenmesini teşvik etmek amacıyla sadrazamlığı bırakmış olan İzzet Paşa'nın başkanlığında özel bir hükümet heyeti oluşturuldu. Önde gelen Osmanlı gazetelerinin hemen hepsi, ayrıca İstanbul'un eğitimli kesimleri bundan yanaydı. *Vakit* gazetesini çıkaran Ahmed Emin Bey (Yalman), seçimin aslında "bir Amerikan mandası ve keşmekeş arasında" olduğunu ileri sürdü. Anadolu içlerine kaçmış olan Türk Kuvayı Milliyecileri bile bu fikirden hoşlandılar. Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'nin kurucu mebusları arasında yer alacak bir askeri cerrah olan Rıza Nur şu kanaatteydi: "Şayet Amerika mandayı kabul edip adil ve dürüst bir muamele gösterirse, bizi yirmi sene içinde Türklerin kendi hallerine bırakıldıklarında bir asırda ulaşamayacakları bir inkişaf derecesine çıkarabilir." Önerilen ABD mandasının Eylül 1919'da Kuvayı Milliyecilerin Sivas'ta düzenlediği kongrede, ülkenin bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün Amerikalılarca ihlal edilmemesi kaydıyla kabul edilmesi, bunun istisnai bir görüş olmadığını gösteren bir durumdu. Ermenistan için bir Amerikan mandası fikri öylesine cazipti ki bizzat Woodrow Wilson Paris'te birkaç ay kem küm ettikten sonra, bunu 14 Mayıs'ta ABD Senatosu'nun onayına tabi olmak kaydıyla kabul etti. Böylece Osmanlı veraset anlaşmazlıklarının en karışık ve ahlaki bakımdan en can sıkıcı yönlerinden biri bütün tarafları tatmin edecek şekilde çözülmüş gibi göründü.[16]

Ermenistan, Anadolu, Suriye, Filistin ya da Osmanlı Türkiyesi için ABD mandalarındaki bariz sorun haliyle Amerikalıların bu işte rol almak istememeleriydi. Osmanlı Ermenilerini savunmak, diğer eski Osmanlı uyruk halklarının kendi kaderini tayin haklarına arka çıkmak anlaşılır bir şeydi. Birbirlerine güvenmemek için haklı sebepleri olan kavgalı halklara zor bir

15 Alıntıların kaynağı: MacMillan, *Paris 1919*, 379.

16 Mango, *Atatürk*, 246-47; Shaw, *From Empire to Republic*, c. 2, 426, 430-431.

çözümü dayatmak üzere gençleri çok meçhul bir diyarda tehlikenin ortasına atmak ise bambaşka bir şeydi. Wilson mayısta asabı bozulmaya başlayıncaya kadar Yüksek Konsey'e ABD'nin Osmanlı çözümünde inzibatlık etmesine bel bağlamamasını defalarca belirtti. Pek alışılmamış bir açık sözlülük anında ifade ettiği gibi, ona göre "ABD halkı hiçbir şeye Asya'da askeri sorumluluk kabul etmekten daha az eğilimli olamazdı." King-Crane Komisyonu'nun elde ettiği bulguları 28 Ağustos'ta sunarak İstanbul ile civarı, "Ermenistan" ve geri kalan Anadolu Türkiyesi için bir üçlü ABD mandasını savunduğu* sırada, raporunda aktardığı Amerikan dostu duygular artık geçersizdi. Çünkü Wilson Paris'ten ayrılmıştı ve orada müzakere edilen antlaşma Amerikan basınında kıyasıya eleştirilmekteydi; onay için gönderildiği ABD Senatosu'nda da yankı uyandıracak bir bozgunla reddedilecekti. Osmanlı İmparatorluğu'nda tam da dağıldığı dönemeçteki kamuoyuna ilişkin bir tarihsel kayıt niteliğini taşımış olabilecek King-Crane Komisyonu'nun raporu anlamsız sayılarak rafa kaldırıldı. (Ancak 1922'de yayımlandı ve günümüzde neredeyse bilinmemektedir).[17]

Amerikalıların Osmanlı çözümünden hızla çekilişi birçok çevrede hayal kırıklığı uyandırmış olsa bile çok şaşırtıcı bulunmaması gerekirdi. Ermeniler, Araplar ve Türkler gibi aykırı kesimlerin bir ABD mandasını İngiliz ya da Fransız mandasına tercih etmelerinin asıl sebebi, yani Amerikalıların bölgeye dönük ilgisizliği ve hevessizliği, ABD'nin bu işin peşine düşmeyişi için yeterli açıklamaydı. Amerikan halkı 1919'da yeni imparatorluk yüklerini üstlenmeye meraklı değildi, özellikle de dünyanın İstanbul'da ve Beyrut'taki misyoner okullarının ötesinde pek tanımadığı sorunlu ve şiddet dolu bir kesiminde.** Dünyaya karşı bu Amerikan ilgisizliğinin Avrupalı emperyalistlerin pençelerinden kaçmak isteyen halklara niçin cazip geldiği ve aynı şekilde bu beklentinin niçin bir seraba dönüştüğü kolayca anlaşılabilir.

Amerikalıların adım atmaktan çekindiği yerlere girmeye başkaları fazlasıyla hevesliydi. Dünya savaşının zıpçıktısı Yunanlar, Franchet d'Esperey'nin yarma hareketinden kısa bir süre önce Selanik'te İtilaf kuvvetlerine katılmala-

---

* King-Crane Komisyonu Mezopotamya ve Filistin için İngiliz, Suriye için de Fransız mandasını isteksizce kabul etmekle birlikte, özellikle ikincisini "açıkça belirtmek gerekirse, halkın asıl istekleri temelinde değil, Fransa ile Büyük Britanya arasındaki dostça ilişkiler koruma yönündeki uluslararası gerek temelinde" tavsiye etti.

17 King-Crane Komisyonu'nun raporu için bkz. Shaw, *From Empire to Republic*, 448-450. "ABD halkı hiçbir şeye..." alıntısını akt. MacMillan, *Paris 1919*, 379.

** Yakın dönemde Afganistan'da ve Irak'taki savaşları izleyen müdahale karşıtı tepkiye bakılırsa, günümüz için de aynı şey söylenebilir. Rudyard Kipling'den ("beyaz adamın yükünü omuzla"), 1919'daki Hankey'ye ve Lloyd George'a, 1946'daki Churchill'e ("Demirperde" konuşması), son yıllardaki Niall Ferguson'a kadar, Amerikalılara emperyal uğraşı benimsetmeye çalışan Britanyalılar uzun ve köklü bir geleneği temsil eder. Bu hâlâ zor bir iş.

rını sağlayan talihten istifade etmek için pek zaman kaybetmediler.* Mondros Mütarekesi'nden kısa bir süre sonra, Yunan birlikleri Bulgaristan'dan Ege limanı Dedeağaç'ın (Aleksandropolis) yanı sıra Bulgar Trakyası'nın geri kalan kısmını aldılar. Ocak ayı başlarında da Batı Trakya'nın Osmanlı kesimlerine yöneldiler; yerel Rumlara silah dağıtırken ve Türk Müslümanları kaçmaya zorlarken çok az direnişle karşılaştılar. Nisana doğru (İtilaf devletlerinin önce örtük, sonra açık onayıyla) Tekirdağ'a kadar ilerleyerek sırf başkenti koruyan küçük bir Türk hinterlandı bıraktılar.[18]

"Kalleş" İngiltere'nin bütün Osmanlı ganimetine tek başına konmasını önleme telaşına kapılan Fransızlar nerdeyse Yunanlar kadar hızlı hareket ettiler. Allenby'nin ordusundan dolayı İç Suriye'ye girememelerine karşın daha 11 Aralık 1918'de kıyıya birlikler çıkarmaya başlayarak Hatay içlerine yayıldılar ve Antakya'yı aldılar. Daha kuzeyde 18 Aralık'ta Mersin'e çıkardıkları küçük bir kuvvet, iç kesime ilerleyerek (henüz tanımlanmamış bir coğrafi terim anlamında) "Kilikya"nın en büyük kenti ve sözde başkenti Adana'yı işgal etti. Osmanlı Avrupası'nda ise Fransızlar Şark Ekspresi demiryolunun Makedonya ile Trakya arasındaki kilit kavşaklarını ele geçirdikten sonra, birliklerini Ege yoluyla taşımakta olan İngilizlerle beraber İstanbul'u işgal etmek üzere trenle bir tugay gönderdiler. Asker sayısı 1919 başlarında 3.500'e ulaşan İtilaf işgal kuvvetinin tersanelerle pek ilgilenir gibi görünmemesi, Calthorpe'un Mondros Mütarekesi'nde biraz değiştirdiği 9. Madde'yi yalanlamış oldu. Aksine, işgalcilerin el koydukları önemli yerler arasında Taksim'deki askeri kışla, Rumelikavağı'ndaki Boğaz tabyaları ve diğer stratejik noktalar vardı. İngilizler Mekteb-i Harbiye'de, Fransızlar Tünel'in yukarısındaki Altıncı Daire-i Belediye binasında, İtalyanlar da Nişantaşı'ndaki şatafatlı bir paşa köşkünde karargâh kurdular. Daha geniş çerçevede, İtalyan işgal bölgesi kentin Üsküdar'ı, Kadıköy'ü ve çoğu Marmara adasını kapsayan Asya yakasından oluşmaktaydı. İngilizler Avrupa yakasının kuzeyinde Pera'dan (Beyoğlu) Karadeniz'e kadar uzanan semtlerini aldılar. Fransızlar daha önce Rus işgal bölgesi olarak öngörülen ve Şark Ekspresi demiryolunun son durağı Sirkeci İstasyonu'nu da kapsayan eski Bizans kentine kondular.[19] Bununla da yetinmediler. Zonguldak yakınında (çoğunlukla Rum) partizan eşkıyaların türemesinin ardından, "İtilaf kuvvetlerinin güvenliğini tehdit eden bir durumda" işgal hakkını tanıyan 7. Madde'ye başvurarak kömür madenlerini güvenceye almak üzere Mart 1919'da oraya asker çıkardılar.[20]

---

* Yunanistan 230.000 askeri seferber etmesine karşın sadece 5.000 kadar ölü ve yaklaşık 26.000 zayiat verdi; savaşa katılan devletler arasında, Japonya ve ABD bir yana bırakılırsa, en düşük oran buydu.

18 Shaw, *From Empire to Republic*, c. 2, 463 vd.

19 *Agy*, c. 1, 144-145.

20 Mango, *Atatürk*, 196-197.

İtalyanlar da müdahalede gecikmediler. Mayıs 1915'te savaşa girmesini sağlayan Londra Antlaşması'nda, İtalya'ya "Akdeniz bölgesinde Antalya vilayetine bitişik bir adil pay" vaat edilmişti. İtalyan Dışişleri Bakanı Baron Sidney Sonnino mükemmel bir zamanlamayla savaşta İtilaf cephesinin dip noktaya vurduğu ve en önemlisi, Yunanistan'ın henüz savaşa girmediği Nisan 1917'de, Osmanlı topraklarını bölüşmede İtalya'ya düşen payın açıklığa kavuşturulması yönünde baskıya girişmişti. Devrimci Rusya'nın ordularında yayılan isyanlarla Doğu Cephesi'ndeki İtilaf direncinin kırılmasından endişe duyan Lloyd George, St. Jean-de-Maurienne Antlaşması'yla (26 Nisan 1917) İtalyan işgal bölgesinin Kaş/Kalkan yöresini, Fethiye'yi, hatta Aydın'ı ve İzmir'i içine alacak şekilde batı yönünde Ege'ye doğru genişletilmesini isteksizce kabul etmişti. (İşin garip yanı, Yunanların iki ay sonra savaşa girmeye ikna edilmesi, yazılı hale getirilmese bile, büyük ölçüde İzmir'in onlara verileceği yönündeki mutabakatla sağlanacaktı.) Yunan ve İtalyan birliklerinin küçük öncü kollarının daha Aralık 1918'de kendi ülkelerinin hak talepleri için İzmir'e çıkmaları, çok geçmeden tarihsel sonuçlar doğuracak bir açmaz yarattı. Ama asıl hamle Mart 1919 sonunda İtalyanların, daha önce Fransızların Zonguldak'a çıkışlarına gerekçe gösterdikleri 7. Madde'ye dayanarak Antalya'ya, Kaş'a ve Silifke'ye çıkardıkları birliklerin çarçabuk Türkiye'nin Akdeniz kıyı şeridi boyunca yayılmasıyla geldi.[21]

O zamana kadar Türkler Mondros Mütarekesi'nin bu istismarları karşısında pek alışılmadık bir uysallık göstermişlerdi. Fransızların kıyı Suriye'ye ve Kilikya'ya yönelişleri, aynı şekilde İngilizlerin mütareke hatlarını aşarak Musul'a ve Halep'e girişleri beklenen durumlardı. Antalya ve civarına dönük İtalyan hamlesi biraz abesti. (İtalyanların bulabildiği tek "tarihsel gerekçe" Roma'nın bu yöreye iki binyıl önce hükmetmiş olmasıydı.) Ancak tam da Güney Türkiye'ye dönük İtalyan ya da Zonguldak'a dönük Fransız hak iddiasının çürük dayanağı, bu hamleleri sözgelimi bir Yunan ya da Ermeni işgaline kıyasla daha az tehdit edici kıldı. Eşkıyaların kol gezdiği yörelerde askeri birliklerin bulunması her zaman o kadar kötü bir şey değildi; Fethiye gibi bazı yerlerde İtalyanların dostça bir karşılama gördüğü söylenebilir. Çok sayıda kaynağa göre bizzat Mustafa Kemal işgal altındaki İstanbul'da arayış içindeyken, muhtemelen İtalyanları daha tehdit edici İngilizlere karşı kullanma maksadıyla, İtalyan yüksek komiseri Kont Carlo Sforza'yla temas kurdu.[22] Trakya içlerine Yunan ilerleyişi bile, beraberinde bir etnik temizlik dalgası getirmesine karşın İstanbul'da Enver Paşa'nın başkenti savunan güç havuzunu aptalca boşaltmasına yol açtığı bir tür emrivaki olarak kabul edildi.

21 Shaw, *From Empire to Republic*, c. 2, 603-604.

22 Bkz. Mango, *Atatürk*, 204-5. Fethiye'deki şaşırtıcı ve kısa süreli İtalyan işgalinin eğlenceli bir anlatımı için bkz. Bernières, *Birds Without Wings*.

Benzer şekilde, İstanbul'daki İtilaf işgalinin mağrur Türklerin yutamayacağı acı bir hap olmasına karşın, mayınlardan temizlenmiş Çanakkale Boğazı'ndan serbestçe geçişine izin verilen İtilaf filosunun Boğaziçi'nde demirli olması nedeniyle direnmek imkânsızdı. Küçük komitacı grupları gizlice buluşup planlar yapsa da Osmanlı hükümeti İtilaf işgal yetkililerine tam anlamıyla boyun eğdi. Kabinede kalan son İTC unsurları 11 Kasım'da tasfiye edilmiş ve İzzet Paşa, sadrazamlığı Abdülhamid döneminin adamlarından olan yaşlı ve artık yarı bunak Tevfik Paşa'ya bırakmıştı. Aralık ayında Tevfik Paşa, İtilaf devletlerinin İTC yetkililerini, özellikle de 1915 Ermeni katliamlarına katılmış olanları insanlığa karşı suçlardan yargılayacak bir savaş suçları mahkemesi kurmasına izin verdi. Padişah Vahdeddin bunu kabul etmekle birlikte, hükümetin çok bariz biçimde İtilaf devletlerine yaltaklanıyor gibi görünmesinin halkta bir tepki uyandırmasından çekindiği için Britanya'nın savaş sırasında Türk Müslümanlara karşı işlenen suçları da göz önünde tutmasını istedi. Bu isteğin yanı sıra dört tarafsız devletçe (Danimarka, İspanya, İsveç ve Hollanda) gönderilecek temsilcilerin sürece katılması yönündeki bir başvuru 12 Şubat'ta İtilaf yüksek komiserlerine sunuldu. Her ikisi de reddedildi.[23]

Osmanlı hükümeti ister samimi bir adalet isteğiyle isterse (kuşkucuların ileri sürdüğü gibi) suçu gözden düşmüş İTC'ye yıkma amacıyla olsun, İtilaf gözetiminde bir Divanı Harbi Örfi oluşturdu; bunu kısa bir süre sonra başta Yozgat, Trabzon, Erzincan ve Bayburt olmak üzere taşra kentlerinde savaş suçu mahkemelerinin kurulması izledi. Başkentte Ocak 1919 sonunda 30 kadar üst düzey İTC yetkilisi, ardından daha alt kademelerdeki 100'e yakın kişi tutuklandı. Yurtdışına kaçmış olan Enver, Cemal, Talât paşalar ile Dr. Nâzım gibi önde gelen yedi sima savaş suçlarından dolayı *gıyaben* yargılandı. Enver Paşa'nın mahut *Teşkilâtı Mahsusa*'sının Ermeni sivillere dönük tehcirle ve katliamla bağlantılı suçları da dava konusu oldu. İlk dalgada tutuklananların yaklaşık yarısını oluşturan 67 kadar sanık mayısta tahliye edildiyse de, temmuzda Talât, Enver, Cemal paşalar ile Dr. Nâzım'a verilen ölüm cezaları başta olmak üzere bazı ağır mahkûmiyet kararları alındı. Temponun İTC liderleriyle ilgili ilk davadan sonra yavaşlamasına karşın mahkeme 1922'ye kadar cezalar vermeyi sürdürdü.

İstanbul mahkemesinin yapısı ve önemi o zamandan beri tartışma konusudur. Osmanlı adli sistemi zaten pek şeffaf değildi ve aynı şey bu davalar için de geçerliydi. Uygun bir yol olarak görülmemesinden dolayı hükümetin sanıklara yönelik ithamlarını destekleyecek tanıklar çağrılmadı; bunun yerine yazılı belgeler ya da başka yerlerde alınmış yeminli ifadeler esas alındı. Dahası, sanıklara (hatta mahkemede hazır bulunanlara) çapraz sorgulama

23 Lewy, *Armenian Massacres*, 77.

hakkı tanınmadı. Bu tutum bir ölçüde kasıtlı olabilir; Osmanlı hükümeti, mahkemenin aslında "galiplerin adaleti"ni temsil ettiğine inanan muarızları kızdırmamak açısından, kendi hükümlerinin geçerliliğini sarsmak için kurnazca bir çaba içine girmiş olabilir. Mondros Mütarekesi'ni imzaladıktan sonra işgal altındaki İstanbul'da İngiliz yüksek komiserliğini üstlenen Amiral Calthorpe Ağustos 1919'da Londra'ya, davaların "bir komediye dönüştüğü, kendi itibarımıza ve Türk hükümetinin itibarına zarar verdiği" uyarısında bulundu. Düzgün tutulmayan dava kayıtlarının büyük bölümü kaybolmuş durumdadır. Bulguları çözmeye çalışan tarihçiler, Osmanlı resmi gazetesi *Takvimi Vakayi*'de ve popüler basında duruşmalarla ilgili çıkan güncel haberlere dayanmak zorunda kalmışlardır. Bu kaynaklar sorunlu olmakla birlikte, soykırım uzmanlarına cephane sağlamıştır. Savaş sonrası mahkemeleri kapsamlı biçimde inceleyen Taner Akçam, İTC'ye (ve özellikle Enver Paşa'nın Teşkilât-ı Mahsusa'sına) yönelik "soykırım" tezini büyük ölçüde ülkeden kaçan liderlerce "aşırıldığı" söylenen ve bu yüzden savcılık makamının *sunamadığı* belgelerin varlığına dayandırır. Osmanlı hükümetinin günümüze ulaşan ve Akçam'ın ortaya çıkardığı emirlerde belgelerin imha edilmesinin istenmiş olması, savcıların yakındığı gibi 1915 tehcir harekâtına ilişkin birçok malzemenin 1919 itibariyle sahiden kaybolduğuna işaret eder. Savaş sonrası davalar sırasında belge tahrifatının gündeme gelişi bir şeylere delalet olsa da bunun tam olarak ne olduğunu tam olarak bilmiyoruz.[24]

Sonuçta, söz konusu savaş suçu mahkemeleri hemen hiç kimseyi tatmin etmedi. İTC suçlarını ve insan hakkı ihlallerini belgelendirmeyi bir ölçüde sağlamakla birlikte bu ne Ermenileri ne de onlar adına adalet isteyen İtilaf devletlerini tam memnun etmeye yetecek düzeydeydi; İTC elebaşlarına verilen ölüm cezalarının haliyle yerine getirilmemesi, mağdurları bu hesabı kapatma yolundan yoksun bıraktı.* Savaş sırasında Müslümanlara karşı

24 Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, 10-17 vd. Akçam'ın kendisi eksik belgelerin neye işaret ettiğinden elbette emindir: Osmanlı hükümetinin 1915'teki soykırım niyetleriyle ilgili delilleri ortadan kaldırmaya yönelik kasıtlı bir operasyonu. Akçam bu iddiasını 1915'ten kalma bazı *somut* belgelere dayandırmakla, "kasıt unsuru" konusunda sadece Türk yetkililerin o yıl yaptıkları şeyler üzerine güya söylediklerine dair kulaktan dolma bilgilere dayanan anlatımlardan çok daha güçlü bir sav ortaya koyar. Ancak İstanbul Mahkemesi'nin "eksik" dava kayıtlarından ibaret olduğunu bizzat kabul ettiği bu delile dayalı iddiaların sorunlu olduğunu belirtmek gerekir. Türk hükümetinin sivillere karşı suç işlemiş yetkilileri yargılamak üzere kurduğu savaş dönemi mahkemeleri bazı bakımlardan daha güvenilirdir; çünkü kararlar bir işgal ordusunun siyasal baskısı olmaksızın alındı ve verilen cezaların çoğu fiilen uygulandı. Savaş dönemi divanıharpleri için bkz. Shaw, *From Empire to Republic*, c. 1, 58-59.

* Ancak intikam peşindeki Ermeniler Talât Paşa'ya Mart 1921'de Berlin'de, Cemal Paşa'ya Ağustos 1922'de Tiflis'te suikast düzenleyerek bu hükümleri *fiilen* infaz ettiler. Enver Paşa ise şimdi Tacikistan'da kalan Duşanbe yakınında Türkî Basmacı (Müslüman gerilla) asilerle birlikte Kızılordu'ya karşı çarpışırken elinde silahla öldü.

işlenen suçlardan hiçbir Rum'un ya da Ermeni'nin yargılanmaması, Türk milliyetçilerinin ve daha genel olarak Osmanlı Müslümanlarının gözünde mahkemenin güvenilirliğini sarstı. Daha savaş sürerken, Osmanlı hükümetinin dış güçlere yaltaklanma yönünde bir saik olmaksızın divanıharbe verdiği binden fazla resmi yetkili, (çoğunlukla Ermeni) sivillere yönelik "[saldırıları] düzenlemekten ya da önlememekten suçlu" bulunmuştu. Çokça övülen savaş sonrası mahkemeler ise sadece bir avuç mahkûmiyet kararı verdi. Calthorpe'un başkanlığındaki Yüksek Komisyon'un üyelerinden Amiral de Robeck'in ortaya konan "delillerin hiç dikkate değer sayılamayacağı" sonucuna varması pek şaşırtıcı değildi.[25]

Savaş suçu mahkemeleri savaş sırasında başkaları kadar acı çektiklerine inanan Osmanlı Müslümanları tarafından muhtemelen asla tam meşru kabul edilmeyecekti. Hükümetin sürece tarafsız devletlerin katılması ve Müslümanlara karşı işlenmiş suçların da kovuşturulması yönündeki isteklerine uyulmuş olsaydı, davalar daha büyük ağırlık kazanabilir ve Türkler arasında Ermenilerin ve diğer Hıristiyanların savaş döneminde maruz kaldıkları baskılara ilişkin daha ciddi vicdan muhasebesinin yolunu açabilirdi. Öyle olsa bile, Türk tahammülünün sınırları vardı ve bu sınırlar çok zorlanmaktaydı. Fransız, İtalyan ve İngiliz işgalleri, Trakya'daki Yunan varlığı zaten yeterince kötüydü. Ama Fransızların bir "Ermeni Lejyonu"nu Kilikya'daki işgale katılmaya çağırdığının Türklerce öğrenilmesi işleri değiştirdi. Sözde *Légion d'Orient*'a (Şark Lejyonu) bağlı dört taburdan üçünü oluşturan *Légion arménienne* adlı bu kuvvet Kıbrıs'ta eğitilmiş ve ardından Allenby'nin 1918'deki Filistin ve Suriye harekâtında İngiliz XXI. Kolordusu'na bağlı bir destek birliği olarak yer almıştı. Gönüllü askerlerinin büyük kısmı Antakya civarındaki dağlık kesimde tehcir harekâtının başlaması üzerine silaha sarılan ve Ağustos 1915 başlarında İskenderun'a yakın kıyıya yanaşan bir Fransız savaş gemisine sığınmış Osmanlı uyruklarıydı. Bırakıldıkları Port Said'de toparlanan bu Ermeni mültecilerin silahlandırılmak için Fransa'ya başvurmalarının gerekçesi "Türklere karşı kavgalarını sürdürmek"ti.[26]

Şimdi yaptıkları şey de buydu. Kısmen Fransızların bölgede başka bir kuvvetinin bulunmamasından dolayı, Pozantı'dan Dörtyol'a, İslahiye'den Adana'ya kadar Bağdat Demiryolu'nu ele geçirerek Kilikya işgalini yürüten esas olarak Ermeni Lejyonu'ydu. Bunu yaparken de zıvanadan çıktı. Lejyon'un komutanı General Hamelin'in 2 Şubat'ta Fransız yüksek komiserine bildirdiğine göre Ermeni askerler "yaşadıkları zorlukların öcünü alma isteğiyle

25 Akt. Lewy, *Armenian Massacres*, 81.

26 "Les réfugiés Arméniens de Port Said", 25 Eylül 1916, "Armement des contingents irréguliers", VSHD, 7 N 2150 ("Section d'Afrique. 1915-1918. Subventions aux corps de partizanlar d'Orient [...] Irréguliers, Arméniens vb.").

yanıp tutuşuyorlardı"; bu bakımdan "Fransız askerleri gibi davranmalarını sağlamak için demir disiplin" şarttı. Böyle davranmadıkları Hamelin'in şu hayıflanmasından besbelliydi: "Kilikya'ya varışlarından beri yerel Osmanlı yetkililerinden ya da İngiliz yetkililerden, Ermenilerin yerel topluluklara dönük her türlü aşırılıkları (hırsızlık, silahlı saldırı, yağma, cinayet) hakkında maalesef çoğu kez sağlam dayanaklı şikâyetler almadığım bir gün yok." Asıl Fransız kıtalarının Kilikya'ya ulaşmaya başladığı Temmuz 1919'da, Ermeni Lejyonu'nun yerel Müslümanlar arasında yarattığı kötü izlenimi silmek için artık çok geçti.[27]

İtilaf devletlerinin 1919'daki en vahim hatası, Yunanların İzmir'i işgaline izin verme kararıydı. İmparatorlukta dikkatli bir yaklaşımı, 1897'deki Girit ya da 1903'teki Makedonya örneklerinde olduğu gibi bir tür çokuluslu jandarmanın işgalini açıkça gerektiren bir yer varsa, o da burasıydı. Nüfus rakamları sert tartışmalara konu olsa da kentteki Rum topluluğunun hatırı sayılır bir oranı, 1919'da 300.000'e yaklaşan nüfusun yarısını ya da daha fazlasını bulduğuna, ayrıca Rum tüccarların ve işadamlarının yerel kültüre ve imalattan dış ticarete kadar ekonomiye hâkim olduğuna hiç şüphe yoktur. Aydın vilayetinde sayıları 4.600'e varan atölyelerin ve zanaat dükkânlarının 4.000'den fazlası yerel Osmanlı Rumlarına aitti ve bu durum Osmanlı Müslümanlarında küçümsenmeyecek bir içerlenme yaratmaktaydı.[28] Demografi polemiklerini körükleyen bir etken, İzmir ekonomisinin 19. yüzyıldaki hızla gelişmesiyle birlikte Yunan "anakara"sından büyük çaplı bir akının olmasıydı; bunda kısmen İzmir'in önemli yer tuttuğu bir Rum-Bizans imparatorluğunu diriltme yönündeki "Megali İdea" akımının yayılmasının payı vardı. Kentin zenginleşme sürecinde Rum damgasının daha da belirginleşmesi ve 20. yüzyıla girilirken Rumların yaklaşık yüzde 50'lik orana ulaşması, Atina'da Venizelos gibi yayılmacıların dayattığı irredantist taleplere cephane sağladı. Ancak Balkan Savaşları'nın ardından nüfus hareketi hızla tersine döndü. On binlercesi İzmir yöresinden (bizzat kentten ziyade Söke ve Çeşme gibi yakın kasabalardan) olmak üzere, Ege kıyı şeridinden en az 150.000 etnik Rum zorla göç ettirilirken, Avrupa Türkiyesi'nden akın eden Müslüman mülteciler onların yerini doldurdu.[29] Türkiye ile Yunanistan'ı 1914 yazında bir Üçüncü Balkan Savaşı'nın eşiğine getiren şey, etnik topluluklar arasındaki bu kargaşaydı. Olası kıyımı Saraybosna olayının patlak verişi önledi, daha doğrusu erteledi. Kuru çıra olduğu gibi ortadaydı ve Paris'teki Yüksek Konsey tutuşabileceği tehlikesinin farkında olmalıydı.

27 Akt. Shaw, *From Empire to Republic*, c. 2, 878-879. Ayrıca bkz. Kerr, *The Lions of Maraş: Personal Experiences with American Near Eastern Relief*, 33-34.

28 Shaw, *From Empire to Republic*, c. 2, 469-470.

29 Bkz. Mansel, *Levant*, 190-191.

Sonunda, dengeyi İzmir'e bir Yunan hamlesi lehine çeviren belki de Woodrow Wilson oldu. Ama David Lloyd George da Yunan davasına ateşli desteğini hiç gizlememiş biriydi. Gal asıllı İngiliz başbakanının Londra'daki Yunan iş camiasıyla, en başta da 1917'deki Venizelos darbesinde önemli rol oynayan ve bir süre sonra hatırı sayılır servetinin büyük bir kısmını Anadolu içlerine Yunan saldırısını desteklemeye harcayacak olan Osmanlı Rum silah tüccarı Basil Zaharoff'la sıkı bağları vardı. Lloyd George ve Venizelos 1912'den beri yakın dosttu; dolayısıyla Britanyalının Paris'te ağırlığını Yunan başbakandan yana koyması şaşırtıcı değildi. Tam da bu iki adamın sıkı yakınlığı nedeniyle, Clemenceau ve Fransızlar Venizelos'a çok daha soğuk tavır takınmış ve Yunan emellerine karşı bir denge unsuru olarak İtalyanların Antalya'ya yönelişini el altından teşvik etmişlerdi. Ama hadlerini aşan İtalyanlar (İtilaf devletlerinin Sırp ağırlıklı yeni Yugoslavya devletine vermek istediği) Fiume ve Trieste limanlarını kontrol etmede ısrar ederek Adriyatik'te de sorun çıkarmaya başladılar. İtalyan heyetinin protesto için 24 Nisan'da Paris'ten ayrılması, Roma'yı tam da İzmir sorunun ortaya çıktığı sırada yalnızlaştırdı. (Böylece Dört Büyükler'in yerini Clemenceau, Lloyd George ve Wilson'dan oluşan Üç Büyükler aldı.) Venizelos çarçabuk ileriye atılarak Üç Büyükler'i İtalyanların Fethiye'den batıya ilerlediği ve İzmir'e savaş gemileri göndermeye hazırlandığı yönünde uyardı. Girişimin etkisini artırmak için İtalyan işgali altındaki Rodos'ta yaşayan Yunan topluluğu Wilson'a hitaben, kötü muameleden yakınan dilekçeler yağdırdı. "İtalya barış için bir tehdittir" diye öfkeli bir çıkışta bulunan ABD başkanı, İtalya'nın kendi kaderini tayin ilkesini feci ihlallerini düzeltmenin en iyi yolunun Osmanlı İmparatorluğu'nun "Rum" yörelerini Yunanistan'a vermek olduğu sonucuna vardı. İtalyanların Yüksek Konsey'e tekrar katılmasının beklendiği 7 Mayıs'tan önceki gün, Üç Büyükler daha erken davranmak için toplandılar. Yunan dostu Galli İngiliz başbakanının dosdoğru "Bay Venizelos'a Yunan birliklerini İzmir'e göndermesini söyleyelim" önerisinde bulunması üzerine, ABD başkanı tam anlamıyla gaza gelerek şu karşılığı verdi: "Hemen şimdi çıkarma yapmalarını niçin söylemeyelim?" Sevindirici kararı bildirmek üzere çağrılan Venizelos, "Biz hazırız" cevabını vermekle yetindi.[30]

İngiliz eskortu *Iron Duke*'la birlikte toplam 18 savaş gemisinden oluşan ve bir amfibi kuvvetini (13.000 piyade, 4.000 yük hayvanı, 750 top) taşıyan bir Yunan armadası 15 Mayıs gece yarısı iki sularında İzmir limanına vardı. Kentteki tepki, tahmin edilebileceği gibi bir kutuplaşma şeklindeydi. Sevinçten çılgına dönen Rumlar mavi-beyaz Yunan bayrakları sallamaya, meşaleler

30 Alıntıların kaynağı: Llewellyn-Smith, *Ionian Vision*, 77-78 ve MacMillan, *Paris 1919*, 431-432.

yakmaya ve müstakbel kurtarıcılarını karşılamak üzere sokaklarda toplanmaya koyulurken, müezzinler okudukları selâlarla Müslümanları direnmeye çağırdı. Türk mahallelerinde bütün gece savaş davulları çalındı; tellâllar sokaklarda dolaşarak kentin Yunanlarca işgal edilmekte olduğuna dair feci haberi müminlere duyurdu. Yunanları durdurmak isteyen bir İtalyan binbaşının yardımıyla birkaç yüz Türk mahkûmun hapishaneden salındığı yönünde bir söylenti çıktı. Acılı bir kaçınılmazlıkla, Yunan birlikleri bir Osmanlı kışlasına yaklaşırken kavgalar başladı ve ateşlenen meşum bir kurşunla, elit *Evzones* tugaylarının Yunan sancaktarı can verdi. (Bu kurşunu kimin sıktığı şimdiye kadar kesin ortaya çıkmamış olsa da olay yerindeki Yunan askerleri Hasan Tahsin adlı milliyetçi bir Türk gazeteciyi suçladı ve derhal döverek öldürdü.) Hiddetli tepki gösteren Yunan askerlerinin kışlaya ve (bazı kaynaklara göre) çevresindeki çoğunlukla sivil kalabalığa ateş açması, Müslümanları (belki de önceden başlayan bir girişimle) toplu halde dolaşarak Rumlarla kavgaya tutuşmaya yöneltti. Karşı koyan kışladaki Türk askerleri tutuklandıktan sonra kent içinde zorla yürütüldü; kaçmaya çalışanlar ve Yunanlarla zıtlaşanlar "dövülerek yere serildi, süngülendi ya da vuruldu, değerli eşyaları alınan cesetler denize atıldı." Akşamüstüne doğru 300 ila 400 Türk ve yaklaşık 100 Rum öldürülmüştü.[31]

Bütün bunlar olup biterken, Mustafa Kemal bir vapurla Samsun'a gitmeden önce, bir veda ziyareti için sadrazamın yanındaydı. İki olayın birbiriyle ilişkisi yoktu. Savaş dönemindeki tehcirlere rağmen tıpkı İzmir gibi, Karadeniz kıyı şeridinde hâlâ kalabalık bir Pontus Rum topluluğu vardı ve Samsun-Giresun yöresi özellikle kasabalarda Rum ağırlıklıydı. Venizelos çok istediği İzmir işgalinin karşılığı olarak, Yüksek Konsey'e Karadeniz üzerinde hak iddiasında bulunmayacağına söz vermişti; zaten "elleri" o sırada "Trakya ve Anadolu işleriyle gayet dolu"ydu. İngilizler Pontus Rumları ile Müslümanlar arasında artan gerginlikleri bastırmak üzere Mart 1919'da Samsun'a 200 kadar asker çıkarmaya mecbur kalmıştı. Ancak bu kuvvetin Sivas'ta ve Erzurum'da Osmanlı ordusunun güya terhis edilmesi beklenirken, Dokuzuncu Ordu adı altında birleştirilen kalıntıları karşısında çok zayıf kaldığı anlaşıldı. İzmir'e dönük Yunan hamlesine yeşil ışık yakma kadar basiretsiz sayılabilecek bir kararla, İngiliz yüksek komiseri görünüşte silahların toplanmasına nezaret etmek ve erat içinde "sovyet"lerin kurulmakta olduğuna dair raporları araştırmak üzere Mustafa Kemal'in Dokuzuncu Ordu'ya müfettiş olarak atanmasını kabul etti. (İngilizler o sırada Bolşevizm'in yayılmasının Türk Kuvayı Milliye direnişinden daha büyük bir tehdit olduğu kanısındaydı.)

31 Alıntıların kaynağı: Llewellyn-Smith, *Ionian Vision*, 89-90 ve Shaw, *From Empire to Republic*, c. 2, 516-519.

Mustafa Kemal 19 Mayıs'ta Samsun'a çıktı.* Bir hareket tarzına önceden karar vermiş olsun ya da olmasın, halkta direnişten yana bir dalganın yükseldiğini sezmesi uzun zaman almadı. Daha sonraları o günleri şöyle anlatacaktı: "Düşman aptallık edip [İzmir'e] gelmeseydi, bütün memleket gaflet içinde uyumaya devam edebilirdi." Yunan işgalini protesto etmeye yönelik kitlesel mitingler Bursa'dan Karadeniz kıyısına ve Erzurum'a kadar ülke genelinde yayılıyordu. Mayıs sonuna doğru protestolar bizzat başkente ulaştı; büyük ölçüde Müslümanların oturduğu Sultanahmet'teki bir toplu gösteriye alışılmamış biçimde yüksek sayıyla katılan kadınlardan biri olan Halide Edib, Türk kardeşlerini "müstevli Avrupa orduları"na karşı "kalplerdeki haklı isyan"a katılmaya çağırdı. Amiral Calthorpe haziran başlarında Yüksek Komisyon adına, Londra'yı "Yunanlara direniş"in "önüne geçmeye çalışmanın boşuna görüneceği kadar genelleştiği" konusunda uyardı. Bir başka can sıkıcı gelişme, Samsun'daki İngiliz komutanın aktardığına göre Mustafa Kemal'in civardaki kasabalarla haberleşerek direnişi canlandırmak üzere "telgrafhaneyi adeta tekeline alması"ydı. Yüksek komiserlerin baskısıyla, Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa 8 Haziran'da Mustafa Kemal'in başkente dönmesi için bir emir çıkardı. Ama Mustafa Kemal İngiliz kontrolündeki Samsun'dan bir avuç yandaşıyla birlikte ayrılarak 80 kilometre içerideki Havza'ya çoktan yerleşmişti. Kafa tutan bir tavırla, hangi gerekçeyle geri çağrıldığını sordu ve dönmeyi reddetti.[32]

Kontrolden çıkmaya yüz tutan İtilaf işgaline direnmeye çağırdığı Osmanlı subayları buna zaten hazırdı. Mustafa Kemal'in Selanik'ten eski bir dostu olan, en son İstanbul zaptiye komutanlığı yapan ve onunla birlikte Samsun'a gelen Refet Bey (Bele) bir tür gayriresmi kurmay başkanı olarak ona bağlılıkla hizmet etti. Direnişten yana diğer bazı paşalar Anadolu içlerine daha önce geçmişlerdi. Karargâhı Erzurum'da olan XV. Kolordu'nun komutanlığını nisanda üstlenen Kâzım Karabekir, henüz İstanbul'da bulundukları sırada Mustafa Kemal'e Doğu Anadolu'da yeni bir hükümet kurmayı önermişti; onun da kendi görüşüne gelmesine sevindi ve tam işbirliğine gireceğini bildirdi.** Suriye'de Yıldırım Ordu Grubu'nda Mustafa Kemal'in komutası altında görev yapan ve silahların Toros Dağları'nın kuzeyine kaçırılmasına katkıda bulunan Ali Fuat (Cebesoy), Mustafa Kemal'in Samsun'a vardığı sırada, Ankara'da XX. Kolordu'nun komutanıydı. Direnişi taçlandıran geliş-

---

* O gün Türkiye'de 1935'ten beri bir ulusal bayram olarak kutlanır.

32 Alıntıların kaynağı: Mansel, *Levant* ve Mango, *Atatürk*, 225-226.

** Kimin neye nerede başladığı ve önce davrandığı konusunda daha sonraları kaçınılmaz polemikler yaşandı. En güçlü iki Türk direniş lideri olan Kâzım Karabekir ve Mustafa Kemal açısından, aşağı yukarı aynı sıralarda ve eşit kararlılıkla bu işe giriştiklerini söylemek galiba en doğrusu olur.

me Mondros Mütarekesi'ni imzalayan Rauf Bey'in, küçük düşürülüşünün öcünü alma kararlılığıyla aynı saflara katılmasıydı. Ali Fuat Bey, Refet Bey, Rauf Bey ve Mustafa Kemal Amasya'da buluşarak ulusal direnişin ilkelerini kaleme aldılar (19-22 Haziran). Ardından gittikleri Erzurum'da, Karabekir'in 13.000 kişilik kolordusunun desteğini sumasıyla bir kongre (23 Temmuz-7 Ağustos) düzenlendi; bunu Sivas'ta toplanan bir ulusal kongre (4-11 Eylül) izledi. Böylece ortaya çıkan Misak-ı Milli'nin kilit noktaları şunlardı: Ordudaki terhisin durdurulması; Türk çoğunluğun bulunduğuna inanılan bölgelerde "Türk milletinin bölünmezliği" (buna bağlı olarak doğuda ayrı Kürt ya da Ermeni devletine, Pontus, Trakya ya da Ege bölgelerinde bir Yunan ileri karakoluna izin verilmemesi, Toros ve Amanos dağlarının güneyindeki Arap vilayetlerinde ise ayrı ulusal referandumlar düzenlenmesi); başkentteki hükümetten ayrı olarak, başında Mustafa Kemal'in bulunacağı bir Heyet-i Temsiliye'nin oluşturulması. Mustafa Kemal'in sembolik bir meydan okuma girişimiyle ordudaki görevinden ayrılması, 20. yüzyılın büyük siyasal kariyerlerinden birini başlattı.[33]

İtilaf devletleri Anadolu'da gelişen hareketin önemini kavramakta geciktiler. Kâğıt üzerinde, söz konusu bölgenin tamamı hâlâ bir Amerikan mandasının himayesindeydi. Wilson'ın ekim başlarında inme geçirmesiyle ve ABD Senatosu'nun kasımda Versailles Antlaşması'nı reddetmesiyle, İtilaf devletleri nihayet ABD mandasının geçersiz bir düzenleme olduğunu anladılar. Bu arada Lloyd George dikkatini büyük ölçüde Suriye konusundaki İngiliz-Fransız kavgasına yöneltti. Sonunda bir pişmanlık duygusundan ziyade, orduyu terhis etme ve askeri harcamaları kısma yönündeki siyasal baskı, inatçı Galli başbakanı 13 Eylül'de geri adım atmaya zorlayarak Clemenceau'ya Britanya'nın Suriye'deki birliklerin kasımda çekeceğini bildirmesini sağladı. Allenby'nin ordusu ayırılır ayrılmaz General Henri Gouraud komutasındaki Fransız birlikleri Bekaa Vadisi'nde Faysal'ın Araplarıyla çatıştı ve Baalbek'i zorla aldı. Çok geçmeden Fransızlar Suriye'de kendilerini sahici bir savaşın içinde bulurken, Mustafa Kemal'e bağlı Kuvayı Milliyeciler, Ermeni Lejyonu'nun saldırgan eğiliminin de tahrikiyle, Kilikya'daki Fransız kuvvetlerini sıkıştırmaya başladı. Türkler 21 Ocak 1920'de Fransız-Ermeni işgali altındaki Maraş'ın etrafını sardılar; böylece başlayan üç haftalık kuşatma 1915'te Van'da yaşananlardan sonra en vahşi karşılıklı etnik katliamın bazı örneklerine sahne oldu. Adana'dan bir Fransız kurtarma kuvvetinin ulaştığı 10 Şubat dolaylarında kentten geriye çok az şey kalmıştı; sağ kalan Ermeni ve Fransız askerleri güneye doğru çarpışarak Suriye içlerine çekilirken, yol boyunca Müslüman gerillaların taciz saldırılarına uğradılar. Bazı kaynaklara

33 *Agy*; Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, "The Start of the Struggle" vd.

göre binlerce Ermeni sivilin can verdiği bu çekilme sırasında, lejyonerler de geçtikleri köylerde Müslümanlara karşı her türlü mezalimi işlediler. Hem Kilikya'da hem Suriye'de tutunmanın ağır maliyetinin kaldırılamayacağını kavrayan Gouraud'un barış yolunu yoklamak için (artık Ankara'da olan) Mustafa Kemal'e aracılar göndermesi, Türkiye'deki İtilaf işgalinde en ciddi çatlağı yarattı. Üstelik bu son olmayacaktı.[34]

Lloyd George'un Yunanları İzmir'e salması ters tepmişti. Türk Müslüman kitlelerinin dış güçlerce yönetilmeyi, özellikle de bu güçlerin tartışmalı bölgeler üzerinde irredantist talepleri olan Rumların ve Ermenilerin desteğine dayanması durumunda, asla isteyerek kabullenmeyeceği yönündeki belirtiler artmaktaydı. Sazonov-Sykes-Picot müzakerelerinin yapıldığı 1916'dan beri Osmanlı paylaşımında Ruslara söz verilen payın ortadan kalkışıyla başlamak üzere bir hayli şey değişmişti.* Bir koçbaşı işlevi gören eski Rus Kafkasya Ordusu olmadan, İtilaf devletlerinin asıl Türk vatanına hükmedecek gerçek bir kuvveti yoktu. Ruslar ve Kazaklar yerine, Lloyd George'un bulduğu İtalyanlar hiç kimsenin nezdinde güvenilir değildi. (Nitekim rakiplerini zayıflatmanın bir yolunu aradıkları için Mustafa Kemal'le müzakereye Fransızlardan da önce oturmuşlardı.) İtalyan saiklerine şüpheyle bakan Lloyd George, Britanya'nın kirli işlerini yaptırmak için Venizelos'a ve Yunanlara yönelmişti; Türkler için bir işgalci güç olarak Ruslar kadar kabul edilemez olan Yunanların tek farkı çok daha az zorlu olmalarıydı.

Aslında 1919-1920 kışı Türkiye'deki İngiliz politikasını gözden geçirmek için mükemmel bir fırsattı. Kilikya'daki çarpışmaların sürmesine karşın, ülkenin geri kalan büyük bölümünde hava ciddi askeri harekâtlara girişilemeyecek kadar soğuktu. Ayrıca Osmanlı Meclis-i Mebusanı seçimlerinden dolayı bir tür fasıla vardı. Seçimleri kazanan Kemalist-Kuvayı Milliyeci çoğunluğun damga vurduğu meclis 16 Ocak'ta İstanbul'da toplandı ve derhal Misak-ı Milli'yi onayladı. (Babıâli'nin bir kanun kaçağı saydığı Mustafa Kemal'in kendisi Ankara'da kaldı.) Birçok kesimin umut bağladığı Woodrow Wilson (başkanlık yapma ehliyetini kaybetmiş sayılmaya yanaşmasa bile) artık bir yatalaktı. ABD'nin Milletler Cemiyeti üyeliğini de kapsayan Versailles çözümünün Senato engeline takılmasından sonra Wilson'ın dış politikası paçavraya dönmüş durumdaydı; Ermenistan, İstanbul ya da Anadolu için bir ABD mandasının gündemden düştüğü açıktı. Suriye'de bildiklerini okuyan Fransızlar, Mustafa Kemal'le ilişkilerde de aynı tutuma yönelme yolundaydı.

---

34 Barr, *A Line in the Sand*, 101-102; Shaw, *From Empire to Republic*, c. 2, 901 vd.

* Rusların, en azından Beyaz Ordu cephesindeki emperyalistlerin bundan memnun olduğu söylenemezdi. Kolçak'ın Bütün Rusya Geçici Hükümeti'nin Temmuz 1919'da Paris'e gönderdiği delegeler, yeni Osmanlı Boğazları rejimine Rus katılımının yanı sıra Ermenistan için manda talebinde bulundular. Rus İç Savaşı'nın hâlâ sürdüğü bir ortamda bu başvurular göz ardı edildi.

Mustafa Kemal ve ona bağlı Kuvayı Milliyecilere ilişkin İngiliz istihbaratı yarım yamalak olsa da ortada ciddi bir durumun olduğunu göstermeye yetecek haberler Londra'ya ulaşmıştı. Ortadoğu'daki yeni Britanya İmparatorluğu'nun genelinde sorunlar yayılmaktaydı; Filistin'de Arap-Yahudi gerginlikleri taşma noktasındaydı ve Mezopotamya'da halk arasında ciddi hoşnutsuzluk belirtileri vardı. Lloyd George'un Ocak 1919'da savaş (ve havacılık) bakanı olarak tekrar kabineye aldığı Winston Churchill, eskisinden daha büyük bir imparatorluğun savunmasını düzenleme gibi imrenilmeyecek bir görevle karşı karşıya kalırken, parlamento askeri harcamalarda köklü kısıntıları ve orduda tam bir terhisi istemekteydi. Bütün bunlar bir işçi grevleri dalgasıyla ve İrlanda'daki sıkıntılarla iç karışıklık patlamasının üstüne gelmişti. Nitekim Churchill daha Ağustos 1919'da Lloyd George'a şöyle yakınmıştı: "Almanya ve Türkiye ile barışa varmadaki gecikme yüzünden terhisteki ertelemeler daha şimdiden bütçedeki askeri tahsisata 60 milyondan fazla yük eklemiş durumda, üstelik bunun için parlamentonun onayı alınmış değil." Churchill kendine has öngörü ve hayal gücü karışımı yaklaşımıyla Ekim 1919'da şu soruyu ortaya attı:

> [Acaba] Avrupa devletlerinin savaştan önce mevcut olanlar dışında, Osmanlı İmparatorluğu'na dönük bütün ayrı çıkarlarından müştereken ve eşzamanlı olarak feragat etmeleri [doğru olmaz mı?]. Demem o ki Yunanlar İzmir'den çıkmalı, Fransızlar Suriye'den vazgeçmeli, İtalyanlar kendi nüfuz alanlarından vazgeçmeli, biz de Filistin'den ve Mezopotamya'dan vazgeçmeliyiz. Osmanlı İmparatorluğu'nu ayrı bölgesel sömürü alanları şeklinde bölmek yerine, savaştan önceki haliyle toprak bütünlüğünü koruma konusunda birleşmeliyiz; ama bu imparatorluğu sıkı bir uluslararası kontrol biçimine tabi tutarak bir bütün olarak ele almalıyız ve Konstantinapol'den yönlendirmeliyiz.
>
> Önerisinin Lloyd George'un gittikçe debdebeli hale gelen imparatorluk hayallerine ters düştüğünü kavrayan Churchill, başbakana Britanya'nın zaten "kuşaklar boyunca kalkındırılabileceğinden [...] çok daha fazla toprağa" sahip olduğunu kibarca hatırlattı. Stratejik zaruret herhalde açıktı: "Kaynaklarımızı yeni toprak kazanımlarına dağıtmak yerine mevcut imparatorluğumuzu kalkındırmaya yoğunlaştırmamız [...] gerekir."[35]

Bu isabetli bir tavsiyeydi. Ama Lloyd George hiç kulak asmadı. Durum gerçekten tatsız hale gelmeden önce Türkiye'deki kayıplarını azaltacağına iki katına çıkardı. Hiç kuşkusuz, Kuvayı Milliyecilere karşı kararlı bir hamleyi öteden beri tasarlamaktaydı; ama Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın 12 Şubat'ta

35 Churchill'den Balfour'a, 23 Ağustos 1919 ve Churchill'in 25 Ekim 1919 tarihli tezkeresi, akt. *Agy*, 404-406.

Kemalist Misak-ı Milli'yi onaylaması ve Maraş'ta yeni Ermeni katliamı dalgasına dair haberlerin (Paris'e varışıyla neredeyse aynı anda) ulaşması, ona gerek duyduğu bahaneyi sağladı. (Maraş olayının bir başka yararı, Lloyd George'a Fransızların Mustafa Kemal'i daha fazla kışkırtma kararına yönelmesini önleyecek bir siyasal kılıf sunmasıydı.) Böylece 5 Mart'ta Yüksek Konsey, İzmir'in ve (Çatalca hatlarına kadar) Trakya'nın Yunanistan'a resmen bırakılması ve tam bağımsız bir Ermenistan ile özerk bir Kürdistan'ın kurulması gibi tartışmalı maddeleri de kapsamak üzere, Türkiye'ye Sevr'de dayatılacak barış antlaşmasının nihai hükümlerini görüşerek sonuca bağladı. Böyle şartların Kuvayı Milliye cephesinden ne kadar sert bir direnişe davetiye çıkaracağını gayet iyi bilen Lloyd George, kendini doğrulayıcı kehanet mantığı istikametinde, İtilaf devletlerinin kaçınılmaz direnişi onları sarmadan önce ezebileceği umuduyla zora zorla karşı koymaya karar verdi. Calthorpe'a ve diğer yüksek komiserlere, İstanbul'u (öncekinden daha fazla birlikle) işgal edip sıkıyönetim uygulama ve gerekirse yeni Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın dağıtılmasına (ya da en azından Kuvayı Milliyeci mebusların atılmasına) kadar varacak tedbirler alma yetkisi verildi. Lloyd George komiserlere ilave teminat olarak, kendi kuvvetlerinin bu görevi yerine getirmede yetersiz kalması halinde, Venizelos'un başkente boyun eğdirmek için 100.000'e kadar Yunan askeriyle katkıda bulunma sözünü verdiğini bildirdi. Üç İtilaf yüksek komiseri 10 Mart'ta, acımasız bir barışı zor yoluyla dayatmayı öngören yeni politikaya, kesinlikle "Meclisi Anadolu'ya kaçmaya" yönelteceğini ve Mustafa Kemal'i Bolşeviklerin kucağına iteceğini gerekçe göstererek oybirliğiyle karşı çıktı. Ama Lloyd George onların görüşüne Churchill'inki kadar bile aldırmadı. Emir uygulandı.[36]

İngiliz donanması 15-16 Mart gecesi İstanbul Boğazı'nı abluka altına aldı ve ardından kentin çeşitli yerlerindeki stratejik noktalara birlikler çıkarmaya başladı. Sabah beş buçuk civarında İngiliz deniz piyadeleri, 10. Kafkasya Tümeni'nin kışlasına girip ateş açarak dört (bazı kaynaklara göre altı) Türk askerini öldürdü ve 10'unu yaraladı. Diğer birlikler kentin her yanına yayılarak Kuvayı Milliyecilere yakınlık duyduğu bilinen nazırları ve subayları tutukladı. Sokakları zırhlı otomobillerin homurtusu sardı. Saat onda İngiliz birlikleri Harbiye ve Bahriye nezaretlerini basarken, Fransız birlikleri Eski İstanbul'un içlerine dağılarak Saraçhane'deki ambarların yanı sıra (her nedense) Topkapı Sarayı'nın yanındaki arkeoloji müzesini işgal etti. İtilaf müfrezeleri direnişçi toplulukları sindirmek amacıyla kilit müstahkem mevkilere makineli tüfekler yerleştirdiler; bunlardan biri gözdağı verircesine Ayasofya'nın önünde duran Fransız makineli tüfek yuvasıydı. Başlıca Türk gazetelerinin

36 Alıntıların kaynağı: Shaw, *From Empire to Republic*, c. 2, 808-211.

hepsine el kondu, sıkı sansür getirildi ve Türk Kuvayı Milliyeci asilerine yataklık edenlerin ölüm cezasına çarptırılacağı bildirildi. Hilâl-i Ahmer'i bile "otuz kişilik bir askeri müfreze işgal etmiş"ti.* Kentin her yanında kargaşa ve terör vardı. Halide Edib'in hatıratındaki anlatımı şöyleydi: "Şimdi İngiliz askerleri Gedikpaşa'da evleri arıyor, hatta mezarlıkları karıştırıp bomba ve silah bulacaklarını sanıyorlarmış."** Öğleye doğru telgraf idaresi işgal edildi; ancak süren harekâta ilişkin haberler Ankara'daki Mustafa Kemal'e çoktan ulaştırılmıştı.[37]

Osmanlı başkentinin "ikinci işgal"i vahim bir adımdı. Türkler gibi mağrur ve savaşçı bir halka dayatılan bir barış asla kalıcı olamazdı. Lloyd George tartışmalı politikalarını uygulamakla yükümlü olanları da kapsamak üzere, kendi danışmanlarının tavsiyelerine aldırmayarak istediği savaşı başlattı. Neyi istediğini belirlerken daha dikkatli olmalıydı.

* Halide Edib Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı I*, *Cumhuriyet* Gazetesi yayını, 1998, s. 71. (ç.n.)

** Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı I*, s. 72. (ç.n.)

37 *Agy*, 824-827; Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, 206-207.

BÖLÜM 19

Sakarya

[Düşman] vatanın harem-i ismetinde boğulacaktır.

—MUSTAFA KEMAL[1]

Osmanlı temsilcilerine Versailles'da 11 Mayıs 1920'de sunulan Sevr Antlaşması, Mustafa Kemal'in Kuvayı Milliye ordusuna asker toplamak için olabilecek en iyi afişti. Lloyd George'un şartları, olabildiğince çok sayıda Türk'ü kasten kızdırmak istercesine en duyarlı düğmelerinin hepsine basmaktaydı. Eylül 1914'te kaldırılan kapitülasyonlar tam anlamıyla geri getirilmekteydi; buna kısmen Türkiye'yle savaşmış İtilaf devletlerine tazminat ödemelerini güvence altına almaya yönelik bir tedbir olarak, Osmanlı hükümetinin bütün gelir kaynaklarının ve harcamalarının Batı gözetimi altına alınması da dahildi. Britanya ile Fransa'nın Arap vilayetlerine ilişkin manda denetimi için çekişmeleri ve İtalya'nın Güney Anadolu'nun Antalya ve Afyon (Afyonkarahisar)* arasındaki kıyı kesimine göz dikmesi beklenen şeylerdi; ama Doğu Anadolu'ya ilişkin kararlar olabildiğince tartışmalıydı. ABD'nin manda yetkisini geri çevirmesi nedeniyle, o sırada bağımsız olan Ermenistan'a silahla elde ettiği toprakların yanı sıra eski Osmanlı vilayetleri Van, Erzurum, Erzincan Bitlis ve Trabzon verilmekteydi. Buna tüy dikercesine, artık yatalak olan Ermeni dostu ABD Başkanı Woodrow Wilson nihai sınır hatlarını çizmeye davet edilmekteydi. Antlaşma teknik bakımdan bağımsız bir Kürdistan yaratmamakla birlikte Kürtlere Milletler Cemiyeti'nin himayesi altında, geniş biçimde tanımlanan bir özerklik için plebisit düzenleme hakkı tanımaktaydı. Yunanistan'a Doğu Trakya, Ege'deki bütün tartışmalı adalar ve (beş yıl sonra düzenlenecek bir plebisitin ardından) zaten Yunan askeri işgali altındaki İzmir üzerinde egemenlik verilmekteydi. Savaş dönemi antlaşmalarında Rusya'ya söz verilmiş olan İstanbul ve Boğazlar uluslararası bir komisyonca yönetilmek üzere göstermelik Türk egemenliğinde bırakılmaktaydı. Osmanlı "imparatorluk" topraklarından geriye kalan şey, kayda değer önemli kent merkezleri Ankara, Eskişehir,

1 Akt. Mango, *Atatürk*, 318.

* Kentin resmi adının Afyonkarahisar olmasına karşın, Türklerin çoğu o zaman olduğu gibi şimdi de kenti kısaltılmış şekliyle Afyon diye anmaktadır.

Kütahya, Samsun ve Sivas olmak üzere Sakarya Nehri'nin öbür yakasındaki bir Anadolu bakiyesiydi.[2]

Lloyd George'un kendini doğrulayıcı kehanet mantığı doğrultusunda dayatttığı barış, bunu imzalaması beklenen İstanbul'daki padişahlık hükümetini kalan siyasal meşruiyetinden de yoksun bırakarak egemenliğin imparatorluğun budanmasıyla ortaya çıkan bölgesel bakiyeye geçmesini sağladı. Mustafa Kemal şaşırtıcı bir hızla 17 Mart'ta, yani İtilaf birliklerinin başkentteki Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nı dağıtmasının ertesi günü olağanüstü yetkilere sahip yeni bir Büyük Millet Meclisi için ülke çapında seçimlerin yapılması çağrısında bulundu. Seçilen mebuslardan birçoğunun İtilaf kordonunu aşarak İstanbul'dan kaçmış mebuslar olması şaşırtıcı değildi. (Kentin her tarafına Kuvayı Milliyecilere yataklık yapan herkesin "ÖLÜM" cezasıyla tehdit edildiği afişler asılmıştı.) Türkiye Büyük Millet Meclisi 23 Nisan'da Ankara'da toplandı.* Ertesi gün meclis başkanlığına seçilen Mustafa Kemal, Osmanlı ya da İslam geleneğini çiğnememek açısından, Büyük Millet Meclisi'nin İstanbul'da İtilaf işgalcilerince "esir" tutulan padişah-halifeyi savunduğunu ilan etmesine karşın, artık ülkedeki en üst otoriteyi temsil eden bu organa itaat edilmesi gerektiğini de açık seçik belirtti. İstanbul'dan Ankara'ya egemenlik devri henüz hukuken olmasa bile fiilen tamamlanmış durumdaydı.

Sevr'in Mustafa Kemal ve Kuvayı Milliyeciler açısından siyasal güverteyi temizlemeye yaramasına karşın Ankara'nın karşı karşıya olduğu stratejik tablo o kadar elverişli değildi. Britanya, Fransa ve İtalya'nın Türkiye'deki işgal kuvvetinin 50.000 askere kadar çıkması, Osmanlı ordusundan geriye kalan birliklere sayısal üstünlük sağlamak için yeterliydi. İzmir'deki köprübaşına 100.000'den fazla asker yığan Yunanlar iç kesimlere dalmak için "sabırsızlanan" bir heyecan içindeydi.[3] Rus Devrimi'nin yarattığı kargaşa kuzeyden ve doğudan geleneksel tehdidi geçici olarak ortadan kaldırmış olsa da Türkiye'yi Transkafkasya'dan çekilmek zorunda bırakan Mondros Mütarekesi, yeni Ermeni Cumhuriyeti'nin güç gösterisinde bulunmasına da fırsat vermişti. Osmanlı kuvvetlerinin İtilaf gözetimi altında 1914 sınırlarının gerisine çekilişi Şubat 1919'da tamamlandı. Küçük İngiliz kuvvetinin nisanda ayrılmasından sonra, Kars'ı işgal eden Ermeni birlikleri çarçabuk Gümrü-Kars-Sarıkamış demiryolu hattını ele geçirerek kuzeye doğru Ardahan'a ve güneye doğru Kağızman'a yayıldılar. Ermenilerin Daşnak başbakanı Aleksandr Hatisyan 10-11

---

2 İnternette Sevr Antlaşması'yla ilgili bulunabilecek kaynaklardan biri http://www.hri.org/docs/sevres/part1.html (ve bölüm 2, 3, 4 vs.).

* Meclis perşembeye denk gelen 22 Nisan'da toplanacaktı; ama Heyet-i Temsiliye meclisin Müslümanlar nezdinde daha fazla meşruiyet kazanması için cuma namazı sonrasını beklemeye karar verdi.

3 İbareyi akt. Llewellyn-Smith, *Ionian Vision*, 123.

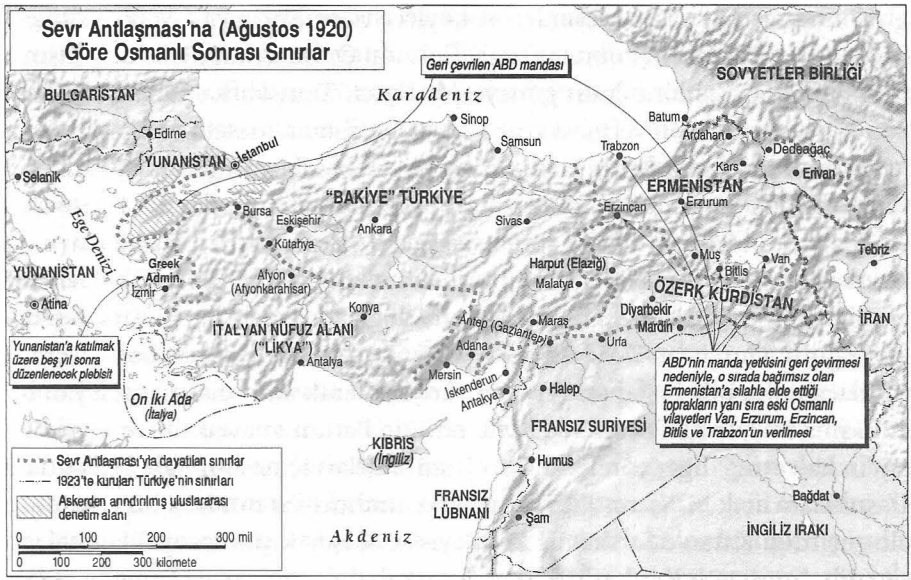

Mayıs'ta (yani İzmir'in Yunan işgaline uğradığı haftada) Kars'ın içinden bir askeri törenle geçtikten sonra "tarihsel Havariler Kilisesi'nde" pazar ayinine katıldı. Orada Ermeni ordularının yakında geri kalan tarihsel Ermenistan'ı almak üzere Eleşkirt ovalarına saldıracağını duyurdu.[4]

Kars'ın Ermeni denetimine girmesi hem Ermeniler hem Türkler açısından sembolik önem taşısa bile aslında Ermeni milliyetçi davası ancak Rusya'nın zayıf olduğu ölçüde güçlüydü. Bütün savaşlar gibi iç savaşlar da garip dostluklar yaratır. Erivan'da iktidarı elinde tutan Hatisyan'ın Daşnak Partisi, Osmanlı baskısı kadar Çarlık rejimine de karşı çıkan bir sosyalist kökene dayanmasına rağmen, Rus İç Savaşı'nda Transkafkasya'ya dönük bir Kızıl işgalini savuşturmak amacıyla Beyazları destekler bir tavra düştü.* Bu arada Mustafa Kemal'in Türk Kuvayı Milliyecileri Bolşeviklerle diplomatik ilişkiler kurma çabası içindeydi; çünkü her iki tarafın Beyazlara ve Ermenilere (isteklilik düzeyleri değişse bile) destek veren İtilaf devletleriyle ortak husumeti vardı. Lloyd George'un kendine has devlet hikmetiyle, 1919-1920 kışında Petrograd'a dönük Baltık ablukasını kaldırarak ve Beyaz ordularına İngiliz yardımını keserek Beyaz davasını yüzüstü bırakmasıyla birlikte, rüşeym halindeki Ermenistan Cumhuriyeti kırılgan bir konumla karşı karşıya kaldı. Şubat 1920'de Novorossisk'ten Beyazları tahliye

4 Hovannisian, "The Annexation of Kars", *The Republic of Armenia*, c. 1.

* Bu sırf lafta kalmadı. Erivan 1919'da hem Amiral Kolçak'ın Sibirya Halk Ordusu'na hem Anton Denikin'in Gönüllü Ordusu'na diplomatik elçiler gönderdi. Hatta Kolçak gelen Daşnak elçisi Grigor Dsamoyev'e karargâhında Ermeni bayrağını dalgalandırma, Ermeni pasaportları ve vizeleri çıkarma iznini verdi.

girişiminin feci sonla bitmesinden ve böylece (Denikin'in istifasının ardından Baron P. N. Wrangel'in komuta ettiği) Gönüllü Ordusu'nun Kırım'da sıkışmasından sonra, Kızılordu'nun güneye yönelerek Transkafkasya'nın bağımsız cumhuriyetlerine son vermesi artık sadece bir zaman meselesiydi.[5]

Nisan 1920'de Kızılordu Hazar kıyısı boyunca saldırıya geçerek (Türklerin mütarekeden sonra kısa bir süre işgal ettiği Dağıstan başkenti) Petrovsk'u ve Derbent'i ele geçirdikten sonra bağımsız Azerbaycan'ın sınırlarını aştı. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni ilan eden bir Bolşevik devrimci komitesinin davetiyle 28 Nisan sabahına doğru direnişle karşılaşmadan Bakü'ye girdi. Gürcistan 7 Mayıs'ta Sovyet Rusya'yla, bariz askeri baskı altında tutulacak olsa bile bağımsız bir cumhuriyet olarak tanınmasını sağlayan bir antlaşma imzaladı; Çoruh Vadisi'yle birlikte Batum vilayetinin ve Ermenistan'ın hak ettiği diğer yörelerin Gürcistan sınırları içine alınması Erivan'daki Daşnaklara açık bir işaretti. Ermenistan Cumhuriyeti'nin kısa bir süre önce ele geçirdiği Kars ve Sarıkamış 10 Mayıs'ta Bolşevik yanlısı ayaklanmalarla sarsıldı. Ertesi gün Kızılordu karışık bir etnik dokusu olan ve Ermenistan ile Azerbaycan arasında (bugün de olduğu gibi) şiddetli çekişmeye sahne olan Karabağ'a girdi. Daşnakların bağımsızlık için direnmelerine karşın, Ermenistan Cumhuriyeti Mayıs 1920 sonuna doğru her yönden Bolşevik yanlısı kuvvetlerce yavaş yavaş sıkıştırılmaya başladı.[6]

Kemalist Türkiye ile Bolşevik Rusya arasında filizlenen ve İstanbul'daki İtilaf yüksek komiserlerinin beyhude bir çabayla Lloyd George'un dikkatini çekmeye çalıştıkları taktik ittifak ciddi bir şekle bürünme yolundaydı. Britanya'ya ve İtilaf devletlerine duyulan ortak husumete dayanan karşılıklı çıkarın uzun bir geçmişi vardı. Ama iki parya devletin henüz sınırdaş olmadığı dönemde doğru dürüst bir düzenlemeye gitmek zordu. Rus İç Savaşı'nda çarpışmalar sürerken Moskova'ya bir diplomatik elçi göndermek bile tehlikeliydi; bu durum çok sayıda tarafın gayriresmi kanallardan yürüttükleri (ve Enver Paşa'nın Berlin üzerinden Bolşeviklerle temasa girmesini de kapsayan) müzakerelerde karışıklıklar yarattı. Kızılordu'nun Nisan-Mayıs 1920'de Transkafkasya'ya yönelişinden sonra, Mustafa Kemal'i ve Bolşevikleri ayıran tek engel, kuşatma altındaki Ermenistan Cumhuriyeti'ydi.* Daşnaklar

5 Lloyd George'un Beyaz ordularını yüzüstü bırakışı için bkz. McMeekin, *History's Greatest Heist*, 132-136. Bütün bu gelişmeler konusundaki Ermeni perspektifi için bkz. Hovannisian, "The Russian Crisis and Transcaucasia", *The Republic of Armenia*, c. 2.

6 Hovannisian, "Bolshevik Movements in Transcaucasia" ve "The May Uprising in Armenia", *The Republic of Armenia*, c. 3.

* Ermenistan'ın yönelmiş olabileceği mantıklı bölgesel ortak haliyle Hıristiyan Gürcistan'dı. Ancak Tiflis ve Batum üzerindeki çatışan hak iddialarından dolayı, Ermenistan Aralık 1918'de Gürcistan'a saldırmıştı; bunu izleyen kısa ama kanlı savaşın Noel günü doruğa ulaşması üzerine, dehşete düşen Tiflis'teki İtilaf temsilcilerinin araya girmesiyle bir ateşkes sağlanmıştı.

İngiliz ve Fransız desteğine bel bağlayarak siyasal sermayelerini Beyazların üstünlük kazanmasına yatırmışlardı. Bu politika dünya savaşının sonundan itibaren (Denikin'in kuzey yönünde Moskova'ya doğru ilerlediği ve Yudeniç'e bağlı Kuzeybatı Ordusu'nun Petrograd'ı tehdit ettiği) 1919 sonbaharına kadar oldukça makul görünse bile 1920'de geçerliliğini yitirdi. Rusya'da Beyazların yakaladığı fırsat kaçarken, bölgedeki son İngiliz ve Fransız birlikleri Batum yoluyla ayrılmaya başladı. (Artık tek güvence İtilaf Yüksek Konseyi'nin Ermenistan Cumhuriyeti'ne silah sağlamayı en azından kâğıt üzerinde kabul etmesiydi.)[7]

Ermenistan'ın yalnızlığına rağmen, yıkılması kaçınılmaz bir akıbet değildi. Ermeni ulusal ordusu 1918'de Nuri Paşa'nın İslam Ordusu karşısında kendini kanıtlamış, o yılın aralık ayında Gürcüleri (az çok) alt etmiş, 1919'da Karabağ ve Kars yörelerinde Müslüman çoğunluğa boyun eğdirmişti. Çoğu tahmine göre Karabekir'in Erzurum'daki XV. Kolordu'suna, yani Mondros'la dayatılan terhisten etkilenmemiş tek sağlam Osmanlı kolordusuna üstündü. Asker sayısı bakımından Ermeni kuvvetlerini gölgede bırakan Kızılordu bile onlarla doğrudan kapışmakta duraksamıştı; bunun sebebi kısmen Bolşeviklerin cumhuriyeti tıpkı Azerbaycan ilhakındaki gibi nispeten kansız yolla yutmak istemeleriydi. Kâzım Karabekir'in de en azından zaferi güvenceye almaya yetecek kuvvet toplayana kadar, Ermenilerle kapışmak için bir acelesi yoktu. Doğu Cephesi Komutanı unvanı verilen Kâzım Karabekir 8 Haziran'da kısmi seferberlik emrini verdiyse de bu süreç yavaş ilerledi. Tartışmalı sınır yöresi Oltu'ya 18-22 Haziran'daki Ermeni baskını, Tatar ve Türk milislerin direnişiyle karşılaşmasına ve Erzurum'da şiddetle protesto edilmesine karşın, Mustafa Kemal'in Ermenistan'la açık çatışmalara girme iznini henüz vermediği Kâzım Karabekir'den daha güçlü bir tepki görmedi. (Bunun sebeplerinden biri İtilaf devletlerinin onayıyla İzmir'in ötesine Yunan ilerleyişinin tam da o hafta başlamasıydı.) Oltu harekâtı yeni bir Ermeni-Türk katliamına yol açmak şöyle dursun, Erivan ve Ankara arasında ilk diplomatik nota teatisini getirdi. Bu girişim sonuç vermese bile iki amansız düşman arasında belli bir temkinli saygının geliştiğini gösterdi.[8]

Sovyet Rusya'yla müzakerelerin sürdüğü bir ortamda, hem Erivan'ın hem Ankara'nın temkinli olması için sağlam sebepler vardı. Bolşevikler açısından 1920 yazı bir tür sahneye çıkıştı. Polonya'nın Nisan 1920'de (Kiev'i hedef alan) Ukrayna saldırısının Kızılordu'yu geçici olarak geriletmesine ve böylece Wrangel'e bağlı Beyazların Kırım'da kasıma kadar varlıklarını sürdürmelerine fırsat vermesine karşın ağustosta gidişat Moskova'nın lehine döndü ve Kızılor-

7 Mango, *Atatürk*, 240-245. Aralık 1918'deki Ermeni-Gürcü savaşı için bkz. Hovannisian, "The Armeno-Georgian Entanglement", *The Republic of Armenia*, c. 1.

8 *Agy*, "The Summer Campaigns of 1920", c. 3, özellikle 298-305.

du Varşova'ya yaklaştı. Aynı ay Komünist Enternasyonal'in ilk gerçek kongresi düzenlendi; Avrupa'nın her yanından gelen delegeler Kızıl Petrograd'ı ve Moskova'daki Kremlin'i hayranlıkla gezdi; ardından özel heyetler Ukrayna'nın Beyazlardan ve Polonyalılardan daha yeni alınan yörelerinde bir zafer gezisine götürüldü. Kısa sürede efsaneleşecek Doğu Halkları Kurultayı 1 Eylül'de Bakü'de toplandı ve Sovyet Rusya'nın Avrupa emperyalizmine karşı dünyanın ezilen halklarının yanında yer aldığı mesajını yayımladı.* Komünist dünya devriminin (ya da en azından Kızılordu'nun) zaferden zafere koşuyor gibi görünmesiyle birlikte bölgesel diplomasinin odağı haliyle Moskova'ya kaydı.[9]

Bu arada Bolşevikler Türkiye'ye ve Transkafkasya'ya karşı politikayı hâlâ oluşturma sürecindeydi. Kızılordu'nun Polonya içlerine ilerlediği yaz coşkusu sırasında, Moskova'da Mustafa Kemal'in elçisi Çerkes Bekir Sami (Kunduh) ile Sovyet Dışişleri Bakanı Georgiy Çiçerin arasında bir işbirliği antlaşması imzalandı. Maksat Türkiye'nin Van ve Bitlis vilayetlerinin bazı kısımlarını Ermenistan'a bırakması karşılığında, Bolşeviklerin Ankara'ya silah sağlamaya başlamasıydı. Ancak bu mesajın Mustafa Kemal'e kuryeyle ulaştığı sırada, sahadaki gelişmeler hem Rus hem Ermeni konumunu epeyce zayıflatmıştı. Kızılordu'yu ağustosta Varşova'da yenilgiye uğratan Polonyalılar eylülde stratejik inisiyatifi tekrar kazanarak Rusları Niemen'in öbür yakasına ve Ukrayna içlerine püskürttüler. Mustafa Kemal uygun zamanlamayla, tam Moskova'nın barış için Varşova'ya başvurduğu 20 Eylül'de, Kâzım Karabekir'e Kars için harekete geçme iznini verdi. Osmanlı birlikleri dokuz gün sonra Sarıkamış'ı ele geçirirken, Kars'a doğru çekilen Ermenilerin sadece düzensiz direnişiyle karşılaştı.

Pazarlık konumu güçlenen Mustafa Kemal 16 Ekim'de Çiçerin'e resmi cevabını bildirdi: Türkiye ele geçirilmiş hiçbir toprağı bırakmayacaktı. O sırada bağımsızlık umudunu neredeyse yitirmiş olan Ermeni tarafı, Sevr'de Batılı müttefiklerce vaat edilen diğer toprakları olmasa bile, en azından Kars'ı ve Ardahan'ı kontrol etmesini sağlayacak bir himaye için Moskova'ya başvurdu. İnisiyatif henüz elindeyken (ve Kırım'da Wrangel'in geri kalan Beyaz Ordusu'nu süpürmekte olan Kızılordu'nun tam mevcutla Kafkasya'ya ulaşmasından önce) bastırmak isteyen Mustafa Kemal 24 Ekim'de, Kâzım Karabekir'e bu sefer Kars'a ilerleme emrini verdi. Erivan'a gönderilen tam yetkili Sovyet temsilcisi Boris Legran'ın 28 Ekim'de Kars'ı Ermeni Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak tanıyan bir antlaşma imzalamasından iki gün sonra, Türk birlikleri Kars Kalesi'ni ele geçirerek 2.000'den fazla Ermeni askerini esir aldı. Ardından

---

* Bakü'deki çarpıcı bir uyumsuzluk, Türk Komünist heyetince bir emperyalist ve savaş suçlusu olarak kınanan Enver Paşa'nın varlığıydı.

9 Stratejik tablo, Komintern Kongresi ve Ağustos 1920'de Moskova'daki genel coşku için bkz. McMeekin, *The Red Millionaire*, Bölüm 5 ("Moscow").

Kars'ın doğu sınırına yöneliş, Erivan'ı barış istemek zorunda bıraktı. Ermeni Cumhuriyeti 2 Aralık'ta Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'yle ağır hükümler içeren ve Mustafa Kemal hükümetinin ilk diplomatik kazanımını ifade eden Gümrü Antlaşması'nı imzaladı. Kızılordu dört gün sonra Erivan'a girerek Türk ilerleyişine direnmede çok zayıf kaldığı ortaya çıkan Ermeni Cumhuriyeti'ni ilhak etti. Kâzım Karabekir'in XV. Kolordu'su ve Kızılordu yarı düşmanca, yarı dostça garip bir ortaklık içinde hareket ederek Transkafkasya'dan geriye kalan toprakları paylaştı; Kızıllar Gürcistan'ın büyük bölümünü yutarken ve Batum'a varma yarışını kazanırken, Türkler Ardahan'ın ve Artvin'in büyük bölümünü ele geçirdi. Kemalist Türkiye ve Sovyet Rusya 16 Mart 1921'de Moskova'da, silahlarla çizilmiş yeni sınırları tanıyan bir antlaşma imzaladı; böylece Türkler Elviye-i Selâse'nin üçte ikisini (Kars ve Ardahan), Ruslar ise Batum'u aldı. Kâzım Karabekir'in Kars'taki askeri başarıları Türkiye'nin doğu cephesini (günümüze kadar değişmeyecek sınırlarla) güvenceye aldı.[10]

Bu gelişme Ankara'nın yararınaydı çünkü endişe duyulacak başka bir dizi cephe vardı. Fransızların Suriye'deki meşgalesinin gittikçe artması sayesinde, Türklerin Haziran 1920'de Kilikya'daki Pozantı'yı ele geçirmelerinin ardından geçici bir ateşkes imzalandı; ancak Toros Dağları'nda kış boyunca çarpışmalar sürdü. Türkler ekimde Fransız-Ermeni kalesi Haçin'e (Saimbeyli) saldırmakla birlikte, Antep'i on aylık bir kuşatmadan sonra Şubat 1921'de Fransızlara kaptırdılar. Rakiplerinin bozgununu keyifle izleyen İtalyanlar, 1920'de Türk Kuvayı Milliyecilere bir sorun çıkarmadılar. Buna karşılık, Anadolu içleri bir savaş alanı olarak kaldı; Kuvayı Milliyecilerin zayıf olduğu İzmir civarı, İzmit sahilleri, Kütahya çevresindeki ve Bolu yakınındaki dağlar, hatta Ankara'ya batı girişleri gibi yerlerde (çoğu Çerkes) çeşitli çeteler Mustafa Kemal'in otoritesine başkaldırdı. Kuvayı Milliyeciler nizami askerleri ileri sürebildikleri durumlarda asileri kolayca dağıttılar. Ama Mustafa Kemal'in emrindeki sınırlı kuvvetlerle (yetersiz teçhizatlı ve yedek cephanesi kıt 10.000 ila 15.000 asker) dört bir yandaki yangınları söndürmek zordu. O aşamadaki asıl başarısı, savaşı kazanabileceği küçük muharebelerle sınırlı tutarken birçok düşmanının (Ermeni Cumhuriyeti, Kilikya'daki Fransız-Ermeni işgalciler, İtalyanlar, Yunanlar ve İngilizler) kendisine karşı birleşmesini önlemekti. Yunanistan'ın rakipleri İzmir'in ötesine ilerlemesine izin vermedikleri sürece Mustafa Kemal daha zayıf ya da en azından çok üstün sayılmayacak kuvvetlere karşı muharebelerini seçmeye devam edebilirdi.

Sonunda dengeyi değiştiren şey oldukça küçük çaplı bir harekât oldu. Haziran 1920 başlarında küçük bir Türk Kuvayı Milliye birliği, asileri Bolu

10 Reynolds, *Shattering Empires*, 255-259; Mango, *Atatürk*, 290-295; Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, 244-245.

Dağları'nın batı yamaçlarından aşağıya, İngilizlerin İstanbul'a Asya girişlerini korumak üzere bir tabur yerleştirdiği İzmit'e doğru kovaladı. İzmit Körfezi'ndeki İtilaf savaş gemilerinin koruma ateşi Türklerin İngiliz ileri karakoluna yönelmesini önlese de, asker sayısının az olduğunu fark eden yerel komutan, depoların havaya uçurulması emrini verdi ve bir kuşatmaya direnmek için hazırlandı. Mustafa Kemal'in Kuvayı Milliyecileri ile İngiliz işgalciler arasında bu ilk doğrudan askeri kapışma ciddiydi. Britanya'nın İstanbul'da ancak 4.469 piyadesi, ayrıca İzmit ve Afyon arasındaki demiryolunu koruyan 2.272 piyadesi vardı. Mustafa Kemal'in ciddi bir hücuma kalkışması halinde, bu kuvvet başkenti savunmaya yetmediği gibi, (Çanakkale Boğazı sahil bataryalarını koruyan 657 asker dışında) yakın takviyeler de yoktu. Hiç kuşkusuz, Londra'da farklı türden bir adam iktidarda olsaydı, bu gerçekler Türkler için kabul edilemez olduğu apaçık bir barışı, buna uyulmasını sağlayacak yeterli bir işgal gücü olmadan dayatmanın dirayetini gözden geçirmenin yolunu açabilirdi. Ama Lloyd George, müttefiklerinin ve hatta çoğu danışmanının aksine Sevr Antlaşması'na, yani Türkiye'yi zorla parçalama politikasına tamamen bağlanmış durumdaydı. İngiliz kuvvetlerinin böyle bir amaca yetmeyeceğini öğrenir öğrenmez, Venizelos'u 14 Haziran'da Londra'ya çağırarak Yunan birliklerinin bu işi kendisi için yapıp yapamayacağını sordu.[11]

Bu sinsice yolla Türkiye'deki Yunan işgalinin ikinci perdesi başladı. Lloyd George Fransızları ve İngiliz kabinesindeki muarızlarını dikkate alarak Yunan ilerleyişini İzmir'in hemen doğusuna ve kuzeyine düşen yöreyle sınırlı tutmayı kabul etti; bu arada Yunanlar ikinci bir tümenle General Milne'in İngiliz İzmit'teki kuvvetlerine destek verecekti. İlk başta, harekât plana göre ilerledi. Venizelos'un bizzat seçtiği General Leonidas Paraskevopulos komutasındaki Yunan birlikleri 22 Haziran'da üç yönlü bir ilerleyişle İzmir'den iç kesime doğru yayıldı; öncü kol "Takımada Tümeni"nin demiryolu boyunca hızla yöneldiği Bandırma 7 Temmuz'da Balıkesir'le birlikte düştü. Ardından Yunanlar doğuya dönerek 8 Temmuz'da Bursa'yı aldı. Bursa stratejik bakımdan önemsiz olmasına karşın Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk başkenti, kurucusu Osman'ın türbesinin bulunduğu yer ve şimdi olduğu gibi, Türk Müslümanlar açısından önemli bir dinsel-kültürel merkezdi. Şaşırtıcı olmayan bir gelişmeyle, Bursa'nın düşüşü Ankara'da bir yas havası yarattı; pencerelere siyah sancaklar asıldı ve söylenenlere göre Büyük Millet Meclisi'nde birçok mebus adeta boğazı düğümlenircesine gözyaşlarına boğuldu.[12]

Yunan hücumu kâğıt üzerinde bitmiş sayılırdı. Paraskevopulos'un harekâtı sürdürmeyi istemesine karşın Lloyd George'un güvenini kötüye kullan-

11 Llewellyn-Smith, *Ionian Vision*, 123-125.

12 Shaw, *From Empire to Republic*, c. 3, Kısım 1, 1181-1183.

maktan sakınan Venizelos 7 Temmuz'da Spa'daki İtilaf Yüksek Konseyi'ne, Yunan birliklerinin Sevr Antlaşması'nın padişah tarafından imzalanmasına kadar oldukları yerde duracaklarını bildirdi. Ne var ki Yunan ilerleyişi gizlice sürdü. Paraskevopulos kurnazca bir kılıf uydurarak Trakya'daki Yunan kuvvetlerini güçlendirme gerekçesiyle Bandırma'dan bir piyade alayını ve İzmir'den bir tümenini harekete geçirdi. Yunanların 26 Temmuz'da (Bursa'dan sonraki ikinci Osmanlı başkenti) Edirne'ye zorla girmeleri, Ankara'da yeni bir diş gıcırdatma ve ağıt yakma faslına yol açtı. Yunanlar ağustos sonlarında Uşak'a, eylül başlarında Gediz'e ve Kandıra'ya yöneldi. Ardından 5 Eylül'de İzmit Körfezi kıyısında (şimdi de olduğu gibi, İstanbul'a giden çoğu Marmara feribotunun kalktığı) en önemli liman kasabası Yalova'ya girdi. Venizelos'un Yüksek Konsey'e verdiği sözlerin ve Lloyd George'un ilkbaharda belirlediği şartların açık ihlali niteliğindeki bu baskınlar fütursuzca yürütüldü. Genel İtilaf Soruşturma Komisyonu 1920 yazındaki hücuma ilişkin şu saptamada bulundu:

> Yunan ordusu ilerlerken yüzlerce köyü ve kasabayı yakarak sakinlerine saldırdı; Aydın vilayetinin ilk işgaline eşlik eden sistematik katliamlara başvurmasa bile sergilediği vahşet binlerce Türk'ün kaçarak Türk hatlarının gerisine sığınmasına yetti.[13]

Azgınca davranan Yunan birliklerinin Lloyd George'un koçbaşı işlevini görmesiyle, İtilaf kuklası Padişah VI. Mehmed'in (Vahdeddin) gönderdiği delegeler 10 Ağustos'ta Sevr Antlaşması'nı imzaladı.

İtilaf devletlerinin dayatmak için her numaraya başvurduğu barış antlaşmasının fiilen onaylanması beraberinde bir tür düşüşü getirdi. Ankara'ya tekrar çöken yas havası bu sefer İstanbul'da da paylaşıldı; dükkânlar kapatıldı, binalar siyah sancaklarla örtüldü ve sokaklara arabalar çıkmadı. Daha önce Büyük Millet Meclisi padişah hükümetinin barış antlaşmasına destek veren nazırlarına "vatana ihanet" suçlamasıyla lanet yağdırırken ağustosta bu kadarı bile yapılmadı. Antlaşma İtilaf devletlerinin etki alanı dışında kalan Ankara'daki meclisten geçmediği için bir bakıma onaylanmamış ya da en azından sallantıda kaldı. Sevr'i açıkça geçersiz sayan Mustafa Kemal ve Kuvayı Milliyeciler, antlaşmayı tartışarak gündemde tutacak havada değildi. Eylül başlarında Yalova'ya yönelik Yunan hamlesi bir yana bırakılırsa, çoğu cephedeki çarpışmalar bir durgunluk içindeydi ve bu durum Kâzım Karabekir'in Kars'a ilerleyişine başlamasına kadar sürdü.

Yunanistan'da da halk Türk savaşından bezmiş durumdaydı ve Venizelos'u eylülde yeni parlamento seçimlerine gitmeye zorladı. Yakaladığı tarihsel fırsa-

13 Akt. *Agy*, 1180. Ayrıca bkz. Llewellyn-Smith, *Ionian Vision*, 126-130.

tın kaçabileceğini sezen Venizelos, kış karlarının bastırmasından önce, hatta en ideal tarihle kasımda Yunan seçimlerinin yapılmasından önce Anadolu içlerine ilerlemeye karar verdi. Zor durumdaki Yunan başbakanı 5 Ekim'de Lloyd George'a gönderdiği uzun bir telgrafta, "[Ankara] civarındaki ve Pontus'taki milliyetçi kuvvetleri kesinlikle yok etme" ve Karadeniz kıyısı boyunca İtilaf devletlerinin Sevr Antlaşması'yla (en azından kâğıt üzerinde) yarattığı Büyük Ermenistan'a bitişik yeni bir Yunan devleti kurma hedefiyle iddialı bir hücumu önerdi. Kanadını koruma altına almak için İngiliz birliklerinin İzmit'ten ilerleyerek Sakarya Nehri havzasını ele geçirmesini istedi. Bir başka isteği Yunan kuvvetlerine silah, yünlü üniforma ve ayda üç milyon sterlin ödenek sağlanmasıydı. Önerisinin daha ikna edici olması için bu şartların yerine getirilmemesi halinde Anadolu'dan birliklerini çekerek İngilizleri Mustafa Kemal'in Kuvayı Milliyecileriyle baş başa bırakma yönünde örtük bir tehditte bulundu. Ekim sonlarında da Yunan birliklerine sınırlı bir ilerleyişle, Bursa'nın doğu yamaçlarına yönelerek İnegöl, Karamürsel ve Yenişehir kasabalarını işgal etme iznini verdi.[14]

Bu sefer Venizelos fazla ileri gitmişti. Baş Hellenist Lloyd George bile, Fransa'nın ve İtalya'nın yanı sıra kendi kabinesinin büyük kısmı Mustafa Kemal'i daha da kışkırtmaktan sakınırken, Ege'den Karadeniz'e böyle kısa sürede bir Yunan ilerleyişine onay verecek kadar pervasız değildi. Venizelos'un tartışmalı teklifine nasıl yaklaşacağını kafasında tarttığı sırada Atina'dan kader tanrıçasının müdahalesi geldi. İtilaf yanlısı 1917 darbesiyle Alman dostu Kral Konstantinos'un yerine geçmiş olan genç "Venizelosçu" Kral Aleksandros 30 Eylül'de, Tatoi Sarayı'nın bahçelerinde bir yürüyüşe çıktı. Köpeğinin peşinden daldığı bir çalı öbeğinde baldırını bir maymun ısırdı. Yaranın ilk başta ciddi değilmiş gibi görünmesine karşın çok geçmeden feci bir hummaya yakalandı ve 25 Ekim'de, yani tam da Venizelos'un Anadolu'daki yeni hücumunun başladığı sırada kan zehirlenmesinden öldü. Bir matem dönemine fırsat vermek için Yunan seçimleri 14 Kasım'a ertelendi. Eski kralın tahta dönmesinin bir anda düşünülebilir hale gelmesiyle, muhalefet Konstantinos'un etrafında kenetlenerek seçimleri Venizelos'a ve bütün dış politikasına ilişkin bir referanduma dönüştürdü. Herkes için geçerli olmasa bile genel şaşkınlık uyandıran bir sonuçla, Venizelosçular seçimlerde ağır yenilgiye uğrayarak parlamentodaki 369 sandalyenin ancak 118'ini kazanabildi. Karşı çıkış öylesine kapsamlıydı ki Venizelos kaçınılmaz güvensizlik oyunu beklemeden istifa etti ve aralık başlarında Konstantinos'un tahtına dönmesi için bir referanduma gidilmesi kararı çarçabuk alındı.

14 Shaw, *From Empire to Republic*, c. 3, Kısım 1, 1186-1188. Venizelos'un Lloyd George'a telgrafını akt. Llewellyn-Smith, *Ionian Vision*, 131.

Maymun ısırığının siyasal etkileri ilk bakışta Türkiye'de bir Yunan gerileyişine işaret ediyor gibiydi. Alman dostu Kral Konstantinos Londra'da ve Paris'te hâlâ istenmeyen adamdı. İtilaf Yüksek Konseyi 4 Aralık'ta, yani Yunan referandumundan önceki gün, Konstantinos'un "savaş sırasında İtilaf devletlerine karşı vefasız tutumunu ve davranışını" kınayarak, dönüşü yönündeki bir sonucun "düşmanca eylemlerinin onayı" sayılacağını ve İtilaf devletlerini gelecekteki mali desteği de kapsamak üzere Yunanistan'a her türlü taahhütten kurtaracağını belirten bir bildiri yayımladı. Bu bir işe yaramadı. Referandumda yaklaşık yüzde 60'lık geniş bir halk desteği alan Konstantinos, iki hafta sonra zafer havasıyla Atina'ya döndü. Atina'ya ve İzmir'e İtilaf para akışının kesilmesiyle ve Venizelosçuların hem Yunan bürokrasisinde hem Yunan ordusunda tasfiyesiyle Anadolu'daki Yunan işgalinin sonu gelmiş gibiydi.

Öyle olmadı. Büyük Yunanistan fikrinin Venizelos lehine ya da aleyhine partizan duygulardan daha derine kök saldığını gösteren bir gelişmeyle, Dimitrios Rallis'in kurduğu yeni Yunan hükümeti 29 Aralık'ta cüretkâr bir açıklama yaparak İtilaf devletlerine Yunan askerlerinin "Anadolu cephesinde büyük devletlerin ortak çıkarları için savaştığını" hatırlattı ve Yunanistan'ın bu görevi "Kral'ın hürriyetine kavuşmasından ve tahta dönmesinden sonra daha şevkle" yerine getireceğini duyurdu.[15] Girit'e sürgün edilmiş Konstantinos yanlısı General Anastasios Papulas, başkomutan olarak Paraskevopulos'un yerine geçti.

Lloyd George Atina'daki siyasal devrimi hazmetmek ve Sevr Antlaşması açısından neye işaret ettiğini kestirmek amacıyla Şubat 1921'de düzenlediği yeni bir konferansa, ilk kez Ankara'dan Bekir Sami (Kunduh) başkanlığındaki bir Kemalist heyetin de katılmasını isteksizce kabul etti. Papulas yeni rejimin milliyetçiliğe samimi bağlılığını kanıtlamak istercesine, daha konferans toplanmadan önce Bursa'dan Eskişehir'e doğru hemen ilerleme emrini vermişti. İlerleyen Yunanlar 6 Ocak'ta İnönü'deki demiryolu istasyonu yakınında siper almış Kuvayı Milliye birlikleriyle karşılaştı. Birkaç gün süren şiddetli çarpışmalardan sonra, Miralay İsmet (İnönü) komutasındaki Türkler (95 ölü ve 183 yaralı vermiş halde) çekilmeye başlarken, Yunanların da çekilmekte olduğunu şaşkınlıkla fark ettiler. Sonradan verilen adla bu Birinci İnönü Muharebesi, sonuçsuz ve dünya savaşı standartlarına göre küçük olmasına karşın çapını aşan stratejik sonuçlar doğurdu. Türk Kuvayı Milliyeciler sadece üstün Yunan işgal kuvvetlerine direnebileceklerini kanıtlamakla, Fransa ve İtalya açısından yeterli kararlılığı gösterdiler. Fransız birlikleri daha önce Kilikya'da Türkler karşısında yenilginin acısını tatmışlardı. Mustafa Kemal'le Mayıs 1920 ateşkesi General Gouraud'un o yaz kuzey kanadıyla ilgili bir endişe

15 Akt. Shaw, *From Empire to Republic*, c. 3, Kısım 1, 1191-1192.

duymaksızın, Faysal'a bağlı Arapları ezmesini, Şam'ı kolayca ele geçirmesini ve Faysal'ı Britanya'nın "teselli ödülü" olan Irak kralı unvanını kabul etmek zorunda bırakmasını sağlamıştı.* Buna karşılık, Toroslar'ın kuzeyinde Fransız birliklerinin karşılaştığı durum, Şubat 1921'de Londra'da Fransa Başbakanı Aristide Briand'la ilgili şu gözlemin yansıttığı gibi farklıydı:

> Bir yılı aşkın bir süre bu savaş alanında Türklerle karşı karşıya olmanın etkisiyle Yunan başbakanının [kastedilen Venizelos] nefretle "güruh" diye aşağıladığı bu hasmına şahsen kesin bir saygı duyacak noktaya gelmişti. Fransız kuvvetlerinin edindiği tecrübe, Türk ordusunun o zamana kadar konferansta söylendiği gibi, öyle kolay dağılmayacağını kanıtlar nitelikteydi. Bu kuvvetler Fransız askerlerine amansız kayıplar verdirmişlerdi. Fransız ordusunun bir aydır kuşattığı Antep sıkı biçimde savunulmaktaydı. Sözün kısası, Fransızlar Türk askerlerinin cesur olduğunu, vahşice çarpıştığını ve her santim toprağı savunduğunu görmüşlerdi.[16]

Briand 9 Mart'ta Bekir Sami'yle (Kunduh) imzaladığı kapsamlı bir ateşkesle, ekonomik tavizler (ayrıca Bağdat Demiryolu'nun Türkiye kesimlerinden kapsamlı geçiş hakları) ve Ermeniler ile diğer azınlıkları korumak üzere sivil halkın silahsızlandırılmasına ilişkin hükümler karşılığında, Fransız birliklerinin Toros Dağları'nın yukarısında Kilikya'nın tamamını boşaltacağına ve sadece İskenderun yöresinde kalacağına söz verdi. Üç gün sonra da İtalyanlar ekonomik tavizler ve İtalya'nın Rodos dahil On İki Ada üzerindeki hak iddiasını tanıma taahhüdü karşılığında, Anadolu'daki bütün birlikleri çekmeye, Yunanistan'ın İzmir ve Karadeniz kıyı şeridi üzerindeki hak iddialarına karşı Türkleri desteklemeye söz veren bir anlaşma imzaladılar. Mustafa Kemal'in Moskova'daki adamı Ali Fuat Paşa 16 Mart'ta, Türkiye'nin Sovyet Rusya'yla doğu sınırlarını geçici olarak belirleyen antlaşmayı imzaladı. Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin bu antlaşmaya bir ekte, Türkiye'ye "ekonomik kalkınma" için 10 milyon altın ruble vermeyi ve Karadeniz üzerinden silah (tüfek, makineli tüfek, sahra topu) sevkıyatını hızlandırmayı taahhüt etti. Böylece Mustafa Kemal hükümeti hukuken olmasa bile fiilen tanınırken, Kral Konstantinos'a bağlı yeni Yunan hükümeti müttefiklerinden uzaklaşma yoluna girdi.

Britanya'nın bu sürecin dışında kalmasına karşın Londra'da bir politika değişikliği hazırlığının belirtileri vardı. Lloyd George Anadolu'daki Yunan işgalcilerine destek vermede hâlâ şahsen kararlı olsa bile artık kendi kabinesinden destek alabilecek ya da Avam Kamarası'nı Yunanlara kaynak aktarmaya razı edebilecek durumda değildi. Hatta Yunanistan'ı Sevr Antlaş-

---

* Kayzer II. Wilhelm'in yolundan giden Gouraud, onun kadar mütevazı tavırla olmasa bile Selahaddin Eyyubî'nin türbesini ziyaret etti. Hıristiyan Frenk Haçlılarını püskürtmede önemli rol oynayan bu Ortaçağ Müslüman savaşçı-kahramanına "Selahaddin, bak geldik" diye seslendi.

16 Akt. *Agy*, 1125-1126.

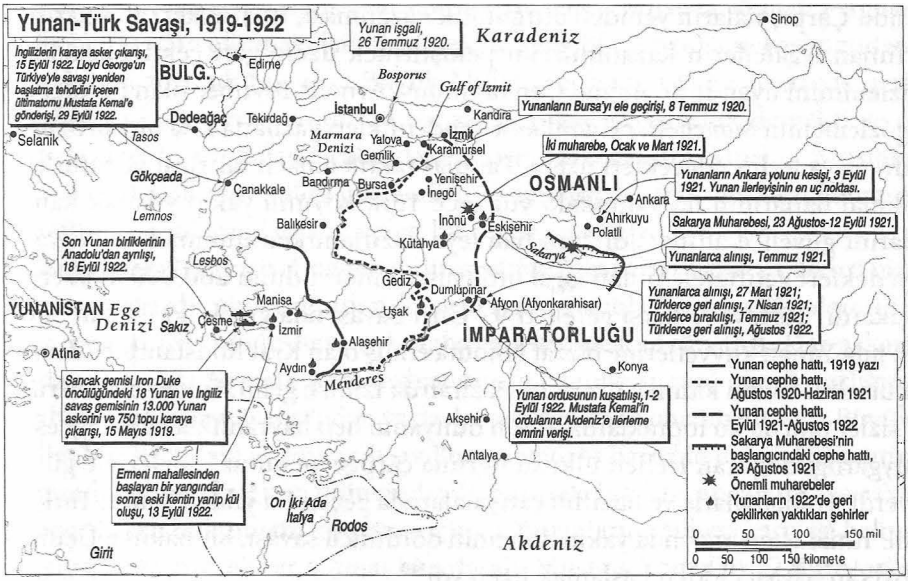

ması'nda İzmir vilayeti üzerindeki hak iddialarını sınırlayan değişiklikleri kabul etmesi için sıkıştırmak zorunda kaldı. Ancak bu tavizi koparmak için Yüksek Konsey'in Anadolu'daki Yunan birliklerinin hareketlerine getirdiği kısıtlamaları kaldırmaya 7 Mart'ta gizlice razı oldu; bizzat danışmanları bu kararını öğrenince öfkeyle karşıladılar. İmparatorluk Genelkurmay Başkanı Sir Henry Wilson'ın şu saptaması kabinenin tutumunu özetler nitelikteydi: "İş hepten çirkef. Kanaatimce, bunun sonunda Yunanlar, Lloyd George'un dostları tamamen mahvolacak." Başbakanın lehine şunu belirtmek gerekir ki Papulas'a bir tür yeşil ışık yakmasına karşın Londra Konferansı'nın bir sonucu da Yunan ordularının bir bakıma yüzüstü bırakılmasıydı. İstanbul'daki İtilaf yüksek komiserleri Yunan-Türk Savaşı'nda artık resmen tarafsızdı ve Yunan ordusunun ya da donanmasının başkentteki tesislerden yararlanmasına veya Boğazlar'dan savaş gereçleri taşımasına izin vermeyecekti. Yunanlar kendi başlarına kalmışlardı.[17]

Papulas 23 Mart'ta Yunan hücumunu yeniden başlattı. İlerlemenin hızlı olduğu güney cephesinde Afyon 27 Mart'ta düştü. Ama İnönü'deki ana cephede Türkler bir kez daha hatlarını koruyarak Yunanları 31 Mart'ta sert bir karşı-saldırıyla püskürttüler; cephenin komutanı İsmet Paşa'ya daha sonra bundan dolayı "İnönü" soyadı verilecekti. İsmet Paşa'nın başarısından cesaret alan güney cephe komutanı Refet Bey 7 Nisan'da Afyon'u geri

17 Llewellyn-Smith, *Ionian Vision*, 183-197; Mango, *Atatürk*, 308-311. Wilson'ın sözlerini akt. Shaw, *From Empire to Republic*, c. 3, Kısım 1, 1254-1255.

aldı. Çarpışmaların yeniden durgunluk kazanması, İtilaf askeri ataşelerinde Yunan işgalcilerin kazanımlarını pekiştirmek üzere geri çekilebilecekleri izlenimini uyandırdı. Aslında, en tanınmışı Arnold Toynbee olan bir dizi dış gözlemcinin *Manchester Guardian*'a gönderdikleri yazılarla kısa bir süre sonra dünyaya teşhir edecekleri üzere, Papulas taktik amaçlı bir ricat yürütürken, ikmal hatlarının iki yanındaki yüzlerce Türk köyünü yakıp yıkarak kanatlarını güvence altına aldı. Son hamleye hazırlanırken hummalı bir uğraşla yedekleri getirterek Yunan işgal ordusunun mevcudunu 200.000'in üzerine çıkardı. Türkiye'ye karşı gerek 1897 Girit Savaşı'nda gerek iki Balkan Savaşı'nda Yunan kuvvetlerine bizzat komuta etmiş olan Kral Konstantinos davaya kutsallık havası katmak üzere 12 Haziran'da İzmir'e geldi. Yunan birliklerine, "sizler tam da bu topraklarda bütün dünyanın hep hayranlıkla bakacağı eşsiz uygarlığı doğuran Hellen ülküsü uğruna çarpışıyorsunuz" sözleriyle güven verdi. Yoklamalarla ve hazırlık çatışmalarıyla geçen iki yıldan sonra, Türkiye ile Yunanistan arasında yakın dönemin dördüncü savaşı, bir bakıma Üçüncü Balkan Savaşı cidden başlamak üzereydi.[18]

Yunan orduları 10 Temmuz'da Afyon ile Kütahya arasındaki Türk merkezine şiddetli bir saldırıya girişti. O sırada iki ordu da gücünün doruğundaydı ve 126.000 Yunan askerinin karşısında 122.000 Türk askeri vardı; ancak Yunanlar 160'a karşı 410 sahra topuyla, 700'e karşı 4.000 makineli tüfekle ve 4'e karşı 20 savaş uçağıyla çok daha donanımlıydı. Yaz ortasında Batı Anadolu platosunun sıcaktan kavrulmuş ovalık kesimi, kanat manevraları açısından ideal zemine sahipti; öte yandan askerlerin ve atların içebileceği suların azlığı hızlı davranma gereğini artıran bir etkendi. Yunanların Kütahya'da Türk hatlarını yarması üzerine, Papulas bir öncü koluna kuzeye ve doğuya dönerek Eskişehir'e yönelme, sağ kanadına ise Afyon demiryolu hattını kesme emrini verdi. Türkler kuşatılmamak için Eskişehir'i ve Afyon'u bırakarak Sakarya Nehri'nin uzak kıyısına, Ankara'nın 75 kilometre kadar batısına düşen Polatlı'daki demiryolu istasyonunun yakınına çekilmek zorunda kaldılar. Türklerin muharebe alanı kayıpları 40.000 dolayındaydı ve firarilerin sayısı buna yakındı. Büyük Millet Meclisi'nde Ankara'yı boşaltıp Kayseri'ye ya da Sivas'a çekilmekten söz edenler vardı.

Türkler ve Mustafa Kemal açısından bu bir kader ânıydı. Artık muvazzaf bir subay olmamakla birlikte meclis başkanı sıfatıyla ordunun Ankara'ya doğru ricatını perde arkasından idare eden Mustafa Kemal, bu kadar çok toprağı düşmana terk etmesinden dolayı ateşli siyasal eleştirilerin hedefindeydi. Başkentin de tehlikeye girmesiyle birlikte, ordu komutanlığını bizzat

18 Akt. Mansel, *Levant*, 209. Toynbee'nin gönderdiği yazılar ve Batı, özellikle İngiliz kamuoyu üzerindeki etkisi için bkz. bu kitapta Bölüm 20.

üstlenmesini isteyen mebusların korosu güçlendi. Mustafa Kemal 5 Ağustos'ta bu meydan okumayı kabul ederek üç aylık bir dönem için başkomutan olarak tam sorumluluk aldı. Büyük Millet Meclisi'nin kâğıt üzerinde geri alabileceği bu görev pratikte bir tür şartlı askeri diktatörlük demekti ve o şart da haliyle Yunanlarla yakındaki çatışmadan üstün çıkmaktı. Mustafa Kemal sivil halkın moralini güçlendirmek için işgalcilerin "vatanın harem-i ismetinde boğulacağı"na söz veren bir bildiri yayımladı.

Buna karşılık, kişisel değerlendirmesinde Yunanları Sakarya Nehri'nin batısında durdurabileceğinden kuşkuluydu. Papulas'ın harekât alanında hem sayısal üstünlüğü hem çok daha yüksek ateş gücü vardı. Dar askeri açıdan, Mustafa Kemal'e göre ordusunun bir muharip güç olarak varlığını sürdürmesi Sakarya Nehri'nden ya da Ankara'dan daha önemliydi; ama Büyük Millet Meclisi'ndeki ve Ankaralı siviller arasındaki havadan dolayı başkentin savunulması gerektiğinin bilincindeydi. Bununla birlikte, arşivler Kayseri'ye gönderilirken hükümetin taşınması için de Yunanların cepheyi yarması halinde yürürlüğe girecek bir talimat hazırlandı. Mustafa Kemal'in 12 Ağustos'ta birlikleri teftiş ederken atından düşüp bir kaburgasını kırması, epeyce acı çekmesine yol açtı ve uyumasını güçleştirdi. Öte yandan, dünya savaşının tahribatını henüz atlatmaya çalışan köylüleri ne kadar derin sıkıntıya düşüreceğini bilmesine karşın, ordunun levazımı ve iaşesi için gıdadan giyeceğe, gazyağından yük hayvanlarına kadar her şeye el konulmasını öngören Tekâlif-i Milliye Emirleri'ni çıkardı. Tıpkı askerleri gibi, o da Yunan işgalcilere direnmede yurtseverce saikten yoksun değildi; ama on yıl boyunca aralıksız savaştan sonra şevkin yerini muharebenin akıbetine dair bir tevekkül almış durumdaydı.

Yunan tarafında da tereddütler vardı. Ta İzmir'den gelen ikmal hatları aşırı uzamıştı ve tehlikeye açıktı; çoğu atlı olan çeteler ve Türk milisler fırsat buldukça Yunanlara taciz saldırılarında bulunmaktaydı. Hatların gerisindeki "eşkıyalar"ın kökünü kazımaya yönelik acımasız yakıp yıkma taktiklerine rağmen Batı Anadolu'da destek alınacak Rumlar çok azınlıktaydı. İzmir köprübaşından ve Marmara kıyılarından doğuya gidildikçe nüfustaki Müslüman ağırlığı daha baskın bir hal almaktaydı. Konstantinos'un vârisi ve Yunan cephesinde temkinin bir sözcüsü olan Prens Andreas, Mustafa Kemal'i alt etmedeki sorunu şöyle ortaya koydu: "Onu nereye kadar takip edebiliriz? Onun peşinde Anadolu'nun çok geniş alanlarını aşıp Kürdistan'a ve İran sınırlarına gidebilir miyiz?" Kütahya'da 28 Temmuz'da yapılan can alıcı planlama toplantısında, Papulas'ın kurmay danışmanları belirgin bir son aşama tasarlanmadan Orta Anadolu'nun kıraç ovalarının daha içlerine dalmaya, büyük ölçüde ıssız bir tuz çölünü aşmaya karşı çıkmada hemfikirdi. Dahası, Kuvayı Milliye başkenti ele geçirilse bile düşman bir halk karşısında güvenle elde

tutulabilir miydi? İtilaf devletlerinin yardım musluğu kesildiğine göre Atina savaşın maliyetini daha ne kadar karşılayabilirdi? Sonuç itibariyle, savaşı sürdürmeden yana tek somut gerekçe siyasaldı: Türk milliyetçiliğini bitirmek ve daha büyük bir Yunan imparatorluğu yaratmak. Papulas'ın benimsediği görüş de buydu. Böylece Polatlı'dan sonra Ankara'ya yöneliş Türk direnişinin kırılmasına bağlı olmak üzere, Sakarya Nehri'ne ilerleme emri verildi. Ama bu görünüşte atılgan emir, "şartların elverişli olmaması" halinde demiryolu hattını sabote etmeyi ve Eskişehir'e çekilmeyi öngören bir yedek plan içermekteydi. Böylece Mustafa Kemal'in tuzağına sürülen Yunan orduları, tuz çölünü geçerken havaya kaldırdıkları tozla adeta düşmanı varışlarından çok önce uyardılar.[19]

Günümüzde Yunanistan ve Türkiye dışında çok az bilinmesine karşın, Sakarya Muharebesi (23 Ağustos-12 Eylül) tarihsel önemdeydi. Bir bakıma Birinci Dünya Savaşı'nın son gerçek muharebesiydi. Yaklaşık 100 kilometrelik bir cephede 100.000 kadar Yunan askerinin 90.000'e varan Türk askeriyle karşı karşıya geldiği Sakarya, çapı bakımından Somme'la, Verdun'la ve hatta Gelibolu'yla karşılaştırılabilecek düzeyde değildi. Zayiat rakamları da dünya savaş standartlarına kıyasla düşüktü; her iki taraf yaklaşık 4.000 ölü ve 18.000 ya da 19.000 yaralı verdi. Ama denk güçteki iki tarihsel düşmanın aynı topraklar üzerinde hak iddia etmeleri açısından, çekişmenin konusu ancak bu kadar yüksek olabilirdi. Yunan tarafında en şovenist pan-Hellenist'in bile Sakarya Havzası'nda bir Rum etnik çoğunluğu iddiasında bulunmamasına karşın Yunanların hedefinde Anadolu'nun Ege ve Karadeniz kıyıları boyunca uzanan geniş alanlar vardı. Türklerin ise Yunan işgalcilerin uğruna kan döktüğü ve can verdiği bu toprakları Atina'ya bırakmaya hiç niyeti yoktu. Her iki karargâhtaki sinir bozucu havayı yansıtan görgü tanığı anlatımları, ortadaki davanın herkesçe tam kavrandığını gösterir.

Çatışmanın neticesi son ana kadar belirsiz kaldı. Bütün yaz zaferler kazanarak Türklerden topraklar kazanmış olan Yunanlar, Sakarya Muharebesi'nde de bunu sürdürdüler. Nehrin doğu kıyılarındaki daha yüksek alanı tutan Türklerin çeşitli yarlardan ve doruklardan yağdırdığı ateşe karşın, 23 Ağustos gecesi üçüncü ve son köprünün havaya uçurulmasından önce nehri aşmayı başardılar. Nehrin doğu yakasında Mangal Dağı, Karailyas ve Kartaltepe başta olmak üzere kilit müstahkem mevkileri birer birer ele geçirdiler ve 2 Eylül'de yörenin en yüksek doruğu Çal Dağı'na saldırdılar. Bu "kapkara topraklı devasa tepe"ye varan işgalciler, Ankara'nın uzakta parlayan ışıklarını ilk kez gördüler. Ertesi gün bir Yunan öncü kolunun ana Ankara-Polatlı karayolu-

19 Alıntıların kaynağı: Llewellyn-Smith, *Ionian Vision*, 227-331; Prens Andreas'ın sözlerini akt. Giles Milton, *Paradise Lost*, 210.

nu Ahırkuyu'da kesmesiyle Mustafa Kemal'in kuvvetleri ikiye ayrıldı. Top gümbürtülerinin artık duyulabildiği başkenti bir tür dehşet havası sararken bütün camilerden selâlar okundu ve kurtuluş için koyunlar kurban edildi. Atina'da Konstantinos yanlısı yeni parlamento çoğunluğunun lideri Dimitrios Gunaris muharebe alanından gelen en son haberleri duyunca İngiliz sefirine "Türkiye ölmüş sayılabilir" dedi.[20]

Bu erken bir hükümdü. Dünya savaşından gerekli dersleri çıkarmış olan Mustafa Kemal, pek cesurca olmasa bile makul bir "derinliğine savunma" ilkesiyle, askerlerin muharebe sırasında taktik ricatlara başvurmasını sağlayacak çok sayıda siper hattı oluşturdu. Yunanların ilk iki savunma hattını yarmasına, tepelerin çoğunu ele geçirmesine ve hatta Türk ordusunu ikiye ayırmasına karşın Papulas'ın cephe hattı askerleri hücum için harcanan üstün gayretle bitkin düşerken, Mustafa Kemal Ankara'da ve daha doğuda askere alınan zinde yedekleri yavaş yavaş getirtti. Bir bakıma işi nispeten basitti: Türklerin yapması gereken tek şey ilk muharebeleri atlatarak Yunanların yıpranmasını beklemekti. Bunun farkına varan Papulas'ın asabı daha 2-3 Eylül'de bozulmaya başladı. Yunan başkomutanı her iki gündeki toprak kazanımlarına rağmen Atina'ya telgraf çekerek Mustafa Kemal'e ateşkes önermek için izin istedi. Bu istek geri çevrildi. Muharebenin on yedinci gününe girdiği 8 Eylül'de, Mustafa Kemal'in nihayet giriştiği sert karşı-saldırı, Yunan moraline yıkıcı bir etkide bulundu. Papulas ricat yolunu aradığı 11 Eylül'de, Londra dergisi *Times*'ın bir muhabirine, "Muharebe bitti" diyerek yenilgiyi itiraf etti. Türkler ertesi gün Çal Dağı'nı ve kısa bir süre sonra da işgalcilere kaptırılmış bütün diğer tepeleri geri aldı. Çal Dağı'na yönelik Türk saldırısına tanık olan Halide Edib'in aklına en çok kazınan şey, "batan güneşle birlikte yaldızlı mavi gökyüzü fonunda ışıldayan matarasıyla tek başına dikilen bir Türk askeri"nin görüntüsüydü.*[21]

Papulas'ın demiryolunu sabote etmedeki başarısı ve Yunan koruma ateşinin gücü sayesinde Mustafa Kemal etkili bir takibe girişemedi. Böylece Yunan işgal ordusu hezimetten kurtuldu. Ancak varılan sonuç, Türkiye'deki Yunan işgalinin ve daha genel anlamda Büyük Yunanistan ülküsünün inişe geçmesini sağlayan açık bir Türk zaferiydi. Ankara'daki Kemalist hükümet muharebede kendini kanıtlamıştı ve kalıcı olacaktı.

---

20 Alıntılar ve ayrıntılar için bkz. Shaw, *From Empire to Republic*, c. 3, Kısım 1, 1346-1349.

* Günümüzde Ankara'ya giden yolcuları, Polatlı'nın hemen batısında bir Türk askerini işgalciye dur dercesine kolunu havaya kaldırmış halde tasvir eden devasa heykelin oluşturduğu benzer bir görüntü karşılar.

21 Alıntıların kaynağı: *Agy*, 1350-1352; Halide Edib'in sözlerini akt. Giles Milton, *Paradise Lost*, 214-215.

BÖLÜM 20

İzmir

Zalim ve mağrur bir ordunun anâsır-ı asliyesini [...] imha ettiniz.
[...] Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz'dir! İleri!

—MUSTAFA KEMAL,
1 Eylül 1922[1]

Anadolu için savaş garip bir durgunluk evresine girdi. Sakarya Muharebesi'nde Türkler sonuncusu dışında her çarpışmayı kaybetmelerine rağmen, Yunanları sıkı bir yenilgiye uğratmış ve 14.000 esir alırken sadece 800 esir vermişlerdi. Bununla birlikte, Papulas komutanlığı bırakmadan önce zamanında geri çekilerek ordusunu kurtarmış ve demiryolunun yeterli bir kısmını, ayrıca Ankara'nın batısındaki başlıca yolları ve köprüleri tahrip ederek Türklerin takibe girişmesini adeta imkânsız hale getirmişti. Eskişehir'de ve Afyon'da toparlanan Yunanlar, kışı atlatma ve Mustafa Kemal'in girişebileceği hücumları olabildiğince zorlaştırma dışında pek bir plan olmaksızın siperler kazdılar. İzmir'de İngiliz konsolosu Harry Lamb, Papulas'ın etrafı yakıp yıkarak ricat edişini Londra'ya şöyle aktardı:

> Yunanlar gitmek zorunda kalacaklarının farkındalar ama kimlerin zarar göreceğini umursamaksızın geride bir çöl bırakmaya kararlılar. Zamanın ve imkânların elverdiği ölçüde her şey alınıp Yunanistan'a götürülecek; Türkler soyulacak ve yurtsuz barınaksız bırakılacak. Anadolu'nun kaderi sadece kanla ve ateşle belirlenecek. Hiçbir şeyden kaçınılmayacak.[2]

Büyük Yunanistan rüyasının boşa çıkmasıyla birlikte, Anadolu'da Yunan askerlerini motive edecek çok az şey kaldı. Prens Andreas Ekim 1921'de II. Kolordu komutanlığından ayrıldıktan sonra, İzmir'den memlekete şunları yazdı: "Bizi Anadolu kâbusundan çıkaracak bir şeyler çarçabuk yapılmalı. Ne yapmak gerektiğini bilmiyorum ama blöf yapmayı bırakmalıyız ve gerçek durumla yüzleşmeliyiz. Sonuçta hangisi daha iyi? Denize atılmak mı, yoksa bu duruma düşmeden kaçmak mı?" Yunan cephesinde moral dipteydi. İzinli olarak Yunanistan anakarasına giden birçok subay düpedüz geri gelmedi.

---

1 Akt. Shaw, *From Empire to Republic*, c. 4, 1692-93.

2 Akt. *Agy*, c. 3, Kısım 1, 1352.

Sıradan askerler teselliyi, memlekete götürmeyi umdukları antik eserlerin ve başka çapulların peşine düşmekte buldular; ancak yakıp yıktıkları Türk köylerinde çalınmaya değecek fazla şey kalmadığını gördüler. İzmir'deki Yunan yüksek komiseri Aristides Sterghiades, 1922'de İzmir'e akın etmeye başlayan Yunan firarilerinin halini görünce şoka uğradı. ABD konsolosu George Horton'a şunları anlattı:

> Yakıp yıkma, öldürme ve yağmalama faslının ardından kesinlikle değersiz şeyleri tıka basa doldurdukları ağır çuvallarını sıcak güneş altında günlerce yayan taşımışlar. Çuvalları açtığımızda içlerinde taşlar, tuğlalar, değersiz testi parçaları, [...] tekleri nadiren uyuşan eski ayakkabılar bulunduğunu görüyoruz; [...] bunları gösterip böyle değersiz eşyaları çok uzaktan niçin taşıdıklarını sorduğumuzda aptalca bakışlarla bizi süzüyorlar ve hiçbir cevap vermiyorlar. Bir-iki gün beslenip dinlenmelerinden sonra, bütün bunlar bir rüyaymış gibi geçiyor; tekrar uysal ve makul hale gelerek cepheye dönmek ve yeniden çarpışmak istediklerini belirtiyorlar.[3]

İşgal ordusundan geriye kalan kuvvetiyle birlikte Papulas için tek somut umut, Lloyd George'un Mustafa Kemal'e karşı tekrar inisiyatif kazanmasına yetecek İngiliz para desteğini ve savaş gereçlerini sağlayarak onu bir şekilde kurtarmasıydı. Yunan Başbakanı Dimitrios Gunaris 12 Ocak 1922'de Roma'da Lloyd George'la ve İngiliz Dışişleri Bakanı George Curzon'la buluştu. Curzon'un ve geri kalan kabinesinin Yunan-Türk Savaşı'na daha fazla karışmaya muhalefet etmesiyle eli kolu bağlanan Yunan dostu İngiliz başbakanının bu sefer sunacağı pek fazla şey yoktu. Şubatta Londra'ya geçen Gunaris, Curzon'a bir mektupta Papulas'ın zor durumdaki ordusuna ilişkin bir uzun rapor sundu ve İngiliz yardımının gelmemesi halinde Türkiye'den çekilme ve İngilizleri Mustafa Kemal'le baş başa bırakma tehdidinde bulundu. Curzon tehdide aldırmadı ve kabinesinin tavsiyesine nihayet uyan Lloyd George, Gunaris'le Atina'ya dönüşünden önce son kez görüşmeyi reddetti. Bunun yerine, Yunanlara nihai bir barış antlaşması çerçevesinde düzgünce yürütüleceği umulan kesin tahliyeye kadar dayanmaları öğütlendi.[4]

Londra'da Yunanların pazarlık konumunu zayıflatan yalnızca Sakarya'daki kesin yenilgi değildi. Yıllarca Anadolu'daki mezalim hikâyesinin sadece bir yanını duyan İngiliz kamuoyu, Batı Anadolu'da Yunan birliklerinin ve başıbozuk çetelerin canice davranışlarına dair hikâyelerle sarsılmaktaydı. Türkiye'de Yunan insan hakları ihlallerine dair hikâyelere inandırıcılık katan şey, bunları aktaran kaynaktı. Gladston geleneğine uygun olarak Hellen yanlısı (ve Türk

3 İzmir'deki Horton'dan Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na, 7 Eylül 1922, *American Documents on Greek Occupation of Anatolia*.

4 Llewellyn-Smith, *Ionian Vision*, 249-252.

karşıtı) bir liberal gazete olan *Manchester Guardian*'ın yazılarını yayımladığı Arnold Toynbee, University College'taki kürsüsü Yunan armatörlerin bağışlarıyla kurulmuş bir Ortaçağ ve modern Yunan tarihi profesörüydü. Yunanların Yalova-Gemlik Yarımadası'nı ele geçirmesinden sonra, Mayıs 1921'de bir feribotla İstanbul'dan Yalova'ya geçen Toynbee, *Guardian* okurlarına yörede ikisi hariç bütün Müslüman köylerinin ya Yunan ordusunca ya da başıbozuk çetelerce yakıldığını bildirdi. (Asıl failin hangisi olduğundan emin değildi.) Altı hafta önce Yalova'da 7.000'i bulan Türk sakinlerden sağ kalanların sayısı 700'den azdı; "bütün Müslüman ahali dehşet içindeydi ve her gün ölüm tehlikesiyle karşı karşıyaydı." Haziranda İzmit'ten doğuya doğru yolculuğunda, "Türk köylerini yakan Yunan ordusunu suçüstü yakalayan" Toynbee'nin vurguladığına göre üniformalı nizami askerler "soğukkanlı bir tavırla köylerin yanı sıra kıyı açıklarında demirli tekneleri de yakmakta"ydı. Yunan kuvvetlerinin ele geçirdiği yörelerdeki gezisi boyunca, Toynbee her yerde yakılmış evlerin "külleri altında kararmış insan cesetleri"yle karşılaştı. Velhasıl, vardığı kanaat Yunan harekâtına "haritada belirlenmiş alandaki Türk halkını çökertmeyi ve yok etmeyi hedef alan (ve büyük ölçüde başarıya ulaşan) kasıtlı çaba"nın damga vurduğuydu. Böyle cesur bir habercilik Toynbee'nin Londra'daki Yunan tarihi kürsüsünden atılmasına yol açtı.[5]

Söz konusu vahşetin tek tanığı Toynbee değildi. Annesine mektuplarında neredeyse tıpatıp aynı sahneleri anlatan karısı Rosalind başta olmak üzere, başkaları da bunu geniş çapta doğruladı.[6] ABD Yüksek Komiseri Tümamiral Mark Bristol, Dışişleri Bakanlığı'na 1921 yazında Yalova-Gemlik Yarımadası'ndaki Yunan mezalimine ilişkin çok sayıda rapor gönderdi.[7] İsviçre'nin Kızılhaç temsilcilerinden Maurice Gehri, bir İtilaf gözlem komisyonunun başkanı olarak yöredeki harap bir köyü gezerken gördüklerini şöyle not etti: "Sağda solda dumanı tüten yıkıntılar arasında az sayıda sakin var. Geri kalanlar dağlara kaçmış. Dördü kadın sekiz cesetten [...] bazılarının uzuvları kesilmiş." Komisyona eşlik eden bir Yunan subayı, sağ kalanların bu işi Yunanistan anakarasından gelen nizami askerlerin yaptığı yönündeki iddialarına karşı çıkarak, "doğru haberi çocuktan alma" düsturuyla, "küçük bir kız"ı çağırdı. Gehri'nin aktardığına göre çocuk "sakin ve kesin bir dille suçluların Yunan askerleri olduğunu belirtti."[8]

Hiç kuşkusuz, savaşın Türk tarafında da işlenen mezalim vardı. Ama dünya savaşı sırasındaki geçerli kalıba keskin tezatla, Batı dünyası bundan pek

5 Toynbee'nin yazılarından pasajları akt. Shaw, *From Empire to Republic*, c. 3, Kısım 1, 1265-1270. Toynbee'nin görevden alınışına ilişkin ayrıntılar için ayrıca bkz. Mango, *Atatürk*, 329.

6 Shaw, *From Empire to Republic*, c. 3, Kısım 1, 1272-1273.

7 Örneğin bkz. Bristol'ın 2 Temmuz 1921 tarihi raporu, belge 31, *American Documents on Greek Occupation of Anatolia*.

8 Akt. Llewellyn-Smith, *Ionian Vision*, 213-214.

haberdar olmadı. Yunanların hâlâ ilerlediği 1921 yazında, bir Yunan savaş gemisi Bolşevik Rusya'dan Ankara'ya altın ve silah sevkıyatında kullanılan ana Karadeniz limanı İnebolu'yu bombardımana tuttu. Yörenin Türk komutanı (ve Mezopotamya harekâtının eski kahramanlarından) "Sakallı" Nureddin Paşa, misilleme amacıyla on beş ila elli yaş arasındaki Rum erkeklerin iç kesimlere göç ettirilmesi emrini verdi. Yurtlarından edilen en az 25.000 Rum'la ilgili kayıtlar çok az olsa bile bunların hatırı sayılır bir kesimi yolda can vermiş olsa gerek. Kuvayı Milliye davasına ihanet edenleri yargılamak üzere Samsun'da kurulan bir İstiklal Mahkemesi, sırf 1921'in ikinci yarısında çoğu Rum ya da Ermeni milis olmak üzere 485 kişiyi ölüm cezasına çarptırdı.[9]

Amansız Yunan-Türk Savaşı'nın Pontus kıyılarına yayılması, Batı kamuoyunu Türklere karşı harekete geçirmek şöyle dursun, genelde savaş gemilerini Karadeniz'e göndererek, Boğazlar'ın askeri amaçlarla kullanılmasına karşı İtilaf yasağını ihlal etmiş Yunanların suçlanmasına vesile oldu. İnebolu olayı sadece başlangıçtı; Yunan savaş gemilerinin 1921 yazında Samsun, Sinop ve Trabzon kentlerini de bombardımana tutması, sahilde yüzlerce sivil zayiata yol açtı. Bu arada Bolşeviklerin Mustafa Kemal'e gönderdiği silahları taşıdıkları sanılan bir dizi tekneye gösterişli baskınlar yapıldı ve ihbarlar her zaman doğru çıkmadı. İstanbul'daki yeni İngiliz yüksek komiseri Sir Horace Rumbold'un bu Yunan ihlallerini 30 Temmuz'da ve 4 Ağustos'ta Curzon'a bildirmesi, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda Yunan davasına ilişkin kanaatin bozulmasına katkıda bulundu.[10] Lloyd George'un o kış Yunanları kurtarma girişimlerinde, Curzon'un pişmiş aşa su katması pek şaşırtıcı değildi. Curzon Şubat 1922'de Atina'daki İngiliz sefiri Sir Francis Lindley'e şunu yazdı: "Yunanistan'ı yenilmesinden ve (eğer koparırsa) bir kredi almasından önce Anadolu'dan çıkarmanın, böylece bizim kredi ayıbına bulaşmamızın ve onların da yenilgi rezaletine düşmesinin önüne geçmenin daha iyi olmayacağından emin değilim."[11]

Uzun süre Londra'dan cici ülke muamelesi gören Yunanistan şimdi cascavlak ortadaydı. Atina'nın Batı dünyasındaki itibarı öylesine düşmüştü ki, 22-26 Mart 1922'de Paris'te düzenlenen bir Fransız-İtalyan-İngiliz zirvesinde, üç devletten hiçbiri Yunanistan'ın Anadolu içlerinde halen işgali altındaki topraklar şöyle dursun, İzmir'de bile kalmasına izin vermeyi önermedi. Curzon bir Yunan tahliyesinin Sevr'i esas alan bir barış antlaşmasının Türklerce kabul edilmesi şartına bağlanmasında ısrar etti. Ama bu bile Mustafa Kemal'le kendi başlarına anlaşma yoluna girmiş olan Fransızlara ve İtalyanlara çok fazla gel-

9 Mango, *Atatürk*, 329-31.

10 Akt. Shaw, *From Empire to Republic*, c. 3, Kısım 1, 1335.

11 Akt. Llewellyn-Smith, *Ionian Vision*, 251.

di. Eski Fransız cumhurbaşkanı ve yeni başbakanı Raymond Poincaré, Sevr'i gayrimeşru sayıp tanımadı ve Yunan kuvvetlerini çekmenin bir Yunan-Türk mütarekesinin sonucu değil, önkoşulu olmasında diretti. Kilikya'daki Ermeni Lejyonu'nu silahlandırmada bizzat Fransa'nın rolü göz önünde tutulduğunda ilginç bir tavırla, Curzon'un Kilikya, Kars ve Ardahan'ı (Sovyet yönetimindeki) Ermenistan'a geri verme ve Türkiye Ermenilerini korumak üzere bir uluslararası jandarma gücü gönderme teklifine bile arka çıkmadı. Mustafa Kemal'in gerek Ermenistan'la gerek Sovyet Rusya'yla ikili antlaşmalarının silah zoruyla desteklenen ve bütün ilgili taraflarca kabul edilen emrivakiler olduğunu ileri sürdü; İtilaf devletlerinin bunları bozmaya çalışmasının, Mustafa Kemal'le savaşa tutuşmayı gerektireceğini belirtti. Curzon Londra'daki kabineye, Sevr Antlaşması'nın Yunanları ve Ermenileri ilk taslakta vaat edilenlerin büyük bölümünden yoksun bırakacak şekilde sulandırılmış versiyonunun dahi artık "Fransızlarca neredeyse açık düşmanlığa varan tam kayıtsızlıkla karşılandığı ve İtalyanlardan ancak soğuk destek gördüğünü" bildirdi. Paris'te mutabık kalınan nihai mütareke teklifine göre Yunanistan Anadolu'dan tamamen çekilecek ama Edirne'yi ve (İngilizlerin Türkleri uzak tutmak istedikleri) Gelibolu'yu da kapsamak üzere Batı Trakya'da kalmasına izin verilecekti. Türklerin de (özel olarak Rumları olmasa bile) genel olarak Batılıları korumaya yönelik kapitülasyonları yeniden tanıması şart koşulacaktı. Yunan parlamentosu savaş çabasına İngiliz mali desteğinin kesilmesinden sonra, bunun muhtemelen ülke açısından en uygun çözüm olduğunu kavrayarak, Anadolu'daki Rum Hıristiyanları koruyacak bir uluslararası jandarma gücünün gönderilmesi şartıyla mütareke hükümlerini kabul etti.[12]

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin tepkisi o kadar hayırhah değildi; en başta da kapitülasyonların geri getirilmesi kararlı biçimde reddedildi. Oldukça mantıklı bir yaklaşımla, büyük devletlerin "Sakarya'dan sonra Yunan ordusunun bir hücuma uygun görülmemesi" nedeniyle mütareke istediği sonucuna varan Mustafa Kemal'in düşmanı zor durumdan kurtarmaya niyeti yoktu. Bir İngiliz elçisine gayriresmi olarak, "Şimdi barış görüşmeleri yapılacak zaman değil" diye bildirdi. "Şu anda kendi şartlarımızı Yunanlara ve İtilaf devletlerine dayatabilecek bir konumdayız." Ankara'nın İtilaf mütareke teklifine 22 Nisan'da yüksek komiserler nezdinde verdiği resmi cevabın kibarca olmasına karşın, Mustafa Kemal Yunanların Anadolu'dan derhal ve koşulsuz çekilmesinde ve yerlerini alacak bir yabancı jandarma gücünün gönderilmemesinde diretti. Herhalde öngörmüş olacağı üzere, bu şartlar Curzon ve özellikle Mustafa Kemal'e olabilecek en sert barış anlaşmasını kabul ettirmek için bütün kış boyunca Yunan ordusunun mümkün olduğu

12 Alıntıların kaynağı: Shaw, *From Empire to Republic*, c. 3, Kısım 2, 1608-1612.

sürece Anadolu'da kalmasında ısrar eden Lloyd George tarafından kabul edilemez bulundu.[13]

Mustafa Kemal'in boyun eğmeye yanaşmamasının sağlam maddi dayanakları vardı. İnönü ve Sakarya muharebelerinin diplomasi alanında sağladığı tersine dönüşün bir belirtisi, Ankara hükümetinin artık Yunanistan'a kıyasla yalnızlıktan uzaklaşmasıydı. İtalya zaten Türkiye üzerindeki Yunan iddialarına hep düşmanca bakmıştı; ama Fransa 1919-1920'deki politikasından neredeyse yüz seksen derecelik bir dönüş yaparak, Fransız kuvvetlerinin Kilikya'dan ayrılmasından sonra, Türklere en az 10.000 tüfeği ve 500 sandık cephaneyi kapsamak üzere, eldeki fazla silahları ve üniformaları devredecek kadar ileri gitmişti. Bu arada, tam da İtilaf yüksek komiserlerinin öngördüğü gibi, Lloyd George'un Yunan dostu saldırgan politikası Türk Kuvayı Milliyecileri Moskova'yla fiili bir ittifaka yöneltmişti ve Mustafa Kemal bunun semerelerini almaktaydı. Bolşeviklerin aylardır Ankara'ya gizlice sevk ettiği ve Kızılordu'nun Eylül 1920'de Buhara'yı ele geçirdikten sonra yağmaladığı yüzlerce külçeyi de kapsayan altın, Mustafa Kemal'in asker maaşlarını ödemesini sağladı.[14] Beyaz ordularının Kasım 1920'de Kırım'dan kesin çıkarılmasının ardından, Bolşevikler ülke içinde konumlarını yeterince güvende hissederek Ankara'ya hatırı sayılır miktarda silah ve cephane de göndermeye başladılar. Bu sevkıyat 1922 ilkbaharına doğru 37.812 tüfek, 324 makineli tüfek, yaklaşık 45.000 sandık cephane, 66 top ve 200.000 mermi düzeyine ulaştı. İtilaf mütareke şartlarının bildirildiği Nisan 1922'de, Mustafa Kemal Moskova'nın desteğinden iyice emin olduğundan, bir yaz hücumuna destek için 10 milyon rublelik özel bir istekte bulundu. Yunan işgalcilerin kendi iradeleriyle çekilmemeleri ya da Londra'daki hamilerince buna zorlanmamaları halinde Türkler onları çıkaracaktı. Mustafa Kemal Rus sefirine, Rusya'daki iç savaşta yabancı orduları kovmuş olan Bolşeviklerin kavrayacağı bir dille şunu açıkladı:

> Pekâlâ, var olma hakkımızın bulunduğunu silahla kanıtlamamız gerekecek. Ülkemizi müdahalecilerden temizlemedikçe bu hak tanınmayacaktır. Tıpkı bir fert gibi, biz de millet olarak, nafile çabayla alakaya ve adalete mazhar olmaya çalışacağız, ta ki çarpışmada değerimizi ortaya koyuncaya, gücümüzü ve kabiliyetlerimizi gösterinceye kadar.[15]

Mustafa Kemal'in 1922 yazında savaşma kararı bir kumardı ama çok sağlam hesaba dayalıydı. Batı Anadolu'da Yunanların askeri konumu her geçen

---

13 Alıntının kaynağı: *Agy*, 1639. Lloyd George'un Mustafa Kemal'le bir pazarlık aracı olarak Yunan ordusunun kalışı yönündeki ısrarı için bkz. Llewellyn-Smith, *Ionian Vision*, 256.

14 Buhara altınları için bkz. McMeekin, *History's Greatest Heist*, 67-68.

15 Alıntıların kaynağı Shaw, *From Empire to Republic*, c. 3, Kısım 2, 1620, 1675.

gün daha kırılgan hale gelirken, Türk ordusu güç kazanmaktaydı. Ankara açısından tek gerçek stratejik risk, Lloyd George'un sendeleyen politikasıyla birlikte Yunanları kurtarmak üzere, Britanya'nın Türkiye'ye karşı savaşını yeniden başlatmasıydı. Ama bu ihtimal birçok sebepten dolayı düşüktü. O sırada Londra'da politikaları belirleyen birçok kişi, çatışmaların yeniden başlaması halinde Mustafa Kemal'in Musul civarında petrol barındıran bölgeyi çekişme konusu haline getirerek bölgedeki İngiliz çıkarlarına çok daha fazla zarar verebileceğini kavramıştı. Mezopotamya, umulan değerli bir kazanım yerine bir arı yuvasına dönüşmüş durumdaydı; yerel Arapların ve Bedevilerin İngiliz yönetimine silahlı direnişinin 1920'de ve 1921'deki maliyeti en az 2.000 zayiattı.[16]

Böyle bir insan yanardağı üstünde duran ve Mustafa Kemal'in Sakarya'daki ezici zaferini öğrenen Mezopotamya'daki İngiliz yüksek komiseri Sir Percy Cox, haliyle Londra'dan "eğer mümkünse, Irak sınırlarında dostça ortamı korumaya" çalışmasını istedi. Sömürgeler bakanı olan Churchill, kabineye sunduğu bir tezkerede, "Musul vilayetine birkaç bin Türk askerinin gönderilmesi" halinde, Britanya'nın ya petrol yataklarından çekilmek ya da büyük çaplı takviyeler getirtmek zorunda kalacağı uyarısında bulundu. Kahire'deki İngiliz askeri istihbaratının şefi Albay Richard Meinertzhagen, sahadaki İngiliz subayların ve diplomatların kanaatini daha da açık sözlü biçimde şöyle özetledi: "Türklerle dostluk kurmalı ve Yunan yanlısı politikamızı bir tarafa atmalıyız. Aksi halde Bağdat'tan olmasa bile, Konstantinapol'den ve Musul'dan kovulma riskiyle karşılaşırız; [...] Türk topraklarında tek bir Yunan askeri kaldığı sürece Türkiye'yle asla barışa varamayız."[17]

Lloyd George sahadaki danışmanlarının tavsiyesine uymayarak Yunan ordusunun Anadolu'da kalması için diretmekle, farkında olmadan Mustafa Kemal'in ekmeğine yağ sürmekteydi. Türklerle bir uzlaşma yolu aramak yerine, İtilaf devletlerinin pazarlık konumunu hırpalanmış, düşmanca bakan bir sivil halkla kuşatılmış, üstelik çoğu subayı ve askeri memlekete dönmeye can atan bir işgal ordusuna bağlamıştı. Papulas'ın yerine Anadolu ordusu başkomutanlığına getirilen General Yeoryos Hacıanestis'in birçok subay arkadaşınca ruh hali dengesiz biri olarak görülmesi işleri daha da zorlaştırdı. Haziran 1922'de cepheyi teftişe çıkan Hacıanestis alışılmamış bir sakinlik sergiledi; ancak bu pek de iyiye işaret sayılmazdı çünkü vardığı sonuç, Mustafa Kemal'in saldırıya geçmesi halinde cephenin kolayca savunulabileceğiydi. Yunanların Anadolu'da hâlâ 225.000 kadar askerinin bulunduğu ve makineli tüfek, sahra topu, motorlu araç bakımından Türklere kıyasla

16 Fromkin, *Peace to End All Peace*, 497.

17 Alıntıların kaynağı: Shaw, *From Empire to Republic*, 1643-1645.

daha donanımlı olduğu doğruydu. Ama çarpışma morali bakımından durum farklıydı. Yunanlar Marmara kıyısındaki Gemlik'ten güneydoğu yönünde Afyon'a ve ardından güneybatıya kıvrılarak Menderes Nehri vadisi boyunca Ege'ye ve Akdeniz'e uzanan devasa bir üçgen çıkıntı oluşturan yaklaşık 650 kilometrelik bir cepheyi tutmaktaydı. Üstelik İtilaf devletlerince önerilen ve Yunan parlamentosunca kabul edilen bir mütareke teklifine göre bütün bu toprakların Türkiye'ye geri verilmesi zaten taahhüt edilmişti! Askerlerin gevşek ve kayıtsız olmaları pek şaşırtıcı değildi. Hacıanestis'in cephe teftişinde farkına varamadığı başka bir husus, "tumturaklı bir dille Yunan askerlerini memlekete dönmeye ve Türk yoldaşlarını rahat bırakmaya teşvik eden" Bolşevik propaganda bildirilerinin Türklerce dağıtılmasının da katkısıyla, Yunan ordusunda komünist etkinin hızla yayılmasıydı. Bu da Mustafa Kemal'in Moskova'yla taktik ittifakının başka bir kazanımıydı. Savaşın suçunu "İngiliz emperyalizmi"ne yıkan komünist retorik, bitkin ve morali bozuk birçok Yunan askerine firar etmek için kolay bir rasyonelleştirme yolunu sundu. Michael Llewellyn-Smith'in ifadesiyle, "Yunan ordusu 1922 yazına girilirken, içeriden böceklerin ya da hastalığın kemirdiği, görünüşte sağlam ve sıkı olmakla birlikte, ilk sert darbede ufalanmaya hazır bir elma gibiydi."[18]

Mustafa Kemal yeneceğini bildiği bir düşmana acırcasına haziran, temmuz ve ağustos boyunca Yunanların gerçeği görüp kendiliğinden ayrılmaya karar vermelerini bekledi. Bu karar alınsa bile, tahliye kolay olmayacaktı ve her geçen hafta işler daha da zorlaştı. Afyon'u ve Eskişehir'i kıyıya bağlayan demiryolunun büyük bir kısmının tek hatlı olması, taşıma kapasitesini ciddi biçimde sınırlayan (ve tahliyeyi hattaki basit bir sabotaj eylemine açık kılan) bir etkendi. Yunanların karayollarını da kullanacak olması açısından, ciddi bir tahliyeye eylülde yağış mevsiminin başlamasından önce girişmek şarttı. Hacıanestis düzenli bir tahliye için altyapıyı sınarcasına, temmuzda iki taburu ve üç piyade alayını Trakya cephesine çekti. Ama bu sadece Mustafa Kemal'in karşısındaki ana kuvvetini zayıflatmasına ve İtilaf devletlerinde İstanbul'a yönelmek istediği izlenimini uyandırmasından dolayı, Yunanistan'ı daha da yalnızlaştırmasına yaradı. Yüksek komiserler 29 Temmuz'da, Hacıanestis'i Yunan birliklerinin başkentteki tarafsız bölgeyi bir ihlaline kuvvetle karşılık verileceği konusunda uyardılar. Lloyd George 4 Ağustos'ta Avam Kamarası'ndaki bir konuşmada, İtilaf devletlerinin "Yunanların savaşı var güçleriyle yürütmelerine izin vermemesi"nden yakınırken ve Yunanları "zorlu geçitleri aşarak [Anadolu] içlerine yüzlerce kilometre ilerlemeleri"ni sağlayan "cesur ve pervasız askeri girişim"den dolayı selamlarken, bu uyarıyı pek de onaylamadı. Ama bu moral verici konuşması Atina'da olumlu

18 Llewellyn-Smith, *Ionian Vision*, 276.

karşılansa (ve birçok gazetenin manşetine taşınsa) bile, İtilaf devletlerinin maddi yardımı yönünde bir işaretle desteklenmediği için Türkiye'deki cephe hatlarında bulunan Yunan askerleri açısından inandırıcılıktan uzaktı. Lloyd George'un retoriğine rağmen Yunanlar kendi başlarınaydı.[19]

Mustafa Kemal bütün yıl büyük çaplı bir hücuma düzenli biçimde hazırlanmıştı. Şubatta kabul edilen yeni bir yasayla, ordudaki daha genç tertiplere katılmak üzere 1881-1901 arasında doğmuş Türkler de askere alındı. Firariler için çıkarılan kısmi af uyarınca, onların yerine yeni asker verecek ailelere önceki cezaların kaldırılması bu sayıyı artırdı. Dünya savaşı sırasında Çarlık ordusunca esir alınmış yüzlerce tecrübeli eski Osmanlı subayının Bolşeviklerce iade edilmesi, Sakarya'da şehit düşmüş subay kadrosunun yerini doldurmaya katkıda bulundu. Bolşeviklerle Kafkasya ve Fransızlarla Kilikya sınırlarına ilişkin yeni anlaşmalar, bu cephelerdeki askerlerden çoğunun Yunanlara karşı çarpışmak üzere serbest kalmasını sağladı. Yunanlara karşı Mustafa Kemal'in emrinde 1922 yazı itibariyle, yaklaşık 80.000 atla ve yük hayvanıyla desteklenen 200.000 kadar asker ve 8.568 subay vardı. Kamyonları yetersiz, makineli tüfek ve top sayısı düşük olsa bile Türk ordusu süvari gücü ve daha önemlisi moral açısından üstündü.

Temmuz sonuna doğru, bir Yunan tahliyesine uygun anın geçtiği açıktı. Hacıanestis ordusunu kurtarmak yerine İstanbul'a yönelik yanıltma hamlesiyle zayıflatmıştı; üstelik bu girişim çarpışma azmiyle dolu Türk subaylarını, önünde kırmızı bayrak sallanan bir boğa kadar kızdırdı. Mustafa Kemal 28 Temmuz gecesi Akşehir cephesi yakınında kıta komutanlarıyla buluştu; gezisine uydurulan kılıf, iki subay takımı arasındaki bir futbol maçını izleme isteğiydi. O gece bir taarruza hazırlanma kararı alındı; buna göre ağustos ortalarında İkinci Ordu Bursa'ya doğru bir yanıltma saldırısına girişirken, Nureddin Paşa komutasındaki Birinci Ordu Afyon'un yukarısındaki tepelerde bulunan Yunan çıkıntısını hedef alacaktı. Mustafa Kemal 17 Ağustos'ta en sıkı gizlilik içinde tekrar Ankara'dan ayrıldı. Asıl maksadını örtmek için önde gelen subayları 21 Ağustos'ta Çankaya'daki evinde bir çay ziyafetine davet ettiği söylentisi yayıldı. (Mustafa Kemal etkiyi artırmak amacıyla, cephe için için yola çıktığı gece annesi Zübeyde Hanım'a bile bir kabul törenine gideceği yalanını söyledi.)* Sonraki birkaç gece, İkinci Ordu'nun karanlıktan yararlanarak ilerleyen birlikleri Birinci Ordu'yu takviye etti. Mustafa Kemal 25 Ağustos'ta, eli kulağındaki muharebenin komutanlığını üstlenmek üzere Birinci Ordu karargâhına vardı.

Anadolu platosunda şafak sökerken, Birinci Ordu'nun topları bütün hat boyunca gümbürdedi. Düşman gözetleme noktalarından çoğunun saf dışı

19 Akt. Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, 306-307.

* Hiç de saf olmayan Zübeyde Hanım, oğlunu kıta üniformasıyla görünce kıyafetinin bir çay ziyafetine uygun olmadığını belirtti.

edilmesi, Yunan topçularının mukabil ateş açmasını güçleştirdi. Bununla birlikte, Yunanlar mevzilerine saldırmaya çalışan Türk piyadelerine sağlam direniş gösterdi. Kırk kilometrelik bir cephe hattında, bütün gün inişli çıkışlı bir muharebe sürdü; bazı tepe üstü mevziler birkaç kez el değiştirdi. Türk komutanlarından Albay Reşad, Mustafa Kemal'e Çiğiltepe doruğu olarak belirlenmiş hedefini yarım saat içinde ele geçireceği sözünü verdi. Bunu başaramayınca intihar etti. Hava kararırken, Türklerin az sayıda kazanım elde etmesine karşın Yunan hatlarının direndiği açıktı.

Ancak Türk yarma hareketi gecikmedi. Muharebenin ikinci gününe girilen 27 Ağustos sabahı, Albay Kemalettin Sami komutasındaki IV. Kolordu Yunan hatlarında gedik açtı ve Afyon'un güneybatısındaki kilit mevzilerden Erkmentepe'yi ele geçirdi. Ardından bir Türk süvari birliği Yunan hatlarındaki bir boşluğa hızla daldı ve düşmanın gerisindeki açık alana ulaştı. Yunan I. Kolordusu'nun komutanı General Trikupis kuşatılmaktan korktuğu için ricat emri verdi; Mustafa Kemal onun çok büyük askeri stokları bıraktığı Afyon'da yeni karargâhını kurdu. Yarma hareketinin aniden gelişmesi nedeniyle Trikupis'in tümen komutanlarıyla telsiz irtibatını kaybetmesi, Yunanların çıkıntıdan çekilişi sırasında epeyce karışıklığa yol açtı.[20] Sakarya Muharebesi sonrasındaki durumun aksine, bu sefer takip çabuk ve amansız oldu. Trikupis'e toparlanma fırsatı vermeyen Türkler, zaferlerini sindirmek için pek mola vermeksizin peşine düştüler. Öncü süvari keşfinde I. Kolordu'dan kalan kuvvetlerin General Dighenis komutasındaki II. Kolordu'yla Afyon'un 50 kilometre batısına düşen Dumlupınar yakınında birleşmeye çalıştığı saptandı. Bunun üzerine, Mustafa Kemal 31 Ağustos'ta İkinci Ordu'ya kuzeyden, Birinci Ordu'ya da güneyden dönerek Dumlupınar'a giden yolları kesme emrini verdi. Bu hamlenin Yunan III. Kolordusu'na kuzey kanadında Marmara Denizi'ne doğru kaçma fırsatını verecek olmasına karşın asıl hedefin Ege'ye ve Akdeniz'e giden yolları açmak üzere, güneydeki ana Yunan kuvvetini kuşatmak ve böylece etkisizleştirmek olduğunda ısrar etti. Dumlupınar'ın yukarısındaki bir evden 1 Eylül'de verdiği şu emir neredeyse anında tarihe geçti: "Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz'dir. İleri!" Bu emri boşa çıkarmayan Türk askerleri öylesine çabuk ilerledi ki, bütün Yunan birliklerinin gerisine sarktı ve sonradan plana eklenen bir hamleyle 2 Eylül'de Trikupis'i ve Dighenis'i teslim aldı. Darbenin çok hızlı indirilmesi nedeniyle, Trikupis esir düşmesinden iki gün sonra, besbelli ki bu haberin henüz ulaşmadığı Atina tarafından gözden düşmüş Hacıanestis'in yerine Anadolu'daki yeni başkomutan olarak atanacaktı. Mustafa Kemal çadırına getirilen Trikupis'e kahve ve sigara ikram etti; yenik hasmını teselli etmek için "Bazen en ustası

20 *Agy*, 309-314; Mango, *Atatürk*, 341-342.

da yenilir" diyerek savaşın bir şans oyunu olduğunu belirtti. Amansız bir savaştaki nadir insanlık anlarından biriydi bu.[21]

Herkes o kadar yüce gönüllü değildi. Harekât sırasında Mustafa Kemal'e eşlik eden Halide Edib, Dumlupınar'da savaş enkazını gezerken, "aralarında bir sürü ölü insan ve hayvan"* gördü. Geri çekilen Yunan askerleri çanak çömlekleri ya da antik eserleri yağmalamaya ya da çalmaya artık fırsat bulamadıkları için yolları üzerindeki her kasabayı dosdoğru yakıyorlardı. İzmir'e gitmekte olan Rumbold, İngiliz konsolosu Sir Harry Lamb'dan gelen raporları okuduktan sonra, Curzon'a "toplu bozguna uğrayan" Yunanların yağmalayıp ateşe verdikleri köylerin sakinlerini öldürdüklerini ve genellikle "korkunç bir canavarlık ve gaddarlık sicilini kabarttıklarını bildirdi. Sert ifadede ondan geri kalmayan Lamb'a göre geri çekilen Yunan ordusunun davranışı "tarif edilemeyecek ölçüde iğrenç"ti.[22] Hiçbir ayrıntı vermemesine karşın, kastettiği şey Yunan askerlerinin ve çetelerinin Alaşehir, Manisa gibi kasabalarda binlerce Müslüman kızı kaçırıp tecavüz ettiğine ve çoğu kez sakat bıraktığına dair söylentiler olabilirdi. Birçok İtilaf yetkilisinin ilk başta dikkate almadığı bu söylentiler, Yunan ricatı sırasında yıkılmış kasabalara daha sonra gönderilen araştırma heyetlerince esas itibariyle doğrulanacaktı.[23] ABD'nin İzmir konsolosu Horton daha 2 Eylül'de, yani Mustafa Kemal'in Dumlupınar'da yenik Yunan kolordu komutanlarını huzuruna kabul ettiği gün Batı Anadolu'nun hemen her yerindeki insani faciayı şöyle aktardı:

> [Durum] Yunan kuvvetlerinin bitkinliği ve düşük morali yüzünden son derece vahim. Uşak ve Kütahya dün tahliye edilip yakıldı; [...] Eskişehir'deki III. Kolordu da muhtemelen yakında şehri tahliye edip yakacak; [...] gerek ecnebi gerek Rum Hıristiyan halk arasında panik yayılıyor ve birçoğu kaçmaya çalışıyor. Morali bozuk Yunan ordusu İzmir'e ulaştığında ciddi sorunların yaşanması fazlasıyla mümkün ve şehri yakmaya dönük uluorta tehditler duyuluyor.

Horton beş gün sonra Washington'a şunu bildirdi: "Yörenin başlıca şehirlerinden Eskişehir, Kütahya, Uşak, Manisa, Alaşehir, Aydın ve Nazilli yakılmış ya da büyük ölçüde yıkılmış durumda. Bunlar 35.000 ila 100.000 sakini olan şehirler." Gerek İtilaf gerek Türk soruşturma komisyonları Horton'ın rapor-

---

21 Akt. Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, 316. [Lord Kinross. Atatürk – Bir Milletin Yeniden Doğuşu, çev. Necdet Sander, İstanbul: Eskişehir, yılı yok, s. 373 (ç.n.)]

* Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı* 3, s. 77. (ç.n.)

22 Rumbold'dan Curzon'a, 19 Eylül 1922, akt. Shaw, *From Empire to Republic*, c. 4, 1700. Halide Edib'in sözlerini akt. Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, 316.

23 Örneğin, ABD'nin *Edsall* gemsindeki Yüzbaşı Barry'nin Batı Anadolu'da bir dizi kenti dolaştıktan sonra 3 Ekim 1922'de verdiği rapor ve aynı sıralarda Manisa'ya uğrayan Henry Franklin-Bouillon adlı bir Fransız parlamenterin ifadesi bu söylentileri doğrular. Akt. Shaw, *From Empire to Republic*, c. 4, 1710-1716.

larını doğrularken, İzmir'den iç kesime giden demiryolunun son durağında 20.000 kişilik önemli bir ticaret merkezi olan Kasaba'nın (Turgutlu) "dumanı tüten bir kül ve taş harabesi"ne dönüştüğünü ve Yunanların burayı ateşe vermesinden sonra sadece 8.000 kişinin sağ kaldığını ekledi. Uşak'ta Yunanlar elma bahçelerini bile yakıp küle çevirmişti. Balkan Savaşları sırasındaki İstanbul gibi, İzmir de gidecek hiçbir yeri olmayan siviller için bir mülteci kampına dönüştü. "Tam 50.000 kişiyi bulan ve aralarında azımsanmayacak sayıda Türk'ün de bulunduğu bu perişan insanlar kilise avlularında, camilerde ve hatta kaldırımlarda yatıp kalkıyor" diye bildirdi Horton.[24]

Yenik Yunan ordusundan geriye kalan birliklerin, onların korkunç davranışından dolayı misillemelere maruz kalmaktan korkan Osmanlı Rumlarıyla birlikte kente akın etmesi üzerine, İtilaf konsoloslarının yanı sıra İzmir'in yabancı ve Hıristiyan toplulukları en kötü akıbete hazırlandı. On biri İngiliz, beşi Fransız, üçü Amerikan ve ikisi İtalyan olmak üzere limana yanaşan İtilaf savaş gemileri, Batılı devletlerin uyruklarını ve mal varlıklarını korumak amacıyla kıyıya küçük deniz piyadesi müfrezeleri çıkardılar. Yunanların hararetini ölçmek için iç kesime giden J. G. Ware adlı bir ABD donanma istihbarat subayı, "Yunan subaylarından kenti yakma tehditlerini defalarca" duyduğunu belirtti. Haliyle Yunanların Batı Anadolu'yu yakıp yıkarak geri çekilişinin ortaya koyduğu emsalle birlikte bu tehditlere işaret eden ABD, Fransız ve İngiliz konsolosları 6 Eylül'de Yunan savaş bakanı Nikolaus Theotokis'e telgraf çekerek Yunan ordusunun İzmir'i yakmayacağına ya da yağmalamayacağına dair yazılı güvence istediler. Anadolu'daki Yunan ordusundan kalan birliklere fiilen kimin komuta ettiğini tam kestiremeyen (ve bu görev için tercih ettiği kişinin artık bir savaş esiri olduğunu yeni öğrenen) Theotokis, "bu yönde güvence veremeyeceğini" itiraf etti. Bunun için güvenebileceği Yunan yüksek komiseri Aristides Sterghiades, milliyetçi ve Müslüman karşıtı aşırılıkları ara sıra engelleme çabalarından dolayı yerel Osmanlı Rum topluluğunun sert eleştirilerine maruz kalan inatçı bir Venizelosçuydu. Ancak 8 Eylül Cuma gecesi İngiliz koruması altında İzmir'den ayrılarak, kaderin sembolik bir cilvesiyle Mayıs 1919'da Yunan işgal filosuna eşlik eden *Iron Duke*'a binmişti.* Kısmen İzmir'de tıkanıklıktan kaçınmak amacıyla, Yunan askerlerinin 80 kilometre kadar batıdaki Çeşme limanı yoluyla doğrudan Yunan kontrolündeki Sakız Adası'na geçmeye çalışmaları yönünde bir emir verildi. İzmir'i koruyacak ya da Türklere teslim edecek hiçbir Yunan yetki-

24 Horton'ın İzmir'den gönderdiği 2 ve 7 Eylül 1922 tarihli raporlar, *American Documents on Greek Occupation of Anatolia*. Türk soruşturma komisyonunun raporunu akt. Shaw, *From Empire to Republic*, c. 4, 1704-1706.

* Yunanistan'a dönerse mutlaka divanıharbe verilmekten (ya da halk tarafından linç edilmekten) çekindiği için Romanya üzerinden Fransa'ya gitti.

lisinin kalmaması nedeniyle, İtilaf konsolosları kentin teslimini müzakere etmek ve Hıristiyan ahalinin korunacağına dair güvenceler istemek üzere bizzat Kasaba'ya gitmeyi önerdiler. Bu alışılmamış adım, İzmir'deki Yunan işgalinin başından itibaren Batı kontrolünde bir iş olduğunun itirafı gibiydi. Harekât boyunca çoğu kez vahşete varan Yunan davranışı karşısında nispeten sakin kalmış olan Mustafa Kemal, bunu duyunca sonunda çileden çıkarak, "Kimin şehrini kime veriyorlar?" diye gürledi.[25]

İtilaf devletlerinin Kasaba'ya ulaklar gönderme zahmetine girmelerine gerek yoktu. Türk ilerleyişi öylesine hızlıydı ki 400 kişilik ilk süvari alayı 9 Eylül Cumartesi sabahı saat on bir sularında İzmir'e girdi. Bir yaverinin bu haberi iletmesiyle sakinleşen Mustafa Kemal'in ruh hali, Yunanların felaketle sonuçlanan Anadolu işgalini başlatmış adama dönük bir acımaya dönüştü: "Zavallı Lloyd George! Yarın başına neler gelecek? Yıkılacak." Türk askerlerinin İzmir sakinlerinde bıraktıkları ilk izlenim olumluydu; "iyi giyimli ve sağlam disiplinli", özellikle de bir süre önce kentten geçen "pis, derbeder, hımbıl" Yunan askerlerine ve ayaklar altında dolaşan pejmürde sivil mültecilere kıyasla "besili ve dinç" oldukları görüldü. Mustafa Kemal'in imzaladığı bütün belgelerde, sivilleri rahatsız eden Türk subaylarının anında kurşuna dizileceği bildirilmişti. Bir İngiliz hemşiresi memlekete gönderdiği mektupta, "Türklerin geri gelmesinden dolayı herkes içten içe sevinçli" diye yazdı. Mustafa Kemal'in kendisi 10 Eylül Pazar günü öğleden sonra dörtte, barışçıl niyeti simgeleyen "zeytin dallarıyla süslenmiş ve üstü açık otomobillerden oluşan bir konvoyun başında" İzmir'e girdi. Müslüman Türklerin bir öküzü kurban ettiği karşılama töreninin keyfini çıkarmadan, tebdili kıyafetle dolaştığı rıhtımda Kramer Oteli'nin barına girip bir rakı istedi. Ağırlıklı olarak Rum müşterilere, Kral Konstantinos'un kendileriyle hiç kadeh kaldırıp kaldırmadığını sordu. Onlardan hayır cevabını alınca, alaycı bir tavırla, "Yazık, öyleyse İzmir'i neden almak istemiş?" dedi.[26]

Türk İzmir için güzel bir başlangıçtı bu. Ama üç yıllık amansız bir savaştan sonra ve civardaki Yunan mezalimi henüz hafızalarda tazeyken Türklerin sabrının taşması kaçınılmazdı. Türklerin "olağanüstü sağlam" disiplinine hayran kalan yabancılar bile, "askerlerin başlarındaki subayların onayıyla

25 *Scorpion* gemisindeki J. G. Ware'in İstanbul'daki ABD yüksek komiseri Amiral Mark Bristol'a gönderdiği istihbarat raporu, 9 Eylül 1922, *American Documents on Greek Occupation of Anatolia*. İzmir yerel Rum topluluğunun Sterghiades'le ilgili değişken görüşleri için bkz. Llewellyn-Smith, *Ionian Vision*, özellikle 91-101 vd. "Kimin şehrini kime veriyorlar?" sözlerini akt. Kinross, *Atatürk: The Birth of bir Nation*, 318.

26 Ware'den Bristol'a, *yagy* ve Kinross, *Atatürk: The Birth of bir Nation*, 321-322. "Besili ve dinç" ibaresinin kaynağı Llewellyn-Smith, *Ionian Vision*, 306; "pis, derbeder, hımbıl" ve "Türklerin geri gelmesinden dolayı herkes içten içe sevinçli" ibarelerinin kaynağı Mansel, *Levant*, 213-214.

ya da en azından göz yummasıyla çarşılarda toplu yağmaya giriştiklerini" gözlemlediler. Daha cumartesi öğle sonrasında sağda solda yaşandığı bildirilen şiddet olayları gece boyunca hızla artarken, kentin her yanında çığlıklar duyuldu. Bir Türk süvarisinin atıyla rıhtımda gezerken vurulması misillemeleri kışkırttı. Bir İngiliz yüzbaşısı, Türk askerlerinin emirlerine uymayan Rum bir adamı öldürdüğünü gördü. Aydın demiryolu istasyonu yakınında beş ceset bulundu. Daha da önemlisi, Sterghiades'in aksine, cemaatiyle birlikte kalan İzmir Rum Metropoliti Hrisostomos, Nureddin Paşa'yla vilayet konağında görüştükten kısa bir süre sonra ve çoğu anlatıma göre onun açık teşvikiyle bir grup Müslüman tarafından linç edildi. Aralarında Yunan işgal yetkilileri için çalışmış ya da onlarla belirgin biçimde işbirliğine girmiş Türklerin de bulunduğu başka "hainler" divanıharpte yargılanıp kurşuna dizildi. Rumların tamamı olmasa bile çoğu önceden kaçtığından ya da limanda bir tekne bulur bulmaz kaçmak üzere saklandığından, şiddet olayları silahlı Hıristiyanların fiilen karşı koyduğu Ermeni mahallesinde en vahim düzeye çıktı. Ölü sayısı yavaş ama sürekli bir tırmanışla ilk üç günde 400 dolayına ulaştı. İstanbul'daki ABD yüksek komiseri Amiral Bristol, İzmir'den gelen bütün raporları okuduktan sonra, çarşamba günü biraz kaçamaklı bir dille şunu bildirdi: "Özellikle Ermeni mahallesinde yerel kabadayıların epeyce kişiyi öldürmesi [bir yana bırakılırsa], Türk askerlerine şehre girişte Rum ve Ermeni sivillerce ateş açılmasına ve üç defa bomba atılmasına karşın, katliam mahiyetinde herhangi bir şey yaşanmadı."[27]

Derken kıyamet koptu. Bristol'un bu raporu ABD Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 13 Eylül'de, İzmir'in Ermeni mahallesinde korkuç bir yangın çıktı. Eski kentin ahşap binalarını sarıp hızla yayılarak rıhtımdaki en güzel alanların birçoğunu yok etti. Yanan yerler arasında "Frenk Caddesi"nin mağazaları, sinemalar ve kahvehaneler, İngiliz, Fransız, Amerikan, Danimarka, Hollanda ve Rus konsoloslukları, İzmir Tiyatrosu, kiliseler, sinagoglar, camiler ve hatta Mustafa Kemal'in kısa bir süre önce rakı içtiği Kramer Oteli vardı. *Daily Mail*'in İngiliz muhabiri Ward Price, *Iron Duke*'un güvenli güvertesinden sahilde "100 metreye varan sivri ve kıvrık dillerle havaya ateş püsküren yirmi ayrı kızgın alev yanardağı ile üç kilometreyi aşkın kesintisiz bir yangın seddi" gördü. Eski kentin bütün "ambarları, işhanları ve Avrupalılara ait konutları azgın meşaleler gibi yanmaktaydı." Rıhtımdaki sahne sanki Dante'nin *Cehennem*'inden çıkmış gibiydi ve limandan izleyenler üzerindeki etkisi 9/11 Eylül kıyımına tanık olanların anlattıklarına benzerdi; en başta gelen benzerlik ise ölümcül dumanlardan kaçmaya çalışanların çaresiz feryatlarının hâlâ duyulduğu sırada, kararmış ve yanan cesetlerin yaydığı "mide bulandırıcı

27 Ayrıntılar için bkz. Llewellyn-Smith, *Ionian Vision*, 306-8; Mansel, *Levant*, 214-215.

koku"ydu. *George V*'in güvertesindeki bir İngiliz albayına göre "birçok kişi evlerin en yakınındaki kalabalıkların yangından uzaklaşmaya çalışırken yol açtığı itiş kakışla denize düştü; [...] sırf panikten dolayı denize atlayanların sayısı da hiç kuşkusuz yüksekti." Suya varamayanlar ya da varınca yüzme bilmedikleri için denize atlayamayanlar açısından dehşeti artıran bir etken, limanda duran ve zaten mültecilerle tıka basa dolu olan çoğu teknenin alabora olma korkusuyla daha fazla yolcu almaya yanaşmamasıydı. Sonunda, akşam karanlığı çökerken, İtilaf savaş gemilerinin birçoğu sahile yanaştı ve boğulmak üzere olan insanları kurtarmak için sandallar indirdi; ancak mağdurların milliyetlerini sorgulamayı ısrarla sürdürenler de vardı. (Söylentiye göre *J'ai perdu mes papiers* ["Kimlik belgemi kaybettim"] ibaresini düzgün telaffuz edebilenler Fransız gemilerinde daha sıcak karşılama görmekteydi.) Korkunç yangının kendiliğinden söndüğü 15 Eylül Cuma günü, suya en yakın Rum, Ermeni ve Frenk mahalleleri harabe halindeydi ve sayıları tam bilinmeyen binlerce kişi yangında can vermiş ya da limanda boğulmuştu.[28]

Moskova'nın 1812'de yanmasında olduğu gibi, İzmir'i kimin niçin ateşe verdiği o zamandan beri hararetle tartışılan bir sorudur. Anlatımların hemen hepsinde alevlerin önce Ermeni mahallesinde yükseldiğinin belirtilmesi, Ermeni uyruklarının yangını başlatmasında bir saikin olamayacağını gösterir. Tahmin edilebileceği gibi, Yunan yetkililerin ve politikacıların "Rum" İzmir'i ateşe vermekle suçladığı Türklerin verdiği sert karşılık ise yeni ele geçirdikleri bir kenti yakmalarının pek anlamlı olmadığıdır. Anlamlı olsun ya da olmasın, iki dolaylı delil, daha ziyade Türk tarafını işaret eder. Birincisi, 13 Eylül'e varıldığında, Türk ordusu neredeyse hiç direnişle karşılaşmadan aldığı kente açıkça hâkimdi; henüz ayrılmamış olan Yunan askerlerinin çoğu kentten uzak durmakta ve bunun yerine Çeşme'ye yönelmekteydi. İkincisi, yangın rıhtım alanının güneyindeki ve yukarısındaki tepelerde bulunan başlıca Müslüman-Türk mahallesine ve ilginç biçimde, yine aynı hatta daha içeride yer alan Yahudi mahallesine hiç yayılmadı. Kısmen bunun sebebi rüzgârın o meşum çarşamba günü alışılmamış bir durumla kuzeye ve denize doğru esmesiydi. (Bazı dış gözlemcilere göre bu durum kundakçıların böyle bir işe kalkışması için uygun bir fırsat sağlamış olabilirdi ve Türk kundakçıları iş başında gördüğünü ileri süren birçok kişi vardı.) Ayrıca bazı anlatımlar Türk ve Yahudi mahallelerinin çevresine yangının sıçramasını önlemek üzere çarçabuk siperler kazıldığı ve bu alanları korumak üzere itfaiyecilerin hazır bekletildiği yönündeydi.[29]

---

28 Llewellyn-Smith, *Ionian Vision*, 308-311; Mansel, *Levant*, 215-218.

29 Gerek Llewellyn-Smith (*Ionian Vision*), gerek Mansel (*Levant*) çok sıkı bir savla bu hususlarda ısrar eder. Buna karşılık, Shaw (*From Empire to Republic*) Türklerin de İzmir yangınında epeyce mülk kaybettiklerini ileri sürer ve şunu belirtir: "Türklerin geri aldıktan sonra ve

Elbette bunların hiçbiri kasıtlı kundaklama yönünde bir delil oluşturmaz. Mustafa Kemal daha 15 Eylül'de Fransız konsolosu Michel Graillet'le sohbetinde, kaçınılmaz ithamları savuşturmak istercesine silahlı Rumları ve Ermenileri yangını başlatmakla suçladı. İki gün sonra Ankara'ya resmi bir raporunda aynı iddiaya yer vererek Türk askerlerinin "yangını söndürmek için canla başla çalıştığını" ekledi. Ancak Mustafa Kemal'i İzmir'de ağırlayan ve sevgililerinin en tanınmışı olarak 1923'te onunla evlenecek olan Latife Hanım'a göre yangının bütün hışmıyla sürdüğü sırada İzmir fatihinin yorumu şöyleydi: "Evet! Yansın ve yıkılsın. Hepsinin telafisi mümkündür"* Dönemin en meşhur Türk gazetecilerinden Falih Rıfkı (Atay) *Akşam*'da "yangının şehirdeki Müslümanların epeyce servetini yok ettiğine" dikkat çekti; ayrıca "yangını söndürmek için kıyasıya uğraşan [...] binlerce [Türk] askeri[ni]" gördüğünü ısrarla belirtti. Oysa daha sonraları hatıratının ilk sansürsüz metninde şunu yazacaktı "Gâvur İzmir karanlıkta alev alev, gündüz tüte tüte yanıp bitti. Yangından sorumlu olanlar, o zaman bize söylendiğine göre sadece Ermeni kundakçıları mı idi?"** Bildiklerini yazmaya karar veren Atay'ın o zamanki notlarından aktardığı bir pasaj şöyleydi: "Yağmacılar da ateşin büyümesine yardım ettiler. [...] İzmir'i niçin yakıyorduk? Kordon konakları, oteller ve gazinolar kalırsa, azınlıklardan kurtulamayacağımızdan mı korkuyorduk?"*** İsmet İnönü'nün hatıratında İzmir yangınını Batı Anadolu'da Yunanların yol açtığı ve kasabaları yok eden yangınlarla birlikte anarak yaptığı şu yorum aynı ölçüde ilginçtir: "Bu yangınların sebepleri büyük tarih hadi-

---

sokaklarda zaferlerini kutlarken, kendi kentlerini yaktıkları iddiasını kabul etmek zordur" (c. 4, 1734). Biraz daha belirsiz bir yaklaşımla, şu sonuca varır: "Kenti aslında kimin ya da hangi kesimin ateşe verdiği konusunda kesin karara [...] muhtemelen hiç varılmayacaktır." Anadolu'da Yunan mezalimine ilişkin her iddianın izini sürmedeki gayreti göz önünde tutulunca, Shaw'un bu konudaki suskunluğu genel tavrına aykırıdır. Ne var ki anlatımını Türk yanlısı sayıp bir tarafa atmadan önce, İzmir'in yakılışına dair en çok rağbet edilen anlatıların aksi yönde tek taraflı olduğu, İzmir rıhtımındaki dehşet etraflıca aktarılırken Yunanların çekilirken Anadolu kentlerini ve kasabalarını yakışına dair hikâyelerin birkaç sözle geçiştirildiği unutulmamalıdır. Shaw'un gerçekte yapmaya çalıştığı şey, bazen kendi yönünde çok aşırıya gitse bile Yunan-Türk Savaşı'nın daha geniş hikâyesini bir dengeye ve bağlama oturtmaktır.

* Latife Hanım'ın kendisi yangında epeyce emlak kaybetmişti ve aslında Mustafa Kemal'i bu yorumu yapmaya yönelten de onun "İsterse hepsi yansın" sözleriyle kayıplarını metanetle karşılamasıydı. [Bu cümlenin geçtiği konuşmanın tamamı şöyledir: "Denize bakan terasta Mustafa Kemal ile Latife bir ara yalnız kalmışlardı. Yangın bütün dehşetiyle sürüyordu. Mustafa Kemal, Latife'ye sordu: "Bu yangın yerinde size ait emlak var mıydı?"
Latife, "Emlakımızın mühim bir kısmı yanan sahadadır" dedi ve heyecanla ekledi. "Paşam, isterse hepsi yansın. Yeter ki siz sağ olun. Bu mesut günleri gören insanlar için malın ne kıymeti olur? Memleket kurtuldu ya... İleride onları yeniden ve daha mükemmel bir surette yaptırırız." Bu cevap Mustafa Kemal'in cok hoşuna gitti. "Evet! Yansın ve yıkılsın" dedi. "Hepsinin telafisi mümkündür." İpek Çalışlar, *Latife Hanım*, İstanbul, s. 26. (ç.n.)]

** Falih Rıfkı Atay, *Çankaya 1*, *Cumhuriyet* Gazetesi Yayını, Ekim 1000, s. 336. (ç.n.)

*** Atay, *Çankaya 1*, s. 336. (ç.n.)

seleri içindeki sebeplerdir. Küçükler emir aldıklarını, büyükler disiplininin kalmadığını söyler." Büyük İzmir yangınını aslında kim başlatmış olursa olsun, birçok Türk'ün bunu Yunanların iç kesimlerde yaktıkları onlarca kente ve kasabaya karşı ilahi adalet olarak gördüğü açık gibidir. Birçok Türk mal mülkünü kaybetmiş ve eski kentteki birkaç cami yanmış olsa bile, İzmir'in Osmanlı ve Avrupalı Hıristiyanlarının her şeylerini kaybeden kesim olduğu gerçeği ortadadır.[30]

Eylül 1922'de eski İzmir'le birlikte yok olan şey bizzat Rumların ve Türklerin, Hıristiyanların ve Müslümanların Anadolu'da (ve keza Yunanistan anakarasında) barış içinde birlikte yaşayabileceği fikriydi. Yunanların 1920, 1921 ve 1922 yıllarındaki acımasız yakıp yıkma harekâtıyla başlayan etnik ayrılık projesi, İzmir yangınıyla dramatik sonucuna vardı. Nureddin Paşa topluluklar arası yeni şiddet olaylarının patlak vermesinin önüne geçmek için kentten ayrılarak fiilen Osmanlı vatandaşlığından vazgeçmek isteyen İzmir Hıristiyanlarına bir mühlet verdi. Üstelik tanınan süre pek uzun değildi; ilk başta 30 Eylül olarak belirlenen bitiş tarihi daha sonra limanda tıkanıklığın sürmesi nedeniyle 15 Ekim'e uzatıldı. ABD donanma kaynaklarına göre 2 Ekim itibariyle İzmir'den vatandaş olarak kabul edilmeyi umdukları Yunanistan anakarasına gitmek üzere Yunan ya da İtilaf gemilerine binen ve ağırlıklı olarak Rum olan mültecilerin sayısı en az 200.000'di. Başka İtilaf kaynakları sayının 300.000'e vardığına işaret eder. Ama bu Rumlar çoğunlukla kadın, çocuk ve yaşlı olmak üzere şanslı olanlardı. Geçmişte silaha sarılan ya da işgal makamlarıyla işbirliği yapan on sekiz ila kırk beş yaş arasındaki Osmanlı uyruğu Ermeni ya da Rum erkeklerinin hepsi (pratikte 100.000 ya da 120.000 kişi) Anadolu içlerindeki savaş esiri kamplarına gönderildi ya da "Yunan ordusunun kaçarken tahrip ettiği köyleri ve yolları yeniden inşa edecek" çalışma takımlarına verildi. Şüphe çekecek kadar yuvarlak olan bu rakamların hepsine temkinle yaklaşmalıyız. Bununla birlikte, İzmir ve civarındaki Rum topluluğunun neredeyse tamamının, ayrıca geri çekilen orduyla beraber batıya doğru kaçan Rum sivil mültecilerin, yani belki 350.000 kadar kişinin çoğunlukla bir daha göremeyecekleri ata yurtlarından söküldükleri çok açıktır. Böylece iki hükümran devlet arasında o zamana kadarki en büyük çaplı ahali mübadelesi için bir emsal oluştu; Yunanistan'a gönderilmiş Osmanlı Hıristiyanlarının "yerini doldurmak" üzere Yunan uyruğu Müslümanlar Türkiye'ye sürüldü.[31]

---

30 Mustafa Kemal ve Atay alıntılarının kaynağı Mango, *Atatürk*, 346; daha uzun bir Atay alıntısı için bkz. Mansel, *Levant*, 223-224. Shaw'un *From Empire to Republic* kitabında Atay'ın *Akşam*'daki uzun makalesini aktarırken güncesindeki girişe ya da anılarına değinmemesi dikkat çekicidir.

31 Shaw, *From Empire to Republic*, c. 4, 1740-1741. Mansel (*Levant*, 220) 125.000 kişinin sürüldüğünü ve 15.000'inin döndüğünü belirtse de bu bilgi muhtemelen rakamları abartan bir

Bu arada savaş hâlâ sürmekteydi. Mustafa Kemal açısından, İzmir'in düşüşü son değil, sadece Misak-ı Milli ilkelerini hayata geçirmede önemli bir zaferdi. Türkiye'nin Sovyet Rusya'yla doğu sınırı açıkça belirlenmiş, Fransız Suriyesi'yle ve (tam olmasa bile) İngiliz Mezopotamyası'yla (Irak) güneydoğu sınırında bir mutabakat oluşmuş ve Yunanlar Batı Anadolu'dan sürülmüştü. Ama Doğu Trakya'da Yunan birlikleri ve İstanbul'da, İzmit Körfezi boyunca ve Çanakkale Boğazı kıyısındaki bazı bataryalarda İtilaf birlikleri hâlâ vardı. Mustafa Kemal'e göre Misak-ı Milli'nin gerçekleşmesi için bunların kendi iradeleriyle ayrılmaları ya da silah zoruyla çıkarılmaları şarttı. Bir bakıma onun öncülüğünde yeniden doğan Osmanlı İmparatorluğu, Bursa'nın başkent olduğu ve Türklerin henüz Avrupa'ya geçmediği 14. yüzyıl başlarındaki haliyle aşağı yukarı aynı konumdaydı. Acaba Mustafa Kemal fatihlerin yolundan giderek Edirne'yi ve İstanbul'u kılıçla geri mi alacaktı? Yoksa İtilaf kuvvetleri ve Yunanlar bir yıl daha kan dökülmesinin önüne geçmek için barışçıl biçimde çekilecek miydi?

Dünya savaşının bitişinden sonraki başka birçok soru gibi, bu sorunun da cevabı Lloyd George'a bağlıydı. Yunan ordusunun henüz Doğu Trakya'dan çıkmamasına karşın, 18 Eylül'de Yunan ordusuna bağlı son birliğin Çeşme yoluyla Anadolu'dan ayrılmasının getirdiği sonuç, Mustafa Kemal'in kuvvetleri ile Boğazlar'daki ve İzmit'teki İtilaf birlikleri arasında artık Yunan birliklerinin bulunmamasıydı. Mustafa Kemal kısmen İngiliz niyetlerini kesin anlamak amacıyla, İzmir'de İngiliz başkonsolosu Sir Harry Lamb'le görüşmeyi kabul etti. Konsolosun İstanbul'daki yüksek komiseri temsil ettiği ifadesi üzerine, hükümetinin "kendini Büyük Britanya'yla savaş halinde saydığı ve dolayısıyla yüksek komiseri tanımadığı" karşılığını verdi. Bu bakımdan "bütün İngiliz uyruklarını enterne etmeye hakkı" olduğu kanaatini taşımakla birlikte, Lamb'e böyle bir planının olmadığı ve Türkiye'deki Britanyalıların "eğer isterlerse ayrılmakta serbest oldukları" güvencesini verdi. Kendisini sahiden Britanya'yla savaş halinde görüp görmediğini açıklığa kavuşturması istendiğinde, biraz aşağıdan alan tavırla, Ankara ile Londra arasında hiçbir ilişkinin bulunmadığına işaret etti. Aslında Mustafa Kemal'in maksadı, Lloyd George'u Türkiye'ye karşı düşmanlık beslemediğini göstermenin bir yolu olarak Ankara hükümetini diplomatik düzeyde tanımaya davet etmek ya da bu yönde cesaretlendirmekti. Bu tanımanın sunulmaması halinde, birlikleri

---

Yunan kaynağından alınmadır. Ancak sürgünlerin genellikle istismara uğradığından ve kötü muamele gördüğünden şüphe duymak için bir sebep yoktur. O kışı sağ atlatanların birçoğu daha sonra Lozan Antlaşması'nın öngördüğü ahali mübadelesi çerçevesinde Yunanistan'a gönderildi. Daha genel bilgiler için bkz. Bruce Clark, *Twice a Stranger: How Mass Expulsion Forged Modern Greece and Turkey*.

Türkiye'nin sınırlarını Misak-ı Milli'ye uygun olarak güvenceye almak için ilerlemeyi sürdürecekti.[32]

İngiliz tarafından gelen ilk işaretler cesaret verici değildi. Daha 7 Eylül'de, yani Türklerin İzmir'i almasından önce, İngiliz kabinesi (Parlamentoya ya da Britanya'nın müttefiklerine danışmaksızın) Türkiye'de ve Karadeniz'deki İngiliz işgal kuvvetleri başkomutanı General Charles Harington'a, Trakya'ya geçmeye yönelik olası bir Türk çıkarmasını önlemek üzere Gelibolu Yarımadası'na birlikler gönderme yetkisini verdi. Winston Churchill kısmen anlaşılması zor olmayan kişisel sebeplerle, Gelibolu'yu bırakmama hamlesine güçlü destek verdi. Uzun süredir Yunan davasına soğuk olmasına karşın, meselenin Boğazlar üzerindeki Türk ya da İngiliz kontrolü haline dönüşmesiyle, duruma çok farklı bakmaya başladı. Hayal gücü canlandı ve kanı beynine sıçradı: "Asya'yı Avrupa'dan ayıran derin su hattı büyük önem taşıdığından burayı güvenceye almak için elimizden geleni yapmalıyız. Eğer Türkler Gelibolu Yarımadası'nı ve İstanbul'u alırlarsa, zaferimizin bütün semerelerini kaybetmiş oluruz." Churchill'in Türk savaşı konusunda geriye dönüşünden cesaret alan ve Yunanların henüz bitmediğine inanan Lloyd George daha da ileriye giderek kabineye Türklerin Boğazlar'ı zorla aşmaya yeltenmeleri halinde, "bunu önlemek için savaşmak gerekeceği"ni bildirdi. Gelibolu'da gömülü Britanyalıların ölümünün boşa gitmiş olmaması için Lloyd George'un ve Churchill'in önerdiği şey orada daha fazla askerin kan dökup can vermesiydi. Bir bakıma, 1915'teki durumun da ötesine geçmekti. Harington 12 Eylül'de Mustafa Kemal'e meydan okurcasına, Çanakkale'ye asker çıkardı. Böylece 1918'de kesintiye uğrayan Boğazlar'ı kontrol kavgası tekrar kızıştı.

Ne var ki, Mustafa Kemal karşıtı koalisyonda ciddi çatlaklar vardı. Lloyd George ve Churchill kabineden (isteksizce) destek alsalar da, Britanya'nın müttefiklerinden yana şansları daha azdı. Fransa ve İtalya ilk başta Avrupa (Gelibolu) yakasına küçük birlikler göndermeyi kabul etmekle birlikte, Harington'ın peşinden Asya yakasına geçmeye yanaşmadılar. Poincaré Fransız yüksek komiseri General Pellé aracılığıyla, Fransa'nın Boğazlar'daki herhangi bir İngiliz harekâtına katılmayacağı teminatını Mustafa Kemal'e gizlice verdi. Churchill'in 15 Eylül'de Avustralya, Yeni Zelanda, Güney Afrika ve Kanada başbakanlarına bir telgraf çekerek, "Boğazlar'ın serbestliğini gerektiren imparatorluk genelindeki ve dünya çapındaki hayati çıkarları" korumak üzere kahramanca Gelibolu destanını tekrarlamak istemesi bu sefer rağbet görmedi. Yeni Zelanda bir tabur önerdi, Avustralya ve Kanada isteği kibarca reddetti, Güney Afrika cevap vermeye bile tenezzül etmedi. Paris Barış Kon-

32 Akt. Shaw, *From Empire to Republic*, c. 4, 1749.

feransı'nda ayrı koltuklar sunularak bir tür diplomatik eşitlik tanınmış olan dominyonlar, anavatanın peşinden savaşa girmeye yanaşmayarak şaşkınlık yarattılar. Genellikle savaşkan olan *Daily Mail* bile kervana katılmayarak, "BU YENİ SAVAŞI DURDURUN!" gibi sansasyonel bir manşet attı. Poincaré gittikçe yalnızlaşan Lloyd George'a yeni dert çıkaracak bir kararla, 18 Eylül'de bütün Fransız birliklerine Gelibolu'dan çekilme emrini verdi. Fransızların Boğazlar'ı terk ettiğinin açıkça görülmesi üzerine, İngiliz kabinesi Curzon'u adeta bir ricacı olarak, Fransız yardımı için yalvarmak üzere Paris'e gönderdi. Poincaré'nin 23 Eylül'de sertçe azarladığı bu eski Hindistan genel valisi, dönüşünde gözyaşlarına boğulmuş halde Britanya'nın İstanbul'u, Boğazlar'ı ve Doğu Trakya'yı da kapsamak üzere Mustafa Kemal'in bütün toprak taleplerine rıza göstermesi için ısrar etti. Mustafa Kemal sadece "Yunan" İzmir'i ele geçirip Yunanları Asya'dan kovmamıştı; Britanya İmparatorluğu'nu oluşturan unsurları görüş ayrılığına düşürmüş ve Paris ile Londra arasında kalan son diplomatik saygıyı yok etmişti.[33]

İş bununla da kalmadı. Lloyd George küçük düşürülüşün o zamana kadarki çapıyla yetinmemişçesine, Harington'ın geri adım atmaması ve Türklerin Çanakkale'yi tehdit etmeleri halinde çarpışması için ısrar etti. Curzon'un Boğazlar'dan vazgeçmeyi Paris'te kabul etmiş olmasına karşın, başbakanın niyeti burayı zora düşünce bırakmak yerine, müzakereye dayalı bir çözüm çerçevesinde Mustafa Kemal'e *vereceğini* açıkça göstermekti. Öte yandan, bunun savaşa yol açması halinde, Britanya'nın savaşı kazanabileceği kanısındaydı. Bu inancının dayanağı ise Yunan ordularının aslında adamakıllı hırpalanmadığı, Kral Konstantinos'un kalleşliği ve deli Hacıanestis'in ehliyetsizliği yüzünden yalnız bırakıldığı varsayımıydı.* Konstantinos'un 27 Eylül'de tahttan çekilmesinin ardından, Venizelosçuların tekrar iktidara gelmesiyle canlanan Yunanistan'ın yeniden savaşa gireceğine emindi. Kendi işlediği temaya ısınan başbakan, Atina'daki devrimi duyunca kabineye şu açıklamada bulundu: "Trakya'da Türkler Konstantinos'un yorgun, kötü yönetilen ve moralsiz ordusuyla değil, Venizelos'un ve devrimin ilham vereceği, Britanya İmparatorluğu'ndan alınan desteğin ve eski generallerin göreve dönmesinin canlılık katacağı bir ulusal direnişle karşılaşacak." İtibarını olabildiğince açık biçimde Çanakkale'deki çatışmaya bağlayan Lloyd George'un vaadi şuydu: "Mustafa Kemal orada yenilip durdurulduğunda, Çanakkale'den İzmit'e yö-

33 Akt. *Agy*, 1754. Dominyonlar ve *Daily Mail* için bkz. Fromkin, *Peace to End All Peace*, 550.

* Yatıştırıcı olmakla birlikte akla yakın olmayan aynı teoriden hareketle, Başbakan Gunaris'in ve Başkomutan Hacıanestis'in de aralarında bulunduğu Konstantinos yanlısı önde gelen sekiz kişi 13 Kasım 1922'de Atina'da vatana ihanetten yargılandı. İki hafta sonra karara varıldı ve nispeten önemsiz konumda olmalarından dolayı sadece ömür boyu hapis cezasına çarptırılan iki adam dışında hepsi idam edildi. (Olayın çoğu kez yanlış biçimde "altılar davası" olarak anılması bundandır.)

nelebilecek kadar güçlü olacağız; böylece nispeten küçük bir kuvvet ulaşım hatlarını keserek onu küçük düşürücü bir teslime zorlayacak." Bunun blöf olmadığını göstermek üzere, 29 Eylül Cuma günü Harington'ın Mustafa Kemal'e vereceği bir ültimatomu kaleme aldı. Harington'a da şu talimatı verdi: "Birleşik kuvvetlerimizin düzgünce mevzilenmesini gözeten bir yaklaşımla senin saptayacağın bir sürede *birliklerin çekilmemesi halinde, elimizdeki bütün deniz, kara ve hava kuvvetleri Türklere ateş açacak.*"[34]

İşler pek de Lloyd George'un umduğu gibi gelişmedi. Maurice Hankey'ye göre Churchill, Lloyd George ve bütün kabine "Cumartesi boyunca topların mı ateşlendiğini, yoksa Türklerin mi çekildiğini öğrenmek için nefesler kesilmiş halde bekledi." Ama hiç haber gelmedi. Daha sonraları Harington'ın İstanbul'daki İngiliz yüksek komiseri Sir Horace Rumbold'a danıştığı ve ikilinin Mustafa Kemal'e ültimatomu ileterek savaş riskine girmemeye karar verdiği anlaşıldı. Lloyd George can attığı savaştan sahadaki kendi astlarınca yoksun bırakıldı* ve 1916'dan beri başında olduğu koalisyon hükümetinin, Muhafazakâr bakanların çekilmesi yüzünden nihayet bozulmasıyla, Türkiye'deki Yunan dostu politikası bozguna uğradı. Liberal Parti'nin tam bir hezimetle, bir daha toparlamayacak şekilde ilk kez İşçi Partsi'nin gerisine düştüğü 15 Kasım seçimlerinden sonra ana muhalefet lideri bile olamadı. Böylece dünya savaşının son iki yılında ve barışın ilk dört yılında onlarca uluslararası krizi atlattıktan sonra, Mustafa Kemal yüzünden partisiyle birlikte siyaset sahnesinde unutulmaya yüz tuttu.

İtilaf devletlerinin kuklası VI. Mehmed (Vahdeddin), Mustafa Kemal'in muzaffer ordusunun sonraki kurbanı oldu. Türkiye Büyük Millet Meclisi 1 Kasım'da saltanatı kaldırarak egemenliğin Babıâli'den Ankara hükümetine devrini resmi hale getirdi. Artık sıradan bir vatandaş olan Vahdeddin, iki hafta sonra (ona oldukça yakışan bir şekilde) bir İngiliz savaş gemisiyle başkentten ayrıldı ve bir daha dönmemek üzere Malta'nın yolunu tuttu. Padişahın mecburi ayrılışı henüz diplomatik düzeyde teyit edilmese bile, kapitülasyonları da kapsamak üzere Osmanlı padişahlarınca imzalanmış önceki bütün antlaşmaların ve anlaşmaların kaldırılması demekti. Mustafa Kemal artık hükümran bir eşit olarak, Batılı devletlerle nihai bir barış antlaşması için masaya oturabilirdi.

Altı yüzyılı aşkın bir süre ayakta kalan Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı'nın zorlukları altında son bulmuştu. Ama küllerinden doğan bir anka gibi, Türkiye Cumhuriyeti adıyla yeniden doğacaktı.

---

34 Alıntıların kaynağı: Shaw, *From Empire to Republic*, c. 4, 1766 ve 1778. İtalikler bana ait.

* Lloyd George hatıratında sıklıkla kıvırtmalara başvurmasına karşın Çanakkale konusunda dobra bir tutum takındı. "Kesinlikle savaşmak niyetindeydim" diye yazdı. "Kazanacağımızdan da emindim."

SONDEYİŞ

Lozan ve Osmanlı Mirası

Yakındoğu'daki toplulukları ayrıştırmak genelde Yakındoğu'nun gerçek barışa kavuşmasını sağlayacaktır.

— Milletler Cemiyeti Mülteciler Yüksek Komiseri Fridtjof Nansen'in Lozan Barış Konferansı'na hitabından, 1 Aralık 1922[1]

On bir yıldan fazla yaşanan kıyımdan sonra, Osmanlı İmparatorluğu'na barış sonunda gelmişti, tabii epeyce gecikmeyle. Özenle tutulmuş kayıtların yokluğundan dolayı, 1911-1923 arasında çeşitli çatışmaların yaşandığı bütün cephelerde (ve cephe gerisinde) kurbanların sayısı konusunda ancak tahmin yürütebilecek durumdayız. Birinci Dünya Savaşı'nda belki 400.000 ya da 500.000 Osmanlı askeri öldü ama bu rakam Osmanlı Veraset Savaşı adını verebileceğimiz daha geniş çatışmadaki toplam zayiatın küçük bir küsurundan ibarettir. En akla yakın tahminlere göre Osmanlı İmparatorluğu topraklarında 1911'den önce 21 milyona varan nüfus 1923 itibariyle 17 milyonun altına indi; bunun en fazla 13 milyonu Kemalist Türkiye'nin budanmış sınırları içinde oturmaktaydı. Bütün bu rakamlar kaba tahminler olsa ve hastalık, kötü beslenme ve savaşla daha doğrudan ilişkili diğer sebepler yüzünden uğranan kayba kıyasla göçe bağlı kaybın hangi düzeye vardığı açık olmasa bile, bir bütün olarak imparatorluktaki ölüm oranının yüzde 20'ye yaklaştığı konusunda geniş mutabakat vardır. Fransa'nın yüzde 3,5 civarında nüfus kaybına uğradığı Batı Cephesi'ndeki en feci durumla karşılaştırıldığında, şok yaratıcı bir orandır bu. Mezopotamya'da iaşe ve sağlık hizmeti bakımından nispeten daha iyi durumdaki İngiliz sefer kuvvetinin bile tek başına 1916'da hastalık yüzünden 207.000 zayiat vermiş olması, Asya Türkiyesi'nde savaşın kıyameti andıran etkisine dair bir fikir verir. Mahşerin Dört Atlısı (savaş, kıtlık, salgın hastalık ve ölüm) Osmanlı topraklarında hiç aman vermemiş ve tam bir kırımın önüne ancak Mustafa Kemal'in 1919'dan sonraki cesurca mücadelesiyle geçilmişti.

Ölü ve yaralı sayısına ilişkin kaba tahminler elbette Osmanlı savaşının korkunç hikâyesinin ancak küçük bir kısmını yansıtır. Halklar ve bazı durum-

1 Akt. Rainer Munz ve Rainer Ohliger, *Diasporas and Ethnic Migrants*, 93.

larda uluslar, yüzyıllardır yaşadıkları yurtlarından hayat tarzlarıyla birlikte toptan sökülüp atıldılar. Yaygın bilinen 1915 Ermeni felaketi on yılı aşan çatışmada hiç de benzersiz bir örnek değildir. Balkan Savaşları'nda yüz binlerce Balkan Müslümanı yerinden edildi; 1913-1914'te, 1916'da ve 1921-1922'de yüz binlerce Rum Hıristiyan Anadolu'dan sürüldü; 1914-1915'te Kafkasya Cephesi'nde binlerce Tatar ve diğer Çerkes Müslüman göç ettirildi; 1915 çekirge istilası Filistin'i ve Suriye'yi yıkıma uğrattı; Yunan-Türk Savaşı'nda köyleri ve evleri yakılan Türk Müslümanlar kaçıp başka yerlere sığındı; 1922-1923 kışında binlerce Rum İzmir'den ve hinterlandından kovuldu.

Bütün bu insan kaybını anlamak, milyonlarca mecburi mültecinin sefaletinde ve aşağı yukarı aynı ölçüde acılı askeri ve sivil ölümlerde bir anlam bulmak elbette imkânsızdır. Hiç olmazsa, aradan bir yüzyıl geçtikten sonra jeopolitik sonuçları hesaba katabilecek durumdayız. Osmanlı İmparatorluğu topallayarak girdiği 20. yüzyılda (eski ürkütücü kimliğinden pek eser kalmamış olsa da) hâlâ ayaktaydı. Avrupa'nın kapitülasyonlar ve mali gözetim yoluyla imparatorluğa sızmış olmasına rağmen II. Abdülhamid hâlâ milyonlarca Osmanlı Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi uyruğun padişahı olarak tanınmaktaydı; sınırların ötesindeki başka milyonlarca Müslüman tarafından da İslam dünyasının halifesi olarak görülmekteydi. Abdülhamid rejiminin 1908-1909'daki altüst oluşla devrildiği ve padişahlığın temellerine kadar sarsıldığı doğruydu. Ama çok uzakta olan Hindistan'daki İngiliz yönetiminin gönderdiği raporlara bakılırsa, yeryüzündeki Müslümanlar İttihatçıların kukla padişahı V. Mehmed'e (Reşad) 1918'e kadar ve ardından VI. Mehmed'e (Vahdeddin) 1 Kasım 1922'de Mustafa Kemal tarafından tahttan indirilene kadar bir tür biatı sürdürdü. Sadece halife sıfatını taşıyan II. Abdülmecid'in bu konumu, Türkiye'nin Mart 1924'te bizzat hilafeti kaldırmasıyla son buldu. Bunu Osmanlı Veraset Savaşı'nın beraberinde getirdiği kalıcı değişikliklerin en önemlileri arasında saymak gerekir. Hilafeti kaldırma payesi (ya da başta Usame bin Ladin olmak üzere başka birçok kişinin bakışıyla zilleti) çoğu kez Mustafa Kemal'e yakıştırılır. Oysa gerçekte Osmanlıların itibarını yok eden şey, tıpkı Avrupa'da Hohenzollern, Habsburg ve Romanov hanedanlarının başına gelen akıbetle, imparatorluğun 1918'deki ezici yenilgisiydi. Türk örneğindeki farklılık, hanedanın yıkılışına dünyanın (Sünni) Müslümanlarını birleştiren ve halifeler vasıtasıyla İslam'ın klasik çağına bağlayan son kurumun ortadan kalkışının da eşlik etmesiydi. Kral Hüseyin bu hususu vurgulamak istercesine, Mart 1924'te Türkiye'den gelen haberi duyunca, kendini bütün Müslümanların halifesi ilan etti; ancak daha altı ay geçmeden Mekke'yi İbn Suud'a bağlı Vehhabi İhvan savaşçılarına kaptırdı. İbn Suud'un bağnaz gaddarlığı dışında bir meşruiyeti olmadığından, 1924'ten beri dünyadaki Müslümanları birleştiren bir halifelik yoktur. İslam dünyası eski bütünlüğünü yitirmiş durumdadır.

Dünyadan silinen sadece Osmanlı saltanatı ve hilafeti değildi. Bizzat imparatorluk yüzyıllar boyunca art arda gelen saldırıları atlattıktan sonra, asla yeniden bir araya getirilemeyecek şekilde parçalandı. Hiç kuşkusuz, bu durum Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup çıkan Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan ve (daha küçük çapta) Bulgaristan için de geçerliydi. Ama Osmanlı örneği birkaç bakımdan hâlâ benzersizdi. Türkiye'nin savaş dönemi müttefikleri Almanya ve Avusturya, 1938'de Hitler tarafından birleştirildikten sonra, eski sınırlarına kavuşmaya ve Brest-Litovsk'ta göz kırpmış olan doğu imparatorluğunu 1941'deki Barbarossa Harekâtı'yla yeniden yaratmaya yönelik bir girişimde bulundular. Ama Hitler'in hamleleri kısa ömürlü oldu; şimdiki Almanya'nın ve Avusturya'nın 1914 öncesi sınırları önemli ölçüde budandı. Sovyet Rusya eski Çarlık imparatorluğunun neredeyse bütün topraklarını geri almada ve hatta (Galiçya, Kaliningrad gibi birkaç yerde) genişletmede daha başarılı. Ama Müslüman dünyasında halifeliğin çöküşüne hayıflanmanın sürekli dile getirilmesine rağmen, çok yakın döneme kadar Osmanlı İmparatorluğu'nu ya da halifeliği geri getirmeye dönük somut bir girişim olmadı.* Mustafa Kemal'in 1922'deki askeri zaferinin eksiksizliğinden dolayı, dış güçler Türkiye'nin yeni sınırlarını ciddi biçimde tartışma konusu yapmadı – tabii, Stalin'in İkinci Dünya Savaşı'ndaki zaferini izleyen hararetle Kars ile Ardahan'ı talep edip sonuç alamaması bir yana bırakılırsa.

Birinci Dünya Savaşı'nın haritalarda yarattığı kargaşada hem en kararlı hem en az kararlı sınırların eski Osmanlı İmparatorluğu'nda çizilmiş olması garip bir olgudur. Arap Ortadoğu'da savaş sonrası düzenin kırılganlığı son yıllarda çok kullanılmış bir klişedir; "Suriye" ve "Irak" olarak tanımlanan topraklarda yakın dönemde DAEŞ'in ortaya çıkışı sadece en son (ama belki en vahim) tedirginlik kaynağıdır. Buna karşılık, Mustafa Kemal'in kurduğu Türkiye Cumhuriyeti'nin uzaktaki diplomatlarca masa başında değil, sahada kanla belirlenen sınırlarının sağlamlığı, güneydoğu komşuları arasındaki sınırların kolayca aşılabilir oluşuyla tam tezat oluşturur. Lozan'da 1923'te çizilen sınırların, 1919-1920'de Misak-ı Milli'de talep edilen Hatay'ın 1939'daki referandumla Türkiye'ye katılması dışında, önemli bir değişikliğe uğramadan günümüze kadar sürmüş olması, Mustafa Kemal'in devlet adamlığındaki başarısının kanıtıdır.** Mustafa Kemal daha önce Fransa'yla ve İtalya'yla va-

---

* Bu satırların yazıldığı sırada, mevcut hükümetin yeni-Osmanlıcı yaklaşımla Ortadoğu'da Türk nüfuzunu canlandırma çabası yavaşlamış gibiydi. Haziran 2014'te Musul'un düşüşünden sonra, DAEŞ lideri Ebubekir el-Bağdadî'nin başında kendisinin Halife İbrahim olarak yer aldığı küresel bir halifeliğin oluşturulduğunu ilan edişi, gündemde daha fazla yer tutmuştu.

** Mustafa Kemal'in Lozan'da Batı Trakya'yı Yunanistan'a ve Musul'u Britanya'ya bırakması, ayrıca Hatay'ın Fransız Suriyesi içinde kalması nedeniyle iki harita tıpatıp aynı değildi. Bunlar dışında tam bir uyuşma vardı.

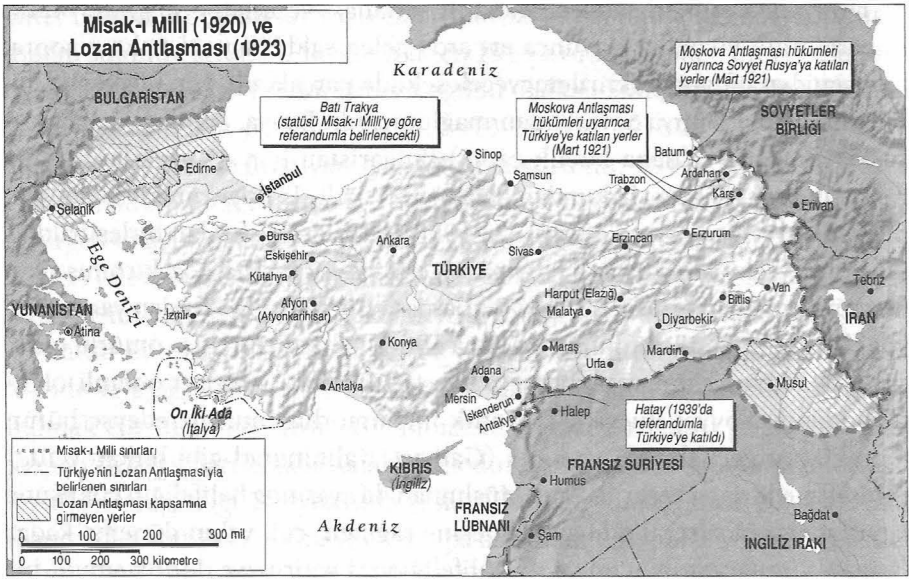

rılmış fiili anlaşmalar uyarınca, On İki Ada üzerindeki İtalyan kontrolünü ve bir bütün olarak Suriye'deki Fransız hâkimiyetini kabul etti. Büyük bir Türk ("Türkmen") nüfusu barındırmasından dolayı Misak-ı Milli içine alınmış olmasına ve Irak'taki zayıf İngiliz kuvvetlerini kolayca yenebilecek durumda olmasına karşın, Musul üzerindeki İngiliz hak iddiasını da tartışma konusu yapmadı. Zaferindeki hoşgörüsü karşılığında, menfur kapitülasyonların ebediyen kaldırılmasını istedi ve bunu elde etti.

Ana hedefi, yani Türkiye ve savaş dönemi düşmanları arasında savaş sonrası sınırları çizme bakımından kalıcı başarı göz önünde tutulduğunda, Lozan Antlaşması'nın (24 Temmuz 1923) daha iyi bir itibar taşımaması gariptir. Günümüzde hatırlanması öncelikle Yunanistan ve Türkiye arasındaki ahali mübadelesinden dolayıdır. Aslında İzmir'in Türklerce alınmasından sonra Rum Ortodoks Hıristiyanların ayrılışında ve sürülüşünde taslağı ortaya çıkan "Mübadele-i Ahaliye Mütedair Mukavelename" (30 Ocak 1923) savaş sırasında Gelibolu'daki cephe hattı alanlarından ve Karadeniz kıyısının Pontus yörelerinden seçici tehcirlerle başlamış olan işi tamamladı. Tek yeni gelişme Yunanistan'ın Müslüman uyruklarının da diğer istikamette kaçmaya zorlanmasıydı. Daha önce kaçmış ya da sürülmüş olanlarla (belki 900.000) birlikte toplam 1,2 milyon kadar Rum Ortodoks inançlı ya da asıllı Osmanlı uyruğu batıya doğru Yunanistan'a göç ettirilirken, 400.000 kadar Müslüman doğuya doğru Türkiye'ye sürüldü. Bugün de Anadolu'nun metruk kiliseleri sessiz ama dokunaklı biçimde bu Hıristiyan göçüne tanıklık eder, tıpkı

(Yahudi tarihindeki önemli yerinden dolayı çoğu kez unutulsa bile Selanik'i de kapsayan) eski Osmanlı Rumelisi'nin boş camilerinin, hamamlarının ve tekkelerinin ziyaretçilere oralardan sürülmüş İslam uygarlığını hatırlatması gibi. Bruce Clark şunu yazar: "Avrupa'nın güneydoğu kenarının tarihini sadece mimari bulgulardan çıkarmaya çalışırsanız, Ege'nin her iki yakasını doğal ya da insan eseri korkunç bir felaketin sarstığı [...] ve bölgenin henüz tam toparlanmadığı sonucuna pekâlâ varabilirsiniz." Lozan'da karara bağlanan "toplu nüfus nakli" ilkesinin etkileri 20. yüzyıl boyunca görüldü. En mahut örnekler şöyle sıralanabilir: Hitler ve Stalin tarafından 1939-1941 arasında pazarlıkla belirlenen nüfus mübadeleleri; Stalin'in 1944'te Kırım Tatarlarını, Çeçen ve Çerkes Müslümanları tehciri; İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Çekoslovakya, Macaristan, Polonya ve Romanya'nın Alman uyruklarına yönelik (ve ABD başkanı Franklin Delano Roosevelt'in daha 1943'te Lozan'a açık göndermeyle haklı bulduğu) toplu sürgünleri; 1948'deki Hindistan/Pakistan bölünmesi; aynı yıl Arap-İsrail Savaşı'nın ardından İsrail'den Arapların ve Arap ülkelerinden Yahudilerin karşılıklı toplu göçü/sürgünü. Daha yakın dönemde "Lozan emsali" (çoğu kez açık ikrar olmadan) 1989'da Türk Müslümanların Bulgaristan'dan sürülmesine, eski Yugoslavya'daki savaşları izleyen etnik ayıklamaya, Ermenistan'ın 1994'te Azeri Müslümanları Dağlık Karabağ'dan temizlemesine ve hatta belki eskiden bağımsız Ukrayna'da halen süren bölünmeye uygulandı.[2]

Lozan mirasına hayıflanmak için başka çok sayıda sağlam sebep vardır. Türkiye'nin zaferle biten bir bağımsızlık savaşından sonra tanınmasını sağlamasına karşın, günümüzde Türkler çoğu kez bu antlaşmaya muharebe alanında yendikleri Yunanlara kıyasla daha sert çıkışırlar. Ahali mübadelesinde Türkiye'nin insan sermayesi kaybı gerek toplam sayı (gelenlerin yaklaşık üç katı insanın ayrılması) açısından gerek nitelik (ayrılan Rum Hıristiyanların yerlerini dolduracak Müslüman köylülerden genelde daha eğitimli ve varlıklı olması) açısından Yunanistan'ınkinden yadsınamaz biçimde çok fazlaydı. Türkiye Cumhuriyeti yıllarca tüccarlardan eczacılara ve mühendislerden vasıflı zanaatkârlara kadar her meslek dalında sıkıntı yaşadı. On yıllık bir savaşla yıkıma uğramış ekonomi toparlanmak için herkesin iş yapmasına aşırı ihtiyaç duyarken, daha başta vasıflı işgücü açığıyla felce uğradı. Büyüme ve sanayideki gelişme açısından, Türk ekonomisinin gerçek anlamda canlanışı ancak Turgut Özal'ın 1980'lerdeki reformlarıyla gerçekleşti. Kültürel açıdan, Türkiye'nin hâlâ toparlanamadığı ileri sürülebilir. İstanbul'a eskisinden daha fazla turistin akın etmesine ve eski Avrupa mahallesi Pera'nın (Beyoğlu) bir zamanların kozmopolit havasına bir ölçüde kavuşmasına karşın, geçmişte

2 Clark, *Twice a Stranger*, 2 vd.

kentin kültürel ve ekonomik yaşamını çok zenginleştiren eski Rum, Ermeni ve Yahudi topluluklardan geriye neredeyse hiçbir şey kalmamıştır. Üstelik Latin alfabesine geçişten dolayı, Türklerin çoğu Osmanlı dönemi edebiyatını, şiirlerini ve belgelerini okuyamadığı için kendi tarihinden kopmuş durumda.

Bütün bunlar doğrudur; Lozan çözümüne ve temsil ettiği çoğunlukçu etnik milliyetçiliğe temkinle bakmak için sağlam sebep vardır. Ahali mübadelesinden etkilenenler arasında, 1911-1923 kargaşasından önce kendisini ulusal temelde Rum ve Türk olarak tanımlayacak çok az kişi çıkardı; daha çok kullanılan sıfat Hıristiyan ya da Müslüman'dı. Binlerce kişinin, özellikle de Anadolu'da yaşayan Rum Hıristiyanların beldelerinden koparılmış ya da çalışma ekiplerine katılmaya zorlanmış olmasına karşın mübadeleye başvurulurken 1923'te hâlâ memleketinde oturanlara asla danışılmadı; görünüşe bakılırsa, eşyalarını toplayıp ayrılmaları istendiğinde, çoğu anlaşılır bir tavırla şaşırmıştı. Görüşlerinin sorulmuş olması halinde mübadillerden çok azının kendi atalarının bile hatırlayamadığı bir geçmişten beri yaşadıkları yerlerden, serbest dolaşım haklarını neredeyse şok yaratacak kadar umursamayan şartlarda gönüllü ayrılmamış olacakları açık gibidir. (Sözleşme uyarınca, ahali mübadelesiyle uyruk değiştirenler hükümet izni olmaksızın Türkiye'ye ya da Yunanistan'a dönüp yerleşemeyeceklerdi.) Savaş döneminde neredeyse hiçbir etnik gerginliğin görülmediği Kapadokya'daki 50.000 küsur Rum Hıristiyan gibi ilk başta mübadele dışında tutulması beklenen kesimler bile iltica için yola düşmek zorunda bırakıldı.*

Bütün bunlar günümüz duyarlılıkları açısından son derece nahoş olsa da ilgili devlet adamlarını çözmeye çalıştıkları sorunları anlamaksızın yargılamaktan kaçınmalıyız. Mesele Yunan, Türk ve Batılı diplomatların gaddar bir savaşı sona erdirmeye çalışmalarından ibaret değildi. Ayrıca ciddi bir mülteci kriziyle uğraşmak zorundaydılar; savaş alanlarında her iki yöne doğru kaçan binlerce sivilin yeni evlere yerleştirilmesi şarttı. Alınan kararların yaşadıkları yerlerde kalmak isteyenler açısından acımasız ve haksız olmasına karşın, gelen mültecilere mevcut sakinlerini ayrılmaya zorlayarak evler "açma"nın bir bakıma dolaylı bir insani yanı vardı. Yunanların ve Türklerin karşılıklı ayrılığı, Lozan'daki görüşmeleri yürütenlere "insani çözüm" olarak göründü. Nitekim bunu öneren de Milletler Cemiyeti'nin ilk mülteciler yüksek komiseri olarak atanan Norveçli kâşif-diplomat Fridtjof Nansen'di. Lozan Konferansı'nın

---

* Dikkate değer iki istisna sonunda kabul edildi. Türk delegelerin ülkeden çıkarmak istediği İstanbul'daki Rum Ortodoks patrikhanesinin (vergi toplama gibi) siyasal işlevlerden yoksun bırakılması kaydıyla ve cemaatin varlığını sürdürmesine yetecek sayıda Rum'la birlikte kalmasına izin verildi. (Kalan Rumlardan çoğu 1955'teki olaylar yüzünden göç edecekti.) Buna karşılık, 100.000 kadar Müslüman'ın Batı Trakya'da, kısmen bu toprakların Yunanistan'a bırakılmasına karşı çıkan sertlik yanlısı Türkleri yatıştırmak amacıyla kalmasına izin verildi.

1 Aralık 1922'deki açılışında şunu belirtti: "Yakındoğu'daki toplulukları ayrıştırmak genelde Yakındoğu'nun gerçek barışa kavuşmasını sağlayacaktır." Mağdurlar küçük çaptaki kaçınılmaz zulümlere ve haksızlıklara maruz kalmış olsa bile bizzat ahali mübadelesinin barışçıl biçimde yürütüldüğü ve çok az şiddet olayının bildirildiği gerçeği ortadadır. Birçok liberal Batı gazetesi tepki göstermiş ve Nansen'in en kötü maksatları şirin göstermede Türk ve Yunan hükümetlerine alet olduğu ileri sürülmüş olsa bile, Lozan'da etnik-dinsel ayrılıktan yana geniş bir mutabakatın bulunduğu gerçeği ortadadır. Hatta ahali mübadelesine aracılık eden Nansen'e 1922 Nobel Barış Ödülü verildi; ödülün gerekçesinde Avrupa'da daha önceki uğraşlarının yanı sıra "Anadolu'da ve Trakya'da mülteciler için yaptığı çalışmalar" açıkça belirtildi.[3]

Bütün imparatorlukların çökerken büyük çapta kargaşaya ve perişanlığa, ayrıca yitirilen bir kozmopolit altın çağa, hayali bir hoşgörüye ilişkin hayıflanmalara yol açtığını unutmamalıyız. Ama on yıllık bir çatışmanın, 1919-1922 arasında komşuları birbirlerine düşürecek vahşet düzeyinde bir karşılıklı etnik katliama dönüşen bir savaşın darmadağın ettiği Anadolu'da kozmopolitlik kalmamıştı ve çok az hoşgörü vardı. Yunan-Türk nezaketinin gerileyişinden, bir husumet geçmişi olan iki halk arasında klasik, eski tarz toprak iddiaları temelinde yürütülen 1912-1913, 1917-1918 ve 1919-1922 savaşlarının sorumlu olduğu açıktır ve bunlara son veren barış antlaşmasını suçlamak pek anlamlı değildir.

Eski Osmanlı Ortadoğusu'nda Arapça konuşulan ülkelere gelince, Osmanlıların yıkılışına hayıflanma kesinlikle anlaşılabilir. Türklerin fatihler ve idareciler olarak sevilmemesine, Osmanlı idaresinin pratikte köhne olmasına karşın, imparatorluk milyonlarca insana mezhepler üstü bir birleştirici ilke ve ortak bir kimlik sağlamıştı. Şeriat düzeninde gayrimüslimlerin eşit olmayan bir statü taşımasına karşın, Levanten Hıristiyanların ve Yahudilerin çoğu Osmanlı yönetiminde iyi yaşadı ve hatta modern çağda ticaretteki ve Batılı devletlerle ilişkilerdeki rolden dolayı bir tür özel statü kazandı. Evet, bu azınlık halkların bizzat refahı çoğu kez kızgınlığa ve baskıya hedef olmalarına yol açtı; ama Osmanlı itibarı (ve Müslüman uyrukların sosyal düzenin tepesinde yer almaktan duyduğu gurur) bozulmadığı sürece, çoğu Hıristiyan'ı ve Yahudi'yi en kötüden koruyan kaba bir denge vardı. Habsburg ve Hohenzollern imparatorluklarının yıkılışı Orta Avrupa'da nasıl bir hoşgörüsüzlük ve anti-Semitizm çağını açtıysa, Osmanlıların yıkılışı da Ortadoğu'da sıkıntılı bir dönemi başlattı. Nitekim 1948 Arap-İsrail Savaşı ve sonrasındaki gelişmeler, Filistin'den Arap Müslümanların ve Hıristiyanların, Suriye ve Irak gibi Arap ülkelerinden ise Yahudilerin toplu göçüne yol açtı; her iki tarafta 500.000'e

3 Akt. *Agy*, 95.

varan insan yurdundan sökülüp atıldı. Bağdat'ın bir zamanlar refah içinde yaşayan Yahudi topluluğu günümüzde neredeyse yok olmuş durumda. Irak'ın ve Mısır'ın kadim Hıristiyan toplulukları şimdi Osmanlı dönemine kıyasla bir küsurat düzeyinde ve her geçen yıl daha da küçülüyor.* Lübnan'daki iç savaş yaklaşık bir milyon sakini yerinden etti. Suriye'deki korkunç iç savaşın ne zaman biteceğini kimse bilmiyor; ama geçmişteki bölgesel emsalden, Dürzilerin ve Hıristiyan azınlıkların, aynı şekilde başlıca savaşkan hiziplerden (Sünni ya da Şii/Alevi) yenik düşen tarafın zararlı çıkacağı rahatlıkla tahmin edilebilir. Üstelik bu durum el-Kaide ve özellikle DAEŞ gibi pan-İslamcı akımların eski ulusal sınırlardan geriye kalanı da yok etmesiyle yaşanacak altüst oluşlara bir girizgâhtan ibaret olabilir. Suriye'nin ve Irak'ın dışına taşan daha geniş çaplı Şii-Sünni savaşına sadece DAEŞ değil, çatışmanın başta gelen iki dış destekçisi İran ve Suudi Arabistan, İslam'ın özüne ilişkin ölümüne bir kavgayla pekâlâ karışabilir.

Bununla birlikte, imparatorluğun yıkılışından sonra Ortadoğu yadsınamaz bir gelişmeyle ne kadar karışık ve şiddet dolu bir döneme girmiş olursa olsun, Osmanlı geçmişini romantikleştirmekten kaçınmalıyız. Batı dünyasının Arabistan, Suriye, Mezopotamya veya Filistin'de olup bitenlerden pek haberdar olmaması, Ortadoğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndan önce huzurlu bir cennette yaşadığı anlamına gelmez. Arap Yarımadası 1914'te zaten çok katmanlı bir iç savaşın ortasındaydı ve başka yerlerdeki askeri hüküm neticeyi ancak dolaylı olarak etkiledi. Avrupa nüfuzu gerçekten belirleyici olsaydı, Mekke Şerifi Hüseyin kesinlikle bütün Arabistan'ın kralı olacaktı ya da dünya savaşındaki bir Osmanlı zaferi halinde, Enver Paşa'nın adamı İbn Reşid bu unvanı elde edecekti. Aksine, 1914-1918 savaşının yokluğunda Arabistan'ın öyle çok farklı olmayacak akıbetini esas itibariyle, İngiliz yardımlarını cebe indirmeye Haşimîler kadar teşne olan İbn Suud'un Vehhabi İhvan savaşçıları belirledi.

Suriye elbette Arabistan'a kıyasla, dünya savaşına çok daha doğrudan karıştı. Gelgelelim, Osmanlı sonrası geleceğini dinamitleyen patlayıcı yükü 1914'ten çok önce, Arap gizli cemiyetlerinin Şam'da Fransız diplomatlarıyla entrikalar çevirmeleriyle ve Siyonistlerin Sultan II. Abdülhamid'den Kayzer II. Wilhelm'e kadar yardım için herkese başvurmalarıyla döşendi. Dünya savaşı bu tertiplerle birlikte Doğu Akdeniz dünyasındaki derin etnik-dinsel çatlakları açığa çıkardı ve dış güçlere onları istismar edecek saik sağladı. İtilaf zaferi Fransa'nın Suriye üzerinde hak iddia etmesine, Britanya'nın

* Irak'ta on yıl önce yüzde 5 olan oran 2003'teki savaştan sonra bir milyonu aşkın Hıristiyan'ın ölümüyle ya da ayrılışıyla yüzde 1'e ve hatta belki bunun altına inmiş bulunuyor. Ortaçağ'da nüfusun çoğunluğunu oluşturan Mısır Kıptilerinin günümüzde yüzde 10'un altına düştüğü sanılıyor; adı tuhaf kaçan 2011 "Arap Baharı"nı izleyen baskıların ardından bu oran hızla aşağıya iniyor.

çatışmalı olduğu herkesçe bilinen Arap milliyetçiliği ve Siyonizm davalarını savunmasına fırsat verdi. Bir Türk-Alman zaferinin her üç emperyal (ya da yarı-emperyal) projeyi engellemiş olacağı anlamında, Birinci Dünya Savaşı'nın İsrail ile Araplar arasında kalıcı çekişme tohumlarını ektiği ileri sürülebilir. Ancak bu gerginlikler henüz akkor kızgınlığa ulaşmamış olsa bile Filistin'de uzun süreden beri içten içe kaynamaktaydı. Alman sefiri 1917 yazında Osmanlı sadrazamı Talât Paşa'ya, Almanya'nın İngilizlerden erken davranıp Siyonizm'e destek vermesinin uygun olup olmayacağını sormuştu. Dahiliye nazırlığı sırasında 1915 Ermeni tehcirlerini-katliamlarını yönettiği için Osmanlı azınlık meselelerinde hatırı sayılır tecrübeye sahip Talât Paşa, "[Filistin'de] Yahudiler için bir ulusal yurt oluşturulmasına sevinirim" karşılığını vermişti; ancak ona göre "Arapların Yahudileri öldürecek olması" nedeniyle, böyle bir fikir jimnastiğinin pek anlamı yoktu.[4]

Filistin, Lübnan ve Suriye'deki sonu gelmez çekişmeden dolayı Britanya'yı ve Fransa'yı suçlayanlar, zaten kavgalı bir bölgeye köklü emperyal "böl-yönet" politikasının uygulamasının Araplar ile Yahudiler, Hıristiyanlar ile Müslümanlar, Sünniler ile Şii Müslümanlar vb. arasındaki mevcut gerginlikleri alevlendirmesi anlamında akla yakın bir sava dayanırlar. Ne var ki bu işgalci devletlerin bölgeden son birliklerini 1946'da ve 1947'de, yani Birinci Arap-İsrail Savaşı'ndan önce çektiklerini de unutmamaları gerekir.

İki Körfez savaşından sonra şimdi de ABD ile müttefiklerinin DAEŞ'le karşı karşıya geldiği bir üçüncüsüne sahne olan Irak'ın İsrail/Filistin'den bile büyük bir jeopolitik hassas noktaya dönüştüğü ileri sürülebilir. İngiliz diplomatların Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra belirlediği sınırların, sözgelimi Sir Percy Cox tarafından Irak'ı Kuveyt'ten ayırmak üzere çizilen ve Saddam Hüseyin'in ordularınca 1990'da aşılan "kumdaki hattın" dayanıklı çıkmadığı açıktır. Kuzeydeki Osmanlı vilayeti Musul ile diğer Kürt (ve Türk) yöreleri, güneydeki Arap ağırlıklı Osmanlı vilayetleri Bağdat'la ve Basra'yla bütünleştirilmeye hiçbir zaman elverişli değildi. Bağdat yakınındaki Sünni üçgenine ve Şii kutsal kentleri Necef ile Kerbela'ya yakınlığından dolayı, Irak'taki Sünni-Şii ayrım çizgisinin İslam dünyasının diğer kesimlerine nazaran daha oynak olması, yardım ve destek için doğuda İran'a bakan Şiiler ile güneyde Arabistan'a bakan Sünni Müslümanlar arasında tehlikeli merkezkaç eğilimlere yol açan bir etkendir. Gerek bu gruplar arasındaki mezhep savaşında gerek Kürtler, Araplar ve Türkmenler arasındaki etnik kavgada, Irak'ın daha küçük Hıristiyan ve Yahudi azınlıkları ortalıkta görünmeyerek çapraz ateşten sakınmaya çalışmışlardır. Irak'ta Saddam Hüseyin'in Baas rejiminin 2003'te devrilmesini izleyen korkunç şiddetin dünyaya öğrettiği acı derslerden biri, İngiliz emperyalistlerin uydurduğu bu

4 Akt. Zechlin, *Deutsche Politik und die Juden im Ersten Weltkrieg*, 371, n. 116.

kırılgan ülkede kaynayan aşiret, etnik köken ve mezhep esaslı gerginlikleri dizginlemenin tarihteki en acımasız diktatörlerden birini gerektirdiğidir. Osmanlı sonrası Irak'ta daha 1920'de başlayan vahim iç şiddet bugün de sürüyor.

Bütün bunlar doğru olmakla birlikte, 1914'ten önceki Osmanlı Mezopotamyası'nın da o kadar çarpıcı (ve çoğu Batılının görebildiği) düzeyde olmasa bile, şiddet dolu bir yer olduğu aynı ölçüde doğrudur. O dönemdeki Avrupalı ziyaretçilerin merakını çeken bir mimari özellik, yeryüzünün en sıcak yerleri arasındaki bu ülkede yerel evlerin dışarıdan gelebilecek kurşunları önlemek amacıyla genelde penceresiz olmalarıydı. Köylere, kasabalara ve hatta Osmanlı garnizonlarına Bedevi baskınları yaygındı ve ancak aptal biri Mezopotamya'da silahsız dolaşmaya kalkışırdı. Bağdat'taki İngiliz konsolosunun Dicle'de özel bir zırhlı yatla seyahat etmesi boşuna değildi. *Vossische Zeitung* muhabiri Karl Figdor'un Mayıs 1914'ta aktardığı gibi, Almanların Bağdat Demiryolu Kumpanyası, işçilerini korumak üzere özenli plana dayanan tahkimli kamplar kurmuştu: "Alanı kesintisiz bir dikenli tel çiti çevreliyor. Sadece korunaklı iç avluya bakan pencereler ve kapılar açılabiliyor; [...] en tehlikeli yörelerdeki istasyonlarda pencereler hiç yok, sadece istasyonu Bedevi kurşunlarında korumak üzere duvarlarda köşeli yarıklar var." Müslüman işçiler dahi "çalışma alanlarına her gün silahlı muhafızlar eşliğinde gitmek" zorundaydı.[5] Savaş sırasında İngiliz, Osmanlı ve Alman askerleri yağma amacıyla her muharebe alanını akbabalar gibi kuşatan Bedevi savaşçıların yaralı ve can çekişen askerlere reva gördükleri muamele karşısında aynı ölçüde dehşete düştüler. Alman arkeolog Hans Lührs daha sonraları şunu yazacaktı: "Araplar çarpışmada düşenleri tamamen soyarak çıplak ve açık bırakıyor, üstelik çoğu kez kurbanlarının ırzına geçiyorlardı."[6] Sınırları nasıl ve kim tarafından çizilmiş olursa olsun, Irak asla kolay yönetilen bir ülke olmayacaktı.

Osmanlı idaresinin savaş sonrası Haşimî (aslında İngiliz) rejimine geçişle yitirilen bir üstünlüğü varsa, o da nispeten iş bilir olmasıydı. Osmanlılar Mezopotamya'yı kötü yönetmekten ziyade, yönetmek için pek uğraşmama yoluna gittiler. Irak ayaklanmasının doruğuna ulaştığı 1920 yazında, Lawrence *Sunday Times*'ta kederle şunu yazdı: "Hükümetimiz eski Türk sisteminden daha kötü. Onlar huzuru sağlamak için çekidüzen verilmiş 14.000 yerel asker tutarlardı ve yılda ortalama 200 Arap öldürürlerdi. Biz uçaklarla, zırhlı otomobillerle, gambotlarla ve zırhlı trenlerle birlikte 90.000 asker bulunduruyoruz. Bu yaz aylarındaki ayaklanmada yaklaşık 10.000 Arap öldürdük. Böyle bir ortalamayı sürdürmeyi bekleyemeyiz."[7] Lawrence'ın verdiği rakamlar ne ölçüde doğru

5 Figdor'un sözlerini biraz değiştirerek akt. Jonathan McMurray, *Distant Ties*, 99.

6 Lührs, *Gegenspieler des Obersten Lawrence*, 81-82.

7 Akt. Fromkin, *Peace to End All Peace*, 497.

olursa olsun, Irak'ta İngilizlerin (ve daha sonra Amerikalıların) karşılaştığı önemli bir soruna işaret etmekteydi. Aşiretler birbirleriyle, Sünniler Şiilerle, Kürtler Araplarla kavga etseler de, (Türkmen azınlık hariç) savaşan hiziplerin hemen hiçbiri Türkleri sevmezdi. Ama en azından Türkler Osmanlı halifeliği aracılığıyla bir ölçüde meşruiyet hakkı olan Müslümanlardı. Küçük Yahudi ve Hıristiyan azınlıklar bir yana bırakılırsa, Avrupalılar (ya da Amerikalılar) tarafından yönetilmek isteyen çok az Iraklı vardı. Dönüp geriye bakıldığında, Mustafa Kemal'in zengin ve malûm petrol yataklarına rağmen, Musul için Britanya'yla çekişmemeye karar vermesinin sebebi anlaşılabilir. Irak 1918'den sonra artık Türkiye'nin kâbusu değildi.

Savaş öncesi Osmanlı-Arap dünyasında, savaş sonrasının İngiliz ve Fransız vesayeti ortamına nazaran genelde şiddetin daha az görüldüğü doğru olsa bile, bundan mutlaka daha istikrarlı olduğu sonucu çıkmaz. Mezopotamya gibi yerlerde Osmanlı egemenliği 1914 itibariyle büyük ölçüde bir kurguydu, hatta belki bu hali yararlı ve yapıcıydı. Avrupalı diplomatların, mühendislerin ve işadamlarının bölgeye uzun süre önce başlayan sızması, büyük devletler arasında bir savaş olmasa bile, muhtemelen Filistin'i, Suriye'yi ve Mezopotamya'yı Batı yörüngesine çekecekti – tıpkı Rusya'nın Doğu Anadolu'yu ve Kuzey İran'ı adım adım ele geçirmesinde olduğu gibi. Osmanlı İmparatorluğu zaten İtalya'yla savaşta Libya'yı, Balkan Savaşları'nda da Rumeli'nin büyük bölümünü ve Ege Adaları'nın çoğunu kaybetmişti. Türk devlet adamlarının 1914'te savaşa girme kararını, Osmanlı toprakları üzerinde tasarıları olan daha tehlikeli devletlere, yani (kabaca sıralamayla) Rusya'ya, Britanya'ya ve Fransa'ya Alman kudretini kullanarak, son nefeste gerilemeyi ve parçalanmayı savuşturmaya yönelik bir çaba olarak anlamak en doğrusudur. İttifak Devletleri (Brest-Litovsk'ta kapıldıkları sanıyla) savaşı kazanmış olsalardı bile, galip bir Almanya muhtemelen Türkiye'nin idaresine ve ekonomisine nezaret eden bir tür manda konumuna yönelecekti. Böyle bir durumda bile, yarı galip bir Britanya Rusya'da ve Ukrayna'daki Alman konumunu kabullenme karşılığında Osmanlılardan pekâlâ Filistin'i, Mezopotamya'yı ve Suriye'yi koparabilirdi. İmparatorluğun 1914'te karşı karşıya kaldığı güvenlik sorunları göz önünde tutulunca bir tür eski statükoyla her zaman ayakta kalmasını sağlayacak gerçekçi bir senaryo yoktu, sadece kötü ve daha kötü seçenekler vardı. Enver Paşa'nın 1918'deki Kafkasya hamlesinin başarısızlığa uğramasının ardından, Mustafa Kemal ve Türk milliyetçileri sonunda önceliği belirleme yolunu seçtiler; yönetilemeyen imparatorluktan (ve belalı azınlıklarından) vazgeçerek, bunun yerine demir yumrukla yönetebilecekleri katışıksız bir ulus-devleti benimsediler. Bu projede beklentilerin ötesinde başarılı oldular. Türkiye sınırlarının dışında, Osmanlı Veraset Savaşı ufukta bir son görünmeksizin sürüyor.

Teşekkür

Bu kitabı yazarken birçok borç altına girdim. Konuyu araştırmaya başladığımda hâlâ Ankara'daki Bilkent Üniversitesi'nde çalışmaktaydım; bana akademi dünyasında ilk gerçek işi veren ve sonuna kadar yanımda duran Ali Doğramacı'ya çok şey borçluyum. Ancak kitabın asıl kısmı İstanbul'daki Koç Üniversitesi'ne geçmemden sonra yazıldı; Rektör Umran İnan'a ve Dekan Sami Gülgöz'e, ayrıca tarih bölümündeki meslektaşlarım Dilek Barlas, Yonca Köksal, Can Nacar, Aslı Niyazoğlu, Mark Baker ve Alexis Rappas'a nazik desteklerinden dolayı teşekkür etmeliyim. Bu projede Koç Üniversitesi Mütevelli Heyeti'nden Nur Yalman'ın ve Ömer Koç'un olabilecek en sıcak teşvikini de gördüm. Türk akademisinin uyum sağlamayı güçleştirici bürokrasisiyle ters düşmemde ve bu yüzden bir süre önce New York'un Annandale-on-Hudson kasabasındaki Bard College'a geçmemde bu saygın dostlarımın ve meslektaşlarımın hiçbir kusuru yoktu. Bard'da tarih profesörü olarak üstlendiğim heyecan verici yeni görevi sağlayan Rektör Leon Botstein'a ve Dekan Michèle Dominy'ye, ayrıca yeni tarihçi meslektaşlarım Greg Moynahan, Richard Aldous, Mark Lytle, Omar Cheta, Miles Rodriguez, Tabetha Ewing, Christian Crouch, Carolyn Dewald, Myra Armstead, Alice Stroup, Drew Thomson ve Gennady Shkliarevsky'ye minnettarım. Özellikle Greg sonu gelmez sorularıma cevap vermede, görev gereğinin bir hayli ötesine geçerek destek verdi ve başka hayati konuların yanı sıra çocuklarıma uygun bakıcı bulmama yardımcı oldu. Mark ve Richard bilgi birikimlerini benimle paylaştılar ve kendimi evimdeymişim gibi hissetmemi sağladılar. Bu kitabın sadece son birkaç bölümünün Annandale'de yazılmasına karşın, Bard'ın ders vermek ve yazmak için son derece hoş bir yer olduğunu şimdiden görmüş durumdayım.

Bu proje üzerinde çalışırken, sıklıkla kendimi devlerin sırtında duruyormuşum gibi hissettim. Norman Stone öncelikle başında bulunduğu Rusya Çalışmaları Merkezi'ne katılmak üzere beni 2002'de Türkiye'ye davet etmenin yanı sıra bana Türkiye ile Rusya hakkında ve daha birçok konuda epeyce şey öğretti. Benim de yıllardır yaptığım gibi, Ed Erickson'ın Osmanlı askeri tarihindeki uzmanlığından yararlanmaksızın, Türk ordusunu anlamaya başlamak mümkün değildir. Sıklıkla sorularıma cevap verme zahmetine katlanarak bana ayırdığı zaman için ona minnettarım. Mustafa Aksakal'ın *Ottoman Road to War* kitabı, Türkiye'nin 1914'te savaşa girişiyle ilgili tartışmalar açısından bildiğim en iyi temel kaynaktır. Mike Reynolds'ın *Shattering Empires* kitabı ise

Rus-Osmanlı çatışmasının jeostratejik boyutlarını incelemede esas alınması gereken başlangıçtır. Bana zaman ayırmada hep cömert davranan Mike, onu bombardımana tuttuğum birçok soruya cevap vermede hiç duraksamadı. Justin McCarthy'den de sadece kitapları değil, birkaç yıl önce Saraybosna'da Britanya'nın 1915'te İskenderun'a ve Kilikya'ya çıkarma yoluna gitmeyişi üzerine harikulade bir konuşması sayesinde, Osmanlı tarihine dair epeyce şey öğrendim. (Gelibolu'ya bu alternatif çıkarma yerine ilişkin haritamın ilham kaynağı onun haritasıdır.) McCarthy gerek hayranları gerekse muarızları tarafından, öncelikle bir sosyal tarihçi ve demografi uzmanı olarak görülür; ama askeri meseleleri ve stratejiyi de kapsamak üzere, geç Osmanlı tarihindeki gelişmelere ilişkin her konuda olağanüstü bilgili olduğunu gördüm. Bilkent'teki eski meslektaşlarımdan müteveffa Stanford Shaw'un çok ciltli *From Empire to Republic* tarih kitabının rehberliği olmasa, Mondros Mütarekesi ve Lozan Antlaşması arasındaki dönemi ele alırken herhalde yolumu şaşırırdım. Bu biraz alışılmamış eserin her yerdeki arşivlerden uzun orijinal belge alıntılarını derleyip sıralama gibi yararlı bir üstünlüğü vardır. Shaw sayesinde, insanın bunları ev ya da ofis rahatlığında kolayca incelemesi ve her zaman onunkilerle uyuşmasa bile kendince sonuçlara varması mümkündür. William Allen ile Paul Muratoff'ın *Caucasian Battlefields* adlı klasik eseri bazı bakımlardan eskimiş olsa da Rus-Osmanlı savaşları üzerine temel kaynak olma özelliğini koruyor; ona başvurmadan çalışmalarımı yürütemezdim. Şahsen tanışmamama karşın, Scott Anderson'ı da harika bir alaycı hava taşıyan ve savaşın Arap tarafına ilişkin anlatımımda büyük çapta yararlandığım *Lawrence in Arabia* adlı yeni eserinden dolayı takdirle anmak isterim. Metindeki herhangi bir hatadan ya da yanlıştan tek başıma sorumlu olduğumu söylemeye gerek yok.

Eugene Rogan'ın Birinci Dünya Savaşı'nda Ortadoğu harekât alanını konu alan iddialı tarih çalışması henüz yeni yayımlandı. Kitabımın baskıya girmesinden önce bir nüshasını edinemediğim için üzgünüm. Her iki kitabın, bu savaşın tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'na hak ettiği kilit rolü yeniden kazandırmaya katkıda bulunmasını umalım.

Bu büyük çaplı ve önemli konuyu ele almamı ilk kez öneren ABD Penguin'den Scott Moyers, uzmanca yol göstericiliğiyle tamamlanmasını sağladı. Projenin şekillenmesini hızlandıran yayın temsilcim Andrew Lownie'ye her zamanki gibi ayırdığı vakitten ve keskin eleştirel gözünden dolayı minnettarım. Londra'daki Penguin adına Simon Winder, metni çok titiz bir okumayla gözden geçirdi ve ortaya çıkan son metinde yararlı önerilerinin çok büyük payı var.

Bu proje üzerine altı ülkede çalıştığım yıllarda bana yardım eden arşivciler ve kütüphaneciler burada sayılamayacak kadar çok olsa da, New York

Halk Kütüphanesi'nden Paul Friedman'ı, geçen yaz çok sıkışık bir sürede, bunaltıcı bir öğle sonrasının tamamını benim için malzeme taramaya ayırdığı için özel olarak anmak isterim.

Diğer kitaplarım gibi bu kitabı da eşim Nesrin'in ve sevimli çocuklarım Ayla ile Errol'un sabırlı hoşgörüleri olmadan yazamazdım. Henüz okuyabilecek yaşta olmasalar bile kitabımı çocuklarıma adıyorum. Günün birinde okumalarını ve keyif almalarını şevkle umuyorum.

Bibliyografya

Arşivler ve Başlıca Koleksiyonlar

(Notlarda kısaltmaları kullanılmıştır)

Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperiy (AVPRI). Moskova, Rusya.

Fond 138, Opis' 467. Sekretnyi Arhiv Ministra.

Del' 461/480. İstanbul'a yönelik amfibi harekâtları üzerine Karadeniz filosuyla yazışmalar. Şubat 1912-Aralık 1913.

Del' 462/481. İstanbul'a yönelik amfibi harekâtlarına ilişkin planlar üzerine yazışmalar, 8/21 Şubat 1914-13/26 Haziran 1914.

Del' 467/486. Boğazlar ve Gelibolu üzerine yazışmalar, 13/26 Şubat-4 Eylül 1915.

Del' 472/492. Boğazlar ve Gelibolu üzerine başka yazışmalar, 10/23 Şubat-12/25 Ağustos 1915.

Del' 476/496. Boğazlar ve Gelibolu üzerine Paris'le ve Londra'yla yazışmalar.

Fond 151, Opis' 482. Politiçeskiy Arhiv.

Del' 3505. "Vozstanye armyan' v Vane, vyizvannyim tureçkimi jestokami", 1915.

Del' 3480-81. "Armyane. Buduşçeye ustroystvo Armyaniy", 1915–.

Del' 4068. "Politiçeskiye i vnutrenyiye polojenye Turçiy do razryiva. Peregovoryi s Turçiyey".

Del' 4073. "Polojenye vnutri Turçiy vo vremya voynyi s neyu", 1914-1917.

Del' 4113. "Turçiya", 1914-1916.

Del' 4116. "Russko-tureçkiye voennyiye deistviye", 1914.

Fond 172, opis' 514/2. Posol'stvo v Vene.

Del' 633. "Turçiya. Armeniya", 1913-1914.

Fond 149, opis' 502b. Tureçkiy stol. Opis' 502b. Muhtelif.

Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE). Ankara, Türkiye.

BDH (Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu).

Bundesarchiv Militärabteilung (BA/MA). Freiburg, Almanya.

N 56. Nachlass of Wilhelm Souchon.

RM 40/1. Sonderkommandos der Marine in der Türkei. Abschriften der Immidiat-berichte an S.M. und Adm. Stab. Eylül 1914-Eylül 1917.

RM 40-4. Sonderkommandos der Marine in der Türkei. Politische Nachrichten und allgemeine Nachrichten über den Kriegsverlauf.

RM 40/54. Mittelmeerdivision u. Flotte. Sonderkommandos der Marine in der Türkei. Ağustos 1914-Nisan 1915.

RM 40/130. Sonderkommando d. Marine in der Turkei. O-Akten.

RM 40/191. Akten der Mittelmeerdivision. N.-Akten. Russische Flotte und ihre Aktionen im Schwarzen Meer. Ocak 1916-Ağustos 1916.

RM 40/192. Öncekinin devamı, Temmuz 1916-Temmuz 1917.

RM 40/193. Öncekinin devamı, Haziran 1917-Temmuz 1918.

RM 40/211. N. Akten of Mittelmeerdivision. Nachrichten über Ägypten und Senussi. Aralık 1915-Şubat 1918.

RM 40/212. Nachrichten von der türk. IV. Armee in Syrien, von Djemal Pasha und von der syrischen Küste. Ocak 1916-Ekim 1917.
RM 40/213. Öncekinin devamı, Ekim 1917-Ekim 1918.
RM 40/214. More N.-Akten. Nachrichten von der türk. Armee Gen. Feldm.Von d. Goltz, Irakflotille, Persien, Afghanistan, Indien und Kaukasus. Ocak 1916-Eylül 1917.
RM 40/215. Öncekinin devamı, Şubat 1918-Ekim 1918.
RM 40/216. Akten der Mittelmeerdivision. N.-Akten. Nachrichten von der Kleinasiatischen Küste. Ocak 1916-Eylül 1918.
RM 40/223. Türk donanması ve Alman denizaltıları üzerine Alman basınında ve yabancı basında çıkan haberler, Aralık 1915-Ekim 1916.
RM 40/251. Akten der Mittelmeerdivision. N.-Akten. Vorgânge in Schwarzen Meer nach dem Waffenstillstand. Aralık 1917-Nisan 1918.
RM 40/252. Öncekinin devamı, Mart 1918-Ekim 1918.
RM 40/254. Akten etc. Nachrichten aus der Ukraine. Temmuz 1918-Kasım 1918.
RM 40/262. Akten der Mittelmeerdivision. N.-Akten. Operationen Ägypten. Ocak 1916-Ekim 1918.
RM 40/329. Vorgänge im Kaukasus.
RM 40/457. Politisches. Ağustos 1914-Şubat 1916.
RM 40/622. Kriegsnachrichten. N.d. Ganz geheim.
RM 40/671. Politisches. Vom 6.8.-14-13.10.14.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA). İstanbul, Türkiye.
Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı (HRH). Babıâli Yazışmaları.
Kutu 329. "Almanya. Muhtelif Yazışmalar", 1914-1918.
Kutu 425. "Fransa. Muhtelif Yazışmalar", Mart-Ekim 1914.
Kutu 579. "Rusya. Muhtelif Yazışmalar", 13 Nisan 1912-28 Ekim 1914.
Dahiliye Nezareti. Şifre Kalemi (DHŞFR). Osmanlı hükümetinin telgrafları.
Kutu 47-48. Savaş dönemi bildirileri. 1914-1916.

Gosudarstvennyi Arhiv Rossiyskoy Federaçiy (GARF). Moskova, Rusya.
Fond 529, opis' 1. "Byuro zaveduyuşçego zagraniçnoy agenturoy departmenta politsiy v Konstantinopole", (Ohrana dosyaları.) 1911-1914.

Haus-, Hof- und Straatsarchiv (HHSA). Viyana, Avusturya.
Politisches Archiv I, Liasse Krieg 21a. Türkei und Krieg 22-4.
Kartonlar 942-948. Türkiye savaş dönemi yazışmaları, 1914-1918.
Karton 841. Deutschland 1918.
Karton 467. Türkei (misc.).

Kriegsarchiv Wien (KW). Viyana, Avusturya.
Generalstab. Militärattachees Konstantinopel.
Evidenzbüro. Türkei.
Karton 3502. 1914. Telegramme, Berichte v. Jänner-August.
Karton 3506. 1914. Resumes d. Vertraulichen Nachrichten-Italien, Russland, Balkan.

Max von Oppenheim Stiftung (MvO), Sal. Oppenheim Jr. & Cie KGaA, Köln, Almanya.
Nachlass Max von Oppenheim. Lebenserinnerungen.
1/19. "Erster Weltkrieg. 1914-18. Politisches".
"Compte rendu d'une séance politique. A Pera Palace Hotel. Constantinople Samedi 24 Avril 1915".

National Archives of the United Kingdom (PRO). Kew Gardens, Londra, BK.

ADM (Admiralty Office Correspondence).
File 137/940. Russia. Black Sea Fleet Reports. Eylül 1916-Haziran 1917.
File 116/3491. Dardanelles Operations. Papers collected in Secretary's Office. Correspondence by First Lord (Churchill), also Colonel M. P. A. Hankey.
File 116/1437B. The Dardanelles Commission. Statements of evidence and documents concerning period 2/7/-15-5/9/17.
File 137/38. Dardanelles Operations. 19 Şubat-17 Mart.
File 137/39. Dardanelles Operations. 1915 (18 Mart-24 Nisan).
File 137/40. Dardanelles Operations. 1915 (25-26 Nisan).
File 137/204. Mesopotamia. River Operations. 1914-17. Report compiled in 1919 by Capt. W. Nunn, CB, CSI, CMG, DSO, RN.
FO 371. Foreign Office Correspondence.
Boxes 2135-41. Turkey Files, 1914 (up to Türkiye's entry into war).
Boxes 2445-50. Russia (War) correspondence, 1914–.
Boxes 2147, 2481-92, 2769-72, 2781, 3046-60, 3391-99.
Turkey (War) Files and Correspondence, 1914-1918.
WO (War Office Corrrespondence).
File 106/1464. Secret. Russian troops available for Dardanelles.
File 106/1465. Bombardment of Dardanelles on March 19th [*sic*] 1915.
File 107/44. Private letters from Dardanelles.
File 32/5118. Report on operations in the Gallipoli Peninsula.
File 32/5119. Orders & instructions issued for recent operations. 31/8/15.
File 158/611. Report on siege of Kut by Lt. H. S. D. McNeal.
File 32/5206. Lt. Gen F. S. Maude's report on operations carried out in Mesopotamia from 28/8/1916 to 31/3/1917.
File 32/5128. Allenby's official communiqué for *London Gazette* on the conquest of Syria, 31 Aralık 1918.
File 158/611. Appreciation of the Situation in Palestine from 1st July 1917.
File 158/634. Operation of Arab Forces in Hejaz & Syria.
File 158/635. Arab Cooperation in Syria. Aircraft Operations.
File 106/ 1357. Bulgaria. Intelligence Notes. Military Situation. 23 Nisan 1916.
File 106/1359. Correspondence in the Event of Withdrawal of Salonika. 1917 Mayıs.
File 158/756. History of the British Salonica Force.
File 158/465. Colonel J. G. Heywood. Report of Special Mission to Bulgaria, 6 Ekim 1918.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA), Berlin, Almanya.
Krieg 1914. Unternehmungen und Aufwiegelungen gegen unserer Feinde.
R 29050. (Ukraine).
R 21008-21025. (Kaukasus.)
R 21028-21062. (Afghanistan und Persien.)
R 21283. ("Die Senussi".)
Das Verhaeltnis der Tuerkei zu Deutschland. (Tuerkei 152)
R 13742-13760. 1898-1918.

Quai d'Orsay Archives (QO), Paris, Fransa.
Guerre 1914-1918. Affaires Musulmanes. I. Panislamisme. Guerre Sainte. La Turquie dans la Guerre Européenne. Files 1650, 1654, 1655, 1658, 1662.

Guerre 1914-1918. Turquie. Files 845-848.

Guerre 1914-1918. Turquie. Notes Journalières. Files 896-899.

Rossiyskiy Gosudarstvennyi Voyenno-İstoriçeskiy Arhiv (RGVIA). Moskova, Rusya.

Fond 450. Opis' 1. Turçiya.

Del' 118-131. İstanbul'daki "voennyi agent"le yazışmalar, 1897-1906.

Fond 2000. Opis' 1. Glavnoye upravlenye General'nago Ştaba. (Ştavka.)

Del' 2219. Materyalyi o podgotovke i provedeniy desantnyih operatsiy na Çernom more v sluçaye voynyi s Turçiyey. 6 Temmuz 1909-12 Kasım 1911.

Del' 2220. Desantnaya Ekspeditsiya. 18 Nisan 1912-15 Kasım 1912.

Del' 2221. To je. Dessantnaya ekspedits. Podgotovka ekspeditsiy snabjeniya i drug. 25 Eylül 1912-15 Eylül 1913.

Del' 2222. To je. Dessantnaya ekapeditsiya. O dessantnyih operatsiyah v Çernom more na 1914 g. 31 Ocak 1914-31 Mayıs 1914.

Del' 2247. Zapiska N. A. Bazili: "O çelyah Rossiy na prolivah".

Del' 3796. Dokladyi po GUGSH, perepiska so ştabom Kavkazskogo voyennago okruga i spravoçnyie materyalyi o voyemiyih' prigotovleniyah i sostave voiskovyih çastey okruga; mobihzatsiy tureçkoy armiy, eye sostave, sosredotoçeniy i boyevyih deistviyah' na Kavkazskom fronom fronte; opisanie ukreplenii Bosfora i Dardanell.

Del' 3846. Svodki svedeniy ştaba Kavkazskogo voyennogo okruga bir vnutripolit-içeskom polojeniy Turçiy; kompletovaniy i boyevoy gotovnosti eye armiy i stroytel'stve Bagdadskoy xh.d. 23 Eylül 1913-21 Eylül 1914.

Del' 3848. Perepiska so ştabom Kavkazskom voyennogo okruga i russkim voyennyini agentom v Turçiy o planah razpolojeniya tureşkoy armiy v 1914 g.kompletovaniy i boyevoy gotovnosti eye armiy i stroytel'stve Bagdadskoy xh.d. 1 Kasım 1913-8 Eylül 1914.

Del' 3851. Perepiska s Mob. Otdelom, ştabom Kavkazskogo voyennogo okruga i russkim diplomatiçeskimi predstavitelyami v Turçiy i Persiy o podgotovke k voorujennomu vosstaniyu tureçkih armyan, ayserov i kurdov protiv turok. 31 Temmuz 1914-9 Nisan 1915.

Del' 3852. Doneseniya ştabov Verhovnogo glavnokomanduyuşçego, 7 i Kavkazskoy armiy, russkih diplomatiçeskih predstaviteley v Egipte i Frantsiy i voyennyih agentov v Bolgariy, Gretsiy, Rumyiniy, o vnuhipohtçeskom polojeniy Turçiy, Gretsiy i Egipta i dislokatsiy turetskoy armiy. 6 Şubat-25 Nisan 1915.

Del' 3860. Doneseniya ştaba Kavkazskoy armiy, russkih diplomatiçeskih predstaviteley i voyennyih agentov v Turçiy, Persiy, Balkanskih gosudarstvah i Frantsiy o vnutripolitiçeskom polojeniy v Turçiy i Persiy, vstupleniy Turçiy v mirovuyu voynu, mobihzatsiy armiy i hode boyevyih deystviy. 15 Ekim 1914-17 Ocak 1915.

Del' 3861. Svodki svedeniy ştabov Kavkazskoy 17 armiy o sostave i gruppirovke tureçkoy armiy. 5 Kasım 1914-8 Haziran 1915.

Del' 3888. Razvedyivatel'nyie materyalyi o sostoyaniy turetçoy armiy, voyennom politiçeskom i ekonomiçeskom polojeniy Turçiy, Germaniy, Bolgariy i Palestinyi. 1915-16.

Del' 3890. Perepiska so ştabom Kavkazskoy armiy i doneseniya ştaba Turkestan-skogo voyennogo okruga i russkogo voyennogo agenta v Gretsiy o formirovaniy i dis¬lokatsiy tureçkoy armiy, voyennom polojeniy na persidskom fronte i deistviyah germanskikli otryadov v Afganistanvoyennom polojeniy na persidskom fronte i deistviyah germanskikli otryadov v Afganistane. 9 Ocak 1916-9 Temmuz 1917.

Vincennes. Service Historique de la Défense (VSHD). Vincennes, Paris, Fransa.
7 N 1559. Attachés militaires. Russie. 1917-1919. Mission au Caucase. Corr. Arménie.
7 N 1649. Attachés militaires. Turquie. 1917-1919. Caucase et Arménie.
7 N 2150. Section d'Afrique. 1915-1918. Subventions aux corps de partisans d'Orient... Irréguliers, Arméniens, etc.

Hatıratlar Dahil Basılı ve Online Eserler

Adamov, E. A. (ed.) *Konstantinopol i prolivyi*. 2 cilt. Moskova: İzdanye Litizdata NKİD, 1925-1926.

———. *Razdel azyalskoy Turçiy. Po sekretnyim dokumentam b. Ministerstva inoslrannyih del.* Moskova: İzdanye Litizdata NKİD, 1924.

Ahmad, Feroz. "The Young Turk Revolution", *Journal of Contemporary History*, c. 3, no. 3 (Temmuz 1968): 19-36.

Ayrapetov, O. R. (ed.) "Na Vostochnom napravleniy. Sud'ba Bosforskoy ekspeditsiy v pravlenye imperatora Nikolaya II", Ayrapetov (ed.), *Poslednaya voyna imperatorskoy Rossiy: sbornik statey,* 158-252. Moskova: Tri kvadrata, 2002.

Akçam, Taner. *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*. New York: Metropolitan Books, 2006.

———. *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*. Princeton: Princeton University Press, 2012.

Aksakal, Mustafa. *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Akşin, Sina. *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980*. İstanbul: Yenigün Haber Ajansı, yayın yılı yok.

Albertini, Luigi. *The Origins of the War of 1914*. New York: Oxford University Press, 1952-57. 3 cilt.

Allen, Roger. *Spies, Scandals, and Sultans: Istanbul in the Twilight of the Ottoman Empire*. New York: Rowman & Littlefield, 2008.

Allen, W. E. D. ve Paul Muratoff. *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921*. Cambridge: Cambridge University Press, 1953.

Anderson, Scott. *Lawrence in Arabia: War, Deceit, Imperial Folly and the Making of the Modern Middle East*. Londra: Atlantic Books, 2014.

Anglo-French Declaration, 7 Kasım 1918. http://www.balfourproject.org/-anglo-french-declaration/.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 30'uncu Tümen Sarıkamış Harekatî Ceridesi. No. 122 (2 Ağustos-20 Aralık 1914) ve No. 123 (20 Aralık 1914-10 Ocak 1915. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2009.

Asquith, H. H. *Letters to Venetia Stanley*. Michael ve Eleanor Brock. (ed.) Oxford: Oxford University Press, 1982.

Barr, James. *A Line in the Sand: Britain, France and the Struggle That Shaped the Middle East*. Londra: Simon & Schuster, 2011.

Baumgart, Winfried. *Deutsche Ostpolitik 1918: Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*. Viyana: R. Oldenbourg Verlag, 1966.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılabı Tarihi*. 3 cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1940-67.

Bennett, Christine. *Basra Diary*. http://paperspast.natlib.govt.nz/cgi-bin/paperspast?a=d&d=OSWCC19160222.2.15 (erişim Mayıs 2015).

Bernières, Louis de. *Birds Without Wings*. Londra: Random House, 2005. [*Kanatsız Kuşlar*, çev. Bahar Öcal Düzgören. İstanbul: Altın Kitaplar, 2004.]

Bloxham, Donald. *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Bobroff, Ronald Park. *Roads to Glory: Late Imperial Russia and the Turkish Straits*. Londra: I. B. Tauris, 2006.

Bodger, Alan. "Russia and the End of the Ottoman Empire", Marian Kent, ed., *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. Londra: Frank Cass, 1984.

Buchan, John. *Greenmantle*. Londra: Penguin, 2001. [*Yeşil Kaftan*, çev. Selin Çınar. İstanbul: Altın Bilek Yayınları, 2015.]

Butler, Rohan ve E. L. Woodward. (ed.) *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*. 65 cilt. Londra: HMSO, 1946-1989.

Cemal Paşa. *Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919*. New York: George H. Doran, 1922.

Chalabian, Antranig. *General Andranik and the Armenian Revolutionary Movement*. Southfield, MI: Antranig Chalabian, 1988.

Churchill, Winston. *The Unknown War: The Eastern Front*. New York: Scribner, 1931.

———. *The World Crisis*. 4 cilt. 1923-1929. New York: Scribner.

Clark, Bruce. *Twice a Stranger: How Mass Expulsion Forged Modern Greece and Turkey*. Londra: Granta Books, 2006.

Cockburn, Patrick. "Is It the End of Sykes-Picot?" *London Review of Books*, c. 35, no. 11 (6 Haziran 2013).

Cornish, Nik. *The Russian Army and the First World War*. Stroud, Gloucestershire: Spellmount, 2006.

"Correspondence Respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey", Harrison & Sons for His Majesty's Stationery Office, Kasım 1914.

Çakmak, Mareşal Fevzi. *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*. Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 2005.

Dadrian, Vahakn N. *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. New York: Berghahn Books, 1995.

Davison, Roderic. *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*. New York: Gordian Press, 1973. [*Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005.]

Demirel, Muammer. *Birinci dünya harbinde Erzurum ve çevresinde Ermeni hareketleri (1914–-1918)*. Ankara, 1996.

Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch. Karl Kautsky (ed.), Max Montgelas ve Prof. Walter Schücking. 4 cilt. Charlottenburg, Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1919.

Dowling, Timothy C. *The Brusilov Offensive*. Bloomington: Indiana University Press, 2009.

Dündar, Fuat. *Crime of Numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question (1878-1918)*. New Brunswick, NJ: Transaction, 2010.

———. "Pouring a People into the Desert: The 'Definitive Solution' to the Armenian Question," Ronald Suny vd., ed., *A Question of Genocide*.

Dyer, Gwinne. "The Turkish Armistice of 1918", *Middle Eastern Studies*, c. 8, no. 2 (1972): 143-178.

Edib, Halide. *Memoirs of Halidé Edib*. Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2005 (yeni baskı).

Erhan, Cağrı. *American Documents on Greek Occupation of Anatolia.* Ankara: Center for Strategic Research (SAM), 1999.

Erickson, Edward. "Armenian Massacres: New Records Undercut Old Blame", *Middle East Quarterly*, c. 11, no. 3 (2006 Yazı): 67-75.

———. "The Armenians and Ottoman Military Policy, 1915", *War in History*, c. 15, no. 2 (2008): 141-167.

———. *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913.* Westport, CT: Praeger, 2003. [*Büyük Hezimet - Balkan Harpleri'nde Osmanlı Ordusu*, çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.]

———. *Gallipoli: The Ottoman Campaign.* South Yorkshire: Pen & Sword Military, 2010. [*Gelibolu*, çev. Orhan Düz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.]

———. *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War.* Westport, CT: Greenwood Press, 2001. [*Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, çev. Tanju Akad. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.]

———. *Ottomans and Armenians: A Study in Counterinsurgency.* New York: Palgrave Macmillan, 2013. [*Osmanlılar ve Ermeniler*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.]

Falkenhayn, General Erich von. *General Headquarters and Its Critical Decisions, 1914-1916.* New York: Dodd, Mead, 1920.

Fay, Sidney Bradshaw. *The Origins of the World War.* 2 cilt. New York: Macmillan, 1935.

Figes, Orlando. *Crimea.* Londra: Penguin, 2010. [*Kırım - Son Haçlı Seferi*, çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.]

Fromkin, David. *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East.* New York: Henry Holt, 1989. [*Barışa Son Veren Barış*. İstanbul: Epsilon Yayınları, 2013.]

Fuller, William C., Jr. *Strategy and Power in Russia 1600-1914.* New York: Free Press, 1992.

Gardiner, Robert, ed. *Conway's All the World's Fighting Ships 1860-1905.* Londra: Conway Maritime, 1979.

Geiss, Immanuel. *Der Berliner Kongress 1878: Protokolle und Materialien.* Boppard am Rhein: Boldt, 1978.

"Ghost Buildings of Istanbul", http://www.hayalet.org/i.php/site/building/ayastefanos_ant

Gibbon, Edward. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 3. c. (1781). Londra: Penguin Press/Allen Lane Edition, 1994.

Gladstone, William Ewart. *The Bulgarian Horrors and the Question of the East.* Londra: J. Murray, 1876.

Gökay, Bülent. *A Clash of Empires: Turkey Between Russian Bolshevism and British Imperialism, 1918-1923.* Londra: I. B. Tauris, 1997. [*Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye*. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2006.]

Greger, René. *Die Russische Flotte im Ersten Weltkrieg, 1914-1917.* Münih: J. F. Lehmann, 1970.

Hall, Richard C. *The Balkan Wars, 1912-1913: Prelude to the Great War.* Londra: Routledge, 2000. [*Balkan Savaşları 1912-1913*, çev. Tanju Akad. İstanbul: Homer Kitabevi, 2003.]

Halpern, Paul G. *A Naval History of World War I.* Annapolis, MD: Naval Institute Press, 1994.

Hanioğlu, M. *Şükrü: A Brief History of the Late Ottoman Empire.* Princeton: Princeton University Press, 2008.

———. *The Young Turks in Opposition.* New York: Oxford University Press, 1995.

Harvey, A. D. "Bombs on Constantinople", *Cross and Cockade International Journal*, c. 38, no. 3: 165-167.

Haslip, Joan. *The Sultan: The Life of Abdul Hamid II.* New York: Holt, Rinehart and Winston, 1973.

Hopkirk, Peter. *On Secret Service East of Constantinople: The Plot to Bring Down the British Empire.* Londra: John Murray, 1994.

Hovannisian, Richard G. "The Allies and Armenia, 1915-18", *Journal of Contemporary History*, c. 3, no. 1 (Ocak 1968): 145-168.

———. (ed.) *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics.* New York: Macmillan, 1992.

———. (ed.) *The Armenian Genocide in Perspective.* New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1986.

———. "The Armenian Question in the Ottoman Empire", Hovannisian (ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times.* 2 cilt. New York: Macmillan, 1997.

———. *The Republic of Armenia.* 4 cilt. Berkeley: University of California Press, 1971-96.

Hull, Isabel V. *The Entourage of Kaiser Wilhelm II, 1888-1918.* New York: Cambridge University Press, 1982.

Hurst, Michael, ed. *Key Treaties for the Great Powers, 1814-1914.* New York: St. Martin's, 1972.

Internationale Beziehungen in Zeitalter des Imperialismus. Edited by M. N. Pokrovskii. 8+ cilt. Berlin: R. Hobbing, 1931–.

Inostrantsev, Michael A. "L'opération de Sarakamych" by General Inostrantsev. *Revue militaire française*, c. 105, no. 164-165, Şubat-Mart 1935.

Jelavich, Barbara. *History of the Balkans.* 2 cilt. New York: Cambridge University Press, 1983. [*Balkan Tarihi 2: 20. Yüzyıl.* İstanbul: Küre Yayınları, 2006.]

Karpat, Kemal. *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics.* Madison: University of Wisconsin Press, 1985. [*Osmanlı Nüfusu 1830-1914.* İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.]

Karsh, Efraim ve Inari Karsh. *Empires of the Sand: The Struggle for Mastery in the Middle East 1789-1923.* Cambridge: Harvard University Press, 1999.

Kazemzadeh, Firuz. *The Struggle for Transcaucasia, 1917-1921.* New York: Philosophical Library, 1951.

Keegan, John. *The First World War.* Londra: Hutchinson, 1998.

Keleşyılmaz, Vahdet. *Teşkilatı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918).* Ankara: AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.

Kerr, Stanley. *The Lions of Maraş: Personal Experiences with American Near Eastern Relief.* State University of New York Press, 1973.

Khalidi, Rashid. *Resurrecting Empire: Western Footprints and America's Perilous Path in the Middle East.* Boston: Beacon Press, 2004.

Kinross, Patrick. *Atatürk: The Rebirth of a Nation.* Londra: Phoenix, 2001 (ilk baskı 1964). [*Atatürk - Bir Milletin Yeniden Doğuşu.* İstanbul: Altın Kitaplar, 2016.]

Knight, Paul. *British Army in Mesopotamia, 1914-1918.* Jefferson, NC: MacFarland, 2013.

Krasnyi Arhiv: Istoricheskii zhurnal. 106 cilt. Moskova: Gospolitizdat, 1922-1941.

Kress von Kressenstein, Friedrich. *Mit den Türken zum Suezkanal.* Berlin: Vorhut-Verlag, 1938.

Kurat, Akdes Nimet, Dr. *Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı.* Ankara: yayınevi yok, yayın tarihi yok.

———. *Türkiye ve Rusya.* Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990.

Larcher, Maurice. *La guerre turque dans la guerre mondiale.* Paris: E. Chiron, 1926.

Lazarev, M. S. *Kurdskiy vopros (1891-1917).* Moskova: İzdatel'stvo "Nauka," 1972.

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey.* Londra: Oxford University Press, 1961. [*Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Babür Turna. İstanbul: Arkadaş Yayıncılık, 2015.]

Lewy, Guenter. *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide*. Salt Lake City: University of Utah Press, 2005. [*Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?* İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.]

Liman von Sanders, Otto. *Five Years in Turkey*, çev. U.S. Naval Institute. East Sussex: Naval & Military Press, yayın tarihi yok. [*Türkiye'de Beş Yıl*, çev. Eşref Bengi Özbilen. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.]

Un Livre noir. Diplomatie d'avant-guerre d'après les documents des archive russes, Novembre 1910–Juillet 1914. Önsöz: René Marchand. Paris: Librarie dutravail, 1922.

Llewellyn-Smith, Michael. *Ionian Vision: Greece in Asia Minor 1919-1922*. Londra: Hurst, 1998 (ilk baskı 1973). [*Yunanistan'ın Anadolu Hayali 1919-1922*. İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2017.]

Lloyd, Nick. *Hundred Days: The Campaign That Ended World War I*. New York: Basic Books, 2014.

Lohr, Eric. "The Russian Army and the Jews: Mass Deportation, Hostages, and Violence During World War I", *Russian Review* 60 (Temmuz 2001): 404-419.

Lührs, Hans. *Gegenspieler des Obersten Lawrence*. Berlin: Otto Schlegel, 1936.

MacMillan, Margaret. *Paris 1919: Six Months That Changed the World*. New York: Random House, 2002.

Mango, Andrew. *Atatürk*. Londra: John Murray, 1999. [*Atatürk - Modern Türkiye'nin Kurucusu*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016.]

Mansel, Philip. *Constantinople: City of the World's Desire, 1453-1924*. Londra: Penguin, 1997. [Konstantiniyye - Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924. İstanbul: Everest Yayınları, 2008.]

———. *Levant: Splendour and Catastrophe on the Mediterranean*. Londra: Murray, 2010. [*Levant - Akdeniz'de İhtişam ve Felaketler*, çev. Nigar N. Alemdar. İstanbul: Everest Yayınları, 2011.]

Mazower, Mark. *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims, and Jews, 1430-1950*. New York: Knopf, 2005. [*Selanik Hayaletler Şehri*, çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2013.]

McCarthy, Justin, vd. *The Armenian Rebellion at Van*. Salt Lake City: University of Utah Press, 2006. [*Van'da Ermeni İsyanı*. İstanbul: Tarih&Kuram, 2015.]

———. *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*. Princeton: Darwin Press, 1995.

———. *The Ottoman Peoples and the End of Empire*. Londra: Oxford University Press, 2001. [*Osmanlı'ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, çev. Mehmet Tuncel. İstanbul: Etkileşim, 2015.]

McGuirk, Russell. *The Sanusi's Little War: The Amazing Story of a Forgotten Conflict in the Western Desert, 1915-1917*. Londra: Arabian Publishing, 2007.

McKale, Donald. *War by Revolution: Germany and Great Britain in the Middle East in the Era of World War I*. Kent, OH: Kent State University Press, 1988.

McLaughlin, Redmond. *The Escape of "The Goeben": Prelude to Gallipoli*. New York: Scribner, 1974.

McMeekin, Sean. *The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, 1898-1918*. Londra: Penguin/Allen Lane, 2010. [*Berlin-Bağdat Demiryolu*, çev. Azize F. Çakır. İstanbul: Picus Yayınları, 2005.]

———. *History's Greatest Heist: The Bolshevik Looting of Russia*. New Haven: Yale University Press, 2008.

———. *July 1914: Countdown to War*. New York: Basic Books, 2013.
———. *The Red Millionaire: A Political Biography of Willi Münzenberg, Moscow's Secret Propaganda Tsar in the West*. New Haven: Yale University Press, 2004.
———. *The Russian Origins of the First World War*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011. [*1. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.]
McMurray, Jonathan S. *Distant Ties: Germany, the Ottoman Empire, and the Construction of the Baghdad Railway*. Westport, CT: Praeger, 2001.
Miller, Geoffrey. *Straits: British Policy Towards the Ottoman Empire and the Origins of the Dardanelles Campaign*. Hull: University of Hull Press, 1997.
———. *Superior Force: The Conspiracy Behind the Escape of* Goeben *and* Breslau. Hull: University of Hull Press, 1996.
Milton, Giles. *Paradise Lost: Smyrna 1922: The Destruction of a Christian City in the Islamic World*. New York: Basic Books, 2008.
Moorehead, Alan. *Gallipoli*. Londra: H. Hamilton, 1956.
Morgenthau, Henry. *Ambassador Morgenthau's Story*. New York: Doubleday, 1918.
———. *Secrets of the Bosphorus*. Londra: Hutchinson, 1918.
Mühlmann, Carl. *Oberste Heeresleitung und Balkan im Weltkrieg 1914-1918*. Berlin: W. Limpert, 1942.
Münz, Rainer ve Rainer Ohliger. *Diasporas and Ethnic Migrants: German, Israel, and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*. Londra: Frank Cass, 2003.
Mutlu, Dilek Kaya. "The Russian Monument at *Ayastefanos* (San Stefano): Between Defeat and Revenge, Remembering and Forgetting", *Middle Eastern Studies*, c. 43, no. 1 (Ocak 2007): 75-86.
Nalbandian, Louise. *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century*. Berkeley: University of California Press, 1963.
Nogales, Rafael de. *Memoirs of a Soldier of Fortune*. New York: Harrison Smith, 1932 (yeni baskının editörü J. F. Tapley). [*Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)*, çev. Vedii İlmen. İstanbul: Yaba Yayınları, 2008.]
Özdemir, Hikmet. *The Ottoman Army 1914-1918: Disease and Death on the Battlefield*. Salt Lake City: University of Utah Press, 2008.
Palmer, Alan Warwick. *The Decline and Fall of the Ottoman Empire*. Londra: J. Murray, 1992.
Pavloviç, N. B. *The Fleet in the First World War*, çev. C. M. Rao. New Delhi: Amerind, 1979.
Pipes, Richard. *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923*. Cambridge: Harvard University Press, 1954.
———. *The Russian Revolution*. New York: Knopf, 1990.
Pokrovskiy, M. N., ed. *Drei Konferenzen (zur Vorgeschichte des Krieges)*. Berlin: Arbeiterbuchhandlung, 1920.
———. *Internationale Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus*. 8+ cilt. Berlin: R. Hobbing, 1931–.
———. *Çarskaya Rossiya v mirovai voyne*, c. 1. Leningrad, 1926.
Pomiankowski, Joseph. *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches: Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*. Zürih: Amalthea, 1928.
"The Powers' Note", *Sydney Morning Herald*, 10 Ekim 1912.
Ramsaur, Ernest Edmondson. *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*. Princeton: Princeton University Press, 1957. [*Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu*. İstanbul: Pınar Yayıncılık, 2011.]

Rogan, Eugene. *The Arabs: A History*. New York: Basic Books, 2009.
Reynolds, Michael A. "The Ottoman-Russian Struggle for Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908-1918", yayımlanmamış doktora tezi, Princeton University, 2003.
———. *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires*. New York: Cambridge University Press, 2011.
Roberts, Andrew. *Salisbury: Victorian Titan*. Londra: Phoenix, 2000.
Şahin, Erman. "A Scrutiny of Akçam's Version of History and the Armenian Genocide", *Journal of Muslim Minority Affairs*, c. 28, no. 2 (Ağustos 2008).
Sazonov, S. D. *Fateful Years, 1909-1916: The Reminiscences of Serge Sazonov, Russia's Minister for Foreign Affairs:* 1914. Londra: J. Cape, 1928.
Seidt, Hans-Ulrich. *Berlin, Kabul, Moskau: Oskar Ritter von Niedermayer und Deutschlands Ostpolitik*. Münih: Universitas, 2002.
Seton-Watson, R. W. *Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question*. Londra: Frank Cass, 1962.
Shaw, Stanford. *From Empire to Republic: The Turkish War of National Liberation 1918-1923: A Documentary Study*. 5 cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
———. *The Ottoman Empire in World War I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.
Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. 2 cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1976-1977. [*Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 2 cilt, çev. Mehmet Harmancı. İstanbul: E Yayınları, 2016.]
Siegel, Jennifer. *Endgame: Britain, Russia, and the Final Struggle for Central Asia*. Londra: I. B. Tauris, 2002.
Snouck Hurgronje, Dr. C. *The Holy War "Made in Germany"*, New York: G. P. Putnam's Sons, 1915.
Stevenson, David. *Cataclysm: The First World War as Political Tragedy*. New York: Basic Books, 2004.
———. *With Our Backs to the Wall: Victory and Defeat in 1918*. Londra: Allen Lane, 2011.
Stites, Richard. "Miliukov and the Russian Revolution", Paul N. Milyukov, *The Russian Revolution*, ed. Richard Stites.
Stone, Norman. *The Eastern Front 1914-1917*. New York: Charles Scribner's Sons, 1975.
———. *World War One: A Short History*. Londra: Allen Lane, 2007. [*Birinci Dünya Savaşı*. İstanbul: Doğan Kitap, 2010.]
Strachan, Hew. *The First World War*. New York: Viking, 2004.
Strelyanov, P. N. *Korpus generala Baratova, 1915-1918* gg. Moskova: isimsiz, 2002.
Sumner, B. H. *Russia and the Balkans, 1870-1880*. Hamden, CT: Archer Books, 1962.
Suny, Ronald. *Armenia in the Twentieth Century*. Chico, CA: Scholars Press, 1983.
———. "Empire and Nation: Armenians, Turks and the End of the Ottoman Empire", *Armenian Forum*, c. 1, no. 2 (1998): 17-51.
Suny, Ronald, Fatma Müge Göçek ve Norman Naimark. *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*. New York: Oxford University Press, 2011. [*Soykırım Meselesi*, çev. Akın Emre Pilgir. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.]
Tamari, Salim. *Year of the Locust: A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past*. Berkeley: University of California Press, 2011.
TCGB (T. C. Genelkurmay Başkanlığı). *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*. 4 cilt. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2005.
"Terms of the Treaty of Sèvres", http://www.hri.org/docs/sevres/part1.html.
Townshend, Charles. *When God Made Hell: The British Invasion of Mesopotamia and the Creation of Iraq, 1914-1921*. Londra: Faber & Faber, 2010.

Travers, Timothy. *Gallipoli 1915*. Stroud: Tempus, 2001.

Trumpener, Ulrich. *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918*. Princeton: Princeton University Press, 1968.

Tuchman, Barbara Wertheim. *The Guns of August*. New York: Macmillan, 1962.

———. *The Zimmermann Telegram*. New York: Viking, 1958.

Tunstall, Graydon. "Austria-Hungary and the Brusilov Offensive of 1916", *Historian*, c. 70, no. 1:30-53.

Turfan, M. Naim. *Rise of the Young Turks: Politics, the Military, and the Ottoman Collapse*. New York: I. B. Tauris, 2000. [*Jön Türklerin Yükselişi*. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2013.]

Ulrichsen, Kristian Coates. *The First World War in the Middle East*. Londra: Hurst, 2014.

"Vozstanye v' Vane", *Russkoye Slovo* no. 141, 20 Haziran/3 Temmuz 1915.

Weber, Frank G. *Eagles on the Crescent: Germany, Austria, and the Diplomacy of the Turkish Alliance, 1914-1918*. Ithaca: Cornell University Press, 1970.

Wheeler-Bennett, John W. *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace*. Londra: Macmillan, 1956 (ilk baskı 1938).

Wildman, Allan K. *The End of the Russian Imperial Army*. 2 cilt. Princeton: Princeton University Press, 1980/1987.

Wilhelm II (Almanya imparatoru). *Reden des Kaisers: Ansprachen, Predigten, und Trinksprüche*. Ed. Ernst Johann. Münih: Deutscher Taschenbuch-Verlag, 1966.

Will, Alexander. *Kein Griff nach der Weltmacht: Geheime Dienste und Propaganda im Deutsch-österreichisch-türkischen Bündnis 1914-1918*. Köln: Böhlau, 2012.

Wolf, Klaus. *Gallipoli 1915: Das deutsch-türkische Militärbündnis im Ersten Weltkreig*. Bonn: Report Verlag, 2008. [*Gelibolu 1915 - Birinci Dünya Harbi'nde Alman Türk Askeri İttifakı*, çev. Eşref Bengi Özbilen. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.]

Wynn, Antony. *Persia in the Great Game*. Londra: John Murray, 2004.

Yasamee, F. A. K. "Ottoman Empire", Keith Wilson, ed., *Decisions for War, 1914*, 229-268. New York: St. Martin's, 1995.

Zechlin, Egmont. *Die deutsche Politik und die Juden im Ersten Weltkrieg*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1969.

Zürcher, Erik. *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*. Leiden: E. J. Brill, 1984. [*Milli Mücadelede İttihatçılık 1905-1926*, çev. Nüzhet Salihoğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003.]

Dizin

Aaronsohn, Aaron 352, 353
Abadan 147, 149-152, 156, 180
Abbas Hilmi, II (paşa) 135, 168
Abdülaziz 21, 23, 24, 34, 53, 77
Abdülhamid, II 21-25, 29, 30, 34-37, 40-58, 61, 63-72, 75, 81, 86, 87, 91, 92, 97, 99, 100, 299, 304, 400, 414, 420, 474, 480
Abdülkerim Paşa 248, 277, 280-282, 284
Abdullah Cevdet 54
Abdullah, I (Ürdün kralı) 19, 303, 309, 344, 345, 350, 351, 354, 412
Abdullah Paşa (Osmanlı Birinci Ordusu komutanı) 85, 302
Abdülmecid, II 24, 474
Adamov, A. A. 158, 237
Adana 69, 238, 244, 245, 250-252, 418, 422, 427
Aehrenthal, Alois Lexa von 66, 76, 77
Afganistan 50, 157, 159, 233, 268, 300, 302, 397, 400, 417
Afyon 433, 440, 445, 446, 451, 458-460
Agamemnon 193, 200, 402, 404, 409
ahali mübadeleleri 467, 476-479
Aharonyan, Avedis 415
Ahmed Emin (Yalman) 416
Ahmed Muhtar Paşa 83, 91
Ahmed Nesimî 370
Ahmed Şah 232, 274, 278, 300
Ahmet Tevfik Paşa 400
Akabe 359, 360, 361
Akçam, Taner 243, 245-247, 249, 312, 421
Akşam 124, 466, 467
Albion 193
Aleksandr, II (Rus çarı) 34, 38, 41
Aleksandra (Rus çariçesi) 326
Aleksandros, (Yunan kralı) 442
Alekseyev, M. V. 279, 283, 325-329, 385
Ali Abdullah Paşa 302
Ali Fuat (Cebesoy) 426, 427, 444
Allenby, Edmund 361-363, 366, 395, 396, 398, 401, 406, 410-412, 418, 422, 427
Almanya 30, 42, 43, 46, 49, 52, 71, 72, 75, 77, 78, 87, 88, 90, 97, 100-102, 111-117, 121, 122, 127, 128, 131, 133, 137, 141, 144, 147, 158, 159, 174, 175, 177, 181, 194, 198, 208, 231, 247, 259, 262-264, 278, 279, 299, 303, 310, 311, 313, 315, 316, 328, 334, 338-341, 352, 363, 365, 367, 369, 370, 372-377, 381, 383-386, 391, 392, 394, 397, 399, 400, 429, 475, 481, 483
Alsace-Lorraine 401
Amman 360, 395, 396
Anadolu 30, 40, 43, 44, 46, 47, 61, 63, 84, 97, 99, 101, 103, 104, 122, 156-158, 169, 205, 229, 231, 234, 242, 243, 245-249, 253, 256, 277, 278, 287, 291, 292, 297, 312, 330, 341, 343, 344, 366-368, 401, 406, 407, 414-417, 424-428, 430, 433, 434, 439, 442-448, 451, 452, 454-463, 466-468, 474, 476, 478, 479, 483
Anafarta 260-262, 264, 293
Andreas (prens) 447, 448, 451
Anglo-Persian Oil Company 148
Ankara 43, 187, 207, 221, 244, 280, 292, 299, 312, 317, 416, 426, 428, 431, 433, 434, 437-443, 446-449, 451, 454-457, 459, 466, 468, 471, 485
Antalya 244, 391, 403, 419, 424, 433
Anzak Koyu 220-223, 226, 227, 258, 267
Arabistanlı Lawrence 17, 344, 361
Arap Baharı 480
Arap başkaldırısı 309, 316, 344, 345, 347, 348, 350, 361
Arap Bürosu 346
Arap Lejyonu 395
Arap-İsrail Savaşı 477, 479, 481
Ardahan 38, 41, 159, 160, 162-164, 368, 370, 377, 381, 434, 438, 439, 455, 475
Arif Bey Oğlu 54
Asquith, Herbert Henry 125, 130, 139, 171, 172, 175, 180, 192, 195, 204, 301, 316, 353
Atatürk 17, 260 ayrıca *bkz*. Mustafa Kemal
Atay, Falih Rıfkı 466, 467
Augagneur, Victor (Fransa Denizcilik bakanı) 183

Avusturya 31, 36, 41, 60, 65, 66, 70, 75, 76, 77, 78, 82, 87, 88, 90, 92, 100, 109, 111, 113, 117, 118, 122, 123, 130, 132, 137, 141, 159, 184, 187, 194, 210, 231, 235, 247, 255-257, 259, 262, 263, 264, 278, 279, 313-316, 328, 331, 333-335, 338, 363, 369, 370, 374, 376, 384, 385, 392, 398, 475
Avusturya-Macaristan 41, 60, 65, 70, 75, 77, 82, 87, 88, 90, 92, 100, 109, 111, 113, 117, 130, 132, 137, 141, 159, 184, 187, 210, 255-257, 263, 264, 279, 314, 316, 331, 335, 369, 370, 374, 376, 384, 385, 392, 398, 475
Ayastefanos 39, 40, 156, 293, 337
Ayastefanos Antlaşması 58
Aylmer, Fenton 215, 293-295, 354, 355
Azerbaycan 163, 278, 300, 382-384, 386, 387, 398, 436, 437

Babıâli 22, 25, 35, 36, 41, 46, 49, 52, 64, 70, 73, 78, 83, 87, 88, 91, 103, 104, 111, 126, 128, 133, 135, 136, 138, 139, 143, 144, 149, 181, 205, 302, 341, 393, 401, 428, 471
Bağdat 19, 43, 46, 47, 50, 61, 68, 70, 73, 76, 147, 149-151, 153, 156, 176, 180, 181, 233, 238, 242, 244-246, 251, 252, 270, 272, 274, 275, 294-297, 309, 313, 315, 316, 324, 354-356, 358, 360, 363, 365, 366, 397, 398, 402, 406, 422, 444, 457, 480, 481, 482
Bağdat Demiryolu, *bkz.* Berlin-Bağdat Demiryolu 46, 47, 50, 61, 68, 70, 73, 76, 181, 238, 242, 244-246, 251, 297, 313, 324, 358, 366, 402, 406, 422, 444, 482
Bahaeddin, Şakir 134
Bakü 368, 381-383, 386-388, 391, 398, 405, 406, 436, 438
Balfour Bildirisi 18, 353, 354, 412
Balfour, Arthur 18, 182, 353, 354, 403, 409, 412, 429
Balkan Birliği 83, 84, 88, 91, 92, 100, 313
Balkan Savaşları 18, 94, 98, 100, 102, 104, 110, 209, 212, 312, 423, 462, 474, 483
Balkanlar 22, 25, 35, 36, 38, 40, 47, 61, 65, 75-77, 81, 84, 87, 88, 90, 97, 99, 100, 198, 208, 259, 262, 263, 266, 393-395
Baratov, N. N. 164, 165, 278, 294-296, 300, 315, 316, 330, 358
Barbarossa Harekâtı 475
Barrett, A. A. 150, 152, 153
Barrow, Edmund 271
Basra 25, 46, 100, 138, 146-154, 156, 180, 233, 253, 256, 269-272, 274, 276, 294, 300, 301, 354, 356, 399, 481
Batum 41, 157, 158, 160, 224, 290, 317, 368, 370, 377, 380-382, 384, 387, 398, 406, 436, 437, 439
Bazili, Nikolay 326-329
Beaumont, H. 128, 129
Bedri Bey (Osmanlı Zaptiye Şefi) 134
Bekir Sami (Kunduh) 438, 443, 444
Benckendorff, Aleksander (Kont, Rus sefiri) 112, 190, 191, 210, 238
Berchtold, Leopold von 88, 109, 113
Bereketullah, Muhammed 268
Bergmann (General) 157
Berlin Antlaşması 41, 43, 56, 58, 66, 81, 90
Berlin Kongresi (1878) 40, 48
Berlin Kongresi (1884-1885) 76
Berlin-Bağdat Demiryolu 46, 366
Bernstorff, Johann Heinrich von 370
Besarabya 330, 370, 393
Bethmann Hollweg, Theobald von 75, 111, 133, 268, 316, 375
Bieberstein, Adolf Marschall von 46
Bingöl 325
Birdwood, William Riddell 208, 213, 215, 220, 221, 227, 231, 259, 260, 265, 266
Birinci Bosna Krizi 70, 75, 76, 110
Birinci Dünya Savaşı 17, 19, 218, 228, 234, 248, 268, 280, 282, 283, 287, 292, 312, 352, 394, 448, 471, 473, 475, 480, 481, 486
Birrüsebi 168, 169, 171, 344, 348, 350, 362, 363
Bismarck, Otto von 36, 40-42, 43, 49, 65, 77
Bitlis 43, 234-236, 238, 241, 245, 247, 248, 250, 277, 287, 290-292, 314, 325, 335, 433, 438
Bitsenko, Anastasya 369
Blackie, Robert 211
Bogadir 121
Bolayır 92, 197, 208, 212, 213, 215, 219, 222, 258, 260, 265
Bolhovitinov (General) 295
Bolşevik Merkez Komitesi 332, 340, 376
Bolşevikler 332, 333, 339, 340, 366, 370, 371, 373, 374, 386, 397, 437, 438, 456

Bompard, Maurice 136
Bopp (Binbaşı) 295
Bosna-Hersek 36, 41, 66, 70, 76, 77, 88, 122
Boué de Lapeyrère, Augustin 115
Bouvet 190, 201, 205
BP 148
Braithwaite, Walter 208
Brémond, Eduard 345-347, 359, 360
Breslau 113-118, 120, 121, 124-127, 130, 135, 136, 138, 139, 142, 143, 151, 210, 224-226, 321, 324, 337
Brest-Litovsk 18, 163, 262, 365, 367-378, 381, 383, 386, 388, 391-393, 397, 399, 404, 475, 483
Briand, Aristide 326, 444
Bridges, W. T. 221
Bristol, Mark 453, 463, 464
Britanya 17-19, 22, 23, 29, 31, 34, 36, 41, 42, 50, 75, 77, 79, 87, 90, 100, 102, 111, 112, 114, 116, 117, 128, 129, 135, 139, 144, 146, 148-150, 154, 156, 166, 173, 174, 175, 179, 180, 182, 183, 188, 192, 194-196, 250, 251, 253, 255-257, 259, 263, 267, 271, 291-293, 297, 300, 301, 303-305, 309, 310, 326, 333, 336, 339, 341, 343, 346, 347, 351, 354, 358, 359, 361, 368, 399, 401-406, 410, 412-414, 416, 417, 420, 427-429, 433, 434, 436, 440, 444, 457, 468-470, 475, 480, 481, 483, 486
Brodie, T. S. 211
Bronsart von Schellendorf, Fritz 103, 147, 159
Brusilov, Aleksey 316, 335, 369
Bryan, William Jennings 415
Bubnov (Amiral) 327
Buchan, John 280, 286
Buchanan, George 137, 174, 185, 191, 291
Buhara 456
Buharin, Nikolay 373, 376
Bulgar Dehşeti (Gladstone) 22, 23
Bulgaristan 22, 34, 36-38, 40-42, 44, 45, 49, 51, 58, 60, 61, 66, 75, 81-85, 87, 90, 91, 93, 94, 99, 121, 122, 131, 134, 137, 173, 210, 224, 239, 259, 262, 263, 277, 292, 374, 385, 392-394, 399, 409, 418, 475, 477
Bursa 52, 426, 440-443, 459, 468
Bükreş Antlaşması 393
büyük devletler 34, 35, 45, 60, 91, 93, 97, 373, 483
Büyük İskender 330

Callwell, Charles 250
Calthorpe, Somerset 402-406, 409, 418, 421, 422, 426, 430
Cami Baykut, Abdurrahman 97, 114
Canning, Stratford 23, 293
Carden, Sackville 138, 145, 148, 178, 179, 182, 183, 185, 186, 188-196, 198, 199, 202
Cavid Bey, Mehmed 65, 71, 100, 131, 134, 135, 139, 140, 144, 145, 400
Cavid Paşa 92
Cemal Paşa, Ahmed 94, 125, 128, 129, 131, 134, 136, 139, 166, 168, 169, 305-310, 314, 350-352, 421
Cemil Bey (Berlin ataşesi) 130, 137
Cevad Bey (Albay) 207, 211, 212
Cevdet Bey 238, 240, 248
Chantilly 317, 334
Cheetham, Milne (Kahire İngiliz Başkonsolosu) 168, 171
Churchill, Winston 19, 112-114, 116, 118-120, 125, 126, 128-130, 137, 138, 145, 148, 149, 151, 174-179, 181-183, 185-189, 192-196, 198-200, 202, 204, 205, 208, 210, 218, 224, 226-228, 249, 255, 257-259, 262-266, 301, 320, 324, 339, 353, 394, 399, 417, 429, 430, 457, 469, 471
Cidde 309, 311, 344-346, 348, 359
Clark, Bruce 468, 477
Clayton, Gilbert 168, 171, 301, 343, 346, 347, 396, 411
Clemenceau, Georges 255, 256, 409, 410, 413-415, 424, 427
Cockburn, Patrick 17
Comet 149, 150, 270
Comte, Auguste 54
Conkbayırı 221, 222, 258-262
Cordier, Flora 24
Cornwallis 189, 219, 222
Cox, Percy 153, 270, 457, 481
Crane, Charles 414, 417
Curzon, George 403, 409, 452, 454, 455, 461, 470
Czernin, Ottokar 370, 372, 374
Çanakkale Boğazı 38-40, 80, 90, 98, 99, 114, 118, 119, 121-125, 129, 130, 132, 137, 138, 144, 148, 163, 173-194, 196-200,

204, 207-211, 213, 214, 216, 223, 224, 228, 231, 232, 240, 241, 249, 251, 255, 256, 259, 260, 262, 263, 265, 266, 291, 293, 295, 301, 324, 339, 343, 360, 384, 394, 420, 440, 468
Çanakkale Boğazı Komisyonu 186, 187, 189, 259, 324
Çargrad 38, 194, 226, 319, 325, 326, 328, 336-339
Çargradskiy Alayı 317, 320, 327, 329
Çernov, Viktor 332
Çernozubov 232, 234
Çernyayev, Mikhail Grigoriyeviç 22
Çiçerin, Georgi 397, 438, 444

d'Amade, Albert 219, 220
Dadrian, Vahakn 249
DAEŞ 17, 18, 475, 480, 481
Daily Mail 464, 470
Danev, Stoyan 91, 93, 94
Danilov, Yuri 184
Dartmouth 266
Daşnak Partisi 435
Davidson, Alexander 219, 222
de Robeck, John 188, 189, 190, 196, 198-200, 202, 204, 207-211, 214, 216, 218, 225, 227, 258, 266, 422
Dehra 355
Delamain, Walter 148-150, 274
Delçev, Gotse 58, 60, 61
Denikin, Anton 327, 329, 330, 435-437
Dersim, 321 325
Dicle Kolordusu 293, 354
Dighenis (General) 460
Dilman 233-235, 241, 248
Disraeli, Benjamin 22, 35, 36, 38-40, 293
Dobruca 93, 370, 393
Doktor Jivago 334
Donetz 143
Doris 180, 181, 189
Doumergue, Gaston 136
Dsamoyev, Grigor 435
Duckworth (Amiral) 189
Duhonin (General) 367
Duma 326, 328, 333
Dumlupınar 460, 461
Dunsterville (General) 384, 386, 388
Düyunu Umumiye İdaresi 41, 42, 46
Dvinsk 376

Eady, George Griffin 188
Eberhart, Andrey 130, 184, 190, 191, 209, 210, 214, 223, 224-226, 294-296, 335
Ebert, Friedrich 400
Ebu en-Naam 350
Ebu Tayî, Auda 358, 359
Echo de Paris 411
Edward, VII (Britanya kralı) 62, 76
Ekbatana 151-153, 156
el-Bağdadî, Ebubekir 475
el-Kaide 18, 480
El-Vech 348, 358, 359
Elliott, F. E. H. (Sir) 191
Elliott, Henry (Sir) 24, 35, 36
Elviye-i Selâse 368, 370, 371, 439
Emden 151
Emin, Nâzım 200, 416
Enver Paşa, İsmail 94, 98, 102-104, 112-114, 121-125, 127, 130-145, 147, 148, 154, 156-160, 162-165, 168, 173, 176, 180, 198, 199, 208, 209, 212, 214, 223, 224, 232-234, 238, 243, 262, 268, 275, 277, 278, 280, 282, 293, 297, 299, 300, 302-307, 310, 311, 313-316, 324, 325, 343, 355, 356, 363, 368, 370, 371, 374, 377, 383, 386-388, 391, 395-399, 405, 419-421, 436, 438, 480, 483
Ereğli 209, 321
Eriha 395
Erivan 163, 382, 435-439
Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF) 239
Ermeni Kolordusu 371
Ermeni Lejyonu 422, 423, 427, 455
Ermeniler 30, 44, 51, 101, 236, 238, 244, 246, 248, 249, 306, 371, 382, 417, 421, 435, 444
Ermenistan Cumhuriyeti 415, 435-437
Ermenistan'ın Bağımsızlığı İçin Amerikan Komitesi 415
Erzincan 158, 236, 237, 287, 314, 317, 366-368, 377, 380, 420, 433
Erzurum 19, 43, 102, 104, 135, 147, 157-160, 164, 181, 232, 233, 236-238, 241, 243, 245, 247, 248, 250, 252, 277-280, 282-284, 286, 287, 290, 292, 293, 314, 316, 320, 321, 325, 335, 366, 377, 425-427, 433, 437
Esad Paşa 92
Espiègle 150, 151, 153, 154, 270

Falkenhayn, Erich von 257, 262-264, 316, 363, 365, 366
Fao 147, 150, 151, 180
Faysal, I (Irak kralı) 303-309, 343-345, 347, 348, 351, 354, 358, 360, 361, 395, 401, 410, 411-415, 427, 444
Fehmi, Hasan, 51 67
Ferdinand, Bulgaristan "çar"ı 66, 81, 93, 94, 109, 262, 391
Figdor, Karl 482
Filistin, xviii 18, 30, 147, 166, 168, 181, 252, 291, 307, 344-346, 348, 350-354, 358, 361-363, 395-399, 406, 410- 412, 414-417, 422, 429, 474, 479-481, 483
Fisher, John Arbuthnot "Jacky 178, 179, 183, 185, 186, 204
Fitzmaurice, Gerald 100, 131, 149, 198
Foch, Ferdinand 391
Franchet d'Esperey, Louis-Félix-Marie-François 394, 399, 401, 403, 409, 417
Fransa 17, 18, 19, 29, 31, 34, 37, 50, 66, 77-79, 87, 98, 100, 102, 114, 115, 136, 137, 145, 148, 173, 174, 182, 183, 190, 192, 195, 227, 239, 251, 255-257, 264, 266, 291-293, 306, 307, 326, 333, 334, 339, 345, 347, 352, 354, 358, 368, 375, 376, 392, 398, 399, 401, 403, 405, 409, 410, 414, 417, 422, 433, 434, 442-444, 455, 456, 462, 469, 473, 475, 480, 481, 483
Franz Ferdinand (Arşidük) 109
Franz Josef, I (Avusturya İmparatoru) 60, 66, 88, 100
French, John 174, 188, 414
Frobenius, Leo 168
Fuad Paşa 29

Galiçya 88, 130, 132, 137, 159, 255, 257, 279, 315, 316, 332-337, 363, 475
Gantsçev (Yarbay) 262, 263
Garland, Herbert 351
Gauchet, Dominique 409
Gaulois 201
Gayret 143
Gazze 19, 171, 348, 350-352, 354, 358-363
Geddes, Guy 216
Gehri, Maurice 453
Gelibolu 19, 92, 93, 138, 163, 176, 182-184, 191, 196-198, 207, 208, 210-214, 220-224, 226-228, 231, 234, 235, 238, 241-243, 249, 251, 253, 256-260, 262-268, 270, 274, 277, 278, 287, 291, 293-295, 297, 301, 303, 312, 314, 316, 317, 319, 320, 325, 343, 351, 353, 354, 359, 392, 399, 448, 455, 469, 470, 476, 486
George V 465
George, Arthur 19, 137, 174, 175, 181, 186, 188, 191, 200, 205, 214, 271, 291, 293, 295, 316, 353, 354, 362, 363, 391, 394, 403, 404, 409-417, 419, 424, 427-431, 433-436, 440-445, 452, 454, 456-459, 463, 465, 468-471
Georgiy Pobedonosets 143
Gerard, James 415
Geşov, İvan 93
Gibbon, Edward 29, 30
Gibson, Worsley 193, 261
Girit 44, 45, 60, 66, 75, 101, 392, 423, 443, 446
Girs, M. N. 101-104, 110, 111, 122, 123, 130, 136, 137, 139-145, 158, 236
Gladstone, William Ewart 22, 23, 25, 34, 35, 36, 39, 40, 42, 44
Gloucester 119, 120, 151, 320
Godley, Alexander 221
Goeben 109, 112-121, 123-130, 135-139, 142, 143, 151, 179, 187, 199, 210, 223-226, 280, 317, 319-321, 324, 337, 378
Goltz Paşa, Colmar Freiherr von der 42, 62, 72, 233, 234, 275, 294, 295
Gorlice-Tarnow 235, 247, 255, 257, 263
Gorringe, George 271, 295, 296, 354, 355
Gossoyan, Hayk 240
Gouraud, Henri 427, 428, 443, 444
Graillet, Michel 466
Greenmantle (Buchan) 280, 286
Grey, Edward 56, 112, 128, 130, 131, 148, 168, 174, 183, 184, 187-192, 194, 195, 198, 232, 274, 292, 307, 353
Grigoreviç, İ. K. 99, 110, 292
Groener, Wilhelm 365, 377, 380
Guçkov, Aleksandr 328, 331-333
Guépratte, Émile Paul Amable 183, 189, 190, 201
Gunaris, Dimitrios 449, 452, 470
Guns of August, The (Tuchman) 76, 109, 115, 118, 120, 123, 125
Gurko, Y. V. 38, 39
Guse, Felix 159, 248, 279
Gümrü Antlaşması 439
Gürcistan 382-384, 386, 387, 436, 439

Habibullah (Afgan emiri) 268, 269, 302
Hacıanestis, Yeoryos 457-460, 470
Haig, Douglas 346
Hakkı Bey (Hafız, Albay) 159, 160, 162, 165
Hakkı Bey, İsmail 398, 399
Halep 166, 238, 243, 251, 299, 401, 403, 406, 410, 419
Halide Edib 51, 64, 65, 67, 426, 431, 449, 461
Halil "Kut" Paşa (Halil Bey; Enver Paşa'nın amcası) 355, 365, 383
Halil Sami (Albay) 219, 221-223
Hall, William Reginald 84, 86, 91, 93, 188
Hamas 18
Hamelin (General) 422, 423
Hamidiye 43, 44, 47, 51, 57, 143, 176, 190, 193, 201, 224, 225, 245, 324
Hamilton, Ian Standish Monteith 196-200, 204, 208, 212-216, 219-221, 225, 227, 228, 231, 255, 258-261, 264, 265, 267, 293
Hanbury-Williams, John 163, 173-175, 184, 185
Hanekin 294-296
Hankey, Maurice 175, 179, 182, 187, 196, 198, 199, 275, 353, 415, 417, 471
Hardinge, Charles 171, 270, 274
Harington, Charles 469, 470, 471
Hartwig, Nikolay 82
Hasan İzzet (Paşa) 157, 159
Hasan Tahsin (gazeteci) 425
Hasan Tahsin Paşa 86
Hasankale 157, 160, 164, 243, 280, 282, 283
Haşimîler 307, 480
Hatisyan, Aleksandr 434, 435
Haydar Paşa, Ali 302, 350
Haydarpaşa 50, 115, 366
Hayfa 411
Hayri Efendi, Ürgüplü 146
Hediye Günü Tezkeresi 175
Hemedan 315, 355, 358
Hendek Bayırı 267
Henri IV 219
Henry S. 269
Hentig, Werner Otto von 268
Herbert, Aubrey 125, 171-173, 351
Hermann hattı 402
Hertling, Georg von 375, 384
Hıristiyanlar 31, 51, 58, 158, 248, 252, 306, 363, 412, 481
Hicaz 30, 47, 166, 304, 305, 307-311, 314, 344-346, 350, 351, 359, 404, 406, 411
Hilmi, Hüseyin 67, 68, 135, 168
Hindenburg hattı 391
Hindenburg, Paul von 316, 375, 391
Hitler, Adolf 475, 477
Hizbullah 18
Hoffman, Max 372, 374, 375, 377, 378
Horton, George 452, 461, 462
House, E. M. 409, 413, 415
Hötzendorf, Franz Conrad von 263
Hrisostomos (İzmir metropoliti) 464
Hughes, Charles Evans 415
Hule Çölü 358
Humann, Hans 122, 123, 125, 133, 139, 140, 142, 144, 306, 313, 314, 377
Hunter-Weston, Aylmer 215, 216, 219
Huveytet aşireti 358
Hüseyin (Ürdün kralı) 19, 23, 67, 68, 97, 252, 299, 301-311, 313, 314, 316, 344, 345, 350, 354, 359, 361, 400, 474, 480, 481
Hüseyin Avni 23
Hüseyin (Mekke Şerifi) 19, 97, 252, 299, 301, 480
Hüseyin Rauf (Orbay) 400

Indefatigable 115, 116
Indomitable 115, 116
Inflexible 115, 200, 201, 205
Ionian Vision, The (Llewellyn-Smith) 424, 425, 434, 440-442, 445, 448, 452-454, 456, 458, 463-465
Irak 17, 18, 147, 417, 444, 457, 468, 475, 476, 479-483
Irak ve Şam İslam Devleti bkz. DAEŞ
Iron Duke 424, 462, 464
Irresistible 201, 202, 205
İbn Reşid 480
İbn Suud 19, 474, 480
İbrahim Ethem Paşa 45
İç Makedon Devrimci Örgütü (VMRO) 49, 58
İgnatiyev, Nikolay 35, 37
İhsan Paşa, Ali 315, 316, 355
İkinci Dünya Savaşı 400, 475, 477
İlyas Burnu 124, 148, 176, 212, 214-216, 218-220, 222, 223, 227, 259, 266, 267, 268, 293
İmperatriça Marya 317, 320, 378

İmperatriça Yekaterina II (Svobodnaya Rossiya) 317, 337
İngiliz Savaş Konseyi 126, 173, 189, 255, 268, 399
İngiliz yönetimi 150, 153
İnönü Muharebesi 443
İnönü, İsmet 19, 443, 445, 456, 466
İran 18, 30, 50, 76, 149, 152, 232, 233, 234, 238, 241, 249, 268, 269, 274, 277-279, 291, 294-296, 300, 315, 316, 330, 331, 355, 358, 384, 397, 406, 447, 480, 481, 483
İshak Sükûti 54
Islam 19, 30, 47, 49, 51, 52, 56, 61, 71, 97, 150, 205, 274, 297, 299-302, 304, 305, 308-310, 346, 350, 356, 434, 474, 477
İslam Ordusu 383, 384, 386-388, 405, 437
İsmet Paşa 445
İsrail 477, 479, 481
İstanbul 25, 31, 34-40, 42, 43, 47, 48, 51, 52, 54, 56, 58, 60, 63-66, 69, 70, 72, 80, 81, 83, 85-88, 91, 93-95, 98, 99, 101, 102, 104, 105, 109-111, 113-115, 118, 120-125, 127-144, 164, 176-179, 181, 184, 185, 187-199, 205, 208-211, 214, 223- 226, 231, 242, 244, 257, 258, 262, 264, 279, 280, 286, 291, 292, 294-296, 302-305, 311, 313, 317, 319-321, 324-330, 333, 335-339, 341, 356, 363, 365-370, 373, 376, 377, 379, 384, 386, 388, 393, 394, 399, 401, 404, 405, 416-421, 426, 428, 430, 433, 434, 436, 440, 441, 445, 453, 454, 458, 459, 461-464, 466, 468-471, 477, 478, 485
İstanbul Antlaşması 94
İstanbul Boğazı 58, 60, 85, 98, 102, 110, 114, 115, 121, 129, 132, 134-137, 141-144, 176, 179, 184, 185, 189-192, 194, 197-199, 208, 210, 214, 223-226, 231, 295, 296, 317, 319, 321, 325, 330, 336-338, 366, 367, 430
İstanbul Konferansı 35, 36
İstomin, General 160, 162, 225
İtalya 18, 30, 77-81, 83, 94, 99, 117, 118, 255-257, 277, 300, 313, 363, 402, 403, 419, 424, 433, 434, 442-444, 456, 469, 475, 483
İtalyan-Türk (Trablusgarp) Savaşı 79
İTC 52-55, 63-72, 75, 78, 79, 83, 91, 92, 94, 95, 98, 101, 114, 134, 135, 140, 144, 145, 181, 303, 350, 400, 420, 421
İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) *bkz.* İTC 52, 62, 134
İttihatçılar *bkz.* Jön Türkler
İzmir 94, 102, 122-125, 138, 148, 166, 182, 208, 244, 312, 405, 419, 423-426, 428-430, 433-435, 437, 439-441, 443-447, 451, 452, 454, 461-470, 474, 476
İzmit 439-442, 453, 468, 470
İzvolski, Aleksandr 66, 76, 77, 87, 101, 136, 137, 191
İzzet Paşa 69, 157, 159, 400, 402, 404, 406, 407, 416, 420

Jabotinsky, Vladimir 412
Jäckh, Ernst 72, 313, 314
Jackson, Henry 177, 178, 196, 204, 299
Jagow, Gottlieb von 133, 140
Jellicoe, John 178
Jewish Chronicle 353
Joerss, Topçu 190
Joffre, Joseph 347
Joyce, Pierce Charles 362
Jön Türkler 51, 53, 71, 181, 413

Kadet Partisi 319, 326
Kaehler, Otto 42
Kafkasya 30, 38, 47, 48, 102, 104, 111, 112, 121, 122, 139, 141, 146, 147, 154, 156-160, 162-165, 169, 173, 174, 176, 180, 181, 191, 224, 225, 231-233, 235, 248, 250, 277-282, 286, 287, 290, 293, 314, 324, 328, 330, 341, 343, 366, 367, 370, 371, 377, 380, 381, 383, 385-388, 396-400, 405, 428, 430, 438, 459, 474, 483
Kahire 42, 54, 55, 135, 168, 171, 181, 182, 249, 250, 252, 266, 301-304, 306, 307, 309, 3 314, 344-348, 352, 354, 359, 361, 363, 457
Kamenev, Lev 369
Kanuni Sultan Süleyman 29, 30, 127
Kapadokya 478
Kapitülasyonlar 29, 121, 133, 144, 313, 433, 455, 471, 474, 476
Karabekir Paşa, Musa Kâzım 377
Karadağ 22, 36, 40-42, 76, 77, 81-84, 87, 88, 92, 93, 146, 280
Karadeniz 25, 30, 37, 60, 63, 75, 80, 85, 94, 98, 101, 102, 109, 110, 112, 114, 115, 118, 122, 126, 130, 133-137, 139-144, 146, 157, 173, 184, 185, 191, 209, 210,

214, 223-225, 243, 280, 287, 290-292, 316, 317, 320, 321, 324, 327, 329, 330, 335, 336, 338, 339, 341, 365, 366, 367, 373, 374, 378, 379, 397, 403-405, 418, 425, 426, 442, 444, 448, 454, 469, 476
Karadeniz filosu 144, 209, 225, 280, 329, 336, 367, 378
Kars 38, 41, 159, 160, 162-164, 248, 286, 287, 368, 370, 377, 381, 434-439, 441, 455, 475
Katiye 315
Kavalalı Mehmed Ali Paşa 29, 94
Kelkit 368
Kelly, Howard 120
Kemal, İsmail 15-19, 62, 68, 69, 79, 80, 84, 85, 207, 212-214, 221-223, 226, 260-262, 302, 314, 325, 343, 396, 397, 400, 401, 406, 407, 419, 425-431, 433-444, 446-449, 451, 452, 454-461, 463, 464, 466-471, 473-475, 483
Kemalettin Sami 460
Kemalist Misak-ı Milli 430
Kennedy, Alba 116
Kerenski, Aleksandr 326, 332-336, 338-341, 360, 367, 368
Kermanşah 294-296, 300
Kerr, Mark 125, 423
Ketlinskiy (Amiral) 141
Keyes, Roger 202, 204, 205, 265, 266
Kıbrıs 41, 42, 91, 422
Kıbrıslı, Yüzbaşı 92
Kırım 22, 29-31, 34-36, 47, 48, 56, 65, 123, 139, 143, 292, 293, 319, 354, 373, 377, 397, 436-438, 456, 477
Kırım Savaşı 22, 29-31, 34-36, 47, 56, 65, 292, 293, 354
Kızıl Rabat 358
Kızılordu 386, 421, 436-439, 456
Kiderlen-Wächter, Alfred von 83
Kiev 88, 374, 376, 380-382, 437
King-Crane Komisyonu 417
King, Henry C. 414, 417
Kitchener, Horatio 19, 139, 170, 171, 173-176, 178, 179, 181-187, 189, 196, 197, 198, 204, 208, 214, 226-228, 249, 255, 257-259, 261, 265, 266, 293, 300-303, 307, 308, 353, 394
Klein, Fritz 156, 310
Kokovtsov, V. N. 88, 102
Kolçak, Aleksandr V. 19, 317, 320, 325, 327-330, 335-337, 339, 367, 428, 435
Konstantinos, I (Yunan Kralı) 16
Kornilov, Lavr 332, 334, 340
Köprüköy 157, 160, 162-164, 278, 280-284, 286, 287, 293, 321
Krab 321
Kraft, Vincent 269
Kress von Kressenstein, Friedrich Freiherr 124, 166, 315, 350, 362, 381
Krivoşeyn, A. V. 137
Kubanetz 143
Kudaşev, N. A. 174, 191, 194, 210, 226
Kudüs 30, 166, 169, 171, 303, 362, 363, 365, 366, 412
Kurna 153, 154, 156, 180, 269, 272
Kut 272, 274-278, 291, 293-297, 301, 316, 343, 351, 353-356, 365, 383
Kutü'l-Amare 296, 402
Kuveyt 18, 149, 150, 481
Kühlmann, Richard von 370, 372-375, 386
Kütahya 31, 434, 439, 446, 447, 461

La Justice 255
Ladin, Usame bin 474
Lamb, Harry 451, 461, 468
Lansdowne, Henry Petty-Fitzmaurice 149
Lansing, Robert 413
Larken, Frank 180, 182, 189
Law, Andrew Bonar 403
Lawrence, T. E. 17, 19, 150, 253, 270, 271, 297, 300, 301, 309, 343-348, 350, 351, 353, 358-363, 395, 396, 401, 411-413, 415, 482, 486
Lazistan 290, 312, 317
Leopold, II (Belçika Kralı) 239
Le Page, G. W. 329, 330, 336, 337
Lean, David 17, 334, 344, 360, 361
Légion arménienne 422
Legran, Boris 438
Lenin, V. I. 53, 331-333, 336, 339-341, 365-375, 378, 381, 385, 386, 391
Leontiyev, M. N. 122, 123
Limpus, Arthur 98, 138
Linde, Theodore 332
Lindley, Francis 454
Llewellyn-Smith, Michael 424, 425, 434, 440-442, 445, 448, 452-454, 456, 458, 463-465
Lloyd George, David 19, 175, 181, 316, 353, 354, 362, 363, 391, 403, 404, 409-417, 419, 424, 427-431, 433-436, 440-445, 452, 454, 456-459, 463, 468-471

Lockhart, Bruce 385
London Gazette 401, 411
London Review of Books 17
Londra Antlaşması 92, 419
Londra Sözleşmesi 334
Lord Nelson 200, 218
Lossow, Otto von 383
Lozan Antlaşması 468, 476, 486
Ludendorff, Erich 316, 325, 365, 375, 376, 380, 383-387, 391, 394, 395, 397, 398, 400, 401
Lukin (Koramiral) 337
Lübnan 169, 181, 291, 306, 397, 410, 480, 481
Lührs, Hans 270, 271, 482
Lyahov (General) 290

Mackensen, August von 263, 264, 377
Mahmud Celâleddin Paşa, Damat 52, 53, 55, 56
Mahmud, II 37, 57, 61, 72
Mahmud Muhtar Paşa (Berlin Sefiri) 102, 140
Mahmud Şevket Paşa (Hareket Ordusu Kumandanı) 69, 70, 92, 94, 102
Mahmud, Şeyh 158, 216, 218
Mahmud Sabri (Binbaşı) 216, 218
Makedonya 44, 45, 49, 58, 60-64, 66, 69, 72, 73, 81, 83-87, 90, 93, 94, 99, 101, 103, 122, 391-395, 398, 399, 401, 418, 423
Malazgirt 248-250, 252, 253, 256, 277, 278
Malinov, Aleksandar 394
Mallet, Louis 131, 136, 187, 236
Manchester Guardian 368, 372, 446, 453
Mannesmann, Otto 168
Manukyan, Aram (Paşa) 235, 241
Maraş 238, 243, 244, 312, 423, 427, 430
Marmaris 150, 154
Marne Muharebesi 133, 134, 137, 257, 384
Marshall, William 398, 399, 406
Maude, Frederick Stanley 354-356, 358, 398
Mavera-i Ürdün 412
Maxwell, John 166, 170, 171, 182, 249, 250, 251, 266, 301
McMahon, Henry 252, 253, 266, 307, 308, 346
Mecidiye 199, 201, 224
Medine 19, 47, 274, 299, 301, 304, 305, 308-311, 344-348, 350, 351
Mehmed, II (Fatih Sultan) 21, 132
Mehmed, V (Reşad) 70, 83, 102, 145, 268, 302, 400, 474
Mehmed, VI (Vahdeddin) 400, 441, 471, 474
Mehmed Kâmil Paşa 67, 91, 277-280, 286, 287
Meinertzhagen, Richard 457
Meissner, Heinrich August (Paşa) 47, 344, 359
Mekke 19, 47, 53, 97, 169, 252, 274, 299, 301-311, 343, 344, 346-348, 413, 474, 480
Meksika 352
Menşevikler 367, 381
Mesudiye 180
Mezopotamya 18, 30, 46, 53, 76, 97, 147-150, 153, 154, 156, 158, 166, 169, 176, 180, 181, 233, 241, 242, 252, 257, 266, 269-272, 274, 275, 277, 278, 291, 293, 296, 297, 307, 315, 316, 325, 330, 343, 345, 354, 358, 359, 363, 383, 384, 398, 399, 402, 404, 406, 410, 414, 417, 429, 454, 457, 473, 480, 482, 483
Mısır 29, 31, 42, 47, 77-79, 94, 100, 127, 130, 131, 135, 139, 148, 150, 166, 168, 171, 181, 182, 185, 186, 250-252, 257, 272, 299-301, 314, 344, 346, 415, 480
Mısır Sefer Kuvveti (MSK) 166, 314, 344, 346
Mışlayevskiy, A. Z. (General) 157, 162, 163, 164, 232
Midhat Paşa 23-25, 34, 36, 37, 53
Miller, Geoffrey 117, 120, 123, 125, 126, 138, 173-176, 178-183, 185-188, 191, 198
Milletler Cemiyeti 428, 433, 473, 478
Milli Meşrutiyet Fırkası 97
Milliyet İşleri Komiserliği 371
Milne, Berkeley (Sir, Amiral) 116, 117, 119-121, 123, 125, 126, 129, 138, 168
Milne, George Francis (General) 168, 394, 399, 440
Milyukov, Pavel 319, 326, 328-333, 335
Miner 150, 154
Moltke, Helmuth von 90, 114, 132, 133, 262
Mondros Mütarekesi 405, 406, 410, 418, 419, 421, 427, 434, 486
Monro, Charles 265, 267
Moorehead, Alan 202, 204, 214, 218, 219, 227, 228, 259, 264, 267, 301
Morgenthau, Henry 102, 120, 125, 132, 177, 187, 198, 199, 242, 250, 251, 299
Morning Post 319, 320
Mşak 241

Murad V 23, 24, 52
Murad Bey, Mizancı 52, 53, 65, 68
Murray, Archibald 314, 315, 346-348, 350, 351, 360, 361
Mustafa Kemal, ayrıca *bkz.* Atatürk 17-19, 62, 69, 79, 80, 84, 85, 207, 212-214, 221-223, 226, 260-262, 302, 314, 325, 343, 396, 397, 400, 401, 406, 407, 419, 425-431, 433-444, 446-449, 451, 452, 454-461, 463, 464, 466-471, 473-475, 483
Musul 18, 147, 156, 158, 233, 358, 397-399, 403, 406, 410, 414, 419, 457, 475, 476, 481, 483
Muş 234, 235, 238, 250, 287, 290-292, 314, 343, 366
Mübadele-i Ahaliye Mütedair Mukavelename 476
Müslüman Kardeşler 18

Naci Bey, Ömer 62, 79, 233
Nansen, Fridtjof 473, 478, 479
Napoléon, I (Fransa İmparatoru)
Nasıriye 271, 272, 354
Nazarbekov (General) 234, 241
Nâzım Bey (Polis şefi) 63
Nâzım Paşa (Harbiye Nazırı) 85, 92
Nâzım, Dr. 134, 135, 200, 420
Neratov, A. A. 101, 194, 238
Neufeld, Karl 308, 310
New York Times 353
Niedermayer, Oskar von 268, 269, 300, 302, 400
Nikolay, I (Rus çarı) 293, 329
Nikolay, II (Rus çarı) 277, 279, 327, 328
Nikolay (Grandük) 19, 38-40, 163, 173, 174, 176, 196, 278, 279, 283, 293-296, 328
Nikolayev 378
Nikolayeviç, Nikolay 38, 40
Nixon, John 270, 274, 275, 294
Niyazi Bey, Ahmed 63
Nogales, Rafael de 231, 239, 240, 245, 246
Nubar Paşa, Boğos 182, 249, 250, 251, 415
Nunn, Wilfrid 149, 151, 153, 154, 270, 271, 274-276, 294, 297, 355
Nur, Rıza 182, 401, 416, 485
Nureddin Paşa 454, 459, 464, 467
Nuri bin Şelân 359
Nuri Paşa 383, 384, 387, 437
Nusret 200, 379

Obruçev (General) 37, 38
Ocean 150, 201, 202, 205
Odessa 88, 130, 143, 210, 223-225, 231, 233, 260, 329, 337-339, 374, 377, 378
Odin 150, 151, 153
Olferyev, S. (Rus Konsolos Yardımcısı) 235, 236
Oltu 157, 160, 162, 236, 437
On Dört Madde 371, 400, 402
Oppenheim, Max 46, 303-306, 308, 311
Osman Kılıcı 21, 23
Osman Paşa (Gazi) 38, 48
Osmanlı Cihadı 299
Osmanlı İmparatorluğu 17-19, 23, 24, 29, 30, 36, 37, 39, 42-46, 48-52, 55, 56, 61, 68, 73, 75, 78, 82, 83, 87, 94, 95, 97, 99, 102-104, 110-114, 120, 122, 133, 135, 136, 138, 141, 145-147, 163, 172-176, 181, 186, 189, 194, 195, 210, 233, 241, 250, 253, 267, 283, 292, 296, 313, 319, 324, 330, 335, 339, 343-345, 352, 353, 358, 359, 363, 365-368, 370, 377, 381, 383, 384, 387, 397, 401-406, 410, 416, 417, 424, 429, 440, 468, 471, 473-475, 483, 486
Osmanlı Veraset Savaşı 19, 473, 474, 483
Otuz Gün Savaşı 45
Özal, Turgut 477

Paléologue, Maurice 192-195, 292, 326
Pallavicini, Johann Markgraf von 141, 187
Palmer, Edward Stanhope 41, 45, 48, 211, 212
pan-Türkçülük 157, 397
Panther 78
Papulas, Anastasios 443, 445-449, 451, 452, 457
Paraskevopulos, Leonidas 440, 441, 443
Paris Antlaşması 31, 37
Pears, Edwin 22
Pellé (General) 469
Pertevniyal Valide Sultan 24, 53
Pétain, Philippe 391
Petrograd 174, 195, 210, 290, 291, 294, 316, 317, 326-335, 338, 340, 341, 358, 366, 369, 372, 373, 375, 376, 385-387, 397, 435, 437, 438
Petrograd Sovyeti 327-335, 358
Picot, Georges 17-19, 291, 292, 294, 307, 319, 335, 345, 347, 352, 354, 368, 401, 403, 410, 414, 428

Piemonte-Sardinya 31
Pirumyan, Albay 286
Pius X, Papa 56
Podvoyskiy, N. İ. 332
Poincaré, Raymond 87, 98, 455, 469, 470
Pokrovskiy, N. N. 103, 111, 137, 327, 328
Polonya 247, 262, 277, 279, 372, 373, 437, 438, 477
Pomiankowski, Joseph 149, 157, 165, 199, 209, 210, 314, 315, 325, 348, 355, 358, 363, 365, 366, 368, 377, 383, 384, 393, 394, 396-398
Pratap, Mahendra 268
Pravda 331
Price, Ward 464
Princip, Gavrilo 109
Prut 143, 144
Prüfer, Curt 166, 169
Przevalski (General) 280, 281, 286

Queen Elizabeth 179, 186, 193, 200, 208, 213, 219

Rabiğ 344-346, 347
Radoslavov, Vasil 394
Radowitz, Joseph Maria von 42
Rallis, Dimitrios 443
Rasputin 326
Raşid Paşa 23
Refet (Bele) 426, 427, 445
Reşadiye 98, 104, 112, 128
Reşad (Albay) 460
Reşid Paşa 90, 91
Rıza, Ahmed 52-57, 62, 64, 66-69, 416
Riezler, Kurt 341
Riga 340
River Clyde 215, 216
Rize 290, 321
Robertson, William 347
Robins, Raymond 375
Robinson, C. T. 269
Rodosto 125, 126, 166
Roma 29, 77, 78, 117, 319, 419, 424, 452
Romani 315
Romanya 30, 36, 41, 49, 93, 134, 137, 173, 208, 210, 224, 262, 263, 292, 328, 336, 366, 393, 462, 477
Roosevelt, Franklin Delano 477
Rostislav 225
Rumbold, Horace 454, 461, 471
Rus Devrimi 53, 338, 341, 369, 392, 434
Rus-Osmanlı Savaşı (1877-1878) 48
Rus-Türk Savaşı 283
Rusya 18, 19, 23, 29-31, 34, 36, 37, 39-42, 44, 47, 48, 53, 60, 65, 66, 70, 75-78, 80-83, 87, 88, 90, 92, 94, 97, 100-103, 109-114, 121-124, 126, 129-131, 133, 136-141, 143, 145, 147, 156-158, 173, 174, 176, 181, 184, 185, 190-195, 210, 214, 223, 224, 226, 232, 235, 236, 241-243, 247, 249, 257, 260, 262-264, 291-293, 295, 299, 300, 316, 317, 319-321, 325-335, 337-341, 343, 351-353, 358, 360, 363, 366-376, 378, 379, 384-386, 388, 391-393, 397, 410, 419, 428, 433, 435-439, 444, 454, 455, 456, 468, 475, 483, 485
Ruvala 359

Sabah 368, 430
Sabahaddin (Prens) 55-57, 62, 65, 67, 94
Sabetay Sevi 61
Saddam Hüseyin 481
Safvet Paşa 35
Said Halim (Paşa) 94, 95, 113, 121-123, 127, 129-131, 133, 135, 136, 139, 140, 143-145, 168, 188, 303
Sahil 152, 177, 180
Saint-Seine 183
Sakarya 324, 327, 433, 434, 442, 446-448, 451, 452, 455-457, 459, 460
Salisbury (Lord) 35, 36, 39, 44
Sami Bey 152
Samson, Charles Rumney 214
Samsonov, Aleksandr 132, 159, 163
Samsun 244, 338, 425, 426, 434, 454
San Giuliano, Antonino 78
Sanders, Otto Liman von 19, 101, 102, 113, 122, 159, 208, 312
Sarı Bayır 215, 222, 251, 258, 260-262
Sarıkamış 147, 157, 160, 162-166, 168, 171, 173-175, 181, 191, 212, 231-234, 236, 241, 256, 278, 279, 282, 290, 377, 434, 436, 438
Savov, Mihail 93
Sazonov-Sykes-Picot Antlaşması 319, 345, 347, 368, 401
Sazonov, Sergey 18, 19, 76, 82, 90, 93, 99, 101-104, 110-112, 114, 122, 123, 130, 137, 139, 141, 144, 145, 158, 174, 184,

185, 190-195, 209, 210, 214, 224, 226, 231, 232, 235, 237-239, 241, 249, 290-292, 307, 311, 319, 326, 327, 335, 339, 345, 347, 352, 368, 401, 410, 428
Schreiner, George 200, 202, 205
Scorpion 211, 463
Seeckt, General von 387
Seim 381, 382
Selahaddin Eyyubî 131, 304, 444
Selanik 58, 60-63, 70, 81, 82, 84, 86, 87, 91, 93, 98, 184, 263-266, 392, 394, 399, 417, 426, 477
Selim, I 127
Selman-ı Pâk (Ktesifon) 275, 277, 291, 355
Senusiler 300
Sevr Antlaşması 433, 434, 440-444, 455
Seymour, George Hamilton (Sir) 293
Seymour (Tümamiral) 404
Sforza, Carlo 419
Shaitan 150, 153, 154, 270
Sınırlar Muharebesi 132
Sırbistan 22, 25, 40, 41, 49, 58, 76, 77, 81-84, 86-88, 90-93, 109, 111, 122, 146, 184, 208, 257, 259, 262-264, 266, 274, 277, 333, 370, 392-394, 399, 403
Sidi Barrani 300
Siegfried hattı 394, 395
Sina 166, 168-171, 315, 344, 348, 359, 360
Singleton, Mark 270
Sinop 292, 336, 338, 454
Sirhan Vadisi 358, 360
Sivas 135, 158, 181, 236, 237, 238, 244, 277, 280, 287, 291, 292, 312, 317, 416, 425, 427, 434, 446
Sivastopol 141, 143, 185, 210, 224, 225, 292, 320, 329, 336-338, 365, 378, 379
Siyonizm 18, 291, 353, 412, 481
Skoropadskyi, Pavlo 380
Smolenskis, Konstantinos 45
Somme 316, 346, 448
Sonnino, Sidney 419
Sophie (Hohenberg düşesi) 109
Sophie (Prusya prensesi) 87, 191
Sosyalist Devrimci Parti 332
Souchon, Violet 205
Souchon, Wilhelm (Amiral) 19, 109, 114-127, 129, 130, 132-145, 157, 205, 208, 210, 223-225, 319-321, 324, 336, 337, 378
St. Jean-de-Maurienne Antlaşması 419
St. Petersburg 34, 42, 66, 77, 99, 102, 103, 110, 112, 131, 137, 139, 144, 173, 194, 291
Stalin, İosif 371, 475, 477
Stange, Binbaşı 160, 162, 164
Stanley, Venetia 125, 130, 171, 172, 180, 192, 195, 354
Staşkov, Roman 369, 371
Sterghiades, Aristides 452, 462-464
Stopford, Frederick 259, 260, 261
Storrs, Ronald 309, 345, 346, 361
Stotzingen, Othmar von 308, 310, 311
Stürmer, Boris 326, 327
Subhi Bey 152, 153, 154
Suffren 190, 201
Suhomlinov, V. A. 88
Sultan Osman-ı Evvel 98, 104, 112, 113, 128, 130
Sun Tzu 340, 375
Sunday Times 482
Suriye 17, 18, 30, 46, 53, 147, 166, 175, 181, 183, 195, 241, 242, 244-246, 251-253, 266, 291, 304, 306-308, 345, 346, 352, 353, 358, 359, 362, 366, 381, 384, 391, 395-399, 401-404, 406, 410-419, 422, 426-429, 439, 474-476, 479-481, 483
Sushan 271
Suvla Koyu 212, 251, 253, 258-262
Süleyman Askerî 150-154, 156, 269, 270
Süleyman Paşa 38
Sünniler 481, 483
Süveyş Kanalı hücumu 185, 314
Svobodnaya Rossiya (İmperatriça Yekaterina II) 337, 379
Sykes-Picot Antlaşması 19, 319, 345, 347, 368, 401, 403, 410, 414
Sykes, Mark 17-19, 171, 172, 250, 251, 290-292, 294, 307, 319, 335, 345, 347, 352-354, 356, 368, 401, 403, 410, 414, 428
Şam 17, 45, 47, 97, 131, 166, 180, 181, 301, 303, 304, 306-311, 344, 350, 359, 397, 398, 401, 410-412, 444, 480
Şam Protokolü 301
Şamil, İmam 47
Şattü'l-Arap 148-154, 156, 172, 176, 180, 182, 241, 255
Şemsi Paşa 63
Şerif (Şeyh) 31, 300, 302, 305, 307, 309, 354, 359, 361
Şevket Turgut (Paşa) 426
Şeyba 269, 270

Taif 53, 309, 344
Talât Paşa (Mehmed Talât) 94, 102, 139, 188, 243-245, 247, 312, 368, 371, 374, 395, 400, 401, 421, 481
Tanin 68, 83, 101
Tannenberg Muharebesi 132, 159, 163
Tasvir-i Efkâr 368
Tebriz 232-234, 278
Tefile 395, 396
Tel Aviv 352
Tereşçenko, M. İ. 333
Teşkilât-ı Mahsusa 158, 421
Tevfik, Rıza 46, 64, 66, 68, 400, 420
Theotokis, Nikolaus 462
Thomson, Bay 24, 485
Tibet 50
Tiflis 111, 158, 159, 162-164, 173, 231, 232, 233, 237, 238, 241, 249, 278, 279, 287, 294, 296, 343, 366, 367, 380-384, 386, 421, 436
Times 23, 46, 56, 101, 353, 449, 482
Tirimüjgân Sultan (II. Abdülhamid'in annesi) 24
Tirpitz, Alfred von 76, 90, 114, 115, 117, 121, 126, 129-131, 315, 324
Townley, Walter 232
Townshend, Charles (General) 270, 402-404
Toynbee, Arnold 446, 453
Toynbee, Rosalind 453
Trablus 77-79, 81-83, 168, 169, 304, 406
Trablusgarp (İtalyan-Türk) Savaşı 77-81, 84, 103, 110, 300
Trabzon 43, 102, 208, 244, 245, 280, 290, 292, 311, 312, 314, 317, 320, 321, 327, 337, 366, 377, 380, 381, 420, 433, 454
Trakya 31, 38, 42, 58, 60, 81, 83-87, 90, 92-94, 97, 99, 103, 104, 121, 122, 147, 156, 166, 192, 197, 213, 223, 243, 262, 312, 314, 325, 370, 384, 393, 394, 397-399, 418, 419, 422, 425, 427, 430, 433, 441, 455, 458, 468-470, 475, 478, 479
Transkafkasya 25, 163, 173, 324, 368, 374, 381-383, 393, 395, 397, 398, 401, 402, 405, 406, 434-436, 438, 439
Trepov, A. P. 326
Tri Svyatitelya 225
Trikupis, General 460
Troçki, Lev 53, 340, 368-377, 380, 385, 386, 404
Troubridge, Ernest 119, 120
Tuchman, Barbara 76, 109, 115, 116, 118, 123, 125, 352
Turhan Paşa 103
Türkiye 18, 19, 22, 25, 29, 30, 34, 37, 41, 42, 45, 48, 51, 55, 56, 63, 65, 66, 68-70, 73, 75, 76, 80, 82, 85, 87, 91, 94, 95, 97-105, 107, 109-113, 115, 121-123, 127-132, 136-141, 144, 145, 147, 148, 150, 156-158, 165, 173-175, 179, 181, 189, 198, 205, 214, 223, 226, 228, 231, 232, 236, 237, 241, 245-247, 250-252, 256, 257, 259, 260, 262, 280, 283, 291, 292, 299, 300, 302-304, 311-313, 317, 320, 321, 324, 325, 330, 335, 338, 339, 353, 359, 363, 365, 367-371, 373, 374, 379, 382, 385, 386, 393, 397, 399, 402-406, 409, 410, 414, 415, 419, 423, 426, 428-430, 433, 434, 436, 438-440, 443, 444, 446, 448, 449, 452, 455-459, 467-469, 471, 473-478, 483, 485
Türkiye Büyük Millet Meclisi 434, 455, 471
Twice a Stranger (Clark) 468, 477

Ukrayna 80, 88, 365, 366, 370-376, 378, 380, 381, 384, 385, 387, 393, 403, 437, 438, 477, 483
Ukrayna Radası 374, 380, 381
Usedom, Guido von 129, 132, 138, 176-178, 187, 190, 193, 199, 200, 202, 204, 207-212, 225, 258, 330, 336-338, 366
Ürdün 18, 360, 395, 412

Vadi Ays 350
Vahdeti (Hafız Derviş) 67
Vakit 416
Van 231-243, 245, 247-250, 252, 256, 277-279, 287, 291, 292, 335, 366, 380, 427, 433, 438
Vassos, Timoleon 44
Vehip Paşa 324, 368, 377, 380-383
Venizelos, Eleftherios 19, 184, 191, 192, 263, 392, 423-425, 428, 430, 440-444, 470
Verdun 316, 346, 448
Versailles Antlaşması 427
Viyana 29, 36, 38, 66, 76, 77, 83, 88, 111, 122, 313, 331, 369, 374, 376, 384
Volya 379
Von Sanders 102, 103, 104, 114, 187, 208, 211-214, 218, 222, 258, 260, 268, 343, 350, 356, 358, 366, 396, 398, 402

Vorontsov-Daşkov, İ. İ. 232, 237, 241, 247, 249, 294
Vorontsovka 383, 394
Vossische Zeitung 482

Wangenheim, Hans von 101-103, 111, 113, 114, 120-123, 125, 127, 128, 130, 131, 133, 140, 144, 187, 400
Ware, J. G. 462, 463
Wasmuss, Wilhelm 300
Wear 201, 202
Weizmann, Haim (Dünya Siyonist Örgütü Başkanı) 412
Wemyss, Rosslyn 265
Whittall, Edwin 188
Wilhelm, II (Alman Kayzeri) 19, 43-45, 48, 62, 65, 73, 77, 88, 90, 109, 111, 130, 131, 177, 190, 191, 193, 200, 202, 204, 208, 209, 212, 258, 268, 330, 336-338, 366, 374, 375, 444, 480
Wilson, Henry 445
Wilson, Woodrow 170, 351, 352, 371, 372, 380, 400, 401, 409, 410, 413-417, 424, 427, 428, 433, 445
Wingate, Reginald 346, 347, 359, 361
Witte, Sergey 193
Woermann, Teğmen 190
World Crisis, The (Churchill) 125, 145, 148, 151, 179, 181, 192, 194, 196, 199, 202, 204, 228, 255, 259, 263, 265
Wrangel, P. N. 436-438

yabancı düşmanlığı 313
Yafa 350, 352, 353, 362, 412
Yahudiler 51, 352, 354, 481
Yalova 441, 453
Yanuşkeviç, N. N. 111, 112, 123, 158, 194
Yekaterina (Büyük) 317, 319, 320, 337
Yemen 308, 310, 311, 404, 406
Yenbu 309, 311, 347, 348, 359
Yermuk 362, 363
Yıldırım Ordu Grubu 363, 365, 366, 396, 398, 401, 407, 426
Yoffe, Adolf 369
Yudeniç, Nikolay 19, 111, 112, 158, 164, 231, 233, 234, 237, 238, 241, 247, 278-284, 286, 287, 290, 293, 294, 314, 317, 321, 330, 339, 343, 366, 371, 437
Yugoslavya 424, 477
Yunanistan 18, 19, 44, 45, 49, 51, 57, 58, 75, 80-84, 86, 87, 91, 105, 110, 121, 122, 125, 147, 173, 184, 191, 192, 209, 262, 263, 312, 392, 394, 402, 418, 419, 423, 424, 430, 433, 439, 441, 443, 444, 446, 448, 449, 451, 453-456, 458, 462, 467, 468, 470, 475-478
Yunan-Türk Savaşı (1919-1922) 445, 452, 454, 466, 474

Zaharoff, Basil 424
Zeki Paşa 86
Zeyd (Prens) 302, 309
Zimmermann, Arthur 133, 140, 233, 352
Zonguldak 209, 223, 321, 324, 327, 336, 365, 418, 419
Zübeyde Hanım 459

Osmanlı'da Son Fasıl, 20. yüzyılı Osmanlı'nın gözünden şaşırtıcı bir yaklaşımla yeniden anlatırken, Birinci Dünya Savaşı'nı ve günümüz Ortadoğu'sunu daha iyi kavramamızı sağlayacak yeni görüşler sunuyor.

Osmanlı İmparatorluğu ve ardılı devletler 1911-1923 yılları arasında başta Birinci Dünya Savaşı olmak üzere bir dizi savaş deneyimi yaşadı. Sean McMeekin iyi bildiğimizi sandığımız bu deneyim hakkında aslında ne kadar az şey bildiğimizi gösteriyor. Yazarın yeni açılan Osmanlı ve Rus arşivlerinde yıllarca yürüttüğü araştırmalara dayanan *Osmanlı'da Son Fasıl*, savaş sonrası Ortadoğu'da istikrarsız bir yeni düzene yol açan büyük stratejik anlatıya ışık tutuyor.

İngiliz, Alman, Fransız, Amerikan ve Avusturya-Macaristan kaynaklarından da yararlanan McMeekin, modern Türkiye'nin doğuşunu ve kalan Osmanlı topraklarının durumunu eşine ender rastlanır bir yetkinlikle anlatıyor. İmparatorluğun çözülüşüne eşlik eden etnik-dinsel buhran ve zorunlu göç, Balfour Bildirisi, halifeliğin yıkılışı, Irak ile Suriye'nin paylaşılması gibi meselelerde yeni bir perspektif ortaya koyarak, bu meselelerin günümüze dek yansıyan sonuçlarını berrak bir odağa oturtuyor.

Bir tarih kitabının güncel öneme sahip tarihsel bir konuya ilişkin yerleşik anlayışımıza tamamen yeni bir şekil vermesinin örneğine az rastlanır. *Osmanlı'da Son Fasıl* işte bunu başarıyor.

"McMeekin altı yüzyıllık bir imparatorluğa son veren, Ortadoğu haritasını yeniden çizerken kültürünü de yeniden şekillendiren, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasında ve ona (geçici olarak) son veren barışta önemli bir rol oynayan 12 yıllık Osmanlı Veraset Savaşı'nın (1911-1923) bu dengeli ve kapsamlı analizinde Avrupa'nın dört bir yanındaki arşivlerden çok sayıda yeni malzemeyi bir araya getiriyor."

Dennis Showalter, *Colorado College Tarih Profesörü*

Kapaktaki harita: Osmanlı Anadolusu, Kafkaslar, İran, Mezopotamya ve Suriye.
Kaynak: D.E. Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*.

ISBN: 978-975-08-4417-1

9 789750 844171

50 TL

THG
0774482
NLA